

EGYHÁZTÖRTÉNET

RÉVÉSZ IMRE

HÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS

ÉS

HARSÁNYI ANDRÁS

I. EVFOLYAM

1943

BUDAPEST

TARTALOMJEGYZÉK

az Egyháztörténet 1943. évfolyamához

TANULMÁNYOK.

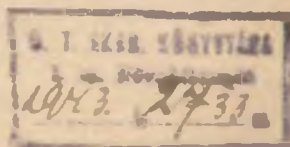
<i>Bán Imre</i> : A gyöngyösi református ispotály — — — — —	24
<i>Esze Tamás</i> : Kubai Márton — — — — —	189
<i>Esze Tamás</i> : A magyar Napraforgóvírág — — — — —	330
<i>Esze Tamás</i> : Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében — — —	44
<i>Gárdonyi Albert</i> : A reformáció sorsa XVIII. századi városainkban —	246
<i>Herepei János</i> : XVI–XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári református egyházmegyéből — — — — —	17
<i>Klein Gáspár</i> : Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskolnlátogatásával szemben — — — — —	204, 256
<i>Miklós Ödön</i> : Az első hazai püspökök egyházalkotmányi helyzete —	231
<i>Miklós Ödön</i> : A szatmárvidéki szuperintendencia történetének kör- vonalai — — — — —	7
<i>Révész Imre</i> : Bevezető — — — — —	1
<i>Szimonidesz Lajos</i> : Kassa és környéke vallásos helyzete az 1330-es években — — — — —	161

KISEBB KÖZLEMENYEK.

<i>Bán Imre</i> : Otrókési Főria Ferenc házassági tragédiája — — — —	223
<i>Bucsay Mihály</i> : Rákóczi Márton latin himnuszai a strassburgi Szt. Tamás Lovéltárban — — — — —	110
<i>Harsányi András</i> : A beregi református egyházmegye Emlékkönyve	114
<i>Herepei János</i> : Csanakli Máté, a kolozsvári református iskola igaz- gatója — — — — —	225
<i>Herepei János</i> : A mákói templomkerítés felirata és Martonosi Mihály lelképásztor — — — — —	277

ADATTÁR.

<i>Gulyás József</i> : A sárospataki főiskola diákjai — — — — —	117, 223,	381
<i>Révész Imre</i> : Adalék a XVII. századi lelkészválasztás történetéhez		126
<i>Szimonidesz Lajos</i> : Mit kapott Fekete István dunántúli evangélikus püspök és Otrókési Főria Ferenc áttérésért? — — — — —		267

EGYHÁZI LEVÉLTÁRAK.

<i>Bán Imre</i> : A gyöngyösi református egyházközség levéltára — — —	289
<i>Pekete Lajos</i> : A gyöngyösi református egyházközség török iratai —	406
<i>Harsányi András</i> : A beregi református egyházmegye levéltára — —	241
<i>Tóth Dezső</i> : A hevesgyöngyösi református egyházmegye levéltára	262

EGYHÁZTÖRTÉNETI IRODALOM.

Elvi hozzászólások:

<i>Baranyai Béla</i> né: Magyar református templomok (Megjegyzések a Kovács J. István által szerkesztett gyűjtemény elkeihez) —	271
<i>Bucsay Mihály</i> : A pietizmus eszládfája. Jegyzetek Lang Ágost új könyvéhez — — — — —	127
<i>Harsányi András</i> : Magyarországi tanulók és a wittenbergi disputációk (Heinrich Krause könyve) — — — — —	289
<i>Mályusz Elemér</i> : Az ágostonrend a középkori Magyarországon (Pallenberg Ferenc könyve) — — — — —	289
<i>Hérvész Imre</i> : Három új összehoztatás (W. v. Loewenich, H. Schuster és R. Stichelberger könyve) — — — — —	284

Ismertetések:

Benda Kálmán: Boeschni István (Ism. <i>Bán Imre</i>) — — — — —	300
Bucsay Mihály: A reformátorok úrvessoravítái (Ism. Miklós Ödön) —	141
Comba Ernesto: Storia dei Valdesi (Ism. Tóke László) — — — —	303
Csapodi Csaba: Esterházy Miklós (Ism. <i>Bán Imre</i>) — — — — —	451
Dezső László: Bevezetés a katonai lelkigondozásba I. (Ism. <i>Esze Tamás</i>) — — — — —	154
Eder Hans: Die evangelische Kirche in Österreich (Ism. <i>Harsányi András</i>) — — — — —	142
Gál Lajos: Protestáns iskolák és tsultók Magyarországon a XVI. században (Ism. Miklós Ödön) — — — — —	447
Gál Lajos: Protestáns lelkipásztor a XVI. századi Magyarországon (Ism. Miklós Ödön) — — — — —	447
Harsányi András: A beregi református egyházmegye könyvtára (Ism. <i>Bucsay Mihály</i>) — — — — —	290
Hermann Egyed: Budáról Belgrádba 1663-ban (Ism. <i>Tóth Dezső</i>) — —	454
Kósa János: II. Rákóczi György (Ism. <i>Bán Imre</i>) — — — — —	453
Kovács István: A szentmártonkúti református egyház története (Ism. <i>Tóth Dezső</i>) — — — — —	297
Levéltári útmutató (Ism. <i>Ila Bálint</i>) — — — — —	137
Lukácsy Imre: Beszél a mult (Ism. <i>Tóth Dezső</i>) — — — — —	455
Mályusz Elemér: A magyar történettudomány (Ism. <i>Bán Imre</i>) — —	296
Meyrat Walter: Die Unterstätzung der Glaubensgenossen im Ausland (Ism. <i>Harsányi András</i>) — — — — —	458

Mózes András: Az erdélyi román reformáció katekézisének (Ism. K. J.)	443
Nagy J. Győző—Klekner Tibor: A két Althann váci püspöksége 1718—1756 (Ism. Ila Balint)	445
Pálfi Miklós: Jelentés a Hullei Kutatóállomás működésének második szakaszáról (Ism. Harsányi András)	457
Szinonidesz Lajos: Proces s Danielem Krmanom (Ism. Sallady Jenő)	302
Tamás Lajos: Fogarasi István kateja (Ism. Juhász István)	441
Vanyó Tihomér: Az egyháztörténet szenthatára (Ism. Szabó Gábor)	449
Vanyó Tihomér: A plébániatörténetírás módszertana (Ism. Tóth Dezső)	140
Vitéz Vendel István: Szekszárd megyei város monográfiája (Ism. Tóth Dezső)	454

HIRMONDÓ.

148, 306, 470.

Megjegyzések Este Tamás „Kabai Márton” című cikkéhez	467
Nyilatkozat	310

INHALTSANGABE.

151, 312, 472.

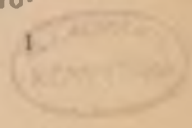
RESUME.

155, 316, 476.

BEVEZETŐÜL

A magyar reformátusság és általában a magyarországi protestánság egyháztörténetirodalma kezdettől fogva éppúgy igyekezett lépést tartani a nyugati protestantizmuséval, mint ahogy semmi másirányú szellemi munkája és termelése sem maradt soha a buzgó igyekezetben és a komoly erőfeszítésben amazé mögött. Hogy az eredmények ott és itt mégsem voltak azonos értékűek, annak magyarázata hazai reformátusságunknak és protestánságunknak nyugati testvéreitől teljesen eltérő és egészen sajátos egyházi és kulturális fejlődésében van — ez az eltérő fejlődés viszont igen nagy mértékben a Mohácstól Trianonig terjedő s az európai történetben egészen egyedülálló sorsnak volt a függvénye. Alapjában véve ez az örökös zaklatottsággal és bizonytalansággal telt nemzeti sors a végső oka annak is, hogy a rendszeres és folytonos művelés állapotába — esetenkénti nagy teljesítményei mellett is — egész nemzeti tudományosságunk sokkal később tudott eljutni, mint a tőlünk nyugatabbra eső és szerencsésebb nemzetekké; viszont ennek a nemzeti tudományosságnak egyik élő és szerves része, a magyar egyházi tudományosság, még az általános hazai tudományfejlődéstől is elmaradt rendszeresség és folytonosság dolgában. Elmaradt még a római katolicizmusban is, pedig ott legalább is a külső körülmények sokkal kevésbé indokolták ezt az elmaradást; elmaradt annál inkább a protestantizmusban, ahol kedvezőtlen külső körülmények is nagyon sokáig gátjai voltak a rendszeres és folytonos tudományos munkálkodásnak.

Erre az elmaradásra — amelynek végső oka, ismétlem, nem az egyének személyes felelősségének világába tartozik, sőt nem is egyik vagy másik nemzedéknek kollektív terhe — semmi sem jellemzőbb, mint az, hogy kifejezetten és kizáró-

lagosan egyháztörténelemművelő folyóirat megindítására a magyar, sőt általában a hazai protestantizmus kebelén belül csak az Úrnak 1943-ik esztendejében kerül legelőször sor: egy olyan esztendőben, amikor az egyedülálló magyar sors megint félelmesen örvénylik és nem nagyon sok lehetőséget ígér a legközelebbi jövőre éppen a rendszeres és folytonos tudományos munkálkodásnak. Egyháztörténetirodalomunknak harmadfél század óta vannak olyan alkotásai, amelyek a maguk korának legjobb értelemben vett európai színvonalát megütötték s alig van olyan számbavehető alkotása, amely ennek a színvonalnak a maga korában mélyen és restelni való módon maradt volna alatta. Adatgyűjtésünk, okleveles és egyéb kútfőközléseink már a kiegyezés kora előtt megindultak, azóta pedig tiszteletreméltó és mind e mai napig folyvást fokozódó arányokat öltöttek. Időszaki sajtótermékeink közül — az egyházi hetilapokat és a nagyobb-szabású folyóiratokat egyaránt ideértve — jóformán egyetlenegy sem volt, amelyik akár alkalmilag, akár tervszerűleg ne hozott volna egyháztörténelmi közleményeket: publikációt, nyersebb vagy tudományosabb és formásabb feldolgozást. Nagyérdemű adattárak keletkeztek, már pusztá mennyiségükkel is tiszteletet parancsoló forráskiadványok és monográfiák jöttek létre. Ugyanakkor azonban mindez az értékes munkásság jóformán teljesen hijával volt a rendszerességnek és a folytonosságnak: legnagyobb részben egyéni kezdeményezésekből indult ki és ezek sokszor keresztezték és lerontották egymást, egységes irányításra kísérlet is alig tétetett (e kísérletezések közül a két legérdemesebb, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságé és az országos Református Egyház ú. n. parókiális könyvtárbizottságáé, sem tudott tovább jutni bizonyos kezdő és tapogatózó lépéseknél s azokban is mindkettőt hátráltatták másirányú fontos és szétágazó feladataik); az egyre szaporodó, de százfelé elszórt adattömeg és kútfőkincs egységes nyilvántartására nemcsak a lehetőséget nem találták meg, hanem magát e nyilvántartás *sükségét* sem nagyon érezték még a szakemberek sem; magas színvonalú, rendszeres és tárgyias kritika éppúgy nem alakult ki termékeny folytonosságban, mint ahogyan nem létesült rendszeres és folytonos könyvészeti nyilvántartás sem a hazai és a kül-

földi szakirodalomról. Régibb példákból is, de harminc-harminckét éves közvetlen tapasztalásból is tudom, mennyi lelkes és nagyrahivatott kezdő egyháztörténetművelőnk vesztette el örökre kedvét a rendszeres és folytonos továbbmunkálkodásra, mert beléveszett a parttalanul széjjelszórt adattömkelegbe, amelyben a kellő útmutatás híján sem eligazodni, sem nyomozódni nem tudott és mert szakszerű jótanács és buzdítás helyett néha megsemmisítő és megszegyenítő bírálatokat kapott olyanok részéről, akiknek fölénye vele szemben legföljebb a nagyobb adattudásban s olykor az élesebb kritikai érzékben állott, de sem módszeres iskolázottságuk, sem általános tudományos látókörük nem volt az övénél — a meg- és lebírálténál — lényegesen különb.

Máskép alakult volna ez a helyzet, hogyha már korábban sikerült volna kifejezetten egyháztörténetművelés céljára olyan folyóiratnak létrejönnie, amilyen a — most már, ha nem csalódunk, 91-ik évében járó — *„Bulletin Historique et Littéraire de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français”*. Mihelyt a hugenottizmus — harmadfél század csaknem szakadatlan véres és vértelen elnyomatása után — először érezhette maradandóbban könnyülni sorsát, egyik legelső dolga volt egyetlen földi kincsének: történelmének tudatosítására a maroknyi, de annyi szenvedés után is életerős egyháztestben, erre a célra munkaközösség és társadalmi szervezet létesítése s e közösség és szervezet munkájának legnélkülözhetetlenebb eszközéül komoly tudományos folyóirat létrehívása. A Buletin, e szerény cím alatt meghúzódva, immár közel egy évszázada végzi az egész keresztyén világ történettudományosságától nagyrabecsülten, rendszerességben és folytonosságban példaadó munkát: közöl monografikus dolgozatokat, publikációs nyersanyagot, kritikákat és könyvészetet s mindezt szemellátható tervszerűséggel. A legapróbb hazai adat sem kerüli el figyelmét s viszont a hazai kutatókat és érdeklődőket állandóan tájékoztatja a külföldi protestáns és nem protestáns egyháztörténettudomány problémáiról és termeléséről. A belsőleg épp e száz év alatt olyannyira szétszakadozott francia protestantizmusban a Société és Bulletin-je valósággal az egyik legerősebb *lelki* kapoccsá épült ki, messze meghaladva pusztán tudományos jelentőségét

és érdemeit, amelyek pedig onmagukban is éppen elég nagyok. E mellett a Bulletin a maga óriási anyagában (80—90 kötet) való tájékozódás megkönnyítésére külön rendszeres, nagyszabású tárgymutatót és „catalogue raisonné”-t is adott ki nemrég, s ennek a forgatásával gyakorlatilag a francia protestantizmus egész hatalmas történetirodalmában és publikációs anyagában percek alatt megkapja a tájékozódás lehetőségét még a kezdő kutató is — a nélkül, hogy azzal a nyomasztó érzéssel kellene küzdenie, hogy esetleg éppen a legfontosabb adatok maradnak szeme előtt elrejtve eldugott vagy elfelejtett, talán nem is tudományos célú időszaki sajtótermékek hasábjain, amelyeknek figyelmen kívül hagyásáért — vagy azért, mert esetleg másodszer fedezte fel bennük a puskaport — később kíméletlenül fejbeverik.

A magyar reformátusságnak, de a hazai protestantizmus egyéb hitvallási ágainak is, sokkal kevésbé volt belsőleg szétszaggatva az élete a legutóbbi száz év folyamán, mint a francia hittestvéreké, s viszont másfelől történeti tudata öneki is van olyan erős és fejlett, ha némileg más irányban is, mint amazoknak. Ennek ellenére, egy — a francia Sociétehez és Bulletinhez hasonló — magyar munkaközösség és sajtószerv mindmáig nem volt képes létrejönni. Ez elég csudálatos volna, ha nem is tudnók, hogy a magyarországi reformátusság kebelében — a hazai protestantizmus egyéb ágait ne is emlegessük! — a látszólagos tanbeli és szervezeti egység felszine alatt mégis jókora ellentétek dúltak, amelyeknek olykor világnézeti, de sokszor csak regionális, néha éppen politikai háttérük volt, s ezek a valóságban sokkal nagyobb akadályai voltak egységes szellemi akciók, különösképen egységes tudományos munkaszervezet kialakulásának, mint amilyen akadály az lett volna, hogyha a magyar reformátusság — a franciához hasonlóan — három-négy különböző dogmatikai alakulatra és egyházi szervezetre hullott volna széjjel a legutóbbi félszázadban.

Az Egyháztörténet megindítását legmélyebben épp az az érzésünk alapozza meg, hogy a magyar reformátusságnak ez a száz éve tartó belső megosztottsága már a trianoni, de méginkább a mostani új és talán minden eddiginél nagyobb történeti próba súlya alatt gyógyulófélben van. Ezt a

gyógyulási folyamatot természetesen nagyban támogatja a Trianonban szétdarabolt magyar református egyháznak Isten nagy irgalmasságából való, bár még mindig nem teljes kiegészülése is. Arra is vannak a reménységnek támaszpontjai, hogy a hazai protestantizmus egyéb, a teljes és tiszta Ige álláspontján álló ágaiival az újabb évtizedekben végbe ment — egészben véve szükséges és jogosult — *differenciálódás* mellett egy egészséges *integrálódása* is megindulhat magyar reformátusságunknak, még pedig *elsősorban éppen az egyháztörténelmi tudat együttes és kölcsönös, rendszeres és folytonos továbbmélyítése terén.*

Mindezekről a meggondolásoktól vezetelve és a történet Urának kegyelmes kezére támaszkodva megindulunk az Egyháztörténet-tel egy, a mai általános helyzetben bizonyára nehéz és kétséges úton. De Debreczeni Ember Pál, a magyar református egyháztörténetírás első nagy művelője (1660—1710) — aki mint adatgyűjtő és forráskiadó egyaránt hősi munkát végzett s a szintetikus munkához is megadta a szolid kereteket, a későbbi, szerencsésebb sorsú méhek számára a kaptárt — mégis csak sokkal nehezebb és kétségebb úton indult el harmadfél századdal ezelőtt, szakadatlan üldöztetés és bujdosás közben, ismételten megérve drága és talán örökre pótolhatatlan gyűjtése egy részének durva zsoldosok által sárba tiportatását. Rövid ötven életéve alatt még így is maradandót, sőt nagyszerűt alkotott. Erre nemcsak a tudomány olthatatlan szeretete, nem is pusztán fejlett történelmi érzéke és tudata tette képessé, hanem még sokkal inkább az a hűség, amellyel Megváltója és annak szenvedő választott népe iránt viseltetett. A mi munkánk legfőbb indítéka is ez a hűség — nemcsak mint történelmi példa és ösztönzés, hanem mint a legmélyebbről fakadó és szüntelen aktuális életerő.

Célul elsősorban a magyar református egyháztörténelem művelésében eddig hiányzott rendszeresség és folytonosság megteremtését tűztük ki, és bizvást hisszük, hogy minél odaadóbban és minél tárgyiasabban ragaszkodunk ehhez a célkitűzésünkhöz, annál több alkalmunk nyílik a hazai protestantizmus egyéb ágainak is pozitív szolgálatára lenni a *saját* történelmük művelésében, különösen azokon az igen

nagyszámú pontokon, ahol egyházaink, hitvallásaink, szellemi mozgalmaink és művelődési munkáink története többé-kevésbé szorosán, néhol szétfejtethetetlenül érintkezik.

Célunk szolgálatába állítjuk egyháztörténelmi tanulmányok és publikációk közlését, rendszeres kritikai szemlék, hazai és külföldi könyvészet szolgáltatását. Mindezzel első-sorban arra törekszünk, hogy egyháztörténetkutatásunkat és szintétikus munkánkat egyre egységesebb és átfogóbb nézőpontok alá tereljük és folytonosságát kimunkáljuk, a már kipróbált szakemberek és az ígéretes kezdők között állandó munkaközösséget hozunk létre, az elszigetelt egyéni kezdeményezések között összhangot teremtünk és — nem legutolsó sorban — az egyházi és a világi történetművelés között biztosítjuk a tudományos színvonalak eddig nagymértékben hiányzott egységét s a tárgyi és methodikai szempontok termékeny kölcsönhatását. *Szilárd és öntudatos református hitvallási alapon állunk*, abban a meggyőződésben, hogy a tiszta és teljes Ige fénye a tudományos munkában is hivatva van megadni a végső és döntő irányítást. Viszont sem pozitív munkánkban, sem kritikai tevékenységünkben nem óhajtjuk egymással összezavarni a dogmatikai és az általános tudományos értékelést és szívesen látjuk mindenkinek a közreműködését — legyen akármilyen az egyéni teológiai meggyőződése vagy világnézeti meghatározottsága — aki tudományos anyagközléssel és adatkritikai munkával előbbrevisz bennünket a magunk sajátos célkitűzései felé.

Napjainkban, vérrel és vassal, a történelem új és meglepő fejezetei íródnak, világi és egyházi, hazai és külföldi vonatkozásban egyformán. Hitünk szerint ez a Krisztus magyar református egyházára nézve csak akkor válnék végzetessé, hogyha a jelen döbbenetes forgatagában elszakadnánk a multtól, amely a maga ezerregiszterű bizonyosságaival a Lélek üzenetét hordozza és közvetíti a ma gyülekezetei számára és a nagy prófétai íge szerint „az emberöltők alapzatait” rakja fel (Ésaiás 58:12) az egészen kétséges holnap és az egészen bizonyos örök jövőndő, Isten országa számára.

Debrecenben, 1942 adventjén.

Révész Imre.

A SZATMÁRVIDÉKI SZUPERINTENDENCIA TÖRTÉNELMÉNEK KÖRVOIVALAI.

Szenci Csene Péter, mátyusföldi püspök, a II. Helvét hitvallás általa készített fordításának elején felsorolta azt a 14 tiszántúli egyházmegyét, amelyek szerinte ezt a hitvallást 1567-ben elfogadták. Allítását, sajnos, a hazai egyháztörténettudomány egészében magáévé tette, ami áltai a tiszántúli egyházkerület kialakulásáról teljesen hamis képünk keletkezett. Holott mindebből annyi az igazság, hogy az 1567-iki debreceni zsinat csakugyan aláírta e konfessziót, de a Méliusz-féle szuperintendenciának akkor még mind összesen négy, — és éppen nem tizennégy — egyházmegyéje volt. E század hetvenes éveig a négy traktuson kívül Méliusz fennhatósága alatt nincs többnek nyoma.¹

A Szatmárvidék, melynek magva az erdélyi katolikus püspökség alkatrésze volt, mint protestáns szervezet hasonlóan Erdély keretében szervezkedett önálló egyházvidékké,² míg a Méliusz-féle szuperintendencia törzse a debreceni dekanátus volt, illetve 1562-től fogva a bihari archidiakonátus lett. Ennek az utóbbi középkori egyházvidéknek területén a század hatvanas éveiben három traktus alakult és pedig a *debreceni, váradi és bihardiőszegi* vagy más néven *érmelléki*. Nagy a valószínűsége ezenfelül annak, hogy a Debrecennel szomszédos, még a biharinál is nagyobb terjedelmű *szabolcsi* archidiakonátusnak területéről már eleitől fogva tartoztak némely, eleinte egészen csekélyszámú, szomszédos egyházak Debrecenhez, melyeknek szintén külön széniora lehetett a debrecenvidéki szuperintendenciában.³

¹ Miklós Odön: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. [Pápa, 1942], 35—53.

² U. o. 53—57, 62—68.

³ Amint könyvemben megállapítottam mindezeket. Egyébként,

Ez a szuperintendencia 1569 táján Szegedi Lőrinc békési lelkipásztor széniorusa alatt megnövekedett a Körös—Maros közének egyházvidékével,⁴ amely változás — amint az imént említettük — átmenetileg megbontotta a traktusok addigi elosztását. Szegedi egyházvidékéből azután később szintén három traktus keletkezett u. m. a *makói, turi és berekböszörményi* vagy másként *zarándi*.

Az itt szóbanforgó egyházvidekek kialakulásának folyamata meglehetősen tisztán kivethető lévén, ennek alapján bizonyos következtetések voltak vonhatók a szatmárvidéki szu-

mert fraternitásonkint négy szénior szokott lenni és a bihari archidia-konátus területéből idővel mégis csak három (és nem négy) traktus alakult ki, következik, hogy a negyedik annak területén kívül feküdt, ez esetben a szabolcsi részekben lehetett szervezve, mint a debrecen-vidéki egyházvidék legrégebb szomszédos alkotórésze. Arany Tamás re-vezálisa szerint ugyanis a szabolcsi alispán is résztvett a hitvitán, amit annak jelül tekintünk, hogy innen már 1561-ben tartoztak egy-házak Méliuszhoz. Az ugyanitt megnevezett Gál és Miklós papok kö-zül valamelyik lehetett a szabolcsi szénior, talán a Méliusz szervez-tében később is ilyenként előforduló Fehérvári Gál. Így lesz érthető, ha 1562 vagyis a debreceni egyházvidéknek a bihari fraternitásba visz-szatérése után három szénior található Bihar területén és ennek nyomán, a *Majores* 32. art. következtében alakult ki itt a bárom egyházvidék. A legközelebbi, 1567 végéről való széniorokollégium névsora szerint Méliusz Péter (Debrecen), Czeglédi György (Várad) és Thury Pál bi-hari (Bihardiószeg) lelkipásztorok mellett és után a negyedik aláiro Fehérvári Gál volt: a társult szabolcsi részektől bizonyára a szénior (*Lampe—Ember: Historica eccl. ref. in Hung. 179.*). 1569-ben, Szegedi Lőrinc egyházvidékének csatlakozásával, hogy a negy löszénior-rend-szeri fenntarthatóság, természetesen módosult átmenetileg a helyzet. Ez a körülmény vezetett annak felismerésére, hogy a reformátori szervezkedésük elején nem az egyházvidék, hanem a löszéniorok száma és személye volt a döntő szempont (*V. ö. könyvem 49—50.*) Amint különben a középkori fraternitásokban ez volt az eset a négy széniorral. 1569-ben, a váradai zsinaton, egyébként már nem is sze-repelt Fehérvári Gál, aki nyilván meghalt, míg 1571-ben a nyírbátori zsinat meghívója alatt Tatár István szénior neve található, aki Szab-olcsaban működött, mint már 1569-ben is böszörményi lelkipásztor (*V. ö. Bod: Historia Hung. Eccl. I. 420., Irod. tört. Közl. 1929. évi. 361., Magyar Prot. Egyh. tört. Adattár 1929. évi. 52., Prot. Szemle 1916. évi. 45.*). A szabolcsi archidiaconátus tehát 1570 tájára egész terjedelmében beolvadt Méliusz szervezetébe.

⁴ A váradai zsinaton Szegedi Lőrinc, mint „Senior in Körös—Marosköz” írja magát.

perintendencia eredeti terjedelmére vonatkozóan. Szenci Csene Péter tévedése ugyanis onnan eredt, hogy 1616 táján, amikor a kérdéses sorokat írta, csakugyan 14 széniorátusból állt a tiszántúli szuperintendencia, melyek között kellett lenni a *szatmári szuperintendencia eredeti egyházvidékeinek*.

A Méliusz Péter és Szegedi Lőrinc vezetése alatt kialakult egyházvidékeken kívül tényleg nem is ismerjük Szabolcs nagyobb részének, továbbá a *máramarosi, beregi, ugoicsai, szatmári, szilágyi, nagybanyai és nagykárolyi* egyházmegyének őstörténetét, melyekről, mint a Méliusz korabeli szervezet tagjairól, semmi pontos adatunk nincsen. Ennek a tömbnek egész területe jöhet ennél fogva legelsősorban figyelembe, mint a szatmárvidéki szuperintendenciának sejtetően eredeti területe.

A középkorban ez az egyházvidék hét és pedig a máramarosi, beregi, szabolcsi, szatmári, ugoicsai, krasznai és közepszolnoki archidiakonátusra oszlott. Az első három az egri püspökségnek, az utolsó négy az erdélyinek volt alkatrésze, de az utóbbiaknak iurisdictionalis kormányzatát a tasnádi püspöki vikárius látta el.

Az I. óvári zsinatról fennmaradt azután az az érdekes adat, hogy határozatait elsőhelyen nyolc „primarius antistes” írta alá, akik ott megnevezve vannak. Az „antistes” kifejezés a század kánonjogi nyelvhasználatában általában főpapot jelentett, gyakran alkalmazták a püspök (episcopus) szinonimájaként. Ha ehhez hozzávesszük hazai reformációnknak azt a gyakorlatát, amellyel a középkori püspöki feladatok egyrészét ellátó vezetőpapjait püspöknek nevezte el, nem lehet kétséges, hogy az „antistes” kifejezés alatt itt olyan protestáns hierarchák értendők, akik területükön ordinátori teendőket végeztek, — így nagyobb kiterjedésű egyházvidékek élén álltak. Amint a középkori archidiakonátusi *fraternitásainknak első széniorait ruházták fel a reformáció első szervezkedése idején e tiszttel, úgy itt a Szatmárvidéken is e me fraternitások első széniorairól lehet szó*. A II. erdődi zsinat 20. cikkulusa szerint tényleg többen bírtak Szatmárvidéken ordinátori jogosultsággal.

Minden jel arra mutat tehát, hogy ennek a szuperintendenciának területéről aláíró „antistes”-ek nem Szatmár köz-

vetlen közelében éltek, hanem annál sokkal nagyobb területen voltak vezető lelkipásztorok. Honnan és mikor kerülhetett volna egyébként a fentebb meghatározott, aránylag nagy terület, együttesen a tiszántúli szuperintendencia birtokába? Először is bizonyos az, hogy 1570 előtt nem voltak Méliusz kötelékének tagjai, 1570 után pedig miért éppen ebben az együttesben kerültek volna oda? Egyetlen magyarázat lehet minderre az, hogy *kezdetől fogva valamennyien a szatmárvidéki szuperintendencia alkotórészei voltak és mint ilyenek alkottak egységes protestáns szervezetet.*

Felmerül azonban ezek után a kérdés, vajjon miért lett az eredeti hét archidiakonátusból nyolc egyházvidék akkor, amikor bennük a reformáció szervezete megerősödött? A felelet csak aláhúzza azt a megállapításunkat, amely szerint ennek oka abban keresendő, hogy a Szatmárvidék az egységes erdélyi nemzeti egyház egyik önálló szuperintendenciájaként szervezkedett. Az erdélyi protestáns egyház szuperintendenciáinak mindegyikében nyolc vezetőszeniornak kellett lennie azért, hogy a három erdélyi szuperintendencia közös szenátusának 24 tagja lehessen, amely ökeresztyén elgondolások szerint az egyház képviselője lett.

Kétségtelen: ezzel az erővel nem hét, hanem nyolc archidiakonátust is meg lehetett volna hívni az illetékeseknek zsinatra. Mert ha az alakítandó szuperintendenciának határait Erdély felé a fehérvári vikáriátus határai meg is szabták, terjeszkedésének észak és nyugat felé 1554-ben nem voltak akadályai. Az országnak a törököktől meg nem szállt területe — az erdélyi és magyarországi egyaránt — akkor még teljes egészében Ferdinánd kezében volt. A jövő kilátásai szintén olyanformán alakultak már ekkor, hogy számítás szerint az erdélyi Partium határai Szatmárvidéknél jóval feljebb kerülnek, amiről a szervezkedés előkészítői bizonyosan tájékozva lehettek. Azonfelül a zsinatokon beszervezett protestáns egyházvidék alkatrészei mindenképpen két különálló katolikus püspökség eredeti tartozékai voltak. — vagyis ez sem lett volna akadálya a további terjeszkedésnek. Ha Borsod, Abauj, Zemplén és Ung archidiakonátusai már ekkor egységes szervezetet alkottak volna, talán hihetnénk azt, hogy észak felé egyházközigazgatásilag szintén zártnak tekinthető határai

utalták egymásra a hét középkori eredetű szatmárkönyeki archidiakonátust. A fenti négy fraternitás életéről és működéséről rendelkezésre álló adataink viszont azt mutatják, hogy ebben az évtizedben még őrizték önállóságukat, sőt valamennyien még nem is voltak egészükben protestánsok. Bátorabban bevehették volna azonban a szomszédságból Zemplént, melynek protestáns volta ezidőben már kétségtelen vagy akár Bihart, mely ekkor még erősebben lutheránus volt, mint az eredetileg sakramentárius Bereget, holott ez az utóbbi tagja lett a szatmárvidéki szervezetnek. Más oknak kellett lenni, mely Óváriban csak a szóbanforgó hét archidiakonátust hozta össze.

Más oldalról, mert ez az egyházvidék az óvári zsinattal tulajdonképpen Erdély protestáns szervezkedésébe kapcsolódott, — nyilvánvaló, hogy a mozgalmat Erdélyből, mint központból irányították. A tulajdonképpeni Erdély szervezkedésének alkatelemei között viszont nem találunk semmi különöset, amelyből Szatmárvidék indítást nyerhetett volna a hét (és nem több!) archidiakonátus összevonásához. Ha bizonyos is, hogy a szászok legfőbb egyházi testületét a hét főkáptalan képvisellete adta, de ezek száma kánonilag tulajdonképpen nyolc, mert a kisdí és kosdi együttesen jutottak képviselethez.³ Hasonlóan, bár a gyulafehérvári vikáriátus területén ugyancsak hét magyar vármegye feküdt, mindegyikében egy-egy archidiakonussal eredetileg, — de a protestantizmus terjedésével módosult a helyzet és, legalább 1557-ben, a székely székeknek is velük együtt volt képviselötük a kolozsvári nemzeti zsinaton, míg a korábbi vármegyei archidiakonátusok némelyike hiányzott. Sem a szászok, sem a magyarok szervezete nem nyújt elégséges alapot arra a feltevésre, mintha Szatmárvidéken őket utánozták volna, amikor a hét, Erdéllyel szomszédos, vármegyéek archidiakonátusi szervezete készült protestáns szervezkedésbe fogni.

Magában Szatmárvidéken kell keresnünk azokat a tényezőket, melyek az óvári zsinaton résztvevő archidiakonátusok számát megmagyarázzák.

Meglehetősen alapos okunk van ebben a viszonylatban

³ Miklós Odón: I. m. 61.

arra a feltételre, hogy már az óvári zsinat előtt olyan protestáns szervezettel rendelkezett Szatmárvidék, mely területileg jóval meghaladta a szatmári archidiakonátus fraternitásának határait. Már Schullerus megállapította, hogy az óvári zsinat kérdőpontjait *előzetesen közzétették*, amit mi kiegészítettünk azzal, hogy e kérdések jellege lélekészjelölteknek tervbevevett ordinálására mutat. *Mielőtt* magán a zsinaton társulhatott volna a szóbanforgó hét archidiakonátus, *már* kellett lenni Szatmárvidéken egy olyan protestáns szervezetnek, mely kellő tekintéllyel birt a másik három archidiakonátus meghívásához az egri dioecesisből. Ez a szervezet mindenestre nagyobb területre terjedt, mint a szatmári archidiakonátus.

Az ujonnan csatlakozók közül a beregi fraternitásnak 1552. dec. 1-én Beregszászon tartott zsinata a beregi archidiakonátus önállóságára mutat még ebben az esztendőben. Nincs okunk arra a feltevésre sem, hogy talán a következő évben állt be valaminő változás Bereg, Máramaros vagy Szabolcs addigi függetlenségében. Kálmáncsehi Sánta Márton egyházvidéke bizonyára még 1554-ben sem szívesen csatlakozott Szatmárvidékhez, amint arra utaltunk. Ez a három archidiakonátus nem lehetett azért tagja annak a protestáns vezetőségnek, mert az I. óvári zsinatra a meghívást kibocsátotta.

Úgy az itt leszögezett, mint egyéb, mindjárt említendő okok alapján bizonyosnak látszik tehát, hogy ez a szervezet csak a tasnádi vikariátus egésze lehetett vagyis az erdélyi püspökségnek ez az alkatrésze birhatott valaminő protestáns színezetű vezetőséggel már az 1554 előtti években.

A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulásának áttekintése kapcsán láttuk, hogy hazai szervezeteink a magyarországi részekben a legegyszerűbb formában négytagú vezetőséggel szervezkedtek.² A szatmárvidéki szervezkedéshez valamennyi között ebben a típusban legközelebb áll a tiszáninneni négy fraternitásnak szervezete. Alakulásukhoz kiindulópontul szolgált az addig is meglévő középkori fraternitási szervezet négytagú vezetősége. Ehhez bizonyos ökeresz-

¹ U. o. 65—66

² U. o. 166—7

tyén eszmék kapcsolódtak, amikor több protestánssá lett fraternitás társulására került a sor, mely szervezet első széniorai által külsőleg végül is csak egy nagyobb fraternitási egységet eredményezett. A tasnádi vikáriátust pedig éppen négy archidiakonátus alkotta, körülbelül mindegyikben egy-egy szervezett fraternitással, melyek az 1545-iki erdői zsinat után valamely adott időpontban bizonyos szorosabb fraternitásközi kapcsolatot létesítettek egymás között. Úgyhogy a szatmárvideki protestáns szervezet ősformája lehetett éppen a példa, melyet a tizáninneri archidiakonátusok szervezkedésénél egy évtizeddel utóbb alapulvettek.

Kikből állhatott ez a legfelsőbb vezetőség? Bizonyára a négy archidiakonátus fraternitásának első szénioraiból. Semmiesetre sem lehettek tagjai a vikáriátusnak kánonilag illetékes vezetői, vagyis sem a vikárius maga, aki ezidőtájt Károlyi Boldi Sebestyén tasnádi plébános volt, sem az archidiakonóusok. Károlyi Boldi Sebestyén neve Szatmárvidek reformációjában csak 1554-ben bukkant fel, mint az óvári zsinaton szereplő vezetőszeniorok egyike és csak 1555 óta szuperintendens. Az archidiakonóusok közül pedig pl. Ugocsái: Kolozsvári Péter, mint törpényi plébános, a beszercevidéki szász papság reformációjának volt 1547-ben a vezetője.* A reformáció eszméinek uralomrajutásával így csak a fraternitási szervezetek első széniorai jöhetnek figyelembe, mint akik a reformáció munkájának irányítását átvették.

Még pedig egyéb teendőik között valószínűleg akként, hogy végezték a papok ordinálását, azaz a püspöki feladatok egyrészét. Amire onnan következtetünk, hogy a II. erdői zsinat 1. és 20. artikulusai szerint az ordináció a szatmárvideki széniorok mindegyikének hatáskörébe tartozott, mint a Tizáninnen és a baranyai részeken. Ez a feladat pedig csak úgy juthatott osztályrészükül, hogy a reformáció megindítása óta gyakorolták, vagyis szerzett jogaik voltak hozzá.

Mindazáltal ugyane körülmények odamutatnak, hogy a kapcsolatot a fraternitások között aligha ápták jobban, mint az első széniorok kollégiuma, azaz kezdetben alkalmi összejövetelek révén. Az óvári zsinat után kialakult szervezetben

* Egyháztört. Emlékek. IV. köt. 530.

az addigi első széniorok a szuperintendens segéderői (coadjutores), amennyiben egyáltalán ilyenként működtek. Az Erdődön 1555-ben keletkezett kánonokban kormányzati jogkörrel felruházva egyedül a széniorok említettnek: ezek egyike a szuperintendens.

Eme megállapítások után kézenfekvőnek mutatkozik, hogy az óvári zsinaton a tasnádi vikariátusnak, mint prototans alakulatnak, a vezetősége azért hívta meg csak e három: Szabolcs, Bereg és Mármaros archidiakonátusának fraternitását, hogy vele együtt, mint egészében egy egységgel, újabb *négyszemélyes* fraternitást létesítsen s közülük az egyiknek, hihetőleg a vikariátus papságának előjárója szuperintendenssé választassék. Magán a zsinaton vehettek tudomást arról, hogy központi elgondolások szerint nyolc széniornak kell lenni mindegyik szuperintendenciában. Minden további bonyodalom elkerülése végett megválasztották azért vagy a szuperintendenset vagy az egyik széniorot anélkül, hogy külön saját egyházvidéke lett volna. Idővel vagy magán a zsinaton természetesen kihasíthattak ennek a hierarchának részére az eddigi fraternitásokból egy területet, mely felett jogkörét gyakorolhatta. Ez lett a szatmárvidéki szuperintendenciának nyolcadik egyházvidéke.

Mindezek után az sem lehet kétséges, hogy a szatmárvidékiek utolsónak ismert püspöke, Bogácsi Demeter, még mint ilyen működött. Sőt közelebbi adatok hiányában önéne kell látnunk azt a vezetőszemélyiséget, aki számára a százszok az 1561-iki medgyesi zsinatuk alkalmával, a maguk között szuperintendensnek tekintett hierarchák sorában, — egy helyet fennhagytak. A közbejött háborús viszonyok közepette ugyan a szóbanforgó zsinaton nem jelenhetett meg, mint ahogy a jelek szerint ő utána teljesen megszűnt ez a tisztség Szatmárvidéken, illetve visszafejlődött széniorivá. Az erdélyi fejedelemség számára elveszett egyházkerület szuperintendense helyében János Zsigmond Méliusz Juhász Péter személyében hamarosan új szuperintendenset nevezett ki a megmaradt Partium egyházai felett való joghatósággal. Szatmárvidék pedig szuperintendens hiányában alkatrészeire, a meglévő nyolc fraternitásra, bomlott. Az 1560-as évek után — Szabolcsot kivéve, mely lassan beolvadt Méliusz szerveze-

tébe — erről a területről egyetlen szuperintendens vagy szénior neve adatszerűleg nem ismeretes.

Mindazonáltal széniorai, köztük a széniorra visszamódosult szuperintendensi jogutód, — az egyes fraternitásokban változatlanul megmaradhattak és a maguk határain belül résztvehettek a reformáció további munkájában. Erre kell következtetnünk abból a körülményből, hogy az óvári zsinaton alapul vett nyolc egyházvidék — különösen az utólag alakult nyolcadik — sértetlenül fennmaradt s egy évtized elteltével szintén tagja lett a debrecenvidéki szuperintendenciának. *Ha az egyes fraternitások teljesen a régi középkori kereteikbe tértek volna vissza, akkor ez az egyházvidék (a nyolcadik) okvetlenül eltűnt volna.* Fennmaradása igazolja fratenitási kereteik változatlan fenntartását az 1560 utáni években is! A szuperintendenciának eredeti magja, a szatmári fraternitás, 1570-ben Csengerben zsinatot tartott, melyen Méliusz is megjelent, sőt számukra egy hitvallást szerkesztett. Ettől az időponttól számítható Szatmárvidéknek helvétirányú jellege.

Protestáns magatartásuk megőrzését biztosították a II. erdódi zsinat ama határozatai, melyek a szénioroknak hatáskörébe utalták az ordinációt. Ezt a jogukat erősen őrizhették, aminek élénk bizonyosága a beregi széniorok ordinátori tevékenységének fenntartása jóval a debrecenvidékiekkel történt egyesülésük után. Az a körülmény pedig, amely szerint a beregiek évekig nem voltak hajlandók megjelenni Gönczi K. György zsinatain, még erősebben kidomborítja huzamos időn keresztül önállóságukat.

Mikor következett el a szatmárvidékiek egyesülése a debreceniekkel? Ezt az időpontot csak hozzávetőleg állapíthatjuk meg. Szilárd támpont egyedül az, hogy 1579-ben Erdélyben együtt voltak Dávid Ferenc innovációs perének tárgyalásán. A megelőző években, mert 1571-ben Méliusznak még csak három széniora volt, kellett bekövetkezni ennek az eseménynek. Nagyon valószínűen az 1576 év nyarán Csengerben tartott zsinaton ment végbe ez az egyesülés, amikor a mindkét egyházvidékből megjelent papság Gönczi Kovács Györgyöt választotta püspökké. Ez alkalommal ugyanis a megjelentek által a wittenbergi coetus számára összeadakozott kollektá felülhaladt minden, ebben az évszázadban hasonló zsinaton.

ugyanerre a célra befolyt adakozást vagyis *nagylétszámú résztvevő* adta össze. Amiből az is következik, hogy e zsinat papsága nagy területről jött össze, azonkívül az alkalom valami különleges lehetett. Gönczit mindenképpen ekkor kellett püspökké választani, mert az adományt a gyűjtést eszközlő püspöknek kellett továbbítani, amit Gönczi cselekedett meg a feljegyzés szerint.⁹ Küldöttje, Derecskei Ambrus, szeptember elején érkezett Wittenbergbe, így a csengeri zsinatot valamikor a nyár folyamán tarthatták. Hamarosan, ami természetes volt, Károlyi Péter halála után, aki az egyházvidékek egyesülését politikailag már előkészíthette, amint arról egyebütt szoltunk.¹⁰

Miklós Ödön.

⁹ Iskolatörténeti Adattár, II. köt. 37., 57.

¹⁰ Miklós Ödön: I. m. 55—56.

XVI—XVII. SZÁZADBELI PAPOK, MESTEREK ÉS DIAKOK A SZATMÁRI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉBŐL.

Idősebb Szathmári Baka Péter, aki a XVII. század első felében több szatmármegyei egyházközségnek volt lelkipásztora, egynéhány feljegyzést hagyott hátra a tulajdonában lévő kittingeni Eber Pál-féle öröknaptár üres lapjain.¹ Ezek között a jegyzések között több olyan adatot is találunk, amely eddig teljesen ismeretlen volt.

Kiváltképpen való érdeklődésünkre tarthat számot az a néhány sor, amelyet naptárának november 16-i lapjára írt apró, gondos betűvel. E feljegyzés pedig abból az alkalomból történt, hogy az 1628 november 16-án Fehérgyarmaton tartott *partialis synodus* résztvevőinek jelenlétében Szathmári Baka Péter Márton nevű fia megkereszteltetett.² Különösen érdekes, hogy e *partialison* résztvett tizenhárom pap nevét sem Bartók Gábor,³ sem Kiss Kálmán⁴ részletes munkája nem ismeri, s bár Zoványi Jenő közleményében többjük nevére reá is akadunk,⁵ névsorunk azonban egészen új adatokat is foglal magában.

Hoc Die iniciatus est lilium meum Martinus B(aka) hoc no(m)in(e) secundus, in opp(id)io Gyarmath⁶ quo in loco

¹ Calendarium Historicum Conscriptum. (1564. Wittenberg.) A kolozsvári koll. nagykönyvtárában.

² I. h. 386.

³ Bartók Gábor: A szathmári és némelii ref. egyházak és iskolák története. (Spataki Füzetek, 1860.)

⁴ Kiss Kálmán: A szatmári reform. egyházmegye története. (1873. Kecskemét.)

⁵ Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett. (Magy. Prot. Egyh.-tört. Adattár XIII: 5—111.)

⁶ (Fehér-)Gyarmat ma nagyközség Szatmár vm.-ben; járási székhely.

eod(em) die synodus partialis congreg(ata) fuit A(nn)o 1628. In qua p(rae)sentes fuer(un)t:

*R(everen)dus Do(mi)nus. Nickolaus Vali. senior
Eccl(esi)ae digniss(im)us.*

Kiss Kálmán szerint Margitay Péter volt az egyházmegye hetedik esperese, s mint ilyen az 1621—28. években szolgált.⁷ Az utána következőnek azonban egészen 1633-ig még csak nevét sem ismeri. Ellenben Lampe-Ember *Historiája* után⁸ 1604-ig terjedő időponttal egy Wályi Miklós nevű lelkipásztort említ sorrendben harmadik esperesül, megjegyzi azonban, hogy ennek neve az egyházmegyei jegyzőkönyvben feljegyzett névsorban nem található. Feltehetném a kérdést, hogy Lampe-Ember által idézett Wályi Miklós nem azonos-e a Baka Pétertől említett Váli Miklóssal? Hiszen ennek nem mondana ellene még az a körülmény sem, hogy a debreceni főiskola törvényeit aláírt tanulók névsorában 1590. évi kelettel egy Váli Nicilaus nevű diák fordul elő.⁹ Ezen az alapon elindulva tehát, azt állapíthatnám meg, hogy a debreceni iskolában subscribált diák, aki valószínűleg csak továbbtanulás céljából iratkozott át valamelyik másik (pld. a szatmári) iskolából, 1590-ben talán 20—24, 1604-ben 34—38 és 1628-ban mintegy 58—62 éves lehetett. — Zolványi adattárában 1614—17 közötti években Rozsályon, 1619-ben az ugcso megyei Türterebesen és 1625—27 időközben Óváriban találunk hasonló nevű lelkipásztorra.¹⁰ Feltételezem, hogy 1628 november 16-án, vagyis a fehérgyarmati gyűlés megtartásakor is még mindig Óváriban papszkodott, bár valószínű, hogy állomáshelyét rövid idő múlva már mással cserélve fel, más egyházmegye területére költözött át. Ezzel azután eddig viselt esperesi tisztségéről is le kellett mondania. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy Kecskeméti Mihály frankkerai tanuló vizsgai értekezése az 1631. évben Szepsi Kórocz Gáspár szatmárnémeti papot említi esperesképen.¹¹ Váli Miklósról pedig már mint a nagybányai egyházmegyéhez tartozó Dobravicza község lelkipásztoráról emlékezik meg Tasnádi H. István leydai teológus 1632 április 24-én tartott vitalközlésének ajánlásában.¹²

*R(everen)dus Do(mi)nus Stephanus Varsani Pastor
Eccl(esi)ae Zathma(rinae.)*

⁷ Kiss i. m. 306—08.

⁸ Lampe-Ember: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. (1728, Utrecht) 614.

⁹ Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár*. II, 97.

¹⁰ Zolványi i. m. 100., 101., 113.

¹¹ RMK. III. 1465.

¹² I. h. 443—44.

Varsányi nevét, mint szatmári papét, sem Bartók, sem Kiss nem ismeri. Megállapítani nem tudom, hogy mikor és kinek helyére hozott Szatmárra, nem lehetetlen azonban, hogy a Husztra távozott Margitay Péternek¹³ volt tisztségbeli utóda. — Azonosíthatjuk vele azt a Stephanus P. Varsanus nevű tanulót, aki 1616. július 16-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre,¹⁴ s ugyanitt Pareus Dávid tanár elnöklése alatt 1617. augusztus 30-án nyilvános vizsgálatot állott ki. Ertekezésének címe: *Postiones Theologicae De Sacramento Baptismi* (etc.).¹⁵ — Zoványi adatai szerint Varsányi P. István 1620-ban az ugocsa megyei Halmiban, 1625-ben pedig Szatmáron papskodott.¹⁶ — Minthogy pedig Kecskeméti Mihály frankekerai teológus 1631-ben tartott vizsgái értekezését többek között Varsányi István felsőbányai papnak ajánlotta,¹⁷ bizonyosra vehetjük, hogy Varsányi (Pastoris) István szatmári papságából rövidesen, talán már Margitay Péter püspök 1629. évi visszahívását megelőzőleg, eltávozott, elfogadván Felsőbánya város lelkipásztorává való megválasztását.

*R(everen)ds Do(mi)nus Caspar Korocz Pastor
Eccl(esi)ae Nemethi(n)ae.*

(Szepsi) Kórocz Gáspár szatmárnémeti lelkipásztorságáról sem Bartók, sem Kiss nem tud semmit. Előbbi ugyanis erről az időről a képpen emlékezik meg, hogy az 1616. évben Németi lelkipásztorává lett Ovári Mihály „vagy igen sokáig volt Németi papja, vagy hézag maradt közte okmányok hiányában és Hodászi S. Miklós közt, ki 1639-ben hozott Németibe, mert odáig másról krónikáink nem emlékeznek.”¹⁸ Ezzel szemben egyebtinnen is látom, hogy Tornai P. Gáspár teológus 1628 márciusában Leydában tartott vitaközlését Szepsi Kórocz Gáspár szatmárnémeti papnak, Kecskeméti Mihály 1631-ben Frankekerában tartott vizsgái értekezését, Tasnádi H. István 1632. április 24-én Leydában tartott vitáját és végül Szathmári Lázár Miklós 1636. május 28-án ugyancsak Leydában tartott vizsgái dolgozatát Szepsi Kórocz Gáspár szatmárnémeti lelkipásztornak és esperesnek ajánlotta.¹⁹ A Zoványi által közölt adatok között pedig Szepsi Kórocczal az 1625., 1626., 1632—34. és 1637. években mint szatmári lelkipásztorral találkozunk.²⁰ Az utóbbi adat

¹³ Bartók i. m. 210., 213. és Kiss i. m. 752.

¹⁴ Szeremlei J.: Közlemények a heidelbergi egyetem és könyvtára történetéből. [Spataki Füzetek, 1862: 562.]

¹⁵ RMK. III. 1203. (Dolgozatának ajánlásából tudjuk, hogy néhai Varsányi András lelkipásztor és Makai Katalin szülők gyermeke volt.)

¹⁶ Zoványi i. m. 105., 111.

¹⁷ RMK. III. 1465.

¹⁸ Bartók i. m. 417.

¹⁹ RMK. III. 1426., 1465., 1484., 1514.

²⁰ Zoványi i. m. 106.

pedig annál is inkább jelentőségteljes, mivel Kiss Szepsi Kóroczot 1634. évre kétségtelenül matolcsi papnak nevezi meg.²¹ Ezen kívül ugyancsak ő tudósít arról, hogy a szatmári egyházmegye espereséül 1633-ban Boros Jenő Mihály szatmári papot választották meg, aki hivatalát — szerinte — 1639-ig viselte.²² Ezzel szemben megemlíthetem, hogy Szathmári Lázár Miklós előbb hivatkozott 1636. évi értekezését Szepsi Kórocz Gáspár szatmárnémeti lelkipásztor-esperesen kívül Jenei Mihály és Debreczeni Póka István szatmári papoknak is ajánlotta. Tehát annál is inkább ellenőrzésre szorulnak mind a Bartók, mind pedig a Kiss által felhasznált adatok, minthogy a Régi Magyar Könyvtár közlésében az évszámmal kapcsolatosan semmi tévedés nem fordulhat elő. Ezt megerősíti, hogy *Nicolaus Lazar Szathmari Ungarus, Annorum 28. Theologus* 1635. augusztus 18-án iratkozott be a leydai egyetemre,²³ e így vizsgáját semmiképpen sem tehette volna le korábban a fentírt időpontnál. — Hogy pedig Szepsi Kórocz Gáspárral kapcsolatosan az eddigi adatok között még nagyobb legyen a zavar, megemlítem, hogy Bartók őt először 1621-ben, másodszer pedig 1624-ben a szatmári iskola tanárképpen nevezi meg, azzal a közelebbi megjelöléssel, hogy — szerinte — e tisztségéből 1634-ben Matolcsra ment papnak. Ennek az egyházközségnek azután egy „most is meglevő” ezüstpoharat adományozott. Innen pedig a tokaji papságra vitetett volna.²⁴ Ezzel szemben Kiss a matolcsi egyházközség úrasztali eszközei között nem emlékezik meg Szepsi Kórocz poharáról, de más helyen sem tud róla, hogy e pohár mai napig is megvolna.²⁵

R(everen)dus Do(mi)nus Valentinus Szalkai Pastor ec(c)l(es)iae Czenger(inae.)

Szalkai Bálint csengeri papot Kiss nem ismeri, Zoványi adatai között azonban 1617-ben Szatmárudvariban, 1620-ban Mátészalkán és 1630–31-ben Szatmáron találjuk papképpen.²⁶

R(everen)dus Do(mi)nus Mat(th)aeus Zentkirali Pastor eccl(es)iae Janki(n)ae.

Kiss nem tud Szentkirályi Máté nevű jánki lelkipásztorról. Nevét Zoványinál a következő időben és helyen találjuk meg: 1592-ben Cé-

²¹ Kiss i. m. 595.

²² I. h. 307–08.

²³ Teutsch: Die Studierenden aus Ungarn u. Siebenbürgen an der Universität Leyden. (Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. XVI, 200.)

²⁴ Bartók i. m. 314.

²⁵ Kiss i. m. 603., 801.

²⁶ Zoványi i. m. 96., 105., 106

gényben, 1602-től 1617-ig több adattal Szamosújlakon, 1620-ban és 1628-ban pedig Jánkon.²⁷

R(everen)dus Do(mi)nus Mattheus Thasnadi Pastor eccl(esi)ae Nagi arif(n)ae.

Kiss nem említi, de Zoványinál sem találunk e nagyari papra vonatkozó adatot, azonban egy Tasnádi Máté nevű diák 1599. augusztus 24-én aláírta a debreceni iskola törvényeit.²⁸ A tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyve szerint pedig Tasnádi Mátét az 1606. december 3-án tartott közzsínaton szentelték pappá.²⁹

R(everen)dus Do(mi)nus Samuel Z: kiraly Pastor eccl(esi)ae Uylaki(n)ae.

Kiss nem ismeri, Zoványi azonban Szentkirályi P. Sámuel szamosújlaki pap nevét 1625-ből és 1631-ből idézi.³⁰

R(everen)dus Do(mi)nus Steph: Peterfalvi pastor eccl(esi)ae Kér szeml(yen)in)ae.

Kiss nem emlékezik meg róla. Zoványinál Péterfalvi István nevét 1617-ben Gebén, 1626—27-ben Kérszemjénben találjuk. Valószínűleg azonos vele az a Péterfalvi Sipos István, aki 1620-ban Batizon lelkipásztorokodott.³¹ — A Szathmári Pap-család iratai között megtaláltam Péterfalvi Istvánnak, a dobi egyházközség lelkipásztorának 1652. március 26-án Dobon kelt végrendeletét.³² Minthogy pedig ezt az okiratot Steph. S. Péterfalvi mria aláírással látta el, bizonyos ebből, hogy a dobi lelkipásztor egy személy az előbb említett batizi pappal. De tovább menve, Salamon József „a' Bécsi M. Kurir mellett jární szokott Honnyi levelek' 1813. 12—13-ik számjait megigazítva” közli, hogy a Szathmári Pap „nemes familia először Sipos, azután Péterfalvi, későbbben Nagy, végre Szathmári Pap nemzetek alatt Szathmáron, Hiripen, Majtison, Kis Naményban, Peleskén és Darócson szép nemesi jószágokat hírt”.³³ Ebből kiindulva, megállapíthattam, hogy Péterfalvi Sipos István fia Dániel, szathmári harmincados, a papfiúk általános szokása szerint, a származáshely megnevezése mellé apja foglalkozásának megjelölését választva, Péterfalvi Pap Dániel nevet használta. Az ő fia János, dési, majd kolozs-

²⁷ I. h. 88., 93., 104.

²⁸ Thúry i. m. II, 100.

²⁹ Borovszky S.: Tiszántúli ev. ref. papok 1597—1679. (Tört. Tár 1896: 625.)

³⁰ Zoványi i. m. 104.

³¹ I. h. 88., 92., 94.

³² A kvári ref. koll. lev.-tárában.

³³ Erdélyi Prédikátori Tár V. füzet (1835) IV. l.

vári pap és esperes, apja származáshelyét a sajátjával felcserélve, Szathmári Pap János néven alapítja azt a nevezetes papi és tudósi családot, amelynek legkiválóbb leszármazottjai Szathmári Pap Zsigmond erdélyi püspök, Mihály kolozsvári teológiai professzor és Károly festőművész voltak.²⁴

R(everen)dus Do(mi)nus Thomas Gyarmathi pastor eccl(esi)ae Tunyogi(n)ae.

Az 1614. év december hónap 2. napján egy Gyarmathi Tamás nevű diák írta alá a debreceni főiskola törvényeit.²⁵ Ez azonban inkább csak fia lehetett a szatmármegyei papnak. Ugyanis bár Gyarmathiról Kiss mit sem tud, Zoványi azonban a következő helysokról idéz reája vonatkozó adatokat: 1598-ban Szamosszegen, 1608—15-ben Szatmárcsekén, 1616—17-ben első ízben Tunyogon, 1620—21-ben második ízben Tunyogon, 1626—27-ben Kisnamentyben lelkipásztor.²⁶ Úgy látszik azonban, hogy Tunyogra harmadszor is visszatért: ezt bizonyítja Szathmári B. Péter előbb idézett adata. — De ugyancsak Szathmári Baka Péter feljegyzései között olvasom, hogy a gyarmati templomban 1633. december 4-én eltemetett első felesége, Zólyomi Anna, koporsója felett *Concione 2-da in Templo ornavit R(everen)dus ac doctissim(us) D(ominus) Thomas Gyarmati, Pastor eccl(esi)ae Matochien(sis).*²⁷

Egynéhány évvel későbben Ugocsa megyében (1638-ban Szőlősgyulán, 1645—48-ban Kökényesden) megint csak reá találunk Gyarmathi Tamás nevére.²⁸ ezt azonban — a hosszú szolgálati időre való tekintettel — aligha gondolhatnók a szatmármegyei lelkipásztorral azonos személynek, ellenben több a valószínűség, hogy benne az 1614-ben Debrecenben subscribált diákokat kell látnunk.

R(everen)dus Do(mi)nus Mich. Benej pastor eccl(esi)ae Okorítai(n)ae.

Kiss nem ismeri Benci Mihály ököritői lelkipásztort. Zoványi 1616—1617-ből Csengerjánosiból, 1626-ból Ököritőről, 1644-ből pedig Szárazberekéről (Garboleról) említi.²⁹

R(everen)dus Do(mi)nus Paulus Nagi idaj Pastor eccl(esi)ae Nabradi(n)ae.

²⁴ Herepei J.: A kvári ref. koll. tanárainak származási táblázatai. (Kéziratban.)

²⁵ Thury i. m. II, 104.

²⁶ Zoványi i. m. 94., 103., 104., 107.

²⁷ Öröknaptár 404. lapja melletti üres lapon.

²⁸ Zoványi i. m. 111., 112.

²⁹ I. h. 90., 100., 104.

Ugyancsak Szathmári B. Péter említi feleségének 1633. december 4-én történt eltemetése alkalmával, hogy „sua concione primu(m) ornatu R(everen)dis D(omin)us Paulus Nagi Idai Pastor Eccl(esi)ae Kér Semienten(sis).”⁴⁰ Kiss nem emlékezik meg Nagyidainak sem a nábrádi, sem pedig a kérésmejnői papságáról, azonban ismeretes, hogy 1641-től Sarkközülakon, 1644-től pedig a szathmári várban lelkipásztoroskodott.⁴¹ Zoványi 1631-ből Kérésmejnéről (Szamoskétről), 1648-ból pedig Kölcsestről idézi.⁴²

R(everen)dis Do(mi)nus Sebastianus Porczalmi Pastor Patriae.

A kolozsvári református belső templom papiszékének hátlapjára felszegezve találjuk az 1681. május 19-én meghalt Porczalmi András egylevelesen nyomtatott halotti kántáját (*eulógiumát*).⁴³ Ez a Porczalmi András pedig a kolozsvári kálvinista iskola lektora s mint ilyen Apáczai Csere János tanítomestere, majd tanártársa. Azután kolozsvári első pap s kolozs-kalotai esperes lett. Az idézett nyomtatvány szövege szerint, származását 1617-ben Porcsalmáról vette, mint Porcsalmi Sebestyén ottani lelkipásztor fia.

Kiss nem ismeri Porcsalmi Sebestyént, Zoványi az 1593—1626-ig terjedő időből említi állandóan Porcsalmáról.⁴⁴

Pet: B. Zatthmari m(anu)p(ropi)a.

Kiss nem ismeri, Zoványi adatai között is nevére csak alig akadunk,⁴⁵ pedig idősebb Szathmári Baka Péter a derekabb papok közé tartozott. Ezt bizonyítja, hogy élete folyamán elfoglalt állomáshelyeinek nagy része népes, tisztos gyülekezet volt. Fennmaradt öröknaptárában lejegyezve találjuk könyvtárát alkotott 97 darab könyvének címét.⁴⁶ E tekintélyes számú munka, amelynek egyes példányaira még ma is reá akadunk a kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában, mindennél jobban bizonyítja egykori tulajdonosának tudományszeretetét, értékes személyiséget. E naptár bejegyzései két, magyar nyelven írott sírató verset s egy latin nyelvű verses sírfeliratot is megőriztek. Ezek azután nem értéktelen költői hajlamát is elárulják. Eppen ezért nem tartom fölöslegesnek, hogy bár kivonatossal életrajzát közöljem azoknak az adatoknak az alapján, amelyeket saját maga, valamint fia: ifjabb Szathmári

⁴⁰ Öröknaptár i. h.

⁴¹ Bartók i. m. 211.

⁴² Zoványi i. m. 94., 95.

⁴³ Görög F.: Egyleveles nyomtatványok. (Irodalomtörténeti Köz. 1901: 91.)

⁴⁴ Zoványi i. m. 101.

⁴⁵ I. h. 100., 108. (Vetésen 1625-ben, Óvárban 1638-ban.)

⁴⁶ Öröknaptár hátsó örlevelein.

Baka Péter váradi tanár, majd ecsedi, sárospataki és fogarasi udvari pap, jeles egyházi író, az öröknaptár lapjaira feljegyzett.

Ezek szerint idősebb Szathmári Baka Péter 1590-ben született, valószínűleg Szatmáron. Tanulását a Szatmár-várbeli iskolában kezdte. Ezt bizonyítja *Erotemata Guardini per Georgium Rithaymer pro rei necessitate aucta* című s 1523-ban Bécsben kiadott könyvpéldány egyik kéziratos bejegyzése. E szerint ezt a könyvet Gönczi András szatmári várbeli iskolatanító 1610-ben ajándékkal adta nagyon kedves tanítványának, Szathmári B. Péternek.⁴⁷ — Tanulmányainak elvégzése után az 1619. november 11-én tartott csengeri zsinaton pappá szentelték.⁴⁸ 1620. március 17-én (Olcsva?) Apáti, 1621. január 23-án (Szamos) Dob, 1623. január 4-én Vetés község papjává írta magát. Innen 1626. augusztus 16-án (Fejér) Gyarmatra hivatott meg, ahonnan — sok családi csapástól súlyos tizenegy évi lelkipásztoroskodás után — 1637. július 28-án Óvárba távozott. Ide küldötte számára 1640. március 12-én Zilizi János Iranekeval diák Diest Henrik: *Praxeos Sacrae Specimen* (1637, Harde-rovicum) című s ma is meglévő könyvpéldányt.⁴⁹ — Óvárban 1642. június 12-ig teljesített szolgálatot. Ekkor az érmelléki egyházmegyébe tartozó Székelyhid-Újváros gyülekezetének kormányzására választatott. Itt szolgált azután 1646. január 4-én bekövetkezett haláláig. Háromszor házasodott. Első felesége tiszteletes Zólyomi Sámuel leánya, Anna, öt mint 14 éves hajadont vette el 1619. április 9-én. Tőle nyolc gyermeke született, közülük azonban csak az előbb említett Péter, valamint Erzsébet, Szabó Márton székelyhidi csizmadiamester felesége, ért felnőtt kort. Első feleségének 1633. december 3-án történt halála után, a következő év július 18-án újból megházasodott, feleségül véve *egregius* Kis Pál leányát, Juditot. Őt azonban már egy év múlva, 1635. július 6-án el is temette. Búsulása azonban nem sokáig tartott, minthogy még ugyanebben az évben: december 4-én Bagaméron megnősült, feleségül véve *nobilissimus* Tóth Balázs leányát, Margitot. Ettől a feleségétől egy István nevű fiacskája maradt életben.

E tizenhárom lelkipásztoron kívül Szathmári Baka Péter feljegyzéseiben még három másik, vezető szerepet vitt papról történik megemlékezés.

Az öröknaptár október 26. napján a következő sorok olvashatók:

Hoc die R(everen)dus ac Clar(issimus.) Vir Stephanus F: Dobronochinus Senior Eccl(es)iae Dioec(esis) Zathma-

⁴⁷ A kvári koll. nagykönyvtárában.

⁴⁸ Ezt az adatot megtaláljuk Borovszky közleményében is, eltérés mindössze csak annyi, hogy az általa kivonatolt egyházker. ízkv. november 10. napját említi.

⁴⁹ A kvári ref. koll. nagykönyvtárában.

*rien(sis) nec non Pastor fideliss(imus) ovium X(ris)ti Ova-
rien(sis) in peste vitam suam finiit. Anno Domini 1622.*

Az 1622. évben országszerle pusztított pestisben,⁵⁰ október 26-án meghalt Dobronoki F. Istvánnak, mint óvári papnak, szatmár-kerületi esperesnek nevét se Kiss Kálmánnál, se más munkában nem találtam meg. Esperességének azonban részben arra az időre kell esnie, amikorra Kiss Szepsi Láni Mihályt (1618–20.), utána pedig Margitay Pétert (1621–28.) nevezi meg.⁵¹ Mi tehát az oka az egybevetett adatok folytonos összeütközésének, a helyszíntől távol, megállapítanom nem sikerült; annyi azonban bizonyos, hogy id. Szathmári B. Péter feljegyzésének egykorúságához és hitelességéhez kétség sem férhet. Ez a körülmény azután azt a feladatot rója a szatmári egyházmegye történelíróira, hogy Kiss Kálmán különben alapvető munkájának adatait gondos vizsgálat tárgyává tegyék.

A debreceni főiskola törvényeit aláírt diákok névsorában 1598. március 30-án találjuk bejegyezve Stephanus Dobronoki nevét.⁵² Majd pedig az 1598. április 30-a utáni időben a wittenbergi magyar társaság anyakönyvében is felleljük Stephanus Fejes Dobronochius-t.⁵³ Tovább kutatva, a kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában találunk egy könyvet,⁵⁴ amelynek belső borítólapjára írt ajánlás kétségtelenül igazolja Dobronoki személyazonosságát. Ugyanis ezt a művet Foctóy P. Mihály⁵⁵ 1608-ban Marburgból küldötte Dobronoki F. Istvánnak, Vári község lelkipásztorának. Megállapíthatjuk, hogy a beregmegyei Vári és a szatmármegyei Óvári község papja azonos személy. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy az említett könyvben Dobronoki aláírása után Óvári János nevű egyénnek, mint a könyv következő tulajdonosának sajátkezű név-aláírását találjuk. De ezt támogatják a Zoványi által közölt adatok is. Ezek szerint ugyanis Dobronoki F. István 1610 és 1612-ben Váriban, 1616–19. években Fehérgyarmaton, 1620 és 1621-ben Óváriban állított ki nyugtatóványát az őt megillető tizedjarandóságról.⁵⁶ — Dobronoki Fejes Istvánnak pedig valószínűleg atyjafia lehetett az azonos vezetéknevű dunántúli püspök. Ugyanis Pécselyi Királyi Imrének 1612-ben Oppen-

⁵⁰ Segesvári Bálint krónikája. (Szabó K.: Erdélyi Tört. Adatok IV. 191.)

⁵¹ Kiss i. m. 307.

⁵² Thury i. m. II, 99.

⁵³ I. h. II, 29.

⁵⁴ Polanus Amandus: Librum Prophetiarum Ezechielis Commentarii (1608. Bazel.)

⁵⁵ Thury i. m. II, 29., 65. szerint Michael P. Focteinus 1607. aug. 23-án iratkozott be a wittenbergi egyetem magyar tanulóinak társaságába. Bartók i. m. 313. szerint 1610-ben a szatmári iskola igazgatója.

⁵⁶ Zoványi i. m. 35., 92., 100.

heimben kiadott munkája szerint a püspök teljesebb neve Dobornoki F. Miklós volt.⁵⁷

A másik egyházi férfiú Margitai Péter. Az ő neve és működése már sokkal inkább ismeretes. Róla különben azt jegyezte fel Szathmári B. Péter, hogy 1629 február 29-én Tasnádon választották püspökké.⁵⁸

Margitai, aki szatmári papságáról 1628-ban Husztra vitétt, miután azonban az előbb említett napon püspökké lőn, ismét visszahívatott Szatmárra. Itt azonban még ugyanebben az esztendőben elhunyt.⁵⁹

A harmadik lelkipásztornak, Jenei (Boros-Jenőy) Mihálynak nevét Szepsi Kórocz Gáspárral kapcsolatosan már előbb említettem. Bartók s utána Kiss szerint Jenei 1633-tól kezdődőleg 1639-ig viselte az esperesi tisztséget, minthogy ebben az évben március 18-án már néhainak állítja a szatmári tanács jegyzőkönyve.⁶⁰ De valószínűleg itt is hibás idézettel van dolgunk. Ugyanis előbb már kitűnt, hogy nemcsak 1631-ben és 1632-ben, de 1636 május 28. táján is Szepsi Kórocz az egyházmegye esperese, így tehát Jenei Mihály legkorábban csak az 1636. év második felében vehette át ezt a tisztséget. Téves azonban az 1639 évszámnak, mint Jenei halálozási évének, megállapítása is. Ugyanis Szathmári B. Péternek az öröknaptár október 10. napján a következő feljegyzését olvashatjuk:⁶¹

Hoc die, R(everen)dus ac Clariss(imus) vir Michael Jenei Pastor primarius Eccl(esi)ae Szatthmarinae vigilantissimus Vicinarum(que) Senior meritiss(imus) vitam suam commutavit, ex hac Miseriar(um) vale ad sempiterna(m) gloriam emigrando. Anno 1640. 12 die in Templo Zath(marino) sepultus. In honorem eius haec à me scripta.

⁵⁷ Pécselyi Királyi Imre: *Isagoges Rhetoricae*. (1612, Oppenheim) I. A. lev. az ajánló sorokban.

⁵⁸ Öröknaptár 111.

⁵⁹ Bartók i. m. 210., 213. (Megemlíttem, hogy a Pallas Nagy Lexikona közlésébe — 12. 319. — a püspökké választás évszámába sajtóhiba csúszott be. Ugyanezt a tévedést átvette a Révai Lexikon is — 13. 398.)

⁶⁰ Bartók i. m. 213. és Kiss i. m. 307—08.

⁶¹ Öröknaptár 347.

*Nunc studiosa cohors, Ecclesia Szatthmariana(ue)
Tota(ue) societas, te, Praesul, ecce gemit:
Carminibus fratrum, turba te lugent ademtum,
Senior dignissime, ut sancte quiesce precor.*

*Pel(rus) B. Szatthmarj
Past(or) eccl(esiae) Ovari(n)ae mp.*

Tehát Jenei Mihály szatmári első pap, esperes 1640. október 10-én halt meg a 12-én temetettet el a szatmári templomban. Sírkövének feliratát(?) ld. Szatmári B. Péter szerette. — Ez a Jenei Mihály pedig valószínűleg azonos azzal a hasonló nevű diakkal, aki 1617. május 25-én írta alá a debreceni főiskola törvényeit,⁶² a 1625. május 7-én, 30 éves korában, iratkozott be a leydai egyetemre.⁶³ Tanulmányainak elvégzése után 1626-ban a debreceni főiskola rektorává lett.⁶⁴ Majd az 1630–32. években hatházi papként említetik.⁶⁵ Hiripi István franczerai diák 1634. szeptember 20-án tartott vitatkozását, valamint Szatthmári Lázár Miklós leydai tanuló 1636. május 28-án tartott vizsgáját Jenei Mihály szatmári papnak is ajánlotta.⁶⁶ Zoványi 1633–38. évekből sorolja fel Szatmáron keletkezett nyugtatványait.⁶⁷

Ugyanebben az öröknaptárban találunk az eddig említetteknel még régebbi, vagyis a XVI. század végére utaló adatot. Ugyanis e könyv megelőző tulajdonosa, Szegedi Lőrinc, egykori debreceni diák, feljegyezte, hogy 1593 december 15-én Debreczeni Tarack János debreceni schola-rectort szatmári papságra vitték.⁶⁸

Debreczeni Tarack János debreceni tanári állását már mint külföldet megjárt, iskoláit elvégzett teológus foglalta el. Ezt bizonyítja, hogy néhai Félégyházi Tamás emlékére 1587-ben Wittenbergben kiadott búcsúsorokhoz ő is gyászverset csatolt,⁶⁹ továbbá, hogy 1590. november 2-án a heidelbergi egyetem tanulói közé beiratkozott.⁷⁰ Minthogy

⁶² Thury i. m. 105.

⁶³ Teutsch i. m. 208.

⁶⁴ Thury i. m. 109. és RMK III. 1408.

⁶⁵ RMK. 1458, 1467, 1470, 1484 — Bartók szerint (i. m. 213) 1630-ban lett szatmár-városi pappá. Ennélfogva megtörténhetik, hogy a hatházi lelkipásztor nem azonos személy a szatmárral.

⁶⁶ RMK. III. 1500, 1514.

⁶⁷ Zoványi i. m. 105.

⁶⁸ Öröknaptár 415.

⁶⁹ RMK. III. 768.

⁷⁰ Szeremlei i. m. 560.

pedig a fenti időpont pontosan megjelöli még a napot is, amikor a debreceni iskolát elhagyta, szatmári papságát elfoglalta, ennél fogva helyesbítendő Bartók állítása, aki szerint 1598-ban lett volna debreceni tanárrá, 1594-ben pedig szatmári pappá.⁷¹

Az alább felsorolandó feljegyzéseket többé már nem Baka Péter öröknapjáról, hanem a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára régi könyveinek bejegyzései közül szemelgettem ki.

Az egyik feljegyzést már közöltem Szöllösi Bede János című dolgozatomban,⁷² csak hogy akkor elkerülte a figyelmemet az a nyomtatásban is megjelent adat, amely szerint Szöllösi Bede (és nem Bedő) 1611-től kezdődőleg Szatmárnémeti lelkipásztori tisztségét töltötte be.⁷³

Szöllösi Bede János életrajza ezek szerint tehát így egészül ki: született Nagyszöllősen; 1601. október 4-én beiratkozott a heidelbergi egyetemre. 1611-től Szatmárnémetiben, 1616 körül Nagybányán, 1619-ben Nagyszöllősen pap, ugyanitt az ugocsaai egyházmegyének esperese. Meghalt 1620. november 8-án Nagyszöllősen.

Másik bejegyzést Brocardus Jakab: *Mystica Et Prophetica Libri Geneseos Interpretatio* című s 1585-ben Bremában megjelent könyvében találtam. Ezt Gyarmati István nevű tulajdonosa 1667. január 10-én szerezte Váári Istvántól, a sonkádi egyházközség papjától.⁷⁴

Váári István sonkádi lelkipásztor neve Kiss művében nem fordul elő. Egyéb forrásokban található adatokkal pedig azonosítani nem lehet, minthogy ebben a korban több hasonló nevű egyházi férfi is élt. Egyedül csak arról emlékezhetem meg, hogy Zoványi éppen ebből az évből, pontosabban 1667. szeptember 4-ről, Berendről közöl egy ugyanilyen nevű lelkipásztort.⁷⁵

A harmadik könyv Körmenyi Péter erdődi papé, közép-szolnoki esperesé volt. Jóllehet Erdőd — a bejegyzés szerint

⁷¹ Bartók i. m. 207.

⁷² Református Szemle 1937: 336—39.

⁷³ Bartók i. m. 416—17. és Zoványi i. m. 105.

⁷⁴ Az idézett könyv első őrlapjára írt latin bejegyzések nem mindenik szava olvasható.

⁷⁵ Zoványi i. m. 88.

— ebben az időben nem tartozott a szatmári egyházmegyéhez, ma azonban, mint Szatmárhegy leányegyházközsége, mégis ehhez az esperesi körlethez számít, ennél fogva ezt az adatcskát itt tartom felsorolandónak.

Körmendi 1685-ben szatmári pappá, 1686-ban tiszántúli püspökké választott. Meghalt 1691. március 23-án.⁷⁶

Máskülönbén Gulichius Ábrahám *Theologia Prophetica* c. két kötetes munkájának itt említett példányát, amely 1684-ben Amsterdamban jelent meg, Szőlösi P. Pál küldötte Körmendinek, mint jöltevéjének, az 1684. és 1685. években Franekerából.⁷⁷ E könyvekben olvasható bejegyzések közül idézem Szathmár-Némethi Mihálynak, a kolozsvári ref. kollégium jeles tanárának sorait: *Ex donatione R(everendi) ac Cl(arissimi) D(omi)ni Affinis Petri Körmendi Ep(isco)pi Ec(clesi)ar(um) cis & ultra Tibiscanar(um), possidet Michael Sz. Nemethi A(nno) 1687. 22 Janu(arii).*

E sorok tehát a két jeles férfiú atyafiságát bizonyítják.

A szatmári iskola tanáraitra vonatkozó első adatom a XVI. század végére utal. Ez pedig különösen azért becses, mivel sem Bartók, sem Kiss nem ismer az 1610. év előtről egyetlen szatmári iskolaigazgatót sem. Ettől az időtől kezdődőleg pedig a városi iskolának az 1610. évben vezetni kezdett s a mai napig megmaradt jegyzőkönyvéből idézik a neveket, névszerint legrégebbinek mondván Fogtövi Mihály tanárt.⁷⁸ Adataim közül azonban a már előbb említett Szegedi Lőrincnek,⁷⁹ az annyiszor hivatkozott öröknaptár első tulajdonosának, feljegyzéseiből a következő sorokat közlöm a naptár február 18. napjáról: *Hoc die in officiu(m) Rectoratus Zatthmarini solemniter inauguratus sum. A(nno) 1597.*⁸⁰

⁷⁶ Bartók i. m. 220

⁷⁷ Szőlösi az ajánlásban nem említi Körmendi püspöki tisztségét.

⁷⁸ Bartók i. m. 313

⁷⁹ Nem téveszthető össze azzal a Szegedi Lőrinc egyházi íróval, aki 1584—94-ig volt Szatmár város papja. (Bartók i. m. 207., Zoványi: Theol. Ism. Tára III. 265., Szinnyei: Magy. Irók XIII. 553.) Megtörténhetik, hogy közöttük rokoni kapcsolat is volt.

⁸⁰ Öröknaptár 100.

Egyéb feljegyzéseiből és másunnani hivatkozásokból a következő életrajzi adatokat állíthatom össze. — Neve után ítélve, valószínűleg Szegeden született. Ugyancsak itt adták iskolába 7 éves korában 1580. március 21-én, Gyarmati Miklós rektor keze alá. Innen Debrecenbe vitették, ahol 1589-ben írta alá az iskola törvényeit.⁵¹ Itt tanulása folyamán a köztanítóságot, collaboratorságot, is elnyerte; majd 1597. január 4-én egyhangúlag megválasztották az iskola diákfőnökévé, seniorává. Azonban a következő hónap 18. napján már a szatmári iskola igazgatói tisztségébe iktatták be ünnepélyesen. Meddig tanárkodott, nem tudom. — 1605. november 23-án megházasodott, feleségül véve néhai Debreczeni Fecskés Márton leányát, Erzsébetet. A következő év február 8-án feleségét Szatmárról Tasnádra vitte; ez pedig azt gyaníttatja, hogy itt kellett betöltenie valamelyes élethivatást. Ez azonban már aligha lehetett egyházi pálya. Ugyanis a debreceni főiskolai tanulók névsorában az ő neve után későbbi kéz azt jegyezte fel, hogy „*obit in bello Köröztösiensi Anno Domini 1636.*” Ez a Keresztes pedig a biharmegyei Mezőkeresztes, a csata pedig az I. Rákóczi György és Bethlen István seregei közti nagyszalontai harc lehetett,⁵² amelynek valamelyes csatározása eshetett meg Keresztes község tájékán.

Az 1610. évből említem meg Gönczi András tanító (*ludimagister*) nevét. Róla pedig azért nincsen emlékezet a szatmári iskolának 1610-ben vezetni kezdett jegyzőkönyvében, mivel Gönczi nem a városi, hanem a várbeli iskolában működött. — Neve az *Erotemata Guardini per Georgium Rithaymer pro rei necessitate aucta* c. könyv bejegyzéseiben maradt fenn⁵³ *Stephanus M. Szamoschesius olim Ludimagister Jenneien(sis), discipulo suo Andreae Geoncino, hunc libellum Idiibus Julij, Anno aere christianae Millesimo sexcentesimo primo dono dabat etc.: Ipsequide(m) Andr(eas) Geonczy Ludimagister Arcis Zathmarien(sis) dono dabat Discipulo suo chariss(im)o Pet(ro) B. Zathmari Anno 1610.*

Ez az adat megdönti Bartóknak azt az állítását, hogy Bethlen Gábor létesítette volna a várbeli iskolát a várörkatonák gyermekeinek oktatására, akkor, amikor 1622-ben birtokába vette a várat.⁵⁴

Gönczi András tehát Borosjenőn tanult. Ez azt bizonyítja, hogy odaváló származású lehetett 1610-ben a szatmári várbeli iskola tanítója.

⁵¹ Thüry i. m. II. 97.

⁵² Szilágyi Sándor: I. Rákóczy György. 270--72.

⁵³ 1523-ban Bécsben kiadott könyv őrlapjára feljegyezve

⁵⁴ Bartók i. m. 306.

innen való eltávozása után pedig papi tisztséget töltött be. Zoványi adatai között 1613–14-ben Mikolán, 1615–16-ban Csengerbagonon, 1621–1632-ben Szárazberekén, 1633–39 években pedig Vetésen akadunk Gönczi András lelképásztor nevére.¹³

A következő könyv, *Sibrandi Lubberti De Ecclesia Libri Sex* című, pedig az alábbi, említésre méltó feljegyzést tartalmazza: *A(n)njo 1656 die 8 Novembris sum receptus in Scholam Szatthmarianam Ego Stephanus T. Eszeki p(ro) t(em)pore) rectore existente Petro Csedregi.*

Csedregi nevét, mint a szatmári iskola 1656. évi tanárát, Bartók is megemlíti.¹⁴ Csedregi P. Péter pedig a szatmári iskola igazgatása után külföldre ment. Ugyanis Mártonfalvi Györgynek 1658. május 8-án Utrechtben tartott vitaközlését verssel üdvözölte.¹⁵ — A bejegyzést eszközölte Eszéki T. Istvánnal kapcsolatosan pedig megemlítem, hogy azonos szál a kiváló egyházi férfiúval, aki külföldről való hazatérése után sárospataki tanár, majd Kemény János fejedelem özvegyének udvari papja, aranyosmedgyesi, kézdívasárhelyi, végül pedig dési pap és esperes lett. Meghalt 1708. július 6-án Kolozsvárott 66 éves korában. Eltemették a házsongárdi temetőben.¹⁶

Még megemlítem Platzius Farkas Konrád: *Lucus succisus Errorum Pontificorum* c. művének a kollégium tulajdonában levő példányában olvasható bejegyzést: *Est Mich(aelis) Nameny et Amicor(um) ejus. 1643. Valet Il. 1. Emptus ab And(rea) Mediomontano Rectori Scholae Kis Namenyensiu(m).*¹⁷

Felsőbányai András kisnaményi iskolaigazgató nevét Kiss nem ismeri.

*

Ezek felsorolása után még egynéhány bejegyzést idézek a kolozsvári egykori sáfarpolgárok számadáskönyveiből. Ezek Milotai Nyilas Istvánra, az eddig viselt tisztségeitől megvált szatmári papra, esperesre, tiszántúli püspökre vonatkoznak. Ezek szerint

¹³ Zoványi i. m. 90., 96., 104., 109.

¹⁴ Bartók i. m. 315.

¹⁵ RMK. III. 2022.

¹⁶ I. b. 634.

¹⁷ Herepei J.: A kolozsvári házsongárdi temető régi sírkövei. [Kéziratban]

¹⁸ 1606-ban Frankfurtban megjelent könyv előső örlapjára írva.

1618. július 10-én Juta Szakmárról az püspeok, (fejedelem) Ur(un)k hozattja be papjának, Milotai Istvánt, Ur(un)k paranczo(latjára) kültem neki, B(író) U(ram) h(agyásából), nyolc Deák is velle, (ételt és italt.) — Eodem az maga kucsia eleiben attunk B(író) U(ram) h(agyásából) hat loat Enyedig. — Az Deakokat Vitte Vég Geörgy háro(m) loa szekere Enyedig.

Visszafelé jövet pedig 1618. július 18.: juta Fejérvárról 11 Deak, mellyek az püspeokeot késérték vissza Szakmárra. Attam az 11 Déáknak Vacsorára (ételt, italt.) 1618. július 19-én Attam mégis az Deák(o)k alá B(író) U(ram) h(agyásából) mint hogy ittis marada benne(,) 3 loat melyen vitték coket (Bánfli-)Hunyadig.⁹¹

Bakóczy János: *Milotai Nyilas István* c. közleménye szerint: „1618. június 24. mint szatmári lelkész letette a püspöki hivatalt, és Gyula-Fehérvárra költözött, mert Bethlen Gábor fejedelem elvitte a maga udvari papjának”.⁹² A fent idézett adatok szerint Milotai tehát 1618. július 10-én érkezett Kolozsvárra, miután a tiszántúli egyházkerületben viselt tisztségéről lemondott. Innen azután Fehérvárra ment, hogy átvegye az udvari főpapi tisztséget. A nagyobb tiszteletet megadandó, Szakmárról nyolc diák kísérte el. Néhány nap múlva azután vissza is fordult valószínűleg családjáért és ingóságaiért. Október 4-én azonban a fejedelem kíséretében már ismét csak itt találjuk Kolozsvárt.⁹³

Végezetül egy, külföldet járó szatmári származású teológus emlékkönyvéről emlíkezem meg.⁹⁴ E könyv tulajdonosa Szathmári András 1664. május 23-tól Franekerában⁹⁵ tanult. Emlékkönyvében Csekei F. Pál, Balkányi György, Horinig János, Dési Márton, Lennep János, Sárpataki N. Mihály, Száki Ferenc hollandiai tanulók bejegyzésein kívül még másik három diák megemlékezését olvassuk. Ezek közül

⁹¹ Lang Tamás sálárpolgár számadáskönyve. 56., 59., 60., 114. (Kolozsvár város ölevéltárának iratai között. A volt-román állami levéltárban használtam.)

⁹² Irod. Tört. Közl. 1893: 176.

⁹³ Lang Tamás id. számadáskönyve.

⁹⁴ A Székely Nemzeti Múzeum kéziratárában Sepsiszentgyörgyön. 21/887. jelzésű 4° nagyságú emlékkönyvecske 78—89. levelek A. lapjain.

⁹⁵ Hellebrant Á.: A franekerai egyetemen tanult magyarok. (Tört. Tár, 1886: 794.)

Stephanus Eszeki Szathmarinus Ungarus mint barátjáról és belgiumi bujdosásában nagyon kedves földijéről (*Conterraneusáról*).

Mich. Sz. Némethi mint messzeföldi tengerparti bujdosásában igazán hűséges társáról, barátjáról és gyermekkori vonzódásukból eredő jóakarójáról, végül pedig

Andreas P. Liszikai mint egykori hazai tanuló társáról, most pedig a belgiumi terhes bujdosásban résztvevő társáról emlékezik meg Szathmári Andrásról.

E három jóbarát közül Liszikai Pap András a leydai egyetem teológiai karára 1665. augusztus 10-én történt beiratkozása alkalmával 24 éves nek. Eszéki István 1665. október 26-án 23 évesnek. Szathmár-Némethi Mihály 1666. április 12-én 26 évesnek és Szathmári András ugyanekkor 24 évesnek jegyeztetett be az anyakönyvbe.⁹¹ Tehát mint egyező korú iljak odahaza mindnyájan a szathmári iskolának voltak egyszerre, vagy pedig közel-egymásután végzett tanítványai. Külföldi bujdosásukra azonban nem egyszerre indultak és nem együttesen járták a hollandiai egyetemeket. Eszéki 1663-ban Franekerában,⁹² 1665-ben Groningában, ugyanabban az évben már Utrechtben⁹³ és Leydában,⁹⁴ Sz.-Némethi 1664-ben Franekerában, 1665–66-ban Utrechtben és Leydában, Liszikai pedig 1665-ben Leydában, 1666–67-ben Utrechtben bujdosott. — Hazatérésük után különösen Eszéki és Sz.-Némethi munkásságáról maradt legtöbb emlékezet. Előbbi Sárospatakon tanár, Aranyosmedgyesen, Kézdivásárhelyen. Désen pap és esperes.¹⁰⁰ utóbbi pedig Göncön mint iskolaigazgató és pap, majd Kolozsvárott pap és kolozs-kalotai esperes töltött be jelentőségeltjes hivatást.¹⁰¹

Dolgozatom közzétételében az a gondolat vezérelt, hogy a sokszor jelentéktelennek látszó adatok is hozzájárulhatnak a megrajzolandó kép teljességéhez. Huszonegy lelkipásztorra, négy tanárra és tanítóra s egynéhány diákra vonatkozó feljegyzést közöltem. Hiszem, hogy más közkönyvtárunk is rejteget hasonló természetű emlékeket.

Herepei János.

⁹¹ Teutsch i. m. 214.

⁹² Hellebrant i. m.

⁹³ Verzeichnis der Studenten aus Ungarn u. Siebenbürgen an der Universität Utrecht. (Archiv XXII. 82.)

⁹⁴ Teutsch i. m.

¹⁰⁰ Herepei i. m.

¹⁰¹ Egylevelesen nyomtatott temetési kántája a kolozsvári larkasutcai templom papi székének határa felszögezve.

A GYÖNGYÖSI REFORMÁTUS ISPOTÁLY.

Régi református szeretet-intézményeink történetét igen fogypatékosan ismerjük, s messze vagyunk még attól is, hogy pusztá meglétükre mutathassunk rá írásos dokumentumok alapján. A *debreceni ispotály*¹ századok ködén át világító intézményes megltestülése a magyar református kegyességnek, más gyülekezeteink ilyenfajta karitatív munkájáról azonban igen gyér adataink vannak csupán.² A jelen soroknak az a célja, hogy röviden rávilágítsanak a gyöngyösi református ispotály XVII. századi lenállására és a vele kapcsolatos néhány érdekes kérdésre.

Gyöngyös református egyháza a XVII. században a nyomasztó török hódoltság ellenére is a virágzás kétségtelen jeleit mutatja. A reformátusság, ha nem is számban, de anyagi és szellemi erőben folytonosan izmosodik, s bár a városban mindig kisebbség marad, életerős megmozdulásai állandóan országos tényezők figyelmét hívják magukra.³

¹ Történetét meglírta Herpay Gábor, Debrecen, 1929.

² V.ó. Nagy Géza: A belmisszió nyomai az erdélyi református egyház réglbb történetében. A „Kálvin és kálvinizmus” c. kötetben Debrecen 1936.

³ A gyöngyösi ref. egyház régebbi történetének adatszerű áttekintésére még ma is legjobban használható Földvály László: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez, 1898, I. 232. skk. Igen szép aktapublikáció található Zsinka Ferenctől a Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XI. és XIII. kötetében. Az egyház története egyik jelentős Bocskay-korabeli mozzanatának meglvilágítására a jelen sorok írója tett kísérletet a Csikesz-emelekkönyvek II. kötetében (Debrecen, 1941) megljelent tanulmányában. (Különlenyomatban a Theol. Tanulmányok 68. számaként is.) A gyöngyösi felekezeti viszonyok helyes értékelésére nélkülözhetetlen még Fekete Lajos: Gyöngyös város levéltárának török iratai. (Különlenyomat a Levéltári Közlemények 1932. és 1933. évfolyamából). A gyöngyösi református egyház szel-

Gyöngyös városa a százados felekezeti békétlenség tipikus földje. A ferencrendiek a hódoltság egész tartama alatt benn maradnak a városban, a jezsuiták 1634-ben telepednek meg, harcos csapatokban tehát éppen nincs hiány. A két fél százados párharca természetesen nem csupán helyi erők igénybevételevel folyik, a pártfogók (török és királyi hatóságok, erdélyi fejedelmek) állandóan hallatják szavukat. A gyöngyösi református egyház a Rákóczi-család pártfogásával dicsekedhetik. Öreg Rákóczi Györgytől Graduált kap, majd a fejedelem 12 mázsás harangot öntet számára, ezt maga szállítatja Gyöngyösre, s felállítására ügyében parancssal fordul a gyöngyösi katolikus tanácshoz.⁴ Lórántffy Zsuzsánna védelmébe veszi a gyöngyösi protestáns mészárosokat maga Pálffy Pál nádor ellenében,⁵ s érdekes módon nem a nádor, hanem az özvegy fejedelemasszony álláspontja győz: a két felekezeten lévő mészárosok előtte egyeznek meg 1651. szept. 9-én Sárospatakon.⁶

Lórántffy Zsuzsánna védelmező pártfogása továbbra sem hagyja magára a gyöngyösi református eklézsiát. Dobóczi Péter, a fejedelemasszony csetneki udvarbirája 1659. aug. 7-én kelt oklevelében azt nyilatkoztatja ki, hogy úrnője parancsából a *Fajzat* nevű birtokot a gyöngyösi evangélikus státuson levők kezébe bocsátja az „ispitály” számára.⁷

A fejedelemasszony adományának a karitatív szegény-

lemi virágzásának beszedei bizonyosága az a könyvtárjegyzék, amelyet szintén e sorok trója mutatott be a Magy. Könyvszemle 1940. évfolyamának 3. füzetében. (240—250.)

⁴ L. Magy. Könyvszemle, 1940, 249; Sárospataki Füzetek 1866, s az egyházi levéltár több kiadatlan okmányát.

⁵ Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XIII. 155. és Sárospataki Füzetek 1866, 78.

⁶ Kiadatlan okmány az egyház levéltárában.

⁷ Kiadva Sárospataki Füz. 1866, 163. Erdemes megjegyezni, hogy a gyöngyösi ref. egyház egy XVIII. század-végi, egyébként keltezetlen levéltári elenchusa szerint ekkor még megvolt Lórántffy Zsuzsánna eredeti donationalis oklevele is. A feljegyzés így szól: „Susanna Lórantfi ad instantiam Evangelicorum Gyöngyösiensium pro xenodochio illorum praedium Fajzat confert. Originalis.” Fajzat-pusztá Gyöngyös-tariján község határában fekszik, néhány kilométerre Gyöngyös városától északnyugatra. A birtok mai terjedelme kb. 600 kat. hold. További sorára vonatkozólag alább közlünk néhány adatot.

segélyezésen kívül más célja is lehetett: a sok felől fenyegetett gyöngyösi kálvinista egyház anyagi megerősítése. Erre látszik mutatni az a tény, hogy 1659 ismét felekezeti viharok esztendeje Gyöngyösön, 1659. június 27-én kelt Wesselényi Ferenc nádornak az az oklevele,⁸ amelyben drákói szigorú intézkedések, karóba vonás kilátásba helyezésével tilalmazza a „catolica és helvetus religión levők” villongását, s perlekedésük elintézésére személyes döntését igéri. A gyöngyösi deputátusok valóban *ad audiendum verbum* idéztetnek Pozsonyba, s ott kelt 1659. szept. 13-án a gyöngyösi földesuraknak a város életét minden részletében irányítani hivatott terjedelmes szabályrendelete.⁹ Lőrántffy Zsuzsánna nagyon jól tudta, hogy a politikai küzdelem leghatékonyabb segédeszköze az anyagi juttatás, és adománya bizonyára nem véletlenül történt 1659. jún. 27-e és szept. 13-a között.

Semmi okunk nincs kételkedni abban, hogy a gyöngyösiiek a fejedelemszöny kívánságának megfelelő módon használták fel a Fajzat-pusztta jövedelmét. Régi puritán századaink emberét kényelmi vagy fényűzési szempontok éppen nem befolyásolták, alkalmas ház pedig könnyen akadt. Pontosán tudjuk, hogy az ispotály a *Tót-utcában* állott,¹⁰ a református templom (az 1555-től 1688-ig, majd 1705-től 1710-ig reformátusoktól birt Szent Orban egyháza¹¹) és a paplak közelében.

Belső életére, számadásaira vonatkozólag adatunk, sajnos, nincs: élt és működött csendben 1667-ig, ekkor a földlökés-szerűen megismétlődő felekezeti villongás ismét a pusztulás szélére sodorta. 1667 nyarán I. Rákóczi Ferenc katolikus jobbágysai között mozgolódás támad, a reformátusokat gúnyolják, sértegetik, majd egy épületüket lerombolják és felgyújtják. A török hatóságok igen szigorúan lépnek

⁸ Kiadva Szederkényi: Heves vármegye tört. III. köt. 1891, 468–69.

⁹ Vallási vonatkozású részleteit kiadta Zsinka Ferenc: Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XIII. 159.

¹⁰ V.ö. Fekete: I. m. 165. sz. okmány reg. A Tót-utca ma Vachott Sándor-utca, a nép manapság is „Tó”-utcának nevezi.

¹¹ Változatos történetére vonatkozólag lásd fentebb idézett Bocskay-kori tanulmányunkat.

fel a rendbontókkal, de a protestánsokkal szemben is, valamennyiüket keményen megbüntetik. Az esetről négy érdekes tartalmú török oklevél maradt fenn.¹² Világosan kitűnik belőlük, hogy a lerombolt épület a református ispotály volt. Az okleveleken a mi szempontunkból legnagyobb érdekekkel bír a gyöngyösi tanács vagy bíró egykorú hátirata. Az időrendben második oklevél hátirata így hangzik: „Az kalvinistak reversalissa. melyet az *Ispitály* levágásakor Egerben adtak magokról dje 14 augusti anno 1667”, míg a negyediket ezt jegyzi fel az egykorú kéz: „Husein bég levele, melyet adott ugyan Hatvanban gróf Rákóczi Ferenc urunk önágyasága gyöngyösi jobbágyainak, úgymint a gyöngyösi kálvinistáktól Tót-utcában épített *ispotálynak* elrontása felől 1667. aug. 21.”

A reformátusok tehát nemcsak az ispotály épületét vesztik el, hanem még kötelezvényt is kell kiállítaniok maguk felől, hogy a jövőben békességben élnek katolikus polgártársaikkal, különben közülök 12 embernek feje hull le és 1000 tallér birságot fizetnek.

Az események bűvarát érdekelné, mi váltotta ki e veszedelmes felekezeti villongást. Bár az egykorú okmányok eiről nem szólnak, az ok nagy valószínűség szerint mégis megtalálható. Gyöngyösön az 1640-es 50-es évektől kezdődőleg élénk térítő pasztorációt folytatnak a betelepített luteránus tót lakosság között a ferencrendiek.¹³ Hogyan kerültek a tót telepések Gyöngyösre, bizonyosan nem tudjuk, a megye történetírója a Felvidéken is birtokos gyöngyösi földesurak (Thököly István, Dósa Adám, id. Koháry István) tevékenységének tulajdonítja itteni megjelenésüket. A tótok rohamosan térnek át a katolikus vallásra és ez a gyöngyösi protestánsok között élénk ellenérzést vált ki. Hozzájárul az áttérések szaporodásához II. Rákóczi György özvegyének, Báthory Zsófiának prozelita buzgalma is; ő és fia, mint gyöngyösi részbirtokosok e mozgalmat nyilván helyeslőleg

¹² Az időrendben első, 1667. jún. 22-e után kelt török oklevél kiadatlan a gyöngyösi ref. egyh. levéltárában, a másik hármat l. Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XIII. 167. és Fekete i. m., 164 és 165. sz. reg.

¹³ V.ö. Szederkényi i. m. III. k., 1891. 358.

támogatták, s e támogatásban lehetne keresnünk a katolikus Rákóczi-jobbágyok mozgolódásának okát.¹⁴

Megerősít bennünket e feltevésben az a tény is, hogy a gyöngyösi reformátusok a lerombolt xenodochium újjáépítése ügyében I. Rákóczi Ferenchez folyamodnak engedélyért, de hiába. A Füleken székelő vármegyei hatóság támogatja őket e törekvésükben, s *Heves és Külső-Szolnok* vármegyék 1668. jan. 21-én tartott generalis congregatioja Pápay Péter előkelő református nemest (1655-ben és 1674-ben másodalispán) küldi a herceghez *cum instructioe*¹⁵ Ugyanezen ügy folyományának látszik az az 1668. ápr. 11-én kelt megyei döntés,¹⁶ amely a reformátusok gravámeneit („tam primaeva, quam moderna“) a főispánhoz terjeszti fel. A sérelmek részletezése a jegyzőkönyvben — sajnos — hiányzik. Pálffy Tamás püspök-főispántól persze nincs sok várnivalójuk a gyöngyösi reformátusoknak (hiszen éppen ezekben az években, 1664—68 között van a püspökkel keserű tizedperük), az elutasító választ a megye 1668. nov. 14-i gyűlésében olvassák fel.¹⁷ A gyöngyösi reformátusok nevében ügyeik állandó füleki képviselője, hajniki Bezzegh György megyei ügyész, a neves evangélikus jogász, az eperjesi vértörvényszék későbbi áldozata, tiltakozik. A megye 1669. június 14-én újból felír I. Rákóczi Ferenchez a lerombolt xenodochium ügyében,¹⁸ a válasz, bár írásos nyoma nem maradt, most is bizonyára tagadó volt.

Nevezetes döntést hoz az elpusztított ispotály ügyében a Thököly Imre fejedelem által 1683. március 4-ére Rimaszombatba összehívott vallásügyi tanácskozás. A gyöngyösi katolikusok és reformátusok között tervezett megegyezés-

¹⁴ Báthory Zsófia gyöngyösi befolyására nevezve l. u. ott 360. (jegyzetben).

¹⁵ Heves vármegye jegyzőkönyvei IV. köt. (1668) 1.

¹⁶ U. ott, loc. cit. 9. és 28.

¹⁷ U. ott, loc. cit. 46. A tizedperre vonatkozólag l. Heves vármegye jegyzőkönyveit (1664—68), a gyöngyösi ref. egyház kiadatlan okmányait és Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XIII. 161, 162. és 165. Bezzegh Györgyre v.ő. Szeremlei Sámuel: Az eperjesi mészárszék. Magy. Prot. Egyháztört. Monographiák, 1880, 119—120.

¹⁸ Heves vármegye jegyzőkönyvei IV. köt. (1669). 67.

nek¹⁹ 3. pontja kijelenti, hogy az ispotályt az evangélikusok kegyes adományból származó telken építették, elhányására a földesúr (I. Rákóczi Ferenc) adott parancsot, a katolikusok az ispotály elpusztításakor felmerült károkat készpénzben tartoznak megfizetni. Hogy a katolikus fél eleget tett-e ennek a parancsoknak, nem tudjuk, de nem valószínű, hiszen a rimaszombati tárgyalás, mint az Szepesi Pálnak, Thököly főmegbízottjának a gyöngyösi katolikusokhoz intézett leveléből kiderül,²⁰ meghiúsultnak tekinthető. A kártérítés fizetése előtt a katolikusok könnyen kitérhettek, mert végre is 1683-ban Gyöngyös még hódoltsági terület, s a török azt hajtja végre, amit akar, ha a rendelkezés mindjárt szövetségesétől, Thökölytől származik is.

Érdekessége ez okmányoknak még az is, hogy visszavilágít az 1667-es ispotály-rombolás egyik okára. Az ispotály telke is vitás volt! A reformátusok kegyes adományból jutottak hozzá, I. Rákóczi Ferenc, pedig szintén földesúri jogot formált rá. A prozelita fejedelem földesúri jogaira is hivatkozhatott, amikor az ispotály elhányására gyöngyösi jobbagyainak parancsot adott. Mindez persze csak a jogi takaró volt, alatta a Báthory Zsófia szelleme munkált. I. Rákóczi Ferenc 1676-ban, anyja 1680-ban meghalt, így a Thököly-korszakban a reformátusok elvileg könnyen hozzájuthattak volna az ispotály telkéhez; hogy ez mégsem történt meg, arról alább szólunk.

Az ispotály „levágása” 1667-ben, nezetünk szerint, nem akasztotta meg az intézmény fejlődését, hiszen anyagi létalapja, a Fajzat-pusztai birtoklása, érintetlen maradt. A szegények bizonyára más házban vonták meg magukat. A gyöngyösi református egyház lelki és anyagi virágzása csak a felszabadító háborúk nyomán a városra zúdult rendkívüli szenvedések és az 1688-ban meginduló kiméretlen ellenreformáció következtében tört meg.²¹

Az 1688. május 25-én bekövetkezett templomfoglalás

¹⁹ Kiadva Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XIII. 170.

²⁰ U. ott XIII. 171.

²¹ U. ott XIII. 178. c. kk.; Földvárj i. m. 237.; Bán Imre: Református Jövő, 1940. ápr. 13-i sz.

után a Fajzat-puszta a *jezsuiták* birtokába jut,²⁷ használják is 1705-ig, ekkor a *szécsényi országgyűlés* rendeletéből Gyöngyösön működő vallásügyi bizottság visszaadatja a reformátusoknak.²⁸ A szécsényi országgyűlés vallásügyi biztosai (Féja János, Okolicsányi Gáspár és Kántor István) előtt természetesen megfordul az ispotály-ügy is. A reformátusok összes elvett javaikkal együtt ennek a telkét is visszakívánják. A bizottság eljárásáról több fejegyzés²⁹ készült. Kitűnik belőlük, hogy a reformátusok felfogása szerint „az Ispitál... ennek előtte loco liberae domus erat”, s „azon régi szabad ususával” együtt követelik vissza.³⁰ a katolikusok így replikáznak: „Ami az kívánt Ispitált és külyü helyet illeti, lássák az földes urat, mint hogy m(éltóságos) földes úr azon helyet Kada Pál úrnak conferálta”.³¹ A reformátusok viszonválaszukban az ispotály-telek kérdését tovább nem bolygatják, nyilván azért, mert nem kívánnak újat húzni Kada Pállal.³² Heves vármegye befolyásos szolgabírájával. A visszatélt Fajzat-puszta birtokába valóban Kada Pál vezeteti be az egyházat 1705. december 19-én.

1710-ben a gyöngyösi református egyház újra minden vagyonát elveszíti, a Fajzat-puszta ismét jezsuita-kézre kerül, ott is marad azután a rend feloszlataásáig, a *pesti commissio* tárgyalásai alkalmával pedig a reformátusok hiába követelik vissza.³³

²⁷ A Rákóczi-birtokok 1690. évi összeírása. Orsz. Levéltár. Archivum Familiae Rákóczi de Felsővadász. Fasc. 27.; Liber Matricularis Senioratus Kecskemétiensis I. 34.; Szederkényi i. m. IV. 143.

²⁸ Kiadatlan oklevél a gyöngyösi ref. egyház levéltárában. Kelte 1705. dec. 19.

²⁹ A városi jegyzőkönyv megfelelő kivonata kiadva Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XIII. 190—194. A reformátusok eredeti követeléseit tartalmazó és a biztosok sajátkezü aláírásával, pecsétjével megerősített okmány kiadatlan a gyöngyösi ref. egyház levéltárában.

³⁰ Loc. cit. 193—94.

³¹ A református egyház kiadatlan okmányából. Csak ebben szerepel Kada Pál neve.

³² Kada Pálra vonatkozólag I. Orosz Ernő: Heves és volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai, 1906. 131. és 325.

³³ A *Comissio* 1721. jún. 29-én tartott ülése jegyzőkönyvének Gyöngyöst érintő része egykorú másolatban megvan a ref. egyház levéltárában. Fajzatpusztára vonatkozólag ezt olvassuk benne: „Praedium

A fajzati birtok hasznosításának a módja szintén figyelmet érdemel. Hajdani kiterjedését pontosan nem tudjuk, jezsuita kézben azonban, legalább is kezdetben, feltűnően alacsony jövedelmet hajtott. A Rákóczi-birtokok fentebb említett 1690-es összeírása szerint gyöngyösi és tarjáni lakosok évi 15 forint bér fejében használták legelőnek. A református egyház kezén valószínűleg jóval többet hozott, minthogy a kálvinisták, a jelek szerint, nagyban legeltették, és marhával kereskedtek. Az egyház levéltára egy 1687. július 19-éről kelt meghatalmazás másolatát²⁷ őrzi, amelyben az eklézsia kúrátorai Rosnai Pál és Posgai István tőzséreket megbízzák, hogy két *komáromi* lakostól az eladott *ökörbőrök* árának *hátraléka* fejében 139 forint 50 dénárt behajtsanak. Ez a 139 forint bizonyára csak egyik részlete a Fajzat-pusztta jövedelmének, bár tudomásunk van arról is, hogy az egyháznak a szomszéd *Püspöki* falu határában is voltak legelői és kaszálói. Az azonban valószínű, hogy a gyöngyösi református egyház tekintélyesnek látszó marhatartása mégis a kiterjedt Fajzat-pusztta legeltetésén alapult. A Fajzat-pusztta a jezsuita-rend felosztatásakor, amikor már mezőgazdasági művelés alatt állott, évi 400 forintot hozott; Almásy Pál, a későbbi koronaőr, 1784-ben az egész gyöngyösi massa jezsuiticá-t 14.500 forintért vette meg. (A becsérték 17.021 forint 43 és $\frac{1}{2}$ dénárt tett ki, de ebből maga a rendház 14.253 forint 6 és $\frac{1}{2}$ dénárt ért).²⁸

Fajzat in collu Hevestensi situatum pro subsistentia xenodochii ad eandem ecclesiam spectantis, per eandem Susannam Lorántfy forma foundationis collatum...

²⁷ Kiadatlan.

²⁸ Az Orsz. Lev. Acta Jesuiticá-i nyomán Bártlafy Szabó László: A magyar szent korona Gyöngyösön, Gyöngyösi Kalendárium, 1936. 31. Annál érdekesebb, hogy ugyanebben az időben a gyöngyösi reformátusok 1688-ban ill. 1710-ben elvett vagyonukat 50.000 lorintra becsülik, amint ez a II. József császárhoz a publicum exercitium elnyerése érdekében benyújtott felségfolyamodványukból kitűnik. A magyar kancellária, Okolicsányi püspök referátuma alapján, a következőkben foglalja össze a gyöngyösiéket kérését az uralkodó számára: „In hac instantia supplicantes petita sua ea ratione recensent, quod occasione, dum publico hic loci religionis suae exercitio privati sunt, dos quoque ecclesiae suae in 50.000 florenis consistens eisdem adempta, et in Cameram devoluta fuerit. (Staatarat 4557/1784, magy. kanc.

A gyöngyösi református ispotállyal kapcsolatban még két körülmény érdemel megfontolást. Az első az, hogy Lórántffy Zsuzsanna udvarbirájának 1659-es oklevele egy szóval sem említi az ispotály *alapítását*. Dobóczy Péter Fajzat-pusztát egyszerűen az „ispotály számára” adja át. A Rákóczi-familia archivumából idézett 1690-es birtokösszeírás megfelelő része pedig így hangzik: „Piae memoriae principissa Susanna Lorantffy contulerat hocce praedium mendicis xenodochii Gyöngyösiensis...” Mindebből talán vakmerőség nélkül következtethető az a feltevés, hogy a református ispotály nem szükségképpen a fejedelemszony adománya folytán alakult meg, hanem előbb is fennállott.

A másik figyelemre méltó tény az, hogy a tót pasztóráció középpontjául szolgáló *Szent Erzsébet-templomot*³¹ később „ispotály-templom”-nak nevezik, a gyöngyösi nép ma is gyakorta így emlegeti. A városi levéltár egy keltezetlen, de XVII. századnak látszó oklevele pedig e templomhoz tartozó „ispotályi szőlő”-ről tudósít.³² Volt-e Gyöngyösön a XVII. században katolikus ispotály, adatok hiányában nem tudjuk bizonyosan eldönteni, a város történetírói mitsem említenek róla.³³ Véleményünk szerint azonban egy templomot nehezen hívhatnak „ispotály-templom”-nak, ha nem tartozik hozzá ispotály is. A katolikus ispotály a XVIII. században már kétségtelenül fennáll, amint azt egy, a gyön-

13.063.1784. Az okmány lényeképmásolatban megvan a gyöngyösi református egyház levéltárában, a szöveget innen idézzük. V.ö. Mályusz Elemér: A türelmi rendelet, 1939, 407.)

³¹ A templom középkori alapítású, de századokon keresztül használatlanul, valószínűleg romokban állott. 1645-ben építették újra a tót térítés céljaira. V.ö. Bártlay Szabó László: A földesurak befolyása Gyöngyös életére és gazdasági fejlődésére, Gyöngyösi Kalendárium, 1938, 24. és 26; Horner István: Gyöngyös városának történeti, statisztikai és geográfiai leírása, 1863, 73—74. Ethei Sebők László: Gyöngyös és vidéke tört. 1880, 156; Török Kálmán: A Szent Erzsébet templom múltjából, Gyöngyösi Kalendárium, 1909, 52—56.

³² Kiadva Horner fentebb idézett művében.

³³ Nem említi a város modern helytörténeti kutatója, Dezséri Bachó László sem, aki pedig „A gyöngyösi alapítványi közkórház története” c. művében (1938) összegyűjtötte a közegészségügyre és a szegénygondozásra vonatkozó adatokat. Igaz, hogy ő a református ispotályról sem emlékezik meg.

gyösi református egyház levéltárában található XVIII. századi, de keltezetlen feljegyzés¹⁴ is bizonyítja, amelyben az ispotály kántoráról történik említés. Hogy a két xenodochium párhuzamosan működött-e már a XVII. században, vagy a katolikus szeretet-intézmény csak a református ispotály jogutódja, nem kutattuk.

A fentebbiekben igyekeztünk megvilágítani a gyöngyösi református ispotály néhány évtizedes történetéről reánk maradt adatokat. Nagyon jól tudjuk, hogy egy ilyen aggmenház vagy szeretetbáz meglétének bizonyítása éppen nem világít rá rendkívüli tényekre; meggyőződésünk az, hogy minden módosabb magyar református eklézsia rendelkezett hasonló intézménnyel. Mégis hisszük, hogy ilyenemű magyar adatgyűjtésünk rendkívül szegényes volta miatt egyházunk szeretet-munkásságának jövődő kutatója szívesen fogadja majd e szerény gyöngyösi adalékokat is.

Bán Imre.

¹⁴ Kiadatlan.

TÁBORI PAPOK II. RÁKÓCZI FERENC HADSEREGÉBEN.

A katolikus Rákóczi hadserege felekezeti összetételét tekintve bátran lehetett volna bármelyik „mind lelki, mind testi” szabadságért felkelt erdélyi református fejedelem hadinépe. A szabadságháború idején Magyarország még protestáns többségű ország, s mert a felkelés a leginkább református tiszántúli és tiszáninneni részekre támaszkodott, nem csodálkozhatunk a fejedelemnek azon a nyilatkozatán, hogy „az egész hadsereg, alig tizedrészét kivéve, kálvinistákból állott.”¹

A Rákóczi zászlai alá sereglett reformátusságot azonban túlnyomó részben katolikus főisztek vezették. Bercsényi büszkén hivatkozott arra, hogy „az Méltóságos Fejedelem, kinek devotiojára esküttünk, s nemkülömben magam, s több hadi tiszt is romana catholica religión vagyunk.”² A kuruc hadsereg *hat* tábornagya (Barkóczi Ferenc, Eszterházi Antal, Forgách Simon, Károlyi Sándor, Pekri Lőrinc és Vai Adám) és két altábornagya (Csáki Mihály és Eszterházi Dániel) közül csak *kettő* volt protestáns: Pekri Lőrinc és Vai Adám, mind a ketten reformátusok.³ Vai

¹ II. Rákóczy Ferencz fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról. Közli Ráth Károly és Thaly Kálmán 3. átdolgozott kiadás. Pest, 1868. 63.

² Szenté varában 1704. febr. 26-án a „Nemes Komárom vármegyében egyházi és világi akar mi renden levőknek, nemkülömben az édes hazánk mellet fegyvert kötöt vitézle rendeknek” szóló rendeletében. (Thaly Kálmán kuruckori okmánygyűjteménye III. 76. Orsz. Széchenyi Könyvtár. Fol. Hung. 1389.)

³ A protestáns vallású tábornokok névsorát Thaly után adom: a *Protocollum Rákóczianum 1703—1706. évi kötetének egyháztörténeti anyagához* (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező VII. (1876.) 44—48. 196—203.) és Bercsényi 1705. máj. 5-én kelt leveléhez

hűséges fia volt egyházának, Pekri a császár szolgálatában „ez világ szemfényvesztő gyönyörűségei” által elvakítva, megtagadta hitét, s csak a felkelést megelőző időben tért vissza „az igaz apostoli vallásra”.⁴ A felkelés folyamán szereplő tizenhét tábornok közül négy (Budai István, Galambos Ferenc, Gyürki Pál és Toroczka István) volt református és egy (Petróczi István) evangélikus vallású. A tábornokok között volt egy hitehagyott református is, a gyermek korában katolikussá lett és türelmetlen katolikussá nevelődött Bottyán János.⁵ A református prédikátorok előtt nagy tiszteletben állott Galambos Ferenc szatmári főkapitány, kit Zádorfalvi Márton zempléni esperes méltán nevezett „az anyaszentegyház lelki fiának”, mert a jezsuita ellenreformáció nagy próbatételei között maradt meg egyháza oszlopának.⁶ A brigadérosok és ezereskapitányok között nagyobb volt a protestánsok számaránya, de a helyzetre itt is jellemző Bercsényi megjegyzése: „Pápista tisztekkel, fegyverrel és észszel voltam itt örállója az hazának; most regiment-számra 26 ezer hada van itt mellettem Nagyságodnak s az hazának: több öbester husznál közülök pápista!”⁷

A felkelés vezérei tisztán látták, milyen nagy súlyt ad a protestánsok vallásügyi követeléseinek a katolikus vezetés ellenére is a hadsereg túlnyomó református többsége. A jezsuiták Rákóczinak a vallásügyekben mutatott engedé-

(Archivum Rákóczianum IV. 491.) írt jegyzetében foglalkozott ezzel a kérdéssel.

⁴ „Az pápista vallásról való tántorodásá”-ra nézve l. 1700. aug. 3-án kelt végrendeletét (Szádeczky Lajos, Gróf Pekri Lőrincz levéltára. Századok XI. II. 323—324.) és Bethlen Miklós feljegyzését (Önéletírása. Kiadta Szalay László. II. köt. 47. Magyar Történelmi Emlékek. III.)

⁵ Kat. hitretelésének legendás történetét l. Kolinovics, Rerum Hungaricarum libri XIII. O. Sz. K. Fol. Hung. 386.

⁶ Az ungvári jezsuita rector bevádolta az udvarnál, s csak úgy menekült meg, hogy 4000 forintot érő eperjesi házát a jezsuitáknak adta — írja Rákóczihoz intézett folyamodványában. (Extractus instantiarum. 1708. jan. 4-i 35. sz. bejegyzés. Orsz. Levéltár. Lymbus. Ser. I. fasc. 88.) A prédikátorokhoz való meghitt viszonyára nézve l. Zádorfalvi Márton sátoraljaujhelyi, Nánási István nagybányai és Patai István debreceni prédikátornak az 1705. év folyamán hozzá írt leveleit. (Az első kettő: O. L. Missiles, a harmadik: Thaly-gyűjtemény IV. 339.)

⁷ Rákóczihoz írt 1705. máj. 5-i levelében. (Arch. Rák. IV. 494.)

kenységét és a szécsényi VI. articulus létrejöttét azzal magyarázták, hogy a protestánsok vezetői megfélemlítették a fejedelmet, mert a császár egy állítólagos ígéretére hivatkoztak előtte, melyben kívánságaik teljesítését ígérte a hozzá visszapártoló kurucoknak." A felkelés ügyének hanyatlása idején sem voltak református árulói, de kétségtelen, hogy a protestánsok sebeit gyógyító törvénycikket előkészítő, s azt a katolikus ellenhatással szemben megvédelmező evangélikus státusnak kevesebb eredményre lett volna kilátása, ha nem a Rákóczi mellett fegyverre kelt magyar protestánsok nevében beszél.

Rákóczi még felkelése elején megígérte, hogy a protestánsok vallásgyakorlatának szabadságát biztosítani fogja, s hű is maradt ígéretéhez. Mozgalmának első percétől kezdve világosan látta, hogy ha seregét nem akarja elkedvetleníteni, orvosolnia kell vallási sérelmeiket. E felfogásával egyedül állott katolikus tábornokai között, pedig az események a gyors megoldást sürgették. A kurucok fegyveres kézzel foglalták vissza templomaikat, egyházi javaikat, s a plebánosok helyébe prédikátoraikat ültették be a gyülekezetekbe. Az ország a vallási forrongás állapotába került. Sándor László és Zana György ezereskapitányok lovasai egy éjszaka tizenkét plebánost kergettek el a veszprémi egyházmegyében; „már csaknem minden faluban — kikkül a pápista papok amandáltattak — prédikátor vagyon” — panaszolja a veszprémi káptalan Károlynak.* „Minden igaz haza köz javait szeretőknek kedvetlenségével kölletik tapasztalnunk, hogy ezen istenes és törvényes igyekezetünknek széne alatt némely helyekben az pápista papokat illetlenül háborgatnyi s hatalmassul más vallású papokat, oda az hol nem találtattak, be vinnyi, sött templomokat erővel és ejösztéssel foglalni merészlenek. Nem az vallás igazításáért, hanem az el viselhetetlen iga állól föl szabadulásunkért fogtunk fegyvert” — a katolikus vallás érdekeinek

* Meszlényi Antal. II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták. Különlenyomat a Regnum egyháztörténeti évkönyvből. 50—51.

* 1704. jan. 26-án. (Arch. Rák. I. 95.) L. még Fr. Herkó Fülöp mörichidai plébános 1704. márciusában írt panaszát is. (U. o. 315.)

mindig Bercsényi volt leghivebb védelmezője, e soraiban¹⁰ azonban a nagybirtokos katolikus főtisztek közvéleményének is kifejezést adott.

Rákóczi először *rendeletekkel* próbálta megteremteni a békességet. 1704. augusztus 12-i rendeletével vallásszabadságot adott a protestánsoknak.¹¹ Intézkedésével sem a protestánsok, sem a katolikusok nem voltak megelégedve. Az előbbieket kifogásolták, hogy tilalmazza elvett diplomáik és egyházi javaik visszafoglalását, s követelték eredeti birtokállományukba való visszahelyezésüket, az utóbbiak a felkelés kezdetén talált állapotokat szerették volna megrögzíteni, s elkeseredetten tiltakoztak a prédikátorok bevitelle ellen. A katolikusok kedvetlenségének Bercsényi adott hangot: „Rettenetes lármát csinált Nagyságod mostani utolsó decretuma az religió iránt; itt eddig csendességben valánk, de már is felébrültek.”¹² A vallási kérdésben a hadsereg református tömegei és katolikus vezetői között áthidalhatatlan ür tátongett. *A protestánsok a szabadságot úgy értelmelték, hogy abba a vallásgyakorlat szabadsága is beletartozik*, hiszen a német uralom igáját annak rekatolizáló törekvéseiben tapasztalták meg legfájdalmasabban, viszont a katolikusok a szécsényi országgyűlés után is azon a véleményen voltak, hogy „most nem a hitért, hanem édes hazánknak réghi szabadságáért fogtunk fegyvert.”¹³ Az országnak nehéz útat kellett megjárni addig, míg a katolikus kisebbség politikai hatalma és a protestáns többség számbeli ereje egyensúlyba jutott, s a prédikátorok bevitelét tilalmazó rendeletek helyet adtak a bölcs szécsényi határozatoknak.

A szécsényi országgyűlés vallásügyi törvényében a rendek szakítottak a földesúri jog elvével, s *olismerték* a

¹⁰ L. a 2. jegyzetel.

¹¹ A protestánsok szabad vallásgyakorlatának jogára előbb a kat. főpapatokat figyelmeztette a solti táborban 1704. jún. 20-án kelt rendeletében. (M. Pr. E. és I. F. VII. [1876.] 46.) 1704. aug. 12-i rendeletét kiadta Leszkó József: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. köt. Eger, 1907. 376—378.

¹² 1704. aug. 25-i levelében. (Arch. Rák. IV. 90.)

¹³ Bezerédi Imre Kőszegen 1706. máj. 8-án kelt levele a fejedelemhez. (O. L. Missiles.)

jobbagyok szabad vallásgyakorlatának jogát. A vegyes vallású községekben a törvény az erdélyi *maior pars* elvét juttatta érvényre: a többségi felekezetnek adta a templomot, az iskolát és a hozzájuk tartozó javadalmakat, de gondoskodott a kisebbségi felekezet jogvédelméről is, helyet jelöltetett ki egyházi épületei számára és biztosította a papjának járó jövedelmet. Ez az elv a gyakorlati végrehajtás során a vallásügyi biztosok eltérő törvényt magyarázata, a helyi viszonyokból származó kényszerűségek, később politikai megfontolások hatása alatt is sok változást szenvedett, de egészében a felkelés egész tartama alatt irányt mutatott a vallási kérdések rendezésére. A lelkek békejét azonban nem hozta meg. A felekezetek villongása tovább tartott a hadseregben is. A protestánsok nem felejtették el sérelmeiket, s minden alkalmat megragadtak, hogy ellenszenvüiket a katolikus vallás, különösen a klérus ellen kifejezésre juttassák.¹⁴ A katolikusok viszont akadályozták a szécsényi határozatok végrehajtását, s azon a véleményen voltak, hogy „a Szécsényi végezés és alku lehetetlen, hogy állandó legyen és nem is lesz állandó, emlegetvén az utolsó Soproni diáctának articulusait és azok szerint religiónk dolgát szabni igyekezhvén.”¹⁵ A kuruc főtisztek mind a két részen szívesen alkalmaztak katonai kényszert vallási kérdések elintézésére. A helyzetet Szabó Máté szolnoki várparancsnok Károlyihoz intézett levele jellemzi; a hatvani postamesterséget, a korcsma és a serfőzőház bérletét kérte: „Sub rosa írom Nagyságodnak, nékem se egyik, se másik nem köllenék, de hogy azt a két calvinista tisztet, posta mestert és tisztartott onnan ki tudgyam, az kik praedikátort bé vinni igyekeztek és igyekeznek, azért magamnak ki kérném. bár 8. vagy 9. száz forintot is meg kell adnom az árendáért, nem

¹⁴ Rákóczi: „A tiszteletlenség, melyet papjaink irányában mutattak, még a pártomon lévő nagyok szemében is úgy tűnt fel, mint a katholica egyház üldözése.” [Emlékiratai, id. kiad. 63.]

¹⁵ Olasz Ferencnek, a fejedelem secretariusának nyilatkozata a pápai reformátusok előtt „az nemes confoederatióban hittet össze szövételkezett augustana és helvetica confessionión levő egész Magyar országgi status”-nak 1706. jun. 20-án Rákóczihoz intézett folyamodványában. (O. L. Archivum Familiae Rákóczi de Felsővadász. Fasc. 27.)

bánom, csak a gonosz igyekezetekben elő ne mehessenek.”¹⁶ Kérésének az igazi indokát leplezetlenül írja meg a katolikus Károlynak, de Rákóczinak nem merete bevallani, s nem merete magáravenni a „calvinista uraimék” neheztelését sem. A Rákóczi-kornak az utókor előtt annyira tetszelős vallási békéje nem a lelkek megbékélése volt, szembenálló erők kényszerű kiegyezése volt csupán. Allandóságának egyetlen biztosítéka a fejedelem személye volt. A *confoederatio* talán feltündököltette a vallási béke eszményét, s e tekintetben korát messze megelőzte, de megvalósításához sem akarata, sem ereje nem volt elegendő.

I. Rákóczi 1705. évi rendelete.

1. A hadi főtisztekhez.

A szécsényi elvek alapján rendezte Rákóczi a katonaság lelkigondozásának kérdését is. 1705. decemberében — a szécsényi országgyűlés megnyitása után három hónapra — az „Egyházi személyek regementekben való hozatásáról szöllő parancsolat”-ában a hadi főtiszteket (*supremos belli officiales*) arra utasította, hogy mindenegyes ezrednél rendszer fizetéssel ellátott állandó tábori lelkészt alkalmazzanak:

„Kegyelmednek parancsoljuk: keresztyéni kötelességét előtte viselvén, alatta való hadaink köziben olly alkalmas egyházi személyt állíttasson, az kinek mind tanítása által, s mind kegyes élete példaadásával az Vitézlő Rend a kegyesség követésére indíttassék, és az isteni tisztelet minden napon az Anyaszentegyház bevett szokása szerint gyakoroltassék; requirálván praevie az iránt az Egyházi Renden levő Praelátusokat, Püspököket és Esperesteket, az kiknek magunk is ezen intencionkat értékre adván, intimáltuk is, hogy Hadi Tiszteink requisitiójára küldjenek alkalmas egyházi személyeket.”¹⁷

¹⁶ Szolnok, 1705. okt. 24. (Gr. Károlyi-nemzetiség levéltára.)

¹⁷ A szaniszlai táborban kelt 1705. dec. 7-én. Két fogalmazványa maradt fenn, egyik az O. L. Lybusában (Ser. I. fasc. 76.), a másik a Protocollum Rákóczianumnak a br. Jeszenák-család levéltárában levő sorozata II. kötetében. Az utóbbi felsorolja azoknak az exredparancsnok-

A rendelet a jobbágyok szabad vallásgyakorlatának elvi alapján áll: az ezredparancsnoknak olyan vallású papot kell ezredébe állítania, „az melly vallásbeliek számosabban vannak” az ezredben. Az ezereskapitány felekezeti hovartozására a fejedelem nem volt tekintettel, ha katonáinak többsége más hitet vall, mint ő, a maga lelki igényét alá kell rendelnie a többség kívánságának. Látjuk, a *maior pars* elve érvényesül itt is, a katonaság felekezeti számaránya dönti el, hogy katolikus káplán, vagy protestáns prédikátor pásztorolja-e az ezredet. A szécsényi vallásügyi törvény végrehajtási utasítását később a földesúr javára úgy módosították, hogy ha a földesúr a kisebbség vallásán van, és a többségi felekezet csak kevéssel haladja meg a kisebbségi felekezet lélekszámát, a földesúr vallásán lévőeknek kell juttatni a templomot.¹⁶ Egyetlen adat sem szól arról, hogy valamelyik ezred ilyen felekezeti megosztása esetén az ezredparancsnok felekezetén lévőket különleges kedvezményben részesítették volna. A vezénylő generálisok ugyan *general stabj*ukhoz maguk vallásán lévő papot hívhattak, így Károlyi majdnem színreformátus tiszántúli hadtesténél katolikus tábori főkáplán szolgált,¹⁷ de az ezereskapitányok, ha más valláson voltak, mint katonáik többsége, kénytelenek voltak nélkülözni a saját vallásukon lévő pap szolgálatát. A rendelet a kisebbség vallási igényének kielégítésére nem adott módot, mindegyik ezrednek csak egy tábori papot engedélyezett. Az ónodi *Hadi Regulák*¹⁸ I. titulusának az a rendelkezése, hogy „a' Vitézlő Rend . . . az Isteni szol-

koknak a nevét, akiknek a rendeletet megküldötték. Az egyházak vezetőihez intézett rendelettel együtt Thaly adta ki. (M. P. E. és I. F. VIII. [1877.] 143—144.) Illosvai Imre ezredeshez intézett eredeti példánya a Károlyi lt.-ban van, onnan közölte Géresi Kálmán (A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára. V. Budapest, 1897. 342—343.) Barkóczy Ferencnek a M. N. M.-ban lévő példányát említi Fraknoi Vilmos II. Rákóczy Ferenc vallásos élete és munkái című felolvasásában. (Új kiadás Budapest, 1906. 14—16.) Az eredeti példányok dátuma dec. 11. Thaly szövegkiadását idézem.

¹⁶ Mályusz Elemér. A Rákóczi-kor társadalma. Rákóczi-emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Budapest, 1935. II. köt. 60.

¹⁷ L. Agatti István nevével a tábori papok felsorolásában.

¹⁸ RMK. I. 1734.

galatra, ugymint Misére, Könyörgésre vagy Prédikázióra maga Vallásán lévő Gyülekezetekben, és Egyházi szolgák eleibe . . . mennyen" csak elvi kíváncsi volt, s csak akkor lehetett megvalósítani, ha az ezred — főként téli kvártélyban — olyan helyen táborozott, ahol mindkét, esetleg mind a három vallásnak temploma és papja volt, vagy ha katolikus és protestáns többségű ezredek álltak egymás mellett, s a katonák saját ezredköteléküket elhagyva, a másik ezred istentiszteletén vettek részt.

A Rákóczi-korban általános gyakorlat volt a protestánsoknak katolikus, a katolikusoknak protestáns istentiszteleten való részvétele. A fejedelmet a katolikus templomba a *Nemesi Compania* protestáns tagjai is elkísérték, még ott is, ahol mind a reformátusoknak, mind az evangélikusoknak templomuk volt. Érdekes a kassai ferencesek erre vonatkozó feljegyzése:

„A midőn — a fejedelem — a Templomunkban jött, egy *Compania* mind Nemes Ifjakból álló *Cavalleria* két sorban ment előtte kardosan. Amidőn a Sanctuariumban érkeztek, két sorban állottak a székek között, és jóllehet azon Nemes Ifjak közül kik Arianusok, kik Calvinisták, kik Lutheranusok, kik Catholicusok voltak, de a Templomban semmi legkisebb csintalanságot nem tettek. Elevatiokor a Catholicusok letérdeltek, a többiek tisztességesen fenn állottak.”¹¹

Ezen a gyakorlaton senki sem botránkozott meg. A magyarság kezdett belefáradni a másfél százados felekezeti harcba; a harc még javában állott, de már sokan voltak, akik őszintén kívánták a religiók megbékélését és szívbeli örömmel üdvözölték a szécsényi határozatokat. A felkelés nyolc esztendeje alatt egy új magyar embertípus volt kialakulóban: a *confederatus magyar*, aki bár hű fia egyházának, de nem a vallásért küzd, hanem a haza javáért; a *patriáért* kész elfelejteni a *religiót* s azt tartja a haza érdekében állónak, hogy tulajdon egyháza is elégedjék meg a törvény biztosította jogokkal s ne kívánjon más egyház javára érvénye-

¹¹ Kivonatok a kassai szent Ferenczrendű szerzetesek Historia Domusából. (Leskó, Adatok IV. 524—525.)

sülni. A gyöngyösi református egyházi javak visszaszolgáltatása alkalmával „meg tudván Ország Páll, Kada Páll, és Ifjabb Literáti János Uraimék. hogy Plebánus Uram az egész Gyöngyösi Catholicusok nevével a Nemes Ország determinatioja ellen protestatiot s contradictiott ezen dologban be adott volna, az ellen, noha magok is Catholicusok, de már Confoederatusok lévén, reprotestaltanak. detegalván. hogy abban Plebánus Urammal edgyet semmiképpen nem értetlenek, s nem is értenek.”²² Rákóczi olyan imádságokat szerzett hadserege és nemesi testőrsége számára, melyeket bármely felekezeten lévő katonája jó lelkiismerettel imádkozhatott. Még az *unio* gondolata is felmerült. A kassai gyűlés alkalmával „ő Főlsége asztalnál discursust moveált Religióknak egybe foglaltatásáru, mondván. hogy csak hamar meg volna az Unio, ha papok excludáltatnának.” E beszélgetésen, mely a fejedelemnek a vallási kérdést illető belső gondolataira világított rá, ott volt egyik udvari káplánja, P. Kéri Adám is és a lutheránus öreg Gerhart György szenátorral a purgatóriumról és a jöcselekedetekről vitatkozott.²³

Rákóczi nem csupán politikai megfontolásból, de lelke mélyén is a türelem embere volt, s a békességért kész volt személyes áldozatokra is. Példája a papokra is mérséklő hatással volt; országlásának ideje alatt a felekezeti háborút a katonáskodó és politikáló rendek vívták, ha alkalom adódott rá, az crószak eszközeivel is, a papok nem igen predikáltak egymás hite ellen. Tábori istentisztelet keretében nem is volt erre mód. Rákóczi rendelete világosan meghatározta a tábori papok feladatát. Azért tette kötelezővé egész hadesregében a katonai lelkigondozás munkáját, hogy a magyar vitéz az istenfélelemben gyakoroltassék és erkölcsi élete megjobbítottassék:

„Hogy azért az isteni tiszteletnek, kinek-kinek hiti s vallása szerint való folyamatja hadaink között is megszűnés nélkül gyakoroltatván, az minden jóra hasznos kegyesség az Vitézlkő

²² Főja János, Okolicsányi Gáspár és Kántor János vallásügyi biztosok 1705. okt. 20-án kelt jelentésében. (Gyöngyösi ref. egyházközség levéltára.)

²³ Ifj. Gerhart György levele Radvánszki Jánosnak, Kassa, 1707. dec. 17. (Thaly-gyűjtemény VI. 79—80.)

Rend között is lábra kaphasson, és az isteni félelemben való gyakoroltatások által hadaink közt levő erkölcstelenek életeteket megjobbitván, az Úr Istent hozzánk való könyörülteségre engesztelhecssük: szükségesnek ítéljük, hogy minden ezekben ... alkalmas, józan életű s buzgó egyházi személyek tartassanak."

A rendeleten a zsibói vereséget követő komor napok hangulata érzik. A vallásos fejedelem a csatavesztésben Isten ítéletét ismerte fel: „Nyilván vagyon mindenek előtt nemzetünkben eláradott buzgóságtalansággal és keresztyéni hitünk szerint való Istenünk szent tiszteletinek egész hadaink közt többire közönségessé lett elmulatásával, nemzetünknek ottan-ottan való ostorozására, igaz ügyünk elősegállítását előbbeni időkben lett boldog progressussal megáldó Istenünk haragját mely igen felingerlettük légyen." Sokkalta mélyebben hívő lélek volt, sem hogy erkölcsi eredményekkel megelégedett volna: a tábori lelkészek beállítására a bűnös magyarokra haragvó Isten megbékítését is szolgálta, hogy „az Úr Istent hozzánk való könyörületességre engesztelhecssük".

A felkelés katonai vezetői tudták, hogy kilenczted részben reformátusokból álló hadsereget vezényelnek, de a fejedelmi parancsolat végrehajtása még élesebben világított rá a kurucz hadsereg óriási protestáns többségére. Károlyi Sándor tiszántúli hadtestében az 1706. február 26-i diószegi mustra szerint 15 református prédikátor volt, katolikus káplán egy sem.²⁴ Ne csodálkozzunk, ha a nagy katolikus generális rosszkedvűen gondolt a „kurucz papok" nagy számára, s örült, mikor sikerült katolikus tábori káplánt is kerítenie:

„Csak az papombul is megtetszik, hogy szereti Isten az ő szolgálját és megáldotta választott pappal az ő táborát. Nem dicsekedésbül mondom, de trucz az egész kurucz papoknak mind hívségbül, álhatatosságbul, jó életbül, egész emberség. méltó, hogy dicsérjem, mivel ő kegyelme is dicsért engem. Nem is tudunk egymásban semmi kivetőt, lehetetlenséget...

²⁴ Károlyi hadtestének 1706. febr. 26-i diószegi mustrája alkalmából készített Mustrakönyvét a gr. Károlyi-nemzetiség levéltárából kivonatolva kiadta Géresi Kálmán az Oklevéltár V. kötetének 405—436. lapjain.

Én eleget adok neki, mert mind magam s mind mások mindnyájan szeretik, semmi kivető nincsen benne."²⁵

A Károlyi hitbuzgóságáról való jó véleményünk azonban egyszerre megváltozik, mikor megtudjuk, hogy tábori főkaplánja alig tartózkodott a táborban a katonák között, mert többnyire a generális anyagi természetű bizalmas küldetéseiben volt távol, s ezért aligha támasztott versenyt a „kurucz papoknak”. A kurucz főtisztek szerették a hadi káplánokat küldetésekre felhasználni, így Palocsai György reguláris lovas ezerének káplánja azért nem volt ott a diószegi hadiszemlén, mert „comandó parancsolatjából apparamentumokért ment Kassára”. Pap Abrahám Draguly ezerebeli káplán neve mellett is az áll a mustratáblán, hogy „expeditióban vagyok”.²⁶ A fejedelem egy véleményen volt a református prédikátorokkal, mikor a vallási közöny terjedését panaszolta rendeleteiben. Hadserege erkölcsi színvonalának emelkedését a hitbéli buzgóság felébredésétől várta, s fájt neki, hogy szándékát azok sem támogatják, akik jobb katolikusoknak tartották magukat önála.

2. Az egyhazi renden lévőkhöz.

A tábori papok kijelölését Rákóczi az egyházak püspökeinek és espereseinek feladatául szabta. Az ő kötelességükben állott a katonaság lelkigondozásának ügyét „olly jó módal elővinni, hogy a hadak közt gyakorlandó isteni tisztelet végbenvitelére kívántató egyhazi személy iránt fogyatkozás ne légyen”. A hadi főtiszteknek küldött rendeletével egyidőben azt az utasítást adta „az egyhazi renden levő praelátusoknak, püspököknek és esperesteknek”, hogy ha valamelyik regimentbeli főtiszt kéri, ezerébe állítsanak be „oly alkalmas egyhazi személyt, az ki mind tudományával, s mind józan és kegyes életével példája lévén az Vitézlő Rendnek, azok között az isteni szolgálatot mindennapon az keresztyéni bevett szokás szerint végben vigye”.²⁷

²⁵ Levele feleségének 1706. áprilisában. (Károlyi lt.)

²⁶ 1710. aug. 14-én kelt. (Károlyi lt.)

²⁷ Fogalmazványai a főtiszteknek szóló rendelet fogalmazványáival együtt maradtak fenn.

E rendeletét Rákóczi mindhárom magyarországi bevett vallásfelekezet elöljáróinak megküldötte.

A katolikus részről¹⁸

1. Telekesi István egri püspök.
2. Berkes András váci vikárius.
3. Bakó János váradi prépost.
4. Balassa Pál esztergomi vikárius.
5. Dolni István csanádi püspök.

a református részről¹⁹

1. Kocsi János debreceni.
2. Patai János dunáninneni püspök.
3. Pápai János borsod-gömör-kishonti.
4. Szécsi István abauji.
5. Rozgonyi Mihály zempléni.
6. Rozgonyi János ungi.²⁰
7. Körmendi György barsi esperes.

az evangélikus részről²¹

1. Zabler Jakab, a szabad kir. városi kerület püspöke.
2. Pilarik István selmeci püspök

¹⁸ A rendelethez írt névsor a kat. főpapok közül csak Dolni István csanádi püspököt említi névszerint. A neveket Thaly után közlöm. (M. Pr. E. és I. F. VII. 198.)

¹⁹ A ref. és az ev. püspökök és a tiszáninneni ref. esperesek részére 1705 dec. 16-án az ecsedi várból küldötték szét a rendeletet. (M. Pr. E. és I. F. VII. 197—198.) A dec. 7-i névsorban a reformátusok közül csak Kocsi János tiszántúli püspök és Rozgonyi János ungi esperes neve fordul elő, a dec. 16-i a teljes névsort adja, de hibásan, mert Szécsi István abauji esperest Szécsi Jánosnak és zempléni esperesnek írja, s kihagyja Rozgonyi Mihály zempléni esperest. A dec. 7-i fogalmazványokban említve volt ugyan név nélkül az abauji esperes is, de utóbb a névsorból kihúzták.

²⁰ Más forrásból nem tudunk arról, hogy ebben az időben Rozgonyi János lett volna az ungi egyházmegye esperese. A tiszáninneni esperesek névsorát egy olyan udvari ember állította össze, ki a ref. egyházi viszonyokat nem ismerte, s így könnyen lehet, hogy a névszerint nem említett Rozgonyi Mihály zempléni esperest — a keresztnevet ez esetben is eltévesztve — gondolta ungi esperesnek.

²¹ Az evangélikusok közül csak Zabler van névszerint említve a dec. 7-i névsorban, mint „Seniori Partium Regni Hungariae Superiorum Episcopus.” A selmeci püspököt mindkét fogalmazvány superintendensnek írja.

kapták meg. A Dunántúlra nem jutott el, s annak sincs nyoma, hogy az erdélyi egyházak püspökeit felszólították volna tábori papok kirendelésére. Dunántúli tábori papot nem is igen találunk, erdélyit is csak elvétve.

A fejedelem e rendeletéből arra következtethetnénk, hogy a prédikátorok közül csak azok vállalhattak tábori lelkesítő szolgálatot, akiket az egyházkerületek és az egyházmegyék előljárói erre a szolgálatra kijelöltek. A valóságos helyzet azonban más volt. Mikor az „egyházi személyek regementekben való hozatásáról szóló parancsolat” megjelent, az ezredek egy részében már volt tábori prédikátor. Az 1705 decemberét megelőző időből a reformátusok közül Belényesi János, Besenyei János, Debreczeni István, István deák, Németi P. János és Patai János prédikátorok nevét ismerjük,³² s a mustratáblákon név nélkül is találunk káplánokat a rendelet kibocsátása előtti időből. A prédikátor beállítására vonatkozó igény egy-egy hitében buzgó, s katonái erkölcsi eldurvulását aggodalommal szemlélő protestáns főtiszt, vagy a lelki szolgálat hiányát érző katonaság részéről merült fel. Esze Tamás ezereskapitány azzal az indokolással hívta meg tábori papjának Eöri László tarpai prédikátort, hogy Istentől megszaporított seregében „az melly leg szükségesebb volna, az nincsen”.³³ Az ő példájából látjuk, hogy az ezredek kezdetben nem az egyházi előljárókhöz fordultak lelkipásztorért, hanem prédikátor ismerőseik között néztek szét: Esze Tamás falujának lelkitanítóját, a „kedves komámuram”-at szeretné táborában látni, mások megfogadták azt a prédikátort a sereg papjának, akít viszontagságos sorsa útjukba vetett.

Rákóczi felkelése alatt sok a *pastor fugitivus*, a rác és német kergette bujdosó pap, a császári börtönből szabaduló, vagy a császáriak bosszúja elől menekülő *exulans prédikátor*. Ebben a reformáció hívei számára annyira kedvezőnek látszó korban a protestáns prédikátor sorsa személy- és vagyonbiztonság tekintetében semmivel sem jobb, mint a vallási üldözések idejében. A prédikátort egyformán üldözi, rabolja, meg is öli a bestiális rác martalóc, a garázda kuruc katona, vagy

³² E fejezetben előforduló prédikátorokra vonatkozó forrásokat 1 az egyes nevek alatt a tábori papok névsorában.

³³ Vetési tábor, 1703. aug. 29. (O. L. Törzsanyag.)

az embertelen császári zsoldos. A prédikátorok panaszainak özöne árad a fejedelem elé a „nemzetünk vérért szomjuhozó rátság és némelt ellenség”²⁴ és a paróchiákon erőszakoskodó kuruc vitézek ellen. Színreformátus vidékek váltak néptelenné a rácdulás miatt, a császári börtönök sohasem voltak hijával vert, éheztetett, „csiga tekeréssel” elkinzott református prédikátoroknak.²⁵ A „Várad környül Bihar vármegyében lévő helységeknek predikatori” — köztük a később tábori prédikátornak állott nyüvedi miniszter, Bihari István — így panaszolkodnak Rákóczinak: „Az ellenség két esztendőktül fogván való kegyetlensége s pusztittatása miatt ecclesiánkbul s hazánkbul egész cselédestül ki üzettettünk, minden javainktul is meg fosztattunk, hogy immár tellyességgel magunk s házunk népe táplálására is ez isteni szeretettül megüresedett időben elégtelenek vagyunk.”

Az anyagi nyomorúság is sarkukban járt. A háborús időben a gyülekezetek akkor is elnéptelenedtek, ha a falut az ellenség megkímélte. A férfiak nagy része kurucnak ment, s nem annyira a nemzeti ügy iránt való lelkesedés vitte őket, mint az anyagi terhektől való szabadulás vágya. Az egyházi fegyelem meglazult, gyakorlása egyes vidékeken szinte lehetlenné vált, erkölcstelen élet kapott lábra nemcsak a katonák, hanem az otthonmaradottak között is. A hallgatók elhidededtek a lelkitanítóktól. A szilágysági traktus azzal az indokolással lépteti életbe a papváltoztatás tilalmát, hogy „az hallgatók is tanítójukhoz soha másszor hidegebbek, mint

²⁴ Idézet Zombori János szokolyai prédikátor 1706. aug. 2. előtt kelt folyamodványából. (O. L. Missiles.)

²⁵ Különösen a budai börtönben volt nehéz sorsuk. Kermendi András lábattani prédikátor azt panaszolta a fejedelemhez irt folyamodványában, hogy nyolc hónapig raboskodott. „mindennap a temleczben és gyakorta a csiga tekeréssel” kínozták. (O. L. Missiles.) A gombai veszedelem alkalmával elfogott két prédikátor 11 hétig raboskodott. „Az én örögh jámbor predikátor hites uram is elvitetel a szomorú raboságra, . . . minapiban izentek nyavalyások, siessék kiszabadolásokban, mert éhel fognak megh halni” — írja az egyik rab felesége könyörgő levelében Rákóczinak. (Veresmarti Miklós füleki predikátor folyamodványa: Extractus instantiarum. 1706. dec. 7-én kelt 353. sz. bejegyzés. O. L. Arch. Familiae Rákóczi de Felső-Vadász Fasc. 27. A másik: O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 74—75.)

most", nem voltak.³⁶ A zempléni egyházmegyében lévő prédikátorok és esperesük, Zádorfalvi Márton, azt panaszolták Rákóczinak, hogy „sok helyüt üres helyeket és parochiákat possideálván”, jövedelmük mindennapi szükségükre sem elég.³⁷ A szatmári egyházmegye szövéttette, hogy a hívek a lelkipásztorok fizetését a katonáskodás ürügye alatt elvonják, s a prédikátor fizetésére a katonáskodó jobbágyok feleségeit is kötelezte.³⁸ A fejedelemnek mindjárt a felkelés elején pátenst kellett kibocsátani a „praedicatoroknak fizetések iránt”, mert — mint a tiszántúli egyházak prédikátorai panaszolták — „sokan... az egyházi szolgálathoz származó keresztényi indulatjokruul elfeledkezvén, nemcsak személyjekhez illendő respectusokat s becsülleteket meg nem adják, sőt eddig... ecclesiákban való szolgálatjokért jární szokott rendes fizetéseket is, amazoknak nagy megfogyatkozásokra, elvonni mérészlik”.³⁹ Hogy az ilyen rendelkezéseknek mennyire nem volt meg a kívánt foganatjuk, azt Hodosi Sámuel veszprémi esperes 1707. dec. 28-i körleveléből látjuk; a katonák példájával is inti a fizetésben késedelmes hallgatokat: „Ugyanis valamiképpen nehéz és illetlen dolog volna a Haza szabadságáért fejeket s életeket kotzkásztató jó Vitézeknek magok soldgyán vitézkedni, ... illy illetlen és Istentelen dolog volna ... Lelki Pásztoroknak a Szent helybül nem élni, és azoknak, kik az Oltár körül forgolódnak, az Oltárra tett jókbul részeket el nem vehetni, s magok igaz szolgálattyának jutalmát el veszteni.”⁴⁰ A vigasztalan helyzeten szigorú egyházfegyelmi intézkedésekkel sem lehetett változtatni, mert a nép sorsa sem volt jobb, mint a prédikátoroké, a kuruc és a labanc egyaránt veszélyt hozott a városokra és a falvakra, majdnem mindegy volt, hogy a nép a császári sereg elől futott-é, vagy a kuruc

³⁶ Az 1706. máj. 9-én Goroszlón tartott partialis gyűlésen. (Magyarósi István, A zilahi ev. ref. anyaszentegyház története. Kolozsvár, 1880. 29.)

³⁷ Extractus instantiarum, 1708 márc. 16-án kelt 57. sz. bejegyzés. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 88.)

³⁸ Az 1706 jún. 8-i csongeri gyűlésben. (Kiss Kálmán, A szatmári reform. egyházmegye története. Kecskemét, 1878. 151—152.)

³⁹ A tokaji táboron 1703. dec. 31-én. (Prot. Rák. 56. O. Sz. K. Fol. Hung. 978. Kiadta Thaly: M. Pr. E. és I. F. VII. 45.)

⁴⁰ O. L. Törzsanyag.

generálisok parancsára házat és javait prédára hagyva kellett lakóhelyéből „kibontakoznia”; egykép felégetve és kirabolva látta viszont otthonát. Egy-egy község bujdosása olykor esztendőig tartott, a mezőtúriak éveken át Rakamazou élnek,⁴¹ s a prédikátor, ha nem elaggott vagy beteg, nyájával megy, de többször nem tehet mást, mint hogy övéit biztosabb helyre menti, s egyedül vállalja a *pastor fugitivus* keserves sorsát.

A prédikátorok nem szerették a tábori életet. „Nulla fides pietasque, qui castra sequuntur” — írta válaszul Eöri László Esze Tamás tábori papságra hívó levelére. Részben sanyarú sorsuk magyarázza, hogy néhányan mégis szolgálatot vállaltak a felkelésben. Tiszabecsi Tamás református prédikátor „sokszor életének is veszedelmével... eilenségünk ellen való operatioinkat tapasztalható haszonnal segítette, az mint ezekről commendirozó tiszteink által hitelesen informáltattunk” — írja Rákóczi a prédikátor hűségét szolgálatait jutalmazó adománylevelében.⁴² Munkácsi Dávid is a fejedelem dolgaiban járt Szatmár ostroma körül, majd Szegednél, s veszedelmes küldetéseibe belefáradva kéri, hogy „elébbeni Papi Tisztit, melyet Nagyságodhoz való szeretetiért le tett vala, continuálhassa”.⁴³ „Egy szegény falusi praedicator”, Kecskeméti L. Mihály alsónémedi lelképásztor Károlyi Sándor bizalmas küldetéseiben jár el.⁴⁴ A rákoscsabaiak emlékezetül hagyták utódaikra, hogy egymásután két prédikátoruk kuruc katonának állva esett el Rákóczi háborújában.⁴⁵

A Rákóczi mellé állott prédikátoroknak csak kis része vállalt fegyveres szolgálatot, inkább kémszolgálattal, s bizal-

⁴¹ Tóth Dezső, A hevesnagykunsági egyházmegye multja. Az egyházi élet hétköznapijai. I. köt. Debrecen, 1942. 35—36. 255—256. — A mezőtúriak kártevéséi ügyében Rákóczi 1707 jún. 12-én és 1708 szept. 13-án Krucsai Mártonnak küldött rendeleteiben intézkedett (O. L. Személyek szerinti iratok.)

⁴² Marosvásárhely. 1707 ápr. (Prot. Rák. IV.)

⁴³ Extractus instantiarum, 1705 máj. 29-én kelt 328. sz. bejegyzés. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 76.)

⁴⁴ Három Károlynak írt levele van a Károlyi lt.-ban: 1710 máj. 27-i, szept. 7-i és nov. 17-i dátummal.

⁴⁵ Szánthó Géza, Rákoscsaba község leírása, régi és újkori ismertetés. Rákoscsaba, 1912. 52—53.

mas természetű megbízások teljesítésével támogatták a felkelés ügyét. Az igazán pásztori lelkületűek azonban e hadi viszontagságokkal teljes időben is hivek maradtak hivatásukhoz, ezek közül kerültek ki a fejedelem tábori prédikátorai. Turi Sámuel, mikor mindjárt a felkelés elején Rákóczi hűségére áll, tábori papként kíséri Rákóczi seregét Munkácsról Tokajig. Ács Mihály is, „mivel ennek előtte az Dunántúli lakván mindene elprédáltatott”, külső kényszer hatása alatt vállalt tábori lelkészi szolgálatot. Mihelyt alkalom nyílt rá, mindaketten visszatértek a gyülekezeti munkához. Az otthonukból és gyülekezetükből kivert prédikátorok sorsát Hegyfalusi György nagyvarsányi evangélikus lelkipásztor esete példázza: „Nagyságodért Istent imádó alázatos szegény legény hiv szolgálja lévén, az ellenségnek kegyetlensége miatt minden javacskáimtól megfosztattam annyira, hogy szegény feleséggemmel, kiseded gyermekemmel hazámon kívül nagy nyomorúságban kelletik bujdosnom, magam ugyan már nyolcz hónapra fogvást Nagyságod Dunán innend való táborán csekély tehetségem szerint predikatori hivatalomban szolgáltam.” Nemsokára ő is gyülekezeti szolgálatot vállalt. Hasonló körülmények készítették tábori lelkészi szolgálatra Diószegi István Ilosvai ezerebeli prédikátort is, mert azt panaszolja, hogy felesége Vári várában „más ember háta meget lakik”, s valamely fiskalitásból buzát kért gyermekei számára.

De voltak olyanok is, akiket a lelkesedés vitt Rákóczi táborába. Tasnádi H. István borsovai prédikátor (*ad omnia indignus Nuncius Voluntatis Christi in deserto Bereginoborsovensi*) mindjárt a felkelés elején hosszú barokk latin-ságu dicsőítő versben köszöntötte a haza küszöbéhez (*ad patria limina*) érkező fejedelmet, s felkelését Ezékiel 37. fejezetére utalva a halott csontok egybeseregüléséhez hasonlította.⁶⁶ Verse ajánlását Kajdi Istvánhoz, „a mi legkegyelmesebb urunknak táborában a hadügyek leghűségesebb bírájához, az ezer hősi erénnyel híres férfiuhoz”, pártfogójához és műve kiadásának támogatójához intézte, s midőn Kajdi ezereskapitányságot kapott a rossz véget ért Kiss Albert

⁶⁶ Polydori virgulta myrtea, divinus: ossium exsiccatorem sonitus, motus et concursus. RMK. II. 2152.

ezerében, tábori káplánja lett. Vele együtt búcsúzott el 1707 tavaszán a regimenttől, de ezután is megmaradt katonapapnak, 1708-ban mint a munkácsi őrség prédikátora szolgált. Bihari István is hűséggel kitartott ezrede mellett a hadi élet sanyarúságai között, pedig éveken át sem fizetést, sem ruházatot nem kapott. A tábori papok gyorsan változó sorában ők az állhatatosság példái.

Történelmünk e mozgalmas esztendei alatt a református kollégiumok anyakönyvében gyakorta áll a diák neve mellett: *miles factus*. Tudunk olyan diákokról is, akik a kurucok ellen harcoltak, de a többséget a fiatalos lelkesedés Rákóczi zászlói alá szöllította. A marosvásárhelyi kollégium 1704-ben subscribált 13 diákja közül 6 katonának állott, s közülük egy, Enyedi Sámuel, el is esett. Neve után az anyakönyvben ez az elismerő bejegyzés örökíti meg áldozatának emlékét: *bonus miles pro patria non timidus periit*. Egy másik, Siklósi Márton. Jézus Krisztus jó vitézeként a tábori lelkészi szolgálatot választotta.³⁷ A sárospataki kollégium is meghozta a maga vérdíjazatát a felkelésben, sőt két diákja még az emigrációba is követte Rákóczit. Négy tanulójáról tudunk (Kereszturi Mihály, Sándorházi Pál, Vecsei Mihály és Zágonyi Boldizsár), aki az Ige fegyverével szolgálta hazáját és fejedelmét.³⁸ Mányoki P. Sámuel végzett teológus, a szokolyai prédikátor fia, a képiró Mányoki Adám öccse, viszont az Ige helyett karddal vitézkedett a hazáért és szabadságáért, kapitányi rangot ért el, s csak a felkelés bukása után tért vissza a lelkipásztori szolgálathoz.³⁹ Ő csak egyike volt ama prédikátorfiaknak, akik fegyverrel állottak Rákóczi mellé; nem egy prédikátor siratta harcban megnyomorodott, vagy csatamezőn maradt fiát. Féli P. János tolcsvai prédikátor fia az esztergomi ostromon nyomorékká lett, „alkalmasabb inkább a kol-

³⁷ Koncz József, A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 59—60.

³⁸ A pataki *Series studiosorum* lóiskolai nagykönyvtárban lévő másolatának használatát Gulyás József könyvtáros úr szíveségének köszönöm.

³⁹ „Prius erst tempore rebellionis Rakotziane capitaneus famosus ob virtutes”. (Utódjának, Márton Józsefnek feljegyzése a tahitótfalusi anyakönyvben.)

dulásra, mint a fegyver viselésére";³⁰ Tállyai Jánosnak két fiát vágta le az ellenség.³¹ Mányoki a debreceni kollégium³² katonáskodó diákjai közül való volt, a debreceni diákok közül ordinálták Szilágyi Pált „Gencsi generál táborára”, s valamelyik református kollégium fiai közül való volt az az István deák, aki a kemény kálvinista Nyuzó Mihály lovas ezerekapitány³³ tábori káplánja volt. A tábori papok egy része pályája kezdetén álló fiatal theológus volt, az iskola padjából kerültek a tábori élet forgatagába. Szilágyi Pál 1703 márc. 23-án subscribált, nem egész három év múlva már tábori lelkeszi szolgálatban van és pedig egyházi hatósága engedelmevel; Sándorházi Pál 1705 jan. 16-án irt alá az iskola törvényeknek, s 1707 nov. 30-án már Bagosi Pál ezerének kimutatásában találkozunk nevével. Még különösebb Kereszturi Mihály esete: 1702 febr. 6-án subscribált, 1705-ben a murányi vár concionatora lett, s 1706-ban már visszatért is a kollégiumba. Úgy látszik, az ország egyes részein lelkipásztorhiány volt, mert midőn a szolnoki „vitési rendből álló református lakosok” prédikátort kértek Kecskeméti Sartoris János esperestől, az egész kecskeméti tractusban nem találkozott vacantiában lévő lelkipásztor, s a szolnokiak kénytelenek voltak a tiszántuli kerületből kérni maguknak papot.³⁴

³⁰ Idézet Rákóczihoz írt folyamodványából. (O. L. Törzsanyag.)

³¹ Kassán 1708 jan. 3-án Csányi Györgynek szóló rendeletében Rákóczi 40 kósót adat a prédikátornak „magának és coelédeinek satisfactiojokra.” (O. L. Missiles.)

³² „A debreceni kollégium is súlyosan szenvedett a harci zajban. Deákjai sokan lettek kurucokká, az aláírási könyvben, a Series studiosorumban több deák neve mellé fel van jegyezve az is, hogy a trencsenyi vagy más csatában esett el. Akadt köztük néhány labanc is, ezeknek a neveit is megöröklítették az aláírási könyvben” — írja Barcsa János A tiszántúli reformátusok a kuruckorban c. dolgozatában. (Debreceni Protestáns Lap. XXVI. [1906.] 680.) A debreceni *Series studiosorum*nak Thury Etele léle kiadása (Iskolatörténeti Adattár II. köt. 96—106.) a Barcsa említette adatokat nem tartalmazza. A cikkében említett példányhoz nem tudtam hozzájutni, pedig — mint a Debreczeni Vas István neve mellett álló feljegyzéséből is kitűnik — a tábori papokra nézve is őriz adatokat.

³³ „Nyuzó bátyám... kemény kálvinista bőrű ember, mind alatta valóival együtt.” (Sötér Tamás levele Károlynak a Károlyi It.-ban.)

³⁴ A szolnoki adatokra vonatkozólag: Prothocolon Ecclesiae Szolnokino reformatae. A miskolci egyházközség levéltárából kiadta Földváry

Rákóczi rendeletét a püspökök és az esperesek bizonyára örömmel fogadták, egyrészt mert intézményesen biztosította a hadsereg református részének lelkipozását is, másrészt mert zürzavaros helyzetben teremtett rendet. A tábori papok többé nem a főtisztek önkényes elhatározása, hanem az arra illetékes egyházi hatóságok rendelkezése folytán kerültek az ezredekhez, s talán ezzel alkalom nyílt a táborban működő prédikátorok nyilvántartására, esetleg fegyelmezésére is. Nagy eredménye volt a rendeletnek a tábori papok fizetésének rendezése is.

Bár két egyházkerület és hat egyházmegye vette kézhez a fejedelem parancsolatát, forrásainkban mégis csak egyetlen *ordinatio* feljegyzése található: a tiszántúli egyházkerület 1706 jún. 20-i, piskolti közzsínata ordinálta Szilágyi Pált Gencsi Pál lovasezeréhez.²² Kocsi János tiszántúli püspöknek Károlyi generálishoz 1709 márc. 14-én írt leveléből azonban kiderül, hogy a tiszántúli kerület másokat is rendelt ki a regimentekhez tábori prédikátoroknak: „Emlékezetben juttatom Excellentiának, miképpen ez előtt circiter három esztendővel Kegyelmes Urunk eő Felsege parancsolatya melet engemet méltóztatot vala Excellentiád réquirálni, hogy minden n. regimentekben praedicatorokat adatnék, assecuraltattak lévén azon Excellentiád requisitioja mellet rendes fizetéseknek ki szolgáltatása felől. Azon Excellentiád requisitiojának kötelességem szerint accomodálván magamat, több böcsületes Atyafiak között... Tiszteletes Bihary István Uramatt rendellem T. N. Szemere László Uram eő Kegyelme Regementyiben.”²³ A püspök leveléből az tűnik ki, hogy nem az egyes ezereskapitányok fordultak hozzá predikátorért, mint a fejedelem rendelte volt, hanem a tiszántúli főgenerális maga gondoskodott hadtestének predikátorokkal való ellátásáról.

Zoványi P. György somlyai predikátor azt írja naplójában.

László, Adalékok a dunamelléki ref. egyházkerület történetéhez. I. köt. Budapest, 1898. 246—263.

²² A tiszántúli egyházkerület legrégibb jegyzőkönyvében (1568—1765). Révész Imre által készített kivonatát kiadta Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez. I. füz. Debreczen, 1894. Különlenyomat a Debreceni Prot. Lapból. 87.

²³ Károlyi-It.

hogy őt Rákóczi közvetlenül rendelte ki Szilágysomlyónál összegyülekezett hadai pasztorolására. A fejedelemnek Debreczeni Főrís István szilágysági esperes útján küldött utasítása — ha hiteles — legérdekesebb emléke a Rákóczi-korabeli katonai lelkigondozás történetének:

„Mandamus vero parochi Sz. Somlyóiensis Georgio Zoványi, quatenus exercitui nostro pedestri ad nostrum Somlyóiensem arcem contracto et excubanti parochoque deficiente, reformatam que religionem ut plurimum profitenti militaris parochi munere adsistat; orationibus, concionibus Deo et Principi, sic hominibus debita officia edoceat, baptiset, et mortuos sepe-liat, ut et omnibus ejusdem religionis sacramentis, prout ratio et circumstantiae temporum exigunt, provideat.”⁵⁷

A tábori prédikátor a hadseregben való szolgálatának ideje alatt is illetékes püspökének, illetve esperesének *iurisdic-tioja* alatt maradt. Semmi nyoma annak, hogy a general stabnál alkalmazott főkaplán (*capellanus prior castrensis, capellanus stabalis generalis*) felügyeletet gyakorolt volna a regimentekben szolgáló papok felett. A főkaplánok valószínűleg mind katolikusok voltak, egyetlen protestáns vallásúról sem tudunk, s a szécsényi *articulus* világában elképzelhetetlen, hogy a túlnyomó többségben református tábori lelkészi kar felett katolikus papnak legyen intézkedési és felügyeleti joga. A fegyelmezés joga elvileg a püspök, illetve a zsinat kezében maradt, s ha ítélete megegyezett a főtisztek akaratával, érvényt is tudott szerezni annak; egyébként aligha. Az egyetlen ismeretes fegyelmi ügyet, Tunyogi Jánosnak, a szolnoki őrség prédikátorának ügyét „sok alkalmatlankodását megúnván”, a részben polgári személyekből álló gyülekezet kezdeményezte, s ezért könnyű volt Kecskeméti Sartoris János kecskeméti esperesnek elintéznie azzal, hogy a prédikátort tisztétől elmozdította és a szent társaságból kiküldte.

A hadi szabályzat ellen vétő lelkipásztort akkor is katonai

⁵⁷ A napló elegett. Egyes részleteit Zoványi Imrének, a püspök unokájának Zoványi Györgyről készített, s a zilahi egyházközség levéltárában elhelyezett életrajza őrizte meg. E kéziratot hiában kerestem Szilágyi Ferenc akadémiai felolvasása után idézem. (Zilah történetéből. Pest, 1870. Értekezések a történettudományi osztály köréből. I. 12.) 43—44.

törvényszék elé állították, ha gyülekezeti pásztor volt. A szilágyi tractusbeli prédikátorok nagy keserűséggel panaszo-
 ják Károlynak, hogy két Kraszna vármegyéből való „minden
 igazság nélkül” elvádolt prédikátor „zászló alatt kényszerült
 törvényt hallani”, s csak nagy fizetéssel tudták magukat „a
 bestelenség és az hamis vád alól” kimenteni. Nemsokára a
 varsolci prédikátor⁶⁴ ügyében érte őket újabb sérelem. A pré-
 dikátor három katona — egy sebes, egy beteg, s kísérajuk —
 számára elveszett passusok helyett szanalomból új útlevelet
 irt. Palocsai György brigadéros Bánffi László főispán útján
 a prédikátort mindjárt elfogatta, táborára küldette, s kitartott
 ama véleménye mellett, hogy ügye nem papi, hanem hadiszék
 elé tartozik. A tractus prédikátorai kérték a generálist, uta-
 sítsa főtisztjeit: a prédikátorokat „ne mindjárt fogassák úton
 útfélen házoknál és akár mi helyen erőszakosan és rendet-
 lenül, hanem elsőben legyenek hír tétellel püspök és tractus-
 beli senior tiszteinknek”. Ha ez nem volna lehetséges, akkor
 „ha hol ilyen casusok lesznek, mert a’ predikátorok sem
 angyalok, hanem emberek”, a vármegyebeli és a hadi tisztek
 igazítsák el dolgát, „ne hurczoltassék táborról táborra és
 predikatori székünknek is autoritása ne gyengitessék.”⁶⁵ A
 hadiszékeknek közlegény és altiszt tagjai is voltak, s a prédi-
 kátorok számára nagy botránkozás volt, hogy a táborban azok
 ítélkeztek felettük, akik máskor alázattal tartoztak felvenni
 az általuk gyakorolt egyházfegyelmet. A tábori prédikátorok-
 nak még kevesebb módjuk lehetett ügyüket, ha vétettek, egy-
 házi ítélőszék elé vinni. Protestáns tábori pap vétségéről
 nincsenek adataink. P. Csuzi Zsigmond katolikus tábori káp-
 lánról tudjuk, hogy egy reá támadó katonát megölt, de még ő
 panaszkodott, hogy a tisztek és a katonák fenyegetik, s a
 református Bikk László ezredesnek kellett bizonygatnia, hogy
 a pátert senki sem akarja bántani, s támadója is felekezetén
 lévő katona volt.⁶⁶

⁶⁴ 1705. szeptemberében Páthai István volt a varsolci prédikátor.
 (Varsóczyak Buzá Dézmálásáról való Testimonialisa. O. L. Lybus. Ser.
 I. fasc. 74—75.)

⁶⁵ Somlyó, 1708 szept. 17. (Károlyi-I.)

⁶⁶ Bikk László levele Borsod vármegyéhez 1709 márc. 18-án: „jól

Néhány apró adat arra vall, hogy a református katonák és prédikátoraik között meghitt viszony alakult ki. Kecskeméti Osvát Péter és Thot Ferenc Nyuzó-ezerebeli katonák a „Kapitány Urunk Predikátora által nyújtott” segítséget köszönik meg Rákóczinak, a prédikátor nyilván közbenjárt érdekükben a fejedelemnél.⁶¹ Viszont a pásztorolt katonák hálájának szép kifejezése volt az, midőn a „Kajdi ezerebeli tisztek és az egész hajduság” egy gazdátlan beregszászi ház adományozását kérték Rákóczitól prédikátoruk, Tasnádi István számára.

A tábori papok híven megosztották a vitézekkel a katonasors minden nyomorúságát. Anyagi kár és testi szenvedés az ekorbéli prédikátor osztályrésze táborban és gyülekezetben egyaránt. Esze Tamás ezerének prédikátora Bazin ostrománál mindenét elvesztette, s a fejedelem segítségét kérte.⁶² Az ezred egy másik prédikátora, Besenyei K. János, Kassa ostroma alkalmával esett „sok kárait és táboron való szenvedéseit” panaszolta. Lóczi András regiment-prédikátorának lovát lopták el, s csak Eszterházi Antal generális jóvoltából tudta visszaszerezni.⁶³ Nem csodálkozhatunk azon, ha a tábori papok nagy többsége nem sokáig viselte a tábori élet fáradalmait. Bizonyára a laza katona-erkölcs sem volt inyükre, s visszavágytak a békésebb gyülekezeti életbe.

Debreczeni Vas István tábori prédikátor életével is megpecsételte hazájához való hűségét: 1705-ben a rácokkal vívott gáborjáni csatában esett el. A prédikátorok élete olcsó volt e korban. A baranyai püspökség valpói tractusában Harsányi Ábrahám családjával és nyole vagy kilenc paptársával együtt vesztette el életét 1704-ben a rác szörnyűségek idején.⁶⁴ A rácok ölték meg ugyanebben az esztendőben Zentelki István tulkai pré-

cselekedte ő kglme, hogy megölte, miért támadt az Papijára.” (Borsod vm. It. Pol. Act. Mat. II. fasc. 1. nro 706.)

⁶¹ A fejedelem válasza 1707 jún. 21-én kelt. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 84–86.)

⁶² Extractus instantiarum. 1705 júl. 20-án kelt 262 sz. bejegyzés. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 76.)

⁶³ Rendelete Bucsú község bírájához 1707 jún. 7-én. (Thaly, Graf Eszterházy Antal generális tábori könyve 1706–1709. Budapest. 1901. 533.)

⁶⁴ Ember. Historia ecclesiae ref. in Hungaria et Transylvania. Utrecht. 1728. 675.

dikátort.⁴⁴ 1706-ban Körmöndi György mezőkövesdi lelkipásztor pusztult el „irtóztató halállal” az ellenség kezei között, özvegye koldulólevelet kért Rákóczitól.⁴⁵ 1707-ben az abrudbányai papot ölték feleségestől meg a rácok.⁴⁶ Magyarországon félszázad óta most először állott az államhatalom az evangéliumi hitű lelkipásztorok mellé, s ha valaki csak az érdekkben kiadott törvényeket és rendeleteket olvasva ítélne sorsukról, boldogoknak mondhatná őket, de aki a fennmaradt adatokból következtet, sanyarú sorsuk képét tárhatja csak az utókor elé.

A katonai lelkigondozás nemes terve nem valósult meg olyan mértékben, ahogyan azt a fejedelem szeretne volna. A kuruc hadsereg állandó és rendszeres lelkigondozását a tábori papok beállítására kiadott rendeletével nem tudta megvalósítani. Ritka ezred volt az, amelyben ne szakadt volna meg többször is a pásztori szolgálat folytonossága. A rendeletnek hibája volt, hogy a lelkipásztorhívást nem a vezénylő generálisok, hanem az ezereskapitányok köteleességévé tette, s nem intézkedett a végrehajtás ellenőrzéséről. A lelkiigény fogyatékos volta és a terjedő vallási közöny magyarázza, hogy a főtisztek és a katonák sem szorgalmazták új prédikátor kibocsátását, mikor a tábori pap helye a regimentben megüresedett. A rengeteg katonától származó instancia között egyetlenegy sem akad, mely a fejedelemnek, vagy a generálisoknak lelkipásztorok hiányát panaszolná, pedig a következő néhány adat bizonyítani fogja, hogy okuk lett volna a panaszkodásra. Az adatok utalnak a tábori káplánok folyton változó számára is. A csaknem tiszta református tiszántúli hadtest 1708 májusában megmustrált 8 ezrede közül még csak 2-ben nincs káplán.⁴⁷ Az 1708. jún. 29-i zsigódi mustra

⁴⁴ De tentatione Domini Jesu in deserto o. munkájának az O. Sz. K. Apponyi-könyvtárában lévő (2772. sz.) példányán található bejegyzés. Zoványi Jenő hívta fel rá figyelmemet.

⁴⁵ Extractus instantiarum, 1706 dec. 7-én kelt 484. sz. bejegyzés. (Archivum Familiae Rákóczi de Felső-Vadász. Fasc. 27.)

⁴⁶ Grabarics Jakab 1707 okt. 21-én Károlyinak írt levele. (Károlyi-It.)

⁴⁷ Károlyi tiszántúli hadtestének 1708 évi mustrakönyve a Károlyi-It.-ban.

alkalmával 6 lovasezred közül 3-nak, 5 gyalogezred közül 2-nek van tábori papja. Mikor a gyalogságot Szamosfalvánál 1708. júl. 30-án újból megmustrálták, már mind a 6 ezrednek volt lelkipásztora, pedig a 6 közül 5 azonos volt a Zsibónál megmustrált ezredekkel. Egy Apahidán 1708. aug. 5-én kelt kimutatás szerint 7 lovasezred közül még 5-ben van káplán. szept. 19-én a mustramester 9 lovasezredben már csak 2 káplánt talál, noha a számbavett ezredék közül 5 azonos volt az apahidaiakkal, de a 4 gyalogezred mindegyikének van lelkipásztora. 1709. dec. 10-én 5 lovasregimentnek csak egy pap a gondviselője, a Nyúzó-ezerbeli prédikátor.⁶⁰ Eszterházi Antal dunántúli hadtestéhez tartozó 13 ezredben 1707. novemberében 6 volt a káplánok száma.⁶¹ Az erdélyi hadtestben ugyanaz volt a helyzet, mint a tiszántúliban. Egy dátum nélküli kimutatás szerint 19 erdélyi ezred közül csak 1-nek volt papja, de ez a kimutatás valószínűleg még a felkelés elejéről való. Az 1708 márciusában Kővár vidékén jegyzékbe vett 6 ezredben 2,⁶² a Pekri Lőrinc tábornagy 1708. évi Mustrakönyvében lajstromozott 10 ezredben 6,⁶³ a Szamosfalvánál 1708 júl. 30-án lajstromozott 4 ezredben 3 tábori káplánt⁶⁴ találtak.

Az intézményes katonai lelkigondozás egy „Isten orcáját naponta engesztelő” magyar lélek látomása volt. Feltűnődött, azután lassan hamvába halt, mint a fejedelem többi törekvése. A kor nem kedvezett a nagy alkotásoknak.

3. A háromkodás ellen.

A tábori papok beállításáról szóló rendeletéhez mellékelve Rákóczi megküldötte az ezereskapitányoknak „a háromkodás kiirtása iránt” kiadott patensét.⁶⁵ Hogy a szitko-

⁶⁰ Az említett mustratáblák: O. L. Rákóczi-Aspremont II. Fasc. 144., az utolsó: Thaly-gyűjtemény XII. 131.

⁶¹ Thaly-gyűjtemény VI. 331—332.

⁶² Károlyi Tabella generalis-a az erdélyi hadakról. (Rák.—Asp. It. Fasc. 144.)

⁶³ Cim és dátum nélküli mustrakönyve: Károlyi It.

⁶⁴ Rák.—Asp. It. Fasc. 144.

⁶⁵ Egy Rákóczi aláírásával ellátott eredeti példánya: Thaly-gyűjtemény IV. 49—50. Kivonatossan megjelent: Történelmi Tár. Új folyam

zódás és átkozódás mennyire általános bűne volt a korabeli magyarságnak, azt Szentpéteri István büdszentmihályi prédikátornak a felkelés kitörése előtt négy esztendővel megjelent „Istenkáromlást öldöklő tanítás”-a mutatja: „Ha a káromkodókat Magyarországon mind megköveznék, amint Isten parancsolja, a kőfalaknak úgy mind el kellene rontatniok... Ez is fő s kiváltképen való oka nyomorult hazánk romlásának, aholott nincsen, aki az Istennek szent nevének káromoltatását fájlalná, az Istennek dicsőségéért a szentekkel együtt kegyes boszúsággal haragudnék, az Isten káromlókát az Isten törvénye szerint büntetné.”⁷³ A káromkodás bűne megfertőzte a kuruc hadsereget is. A fejedelem mindjárt felkelése elején fájdalommal tapasztalta, hogy „a haza lakosinak nemcsak közrendi, hanem annak felette az országnak sok nemesi s úri tagjai is elvetemedvén a kegyességeknek útjárul, és az által az Egeket értőztató, külömb-külobbféle átkozódásokat teli szabad torokkal szórják”, s ezért mindent elkövetett „ezen Isten ostorát ránk hozó fertelmes bűn” kigyomlálására pátenslevelek és kemény rendeletek kibocsátásával, s a „másoknak példával mutatott büntetéseknek gyakorlásával”. Mindezek ellenére is újra meg újra annyira felburjázott „a sok Istent boszantó, botránkoztató és még a levegő-egyet is pestis módjára megfertőztető káromkodás és szitok, hogy mindazok tartatnak nagyobb tisztességben, kik ama rettentő átkozódást és szitkot külömb-külobbféle nyalka szókkal megcofrázhatják, és azzal Isten dicsőségére teremtettt nyelveket koptathatják, s egész vitézségeket is abban tartják, a mint is más keresztény nemzetek előtt csúffá és mesévé löttünk az ilyen istentelen vétkes szokásért”. Az ótestamentumi próféták hangján inti a bűnösöket: az ilyenek „a bosszúálló Úristennek igaz ügyek s fegyverkezések mellett való áldásit ki fogják rekeszteni. Annak felette Istennek is fegyverünken sokszor tapasztalt áldásit önkint ezzel rázzuk le magunkról, és azon nemzetséges bűnnek tovább való gyakorlásával hazánkra mindenféle ostorait siratva várhatjuk”.

V. (1904). 39—41. (Bányai Károly, Adalékok a Rákóczi-kor történetéhez a Gencsi-család balkányi levéltárából.)

⁷³ Ördög szigonya. RMK. I. 1538.

Az említett pápens Nyitrán 1705 aug. 29-én kelt, s tulajdonképpen terjedelmesebb és határozottabb hangú megismétlése a solti táboron 1704 jún. 4-én kibocsátott rendeletének.⁷⁶ Mint Rákóczinak annyi más jóakarató s keresztyéni indulatból fakadó intézkedése, ez sem vezetett eredményre, bár a vétkeseket szinte kegyetlen szigorral büntették; még az 1706. évi pataki gyűlés is folytatja a szélmalomharcot a magyarság e nemzeti bűne ellen.⁷⁷ Rákóczi részben azért tette kötelezővé az ezredkebe lelkipásztorok beállítását, mert felismerte, hogy e bűn, mely a katonaság zabolátlan erkölcsével jár együtt, a „nemzetünkben eláradott buzgóságtalansággal és keresztyéni hitünk szerint való Istenünk szent tiszteletinek egész hadaink közt többire közönséggé lett elmulasztásával” függ össze, s ezért nem is orvosolható más módon, mint lelkipásztori munkával.

A prédikátorok örömmel fogadták a káromkodás fékezésére szolgáló fejedelmi rendelkezéseket, mert maguk is sokat szenvedtek a vitézek mosdatlan szájától és zabolátlan viselkedése miatt. A katonai ígéhirdetésnek egyetlen nyomtatásban megjelent emléke, Polgári Gáspár *Mérges golyó*bisa is a „magyar vitéz meggyászolásra méltó mérges káromkodása” ellen szól.⁷⁸ A református katonák kegyességének és egyházukhoz való hűségének néhány szép bizonyossága maradt fenn. A „szegedi református sereg” a hadizsákmányból egy üszötínót küldött a hamvaiból megeledő szolnoki ekklezsia szükségére, más alkalommal meg pénzbeli adománynyal emlékezett meg róla. Horváth Tamás hajduja „kimulván, fegyverét hagyta az ekklezsiának”.⁷⁹ Megható, milyen hűséggel gondoskodtak a tiszántúli hadtest református tisztjei és katonái a debreceni diákokról bujdosásuk idején: Bóné András, Esze Tamás és Nyuzó Mihály ezereskapitányok pénzbeli segédelmet adtak, Káránczi Mihály ezereskapitány pedig „ex consensu totius regiminis” 120 fr. 60 dénárt kül-

⁷⁶ O. L. Személyek szerinti iratok.

⁷⁷ Az 1706 dec. 18-án hozott statutumok 14. pontja: *De publico jejunio et blasphemia extirpatione*. A sárospataki statutumokat Thaly adta ki. i. m. 283—288.

⁷⁸ RMK. I. 1722.

⁷⁹ Földváry i. m. I. 252—253.

dött a bujdosó coetus számára.¹⁰ De mennyivel több adat tartotta fenn a katonák prédikátorokon és parochiákon való garázdálkodásának és „rút istenkáromlás”-ának emlékezetét! Debreczeni Ember Pált, a tudós egyháztörténetíró prédikátort, bár Thököly Imre alumnusa volt, örökre elidegenítette a kurucoktól az a barbárság, mellyel 1703 szept. 28-án elpusztították Szatmár városával együtt a templomot, az iskolát és a paplakokat:

Excidat illa dies aevo, ne postera credant
 Secula barbariem tantum in sua viscera gentis
 Hunniacae, quam nos tacemus, et obruta multa
 Nocte tegi propriae patiamur crimina gentis.¹¹

A felkelést a felsőtiszavidéki parasztok és kismemesek szociális forradalma vezette be. A földesúri terhektől, a megyei közigazgatás és az egyházfegyelem szigorától szabadulni vágyó szegénylegények között sokan voltak olyanok, akik a kuruc nevezettel visszaélve csapattestüket elhagyták és „nyüző-fosztó”, „vonással és veréssel” kegyetlenkedő rémei lettek a falvaknak. A fejedelem elrettentő például még ezerekapitányt is akasztatott, a garázda Kiss Albertet,¹² de az erkölcsök annyira eldurvultak, hogy az ilyen példáknek sem volt loganájuk.

Erdménytelenül tilalmazták Rákóczi pátensei és hadi edictumai az egyházi személyek bántalmazását és javaik prédálását is. Még az ezredeknél szolgáló református katonák sem riadtak vissza a prédikátorok bántalmazásától. Ne csudálkozzunk ezen, hiszen a részegeskedés nem kisebb bűne volt a katonaságnak, mint a káromkodás. „Minden dolgunknak, végzésünknek csak mind borital a vége” — panaszolja Szentpéteri István.¹³ Az ezredeknek külön tábori kocsmájok

¹⁰ A kollegium külső történetének vázlatja 1848-ig. Géresi Kálmán dolgozata A gymnasium története a debreczeni ev. ref. kollégiumban c. sorozatban. (A debreczeni ev. ref. főgymnasium Értesítője az 1894—95. iskolai évről.) 31.

¹¹ Ember id. m. 619—620.

¹² Lehoczky Tivadar, Bereg vármegye monographiája. I. Ungvár. 1881. 218.

¹³ Hangos trombita. RMK. I. 1521.

volt, de kocsmájok volt az ekkleziáknak is²⁴ és a prédikátorok is foglalkoztak borméréssel jövedelmük gyarapítására. A hegyaljai prédikátorok „szabad korcsmá”-ját éppen Rákóczi tiltotta be.²⁵ A vitézek többnyire részeg állapotban követték el garázdálkodásaikat. A részeges Pap Mihály ezreskapitány hajdúkat küldött a nagyszöllősi parochiális házra, s „maga is oda menvén — Diószegi Dániel prédikátort — meg kölöztette, káromlotta, házrul házra hurcolta s nekie azt mondta, ördög atta születte, készülj, könyörögj három óráig, mer fel akasztlak három óra után”.²⁶ Az Ilosvai Bálint, Kárándi Mihály és Nyuzó Mihály ezerebeli katonák — tehát színreformátus ezredeknek nemrég még a debreceni kollégiummal jótékonykodó katonasága — 1706 őszén szüret alkalmával rátörtek Nadányi János prédikátor nagybajomi házára. „pincéjét fel verték borait földre bocsátották és több alkalmatlanságokat követtek ell”.²⁷ Rozgonyi Mihály zempléni esperesnek négy lovát vitte el egy Szentmarjai-ezredből való katona, ezen felül kivont fegyverrel megverte s rút istenkáromlással illette őt. Ugyanekor — 1703. szeptemberében — hat katona tolvajmódra ráment Szombati István lasztóci prédikátorra, s az ő lovát is elvitték.²⁸ Szalontai V. István hódmezővásárhelyi prédikátor békési esperest és utitársait debreceni útjában rabolták ki Bakó István kapitány katonái, kára többet tett ki 300 tallérnál.²⁹ Szalai Pál kurucai Penyegői István „hernátbaxi” prédikátort verték meg és fosztották ki,³⁰ Kecskeméti János tarcali prédikátort pedig „istentelen

²⁴ Királyhelmecezi Jánosnak, a benedikai ecclesia „korcsmárosá”-nak folyamodványa Radvánszki Jánoshoz a katonák által okozott kárról. O. L. Br. Radvánszky-család lt. III. o. XLIII. cs.

²⁵ A szerencsei táborban 1708 szept. 30-án. (O. L. Személyek szerinti iratok. Rákóczi rendeletei Krucsai Mártonnak.)

²⁶ Extractus instantiarum, 1704 jan. 15. körül kelt 1536. sz. bejegyzés. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 71.)

²⁷ Károlynak az ónodi mezőben 1707 máj. 24-én kelt rendelete az említett ezreskapitányokhoz. (O. L. Nadányi-család lt.)

²⁸ Az esperes panaszirata Rákóczi 1703 szept. 5-én Orosz Pálhoz intézett rendelete mellett. (O. L. Balassa-család lt.)

²⁹ Folyamodványa Bercsényihez 1706 jún. 23. előtti. (O. L. Személyek szerinti iratok.)

³⁰ Protocollum Rákóczianum IV. (O. L. Br. Jeszenák-család lt.)

és keresztény emberhez illetlen szókkal minden ok nélkül megbántották." „Isten ő szent Felségét méltó bosszúra ingerlő" viselkedésük méltán hívta ki a fejedelem haragját. A prédikátorok hiába hivatkoztak a hadi edictumokra és hiába mutogatták *protectionalis* levelüket, mikor megtámadták őket. Azari N. István tornallyai prédikátor előtt Nagy Miklós sztárnai katona „ő Nagysága edictomát böcstelen szavakkal illette", midőn ez a fejedelem hadicikkeivel tilalmazta lovai elvitelét.⁷

A káromkodás ellen kiadott rendeletnek a prédikátorokra gyakorolt hatásáról Vasvári István nagymuzsalyi prédikátor folyamodványából értesülünk. Váradi István főhadnagy parochiájára támadott, s „egeket s a' szent angyalokat irtoztató, földet döglellető rüt káromkodásokkal" gyalázta. „Ezt és ehhez hasonló káromkodókat, mint az igazságnak őrzője, ha itt és a' következő életben boldogulni akarunk, Nagyságod törvényesen vindicálja" — kérte Rákóczit. A prédikátor „Isten ditsőségének s szent törvényeinek Isten után erős oltalmazóját" látta fejedelmében, s hozzá írt levelében bibliai igékkel bizonyította, hogy „az Isten törvénye szépen egyez kegyes edictumával".⁸ Az ónodi *Hadi Regulák* I. titulusának II. articulusa végső fokon halálbüntetést szabott ki a káromlókra: a gregáriusok „hóhér pallosa által fejek vételével", a tisztek a hadi szék által kiszabott halálbüntetéssel bűnhődjenek. A prédikátor a Mózes III. könyve 24. fejezetének 14—16. versére hivatkozva jogosultnak tartja a halálos ítéletet: „A ki szidalmazza az Őrnak nevét, halállal lakoljon, kövezzé azt agyon az egész gyülekezet".

A káromkodók büntetése felől az egyes rendeletek különféleképpen intézkednek. A vármegyékhez intézett 1704. évi rendeletében Rákóczi még nem tett különbséget katona és polgári személy között, egyforma büntetést szabott azokra, akik „nemzetünk s hadaink között mint egy ártalmas, igaz ügyünket vesztegető mótelyek". Utasítása úgy szólt, hogy a

⁷ Rákóczi rendelete Krucai Mártonnak 1708. szept. 8-án (O. L. Személyek szerinti iratok.)

⁸ Gömör vm. által folytatott vizsgálat jegyzőkönyve (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 82—83.)

⁹ 1705. dec. 20-án kelt. (Thaly-gyűjtemény IV. 126—127.)

megye a bűnösöket első ízben vesszőztesse, másodízben pálcáztassa meg, harmadízben pedig kövel verettesse agyon. Az 1705. évi rendelet már a halálbüntetés tekintetében megkülönbözteti a katonát a lakostól, a katona golyót kap, a lakos követ. Intézkedik a nemesi rendes levők és a hadi tisztek büntetéséről is: az otthon lakó nemes büntetésére nézve az 1563. évi 42. articulus az irányadó, a hadi tisztek első fokú büntetése a fogság („árestomban egy nap kenyér és víz mellett maradván, az vétkezések száma szerint szaporítottasék rajta ezen büntetés”), másodfokon tisztének elvesztésével bünhődik. A *Hadi Regulák* a fogságot az első két esetben pénzbüntetésre enyhítették, viszont az alsóbb tisztek és a legénység büntetését megszigorították, mert míg az 1705. évi rendelet a visszaeső bűnösöket is csak az esetek száma szerint növekvő tíz-tíz pálcaveréssel büntette, s csak a tizedik eset után következett a hadiszék halálos ítélete, addig a *Hadi Regulák* már a harmadik esetben halálbüntetést szabnak ki. A két alsófokú büntetést: a vesszőzést és pálcázást nyilvánosan a „jelen lévő Fladak előtt, világos köz helyen” hajtották végre.

A felkelés a reformátusok tízezreit szakította ki a gyülekezeti életből s vonta el az Ige és az egyháztegyelem nevelő hatása alól. A fejedelemnek a tábori papok beállítására és a káromkodók büntetésére nézve kiadott rendeletei a pasztoráció folytonosságát voltak hivatva biztosítani a hadseregben gondozás nélkül maradt hívek számára. A szabadságháború történetének egyik szomorú megállapítása az, hogy ez a nemes szándék, melynek szolgálatában a református egyház egy úton járt a haza első emberével, csak töredékesen tudott megvalósulni.

II. A tábori papok.

1. Névsor.

Rákóczi hadseregének tábori papjait az egykorú hivatalos iratok (mustratáblák, fizetési táblázatok) felekezeti különbség nélkül káplán (*káplány, caplan, capellanus, capellanus prior castrensis*) névvel illetik. A protestánsok tábori papjaikat is legszívesebben prédikátoroknak (*praedicator,*

regiment-prédikátor) nevezik, s ők is prédikátornak írják magukat, pl. „Németi P. János tábori prédikátor”. Szinai Mihály ezerének egyik mustatáblája a tábori papot *praedicans* névvel jelöli meg.⁶⁴ Megnevezésük rendszeresen azzal az ezreddel kapcsolatban történik, ahol szolgáltak, így: „Kajdi István kapitány uram nemes ezerének tábori prédikátora”, „Szemere László regimentjének prédikátora”, „Ilosvai ezerebeli praedikátor”, de néha az ezredparancsnokhoz való személyes kapcsolatukat hangsúlyozzák: „Esze Tamás uram praedicatora”. Nagy ritkán előfordul a lelkipásztor nevezet is: „a belényesi praesidiumnak m. lekipásztora”. Az egyházi források, pl. a kollégiumok anyakönyvei a tábori prédikátort *pastor castrensis*nek vagy *pastor bellicus*nak írják. A murányi őrség prédikátorát a pataki kollégium anyakönyve *concionator*nak mondja, a fejedelem egyik udvari papját is *udvari concionator* névvel jelöli meg az egykorú forrás. Nevük előtt gyakorta ott áll a *T. T.* (Tiszteletes és Tudós), az *R. D.* (Reverendus Dominus), vagy a *Rev. et Clarissimus Vir* megtisztelő címzés.

A káplán elnevezésnek a protestáns prédikátorokra is kiterjedő használata miatt a hivatalos összeírásokból nem derül ki a tábori pap felekezeti hovatartozása. A káplán épp úgy jelenthet ferences pátert, mint református prédikátort, tehát minden egyes ezredre vonatkozólag külön kell megállapítanuk, hogy milyen hitvallású lelkipásztort tartott. A kutatást nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy az ezredeket az ezredparancsnok nevéől nevezték, s ha az ezredes személyében változás történt, megváltozott az ezred elnevezése is, tehát az ezredék azonosságának megállapítása sem könnyű feladat. Megtörténhetett az is, hogy mikor az ezredeket redukálták, s a kijelölt hadkiegészítő területén kívül eső katonákat más ezredkötelekbe osztották át, a protestáns többségű ezred katolikus többségűvé vált, vagy megfordítva, ennek következtében pedig az egyik felekezet papját a másik felekezet papja váltotta fel. Nárai László brigádérosnak a felkelés folyamán két ezrede is volt,⁶⁵ az előbbeni

⁶⁴ Lőcsén kelt 1707 okt. 28-án. (O. L. Lymbus, Ser. I. fasc. 84–86.)

⁶⁵ Nárai egy Bercsényihez írt dátumtalan, de a felkelés utolsó éveiből való levelében „előbbeni regiment”-ét említi. (O. L. Missiles.)

katolikus többségű, káplánja Kralinovicz Mátvás, az utóbbi református többségű, prédikátora Zágonyi Mihály. Az egyes ezredek lelkigondozásának története még felderítésre vár, de ezt a feladatot majd csak akkor tudjuk elvégezni, ha sor kerülhet az ezredtörténetek elkészítésére is.

A tábori papok nevét is csak ritka esetben tudjuk megállapítani. A mustramestereket csak az érdekelte, hogy van-e káplán az ezredben, vagy nincs, jelen van-e a mustra alkalmával, vagy sem, tehát többnyire név nélkül említik őket. A Rákóczi-kor egész levéltári anyagára kiterjedő kutatásunk eredménye ez a néhány név:⁹⁶

Reformátusok:

Abonyi Mihály.

Ezse Tamás mezsei gyalog ezereinek káplánja. 1707 jún. 2-án a szászmedgyesi,⁹⁷ 1708 márc. 12-én a nyitrai,⁹⁸ 1708 júl. 2-án a surányi táborban⁹⁹ van.

Albisi Miklós.

Pongrácz György mezsei lovas ezereinek káplánja. 1706 febr. 24-én az ezreddel együtt esküt tett a confoederatióra.¹⁰⁰ Jelen volt Károlyi hadtestének 1706 febr. 26-i diószegi hadi mustráján.¹⁰¹

Almási Benjamina.¹⁰²

Szappanos Mihály mezsei lovas ezereinek káplánja. Jelen volt a diószegi hadi mustrán.

⁹⁶ A nevek alatt a papok tábori lelkeszi szolgálatára, s e szolgálat kezdetére és végére vonatkozó adatokat közlöm. A felkeles időhatárán töltés életrajzi adataikat itt helyszüke miatt nem tudom közreadni.

⁹⁷ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 84—86.

⁹⁸ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 90—91.

⁹⁹ O. L. Rák.-Asp. It. Fasc. 144.

¹⁰⁰ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 77—78.

¹⁰¹ A diószegi mustrán jelen volt tábori papok névsorát Károlyi Sándornak a gr. Károlyi-nemzetség levéltárában lévő Mustrakönyvből vettem. — Pekri Lőrinc 1708 évi mustrakönyve szerint Albisi Miklós a Jósika Dániel mezsei lovas regimentjének auditora, az ezred káplánja pedig Pap Mihály. Nem lehetetlen, hogy e két nevet a mustrakönyv szerkesztője felcserélte. 147.

¹⁰² Thaly jegyzete (Okmánygyűjteménye XVIII. 300.) szerint dési iskolamester volt, midőn 1707 márc. 26-án egy „czifra üdvözlő latin verset” nyújtott át a marosvásárhelyi beiktatásra utazó fejedelemnek. E verset Thaly a Ráday-könyvtárban látta. Rákóczi 1707. ápr. 29-én Kismarjai Albert prefektusnak írt levelében Almási kérésére „academiaera

Almási István.

Vai Adám udvari kapitány prédikátora. Ő vette fel 1706 szept. 12-én Kocsi Ferenc érsekújvári prédikátor számára a fejedelem 60 rb. forint adományát. Szept. 13-án Gyimóti István felsőbri predikátor számára vett fel 60 rb. forintot. Egyik nyugtáján „udvari református predikátor”-nak, a másikon „udvari kapitány uram praedikátorá”-nak írja magát. A fejedelem Esztergom várát ostromló seregénél volt ekkor.¹⁰²

Barocz Mihály.

Toroczkai János aranyosszéki seregének káplánja 1708 májusában.¹⁰⁴

Bányai István.

Vai László mezei lovas ezereinek káplánja. Előfordul az ezred 1706 febr. 12-én Pánczélcséhen kelt listáján.¹⁰³ Jelen volt a diószegi hadi mustrán.

Belényesi János.

Fellepronth János mezei lovas ezereinek káplánja az ezrednek a hatvani táboron 1705 szept. 13-án kelt fizetési táblázata szerint.¹⁰⁰

Besenyei János.

Előbb Olyüs János mezei gyalog ezereiben szolgált. 1705 okt. 29-én a vármezei táborban vette fel egy havi fizetését.¹⁰⁷ 1706 őszén már Esze Tamás ezereiben volt. Rabutin ostroma idején ő is benn volt az ezreddel Kassán. Károlyihoz intézett folyamodványában „sok kárait és a táboron való szenvedéseit” panaszolva azt kérte, hogy a tisztek posztóival együtt neki is adasson „hozzá illendő ruhának való posztót” Levelét így írta alá: „Besenyei K. János Esze Tamás uram predicatora”¹⁰⁸

szándékozó igyekezett kegyelmes tekintetbe vevén”, úgy rendelkezett, hogy évenként járó sóját Tordán adassa ki és a portusa levitelvén adassa is el számára. (Prot. Rák. V.) 1708-ban az utrechti egyetemre iratkozott be és még 1709-ben is ott volt. (Segesváry Lajos, Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636—1836. Debrecen, 1935. Theológiai Tanulmányok. 44.) Bethlen Miklós Nőé galambjának az Orsz. Széchényi Könyvtárban lévő egyik magyar nyelvű kéziratos példányán ez áll: „Anno 1704. 23. Novembris Benjamin Almásy raptim” (Gróf Bethlen Miklós életrajza. Id. kiad. I. köt. VII.)

¹⁰² Rákóczi-nak az esztergomi táborban 1706. szept. 12-én és 13-án Szalontai János udvari commissarius-hoz intézett rendeletein. (O. L. Missiles.)

¹⁰³ Pekri 1708. évi mustrakönyve, 377.

¹⁰⁴ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 77—78.

¹⁰⁵ U. o. fasc. 76.

¹⁰⁶ U. o. fasc. 74—75.

¹⁰⁷ Károlyi-It. Kiadtam *A református Esze Tamás* Budapest, 1941. c. dolgozatomban. 12.

Bibari István.

Nyüvedi prédikátor volt. Rákóczinak a „Várad környül Bihar vármegyében lévő helységeknek — két éve bujdosó — prédikátori” számára adott 200 rb. forint segélyét Onadi István telegdi prédikátorral együtt ő vette fel Kruccsai Mártontól 1706 jan. 16-án Debreczenben.¹⁰⁹ A diószegi mustra alkalmával Budai István mezei lovas ezereinek káplánja. 1708 máj. 10-én a nádudvari mezőn végbement mustra idején Szemere László mezei lovas regimentjéhez tartozik, de távol van.¹¹⁰ Kállón 1708 okt. 7-én kelt folyamodványában két év óta esedékes posztójának kiadását kérte Károlyitól. 1709 márc. 14-én Kocsi János tiszántúli püspök járt közbe két évi posztó és pénz hátralékának kilizetése érdekében. E levelében a püspök azt írja, hogy kb. három éve a generális felhívására rendelte ki Szemere László ezerehez.¹¹¹

Bökkéyi Lőrinc.

Csáki László mezei lovas ezereinek káplánja. Jelen volt a diószegi hadi mustrán.

Debreczeni István.

Deák Ferenc mezei lovas ezereinek prédikátora. 1705 szept. 14-én egy havi fizetését vette fel a hatvani táborban.¹¹² A debreceni kollégium anyakönyvének bejegyzése szerint 1705-ben a rácokkal vívott gáborjáni csatában „kegyetlenül megölettelet.” Itt Debreczeni Vas Istvánnak van írva.¹¹³

Diószegi Dániel.

1704 jan. 15. körül még mint nagyszöllősi prédikátor kéri a fejedelemtől Pap Mihály ezerskapitány erőszakoskodása következtében szenvedett sérelmei orvoslását.¹¹⁴ A diószegi mustrán Ilosvai Bálint mezei lovas ezereinek káplánja.

¹⁰⁹ A prédikátorok folyamodványa. s a fejedelem Pácán 1706 jan. 10-én kelt rendelete: O. L. Személyek szerinti iratok. (Rákóczi rendeletei Kruccsai Mártonnak.)

¹¹⁰ Thaly-gyűjtemény, X. 249—250.

¹¹¹ Mindkét levél a Károlyi-lt.-ban.

¹¹² O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 76.

¹¹³ Nagy István, Ketskeméti Helikon. 67—68. O. Sz. K. Quart. Hung. 3. — A gáborjáni csatáról közelebbi adatokat nem találtam. Debreczeni Kulcsár István 1705. dec. 12-i folyamodványában így ír: „... az el mult hetekben az gáborjáni csatán lévén Nyuzó uram wregében véletlenül igen nagy sebben estem.” (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 76.) Fekete János hadi fizetőmester számadásában pedig ez áll: „1706. jan. 21. Nyuzó Mihály uram lovas mezei ezerebeli Gáborjánál Rácokkal való ütközetkor gyalog eset 24 katonáknak lovak vételére fizettem Rhennense 600.” (U. o. fasc. 81.)

¹¹⁴ Extractus instantiarum. 1704. jan. 15-én kelt 1536. sz. bejegyzés. U. o. 71.)

Diószegi István.

Ilosvai ezerebeli prédikátor. 1706 őssen búzát kért a fejedelemtől családjá számára, mert noha már több mint egy esztendeje szolgál, fizetést még nem kapott, s felesége „Vári várában más ember háta mege-
lakik.” Rákóczi ezredeséhez utasította: „az ki tartotta annak előtte,
attól praetendállya fizetését, mitől fogván penig hadaink reguláltatván,
fizetésnek ki jár. caplani szolgáltyára nézendő fizetése azon ezerből
ki adatassék.”¹¹⁸

Fogarasi Márton.

Nádaskai György mezei lovas ezereinek káplánja. Az ezreddel együtt
1706 márc. 1-én a balázsházi mezőn esküt: tett a confoederatióra.¹¹⁹

Gazdag József.

„Kállai István commendója alatt levő Szamos Ujvári Bloquada”-nak
az 1705 szept. 25-i mustra szerint „seregpapja” volt. A kimutatás olasz-
vásárhelyinek írja. 3 lova, 2 kardja és 3 puskája volt.¹²⁰

Inczédi István.

Monori prédikátor volt. Ekkleziájának elpusztulása után Nagykörö-
sön volt vacantiában, midőn a szolnoki várbeli gyülekezet prédikátorának
tették. A vár 1709-ben történt elpusztulásáig szolgált.¹²¹

István deák.

Nyuzó Mihály mezei lovas ezereinek káplánja. 1705 szept. 9-én
hatvani mezőn egy havi fizetését vette fel.¹²² Jelen volt a diószegi hadi
mustrán.

Izsáki János.

Sennyei Ferenc mezei lovas ezereinek káplánja. Jelen volt a dió-
szegi és a sz. királydaróczi mezőben 1708 máj. 22-én tartott mustrán.¹²³
(Izsáki, Izáky.)

Kocskeméti István.

Kárándi Mihály mezei lovas ezereinek káplánja 1708 májusában.¹²⁴

Kereszturi Mihály.

A sárospataki kollégium diákja, 1702 febr. 6-án subscribált, 1705-ben
„fil concionator in Arce Murány”, 1706-ban visszatért a kollégiumba.¹²⁵

¹¹⁸ U. o. 1706. okt. 22-én kelt 217. sz. bejegyzés. (O. L. Arch. Familiae Rákóczi de Felső-Vadász. Fasc. 27.)

¹¹⁹ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 77—78.

¹²⁰ Az 1704. évi erdélyi mustrakönyv. (O. L. Radvánzsky-lt.)

¹²¹ Földváry id. m. 258—263.

¹²² O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 76.

¹²³ U. o. fasc. 90—91. Károlyi 1708. évi mustrakönyve, 137.

¹²⁴ Pekri 1708. évi mustrakönyve, 279.

¹²⁵ A pataki *Series studiosorum*.

Musnai uram.

Pekri Lőrinc reguláris lovas regimentjének káplánja a Somkuton 1708 márc. 16-án kelt kimutatás szerint.¹²¹

Musnai Sámuel.

Nyuzó Mihály mezei lovas ezereinek káplánja a sz. királydaróczi mezőben 1708 máj. 19-én tartott mustra idején.¹²²

Nádudvari Mihály.

Bikk László lovas regimentjének káplánja. Jelen volt 1708 máj. 22-én a sz. királydaróczi mezőben tartott hadi mustrán.¹²³

Németi P. János.

Szócs János mezei lovas ezereinek prédikátora. A hatvani táboron 1705 szept. 12-én harmadfél óra járó 30 rh. forint fizetését nyugtatja. Aláírása: „Németi P. János tábori prédikátor.”¹²⁴

Patai János.

Bessenyei Zsigmond mezei lovas ezereinek káplánja. 1705 szept. 8-án egy havi fizetését vette fel a hatvani táboron.¹²⁵

Pataki István.

Kenyhecz (Soós János és Lubi György ezereiből összeállított) mezei lovas ezereinek káplánja a diószegi hadi mustra idején. 1708 júliusában Nikházi György ezereiben van.¹²⁶

Sándorházi Pál.

Bagosi Pál (Zemplén, Bereg és Ung vármegyei ezurgensekből álló) gyalogezereinek káplánja egy 1707 nov. 30-án Késmárkon kelt kimutatás szerint.¹²⁷

Síklósi Márton.

1704-ben subscribált a marosvásárhelyi kollégiumban. Neve után az iskola anyakönyvében az áll, hogy „pastor bellicus” lett.¹²⁸

Solymosi Péter.

Ólyás János mezei gyalog ezereinek káplánja. Jelen volt a diószegi hadi mustrán. (Szólmosi.)

¹²¹ Pekri 1708 évi mustrakönyve. Károlyi Tabella generalis-a.

¹²² Thaly-gyűjtemény. X. 244—245

¹²³ U. o. X. 240—241.

¹²⁴ Károlyi utasítása Somogyi Péter hadi fizetőmester számára a prédikátor nyugtájával: O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 76.

¹²⁵ U. o. fasc. 76.

¹²⁶ U. o. fasc. 92—93.

¹²⁷ U. o. fasc. 87.

¹²⁸ Koncz József id. m. 59.

Szakmári János.

Kárándi Mihály mezei lovas ezereinek káplánja. Jelen volt a diószegi hadi mustrán.¹²¹

Szatmári Mihály.

A belényesi praesidium lelkipásztora. Harsányi András belényesi főhadnagy létszám kimutatása szerint a gyalog sereg létszámában fordul elő 1706 febr. 13-án.¹²²

Szatmári R. István.

1705-ben mint a szatmári várbeli egyház lelkésze írja alá a szatmári egyházmegye törvényeit. 1707-ben már „a várbeli ekklézsia oda van.”¹²³

Szikszai Gergely.

Szedercényi prédikátor. Borsod vármegye dica összeírása a katonaszkodó birtokok között említi nevét.¹²⁴

Szikszai János.

Krucnai János mezei lovas ezereinek káplánja. Jelen volt 1708 máj. 22-én a sz. királydaróczi mezőben tartott hadi mustrán.¹²⁵

Szilágyi Pál.

1703 márc. 23-án subscribált a debreceni kollégiumban.¹²⁶ Gencsi Zsigmond mezei lovas ezereinek káplánja. Jelen volt a diószegi hadi mustrán. A tiszántúli kerület 1706 jún. 20-án tartott piskolti közzsínatán „Gencsi generál táborához” ordinálták.¹²⁷

Szoboszlai Gáspár.

Csáki Mihály mezei lovas ezereinek káplánja egy 1707 évi Hinora községben kelt kimutatás szerint.¹²⁸

Szölösi Mihály.

Néhai Bóné András mezei lovas ezereiben szolgált 1708 máj. 15-én a félegyházi mezőn megejtett mustra alkalmával.¹²⁹

Tarpai Mihály.

Jósika Dániel mezei lovas ezereinek káplánja. Jelen volt a diószegi hadi mustrán.

¹²⁰ Autographa commissariatica belli Rakocziani ex assignationibus et quietantiis congesta. O. Sz. K. Fol. Hung. 651. 10, 95.

¹²¹ Kiss Kálmán id. m. 821.

¹²² Borsod vm. jegyzőkönyve, XV. 321.

¹²³ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 90—91. Károlyi 1706. évi mustrakönyve, 261.

¹²⁴ Thury, Iskolatörténeti adattár, II. 184.

¹²⁵ Tóth Sámuel id. m. 87.

¹²⁶ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 87.

¹²⁷ U. o. fasc. 90—91. Pekri 1708. évi mustrakönyve, 227.

Tasnádi István.

Borsovai [in deserto Borsovai] prédikátor volt, midőn Rákóczit dicsőítő hosszú latin költeményt adott ki 1703-ban Debrecenben. Munkáját Kajdi István hadbírónak, a későbbi ezerekapitánynak ajánlotta. Kajdi mezei gyalog ezereinek lett táborigazgatója. Jelen volt a diószegi hadi mustrán. 1706 febr. 20-án a „Kajdi ezerebeli tisztek és egész hajdúság” azt kérték a fejedelemtől, hogy ajándékozza neki a francia harcterén elesett Pap János gazdátlan beregszászi házat.¹⁰⁰ Rákóczi a kérést teljesítette, de az ajándékozás ellen Beregszász városa 1706 dec. 30-án tiltakozott: a ház Pap János vérszerint való atyjafiát, Varga Jánost illeti.¹⁰¹ A fejedelem 1707 jan. 27-én rendeletet küldött Krucsai Márton jószágigazgatónak: idézze maga elé a prédikátort instantiájában foglalt azon állítás bizonyítására, hogy „vér azon conferált házhoz és pertinentiáihoz nem található.” Ha ezt bizonyítani nem tudja, Varga *aliter* Kovács János jussa pedig beigazolódik, akkor a házat neki adja át, de annak a becsértékét, amit a prédikátor a házon épített, Kovács Jánossal fizetesse meg.¹⁰² 1707 máj. 3-án a szászmedgyesi táborban Kajdi Istvánnal együtt ő is elbúcsúzott az ezrodtól, fizetése 1706 máj. 1-től hátralékban volt.¹⁰³ 1708 elején Munkács várában az őrség prédikátora volt.¹⁰⁴

Tunyogi János.

A szolnoki várbeli gyülekezet prédikátora. A „Szolnok várába deputáltatott mind tiszti s mind közvitezi rendből álló református lakosok” kérésére Kocsi János tiszántúli püspök küldötte Szolnok várába, ahová 1704 márc. 11-én érkezett meg. Fizetése miatt a gyülekezettel összekülönbözött, s ezért Kecskeméti Sartoris János, a kecskeméti egyházmegye esperese a vizitáció alkalmával eljárást indított ellene, s úgy döntött, hogy „tisztitül amoveáltassék és az ecclesiából, úgy a sz. társaságból is kiküldessék.” 1705 dec. 1. óta Inczédi István a várbeli prédikátor.¹⁰⁵

Turi Sámuel.

A felkelés kezdetén munkácsi prédikátor volt, Rákóczi jól ismerte. 1703 júniusában a várbeli lakosok képviselőiben kereste fel a fejedelmet munkácsi táborában és híreket hozott neki a vár és az ország állapotáról.¹⁰⁶ Rákóczi táborában maradt, s életrajzírója szerint „tétélt regement papjává.” A fejedelem seregét Tokajig kísérte, 1703 végén már tokaji prédikátor.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Thaly-gyűjtemény, XVIII. 33.

¹⁰¹ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 81.

¹⁰² O. L. Személyek szerinti iratok.

¹⁰³ Thaly-gyűjtemény, XVIII. 286.

¹⁰⁴ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 90—91. Dátum nélkül.

¹⁰⁵ Földváry id. m. 248, 253—258.

¹⁰⁶ Rákóczi Emlékiratai id. kiad. 21.

¹⁰⁷ A tokaji prédikátoroknak Szilassi János tokaji nótáris által

Vecsei István.

Ezeze Tamás mezei gyalog ezereinek káplánja. Jelen volt a diószegi hadi mustrán. 1706 márc. 17-én 30 rh. forintot vett fel Fekete János hadi fizetőmester kezéből.¹²⁸

Vecsei Mihály.

A sárospataki kollégium 1705 febr. 17-én subscribált diákja. 1707-ben lett tábori pap.¹²⁹ Mint Bessenyei Zsigmond mezei lovas ezereinek káplánja jelen volt az 1708 máj. 11-i nádudvari hadi mustrán. Károlyi Sándor generális mustrakönyve tévesen Vetési Mihálynak írja.¹³⁰

Zágonyi Boldizsár.

1705 febr. 2-án írta alá a pataki kollégium törvényeinek, 1708-ban „factus pastor castrensis”, 1710-ben pataki rektor lett.¹³¹

Zágonyi Mihály.

Nárai László ezereinek káplánja a Kassán 1709 szept. 19-én kelt fizetési táblázat szerint.¹³²

Zilahí György.

Mikes Mihály háromszeki seregének káplánja 1708 májusában.¹³³

Zoványi P. György.

Szilágyosomlyói prédikátor. Önéletrajzában azt írja, hogy Rákóczinak a szilágyi egyházmegye útján küldött felhívására tábori lelkészi szolgálatot vállalt a Somlyó váránál levő gyalog seregében. A kurucok már előbb meg akarták lenni papijoknak, de ő „ezen gyűlevész nép rendetlenségeit utálva, nem vállalta el.”¹³⁴ Allítólag 1710-ig lett volna tábori pap, de ez valószínűtlen, mert Károlyihoz intézett 1707 okt. 14-i levele szerint somlyai prédikátor.¹³⁵

Valószínűleg oláh református prédikátorok:

Pap Ábrahám.

Draguly Farkas lovas regimentjének káplánja. Az ezred 1710 aug. 14-én kelt kimutatása szerint „expeditióban vagyon.”¹³⁶

készített névsorában. Kiadta Szombathi Jánosnak a névsorhoz készített jegyzeteivel Gulyás József. Sárospatak. 1917. 24—27.

¹²⁸ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 81.

¹²⁹ A pataki *Series studiosorum*.

¹³⁰ Thaly-gyűjtemény. X. 251—252. Károlyi 1708 évi mustrakönyve, 225.

¹³¹ A pataki *Series studiosorum*.

¹³² O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 98—99.

¹³³ Pekri 1708. évi mustrakönyve, 355.

¹³⁴ Szilágyi Ferenc id. m. 43—44.

¹³⁵ Károlyi-ll.

¹³⁶ U. o.

Pap Mihály.

Jósika Dániel mezei lovas ezereinek káplánja egy Kurulyán 1708 márc. 12-én kelt mustra szerint.¹⁸⁷

Evangelikusok:

Ács Mihály.

1705 tavaszán irt folyamodványában, melyben a Dunántúlon való lelkeszi szolgálata idején elpredált javai helyett „cselédgyi subsistentiajokra” segélyt kért Rákóczitól, „Augustana Confession levő Nagyságod udvari Híveinek Káplánja” nevén említi magát.¹⁸⁸ 1707 június 8-án ő készítette elő a halálra s úrvacsoráztatta a halálraítélt Okolicsányi Kristóf turóci követet, ő írta a sebei miatt magával tehetetlen ember apjához és anyjához intézett búcsúlevelét is.¹⁸⁹ Az udvari lelkeszi szolgálattól letétehetőleg 1707 nyarán vált meg. A gömöri evangélikus esperesség Szentkereszti-féle jegyzőkönyve 1707 aug. 27-i bejegyzésére hivatkozva egyrész „rosznayi káplán”-nak,¹⁹⁰ másrészt evangélikus udvari káplánnak¹⁹¹ írja. 1708-ban mint „az Augustana Confession levő Rosznai Magyar Ekklesiának méltatlan Lelki Pásztorá” adta ki atyjának, id. Ács Mihálynak, Thököly egykori tábori papjának *Boldog Halál Szekere* c. könyvet, melynek sorsa oly érdekesen szövődik be a szabadságháború történetébe.¹⁹²

¹⁸⁷ Pekri 1706. évi mustrakönyve, 147. — L. a. 101. jegyzet.

¹⁸⁸ Extractus instantiarum 1707. jan. 30-án kelt 578. sz. bejegyzés. (Arch. Familiae Rákóczi de Felső-Vadász. Fasc. 27.)

¹⁸⁹ O. L. Törzsanyag.

¹⁹⁰ Mikulik József, Magyar kisvárosi élet 1526—1715. Rozonyó, 1855. 206.

¹⁹¹ Mikulik, A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520—1740. Pozsony, 1917. 121—122.

¹⁹² RMK. I. 1744. „Ki nyomtattatta volt elsőben Ács Mihálynak Mihály nevű fija a' Török István Ur költségén Argentoratumban; de Leptinge nevű vámon árestálták mikor Hazájába akará hozni, 's az Imperiumban-lévő Magyar Hadak elpredálták. Mikoron Hokstádnál 1704-ik eszt. az Anglus és Tsászár Hadai a' Frantziákat fel-verték, mind a' Tiszteknek, 's mind a' Frantzia Köz-katonáknak egyetmásoni között ezen Magyar Könyvetskének sok eksemplárjai találtattak. Mellyen elsőben tsudálkoztak, de annak utánna ki-tanulták, hogy azokat a' Frantziák Argentoratumban nyomtatták és arra tselőztak véle, hogy ha Magyar országba szándékjuk szerint bé-jöhetnek, ott a' Magyarokkal barátságot szerezzenek ezen Könyvetek által, melyről értették volt, hogy kedves volna a' Magyarok előtt.” (Bod Péter, Magyar Athenas [Nagyazeben], 1766. 16—17. Czvittinger Specimenje nyomán L. még az 1708. évi kiadás előszavát.)

Augustini György.

A szepesvári őrség káplánja egy 1708 nov. 27-i táblázat szerint.¹⁰³

Gerhardt György.

Czelder Orbán gyalogezredének lelképásztora. Az ezrednek a zsolnai templomban tartott 1707 márc. 8-i zászlószentelési istentiszteletén Krmann Dániel püspök oseh nyelvű felszentelő beszéde után német nyelven ő magyarázta meg a felavatott zászlók rendeltetését a katonáknak, a a fejedelem által szerzett imával ő zárta be a szertartást.¹⁰⁴

Hegyalusi György.

Nagyvássonnyi lelkész volt. 1705 febr. 7. előtt írt folyamodványában segélyt kért Rákóczitól, mert az ellenség mindenéből kipurítottotta, felesége kislfiával Pataj helységben nyomorkodik, és „könyhullatás éjjel nappal kenere”, maga tábori prédikátori szolgálatot vállalt: „nyolcz Holnaptul fogvást Nagyságod Dunán innend való táborán csekély tehetőségem szerint prédikátori hivatalomban szolgáltam.”¹⁰⁵ 1706 áprilisától Rozanyón volt magyar pap.

Lamius Mihály.

Czelder Orbán ezredének káplánja az ezred Korponán 1708 febr. 2-án kelt mustrája szerint.¹⁰⁶

Katolikusok:

P. Agattú István.

Egy 1705 aug. 31.-én kelt kimutatásban Károlyi Sándor generális káplánja.¹⁰⁷ A sz. királydaróczi mezőben 1708 nov. 12-én kelt generális mustratábla szerint lökápán Károlyi hadtestének general stabjában.¹⁰⁸ A gr. Károlyi-nemzetség levéltárában 10 Károlyihoz intézett levele maradt fenn. E levelek szerint a generális bizalmas embere volt, gyakran felhaználta anyagi természetű ügyeinek intézésére, így két ízben is járt br. Hellenbach János kamarai főadminisztrátornál pénz és ötvösmunkák ügyében, 1707 februárjában és 1708 januárjában. A felkelés vége felé Károlyi hevesi birtokának gazdasági ügyeivel foglalatoskodott.¹⁰⁹ Néhány személyére vonatkozó vallomást is találunk leveleiben: „Isten látja, eluntam már az sok tekergist várokozást Nadságod s az én kárommal is.” (Érsekújvár, 1708 jan. 5.) „Láttam, hogy mi itten nem igen üdvözülhetünk, . . . ha tudtam volna, hogy annyi becsületünk vagyon, szoba erre

¹⁰³ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 94.

¹⁰⁴ RMK II. 2311.

¹⁰⁵ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 72—73.

¹⁰⁶ U. o. fasc. 89.

¹⁰⁷ U. o. fasc. 76.

¹⁰⁸ Thaly-gyűjtemény, X. 240—241.

¹⁰⁹ Debrőn 1710. máj. 27-én és Hevesen 1710. júl. 7-én kelt levelei szerint.

az országra s aba az állapotba nem kívántam volna magamot avatni, mert mindenek fölöt szigyennek tartom, hogy Nadságod teli nappal láradságát nem tekintti az országh." (Füss, 1708 febr. 5.) Lovai felöl parancsoljon a generális, hogy míg oda jár, „valami nagy logyatkozás! ne szenvedgyenek." (Füss, 1707 febr. 26.) Egy Asszónál elfogott németet kér a maga számára lovászul. (Heves, 1707 jan. 28.) „Emlitettem Nadságodnak, hogy az egész köntesem maid le sakat az nyakamrul, de az azok gondjain közöt talán elleleitkezet rólam, azért iterato aláztatosan követem, kérem is Nadságodat, méltostassék provisiot tetetni felölem az eránt, mert már az rövid dolmánra szorultam. Azon is kérem Nadságodat Püspöknil is vicarianál Pyber László Uramnál méltostassék promoveálni a dolgomat, hogy anyi láradságim után egy plébániát conferálni ne lehetelyen, holot meg nyughassam, mert sok károimat látván, egy atollába továb ebben az állapotban nem szolgálhatom, holott Nadságod életem foddáig szolgálni megh nem unnám." (Bajom, 1707 aug. 2.) Károlyit szerette: „talán soha ugy megh nem utan magamot, mint mostanában, hogy tavul vagyok Nadságodtul." (Füss, 1707 nov. 13.) Szathmári Sámuelhez a zaidói táborból 1708 jul. 31-én irt levelében: „mi itten penig hála ligyen az Ur Istennek, jól vagyunk... imadkozunk is Kegyelmetekirt, ha reá irkezőnk. Nem bannám, ha az mentimet bizonyos ember által el küldene, mert igen nagy szöksigem vagyok reá." 1708 aug. 31-én Skotka Dániel szabadonbocsátása érdekében ír Károlyinak: „hallom sok ellensiglt és nem csak eő nekie, hanem más Catholicusoknak is lenni és azoktul vádoltatni." A levél utóiratban: „itt Nagy Bányán vagyok, de igen rozsul az Derekamra, Lo haton sem járhatok miatta, míg megh nem gyógyulok, ha nem Excellentiad parancsolyon felölem, mert nem reminlem, hogy Erdely Országába ez idin járhaszak."

Barnay István.

A La Mothe-féle tüzérezder káplánja egy 1707 dec. 24-én kelt kimutatás szerint.¹⁷⁰

Bartovics Miklós.

Luzsánszki Sándor karabélyos ezereinek káplánja. Neve egy Tepla községben 1707 szept. 24-én kelt táblázaton fordul elő.¹⁷¹

Csepregi Mátyás.

Barkóczy Ferenc reguláris káplánjának nevezi, midőn 1705 szept. 12-én a hatvani mezőn harmadfél havi fizetését utalványozza.¹⁷²

P. Csuzi Zsigmond.

Ordódi György lovas testőrezredének káplánja az ezred 1706 aug. 31-én kelt táblázata szerint.¹⁷³ Megölt egy katonát, aki megtámadta.

¹⁷⁰ Thaly-gyűjtemény. VII. 360.

¹⁷¹ O. L. Lymbus. Ser. fasc. 82—83.

¹⁷² U. o. fasc. 76.

¹⁷³ U. o. fasc. 80.

Bikk László ezredes Csáton 1709 márc. 18-án kelt levelében arról értesíti Borzod vármegyét, hogy a katona katolikus vallású és nem igaz a vád, hogy a pütert a tiszték és a katonaság „halálra fenyegetnék.”¹⁷⁶ Pálos szerzetes volt.¹⁷⁷

Francz János.

Palocsai György ezereinek káplánja 1705 aug. 27-én a bihari,¹⁷⁸ 1706 apr. 15-én a füredi táborban.¹⁷⁷

Jávorszki Mihály.

Szelnoki ferencrendű szerzetes. 1710. júl. 8-án Rákóczi Munkácsra rendelté,¹⁷⁸ hogy „az egyházi szolgálatot a várban, úgy mint várbeli káplán continuálhassa.” Aug. 9-én foglalta el hivatalát.¹⁷⁹

Josiphovics Adám.

Ocskai László ezereinek káplánja az ezrednek Bán városában 1707 nov. 25-én kelt kimutatása szerint.¹⁸⁰

P. Kéri Adám gr.

A fejedelem egyik udvari káplánja. Jászai György postó-commissarius 1707 dec. 5-i és 1708 jan. 3-i számadási említik P. Tallián és gr. Zichi Pál udvari papokkal együtt.¹⁸¹ A Nemesi Társaság 1709 máj. 26-i zászlószentelésén ő tartotta a zászlót a fejedelemmel együtt az oltár elé letérdelve.¹⁸² Egy 1709 jan. 21-én kelt fizetési táblázat udvari főkáplánnak írja 10 oralis és 16 equilis portio fizetéssel.¹⁸³ Minorita szerzetes volt.¹⁸⁴

Király Mihály.

Béri Balogh Adám lovas ezereinek káplánja.¹⁸⁵

Kralinovicz Mátyás.

Nárai László gyalog ezereinek káplánja, az ezred Érsekujvárott 1707 okt. 24-én kelt kimutatása említi.¹⁸⁶

¹⁷⁶ L. az 59. jegyzetet.

¹⁷⁷ Szinnyei, II. 459—460. Gulyás, IV. 1185—1186.

¹⁷⁸ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 74—75.

¹⁷⁹ U. o. fasc. 76.

¹⁸⁰ Arch. Rák. III. 439—440.

¹⁸¹ Thaly, A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferenc udvarában és karában (1706—1711). Történelmi Tár, 1883. 383, 394.

¹⁸² O. L. Ser. I. fasc. 87.

¹⁸³ Thaly-gyűjtemény, IX. 171, 254, 257, 262.

¹⁸⁴ Beniczki Gáspár naplója. 1707—1710. (Rákóczi Tár. I. 200—201.)

¹⁸⁵ Thaly-gyűjtemény, XII. 417—418.

¹⁸⁶ Márki Sándor, II. Rákóczi Ferencz II. kötet. 1707—1708. Budapest, 1909. Magyar Történelmi Életrajzok. 478—479.

¹⁸⁷ Károlyi-II. Dátum nélkül.

¹⁸⁸ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 84—86. 1704-ben nyergeaujfaluai

P. Lajos Márton.

Eszterházi Dániel Budánál lévő táborában volt káplán, midőn Heister „több canonicusokkal és papokkal” ellopta és Székesfehérvárra rabul vitte, „három sebekben lévén, az holot kemény arestumban tartatott.” Tábori szolgálatáért semmi fizetést nem kapott, az ellenség mindenéből kifosztotta, 1705 jún. 3. előtt írt folyamodványában segélyt kért a fejedelemtől. Kérelmét a kalocsa érsek támogatta 40 tallért kapott.¹⁰⁷ Eszterházi Antal Tábori könyve is említi: „Tiszteletes páter Lajos Mártony uram passéroltatott Zsámbékra.”¹⁰⁸

Mosonyi Péter.

Károlyi Sándor papja volt.¹⁰⁹ Midőn Rákóczi 1708 jan. 29-én Viza János prépost beiktatására hívta, levclében szilágysomlyói plébánosnak írja.¹¹⁰

Németi Ferenc.

A jász lovasezred káplánja 1708 márciusában.¹¹¹

Schardt Miksa.

Munkácsi plébános. 1706 dec. 7. előtt kelt folyamodványában „megfosztatván az reformátusok által minden eddig való proventussától” segélyt kér Rákóczitól. „Mivel Munkács várában sem lévén káplány, az ottan lévő gatholicus praesidiariusoknak is mindenkoron szolgál.”¹¹² 1709 szept. 27-i folyamodványát így írja alá: „Maximilianus Schardt arcis ac praesidij Munkachiensis capellanus.”¹¹³

P. Szatthmári János.

„Serenissimi Principis Capellanus”¹¹⁴ A fejedelemhez intézett folyamodványban azt panaszolta, hogy ruhája harmadfél esztendő szolgálata alatt megárvult és megkopott, s egy öltöző ruhának való posztót kért, valami költséget is, hogy Selmecen megvarrathassa. Rákóczi 7 ról „violaszínű angliát” rendelt neki dolmányra és nadrágra való! 1706

plébános volt. Unokája Kolinovics Györgynek, a Rákóczi-kor történetírójának. (Kolinovics id. m. 21.)

¹⁰⁷ Extractus instantiarum, 1705. jún. 3-án kelt 292. sz. bejegyzés (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 76.)

¹⁰⁸ 1706. szept. 20-án.

¹⁰⁹ Petri Mór. Szilágymegye monographiája. IV. köt. (Budapest) 1902. 569. Bunyitay Schematismusára hivatkozik, ezt azonban nem találta meg.

¹¹⁰ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 89.

¹¹¹ U. o. fasc. 90—91.

¹¹² U. o. fasc. 80. Kivonata: Extractus instantiarum, 471. sz. bejegyzés. (Arch. Familiae Rákóczi de Felső-Vadász. Fasc. 27.)

¹¹³ U. o. fasc. 98—100.

¹¹⁴ Thaly-gyűjtemény, XVIII. 3.

júl 27-én Ujvárott kelt rendeletében.¹⁹⁵ Midőn a fejedelem 1706 őszén mislyei préposttá nevezte ki, az udvari szolgálattól megvált.¹⁹⁶

P. Tallián.

„Udvari Concionator.” Jászai említett számadásaiban fordul elő a neve. Beniczki Gáspár megemlíti naplójában, hogy ő mondotta az ünnepi predikációt 1707 karácsonyán a kassai „örög Templomban.”¹⁹⁷

Tonko András.

Eszterházi Dániel lovas ezredének káplánja egy Érsekújvárott 1707 nov. 24-én kelt kimutatás szerint.¹⁹⁸

Velenczei Gergely.

Bercsényi Géczy Gábor parancsnoksága alatt álló első lovasregimentjének káplánja az 1707 jan. 8-án Besztercén végbement reductio alkalmával.¹⁹⁹

Zichy Pál gr.²⁰⁰

Udvari főkáplán. Győri kanonok volt, midőn 1706 novemberének végén átállott Rákóczi pártjára, mert nem kapta meg a ráci püspökséget.²⁰¹ Mint a fejedelem udvarának főpapja, ő képviselte az erdélyi püspököket a marosvásárhelyi fejedelmi beiktatáson és ő végezte a püspököket megillető egyházi szertartásokat.²⁰² A felkelés végéig kitartott Rákóczi szolgálatában, sőt kiment vele Lengyelországba is. 1710 szept. 13-án a fejedelem „mentéje megcsináltatása iránt” rendelkezik.²⁰³ mert „az Felséges Udvar gyalázatjára mente nélkül vagyon.” Okt. 16-án Ottlik főudvarmester sűrgeti Kőrösi György főkomornyiknál a rókamál-bélése-violaszin mente és egy süveg elkészítését. „mert ennek az uri embernek pénz fizetése is olyan formán nincsen, avagy csak az illyenekből compenstáltasok hiv szolgálata.” Sübrik udvarmester sűrgető levele szerint „szegény csak ő egyedül szolgál és legfrissebb is a többi között.” Thaly joggal kételkedik „hiv szolgálatá”-ban, a bécsi hadi levéltár irataira hivatkozva azt állítja, hogy a lengyelországi bujdosás idején a császáriak számára kémszolgálatot végzett.²⁰⁴

¹⁹⁵ O. L. Missiles.

¹⁹⁶ A mislyei prépostsági javakba való beiktatása körüli zavarokra nézve l. Mezslényi id. m. 46—47.

¹⁹⁷ Rákóczi Tár I. 80.

¹⁹⁸ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 88.

¹⁹⁹ Thaly-gyűjtemény, VI. 81.

²⁰⁰ Szinnyei. XIV. 1828.

²⁰¹ Bercsényi ajánlotta őt Rákóczi figyelmébe 1706 nov. 23-án kelt levelében. (Arch. Rák. V. 324.)

²⁰² Márki id. m. I. köt. 1676—1707. Budapest, 197. 600. 604.

²⁰³ Kőrösi Györgyhöz intézett levelében. (Arch. Rák. III. 536.)

²⁰⁴ Történelmi Tár, 1883. 396. 400.

2. Gyülekezeti lelkészek szolgálata.

Gyülekezeti lelkészek is végeztek lelkipásztori szolgálatot katonák között, különösen mikor a katonaság téli kvartélyban volt. Olykor az tette szükségessé szolgálatukat, hogy az ezred lelkészi állása nem volt betöltve. A katonai káplán rovatában — különösen a felkelés vége felé — gyakorta áll a *vacans* vagy *absens* megjegyzés. A hajdúvárosok 1706 jan. 13-i határozatukkal azt végezték, hogy lelkészeik hat-hat hetet töltsenek felváltva a kuruc táborban a katonák között.²⁸⁵ A hajdúvárosok papjai²⁸⁶ is helyet kérhetnek tehát a tábori papok névsorában:

Polgár	Turi János
Nánás	Bátorkeszi János
Dorog	Bilkei János
	Szentmiklósi Lőrinc
Kálló	Helmecki István
	Bizanczi György ²⁸⁷
Récz-Bőszörmény	Földvári István
Szoboszló	Szenczi István
Hatház	Sztropkai István
Vámos-Pécs	Debreczeni Péter

Losonci gyülekezeti prédikátor volt Polgári Gáspár, a *Mörges Golyóbis* szerzője. Prédikációjának hangja arra vall, hogy a gyülekezeti lelkipásztorok nem idegenkedtek a katonák alkalmi lelkigondozásától. A kuruckor alkalmi tábori igehirdetői közé tartozik Hodosi Sámuel, a dunántúli református egyházkerület püspöke is. „Rákötzinak erőszakoskodó seregeiktől kénszerítettett, hogy nekik prédikállyon, és így kénytelen kellett lenni Veszprémben, Lovason és Alsó Örsön erővel viétvén fel a Kathedraban, papolni kellett neki.”²⁸⁸ A dunántúli prédikátorok nem rokonszenveztek annyira Rákóczi

²⁸⁵ Polgáron tartott gyűlésükben. [Barcsa János, A nánási ev. ref. egyház történelme. D. Pr. L. XIX. [1899.] 86.]

²⁸⁶ *Conscripto Dicalis pro Anno 1707. Oppidorum Hajdonicalium et Oppidi Kálló.* (O. L. Acta Dicalia. Fasc. 2. No 5.)

²⁸⁷ A munkácsi gör. kat. püspökség vikáriusa. (Arch. Rák. III. 541—542.) Valószínűleg „orosz pap” volt Szentmiklósi Lőrinc is.

²⁸⁸ Tóth Ferenc. A helvétiai vallástételt tartó tul a dunai.. püspökök élete. Győr, 1808. 15 o.

mozgalmával, mint a tiszántúliak, mert egyrészt nem tartották őszintének a fejedelem valláspolitikáját, a szécsényi articulusok pedig a gyakorlatban alig jelentettek számukra valamit, hiszen eredmény nélkül sürgették a vallásügyi biztosok kiküldését is.²⁰⁰ másrészt állandóan rettegniök kellett Bécs közelében a császári hadsereg megtorló intézkedéseitől,²⁰¹ mégis a szatmári béke után következő aulikus korszak túlzásának kell tekintenünk a fenti tudósítást. Hodosi Sámuel, ki a fejedelem jótéteményét élvezte,²⁰² s élete végéig hordozta a császári börtönök bilincseinek nyomát: „két lába szárain a vasaktól feketés kék színt mutató Jézus hülléjeit”²⁰³, bizonyára kényszerítés nélkül hirdette az ígét Rákóczi református katonáinak. Még említsük meg itt az evangélikusok nagynevű püspökét, Krmann Dánielt is. Czelder Orbán bri-

²⁰⁰ „Noha már alkalmas ideje, hogj az Dunántul való föld és circulus is Isten jóvoltából a tekintetes magyar haza confoederatusaival és tagjaival egjben szörkeztetett, mindazonáltal mai napigh is azon dicsiretes confoederationak kívánatos gyömilcsében nem részesitetett azon földön a status evangelicus, ennek előtte való erőszakos időben manu violenti ell foglaltatott templomink, oskoláink, nem kölömben a parochiák minden ahoz tartozandó appartinentiákkal ... kezünkhez nem assignáltattanak, és jo lehet abbéli instatiájára azon statuságnak Egerben méltóztatott vala Kegyelmes Urunk die 9 martii anno 1706-to két deputatus commissoriussokot azon dologh effectuatiójára denominálni, ugj mint gróf Csáki István uramot és Telekessi Török István uramot, mind az által a midön ezen szent dolognak inchoatiójához kezdeni akarnának, Török István uram a tractára által hivatatik és a dologh in suspenso maradt.” [Az evang. és ref. status 1706. jún. 8-án kelt folyamodványa Rákóczihoz. O. L. Arch. Familiae Rákóczi de Felső-Vadász. Fasc. 27.]

²⁰¹ „Féltek ugyanis attól a Protestáns Predikátorok, hogy valaki őket ezen Zenebonában vagy ez vagy más képpen bele elegyeteknek költené, mint ez 1674 táján már meg esett, tehát Papjaink Ekklesiáikat is oda hagyták és idebb bujdokoltak 's lappangottak.” (Tóth i. m. 140.)

²⁰² „Sok keserve nyomoruságát, bujdosását, Szegeden is feles ideig való rabságát, szegény s mások háta megett nyomorgó cselédi mezitelen voltokat és ez mostani időben majd éhel halásra jutott sorsokat” panaszolva cegélyt kért Rákóczitól, ki neki és a vele egy időben kérvényező Kiskomáromi István szentmihályuri prédikátornak 400 magyar forint segélyt rendelt. (Extractus instantiarum, 1704. dec. 1-én kelt 99. sz. bejegyzés. O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 71.)

²⁰³ Vetscy Zsigmond, A szikszói reformata ekklesiában szolgált praedikátoroknak laistroma. (Tóth Ferenc kéziratgyűjteménye. O. Sz. K. Quart Hung. 1043. I. 31.)

gaderos zászlóinak megszentelése alkalmával mondott cseh nyelvű beszéde⁷¹³ Polgári Gáspár prédikációja mellett másik értékes emléke a Rákóczi-korabeli gyülekezeti lelkipásztorok katonai lelkigondozó munkájának. A császári oldalon harcoló református magyarok lelkigondozásának szép emléke a labanc Cserei Mihálynak Nánási András erdélyi prédikátorról való feljegyzése. Midőn a kurucoktól körülzárt várban szörnyű nyavalyába esett, ő volt egyetlen vigasztalója: „A nagy angyali életű szent ember, Nánási András sokat forgó-lódott körülém, imádkozott, imádkoztatott értem, mert szintén desperatiora jutottam vala idvességem felől is.” Pedig a prédikátornak magának is volt siratnivalója: felesége meghalt az ostromlott vár szörnyűségei között.⁷¹⁴ A gyülekezeti prédikátoroknak a várak protestáns helyőrsége között volt legtöbb alkalma katonák pásztorálására.

3. Udvari papok és várkaplánok.

A névszerint is ismert 72 (47 református, 5 evangélikus és 20 katolikus) tábori pap közül 58 (41 református, 3 evangélikus és 14 katolikus) a regimenteknél, 6 (1 református, 1 evangélikus, 4 katolikus) a fejedelem udvarában, 8 (5 református, 1 evangélikus, 2 katolikus) pedig várakban szolgált. Rákóczi rendelete az udvari és a várkaplánokat nem említi, a kuruc hadsereg tábori papjairól szóló beszámolóink mégis hiányos maradna, ha nem gyűjtenénk össze a reájuk vonatkozó adatokat is.

Udvari papok.

A főuri udvarok prédikátorainak hosszú sorát tudnánk idézni az egykorú forrásokból. A felkelés eseményei az ő sorukat is befolyásolták. Rimaszombati Kazai János Rákóczi egyik szenátorának, Soós Istvánnak volt az udvari papja Eperjesen, s a *Zöld-olajfa-ágot szájában hozó Noé-Galambja* c. 1708-ban megjelent imádságoskönyvének „A Magyar Nemzetért való Könyörgés”-ében „az élő Istennek tiszta igazságától messze el-távozott” magyarságot Isten „jóságá-

⁷¹³ RMK II. 2311.

⁷¹⁴ Nagyajtai Cserei Mihály históriája. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által. Pest, 1852. Újabb Nemzeti Könyvtár. I. 339.

nak dajkaságába" ajánlotta, s leplezetlenül vallotta meg előtte „nemzetséges bűneit.”²¹⁴ Bonyhai Györgynek, Bethlen Miklós papjának emlékezetét a kancellár önéletrajza őrizte meg: „ne mondják, nincs ma próféta”, prédikátora 1704 márc. 16-án éppen abban az órában, mikor a németek feldúlták Enyedet, Esaiás próféta 8. fejezetének 3. verséről beszélt Teleki Mihály keresztelésén („Add néki ezt a nevet: Siess a zsákmányra és gyorsan a prédára”.²¹⁵) A Bánffi-familia udvari prédikátora, Zilahi András „a változó idők miatt” egy kis tiszaparti Csurog nevű faluban eskette meg gr. Gyulai István őbestert jegyesével, Bánffi Máriával.²¹⁶ Mikor a németek Teleki Pál kendilónai házának falát gúnyversekkel firkálták tele, ő adta meg a hasonló választ.²¹⁷ Az udvari prédikátorok története még felderítésre vár s érdekes fejezete lesz egyházunk történetének, a katonai lelkigondozás történetében azonban csak akkor kell megemlékeznünk róluk, ha katonák pásztoralását is végezték, pl. ha a katonáskodó nemes úr a táborba is magával vitte prédikátorát, vagy pedig egyenesen tábori szolgálatra hívott udvari papot.

Rákóczi a felkelés elején sokáig nélkülözte egyháza papjait. Még az emigrációban sem felejtette el, hogy a katolikus egyház mennyire magára hagyta őt az első időben: „a háború elején tulajdon papjaim annyira kerültek, hogy sokáig lelkipásztor nélkül voltam, az eretnekek bajnokának és egyházi átok alatt lévőknek tekintvén engem mindaddig, míg végre elfoglalván Olaszi városát, a nagyváradi káptalan prépostja néhány pappal táboromba hozatott” — írja *Emlékiratában*.²¹⁸ A vád alaptalanul érte, 1703 jún. 14-én lépte át a magyar határt, s már a következő napon irt Vajda Jakab ungvári tiszttartónak: „ha lehetséges, az ungvári páttert hozzám küldje, minthogy hitem pap nélkül sokáig lennem nem enged.”²¹⁹ Ezt a postáját elfogták. Ekkor a református Esze Ta-

²¹⁴ RMK. I. 1742.

²¹⁵ II. köt. 355.

²¹⁶ Gr. Gyulai István feljegyzései a Váradi bibliának a nagyvár-sányi ref. egyházközségnél lévő példányában.

²¹⁷ Márki Sándor id. m. II. köt. 478—479.

²¹⁸ Id. kiad. 62.

²¹⁹ Thaly-gyűjtemény, II. 2.

más és Kiss Albert vállalkoztak arra, hogy papot keritenek számára. Éjtszakának idején feleverték P. Sárhegyi Mátyás beregszászi plébánost, „hogy mingyarást készüljön, mivel a fejedelem hivatja magához maga mellé, mint udvari páttert és nekik parancsolatjuk vagyon, hogy semmiképpen el ne hagyják, hanem elvigyék magokkal.” A plébános tetette, hogy készül velök menni, de míg rá vártak, „hátul a kertben kiszök-
vén, tőlük elszaladott.”²⁷⁰

Rákóczi első udvari káplánja P. Szatthmári János somlyói plébános lett. 1704 elején került szolgálatába úgy, hogy a fejedelem udvarába hívta, midőn az a háborús idő okozta nyomorúságait panaszolva, segílyt kért tőle. 1706 őszéig szolgált, ekkor Rákóczi mislyei préposttá nevezte ki. Egy 1706 szept. 27-én kelt kimutatás P. Tallián és P. Kéri Ádám gr. társaságában említi őt az udvari káplánok között.²⁷¹ Az előbbi *udvari concionalornak*, az utóbbi *udvari lökáplannak* írják forrásaink. 1706 novemberének végén Zichi Pál gr. győri kanonok lett az udvari főpap. A felkelés végén már csak egyedül ő szolgált Rákóczit, még Lengyelországba is kiki-sérte. De ekkor már méltatlanná vált ura bizalmára és szeretetére, mert a császáriak javára kémszolgálatot vállalt.

Az erdélyi református egyház egy ízben református udvari prédikátor alkalmazását kérte Rákóczitól: „Mivelhogy Kegyelmes Urunk udvarában felesen vannak reformátusok mind úri, mind egyéb rendekből valók, azért tum propter curam animarum, tan in honorem Serenissimae Aulae, illendő dolog, hogy reformata praedikátor admittáltassék.”²⁷² Ezt a kérést a fejedelem nem teljesítette, kerülni akarta még a látogatását is annak, hogy protestáns felkelés élén áll, de udvarában helyet találtak a protestánsok prédikátorai is. Ez tűnik ki Beniczki Gáspárnak, a fejedelem magántitkáranak a kassai gyűlés idején írt feljegyzéseiből is: „A Táboron minden rendbéli valláson lévők a' maguk Professioja szerint a'

²⁷⁰ Gróf Gyulai Ferenc naplója 1703—1704. Másolta dr. Márki Sándor. (Budapest, 1928.) Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 10.

²⁷¹ Idiographa Tumultus Rákócziani Sigillis et Nominibus. O. Sz. K. Fol. Hung. 652. 15—16.

²⁷² Az Erdélyi Reformata Religio difficultássi s propositioi. Dátum nélkül. (O. L. Lymbus. Ser. III. fasc. 6.)

devotioját elvégezvén" ment a fejedelmi udvar a nagytemplomba misét és prédikációt hallgatni.²²³ Két udvari prédikátorról név szerint is van emlékezet, az egyik: Almási István „udvari református praedikátor”, a másik: Acs Mihály pedig Ottlik György főudvarmester papja lehetett, mert egy 1708 jan. 3-án kelt posztószámadás szerint Ottlik káplánja számára is adtak 10 sing angliai posztót.²²⁴ Bár az udvari főemberek prédikátorait a fejedelmi udvar pénztára fizette, nem állottak egy sorban Rákóczi udvari káplánjaival, úgy tekintették őket, mint a főemberek rangjához illő kíséret egyik tagját.

Varkaplanok.

A várak őrségének lelkigondozásáról a fejedelem rendeletei nem intézkedtek, a praesidiumokban nem is folyt rendszeres katonai lelkészi szolgálat. A felsőmagyarországi generalatus területén fekvő 9 vár (Munkács, Ecsed, Makovica, Kassa, Eger, Murány, Ungvár, Dunavec, Szepes) közül 1708 tavaszán csupán Munkácsban volt lelkipásztor:²²⁵ Tasnádi István református prédikátor, de őt sem tekinthetjük varkaplánnak, mert a palotás-regiment létszámába tartozott, mint az ezred második papja. Rákóczi mindegyik ezredének csak egy káplánt engedélyezett, e szabály alól csak a Szentiványi-palotásezred volt kivétel²²⁶ azért, mert egy része állandó várszolgálatra volt vezényelve a munkácsi várba. A várőrséget rendszerint valamelyik ezred néhány százada alkotta — így a szolnoki várban egyidőben a református Szappanos István reformátusokból álló ezrede szolgált, s jókedvű adományaival meg is örököltette nevét a gyülekezet történetében — ezért lelkigondozásának legegyszerűbb módja az volt, hogy papját is magával vitte a várba, mint Esze Tamás ezrede Besenyei K. János prédikátort Kassa 1706 évi ostroma idején. Gyakran a helyi gyülekezet lelkipásztorának

²²³ Rákóczi Tár, I. 129.

²²⁴ Rationes Georgii Jászay panni erogati. (Thaly-gyűjtemény. IX. 262—269.)

²²⁵ Egy Kassán 1708 ápr. 16-án kelt táblázat szerint. (U. o. XIII. 21—22.)

²²⁶ Az ezrednek a váraljai táborban 1707 nov. 3-án kelt létszámkimutatása szerint két káplánja volt. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 87.)

szolgálatát vették igénybe, így a legjelentősebb kuruc erődítményben, az érsekújváriban, mind a református, mind a katolikus vitézeket a helybeli papok gondozták. Forrásaink a következő néhány erődítmény lelkipásztorának,²²⁷ vagy lelki-gondozásának emlékét őrizték meg: Belényes ref. (1706), Érsekújvár ref., kat. (1705—1710), Kővár (1709),²²⁸ Munkács ref., kat. (1706—1710), Murány ref. (1705), Somlyókö (1706),²²⁹ Simontornya ref. (1709), Szatmár ref. (1705), Szepes ev. (1708), Szolnok ref., kat. (1703—1709).

Találunk példát arra is, hogy a várbeli református katonák a hitükön lévő lakosokkal együtt gyülekezetté szervekedtek, s prédikátort hívtak. A *confoederatio* szabadelvű vallásügyi rendelkezései rég megszűnt végvári gyülekezetek felújulására adtak lehetőséget (Érsekújvár, Szatmár, Szolnok); olyan helyeken is, ahol „nem hogy református magyarok promoteálttanak volna, de lakásra való szabadság is nem engedtetett”, feltámad a végvári protestantizmus hagyománya, az a gyülekezeti típus, melyben a katonai és a polgári elem szoros szervezeti kapcsolatba kerül egymással; együtt indítják el a szervezést, együttesen tartják a prédikátort, végzik az egyházépítés- és kormányzás feladatait.

A szatmári várbeli eklézsia nem egészen félszázados némaság után ad életjelt magáról, midőn 1705-ben lelkipásztort visz Szathmári R. István személyében.²³⁰ Szolnokon azonban olyan nagy esemény volt a „mind tiszt s mind közvitézi rendből álló református lakosok” szabad vallásgyakorlatának engedélyezése, „melyet ember emlékezete óta itten senki sem ért.”²³¹ „A Szolnok végházában ezen reformata religión lévő jó Istenünknek kevés számból álló seregecskéje” mindjárt 1703-ban megkezdte a gyülekezet szervezését. A

²²⁷ Belényes: Szathmári Mihály, Munkács: Tasnádi István, Schardt Miksa, Murány: Kereszturi Mihály, Szatmár: Szathmári R. István, Szepes: Augustini György, Szolnok: Tunyogi János, Inczédi István.

²²⁸ Szent-Iványi János brigadéros 1709 márc. 1-én kelt kimutatásai a kővári pronesidium fizetéséről. (Károlyi-Ist.)

²²⁹ Fekete János számadása említi az itteni káplánt. (O. L. Lymbus Ser. I. fasc. 81.)

²³⁰ A szatmári várbeli gyülekezetre L. Kiss Kálmán id. m.

²³¹ A szolnoki gyülekezetre Földváry id. m.

fejedelmi hatalom mindkét helyi képviselője: Csiszár István főkapitány és Seres György harmincados református volt, s így könnyen szerezték meg a fejedelem engedélyét prédikátor beállítására, de a gyülekezet 1709 elejéig terjedő rövid élete a megpróbáltatások sorozata volt. Első prédikátorában, az egyház érdekét a maga érdekeinek alárendelő anyagias Tunyogi Jánosban keservesen megcsalódott, s midőn helyébe alkalmas pásztorot kapott a gyülekezetének elpusztulása miatt vacans monori prédikátor Inczédi Istvánban, imaháza és parochiális háza került veszedelembe. Első istentiszteleti helyük a várban volt, „a víz kapun alól levő sorházak közül a második ház”, mely egyben a prédikátor lakásául is szolgált. Ez a ház nem volt alkalmas, ezért a kapun kívül a kamarai német tiszt házát kérték el parochiális residentiának Rákóczitól. Istentiszteletüket a szomszédos házban végezték, „fenntartván, hogy ha a szükség úgy hozná magával, az várban is lehessen isteni szolgálatot tenniök”. Itt sem maradtak sokáig, mert a vár megerősítésére kiküldött hadi mérnök mindkét házat elrontatta, a romlásukból megmentett épületefákat pedig Károlyi tüzeltette fel hadaival. Jó néhány hónap eltelt, míg kérésükre a *Consilium Oeconomicum* templom- és iskolahelyet jelöltetett ki számukra azon a helyen, „kin már isteniszolgálatnak végbenvitelére kezdettek maguknak hajlékot építeni és náddal befedni” és átengedte parochiális háznak „a fiscalis házak közül az serfőző-házat”. Nem voltak szerencsésebbek az egyházi épületekre és szentedényekre gyűjtött pénzzel sem. Csiszár István főkapitány váratlan halála után örökösei úgy elszámoltak a kezéhez adott pénzről, hogy csak 7 forint maradt az egyháznak, a gyülekezetekben gyűjtőgető két embere közül pedig az egyiket tolvajok ölték meg Erdélyben. A prédikátor Szolnok megégése és népének elfutása alkalmával gyülekezet nélkül maradt, az egyház kincseit hűségese kurátora, Szabó György Miskolcra mentette, ott a református egyházközség levéltárában megőrzött protocolluma fenntartotta számunkra ennek a Rákóczi-felkelésből kinőtt, de még a felkelés bukása előtt elpusztult katonai gyülekezetnek emlékezetét. A szatmári várbeli ekklezsia élete még a szolnokinál is rövidebb volt, mert 1707 körül már azt jegyezte fel az egyházmegye matrikulája, hogy

a „várbeli ekklesia oda van”. A várat Rákóczi elrontatta, s vele pusztult — hosszú történelmi létét mostmár végképpen befejezve — református egyháza is.

A szolnoki vár őrségének katolikus káplánja is volt, a felekezetek villongására azonban a református gyülekezet részletesen ismert történetében egyetlen adatot sem találunk, pedig a vallási ellentétek a felkelés idejében éppen a várakban robbantak ki legélesebben, mint Tihany és Érsekújvár példája is bizonyítja.

A *tihanyi* praesidiariusok a dunántúli reformátusok 1704 évi nagy megmozdulása idején fegyveres kézzel vitték be prédikátorukat, feleségestől az egyik szerzetes cellájában helyezték el, s embertelen kegyetlenséggel torolták meg régi sérelmeiket.²²² A tihanyi reformátusok és a tihanyi apátúr harca, mely egyben a földesúr és a jobbágyi szolgáltatásoktól vonakodó végbeliek küzdelme is volt, a felkelés végéig elhúzódik. A fejedelem elé először a szerzetesek panasza került, azt kérték, hogy a prédikátor lakása és a református vallásgyakorlat, ha nem is a szigeten kívül, legalább ne a monostor clausuráján belül legyen, hanem a faluban, ahol hajdan elemi iskolájuk volt.²²³ Rákóczi, bár az apátúr hűségében nem bízott s azt tartotta, hogy az illetéktelenül avatja magát a praesidium dolgaiba,²²⁴ ezt a kérését helyesnek találta és teljesítését rendelte el. Nemsokára „Tihany várának és városának lakosai közönségesen és az egész vitézlő renden lévő sereg” panaszával kellett foglalkoznia: az apátúr árendát és dézsmát követelt rajtuk, holott azzal sohasem tartoztak, s a prédikátort ki akarta űzni parochiájukból. Célját Bottyán generális segítségével elérte is, a tábornok karhata-

²²² Contra Tihanienses incolas calvinistas monasterio Tihaniensis illata. Dátum nélkül, de kétségtelenül a felkelés elejéről való. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 81.)

²²³ Pannasziratuk (Thaly-gyűjtemény, V. 21—25.) 15 pontjában. Ez is dátumtalan, a fejedelem válasza 1706. márc. 6-án kelt Egerben.

²²⁴ Midőn 1706. febr. 10-én Emőd községben kelt rendeletével Paragyi Istvánt tihanyi kapitánynak kinevezte, a tihanyi apátúrnak is írt, hogy „ennek utánna a praesidium dolgában magát ne ingerálja, a praesidiariusokat is ne háborgassa, az ellenséggel való correspondentiatul supersedeáljon. — másként az őszveszövetkezett Magyarországi Statuoktul kiadott büntetést fogja ingerálni.” (M. Pr. E. és I. F. VII. 198.)

lommal foglaltatta el a praesidariusok templomát, s „el sem vitettetett addig 15 katoná röllok, míg a praedicator ki nem költözött parochiájából”, pedig „még az austriai háznak birodalma alatt is annak úgy mint praesidiális helyben való lakása és szolgálatja megengedettett”, a gyülekezetnek 11 tagját pedig öt héten át rabul tartotta Sümegen „oly okon, hogy nyavallyások fölséges fejedelmünk és a méltóságos generálisok ki adott protectionalissától recedálni nem akartak.” A tihanyi vitézek Bercsényitől egész kemény hangon kérték sérelmeik orvoslását: „méltóztassék Nagyságod e . . . törvényes szabadságunkba megoltalmazni, . . . ne munkálkodjék ő Nagysága abban, hogy még az austriai birodalom alatt is manutenealt lelki és testi szabadságunktól megfosztattassunk, hogy így tovább is az köz igaz ügy mellett fegyvert forgatni meg ne szünjünk, látván s tapasztalván, hogy szabadságunknak nem elvesztésének, hanem megtartásának okáért hadakozunk”.²²⁵ A hare békés kiegyezéssel ért véget, az apátúr a városban templomnak és parochiának alkalmas helyet jelölt ki Bottyán generális és a vármegye embereinek jelenlétében, a tihanyiak viszont megígérték, hogy az apátúrnak „mint földesúrnak tartozandó becsülettel való engedelmességet, tekintetet és tartozó szeretetet fognak megadni”. A békeszándék nem volt őszinte, 1709-ben az apátúr úgy vetett véget a reformátusok vallásgyakorlatának, hogy a gyülekezet elöljáróit a klastromba hívatta és ott tartotta addig, míg a rác katonaság templomukat el nem hánytá és prédikátorukat ki nem üzte. E viszontagságos sorsú tihanyi prédikátort Veszprémi Ötvös Péternek hívták.²²⁶

Az *érsekújvári* őrség református katonái és az ottani református lakosok még a szécsényi gyűlés előtt kérték helyet istentiszteletük számára: „Minthogy az előtt is volt Újvárban

²²⁵ Bercsényihez intézett dátum nélküli panasziratukat, Bercsényi 1706 márc. 20-án kelt oltalomlevelét, Rayter Amandus apátúr 1707. márc. 31-i nyilatkozatát közli Thury Etele: Arva ekkleziák a veszprémi ref. egyházmegyében. (Pados Ferenc esperes feljegyzései 1774-ből. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár I. [1902] 54—55.) — A tihanyiak panaszának kivonata: Az *reformata helvetica confession* levő ecclesiák *gravamen*ei. (Dátum nélkül. O. l. Lymbus. Ser. I. fasc. 81.)

²²⁶ Az 1708. aug. 31-i pápai püspökválasztó zsinat idején ő a tihanyi prédikátor. (Tóth Ferenc id. m. 147.)

templomjok, parochiájok, adatódnék akár azon helység, akár más, a holot véghez vihetnék isteni szolgálattyaokat." Rákóczi a közeli országgyűlés elé utasította a kérelmezőket.²²⁷ Ersekújvárott a vallásügyi biztosokat 1706 jan. 28-án a fanatikus érsek, Széchenyi György szelleme fogadta. Az érsek privilégiuma szerint Ujvárnak csak katolikus lakosa lehet, s így a katolikus tisztek véleménye szerint nincs is mód arra, hogy a biztosok helyet jelölhessenek ki a reformátusok temploma, parochiája és iskolája számára. Döntson a fejedelem — ez a kívánságuk és ez a biztosok javaslata is.²²⁸ Rákóczi a biztosokat az eljárás félbeszakítására utasította, de nyilvános vallásgyakorlatot engedett az ujvári reformátusoknak.²²⁹ Ellentétes erők között örlődve, nem is tehetett másként. A reformátusok a szécsényi határozatra hivatkozva jogukat követelték, a várórség katolikus tisztjei pedig az ügy egész folyama alatt makacsul ragaszkodtak kizárólagos uralmukhoz, amit az érsek „post redemptionem juris Turcici” ajándékozott számukra. A fejedelmi kegy szabta szűk mederben folyik tehát a reformátusok vallásgyakorlata. Egy közönséges háznál végzi prédikátoruk, Kocsi Major Ferenc,²³⁰ az istentiszteletet. Ez a szegényes vallásgyakorlat is szállka az ujváriak szemében. Az új várparancsnok, Berthóti István az istentisztelet helyéül szolgáló házat — 1706 szeptembere táján — szállásul foglalta el a maga számára, pedig felesége, Várad Erzsébet, derék református asszony volt, aki egy „úrvacsorájához való testszin selyemmel s arannyal-ezüsttel varott szép keszkenőt” ajándékozott a szolnoki katonák gyülekezete számára. Bercsényi pedig a Komáromból beköltözött református zsellérekét üzette ki. A reformátusok a ház visszabocsátását kérik Rákóczitól és a vallásügyek fe-

²²⁷ Extractus instantiarum, 1705. jún. 17-én kelt 103. sz. bejegyzés. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 76.)

²²⁸ Relatio commissariorum in negotio templorum ad comitatus Posoniensem et Nitriensem exmissorum. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 77—78.)

²²⁹ Templomok iránt be niuitot instantiák. A fejedelem Egerben 1706. febr. 23-án kelt határozatával. Rendelete a biztosokhoz: Acta Agriensia. (U. o.)

²³⁰ Kocsi Ferenc érsekújvári prédikátor számára Rákóczi 1706. szept. 12-én 60 rh. forintot adományozott. (O. L. Miscell.)

lülvizsgálatára kiküldött biztosok előtt újból hangoztatják, hogy fel akarják építeni templomukat a hajdani funduson, „kit birtak, minekelőtte a török Ujvárt meg nem vette, melyet sereg templomának hívnak”.²⁴¹ A fejedelmi tanács 1707 decemberében tárgyalta ügyüket. Az egyik tanácsúr kérdést intézett Rákóczihoz, hogy a szécsényi törvények ellenére „miért az evangélikusoknak Érsek-Ujvárbán és Egerben nem adattatik templom?” Bercsényi találva érezte magát, a kérdésre előbb ő válaszolt: „nem ex odio religionis”, hanem a várőrség elhelyezése érdekében kergette ki a református zselléreket. A fejedelem is a katonai érdekekkel indokolta meg „sok pro és contra való discursusok után” a reformátusokra nézve kedvezőtlen döntését: „nem veheti reá lelki ismereti, hogy excindáltasson Ujvárbán tempolmnak való helyt, nem is kívánhatja senki, hogy onnét származandó dissensioktól olyan fortalitim az ellenség keze alatt periclitáltassék, holott úgy hallatik: declarálták az catholicusok ottan magokat, hogy készebbek magokat egy halomba vágatni, hogy sem ottan templomok legyen az calvinistaságnak”.²⁴² Esze Tamás brigadéros hiába hivatkozott arra, hogy „az szegény érsek ujvári reformata ecclesia” ... a fejedelem „régii dicsőséges elei idejében meg volt, sőt kegyelmességeket is esztendönként hozzájok meg mutatták”,²⁴³ kitartott elutasító véleménye mellett, a református ígehirdetés folytonossága azonban a vár el-
estéig megmaradt.

Az egri várba a felkelés alatt bizonyára csak akkor jutott be református prédikátor, midőn Rabutin 1706 évi őszi hadjárata idején Esze Tamás reformátusokból álló (*ex meris nebulonibus haereticis constans*²⁴⁴) ezrede védte a várat. Azok a károk, melyeket a katolikus papokkal szemben ingerült hajdúság ekkor a káptalannak, a szemináriumnak és a

²⁴¹ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 81.

²⁴² Thaly-gyűjtemény. XVIII. 230—231.

²⁴³ 1708. máj. 8-án kelt levelében (O. L. Missiles.)

²⁴⁴ Az egri jezsuiták Historia Domus-ának megjegyzése. (Leskó, Adatok IV. 541.) — E hadjárat folyamán történt, hogy Esze Tamás hajdúi a németek elől Károlyi parancsára költözködő pataki jezsuitákat ütközben kigúnyolták. (A pataki Historia Domestica, I. 138. Egyetemi Könyvtár.)

plébánosnak okozott, nem szereztek dicsőséget a református névnek.²⁶⁵

A munkácsi várban a katolikusok voltak kedvezőtlenebb helyzetben. A katolikus praesidiariusoknak jó ideig Schardt Miksa városi plébános szolgált fizetés nélkül. A felkelés vége felé azonban a katolikusoknak sem lehetett okuk panaszra. Schardt 1709-ben a munkácsi vár és őrség káplánjának mondja magát, 1710 júliusában pedig egy Jávorszki Mihály nevű szolnoki ferences pátert rendelt ki Rákóczi a munkácsi katolikus vitézek gondozására.²⁶⁶

A várakban azonban nemcsak a felekezeti háborúság tüzei, hanem a hitbéli buzgóság tüzei is égtek. *Simontornya* 1709 évi ostroma idején „azon Vár-vivás s kemény lövés alatt” „a várban meg szorítottott félelmes Népnek” szájába adott könyörgések a magyar református imádság-irodalom eddig észre nem vett értékei.²⁶⁷ Aki ezeket a fohászkodásokat írta — talán Gyöngyösi M. János simontornyai prédikátor²⁶⁸ — már tudta, hogy „hijába való az emberi segítség”, nem a várakban, hanem az „Úr Jézus Krisztus sebeinek titkos rejtekében talál igazán való csendes nyugodalmat, bátorságos menedék helyet” a hosszas háborúban elgyötrődött magyarság.

4. Fizetés és ruházat.

Mivel a kuruc hadseregben 1705 decemberéig nem volt rendszeresítve a tábori lelkészi állás s a prédikátort személyes elhatározásából vagy katonái kérésére az ezereskapitány hívta meg ezredéhez, fizetését sem a katonai kincstártól, hanem főtisztjától kapta. Erre mutat a fejedelemnek Diószegi István tábori prédikátor fizetése ügyében hozott döntése is. A prédikátor 1706 őszén segélykérő levelében azt panaszolta, hogy már egy esztendeje szolgál az Ilosvai-ezerben, de fizetést még nem kapott. A kérvényezőt Rákóczi ezredeséhez

²⁶⁵ A károk összeírása 1707. szept. 30-án Bercsenyi parancsára történt. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 80.)

²⁶⁶ L. Tasnádi, Schardt és Jávorszki nevénél a tábori papok felsorolásában.

²⁶⁷ O. Sz. K. Oct. Hung. 110.

²⁶⁸ Nevét szintén a pápai zsinaton résztvevő prédikátorok névsorából ismerjük.

utasította: „az ki tartotta annak előtte, attól praetendállya fizetését, mitől fogván pedig hadaink reguláltatván, fizetések ki jár, caplani szolgálattára nézendő fizetése azon ezerből ki adattassék.”²⁴⁹

A mezei ezredek kezdetben fizetés nélkül szolgáltak, tehát a prédikátor eltartása is az ezred gondja volt. „Tábori papságra hívó levelé”-ben Esze Tamás ezereskapitány azt ígérte Eöri László tarpai prédikátornak, hogy ha „táborunkba isteni szolgálatra közinkbe jőne”, minden katonától egy máriást, a főhadnagyoktól három máriást kap, maga pedig egy arannyal fogja szolgálatát megjutalmazni. A prédikátor nagy önfegyelmére vall, hogy ezt a csábító ajánlatot elutasította: „2000 máriás jó volna szegén legénnek esztendeig, de ha én nem táborra való ember vagyok.”²⁵⁰ A falusi papok jövedelme jó esetben egy jobbmodú gazda jövedelmét ütötte meg s később a katonai regulamentumok sem valami bőkezű módon gondoskodtak a tábori papok fizetéséről. Az ezredtörzsben (*stab*) csak az ezreddobosnak volt kisebb fizetése, mint a káplánnak, a mezei gyalogezredeknel éppen kétszeresét kapta a dobos járandóságának. Nemcsak a szekérmester és a sebész, de a századoknál (*compania*) szolgáló őrmesterek is nagyobb fizetést húztak.

A tábori pap fizetését a hadipénztár már a fejedelem 1705 évi rendeletét jóval megelőzőleg magára vállalta a hadsereg egyes kötelékeiben. Már 1703 dec. 5-én a kincstár fizette ki a szatmári ostromzár káplánjának járandóságát, s a fejedelem hadtestének 1704 dec. 4-én kelt fizetési táblázata éppen akkora összegben állapítja meg a lovas ezredek tábori papjainak fizetését, mint a későbbi regulamentumok. A rendelet kiadása előtti időből maradt fenn Németi P. János tábori prédikátor nyugtája — egyetlen ilyen emléke a kornak — melyben két és fél havi fizetésében 30 rh. forintot nyugtat.²⁵¹ Több más adat is igazolja, hogy a tábori papok már a felkelés első éveiben is kaptak fizetést, ha nem is valamennyien, az 1705-ös rendelet pedig a hadi káplánok fizetésének kiszolgál-

²⁴⁹ L. a 115. jegyzetet.

²⁵⁰ Feljegyzése Esze Tamás „tábori papságra hívó levelé”-n.

²⁵¹ L. a 126. jegyzetet.

tatását az egész hadseregben kötelezővé tette: „az kiadott mód szerint holnaponként való fizetések meg fog adattatni.”

A tábori papnak — akárcsak a kuruc hadsereg más katonájának — háromféle fizetése volt: az ellátás (*alimentatio, portio*), a hópénz (*solutio*) és a posztójárandóság (*mundér*). A fizetés mérvére nézve vonatkozólag az egyes fizetési táblázatok olykor eltérő adatokat tartalmaznak, ezeknek összeegyeztetése forrásaink elégtelensége miatt még nem volt lehetséges. Egységes fizetési rendszer valószínűleg csak a *Regulamentum Universale* életbeléptetésével alakult ki.

Gyulai Ferenc hadi commissarius 4 *oralis* és 4 *equilis portio* után számította ki a szatmári ostromzár seregpapjának a fizetését, vagyis az 4 ember és 4 ló számára kapott ellátást, és pedig: heti 8 font húst, havi 2 köböl lisztet, 6 köböl abrakot és 2 forint 40 dénár hópénzt.²⁹² A fejedelem miskolci táborának 1704 febr. 15-én kelt fizetési táblázata szintén 4 személy és 4 ló után állapítja meg a tábori káplán járandóságát.²⁹³

A *Generalis Commissariatus* 1706 szept. 27-i táblázata szerint a reguláris lovas ezredek káplánjai 2 *oralis portio* után kaptak 8 rh. forint fizetést, 2 *equilis portio* után pedig 2 kassai köböl zabot, 2 szekér szénát, 16 köteg szalmát és 6 forint hópénzt. Az utóbbit azért kapták, mert az abrakjárandóságot portionként 3 forintjával megváltották. A reguláris 7 gyalog ezrednél az *oralis portio* 2¹/₂, az utána járó pénz 7¹/₂ rh. forint, az *equilis portio* és az utána járó természetbeli és pénzárandóság ugyanakkora volt. A mezei lovas ezred káplánjának 2 *oralis*, 3 *equilis portio* és 12 forint hópénz járt. A mezei gyalog ezred papjának fizetése ettől abban különbözött, hogy őt csak 2 *equilis portio* illette meg. A tüzérség (*artilleria*) káplánjának 2 *oralis*, 2 *equilis portio* és 15 forint hópénz járt.²⁹⁴

A fizetéseket a *Regulamentum Universale*²⁹⁵ egységesítette. A *general stab* főkáplánja 2 *oralis*, 4 *equilis portio*ban

²⁹² Thaly-gyűjtemény II. 215—216.

²⁹³ U. o. III. 75.

²⁹⁴ *Tabella Universarum Solutionum Militarum*. (O. Sz. K. Fol. Hung. 652 56—61.)

²⁹⁵ RMK I. 1733.

és 25 rh. forint hópénzben részesült.²³⁶ Az ezredeknel szolgáló káplánok fizetése pedig következőképpen alakult:

Lovas testőrző had	or. 2	equ. 3	hópénz 12 f.
Karabélyos had	„ 2	„ 3	„ 12
Mezei lovas	„ 2	„ 3	„ 12
Mezei gyalog ezer	„ 2	„ 2	„ 12
Artilleriához tartozandók	„ 2	„ 2	„ 15

Az *oralis portio* után járó élelem kenyérből, húsból és sóból állott. Mennyisége időnként változott. Általában egy *oralis portio* után a nyári hónapokban napi két font kenyeret és heti 3 font húst adtak. A *Regulamentum Universale* egy mindennapra járó jól sült profuntot említ kenyér helyett. Téli kvártélyban minden személyre egy szapu élet rendeltetett egy óra s minden hétre öt font hús. A kenyeret megsütni és a húst megfőzni az a gazda tartozott, ahol a katona szálláson volt, ez gyakorlatban azt jelentette, hogy a gazda konyháján élt. A *Regulamentum Universale* szerint az *equilis portio* után a nyári hónapokra abrak nem járt. Kvártélyban egy hónapra egy lóra harmadfél pozsonyi szaput, illetve a köből számitással élő vármegyékben 7 vékát mértek, egyébként a *Generalis Commissariat* kimutatásában feltüntetett zab, széna és szalma mennyiséget szolgáltatták.

A hópénzt általában 6 óra számitották ki. Gyakorta nem került sor kifizetésére. A felkelés anyagilag nem volt megalapozva, a katonaságot nem tudták rendesen fizetni, az ezredek állandóan zúgolódtak a késedelmes fizetés miatt, s olykor egészen nagy hátralék kifizetését követelték. Fokozta a fizetéssel járó zavarokat a rézpénz elértéktelenedése is, a katonák csak ezüstpénzt fogadtak el, a rézpénzt visszadobták.

²³⁶ A *Regulamentum Universale*-ban a tábori főkáplán fizetése számszerűleg nincs feltüntetve, lehet, hogy nyomdahibából maradt ki. Az 1707. év végén Rozsnyón készült *Tabella Solutionis Universae Militiae* c. kimutatásból pótoltam. (Thaly-gyűjtemény, XXII. 304—311.) Károlyi general stab-jának káplánja (*capellanus stabalis generalis*) egy dátum nélküli kimutatás szerint 10 *oralis* és 12 *equilis portio*-ban részesült. (Károlyi-lt.) Hasonló, bár nem ilyen nagy mérvű eltérésekre az ezredek fizetési táblázataiból is sok példát lehetne felhozni, ezeknek felsorolása azonban már túlhaladná a dolgozat kereteit.

A panasz a tábori prédikátorok részéről is felhangzott. Midőn Kajdi István ezereskapitány a szászmedgyesi táboron 1707 máj. 3-án elbúcsúzott ezredétől, s vele ment a prédikátor is. Vipacher Sámuel mustramester hivatalosan igazolta, hogy az ezredparancsnok és a prédikátor 1706 máj. 1. óta nem kaptak fizetést.²⁵⁷ Bihar: István Szemere László ezerebeli prédikátor két év óta hátralékban lévő fizetését maga a tiszántúli püspök, Kocsi János sürgette Károlyi generalisnál.²⁵⁸

A várkáplánok fizetését kezdetben az őrség (*praesidium*) szolgáltatta. A szolnoki vár őrségének reformátusai 1705 ápr. 1-ig maguk fizették prédikátorukat, de mivel „az vár őrzése mellett annyira elszegényedtenek, nem hogy a predikatornak reájuk limitált fizetését exsolválhatták volna, de maguk interteneálására is alig sufficiálhattanak, tovább pedig a predikátor reménységért nem kívánja a praesidiumot szolgálni”, azzal a kérelemmel fordultak a *Consilium Oeconomicum*hoz, hogy rendeljen számára a szolnoki kincstári magazinumból fizetést, vagy pedig adja bérbe nekik a városi mészárszékot, s annak jövedelméből fognak valami kis járandóságot juttatni prédikátoruknak. Hivatkoztak arra is, hogy a katolikus vitézek káplánja annak a korcsmának a jövedelméből kapja fizetését, melyet a fejedelem az őrségnek engedett át használatra. A reformátusok küldöttei a fejedelemnek azzal a rendelkezésével tértek haza, hogy ők is a korcsma hasznából fizethetik lelkipásztorukat. Berthóti István főkapitány meg is parancsolta a borbírónak, „a predikátor számára rendelt havi 12 rh. forint fizetést is hórol-hóra” adja ki a református ekklézsia perceptorának, de kifejezést is adott ama reménységének, hogy a korcsma hasznára nem sokáig lesz szükség, mert a fejedelem gratiájából végül is a „bellica cassa” fogja fizetni az őrség prédikátorát és káplánját. A fejedelem jóakarató intézkedése csak az ekklézsia anyagi helyzetén segített, a prédikátor továbbra is a díjlevele szerint járó javadalmat kapta. Járandósága valószínűleg kevesebb volt a fejedelem jóvoltából megállapított évi 144 forintnál, mert az iskolamesterrel együtt „conventiojuk mellől el menvén”, a fejedelem által rendelt fizetésre

²⁵⁷ L. a 143. jegyzetel.

²⁵⁸ L. a 111. jegyzetel.

tartottak igényt, míg a kecskeméti esperes a huzavonának a prédikátor elküldésével véget nem vetett.²⁵⁹

Berthóti említett utasításában Rákóczi rendeletére hivatkozik: „Kegyelmes Urunk eő fejedelemsége a káplányoknak és prédikátoroknak hórul-hóra 12 Rhénes forintokbul álló fizetést méltóztatott rendelni.” Az ezredeknél szolgáló papoknak és a várkáplánoknak tehát azonos összegű hópénzük volt. 12 rh. forint fizetést húzott a belényesi *praesidium* lelkipásztora, a munkácsi és kővári várbéli káplán is, de az utóbbiaknál 2 *oralis* és 2 *equilis portio*ból járó természetbeni ellátásuk is említve van.²⁶⁰

Ha az őrség lelkigondozását gyülekezeti lelkipásztor végezte, anyagi helyzetére nézve nem volt közömbös az, hogy élvezte-e a vár felett parancsnokló generális, vagy a praesidiarius tisztek jóindulatát. Az érsekújvári plébános várkápláni szolgálataiért havonként 4 szapu búzát kapott, míg a református prédikátornak 1 1/2 szapuvál kellett megelégednie. A plébános Bercsényi rendeletéből 100 forint adományban részesült,²⁶¹ a prédikátornak — mint láttuk — abból a házból is ki kellett mennie, ahol a szent szolgálatot végezte. Schardt Miksa munkácsi városi plébános viszont azt panaszkolta, hogy bár a szécsényi határozatok végrehajtásakor eddigi jövedelmét elveszítette, mitsem kap a várbéli katolikus katonák gondozásáért.²⁶²

A mundér volt a tábori káplán fizetésének legértékesebb része. Midőn a rézpenz válsága miatt a hópénz elértéktelen-

²⁵⁹ Új prédikátorokkal pontos megállapodást kötöttek: „hogy ha kegyelmes urunk tovább is azt a kegyelmességet méltóztatik fentartani az eklézsiához, tehát abból fogjuk predikátorunkat exsolválni, s ha mi conventióján kívül az kegyelmes urunk által conferálandó beneficiumtól elmaradna, egyéb közönséges eklézsia alkalmatosságira és költségek refusiójára fog fordíttatódni.” 90 forint fizetésébe azonban az „ország fájából”, búza- és húsportióiból való járandóságát nem számították bele. „Ha a Nemes ország proventusából semmi beneficiumot az eklézsia nem nyerhetne Predikátor uram subsistentiájára: in eo casu az Ecclesia maga tagjai közt fellimitálván ezen szegődséget „tartozik ő kegyelmét kifizetni.” Földváry i. m. 258—259.

²⁶⁰ L. a 132., 144. és 228. jegyzetet.

²⁶¹ A vár 1709. évi gabona-azamadása: Károlyi-lt.

²⁶² L. a 192. jegyzetet.

dett, a katona csak élelméért és ruházataért szolgált. A „Hadak fizetésének és mundérjának universalis tabellája” szerint a tábori papoknak egy évre járt

a karabélyos lovas regimentben	5 $\frac{1}{2}$ rőf	fajlandis	4 rőf	remek,
a mezei lovas regimentben	5 $\frac{1}{2}$ „	„	4 „	„ „
a reguláris gyalog regimentben	5 $\frac{1}{2}$ „	„	4 „	„ „
a mezei gyalog regimentben	2 rőf	angliai	2 „	„ „

posztó.²⁶³ A „Praetoriana militia posztójának tabellája” viszont 9 rőf „violaszin fajlandis” posztót számít a négy lovas és a négy gyalog ezred tábori papjainak, s megjegyzi, hogy a posztók árát fizetésükből le kell vonni.²⁶⁴ Ez okból tüntették fel az előbbi táblázatban a posztók árát is. Módunk van tehát a posztók minőségének megállapítására: a fajlandis posztó 4 forintot, a remek posztó 6 forintot, az angliai posztó 7 forintot ért rőfönként. Így a reguláris ezredek és a mezei lovas ezredek káplánjainak posztójárandósága 46 forint, a mezei gyalog ezredek káplánjaié pedig 34 forint értékű volt.

Zoványi György prédikátor feljegyzése szerint a kuruc papok formaruhája kék köntös volt veres övvel.²⁶⁵ A fejedelem egyik udvari káplánjának dolmányra és nadrágra való, a másikkal pedig rókamálbéléses mentére és sövegre való violaszin-posztót adományozott.²⁶⁶ A tábori káplánok ruhája a katonatisztek ruhájához hasonlíthatott, s a lovon járó katona szükségéhez volt szabva.

A ruházat megszerzése volt a korabeli prédikátorok egyik legnagyobb gondja. Zemlyéni Ferenc kassai prédikátornak „látván nagy szükségét”, csak nagy kérésére engedte meg a *Consilium Oeconomicum* tisztviselője egy kereskedő boltjában, hogy „az meg nem inventáltatott jószágbul” 6 sing posztót és 3 sing rását vegyen magának.²⁶⁷ A mundér elmaradása

²⁶³ O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 88. Dátum nélkül.

²⁶⁴ O. L. Személyek szerinti iratok. Dátum nélkül.

²⁶⁵ L. az 57. jegyzetet.

²⁶⁶ Szatthmári Jánosnak és gr. Zichl Pálnak.

²⁶⁷ A prédikátor bizonyítványa Vitéz Ferenc számára: O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 82—83.

még keservesebben esett a tábori papoknak, mint a fizetés késedelme. Bihari István Károlyit két év óta hátralékos posztójának kiadására kérte 1708 okt. 7-én, de a „tisztéhez illendő egész öltözet”-et éppúgy nem kapta meg, mint fizetését. Türelme fogytán püspöke közbenjárását kérte, Kocsi János püspök 1709 márc. 4-én irt érdekében a generálisnak.²⁶⁶ Besenyei K. János, Esze Tamás prédikátora is megismételte posztó iránt való kérését Károlyi előtt. Kérése 1706-ból való: Kassa ostroma alatt szenvedett kárait emlegetve kéri, hogy „az tisztek posztóival együtt” neki is adasson ruhára valót. Folyamodványából arra kell következtetnünk, mintha ebben az időben az irreguláris gyalogezerek káplánjának még nem lett volna posztójárandósága.²⁶⁷

II. Rákóczi Ferenc hadseregének lelkigondozásáról szóló utolsó adat egy tábori pap mentéjének elkészítéséről szól. A főudvarmester 1710 októberében arról értesíti Körösi György főkomornnyikot, hogy gr. Zichi Pál udvari főkáplán „az Felséges Udvar gyalázatjára mente nélkül vagyon” és sürgős intézkedését kéri. A felkelés gazdasági erőtelensége már annyira jutott, hogy gondot okozott ennek az egyszerű kívánságnak a teljesítése. Ottlik a bajon Forgách Simonné révén akart segíteni: a mente elkészítéséhez szükséges violaszín posztót tőle kérjék kölcsön. Nem csak a posztó, a hűség is elfogyott ekkorára, az udvari főkáplán a kuruc tábori papok formaruhájában Bécsset szolgálta már, nem a fejedelmet.²⁶⁸

Esze Tamás.

²⁶⁶ L. a 111. jegyzetel.

²⁶⁷ L. a 106. jegyzetel.

²⁷⁰ Történelmi Tár, 1883. 396, 400

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Rákóci Márton latin hymnusai a straszburgi Szt. Tamás Levéltárban.

A Straszburgi Szt. Tamás Levéltárban a *Carmina varia, 16e et 17e siècle* című csoport 212. kötetében, az 56. szám alatt egy kézirat található, amely hat latin egyházi éneket foglal magában és amelynek végén a szerző így jelöli meg magát: *Scripta à Martino Ráocio turocienſi Pannonio nunc Pragae in Bohemia*. A helvét irányú reformáció szellemében fogant versek szép példái a reformátori talajból fakadó művészi törekvéseknek, Straszburgban létük pedig igen érdekes egyháztörténeli összefüggésekre enged következtetni.

Rákóci Márton turóci diák 1555. március 5-én iratkozott be a vittenbergai egyetemre¹ és egy időben tanult ott többek közt Károlyi Gáspárral, Szegedi Gergellyel, Méliusz Péterrel és Thretius Kristóffal, a helvét, szorosabban a kálvini irányú magyar és lengyel reformáció e kimagasló munkásaival. Rákóci nem lett a helvét irány terjesztőjévé, mert életpályája más munkaterületre vonta. A királyi kamara hivatalnoká lett és itt már nem fejthetett ki, még Miksa alatt sem, helvét irányú tevékenységet. Most szóban levő egyházi énekei közül azonban a 3. és a 4. számú a kultusz nem kifejezetten bibliai eredetű részeinek szigorú kárhoztatásával a helvét irány liturgiai felfogása hívének mutatják. A királyi kamarába talán Gyulai Torda Zsigmond humanistából lett felsőmagyarországi királyi kamarai igazgató, Melanchthon bizalmas barátja, különben maga is jeles latin énekköltő,² segítette be. Rákóci Mártonnak négy nyomtatásban megjelent verseskönete is ismeretes: valamennyi latin-

¹ Bartholomaeides 28.

² „Hymnus de angelis” a Genethliacon in diem natalem Christi, Velece 1548. c. kötetben.

nyelvű.¹ A Straszburgban őrzött kéziraton olvasható versek, bár valamennyi közt talán a legsikerültebbek, nem maradtak fenn nyomtatásban.

Hogy kerültek ezek a versek Straszburgba? Oporin bázeli nyomdász megbízást adott Straszburg egyik lelkészének, a Bucer Márton mellett titkári szerepet is betöltő Hubert Konrádnak, akit Oporinnal különben szoros atyafiságos kapcsolat kötött össze, hogy „Christias” címen gyűjtse össze és rendezze sajtó alá a reformátori szellemben fogant legszebb latin vallásos énekeket, az ú. n. carmen-eket és hymnus-okat. Hubert ezt a megbízást már a negyvenes években megkapta, az akkori nehéz közlekedési viszonyok és a negyvenes évek második felében fellángoló protestánsüldözések miatt mégis jónéhány évig eltartott, míg a gyűjteményt Hubert összeállította. Oporin 1552-ben sürgeteskép elküldte a mutatót a nyomás céljára szánt papirosból,² három év múlva, 1555. december 20-án pedig azt írja Hubertnek, hogy ne késlekedjék már tovább a Christias kiadásával. Olyan sokan várnak e gyűjtemény megjelenésére, hogy e várokozást hiábavalóvá tenni valóságos istenkísértés.³ Még ezután is eltartott több mint egy évig, amíg a kézirat Oporin elé, Bázalba került. Ekkor azonban már Oporin nem tudott hozzáfogni a nyomáshoz. Így maradt a reformátori kor e formailag humanista, tartalmilag biblikus, evangéliumi szellemből táplálkozó hymnuszgyűjteménye, vele Melanchthon és más nagyságok költeményei mellett a mi Rákóci Mártonunk hat verse is, kiadatlan.

Hátra van még annak a kérdésnek a megoldása, hogy ki szerezte a kapcsolatot a külföldön úgy látszik csak Vittenbergáig jutó Rákóci Márton és a straszburgi kiadó között. A közvetítőt kereshetjük Vittenbergában a Melanchthon személyében is, de kínálkozik egy másik megoldás is. Ugyancz a straszburgi Hubert Konrád már egy évtizeddel előbb is szoros kapcsolathoz került egy hazánkfiával. Az a Gergely nevű, Belényesről Párisba menő és közben Straszburgban 1543-ban és 1544–45. telén megállapodó hazánkfia lakott mintegy esztendeig Hubert Konrád házában, akinek azután 1545-ből egy Kálvinhoz írt levele is fennmaradt. Már ez a Gergely nevű diák is kapcsolatban volt Huberttel könyvkiadási ügyben is. Straszburgból Párizsba távozva egy

¹ RMK III 436, 455, 475 és 663.

² Schmidt, Karl: Die Briefe des Joh. Oporins an den Strassburger Prediger Conrad Hubert. Basel: Georg 1893. (Basler Beiträge zur vaterländischen Geschichte. XIII. kötet, 381—429) 407.

³ U. o. 408.

straszburgi könyvnyomtatónak adta oda megjelentetés végett görög nyelvtanát, Hubertre bízva a dolog szorgalmazását, azután pedig Huberttől vitt ajánlólevelet Oporinhoz Bázalba. Igen sok nyomós okom van rá, hogy ezt a belényesi Gergely diákokat később ugyanabban a Szegedi Gergelyben találjam meg újra, aki Kálmánesehi utódja volt Debrecen plebánosi tisztaben és aki, amint már említettük, ugyanakkor tanult Vittenbergában, amikor Rákóczi Márton is ott diákoskodott. Ez a Szegedi Gergely maga is nagyon érdeklődhetett az egyházi énekek iránt, hiszen az első magyar református gyülekezeti énekeskönyv megszerkesztése több ének megírásával együtt az ő nevéhez fűződik. Hubert Konrád viszont a maga részéről az első straszburgi református gyülekezeti énekeskönyv megszerkesztője és maga is jeles énekszerző. Ennek a Hubert-féle énekeskönyvnek a párizsi reformpártiak közti terjesztésében éppen a mi Gergely diákunk segédkezett Hubertnek. A közvetítő kérdését ezekkel a megjegyzéseinkkel persze nem tartjuk eldöntöttnek, mint ahogy nem nyújt felvilágosítást a következő egyetlen még rendelkezésre álló további adat sem. A straszburgi egyetemi könyvtárban megvan Rákócinak egy 1560-ban Bécsben kiadott verseskötete (R. M. K. III. 475), a példány azonban nem straszburgi személynek, hanem Thobias Lan-nak, a turóczi ároni Lan-nemzetség emez egyik első tagjának van dedikálva. Így azután valószínű, hogy ez a könyvecske (amelyikről a Régi Magyar Könyvtár, mint Straszburgban lévőről, nem tud), nem a XVI. században került Straszburgba, sőt talán éppen a straszburgi egyetemi könyvtár állományának ahhoz az újabb szerzésű részéhez tartozik, amelyet az 1870-i pusztulás után ajándékoztak össze a birodalom minden részéből.

Végül, hogy jellemezzem a straszburgi kézirat tartalmát, teszem ezt az első öt himnus címének, az első három első és utolsó két sorának, valamint terjedelmüknek, továbbá a hatodik vers, egy esti imádság, teljes szövegének közlésével:

1. *Meditatio Christi mortis in cruce pendentis scripta a Martino Rokocio Turocensi, Pannonio.*

Első két sora: Tristi, et o nimium Christi lugubris imago
Non nisi cum trepido suscipienda meta.

Utolsó két sora: Ne frustra sanguis tuus in me Christe redundet,
Effice, sim regni pars quotacunque tui.

2. *Historia Saulis ex 1. Reg. cap. 13. quae testatur, quod nullus cultus, quamvis sanctissima (ut dicitur) devotione institutus, discedens*

ab expresso verbi Dei, placeat Deo. Sed sit idolatria et blasphemia in spiritu sancto.

Első két sora: Tercentium populus sexagesque decemque
Annos propitio viderat ire Deo.

Utolsó két sora: Sed Deus haud aliter, quam in codice verbi
Traditur, in Christo vultque cupitque coli.

3. *Ex cap. XV. primi Regnorum.* (Az előbbivel azonos tárgyú.)

Első két sora: Tertia iam Saulis prope venerat aestas,
Ter puto Titan versus in orbe luit.

Utolsó két sora: Unicus est cultus Domini, verusque piusque.
Quem docuit summi Christus imago patris.

4. *Cur colitio vita functos?* (Négysoros vers.)

5. *Oratio matutina.* (Tizenkétsoros vers.)

6. *Oratio euntis cubitu.*

Rursus eu felix mihi lux peracta est.
O pater solvo tibi summe grates
Per tuum natum, facinus remitte
Quaeso diurnum.

Lectulo corpus solito repono,
Me tibi totum, Deus o benigne,
Trado, fac in te vigilare nostrae
Lumina mentis.

Angelus mecum tuus esto sanctus,
Qui lupos pellat tenebris vagantes,
Ut Satan saevus, sibi juris in me
Nil sciat, esse.

Bucsay Mihály.

A beregi egyházmegye Emlékkönyve.

A beregi református egyházmegye könyvtáráról írott áttekintésemben¹ említést tettem a beregi egyházmegye *Emlékkönyv*-éről. A könyvtár könyvei tulajdonosainak meghatározásánál használtam egy nagyívrétű kéziratot névsort, amely a beregi református egyházmegye beregszászi könyv- és levéltárában található és melynek címe: *A' helv. hitvallású Beregi Egyház megyében keblezett Egyházak és azokban hajdan 's mostanában Predikatori Szent Hivatalt lojtotott Lelkés:ek töredék Név Sora*. A névsor a korábbi idöket illetöleg meglehetősen hiányos, de az 1760—1860 közötti száz esztendő's idöszakra vonatkozóan már eléggé pontosnak mondható. Kifejezést adtam ezzel kapcsolatban annak a feltevésnek, hogy ez a lelkésznévsor nem azonos azzal a lelkésznévsorral, amelyet Kiss Kálmán a *Szatmári Reform. Egyházmegye Története* 52. lapján említ, s amely szerinte a Zágoni Károly által összeállított *Beregi Egyházmegye Emlékkönyve* negyedik szakaszát alkotja, vagy ha azonos, akkor Kiss tévedett Zágoni szerzőségében, a szerző Atányi Dániel lévén. Ennek bizonyítékául azt hoztam fel, hogy a lelkésznévsorral azonos kiállítású és kézírású beregi esperestörténet-impurum kétségtelenül Atányi Dániel szerzőségét mutatja.

Közben ismét Beregszászot járva a levéltár anyagának további rendezése során olyan adatot találtam, amely feltevésemet részben igazolja, részben megdönti, de mindenesetre megmutatja a való tényállást. Megtaláltam ugyanis *A Beregi ev. ref. egyház megye Levéltárának idö és sorrendi tárgymutatója* néhány megmaradt ívét. (A többi a levéltár viszontagságos idöszakában, a cseh uralom alatt elveszett.) Az egyik íven — az egész megmaradt rész Atányi Dániel kézírása, alighanem 1873-ból, amikor a levéltárat Beregszászra szállították és Atányi rendezte — a következő feljegyzés van:

*A Beregi Egyház megye Emlék könyve
melynek első szakaszában a Beregi helv. hitvallású
Lelkészek rövid életrajzának vázolata foglaltatik.*

*Második szakaszában ugyan ezen egyház megye n. t. Esperest-
jeinek emléke. — Atányi Dániel gyűjteményéből.*

*Harmadikban az egyház megyei Segéd Gondnok Úrak
rövid élet vázolata.*

¹ A beregi református egyházmegye könyvtára. Budapest, 1941. 18.

*Negyedikben az egyes Egyházakban egymást követett
1. 1. Lelki pásztorok nevei.*

*Ötödikben, az egyes Egyházak Iskola Tanítóinak
név sorozata.*

*Hatodikban, az egyes Egyházakról össze gyűjtött
jegyzések foglaltatnak.*

A beregi helv. h. v. Egyház megye rendeletére ezen gyűjteményben össze irta Szernyén — idősebb Zágoni A. Károly — Szernyei ref. lelkész 1865-dik évben.

Tehát a szóbanforgó *Emlékkönyvet* Zágoni Károly állította össze. A hat szakaszból álló gyűjtemény második szakasza tartalmazza az egyházmegye espereseinek történetét. Ez azonban nem Zágoni, hanem Atányi Dániel műve. Az a fentebb már említett esperes-történet-impurum tehát, amely ma is megvan Beregszásztól és amelynek szerzője bizonyosan Atányi Dániel, az *Emlékkönyv* második szakaszának volt a conceptusa. Az ezzel azonos kiállítású lelkésznévsor, amelynek fentebb teljes címet közöltem és amelyet nem tartottam az *Emlékkönyv* negyedik szakaszának, nyilvánvalóan — éppúgy, mint az esperes-történet-conceptus — az *Emlékkönyv* negyedik szakaszának conceptusa. Hogy az Atányi-féle feljegyzésben *ennél* miért nem szerepel Atányi neve, arra nézve csak találgathatnánk. A helyzet az, hogy a XIX. század folyamán néhány beregi egyházmegyei lelkipásztor, elsősorban Zágoni és Atányi behatóan foglalkoztak az egyházmegye multjával és számtalan erre vonatkozó iratot, feljegyzés-gyűjteményt és összeállítást irtak le, olyat is, ami nem saját művük volt. Sőt valószínűnek látszik, hogy egymástól is másoltak egy sereget. Mindezek ősforrását Széles András gyűjtésében gyanítom, akinek adathalmaza és vázlata *A Beregi Tractus Historiája* címmel fennmaradt a beregszászi levéltárban. Hogy azután a másolatok közül egyikben-másikban kinek szerzősége a legnagyobb mérvű, azt igen nehéz eldönteni. Elég legyen annyi, hogy az *Emlékkönyv* összeállítója Zágoni volt, a második szakasz Atányi gyűjtésének eredménye, aki egyébként alighanem részes volt a többi szakaszban is.

Az *Emlékkönyv* eredeti és az egyházmegye levéltárában őrzött példánya ma már nincs meg. Az egyházmegye közgyűlése ugyanis oly értelmű határozatában, hogy 1917-re meg kell írni az egyházmegye gyülekezeteinek történetét, ezt a munkát az egyes lelkipásztoroknak megkönnyíteni kívánván, az egyes egyházakra vonatkozó legtöbb adatot tartalmazó Zágoni-féle Em-

lékkönyvet kiadni rendelte Joó Miklós rakosi lelkipásztornak és egyházmegyei jegyzőnek. Joó Miklós az *Emlékkönyvből* kiírta a minden egyes gyülekezet történelére vonatkozó adatokat és azt megküldte az illetékes lelkipásztoroknak.² Ezek a kijegyzések a legtöbb egyházközségi levéltárban ma is megtalálhatók. Az *Emlékkönyv* maga azonban 1917 után eltűnt. Azok szerint, akik visszaemlékeznek erre az időszakra, alighanem az ukránok pusztításának eshetett áldozatul. Amennyire fájlaljuk ennek a gyűjteménynek megsemmisülését, annál inkább örvendünk annak, hogy a második és negyedik szakasznak, tehát az *esperestörténetnek* és a *lelkésznévsornak*, konceptusai ma is megvannak, egy kis fáradtsággal pedig a hatodik szakasz (az egyes egyházakra vonatkozó adatok) anyaga is összegyűjthető lenne a Joó-féle kijegyzéseknek az egyházközségi levéltárakból való bekérésével.

Harsányi András.

² A beregi ref. egyházmegye 1917. évi április hó 12-én Beregszászban tartott közgyűlésének Jegyzőkönyve. Munkács, 1917. 18—19.

A D A T T Á R.

A sárospataki főiskola diákjai.

Régi vágyunk volt, hogy a Thury Etele Adattára mintájára a sárospataki főiskola diákjainak a névsora is közreadassék. Az idők azonban ennek a tervnek nem kedveztek. Még a jubileumi évben (1931) is csak egy kis része jelenhetett meg a névsornak a Marton János művében.¹ Folytatását meggátolja az a körülmény, hogy az u. n. marosvásárhelyi anyakönyv most sem áll a rendelkezésünkre. De folyóiratunk megindulása lehetővé teszi a névsor közlését, tehát ugyanazon kézirat alapján folytatjuk ott, ahol Marton abbahagyta s a 27, 28, 29, 30, 40, 41, 42, 37, 35, 111. sz. kéziratok felhasználásával, ha másolatból is, megkezdjük a névsor közlését. A rövidítéseket meghagytuk. (A—Anno, B. Kereszturi—Bodroghkereszturi etc.)

A. 1623.

Paulus M. Toltsvai. 14 Februarii.

Martinus Z. Toltsvai. 14 Februarii.

Stephanus Réthei. Rector Budaiensis.

Georgius Bathori. Rector Helymetziensis.

Paulus A. Toronyai. 15. Januar. Rector Mandokiensis.

Stephanus Göntzi. 25 Apr. Rector Aszalaiensis. 1625. 1. Febr.

Georgius Szikszai. 1 Aprilis. Senior. Rector Szattmariensis postquam collaborator et senior 27 Jan. 1625 constitutus fuisse, inde prom. ad Acad.

Paulus L. Helymetzi. 11 Aprilis. Promotus ad Acad.

Martinus M. Helymetzi. Rector Liscensis 1625. 5. Febr. tandem ad Acad.

Demetrius Turi Terebesi. Rector Munkatsiensis 20. Jan. 1627.

Basilius S. Rozgonyi. 15. Aprilis. Promotus ad Acad.

¹ A sárospataki ref. főiskola története. Sárospatak, 1931. 157—164. 1615—1622. bezárólag a 41. sz. kézirat alapján.

Stephanus B. Kaposi. Rector Szantoviensis 1626.
 Paulus K. Helymetzi. Rector Ujlakiensis 1626. Jan.
 Matthias Fonyi. Factus Paedagogus in Szerdahely 1625.
 Georgius Költsei. Factus Paedagogus in Transylvania.
 Valentinus P. Vári. 7 Maji. Rector Ujheliensis.
 Michael P. 16 Ványai. 16. Maji Rector Madiensis.
 Thomas S. Emödi. Rector Zomboriensis.
 Stephanus Töltzéki. Collaborator. Promotus a Stephano

Bethlen.

Stephanus K. Szüthei.

Lucas Kaposi. 21. Junii. Rector Tallyensis insperato occisus
 sclopato trajectus Szerdahelyini A. 1628.

Stephanus Tornai 16. Junii. Rector Liscensis, inde ad Acad.
 redux Pastor, Senior et Episcopus Debrecini.

Franciscus P. Szepsi. Obiit in Patria.

Petrus M. Pataki. 19. Augusti Pastor Toronyaiensis.

Georgius M. Kaposi. Rector Szent Péteriensis 1625. 22. Jan.

Ladislau Szigeti. Rector Toronyaiensis, denuo ingressus
 tandem Beregszasziensis.

Georgius M. Tolmatsinus. Ductus Beregszaszinum, secundo
 ingressus in seniorelem eligitur. Itemque officio cantoratus fungitur.
 ductus Szikszoviam. (*Senior*. Rector Szikszoviensis.)

Paulus Kaposfalvi. Rector Benyeiensis 1627.

Georgius Tserépi. Rector et Pastor Galszetsiensis.

Stephan. Beszermenyi. Collab. const. 18. Novem. Rector
 Göntziensis 20. Jan. 1625.

Joannes G. Szikszai. Rector Variensis. Tandem valedixit
 conditioni Scholasticae.

Basilius Pinkótzai. Rector Cassoviensis. Antequam resigna-
 vissset munus suum, amotus est propter nequitiam suam.

Johannes D. Szikszai. 4. Novembris.

Paulus P. Varsányi. Rector Kaszonyiensis.

Johannes Bölönyi. Clam discessit.

Stephanus P. Göntzius. Rector Tarcaliensis 1628. Julius.

Nicolaus Berei. Praebitor. Rector Ujlakiensis.

Stephanus R. Bathori. Rector Szendrőiensis.

Georgius Sinnyi. Factus Notarius Szikszoviensis.

Martinus P. Kalmantsehi. Praeb. const. 1625. Martii 5. Rector
 Helymetziensis.

A. 1624.

Petrus Z. Miskoltzinus. 14. Januarii. Promotus ad Acad. a Martino Lenkei.

Johannes G. Kalnai. Rector Redmetziensis.

Emericus Ujheli. 11. Aprilis. Rector Helymetziensis.

Matthias P. Rosvadinus. 16. Martii. Rector Ujlakiensis 1625.

2. Febr.

Johannes A. Bodolai. 14. April, Rector Hetzeiensis 1624 die

7. Maji

Jacobus Patakinus. Factus Notarius Patakiensis.

Franciscus M. Corvinus.

Ambrosius M. Transylvanus. Rector Ujlakiensis.

Michael B. Töltzéli.² Senior. Rector Göntziensis.

Paulus Szerdahelyi. 28. Aprilis. Rector Toltsvensis A. 1627.

Ladislauus Huszti. Rector Szantoviensis.

Daniel P. Szalkai. Rector Ungvariensis.

Stephanus Tallyai. Senior 1628. 19. December, ductus Claudopolim A. 1628.

Stephanus Banfi Hunyadi. Factus Cantor Rima Szombatiensis.

Stephanus Oltsvári. Factus Cantor Rivulinus.

Stephanus Szikszai. Rector Vadasziensis.

Andreas P. Ruzskai. Rector Szerentsiensis, redux ex Acad. fit Rect. et Prof. Sár. Patakiensis.

Michael Miskoltzi. Rector Kereszturiensis.

Thomas Egri. Rector postae civis Munkatsiensis.

Laurentius Pataki. Factus Pastor Zemleniensis.

Paulus Ibranyi. Rector Zemleniensis 1628.

Stephanus P. Hertzegszőlői. Rector Kisvardiensis. Iterum ingres. 1627.

Benedictus B. Hunyadinus. Rector Aszaloiensis.

Johannes B. Hunyadianus. Rector Szigetiensis. Iterum ingress. 1628. Nov. 27.

Franciscus N. Papi. Rector Madiensis tandem Secularis.

Ladislauus P. Diósadi. 20 Decembris. Rector Szendrőiensis.

Gregorius Tallyai. Senior tandem Rector Szantoviensis.

Stephanus Szaniszlai. Clam discessit.

Andreas Laskai. Rector Munkatsiensis.

Michael Szinervárallyai. Rector Szigetiensis.

² A 42:132. I. szerint Fülcsépi. Szombathi a seniorok bő életrajzát adja u. i.

Georgius Ardivinus. 23. Decembris. *Senior* tandem Rector Tartzaliensis.

Michael Batzoni. Interfecit studiosum Georgium Enyedinum et discessit.

A. 1625.

Petrus Ketskemeti. Rector Vamosujfaluiensis.

Micha. N. Levai. Rector Szerentsiensis 1629.

Johann. Miskoltzi. Rector Kaszonyiensis.

Johann R. Nábrádi. *Senior*. Rector Tartzaliensis. inde ad Acad.

Andreas Szepsi. Rector Tokaiensis.

Stephan. Sz. Szikszai. Obiit A. 1626. 2. Jan.

Michael A. Göntzi.

Stephanus M. Toronyai. Rector Kaposiensis.

Andreas B. Geresi. *Senior*. Rector Göntziensis A. 1626

7. Junius.

Nicolaus Egresi.

Stephanus Bényei. Rector Szent Peteriensis.

Basilius S. Szepsi. Rector Rima Szombatiensis.

Michael Coronensis Transyl. Praebitor. Rector Ungvariensis 1630. 14. Apr.

Paulus C. Munkatsi. Obiit A. 1627. 15. Apr.

Franciscus F. Szántai. Rector Ujlakiensis 1630.

Thomas Kecskeméti. Rector Kaszonyiensis.

Paulus K. Mihalyinus. Remorata discessit.

Georgius C. Diós Györi. Rector Munkatsiensis.

Michael Szepsi. Szobratzinum ductus pro Pastore.

Stephan.² P. Nagy Tallyai. *Senior*. Rector Miskoltziensis.

Georgius C. Enyedinum. Interfectus a comite eundo Varadinum.

Georgius N. Ujvarinus. 20. Junii. Rector Toronyaiensis.

Gaspar Belmegyeri.

Paulus Liszkai. 17. Junii. Rector Helymetziensis.

Johannes P. Váradi.

Johannes Baratz. Rector Helymetziensis.

Matthias P. Ujházi.

Matinus P. Pápai. Rector Helymetziensis.

Petrus P. Szepsi. Rector Pathaiensis.

Paulus P. Györkei.

Stephan. D. Losontzi. Rector Hetzeiensis.

² A szeniorok jegyzéke szerint (41:15. 1.) Johannes.

Michael P. Kereszturi.

Andreas Pataki.

Emericus Szalantzi. Rector Kisvardaiensis.

Johannes Sz. Saroki. Rector Toltsvensis.

Nicolaus N. Vari. Rector Szattmariensis.

Michael B. Geresi. *Senior*. Rector Rivulinus A. 1630. 3. Julii.

Stephanus B. Kereszturi. Rector Tokaiensis.

A. 1626.

Johannes M. Szigedi. 6. Aprilis. Praebitor. Rector Redmetziensis.

Martinus B. Mandoki. Praebitor. Rector Szepsiensis.

Stephanus Hoporti. 8. Maji. *Senior* A. 1630.

Michael D. Györkei. Rector Redmetziensis.

Martinus M. Somosi. Rector Gal-Szetsiensis.

Stephanus Redmetzi. Rector Tsitseriensis.

Andreas M. Szikszai. Valedixit nulla habita ratione.

Martinus S. Szentpeleri. Rector Kaposiensis.

Gaspar P. Tolnai. Rector Szerentsiensis.

Georgius P. Balai. Rector Aszaloviensis.

Michael P. Szent Peteri. Rector Szent Peteriensis.

Thomas P. Homonnai. Rector Mandokiensis.

A. 1627.

Stephanus P. Miskoltzinus. Obiit in Ao eodem.

Georgius Almasinus. Praebitor. Rector Toltsvensis.

Johannes Szegedi. Rector Moccainus.

Valentinus Mandokinus. Rector Kaposinus.

Martinus S. Tordai. Rector Szendrőiensis, postea ivit Albam Juliam.

Michael Turi. Rector Tallyensis, inde prom. ad Acad.

Stephanus T. Ujhelinus. Rector Szendrőiensis.

Martinus P. Tsepregi. Rector Szőlőskeiensis. Ibiq̄ue fungitur officio dupplici.

Benedictus Gyöngyösi.

Johannes Dobrai. Rector Beregszásziensis.

Lucas Szetsi. Rector Zemleniensis.

Michael Ujvári. Exiit infamis et factus Pontificius.

Georgius S. Szendrei. Rector Kaposiensis.

Stephanus A. Szigetinus. Obiit.

Andreas O. Szikszai. Obiit.

Ananias P. Apatzai. Pastor factus.

Emericus Sárvári. Rector Liscensis Ao. 1632.

Johannes Tsákány. Rector Getseiensis.

Valentinus Liskai. Rector Kisvárdiensis. unde rediit in Collegium et obiit.

Johannes Polgári. Obiit Patakini.

Johannes Szetsi. Rector Varannaiensis. inde rediit in Coll.

Stephanus Harsányi. Excessit Collegio.

Stephanus Rivulinus. Uxorem duxit.

Johannes D. Rozgonyi.

A. 1628.

Andreas Szent Marjai. 15. Martii.

Michael Szantai. 22. Febr. Rector Moktsaiensis.

Georgius Ujfalusi. Febr.

Paulus H. Ardai. Praebitor 26. Marti 1628.

Georgius M. Göntzi. 26. Martii.

Johannes S. Transylvanus. 28. Februarii.

Michael S. Zelenyi. 28. Aprilis.

Andreas S. Szetsi. Rector Redmetziensis.

Nicolaus L. Stattmári. 6. Julii. Episcopus Szattmariensis tandem factus.

Petrus S. Kazintzi. Collegio valedixit.

Franciscus S. Verézi. 18. Augusti. Senior. Rect. Kereszturiensis, prom. ad Acad., redux Prim. Coll. Patach., tandem Pastor Patakiensis.

Stephanus A. Toronyai.

Johannes N. Kereszturi. Obiit A. 1631. in patria sua.

Stephanus P. Nolanus. Rector Liscensis.

Valentinus P. Arpástói.

A. 1629.

Stephanus Mohátsi. 7. Februarii.

Stephanus P. Szegedinus.

Michael Ungvári. Rector Tokajiensis.

Johannes P. Gyóni. Promotus ad Acad.

Martinus D. Kolbásai.

Johannes A. Tartsai. Cantor Publicus factus.

Martinus Szinai. Rector Abariensis 1629.

Franciscus Szobrántzi. 24. Máj. Rector Váriensis. Secunda vice ingressus. tandem Ungvariensis.

Johannes A. Tartsai. Cantor Publicus factus.

Martinus Szinai. Rector Abariensis 1629.

Franciscus Szobrántzi. 24. Máji. Rector Váriensis, Secunda vice ingressus, tandem Ungvariensis.

Andreas Soltzai. Rector Liscensis.

Jacobus Diósgyóri. Rector Kisvárdaiensis, postea Pastor factus.

Georgius S. Komaromi. 8. Augusti.

Valentinus P. Bodosi Transylv. 10. Augusti. Rector Pelsótzien-
ziensis.

Georgius Peske Suri. 28. Augusti. Rector Kereszturiensis.
Ibidem sacellanus ordinatus.

Franciscus A. Rivulinus.

Andreas Makainus. Collaborator factus. Obiit Patakini A.
1633.

Martinus Cz. Toltsvai.

Nicolaus Radnóti.

Valentinus Terebesi. Rector Terebesiensis.

Petrus K. Pelsótzinus. Obiit A. 1632. 3. Jun.

A. 1630.

Johannes B. Szetsi.

Nicolaus S. Györkei.

Johannes S. Kapusinus. Rector Helymetziensis 1633. Május.

Johannes Boldvai.

Stephanus Levai.

Paulus Fekete Ar dai.

Gregorius Szécs Kereszturi.

Andreas P. Ujházi.

Stephanus Kálnai. Rector Szerentsiensis.

Stephanus P. Aszalai. Obiit.

Andreas Ilki.

Georgius K. Paksi.

Michael Beregszászi.

Stephanus Aszalovius.

Stephanus Debretzeni. Promotus ad Acad.

Johannes Miskoltzi. Rector Tállyaiensis.

Johannes M. Onadiensis. 25. Septembris.

A. 1631.

Stephanus Fövényesi. Promtus ad Acad. unde redux fuit
Profess. Sch. Patakinae.

Stephanus Hetzei. 15. Januarrii. Senior. Rect. Göncziensis,
ubi obiit.

Andreas Érsekujvarianus.

Paulus Szondinus.

Johannes P. Görgei. Rector Szantoviensis, ubi obiit.

Ambrosius Szattmar Nemeti. Rector Benyeiensis.

Paulus Tartzali. Rector Beregszásziensis. Post reditum ex Acad. Prof. Sch. Patak. circ. A. 1644.

Michael P. Vásárhelyi.

Georgius Szantovius.

Georgius Mederus Tsejdinensis.

Stephanus Szendrei.

Petrus Tarjáni. Praebitor constitutus.

Paulus S. Merai.

Gregorius Bari Tsallokőzinus. Praebitor. Rector Toltsvensis.

Factus est Secularis et Rationista Principis Georg. Rakotzi I.

Sigismundus Szent Miklósi. Rector Zemléniensis.

Michael Hetzei. Rector Madiensis.

Michael S. Szent Péteri. Rector Ujheliensis. Post reditum ex Acad. factus Prof. Patakiensis A. 1642.

Andreas Ujlalusi. Rector Beregszásziensis.

Petrus Ujhelyi. Mortuus est.

Andreas H. Regetzi. Rector Kereszturiensis.

Thomas D. Hetzei. Rector Zomboriensis.

Georgius Ragályi. Rector Rima Szombatiensis A. 1633. 3. Sept.

Johannes Göntzi. Rector Hetzeiensis.

Lucas Szerdahelyi.

Stephanus S. Debretzeni. Rector Rivulinus, inde prom ad Acad.

Stephanus K. Tokaji.

A. 1632.

Daniel P. Kolosi. 25. Maji. Promotus, post Rector Sch. S. Patak, tandem Pastor Beregszásziensis.

Martinus S. Geresi. Rector Mandokiensis.

Stephanus Gyarmathi. Collab. primar. cont. 13. Febr. 1634. Senior. A. 1634. 3. Oct., tandem Rector Szikszoviensis.

Franciscus P. Gyarmati. Rector Szent Peteriensis A. 1633. 13. Januar.

Stephanus P. Kállai. Obiit.

A. 1633.

Johannes Dioszegi. 9. Februarii. Rector Szepsziensis.

Michael Makfalvi. 29. Februarii.

Stephanus Győri. 19. Febr. Rector Szantoviensis, inde salut. Acad. 1640.

Georgius Szikszai. Rector Aszaloviensis.
 Benedictus P. Szikszai. Promotus ad Academias.
 Thomas Nábrádi.
 Michael Miskoltzi. Rector Toltsvensis 1638.
 Petrus Félégyházi. Rector Tokajiensis 1638.
 Johannes Vári.
 Valentinus P. Vanyai. Rector Benyeiensis.
 Michael Mádi. Rector Tokajiensis.
 Michael Nemeti. Tertio nonas Juni. *Senior*. Rector Tartzaliensis. A. 1639. April.
 Andreas H. Visolyi. 9. Junii. Rector Galszetsiensis.
 Michael P. Nyéki. Rector Helymetziensis.
 Johannes Isépi. Rector Kaszoniensis 1638.
 Valentinus Toltsvai. Rector Toronyaensis.
 Georgius K. Pelsötzi. Obiit in Coll. A. 1634. 28. Oct.
 Johannes Szúrtei.
 Petrus K. Tállyai. Rector Tallyensis, inde prom. ad Acad.
 Stephanus P. Szepsinus. Salutavit Acad. A. 1634. 1. Junii.
 Andreas P. Aszalainus. Obiit.

A. 1634.

Georgius P. Göntzinus. 25. Janu. Rector Liscensis A. 1638.
 Stephanus P. Kálmándi. Rector Mandokiensis.
 Paulus K. Szikszai.
 Michael N. Ajtaji.
 Andreas P. Szepsi. 1. Septembris.
 Demetrius F. Miskoltzi. 3. Septembris. Rector Ungvariensis.
 Georgius M. Hetzei. 26. Augusti. Obiit.
 Andreas Visolyi. 9. Septembris. Rector Munkatsiensis.
 Michael Beregszászi. 1. Septembris. Rector Rima Szombatiensis.
 Johannes Bajomi Saxo. 4. Octobris. Exiit infamis.
 Petrus B. Szepsinus. 9. Novembris. Rector Hetzeiensis.
 Johannes S. Szent Peteri. 16. Novembris.
 Stephanus P. Novaji. 16. Novembris. Rector Aszaloviensis.
 Johannes Czyréki. 4. Decembris.
 Thomas Lipotzi. 20. Decembris. Rector Ungvariensis.
 Georgius V. Ondi. 24. Decembris. Rector Zempléniensis.
 Petrus B. Szepsi. 24. Decembris. Rector Zomboriensis.

Közli: *Gulyás József*.

Adalék a XVII. századbeli lelkészválasztás történetéhez.

En Técső Várossának Fő Birája Varga Miklós, és mellette lévő Hűtös Polgárok, úgy mint C'athó Mihály, Katrin Mihály, Acs István, Patkó András, Szabó András, &c. Adgyuk értésére az kiknek illik, hogy in hoc Anno praesenti 1694, die 29 Junii. Szigeth Várossa requirala minket ez okon: hogy Fide mediante adnánk Testimonialis arrul pecsetünkkel confirmálván ha ab antiquo az Dominus Terrestris Eő Xlgok Consensusa nélküli Praedikátort onét s ollyat, az mellyet mi szeretünk s kedveltünk el hozhattuké av. nem. Mi azért fide mediante aszt mongyuk, mellyet szokot Város Petsetünkkel is confirmalunk, hogy mi soha az Dominus Terrestrist Pap iránt nem requiráltuk sem hozatása sem marasztása felől, sőt az Idvezült Urak is soha minket arra nem kényszerítettek, tudván az iránt való privilegiomunkat, ez után sem akarjuk azt bé venni, hogy ne talán casu quo ollyat vetnének nyakunkba az kinek tanítása mi közöttünk hasznos nem lenne, egy szoval az Privilegion mellől el em állunk. Az mint tartya Carolus Donatioja. Es az Papot szabad akarattyokból fogadgyak bé, az kit azon Ecclesiakban nem csak ideigh, de örökössön is ott tarthassanak.

Nos idem qui supra.

Eredeti, egész iven, papirfelzetes zöld viaszpecsét maradványával.

Kivül a hajtáson kb. ugyanolyan koru irással: „Técső Várossának Testimoniálisa privilegiomi (!) szabadsága az prédikátorok felől.”

Későbbi feljegyzés: „Kötet X. Szám 5. A' Técsői közönség Testimonialissa az eránt, hogy a' Papok választásában, a' Földes Uraságnak akaratyával, melly őket zabolázta volna, nem élt; dd° 1694. 19° Junii 821. Szigeth Die 20° Augusti 821. Tar Gáspár”

Közli: Révész Imre.

EGYHÁZTÖRTÉNETI IRODALOM.

A pietizmus családfája. Jegyzetek Lang Ágost új könyvéhez.

A Kálvin- és Buccr tanulmányai révén jól ismert hallei református egyháztörténész, Lang Ágost, legújabb művében¹ olyan nagy horderejű elméletet állított fel, amely, ha sikerül igazolni, egész újkori egyház- és szellemtörténeti képünket mélyrehatóan módosítaná.

Lang szerint a pietizmus nem a XVII. század második felében keletkezett, ahogy eddig tudtuk, hanem már sokkal régebben, még a reformáció első két évtizedében. Bucerben, Strassburg reformátorában látja Lang a pietizmus alapvetőjét. Bucertől Spenerig és Franckeig a következőképpen húzódnék azután a hatások lánc. Bucer hatását vették volna át a reformátor angliai tartózkodása alatt Hooper és Bradford és adták volna tovább a puritánoknak, főleg a kongregacionálistáknak. A puritánizmuson belül a pietista ág képviselőjét Lang Perkinsben jelöli meg. Az ő indításai azután tanítványai és „szellemi rokonai” révén, mint Baynes, Sibbs, Bolton, Bayly kerültek volna a nagy angol (Bunyan, Wesley és Whitefield) és kontinensi pietistákhoz.

Látjuk, hogy Lang elmélete főleg két ponton szakít az eddigi egyháztörténeti szemlélettel. Először is olyan egyháztörténeti jelenségeket állít genetikusan összefüggésbe, amelyeket eddig elszigetelteknek, vagy egymástól sokkal kisebb mértékben függőknek tartottunk. Másodszer, ami ezzel együtt jár, Lang a pietizmus elnevezést kiterjeszti erre a reformációig húzódó egész összefüggésre és annak teljes formavilágára. Röviden: a puritánizmus, a pietizmus, a metodizmus és az újabb mozgalmak csak egyes

¹ Puritanismus und Pietismus. Studien zu ihrer Entwicklung von M. Butzer bis zum Methodismus. Neukirchen: Erziehungsverein 1941. 360 lap. [Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche, 6. kötet.]

fejezetei lennének annak a pietista áramlatnak, amelynek elindítója a strassburgi reformátor, Bucer Márton.

Már előljáróban allapítsuk meg, hogy sokkal nagyobb bizonyító anyag mellett tarthatnánk csak Lang tételét elfogadhatónak, mint amit könyve felhoz. De magát a bizonyítás módszerét sem látjuk sem egyöntetűnek, sem elvileg tisztázottnak. A történelmi hatásvizonyok kutatása közben Lang egyaránt felhasználja az életrajzi, az összehasonlító dogmatörténelmi és a vallásfenomenológiai jellegű érveket. Ez így is van rendjén finom szellemtörténelmi összefüggések nyomozása közben. Lang azonban nem enged minden felhozott adatának szabad futást, hanem mindig csak annak az érvfajtnak tulajdonít súlyt, amely fent ismertetett tételét támogatja. Ha pl. az összehasonlító-teológiai vizsgálat negatív eredménnyel végződik, akkor azért állapít meg összefüggést két jelenségcsoport közt, mert a vallásfenomenológiai kép. a vallásos élet színezete, tüntet fel hasonlóságot. Leggyakrabban ehhez az érvfajta-hoz kénytelen folyamodni a szerző, holott, amint később megkíséreljük kifejteni, éppen ez a jelen esetben a legkevésbé meggyőző.

Módszeres érdekből talán jobb lett volna előre leszögezni Langnak, hogy mit értsünk *pietizmus* alatt tanszerű és gyakorlati kegyességi vonatkozásban egyaránt. Sőt azt is meg kellett volna jelölnie, hogy a pietizmus jellemvonásai között melyek azok a leglényegesebbek, amelyeknek feltétlenül együtt kell megtalálhatóknak lenniök, hogy valamely vallásos magatartás még mint pietista legyen felismerhető. Ehelyett Lang csak könyve utolsó lapján, mint már a tárgyaláson kívül maradtat, veti fel a kérdést, hogy vajon van-e sajátos pietista teológia és hogy a pietizmuson belül milyen viszonyban állnak egymással a gyakorlati-kegyességi és a tanszerű elemek? Addig még elmehetünk Langgal, hogy előre adott meghatározás helyett maga a pietizmus átnézetét nyújtó mű, az egyes történelmi személyek és mozgalmak mondják el, hogy mi is hát a pietizmus. Lang könyve folyamán azonban az egyes fejezetekben nyert kép a másikkal és a harmadikkal összehasonlítva inkább a jelenségcsoportok különállását, mintsem azok egymástól való szorosabb függését juttatják eszünkbe. Így már azután erősen nélkülözzük a határozott állásfoglalást abban az irányban, hogy van-e és melyik a szerző szerint az alapvonásoknak az a szűkebb együttese, amelyek meglétében bárhol is pietizmusról beszélhetünk és amelyek közös ottléte esetén két egyébként sok mindenben eltérő egyéniséget, teológiát, ébredési mozgalmat egyaránt pietistának nevezhetünk.

Térjünk most már rá Lang könyveinek részleteire. Lássuk melyek azok a vonások, amelyekkel Bucer kegyességét mint pietistát jellemzi. Közbevetőleg említsük meg, hogy Lang Bucert ez utóbbi életének csak két utolsó, úgynevezett angliai évében vizsgálja, mert csak ezek az évek lehettek hatással az angol puritánizmusnak, mint Bucer „pietizmusa” folytatójának, alapvetésére. Lang szerint Bucer pietista kegyességének alapja a kettős predestináció dogmája. E tételből, amely Isten mindentintező (allwirksam) voltának kifejezése, következik Bucer számára, hogy az „új élet” és ennek gyümölcsei a Szentlélek munkájának az eredményei és egyben mutatói. Csak ott beszélhetünk kiválasztottságról, ahol ez „új élettel, gyümölcsökkel” bizonyítható. Ebbe az összefüggésbe helyezendő a Bucer által szervezett egyházi közösségek mély erkölcsi komolysága és gyakorlatias buzgalma.

Mint jellemző speciális sajáttságot említi fel Lang Bucer „pietizmusának” rajzánál a reformátor rendkívül szigorú felfogását a nyugalom napjának a megszentelésével kapcsolatban.

Bucer teológiájában és pásztori gyakorlatában mégis a legfontosabb szerep a *Christengemeinschaft* fogalmát és megszervezését illeti meg Szabad legyen ebben az érdekes kérdésben Lang adatait kissé bővebben előtárunk. Bucer 1456-ban szervezte meg Strassburgban az első ilyen közösségeket. A reformátor gondolkozásán mint vezérmotívum uralkodott Krisztus királyságának eszméje. Gyülekezeti vonatkozásban ennek az felelt meg, hogy a megvallottak gyülekezete hit, szeretet és fegyelem dolgában olyan szoros közösségben éljen, mint a testben a fő uralma alatt a tagok. A presbiteri tiszt bevezetése is a Krisztus-közösség felé vezető úton kívánt jelentős lépés lenni. Bucer azonban mintegy másfél évtizedes gyakorlat alapján rossz tapasztalatokat szerzett vele. A presbiterek egyrésze elhanyagolta különös kötelességét, sőt még templomba sem járt rendszeren. Ekkor jutott Bucer arra a gondolatra, hogy igazi gyülekezeti élet a népegyház talaján nem valósítható meg a maga kívántos bensőségében és tisztaságában, tehát önként jelentkezőkből, hitüket megvalló és arról életük által bizonyosságot tevő keresztyénekből kell ezt a közösséget egybeszervezni. Az első *Christengemeinschaftok* megalakulása után az azokon kívülmaradt egyháztagok részére tovább folyt az ige hirdetés és a keresztség szentségének a kiszolgáltatása, arra azonban felkérték az ilyeneket, hogy mint „méltatlanok” botránkozás elkerülendő az Úr asztalához ne járuljanak. Maradtak Strassburgnak olyan körzetei is, ahol nem alakítottak *Christengemeinschaftot*, itt a gyülekezet megoszlása bizonyosságtévő

és halott hitű tagokra nem került ilyen mértékben napvilágra. Maga az egyházi fegyelem 1546 után Strassburgban azokban az egyházkörzetekben, ahol a közösség megalakult, csak a közösség tagjaira korlátozódott. Ez különböztette meg ettől az időtől fogva Strassburgot tanítványától, Genftől, ahol az egyházi fegyelem mindenkire kiterjedt.

Nyilvánvaló, hogy Bucer *Christengemeinschaftja* nagyon hasonlít a puritánok, vagy a pietisták nevéhez fűződő hasonló tömörülésekhez, általában az úgynevezett *Gemeinschaftschristentumhoz*. Bucer azonban közvetlenül nem hathatott ezen a téren a puritánizmusra, mert angliai tartózkodása alatt nem állt módjában ilyen közösség szervezése. Lang annyit mutat ki, hogy Bucer irodalmi úton Angliában is többször szót emelt ebben az irányban. Bár maga a *Christengemeinschaftnak* megfelelő kifejezés egyszer sem fordul elő az angliai írásokban, Lang helyeket idéz, ahol Bucer az angoloknak olyan lelki közösség létesítését ajánlotta, amely a test tagjainak szerves közös életére és összemunkálkodására hasonlít. E közösségek külső életformáját Bucer összejegyzésekben és fejtegetésekben (*collatio, disputatio*) jelölte meg.

Bucernek angliai tartózkodása alatt alkalmazkodnia kellett az ott talált körülményekhez úgy, hogy Lang is azt a megállapítást teszi, hogy ottani gyakorlati egyházférfiúi működésével inkább az anglikánizmusnak lett egyik alapítója. A pietizmus angliai magvetését Lang szerint Bucer irodalmi műveiben végezte volna el. Ezen a téren, írja Lang, szabadon tárhatta fel legmélyebb meggyőződését és eszményeit és lett éppen irodalmi hatása révén egy az anglikánizmust túlszárnyaló további fejlődés elindítójává.

Langra a következőkben az a feladat hárul, hogy megkeresse a lánc következő szemeként azt az angol teológust, aki a buceri indításokat átadta a puritánizmusnak. Elsőnek Hoopernek, a vértanú anglikán püspöknek, „a puritánizmus magvetőjének” az egyéniségével foglalkozik. Szertartási kérdésekben elfoglalt radikálizmusával, állapítja meg Lang is, Hooper nem Strassburg, hanem Zürich tanítványa. Úrvacsoratanában viszont Lang a strassburgi középirányt véli felfedezni. A magunk részéről szabad legyen megjegyeznünk, hogy Hooper úrvacsoratanát Bullinger Zürichében is éppen olyan jól el tudjuk képzelni. Zürich és Strassburg a negyvenes években nem különbözik már egymástól az úrvacsora nem csupán szignifikatív, hanem exhibitív jellegének. Krisztus teste valóságos jelenlétének, továbbá „lelki” élvezésének a megvallásában, azzal a megszorítással, hogy Krisz-

tusnak valóságosan jelenlevő teste mennyei, azaz lelki test. A strassburgiak mindössze azzal válnak ki némileg más belvét irányúak között, hogy a kifejezésekben, még a vittenbergai Konkordia hatásaként, inkább tekintettel vannak a lutheri álláspontra. Nem alkusznak meg azonban az úrvacsora ajándéka, a valóságos Krisztus, csak hit által, lelkileg fogadható voltát illetően. Hoopernél azonban az egyszerűbb, *oekolampadi* vagy *bullingeri* típusú kifejezéseket véljük megtalálni.

Bucerével egy nevezőre kétséget kizáróan csak Hooper szombatfelfogását lehet hozni. Mivel Hoopernek ez a kiépült tanítása a nyugalom napjáról szóló puritán tannak első ilyen jelentkezése, ebben a vonatkozásban Hooperen keresztül tényleg Bucernek a puritánizmusra gyakorolt befolyása válnék nyilvánvalóvá. Langgal szemben azonban feltehetjük a kérdést, hogy elegendő-e ilyen kiterjedelmű hasonlóság, hogy Hoopert miatta Bucer irányára folytatójának tekinthessük. Láttuk, hogy Hooperre szertartási vonatkozásokban elsősorban Zürich hatott. Azt is tudjuk, hogy Bucerral nem álltak fenn mélyebb személyes kapcsolatai. Nem magyarázza-e tehát elégséges módon a két teológus szombatfelfogásának egyezését az, hogy mindketten jelentős szerepet tulajdonítanak az evangéliumi keresztyénségben is az ószövetségi törvénynek? Ismerve mindkettőjükénél az ószövetségi törvény nagyon pozitív megítélését, az volna feltűnő, ha a nyugalom napjáról, ha egyszer szólnak róla, eltérően nyilatkoznának. Azonos alapon állva, azonos egyházi közösségben, azonos népi fogadkozásokkal szemben kellett ugyanabban a kérdésben véleményt nyilvánítaniuk. Nincs semmi különös benne, hogy a két vélemény közel áll egymáshoz. Ugyanezt mondhatjuk arról a Hooper és Bucer közötti másik egyezésről is, hogy t. i. mind a ketten nagyra értékelték a személyes lelki átélést, az olyan hitet, amelyik az egész belső világot átalakítja és tettekben jut kifejezésre. Ez az egyezés csak akkor bizonyítaná Bucer közvetlen ráhatását, ha ezt a nézetet és az alapját kitevő értékelést szabad volna a keresztyénség történetében egyedül Bucer nevéhez fűzni.

Sokkal könnyebb egyenes buceri ráhatásokat igazolni Bucer tanítványa és tisztelője, Bradford esetében. Ő azonban korántsem játszott olyan fontos szerepet a puritanizmus megalapozásában, mint Hooper. Az első láncszemet tekintve tehát nem tartjuk sikerültnek Lang bizonyítását.

A buceri hatást a puritanizmus talaján tovább vinni hivatott

Perkins esetében nehézséget okoz, hogy Perkinsre már nem Bucer, hanem Kálvin volt elsősorban döntő befolyással.²

A Bucertől kiinduló lánc két utolsó szemeként tárgyalja Lang Bunyan irányát és a methodizmust. Tételének itt az ellene, hogy míg Bunyannél a keresztyén élet alapvető eseménye a „megtérés”, addig Bucer irataiban, mint éppen Lang jegyzi meg, maga ez a fogalom (*conversio*) igen ritkán fordul elő és akkor is a bűnbánattal (*poenitentia*) egy jelentésben. Másik fontos különbség, hogy Bunyan „individualista”, az egyes lelket tartja szem előtt, míg Bucernek, mint láttuk, alapgondolata a Krisztusnak a királysága, a gyülekezet fölötti lősege. Míg Bucer érdeklődése erősen „szociáletikai”, addig Bunyan pietizmusáé sokkal kevésbé az.

A methodizmus vezérei, Wesley és Whitefield, azzal ugranak ki a Lang által feltételezett hatássorból, hogy nem vallották egyenlő értékben a kettős presztinnációt. Lang számára avégből, hogy a methodizmust buceri indítások és a puritánizmus feléledésének tekinthesse, csak az ú. n. gyakorlati vonások, az erkölcsi komolyság, az élet minden vonatkozásának szigorú evangéliumi átítottsága maradnak meg bizonyító anyagul. Ezzel kapcsolatban azonban a már említett nagy elvi nehézség merül fel. Nagyon is kérdéses, hogy az összehasonlító módszer, amelyik a dogmatörténetben olyan kitünően beválik, ugyanolyan joggal alkalmazható-e a kegyesség gyakorlati megnyilvánulásaira is? Úgy áll-e a helyzet itt is, mint a dogmatörténetben, hogy hasonlóságokból függésre és ráhatásra következtethetünk a hasonló mozzanatok között, vagy pedig azok között és egy harmadik között, vagy pedig keletkezhetnek esetleg hasonló megnyilatkozásai a keresztyén kegyességnek egymástól teljesen függetlenül is? Közelebbről az a kérdés, hogy hozzáköthetom-e a szellemi tulajdonjog fonálával az egyháztörténelem bármelyik szereplőjéhez azt a lelki világot, amely az evangéliumi mozgalmakal jellemzi: a bűnbánati prédikáció megélenkülését, komolyságát, őszinteségét, a meginduló lelki élet örvendetes bensőségét, érzelmekkel telítettségét, erkölcsi szigorát, közösségi vonását, evangélizáló és misszionáló buzgalmát, stb. Még ha nem is tagadhatjuk, hogy irodalmi úton

² Perkins tanítványait és szellemi rokonait tárgyalva kerül a sor Byly Lajosra is, aki a mi Medgyesi Pálunk két fordítása révén a magyar fejlődésre is hatott. A magyarországi puritánus és pietista mozgalmakról Lang nem tesz említést, holott fontos hatással voltak a hazai egyházi életre és iskolázásra, tehát helyet érdemelnének a pietizmus egyébként csak futó vonásokkal megrajzolt európai tablóján.

közvetített egyháztörténeti hatásuknak is nagy része lehet ilyen élet keltésében, vagy színezésében, ezeket a ráhatásokat pontosan mégsem lehet megjelölni, mert az a nézetünk, hogy az ösz-szes Lang által vizsgált evangéliumi mozgalmakra nézve minden irodalmi hatást (misszionáriusi, vagy evangélizátori hatásról nem sikerült adatokat szerezni) túlszárnyal és szinte a minimumra szorít egyetlen könyvnek, a Szentírásnak a hatása. Benne vannak az evangéliumi ébredésnek magvai elvetve. Ahol egy közösség a reformátorok íráselvével a Szentírás nyomán elindul, ott az Ige keresztyén életet nemz, amely, ha érett és teljes, mindenütt hasonló vonásokat mutat. A Szentírás olyan gazdag hatásforrás gyakorlati keresztyén élet keltésére, hogy mellette más források pontos elkülönítése igen-igen nehéz és aligha vehető fel az oknyomozó egyháztörténet eszközkészletébe. A gyakorlati keresztyén életnek bizonyos sajátosan színezett alakja átültethető ugyan, ha fennmaradását hitvallásos könyvek, egyházi énekek és liturgia, tehát gyülekezeti életfolytonosság őrzi, ilyen sokféle és erős kapcsolatot azonban a Lang által vizsgált egyháztörténeti jelenségek közt nem sikerült kimutatni. Nem marad tehát más hátra, mint tovább folytatni az adatgyűjtést a bizonyításra alkalmasabb tanszerű, szertartási, szervezeti vagy egyházfegyelmezési mozzanatok világában. Amíg a kutatás a Lang könyvében összegyűjtött bizonyító anyagot meg nem többszörözte, addig a református keresztyénség evangéliumi mozgalmait egymásból egyelőre nem magyarázhatjuk és Strassburg német reformátorára sem vezethetjük vissza. Ha történelmileg elhatárolt evangéliumi mozgalmak között a gyakorlati keresztyén élet területén szembeötlő hasonlóságot találunk, akkor a kutatás mai állása mellett ennek az életnek mindenkori előállításában épp úgy, mint hasonlóságában a döntő hatást a Szentírás indításainak kell tulajdonítani.

Lang könyvének maradandó nagy érdeme nagy új anyagnak világos, rokonszenves és pontos előtárása. A Kálvin előtti helvét irányú reformációt a kutatás eléggé elhanyagolta, holott az angol reformáción kívül a magyar reformáció helvét ágának az alapvetésére is ez a korábbi fejlődés hatott. Minden tudós munkát üdvözlünk, amely a strassburgi reformációt élesebb megvilágításba helyezi. Ebben a vonatkozásban Lang könyvének különös értéket ad Bucer „pietizmusának” részletes rajza.

Bacsay Mihály

Dezső László: Bevezetés a katonai lelkigondozásba. I. könyv.
Pápa 1941. Főiskolai nyomda, 144 l. — 8 r.

A magyar protestáns egyháztörténetírás úttörői és munkásai mindmáig nagyobb részben nem hivatásos történészek, hanem hivatásuk szeretetétől vezérelt vidéki lelkipásztorok voltak. Adatgyűjtő, forrásközlő és feldolgozó munkájuk módszerbeli fogyatékoságáról sok szó esett már és méltán, de mennyivel hátrább állanánk multunk ismeretében lelkes fáradozásuk nélkül. A tudományos központoktól távol élő lelkipásztorok egyháztörténeti munkálkodását szerető figyelemmel kell fogadnunk ma is. Célját lévesztené el a bíráló, ha nem segíteni, útbaigazítani és serkenteni akarna.

Dezső László honvéd főlelkész figyelmét is hivatásának szeretete készítette a protestáns katonai lelkigondozás történeti emlékeinek gyűjtésére. *Bevezetés a katonai lelkigondozásba* c. kézikönyvnek első kötetét — a bevezetést, az elvi részt és a Protestáns Egyházi Szervezetet ismertető részét leszámítva — arra szánta, hogy számot adjon adatgyűjtő munkájának eddigi eredményéről.

A mű nem történettudományi igényű. Ez bevezetéséből és tervezetéből is kitűnik. „A közreadott anyag részletesebb feldolgozása, egyes korszakok történetkritikai megvilágítása egyelőre túlnőne” a szerző célkitűzésén. Úgy tudjuk, a katonai lelkigondozás multjára vonatkozó adatok gyűjtését könyve megjelenése után is folytatja, ezért nem annyira könyvére vonatkozólag, mint további munkája érdekében mondjuk el a következőkben néhány bíráló megjegyzésünket.

Személyes tapasztalásunk van arról, milyen nehéz egy könyvtártól, levéltártól távoleső vidéki városban tudományos munkával foglalkozni. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a dolgozat a dunántúli református egyházkerület levéltárának a levéltáros szivességéből közölt néhány okmányán kívül nem táplálkozik levéltári forrásokból, de az már nagy hiányossága, hogy a nyomtatásban megjelent anyag rendszeres összegyűjtését sem írhatjuk javára. Ha a szerző csak a fontosabb egyházi folyóiratokat nézte volna is át, munkája jóval teljesebb lenne. Idézi pl. a Protestáns Szemléből Taubinger Rezső összefoglalását, de Óvári-Avari Károly (*Báró Modnyánszky Cézár pályája és műve*) és Markó Árpád (*Protestáns katonák lelki gondozása 1834-ben*) ugyanott megjelent dolgozataira már nem hivatkozik. Nem ismeri Szabó István kitűnő tanulmányát (*Ellenreformáció a végvárakban. 1670—1681. Károlyi-Emlékkönyv*), sem II. Rákóczi Ferencnek a tábori papokról szóló

1705. évi rendeletét, pedig ezt Thaly egy könnyen hozzáférhető egyházi folyóiratban (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1877.) adta ki. Így történik meg, hogy mindössze 11 sor mondanivalója van a kuruc hadsereg lelkigondozásáról, a 48-as szabadságharc korát pedig néhány kisebb adat közlése után a jövőendő kutatás feladatául jelöli meg. A protestáns katonai lelkigondozás történetének jóval gazdagabb közreadott anyaga van, mint az Dezső munkájából látszik. A történelkutatónak még vidéken sem szabad megelegednie néhány kéznél levő feldolgozás (Warga, Révész, Thury, Payr) tárgyát illető adatainak összefoglalásával.

A katonai lelkigondozás történetében nem mellőzhetjük a lelkigondozás irodalmi emlékeinek (imádságok, prédikációk) összegyűjtését és feldolgozását, s nem lehet megelegedni szerzők és könyvcímek felemlítésével. Ha megszólaltatjuk az igehirdetés és az imádságirodalom beszédes bizonyágtételét, fény derül a pasztoráció sajátos szempontjaira és módszereire s szellemtörténetileg is el tudjuk határolni egymástól egyes korszakait. Látni fogjuk, milyen véleménnyel voltak a lelkipásztorok a vitézekről, azok pedig milyen lélekkel fogadták a pásztori gondviselést. Nem mellőzhető el a katonaság hit- és erkölcsi életének vizsgálata sem. Milyen érdekes és kortjellemző pl. Méliusz figyelmeztetése a katonákhoz: „Senkit ti katonák, szolgáló rendek erőszakkal, hatalmasan, minden igazságon kívül meg ne hántsatok, mert ti katonák, mint az égő szemek, olyanok vagytok!” Milyen méltatlankodó megjegyzésekkel kísérte az egyház a hajdupapok és szegénylegényekkel együtt kóborló prédikátorok munkáját, s e munka mégis milyen áldott gyümölcsöt termelt a hajduságnak az evangéliumi hitben való megtartása által az egyház számára. — Az ilyen kérdések minden névsornál fontosabbak, de az irodalmi emlékek vizsgálata nélkül meg nem oldhatók. Hiba lenne azonban csupán egyházi forrásokra támaszkodni, a katonai irodalom egykorú emlékei (pl. a regulamentumok) és a későbbi feldolgozások szintén termékeny forrásai a katonai lelkipásztorok történetének.

Dezső könyvének az a legnagyobb fogyatékosága, hogy bár a katonai lelkigondozás kézikönyvének bevezetése, mégsem a *lelkigondozás*, hanem a *katonai lelkészek* történetével foglalkozik, s e téves beállítás következtében mellőzi tulajdonképpeni tárgyának eléggé gazdagon található anyagát. A munkának 1711-ig terjedő, s mindössze 22 oldara szoruló része három csoportra osztott lexikális szárazságú felsorolása azoknak a várlelkészeknek, udvari papoknak és tábori lelkészeknek, kikről adatgyűjtése során tudomást szerzett. Részben módszerbeli tájékozatlanságával, részben

adatgyűjtésének rendszertelen és szegényes voltával magyarázható, hogy megelégszik ezzel a felosztással, s nem törekszik szerves fejlődésrajzra. Eddigi ismereteink szerint a protestáns katonai lelkigondozás történetének következő fejezetei bontakoznak ki:

A külföldi vallásgyakorlatot élvező *császári seregek és őrségek* lelkigondozása.

- a végvári katonagyülekezetek története,*
- az erdélyi fejedelemség katonaságának gondozása,*
- a hajdúk pásztorolása,*
- Thököly és Rákóczi hadseregének lelkigondozása,*
- a külföldön szolgáló magyar csapatok gondozása 1848-ig,*
- a szabadságharc tábori lelkészeinek szolgálata,*
- harc az egyenjogúsításért az első világháborúig,*
- a világháború alatti katonai lelkigondozás,*
- a jelenlegi szervezet kialakulása.*

Az egyes fejezetek keretén belül törekedni kell a tábori papok lehetőleg teljes névsorának összeállítására is, de nem szabad elfelejtenünk, hogy pl. a végvári katonai gyülekezet belső életének képét papjaink legpontosabb névsora sem pótolhatja. Ha megemlíttem, ki volt a XVII. sz. elején az esztergomi magyar helyőrség lelkipásztora, ez az adat alig jelent valamit, de ha felidézem az esztergomi katonák szabadtéri istentiszteletének képét, s adom a szószék és a harangláb leírását, egyszerre élővé válik a mondanivaló.

A szerző az udvari papokat is felveszi a katonapapok sorába. Ha végig futunk a közölt névsoron, azt látjuk, hogy majd minden reformátorunk katonai lelkész volt, mert hosszabb-rövidebb ideig katonáskodó birtokos úr szolgálatában állott. Az udvari papot nem szabad katonapapnak minősíteni csak azért, mert ura katona is volt. Az udvari prédikátor gyakran végezte a katonáskodó várnép lelkigondozását, s az is előfordult, hogy urával táborba szállt, de ideiglenes és alkalmi katonai szolgálata csupán arra a kutatás során mindig figyelembe veendő tényre utal, hogy a katonaság pásztorolását igen gyakran polgári lelkészek, gyülekezeti és udvari prédikátorok végezték, tehát története akkor is hiányos maradna, ha minden egyes katonapap nevét és szolgálati adatait ismernénk. Az udvari papok történetéről még sok mondanivalója lesz egyházunk történetének, e mondani való azonban nem helyezhető el a katonai lelkigondozás történetének keretei közé, a két kérdésnek csak közös határai vannak.

A honfoglaló magyarság vallási képzeletvilágának és a magyar

középkor katonai lelkigondozásának tárgyalását bátran elhagyhatjuk. A könyv e része még vázlatnak sem alkalmas, s már meghaladott feltevéseket közöl. Legalaposabb része a szatmári béke után következő kor tárgyalása. Érezhető, hogy a szerzőt ez a kor érdeklí igazában.

Dezső László munkáját egyik ismertetője úttörő munkának mondotta. Jelentősége abban áll, hogy *figyelmünket ráirányította a katonai lelkigondozás elhanyagolt munkaterületére; lelkes figyelmeztetés, hogy ez a munka érdekes, tanulságos és el kell végezni.* Az úttörés érdeme valóban az övé. Kár lenne, ha a kezdet hibái és a folytatás nehézségei elkedvetlenülének.

Esze Tamás.

Levéltári útmutató. Tájékoztató a magyarországi református egyház levéltáiról kibocsátott szabályrendeletekhez. [A tájékoztató szövegét írta *Szabó István*] Budapest, 1941.

Egyháztörténelmi tudásunk legfontosabb forrásainak, a magyar református egyházi levéltáraknak megővésére alkotott szabályrendeletek végrehajtását tartalmazza ez a füzet. Teljes befejezése annak a nagyszabású tevékenységnek, amelyet az Egyetemes Konvent a kérdés megoldására már évekkel ezelőtt indított. A szabályrendeletek rövid és tömör paragrafusaihoz közölt magyarázó utasítások minden levéltártulajdonos és levéltárkezelő kötelességeit és teendőit pontosan meghatározzák, ennél fogva az utasítás a református egyházi levéltáriügyben forduló pontot jelent: *intézményesíti a levéltárvédelmet.* Bár egyformán súlyt helyez a levéltári anyag őrzésére, megfelelő elhelyezésére, kezelésére és rendezésére, mégis összes előírásai között azok a legfontosabbak, amelyek *az anyag teljes megővését és fennmaradását vannak hivatva biztosítani.* Hogy erre milyen égetően nagy szükség volt, azt több esetben tapasztalhattuk. Láttunk nem egyszer egészen a XVII. századra visszanyúló értékes iratállagot, amelyet a rossz elhelyezés miatt a teljes pusztulás fenyegetett. Az egyik egyházmegyénél az iratok a karzatfeljáratok alatti, ablaktalan, piszkos és poros bolthajtásokban összehányva feküdtek, a kezelő lelkész minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül végezte volna el a rendezés munkáját, az egyházmegyei hatóság azonban nem volt hajlandó megfelelő őrzőhelyet rendelkezésre bocsátani, még kevésbé a legszükségesebb berendezést előállítani. Ismét más helyen nyirkos „arkivumba” vezettek, amelyben XVIII. századi összeírások penészkedtek. A levéltári útmutató pontjai ezeket az állapotokat akarják megszüntetni és a további károsodásnak gátat vetni, épen ezért

a vonatkozó gyakorlati intézkedéseit a legnagyobb horderejűeknek kell tartanunk. Azzal a rendelkezéssel pedig, hogy az előírásokat meg nem tartó levéltárfenntartók levéltáraiak letébehelyezésére kötelezhetők, egyházunk megelőzte az állami levéltárügyi igazgatást, mint hogy itt hasonló rendelet máig sincsen. Mert ha a rendezés késik is, vagy egyáltalán nem történik meg, ez önmagában az anyag pusztulását nem eredményezi, ellenben a jó elhelyezés hiánya helyrehozhatatlan kárt okozhat. A letébehelyezés, amit bizonyára számos levéltártulajdonos fog választani, a református egyházi levéltárügy jövőbeli alakulására is nagy hatással lehet. Így t. i. gyűjtőlevéltárak, levéltári centrumok alakulnak majd ki, amelyek a nagyobb kerületi levéltárak alapjait vehetik meg. A fejlődés további folyamán pedig — ha addig valószínűleg még hosszú utat kell is megtenni — a kerületi levéltárak adhatják meg a legerősebb indítékot a hivatalos református egyházi levéltárnoki státus megszervezéséhez.

Az útmutató egyes pontjainak szövege két fő részre oszlik: az elsőben hivatkozik az író a külföldi levéltárakra, az Országos Levéltárban fennálló és követett gyakorlatra s csak ez után mutatja be példákkal, hogy az egyházi levéltárakban a szabályrendeletek alapján mi a teendő. Utasításait a modern levéltárban gyakorlatilag kipróbált módszereiből saját tapasztalataiból szűri le, bizonyító anyagként pedig közli a vonatkozó magyar és külföldi irodalmat. Ez a tagolás, főleg a levéltártani elvek olykor kiadós ismertetése, csak az előtt látszik feleslegesnek, aki a rábizott levéltárat tehernek tekinti, de örömmel fogadja mindenki, aki azt szívesen kezeli. Nemcsak arra nyér t. i. a levéltár kezelője indítékot, hogy megadott esetekben mit kell tennie, hanem feleletet kap mindjárt a „miért”-re is, azaz munkája értelmére és szükségességére. E célt szolgálja az útmutató, amikor nem elégszik meg elvek és gyakorlati szabályok kimondásával, hanem meg is magyarázza, hogy miért az előírt szabály a leghelyesebb, miért jobb például az állványos berendezés a szekrényesnél, miért kell az elhelyezésnél a csomók, a dobozzal, fiókkal, stb.-vel szemben előnyben részesíteni.

Az utasítás tartalmát itt részletekbe menően nem ismertetjük, csupán annyit jegyzünk meg, hogy az iktatásból az aktakészítésen, irattároláson, a levéltári elhelyezésen, őrzésen keresztül egészen a selejtezésig, a kutató munkáig és másolatok készítéséig mindenre kiterjed. A levéltártan alapvető kérdéseivel: a levéltár fogalmával és lényegével, keletkezésével és berendezésével éppen úgy megismertet, mint az anyag védelmének kérdéseivel, a rendezés

elveivel, a selejtezés igen fontos műveletével, végül a levéltár rendeltetésével és a benne való kutatás különféle módozataival. Külön említésre méltó, hogy *a kutatás teljes szabadságát állapítja meg*, ami sok eddig előforduló visszásságnak vet majd véget.

Folyóiratunk első számában nagy meglepéssel számoltunk be erről a, szinte levéltártani kézikönyvnek számító levéltári útmutatóról, hiszen az abban közölt pontok a történetkutatói munkát elsősorban érintik, sőt előmozdítják. Református egyházunk készíttette és adta ki s ha a benne foglaltak lelkiismeretesen végrehajthatnak is, akkor református egyházi levéltárügyünk vajudó kérdése a viszonyokhoz képest példás megoldáshoz jutott. Nem mulaszthatjuk el azonban épen e helyen hangsúlyozni — céloz rá már az útmutató előszava is — hogy *minden a végrehajtáson mulik*. A végrehajtás ellenőrzésének megszervezése viszont a szabályrendeletekben kissé háttérbe szorult, holott ez minden rendelet elengedhetetlen kelléke és egyben foganatjának biztosítéka. Bár a mai idők külön felügyelet megszervezésére nem alkalmasak és a Levéltári Bizottság mostani szervezetében az ellenőrzést — legalább is rendszeresen — szintén nem vállalhatja, mégis valaminő intézményes megoldás volna kívánatos. Szabó csak felveti, hogy az egyházkerületek a levéltárügy iránt érdeklődő egyéneket bizhatnának meg a levéltárak felügyeletével. Magunk ennél tovább szeretnénk menni és ilyen felügyelők kinevezését, illetve megbízását óhajtanánk tenni azzal a feladattal, hogy ezek a Levéltári Bizottságnak körzetük levéltáraitól évenként egyszer jelentés tenni tartoznának. A jelentések birtokában a Bizottság ellenőrizhetné a szabályrendeletek végrehajtását és módjában lenne a veszélyeztetett levéltárak védelmével, végső esetben a letétbehelyezés kimondásával, haladéktalanul biztosítani. Az így előálló kevés kiadástöbbletet értékben messze felülmulná az elért eredmény és a szabályrendeletek is határozottabban érnék el céljukat. A felügyelet elvégzésével kapcsolatban csak épen felvetjük azt a gondolatot, hogy nem lehetne-e e tekintetben állami levéltárügyünk szerveivel korrespondálni?

Igen sajnálatos dolog volna, hogyha ennek a nagyon értékes munkálatnak mások több hasznát vennék, mint mi magunk. írja Révész püspök az *Előszóban*. A haszon „másoknál” már mutatkozik, hiszen szívesen forgatják és tanulnak belőle kezdő levéltárosok, nem szabad tehát a haszonnak a „magunk” részén sem elmaradni, különösen nem az ellenőrzés hathatós megszervezésének hiánya miatt.

Illa Bálint.

Vanyó Tihamér: A plébániatörténetírás módszertana. Pannonhalma 1941. 8r. 68 lap, (Különlenyomat a „Regnum” 1940—41. kötetéből.)

Magyar református egyháztörténettudományunk mindenkor lépést tartott a köztörténetírás haladásával. Hogy csak a legutóbbi korszakokora vessünk pillantást, a régebbi *pozitivisták* irány nálunk is kitermelt olyan neveket, melyekre büszkék lehetünk. Id. Révész Imre, Szeremley Samu, Földvári László, Balogh Ferenc, Thury Etele, Zoványi Jenő és mások adatgyűjtő s publikáló szolgálata, főként a régi *Protestáns Szemle* bőséges közleményei ma is hálára köteleznek bennünket. Azután, a rossz szóval *szellemtörténetnek* nevezett irány pedig az ifjabb Révész Imre munkájával nálunk is valóban korszakalkotó. Sőt napjainkban már a harmadik fejlődési irány felvonulását is megérhettük — a köztörténet terén: a Mályusz Elemértől lelkedzett ú. n. *népiségtörténeti* kutatás kibontakozását. Ez a fejlődési mozzanat — röviden szólva — még mélyebbre veti a hálót, a jövő építése érdekében a mult hajszálgyökereit vizsgálja és főként a helyi történésekre fordítja figyelmét. Meg kell azonban vallanunk, hogy magyar református egyháztörténetünk művelésének elindulása ebbe az irányba még várat magára. A pozitivisták a helytörténeti jelenségekkel nem tudtak mit kezdeni, mert vagy lebecsülték azokat vagy a nagy távlatok adatainak feltárása közben észre sem vették, a szellemtörténészek meg inkább a nagy átfogó szintézisek iránt érdeklődtek. Most van tehát itt az ideje annak, hogy felfedezzük: még a legkisebb gyülekezetnek is van olyan multja, mely a nagy egész jövődjének építésére nélkülözhetetlen szolgálatot tehet.

Ezen a téren előzött most meg bennünket a katolikus Vanyó Tihamér fenti műve, amelyben minden felekezetieskedés legkisebb nyoma nélkül, a legszigorúbb tárgyilagossággal s tudományossággal, az egyházi helytörténetírás olyan széles látóköri módszertanát adja, hogy útmutatásai — mutatis mutandis — nálunk is érvényesek.

Külföldön külön sajtója s kiterjedt irodalma van már az egyházi helytörténetírás tudományának, magyar földön pedig e tárgyban alighanem ez az első s egyetlen megnyilatkozása. Vanyó a szokott logikai-módszertani kérdések taglalását megelőzőleg arra mutat rá, hogy épen az egyházi helytörténetírásnál milyen jelentősége van a „hangulati beleélésnek”, annak a „valóságos újra-teremtésnek”, szinte művészi tevékenységnek, amely egyedül képesít az örök történeti tényezők meglátására, a vallási élet

népi, közösségi, néprajzi, lélek- és élettani szempontok szerinti, tehát egész mély feltárására. Majd az egyházi helytörténetírás célját s módszerét fejti ki általánoságban és rámutat a probléma öncélúságára, valamint a kritikai módszer alkalmazásának jelentőségére. Ezekután adja elő a helytörténeti források felsorolását (eddiggi irodalom, levéltár, anyakönyvek, egyházlátogatási jegyzőkönyvek stb.), azok jelentőségének mérlegelését, a mai magyar helytörténeti irodalom szinte teljes és kritikai felsorolásával, külön a katolikus egyházmegyéek multjára vonatkozó köz- és egyháztörténeti irodalmat is bőven előadva. Végül egy mintaplébániatörténet fejezetein vezet végig, szinte kimeríthetetlen széles látókörrrel, minden fejezetben nagyszerűen csoportosítva az önként adódó problémákat, azok feldolgozásának módszerét s a rájuk vonatkozó bel- és külföldi irodalmat, sűrűn hivatkozva a mi Révész Imrénkre, a RGG-ra, Mályusz Elemérre, J. Weberre, a franciákra stb.

A mű egészében, messzetekintő nagyvonalúságával, éles, s katolikus szerzőknél nem mindig megszokott tárgyilagos kritikájával, mindenesetre nagy sikere a magyar katolikus egyháztörténeti irodalomnak, de a magyar református egyházi helytörténetírás modern vágányokon elindulásánál is igen jó szolgáltatokat tehet. Vanyó a katolikus egyháztörténetírás menetén akar segíteni művével, miközben nagy elismeréssel adózik a mi helytörténeti eredményeinknek. Mi magunk azonban megvallhatjuk, hogy a pozitivisták korban szinte gombamódra megjelent apró helytörténetek publikálása ma már sok módszertani s tárgyi kiegészítésre szorul, épen ma, amikor az állami támogatás világából gyülekezeteink élete alighanem a régi, valóban önálló élet felé kényszerül visszakanyarodni, tehát ma különösen is szükség van a régiek tanúságtételére. Ebben a munkában bizonyul jó ösztönzőnek a fenti mű.

Tóth Dezső.

Bucsay Mihály: A reformátorok úrvacsoravitái. Sárospatak-Budapest 1942. 25 lap, 8r. (A Sárospataki Főiskolai kiadványai IV. Dolgozatok az egyháztörténet és történelemtudomány köréből I.)

Ez a füzet Bucsaynak Sárospatakon tartott magántanári próbaelőadását tartalmazza. Tíz kisebb fejezetre oszlik 23 szövegoldalon. Megindul az előadás az úrvacsora teológiatörténeti jelentőségének tárgyalásával, előljáróban kihangsúlyozván az úrvacsora liturgikumának történelmi szerepét, melyre eddig nem helyeztünk eléggé súlyt. Luther felfogásának megalapozásánál

döntő körülményként mutat a miseszolgáltatás nagy anyagi szerepe az akkori egyházi életben. Általában olyan egyszerű és magátólértetődő szempontokat emel ki, melyek az úrvacsora reformációtörténeli megértésénél rendkívül jelentőségűek, mint pl. a sakramentárizmus (II. l.), Zwingli és társainak fellépése vagyis az ú. n. első úrvacsorai viták ismertetése után a marburgi kollokvium, illetve a wittenbergi konkordianak tárgyalása következik, mely magyar viszonylatban fontos kapcsolatai miatt kissé bővebb kifejtést érdemelt volna, amire maga is céloz tanulmánya végén. Melancthon és Kálvin szerepét, mint az egységretörékvés kifejezését fogja fel. Fejtegetéseit az orthodox lutheránus visszabátással zárja a század második felében.

Nem olvastunk még ehhez hasonló rövid, egyben világos tanulmányt erről a kérdésről, úgyhogy a kis munkát, mint hazai irodalmunk kiváló nyereségét a legmelegebben ajánljuk theológusaink figyelmébe. Bucsay éppen azokon a pontokon fogta meg a kérdést, ahonnan a leglényegesebb alkatrészek áttekinthetők. Szemelláthatóan rendkívül figyelemreméltó filozófiai készsége és képzettsége őt különösen alkalmassá tenné arra, hogy a magyar reformáció úrvacsorai problémáját, melyet különben egy rövid németnyelvű feldolgozásban már áttekintett, véglegesen megoldja. Hazai reformátoraink ugyanis e kérdésből — a jelek szerint — elsőrenden nem a *theológiai*, hanem a *filozófiai* elemeket élezték ki. Amint arra iskoláink reformációkori állapotának ismeretében, a hazai műveltség akkori színvonalán, körülbelül következtethetünk is!

Miklós Ödön.

Die evangelische Kirche in Österreich. Blüte, Not und Aufbau. Unter Mitwirkung von Dr. Paul Dedic, Superintendent i. R. J. E. Koch, Dekan D. Dr. Gustav Entz und Präsident Dr. Heinrich Liptak, herausgegeben von Dr. Hans Eder, Geistlichem Leiter der Kirche. Berlin: Verlag des Evangelischen Bundes, 1942. 216 lap. 8r.

Ez a munka Loesche után tudomásom szerint hosszú idő után az első, amely összefoglalóan foglalkozik az ausztriai evangéliumi egyházakkal. Tulajdonképpen emlékkönyv ez, amely abból az alkalomból, hogy az ausztriai evangéliumi egyházak részei lettek a *Deutsche Evangelische Kirche*-nek, bizonyosságot tesz az atyák hitűségéről és képet ad a jelen állapotról. Ezt mutatja a könyv besztása is. Az ausztriai egyházaknak a *Német Evangelikus Egyházba* való bekebeleztetése alkalmával tartott ünnepi istentiszteleten 2. Kor. 6:9—10. alapján elhangzott prédikációval kezdő-

dik (Hans Eder), majd a következő öt nagyobb részre tagolódik: *történeli áttekintés* (Paul Dedic, Graz), *az evangélium bizonyg-tévői minden országból és rendből* (Jakob Ernst Koch, Wallern), *az ausztriai protestantizmus az egész német protestantizmus ke-retében* (Gustav Entz, Wien), *az egyház jogi helyzete* (Heinrich Liptak, Wien), végül *az ausztriai ágostai és helvét hitvallású evangélikus egyházak sajátosságai, szervezete és belső élete* (Hans Eder).

A könyv a nagy nyilvánosság számára készült elsősorban és nem a szaktudománynak. Épp ezért folyamatos elbeszélő sti-lusban írták, a történeli események előadásánál pedig nem jelö-lik meg jegyzetekben a forrásokat, csak általánosságban közlik a vonatkozó irodalmat. A több mint négy lves *történeli áttekin-tés* végigvezeti az olvasót az ausztriai evangéliumi egyházak mult-ján attól az időtől kezdve, hogy német egyetemeken tanuló diá-kok, Ausztriában dolgozó thüringiai bányászok és a vásárokat járó könyvtárosok terjeszteni kezdték Luther felismeréseit és Spe-ratus Pál megtartotta nevezetes igehirdetését a bécsi Szent Ist-ván-dómban a papi nőtlenség és a szerzetesi fogadalom ellen, egészen addig, amíg Ausztriának a Birodalomhoz való kapcsolódása után a Birodalom vezére elismerését fejezte ki az ausztriai evangéliumi egyházaknak magatartásukért. Az áttekintés folya-mán több alkalommal történik említés az ausztriai protestánsok és magyar hitelstevéik kapcsolatáról, az ausztriaiaknak a ma-gyaroktól kapott segítségéről. Így például, hogy a magyaroknak is részük van abban, hogy 1609. az ausztriai protestánsok Má-tyástól kiterjesztett vallásszabadságot kaptak, vagy hogy az el-lenreformáció során volt idő, amikor osztrák protestánsok Ma-gyarország nyugati határvidékeire szöktek át vallásgyakorlatra, mert otthon nemcsak a rendes istentisztelet, hanem a szentírás-olvasás és evangéliumi énekek éneklése is súlyos büntetés terhe alatt tilos volt. A reformáció és ellenreformáció korát területi egységek szerint tárgyalja Dedic, s itt sorra kerül *Burgenland* is. De éppen azért, mert ez a terület csak rövid idő óta volt tagja Ausztriának, az áttekintés egészen vázlatos. Ez a néhány lap azonban helyesen és jól jellemzően emeli ki, különösen a 17. század eseményeit, a magyar protestantizmus hatalmas küzdel-mét hitéért, melyet még a gályákon sem lagadott meg. Utalás történik itt arra is, hogy az ellenreformáció idején sok ausztriai protestáns menekült Magyarországra és az ország nyugati részei sok ilyen exuláns emlékéét őrzik. A továbbiak során érdekes annak felemlítése, hogy VI. (vagyis III.) Károly alatt 1733 és 1737 kö-

zött Felsőausztriából és Karintiából közel 1000 protestántst telepítettek ki Erdélybe. Ezek voltak az ú. n. *Landler*, tekintve, hogy körülbelül kétharmadrészüket a *Landl*-ből való volt. Ilyen áttelepítések Mária Terézia alatt is történtek. Sok protestántst térítettek erőszakkal vissza; ezeket fokozott figyelemmel kísérték s ha a régi vallásuk gyakorlásán fogták rajta őket, mint visszaesőket súlyosan megbüntették. Bizonyos időig tartó kényszermunka után azokat, akik „megtéréséhez” már semmi reményt nem fűztek, öszszegyűjtötték és csoportosan Magyarországra, majd később Erdélybe telepítették. Ezekkel azonban gyakran megtörtént, hogy gyermekeiket elvették tőlük, hogy visszatartva azokat, katolikusoknak neveljék. A statisztika az áttelepített családoknál igen magas halálozási arányszámot mutat. A jellemző azonban az volt Mária Terézia valláspolitikájában, hogy ugyanekkor, országának iparát és kereskedelmét emelni akarva német földről behívott iparosokkal, kereskedőkkel és munkásokkal, azoknak — mert másképp célját elérni nem tudta — engedett bizonyosfokú magánvallásgyakorlatot. II. József uralma véget vetett a vallási okokból való áttelepítéseknek is, midőn *Tűrelmi Rendelete* az ismert módon szabad vallásgyakorlatot biztosított a protestánsoknak. Az újjáépítésben Németországból és *Magyarországhól* hívott lelkipásztorok végezték a főmunkát. 1821-ben teológiai tanintézetet is kapnak a protestánsok Bécsben, persze elősorban azért, hogy az utánpótlás ne külföldön, a német egyetemeken nőjjön fel. 1861. április 8., a *Protestantenpatent* kiadása jelenti az ausztriai protestánsok számára az egyenjogúsítást. Ennek végrehajtása nem mindenütt volt keresztülvihető, Tirolban például a római katolikus egyházfejedelmek évtizedekkel hátráltatták. Az összeomlás után vallásos megújulás hulláma csapott át Ausztrián, amelynek eredményeképpen 1919 és 1925 között az evangéliumi egyházak 35.000 belépő egyháztaggal gyarapodtak. A szellemi foglalkozásokban vezető osztrákok között a protestánsok arányszáma egészen magas lett. A háború utáni Ausztriában. Dedic előadása utolsó mondatai szerint, a politikai katolicizmus ereje ismét nagyon sújtotta a protestánsokat, akik az ellenük való harcukban „bizonyoságot tettek hitükhöz és a német néphez való hűségükről.”

Az evangélium bizonyágtévdíről szóló fejezetben Ausztria minden részéből származó hűséges protestánsok rövid élet- és jellemrajzát olvashatjuk. Vértanú és kereskedő, munkás és nemes, polgár és lelkipásztor van közöttük. *Burgenland*-ból Gottlieb August Wimmer *Ielsőlövői* lelkipásztor kerül a bizonyág-

tévők sorába, aki Kossuth egyik kiáltványának német nyelvre fordítója volt, maga által toborozott csapat élén több napon át állt ellen Jellasich serege egy részének s mindezért majd két évtizedig élt számkivetésben.

Az ausztriai protestantizmusnak az egyetemes német protestantizmussal való kapcsolata során feltűnő Gustav Entznek az a közlése, hogy Ausztria fennállásának utolsó éveiben az osztrák evangélikus egyházat bel- és külföldön sokszor hívták „Nazi-egyház”-nak, amelynek meg volt az oka is, mert bár egyházi tevékenységén kívül politikait nem folytatott, de „mély együttérzéssel tekintett a Führer hősi harcára”. Ezt az is bizonyítja, hogy 126 lelkipásztor közül 73 volt az ú. n. *illegális idő* alatt tagja a nemzetiszocialista pártnak. Ezen a tényen nem változtat Entz szerint az, hogy az *Anschluss* után az ausztriai protestantizmus is osztja az egész német protestantizmus súlyos problémákkal teli sorsát.

A negyedik szakasz az ausztriai protestantizmus jogi helyzetét tekinti át a legelső időktől kezdve a legújabb, már a Birodalom keretében elfoglalt jogállás ismertetéséig, a múltban különösen bőségesen mutatva be az 1861-i *Protestantenpatent* rendelkezéseit, a jelenben beszámolva az egyháznak az államhoz, a *Német Evangélikus Egyházhoz* való viszonyáról és belső törvényalkotásáról. Mindezek sorából emeljük ki azt, hogy Ausztriában *a lutheránusok és reformátusok egymással való kapcsolata jóval több, mint egyszerű közös szervezet*. Vannak ugyan tiszta lutheránus és tiszta református gyülekezetek, de sok vegyes is, amely az „ágoztai és helvét hitvallású evangélikus gyülekezet” megjelölését viseli. Ilyen gyülekezetekben még akkor is, ha lutheránus superintendentia alá tartozik, egyformán van szavazati joga a lutheránus és református egyháztagnak és a presbitérium is mindkét hitvallásúakból áll. A lutheránus lelkipásztor mellett gyakran református segédlelkész működik, de rendszeren a lutheránus lelkipásztor egyedül gondozza a református hiveket is, amire hozzá tartozik a gyermekek református hitvallás szerinti vallásoktatása és konfirmálása. A középső egyházi hatóságoknál a hitvallások szerinti szétválasztás fennáll, így vannak lutheránus és református senioratusok és superintendentiák, a legfelsőbb egyházi tanács azonban ismét „A. und H. B.” vagyis „ágoztai és helvét hitvallású”. Ez alól az együttműködés alól nincsen kivétel, úgyhogy azt lehet mondani, *az osztrák protestantizmuson belül az unió gyakorlati lehetőségének igen tanulságos példája szemlélhető*.

A könyv első négy szakaszát azzal foglalja össze Hans Eder, az ausztriai protestantizmus lelkesí vezetője, hogy az egyház a történelem folyamán és a jelenben mint *népegyház, vértanú-egyház és missziói egyház* mutatkozott meg. A reformáció is a nép széles rétegei között eresztett gyökeret, az ellenreformáció ideje alatt a megsemmisüléshez volt közel, de mégis, titokban élő maradt, úgyhogy kedvezőbb idők beköszöntésével a misszió erejével ismét fel tudott emelkedni. Érdekes egyházi családfa-ábrák mutatják, hogyan nőtt ki egy-egy a Türelmi Rendelet idejében megelevenedett gyülekezetből 10—20 új. Őt térkép mutatja az osztrák protestantizmus fejlődési szakaszait: 1550 körül, a reformáció idejében: *szerte az országban hirdettetik az evangélium*; 1700 körül, az ellenreformáció után: *a láng kialudt*; 1800 körül, a Türelmi Rendelet után: *28 gyülekezet az egész országban*; 1900 körül, az egyenjogúsítás és egyházalkotmány megalkotása után: *49 gyülekezet*; 1939-ben, a nyugodt fejlődés, sok belépés és a burgenlandi gyülekezetek bekebelezése után: *128 gyülekezet*. Az önálló gyülekezeteken kívül sok fiókegyházban és igehirdetési helyen tartanak istentiszteleteket. A gyülekezetek közül 122 ágostai és 6 helvét hitvallású, az összlélekszám majdnem 345.000, amiből kerek 17.000 a református. Az egyházban Eder beszámolója szerint jelentős belmissziói munka, ifjúsági, női és férfi-munka folyik.

Az ausztriai protestantizmus szervezetileg a bécsi *Evangelischer Oberkirchenrat*-on keresztül kapcsolódik a *Német Evangélikus Egyház*ba. A lutheránusoknak azután három (bécsi, felső-ausztriai és burgenlandi) superintendenciájuk, a reformátusoknak egy (az egész Ostmarkra kiterjedő) superintendenciája van. A burgenlandi három senioratusra tagolódva az egész volt nyugatmagyarországi terület protestánsait magába foglalja. 28 gyülekezetben és körülbelül 42.000 lélekkel. Református gyülekezet csak egy van a Burgenlandban, a *felsőöri*.

Eder felsorolja az összes ostmarki protestáns gyülekezetet lélekszámukkal együtt. Statisztikájában azonban nem nyújt arra nézve támpontot, hogy az egyháztagok milyen népiséghez tartoznak. Ez a pont bennünket azért érdekel különösen, mert Burgenland lakosságának, ha az 1920-i 8.4^o/_o-ról 3.5^o/_o-ra csökkenten, de *ma is van magyar kisebbsége és ezek közt protestánsok is vannak*. Az említett *felsőöri* református gyülekezet, amelyet Eder 1934 lélekszámmal vesz fel felsorolásába *A magyarországi református egyház egyetemes névtára* 1941-es kiadásában (303. lap) mint „*Németország Ostmark tartományához csatolt magyar*

református egyházhoz szerepel, melyről a *Névtár* megjegyzi, hogy az *Evangelischer Oberkirchenrat* lennhatósága alatt áll. A lutheránusok közt is vannak magyarok. *Óriszigeten* például 1934-ben 291 lakósból 253 volt magyar (Nagy Iván: *Nyugatmagyarország Ausztriában*. Pécs, 1937. 51); ugyanitt az 1920-as, még magyar részről végrehajtott népszámlálás 295 lelkes összlakosságából 271 magyart talált (Az 1920. évi népszámlálás, Budapest, 1923. = Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet. 290. és 291.), tehát az akkori és az újabbkori állapot között az eltolódás nem nagy. 1920-ban azután összesen 234 lutheránust mutatott ki a népszámlálás *Óriszigeten*, vagyis a magyarok túlnyomó többségének lutheránusnak kellett lennie és fordítva, a lutheránusok túlnyomó többségének magyarnak. Tekintve, hogy a magyarok aránya *Óriszigeten* az akkortól lényegesen nem tér el, a népi hovátartozóság és a vallás viszonya sem igen változhatott. Eder statisztikájából azért nem lehet egyébként megmondani, hogy ma *Óriszigeten* hány lutheránus él, mert az a 681-es lélekszám, amit *Óriszigettel* kapcsolatban közöl, magába foglalja a *vasjobbágyi* fiókegyház tagjainak számát is.

Ennek a két adatnak, illetve példának közlésével nem akarunk Eder statisztikájával szembeszállni, csak — tekintve, hogy mint mondtuk, Eder egyáltalán nincsen figyelemmel a gyülekezetek tagjainak népi hovátartozására és csak gyülekezeti összlélekszámokat ad — annak egy hiányát kívánja pótolni és rámutatni arra, hogy *Burgenland református és lutheránus gyülekezeteinek közösségében magyar tetstvéreink is élnek Isten igójével*.

Az egész könyvet pedig nagy lelki haszonnal tanulmányozhatja mindenki; az európai protestantizmus történetének kevésbé ismert részletei, egy Isten által sokszorosan megpróbált, de még többszörösen megáldott egyház élete bontakozik ki belőle.

Harsányi András.

H Í R M O N D Ó.

D. Dr. Johannes Fickert, a hallei Luther Márton egyetem teológiai karának professzorát *Hitler* vezér és kancellár a művészet- és egyháztörténet művelése terén szerzett érdemei elismeréséül a *Goethe-éremmel* tüntette ki. A megiszteltetés abból az alkalomból érte Ficker professzort, hogy 80. életévét betöltötte. Ficker művészettörténeli munkálatain kívül elsősorban a reformációtörténet területén végzett kutatásaival lette ismertté nevét. Résztvett *Luther* műveinek ú. n. weimari kiadásának munkájában is.

Egy másik neves reformációtörténész, D. Dr. Otto T. Clemen, a lipcsei egyetem történelemprofesszora 1941. végén töltötte be 70. életévét. Clemen egy hatkötetes *Luther-szemelvényösszeállítás*, az ú. n. *Bonner Studentenausgabe* publikálója. Különösen behatóan foglalkozott egyébként *Melanchthol*m.

A mult év német egyháztörténettudományának nagy halottja a berlini egyháztörténetprofesszor, D. Hans Litzmann. 1875-ben született, 1900-ban lett a bonni egyetemen az ókori egyháztörténet magántanára. 1908-tól Jénában, 1924-től Berlinben volt egyetemi tanár. Tudományos munkássága az Újszövetségre és a keresztyén egyház történelmének első korszakára terjed ki. Több újszövetségi tárgyú tanulmányán kívül jelentős mértékben résztvett az 1906-ban indult *Handbuch des Neuen Testaments* szerkesztésében. Ebben maga írta a két Korinthusi, a Galata- és a Római levélről szóló dolgozatokat. A Római levélről szólónak 1933-ban negyedik kiadása jelent meg. 1920-tól kezdve szerkesztette a *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* című folyóiratot.

Mint egyháztörténész elsősorban az egyházatyákkal foglalkozott és számos idevágó dolgozata és könyve jelent meg önállóan vagy más tudósokkal való munkaközösségben. Említsük meg néhánynak címét: *Apolinaris von Laodizea und seine Schule* (1904), *Das Leben des heiligen Symeon Stylites* (1908, társszerzője H. Hilgenfeld), *Petrus und Paulus in Rom* (1915, 1927^r), *Das Sacramentarium Gregorianum* (1921), *Messe und Herrenmahl* (1926). Újából kiadta átdolgozva Albert Huck *Synopse der drei ersten Evangelien* című jelentős művét. Ez már a munka 9. kiadása volt (1936). Tanulmányai összefoglaló kiadására tervezte a *Geschichte der alten Kirche* című ötkötetes munkát. Eddig kettő jelent meg belőle

[*Anfänge*, 1932. és *Ecclesia catholica*, 1936.]. Résztvett több egyháztörténelmi tárgyú sorozat szerkesztésében is. Ilyenek: *Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen*, *Tabulae in usum scholarum*, *Arbeiten zur Kirchengeschichte*. E sorozatokba természetesen ő maga is több dolgozatot írt.

Nem jutott még el kezünkbe a Luther-Agricola-Társaság legújabb kiadványa, ezért nem szólhatunk róla az egyháztörténelmi irodalmat tárgyaló rovatunkban, hanem itt adunk róla hírt. A kiadvány a finn reformátornak, *Agricolának* életrajza. Bevezetése a finn egyháznak a reformáció előtti állapotát rajzolja meg, majd őt részben a finn reformátor életét és működését adja elő. Az egyes részek *Agricola stadiumait*, *iroi működését*, a műveiben megtalálható reformátori gondolatokat, az 1539 és 1554 közé eső reformációt és *Agricola turkui püspöki tevékenységét* tárgyalják. A mű szerzője *Gummerus*. A tudomány mai színvonalára az egyháztörténész és Luther-kutató *J. Salomies* dolgozta át. A fordítást *Puukko* tanár és felesége végezték, az irodalmat *Tarkainen* finn irodalomtörténetprofesszor állította össze.

Két nevezetes reformátor emlékének áldozott a német protestantizmus 1941. végén illetve 1942. elején *Bucer* születésének 450. és *Capito* halálának 400. fordulójáról történt megemlékezés. A hivatalos *Capito*-emlékünnepegy 1942. januárjában folyt le Strassburgban, ahol *Capito*, a humanistából lett reformátor élete legnagyobb részében működött mint prédikátor és az orszóvetségi tudományok professzora. Az ünnepélyen elhangzott beszédekből érdemes megemlíteni *Woll* lelképásztor ama szavait, amelyek szerint nagyon is méltó, hogy ma, a *Luther- és Kalvin-renaissance* korában felidéztessek mindaz, amivel a strassburgi reformátorok hozzájárultak a német reformációhoz.

A *Bucerről* való megemlékezés az elzászi evangélikus egyházi vezetőség rendelkezése szerint összekapcsolódott az 1941. évi reformációi emlékünneppel. A főünnepély helye a strassburgi Tamás-templom, annakidején *Bucer* temploma, volt. Az ünnepély alatt az 1541-es strassburgi nagy énekeskönyv egyetlen ma evangélikus tulajdonában lévő példánya, amelyet egyébként az isny-i egyházi könyvtárában őriznek, az oltáron feküdt. Egy *könyvbizállítást* is rendeztek ugyanekkor, amelyen négy évszázad elzászi énekeskönyvei voltak láthatók.

Az első svéd bibliafordítás 400 éves fordulóját ünnepélyesen ülték meg a svéd egyetemi városban, Uppsalában. Egy másik svéd városban, Trällebörghen, egy magántulajdonban lévő *biblagyűjteményt* állítottak ki. A gyűjtemény 300 darabot foglalt magában, eredetiben vagy reprodukcióban. Volt köztük héber papyrustekercs éppúgy, mint *Gutenberg*-biblia, *Wasa Gusztáv*-biblia és modern svéd kiadások. A kiállított bibliák 125-féle nyelven voltak nyomva, ezek közül 37-et *svéd misszionáriusok* fordítottak le. Kiállították a világ legkisebb és *Gusztáv Adolf* 12 nyelvű bibliáját is.

Finnország a szentírás finn nyelvre való lefordítása 300 évesfordulóját ünnepelte. A főünnepség Åbo dómjában volt, amelyen nemcsak egyházi személyek, hanem a finn államélet vezetői is résztvettek, elsősorban *Ryti* államelnök, *Hakkila*, a finn országgyűlés elnöke. Finnország marsallját a tábori püspök képviselte. *Mannermaa* püspök Isten igéjének értékét és erejét hirdette. Utána *Erkki Kalla* érsek tartotta az ünnepi beszédet. Az üdvözlések során szólott *Jonson* svéd püspök. *Sentzke*, a helsinki-i német lelkipásztor. Magyar részről *Taróczy Zoltán* evangélikus püspök volt jelen az ünnepségen és tolmácsolta a magyar hittestvérek köszöntését. — A finn bibliafordítás 1642-ben, a harminc éves háború idején vált teljessé, de kezdetei Finnország reformátorának, *Agricolának* nevéhez fűződnek, aki 1548-ban az Újzövetséget, 1551-ben a zsoltárokat fordította le és munkájával — éppúgy, mint más reformátorok — hazája irodalmi nyelvének megeremlítője is lett.

INHALTSANGABE.

Einleitendes.

Das harte Los des ganzen Ungarntums, wo seit der Türkenzeit bis zu Trianon die Frage der nationalen Existenz wieder und wieder so oft zur Frage gestellt worden ist, ist im Grunde genommen die wirkliche Ursache, warum das ungarische wissenschaftliche Leben erst viel später zur regelmässigen und stetigen wissenschaftlichen Arbeit gelangen ist, als das im Westen. Diese Feststellung gilt auch für die protestantische Kirchengeschichtschreibung in Ungarn.

Die Zurückgebliebenheit zeigt sich sehr charakteristisch eben darin, daß innerhalb der ungarischen, ja sogar Ungarländischen (also die Deutsche und Slowakische auch nicht ausgenommen) protestantischen Kirchen erst im Jahre 1943 eine ausgesprochen und ausschließlich die Kirchengeschichtswissenschaft pflegende Zeitschrift herausgegeben wird.

Die ungarische Kirchengeschichtschreibung wies schon seit Jahrhunderten Werke auf, die keinesfalls unter der Höhe der Zeit standen. In den letzten Jahrzehnten erschienen besonders zahlreiche Quellenspublikationen und Bearbeitungen. Auch die kirchlichen Zeitschriften brachten häufig Abhandlungen und Untersuchungen kirchengeschichtlichen Charakters. Doch eben die Regelmäßigkeit und die Stetigkeit dieser Arbeit hat gefehlt. Alles kam nur aus Anregungen einzelner, ohne Zusammenhang und Plannäßigkeit, wobei Arbeiten und Pläne einander sogar auch öfter durchschnittten haben. Die Schaffung einer systematischen und ständigen Besprechung der kirchengeschichtlichen Literatur wurde ebenso nicht durchgeführt, wie das Registrieren der einzelnen aufs Licht gebrachten Angaben. Unter solchen Umständen ist es kaum erstaunlich, daß zahlreiche junge Forscher schon zu Beginn ihrer Arbeit abgeschreckt worden waren, da sie niemanden gefunden haben, der ihnen den Weg hätte zeigen können, sie selber dagegen in den Labyrinth der ungeordneten und systematisch überhaupt nicht in Evidenz gehaltenen Angaben einzudringen nicht vermochten.

Alles wäre anders gekommen, wenn der ungarländische Protestantismus schon seit längerem eine Zeitschrift für Kirchengeschichte besessen hätte, wie z. B. in Frankreich das 'Bulletin Historique et Littéraire de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français'!

In Ungarn konnte jedoch eine solche Zeitschrift bis auf den heutigen Tag nicht entstehen. Trotz der verfassungsmäßigen Einheit der

reformierten Kirche war eine einheitliche geistige Unternehmung wegen weltanschaulicher, verschiedener regionaler, oft auch politischer Gegensätze unmöglich. Dasselbe gilt auch für die übrigen protestantischen Kirchen Ungarns. Wir dürfen aber feststellen, daß sich diese lange, schwere Krankheit der inneren Zergliedertheit unserer Kirche in diesen schicksalsentscheidenden Zeiten bereits auf dem Wege der Genesung befindet, was von den anderen protestantischen Kirchen Ungarns auch zu sagen ist.

Nach solchen Bedenken geben wir unsere Zeitschrift heraus. In einer gewiss sehr schweren Zeit; wir beginnen aber unsere Sache mit vollen Vertrauen an die Gnade des Herrn der Geschichte.

In unserem Programm befinden sich Veröffentlichungen kirchengeschichtlicher Untersuchungen, Quellenpublikationen, Besprechungen der in- und ausländischen kirchengeschichtlichen Literatur und bibliographische Zusammenstellungen.

Unser Hauptziel ist Schaffung einer regelmässigen und ständigen Forschungsarbeit am Gebiete der ungarischen reformierten Kirchengeschichtschreibung. Wir sind aber sicher darin, daß wir damit positive Beiträge auch zur Kirchengeschichte anderer ungarischer protestantischer Kirchen leisten, um so mehr, als die Geschichte der ungarischen protestantischen Kirchen sehr oft konfessionell überhaupt nicht zertrennbar ist.

Wir bekennen uns fest zur reformierten Konfession, da wir davon überzeugt sind, daß auch in dieser wissenschaftlichen Arbeit allein das Licht des Wortes den Weg zu weisen vermag. Wir wollen aber dogmatische und allgemein wissenschaftliche Bewertung nicht miteinander verwechseln und so findet bei uns ein jeder eine freundliche Aufnahme, der mit seiner wissenschaftlichen Arbeit unsere festgesetzte Ziele fördert.

D. Dr. Emmerich Révész

o. ö. Prof. f. Kirchengeschichte II. c.

a. d. Universität Debrecen,

Bischof des reformierten Kirchendistriktes
jenseits der Theiss.

Dr. Odön Miklós (reformierter Pfarrer in Nagycsepely, Komitat Somogy): *Umriss einer Geschichte der Superintendenz im Satmarer Gebiet.* — Die Aussage am Anfang des Werkes Peter Szenczi Cseneo (Übersetzer der II. Helvetischen Konfession in 1616), die über die Annahme dieser Konfession in Jahre 1567 durch 14 Senioraten jenseits der Theiss berichtet, ist verfehlt. Die Melius'sche Superintendenz jenseits der Theiss hatte zur Zeit der Debrecener Synode, also im Jahre 1567, bloß vier Seniorate. Die später angegliederten östlichen Teile gehörten auch noch nicht dazu. Der spätere gemeinsame Anschluß dieser Teile ist eben ein Beweis dafür — wie der Verfasser feststellt, — daß sie von Anfang an eine einheitliche protestantische Verfassung, die Superintendenz des Satmarer Gebietes bildeten. Diese entstand auf Grund

und in Rahmen der mittelalterlichen Archidiaconate und Geistlichen Fraternitäten. Die Untersuchung verfolgt eben diese Entwicklung und berührt auch die Tatsache, daß der Übergang zur helvetischen Richtung des Salmarer Gebietes ab 1570 zu rechnen ist.

Dr. János Herepei (Direktor des Szeklerischen Nationalmuseums zu Székelyudvarhely): *Pfarrer, Meister und Studenten des XVII. und XVIII. Jahrhunderts aus dem Salmarer reformierten Seniorat.* — Die Abhandlung bringt, nebst Zusammenfassung der schon bisher bekannten, eine größere Anzahl neuen Angaben zum Leben und Wirken mehreren Pfarrer, Meister und Studenten (u. a. István Milotai Nyilas, des berühmten Superintendenten) aus dem Salmarer reformierten Seniorat. Unter den Angaben befinden sich einige, die die Lehrer der Sathmarer Schule betreffen. Der Verfasser nimmt seinen Stoff aus vier verschiedenen Quellen. Sie sind: Eintragungen in einem Paul Eber'schen ewigen Kalender, der dem Salmarer reformierten Pfarrer Peter Baka sr. gehörte; Eintragungen in verschiedenen alten Büchern der Bibliothek des Kolozsvärer reformierten Kollegiums; Aufzeichnungen der Kolozsvärer Rechnungs-Bürger; Stammbuch eines in den Niederlanden studierten Studenten, Andreas' von Szatmár.

Imre Bán (Gymnasiallehrer in Gyöngyös): *Das reformierte Xenodochium von Gyöngyös.* — Die Veröffentlichung und Zusammenfassung der das reformierte Xenodochium von Gyöngyös betreffenden wenigen Angaben soll ein neuer Beitrag zu den sehr lückenhaften Kenntnissen über unseren alten reformierten Liebeseinrichtungen sein. Die Stadt Gyöngyös ist im XVII. Jahrhundert der Schauplatz konfessioneller Streitigkeiten zwischen Reformierten und Katholiken. Die Reformierten genossen Schutz und Hilfe des Fürsten György Rákóczis I. und seiner Frau Zsuzsanna Lorántfy, die als Witwe des Fürsten im Jahre 1659 ihnen für das Xenodochium das Grundstück „Fajzat“ schenkt. Über inneres Leben und Wirksamkeit des Xenodochiums wissen wir fast garnichts. Es ist zu behaupten, daß es schon vor dieser Schenkung bestand. In 1667 fiel sein Gebäude zum Opfer einer neuen Streitigkeit zwischen den Anhänger der beiden Konfessionen. Das Grundstück verblieb aber im Besitz der Reformierten, so daß die Liebesarbeit noch weitergeführt werden konnte. Zwanzig Jahre später geriet jedoch das Grundstück in die Hände der Jesuiten, wodurch es auch seine Materielle Grundlage verlor.

Tamás Esze (reformierter Pastor und Direktor der Diakonissenanstalt „Lórántfy“ in Budapest): *Feldprediger im Heere Ferenc Rákóczis II.* — Nach dem Erlasse des Fürsten Ferenc Rákóczis II. vom 7. Dezember 1705, wurde jeder Regimentsbefehlhaber verpflichtet in seinem Regiment einen Feldprediger oder Feldkuraten mit ordnungsmäßigem Gehalt anzustellen. Solche wirkten ja bereits vor diesem Erlasse in einigen Regimentern, die allgemeine Regelung der Frage erfolgte jedoch durch diesen Befehl des Fürsten. Der Grund der Regelung war das Prinzip der

„maior pars“, die Mehrheit des Regiments bestimmte also die Konfession des Seelsorgers. Die Ansprüche der Minderheit wurde in dem Erlaß nicht berücksichtigt. Die Reformierten machten im Heere des Fürsten 90 v. Hundert aus, von den auch namentlich bekannten Feldseelsorgern waren 47 reformiert, 5 evangelisch, 20 katolisch. 58 von diesen dienten bei den Regimentern, 7 in den Festungen und weitere 7 im Fürstlichen Hofe. In seinem Hofe stellte der Fürst keine protestantischen Feldprediger an (er selbst war katholisch), die Seelsorge der Protestanten versahen die Hofprediger der einzelnen protestantischen Herren. Mit der Einstellung von Feldpredigern wollte der Fürst auch die üble Sitten der Soldaten zu mildern. Darum vernahmen die Obersten zugleich einen Erlaß des Fürsten gegen das Fluchen. Das Gehalt der Feldseelsorger bestand aus Geld und aus Naturalleistungen. Es war aber so wenig, das es nicht einmal die Höhe eines Feldwebels erreichte, obgleich die Feldseelsorger alle Leiden und Strapazen des Soldatenlebens ausstehen zu hatten, ja einer von ihnen sogar auch den Heldentod fand.

Kleinere Mitteilungen. — *Dr. Mihály Bucsay* (Privatdozent a. d. Theologischen Hochschule zu Sárospatak, Religionslehrer in Budapest): *Lateinische Hymnen von Márton Rákóczi im St. Thomas Archiv zu Strassburg.* — *Dr. András von Harsányi* (ehem. Leiter der ungarischen kirchlichen Forschungsstelle a. d. Martin Luther Universität Halle-Wittenberg, Referent im Amt des kgl. ung. Propagandaministers): *Gedenkbuch des Berger reformierten Seniorats.*

Publikationen. — *Dr. József Gulyás* (Direktor der Bibliothek der Reformierten Hochschule zu Sárospatak): *Studenten der reformierten Hochschule zu Sárospatak. I.* — *D. Dr. Imre Révész:* *Beitrag zur Geschichte der Pfarverwahl im XVII. Jahrhundert.*

Kirchengeschichtliche Literatur. — *U. a.:* *Der Stammbaum des Pietismus. Anmerkungen zu August Langs neuem Buche von Dr. Mihály Bucsal.* — *Eder Hans:* *Die evangelische Kirche in Osterreich. Roz.: Dr András von Harsányi.*

Nachrichten.

Inhaltsangabe in deutscher und französischer Sprache.

RÉSUMÉ.

Preambule

Les dures épreuves de l'histoire hongroise qui depuis l'époque turque jusqu'à la catastrophe du Trianon mettaient souvent en question même notre existence nationale, étaient les véritables causes, pour quoi la vie scientifique s'est-elle plus tard élevée chez nous à ce degré de la continuité et du travail méthodique où elle se trouvait déjà à l'Occident, il y a bien longtemps. C'était, en Hongrie, le cas pour l'historiographie ecclésiastique protestante aussi.

A quel point nous étions en retard sur les pays occidentaux, cela se montre d'une manière très caractéristique dans le fait que c'est seulement en l'an 1943 que nous pouvons faire paraître un *organe scientifique de l'historiographie ecclésiastique protestante hongroise*.

Notre historiographie ecclésiastique produisait déjà, il y a des siècles, des oeuvres qui n'étaient en aucune manière inférieures à celles de l'Europe occidentale. Dans les dernières décades surtout, nous avons eu une belle série de recherches et de publications. Les revues ecclésiastiques publiaient souvent des travaux de cette nature, mais c'était précisément la continuité et le caractère méthodique qui manquaient. Dans le domaine de l'historiographie ecclésiastique tout se faisait par l'initiative des chercheurs isolés, sans contact et sans plan préétabli. La critique régulière des ouvrages parus n'a pas été organisée non plus que l'enregistrement des faits et documents récemment trouvés. On ne peut donc s'étonner que dans de pareilles circonstances bien des débutants se sont découragés au commencement déjà de leur travail, parce qu'il n'ont trouvé personne qui aurait pu leur montrer le chemin à suivre, et puisque ces historiens débutants n'étaient point capables de s'orienter dans le labyrinthe des documents dispersés.

La situation aurait été sensiblement meilleure, si la science historique protestante hongroise avait eu elle-aussi un organe tel que possédait le protestantisme français dans son célèbre *Bulletin Historique et Littéraire de la Société de l'Histoire du Protestantisme*.

En Hongrie une telle revue ne pouvait s'organiser jusqu'à aujourd'hui. Malgré l'apparente unité constitutionnelle de l'Église réfor-

mée hongroise, une pareille entreprise intellectuelle était impossible à cause de bien des raisons régionales, idéologiques et même politiques. C'était le même cas pour les autres églises protestantes de la Hongrie. Or, nous pouvons constater que la grave maladie du démembrement intérieur de notre Eglise est en route de la guérison sous l'influence même des événements fatals de nos jours, et c'est ce que nous pouvons affirmer des autres églises protestantes du pays aussi.

Nous publions notre périodique dans une époque — faut-il le dire? — fort sombre. Mais nous commençons notre travail avec une pleine confiance en la grâce du Seigneur de l'histoire.

Notre programme contient la publication des recherches faites dans le domaine de l'histoire protestante, celle des sources et des documents, des comptes-rendus critiques de la littérature de l'histoire ecclésiastique du pays et de l'étranger et enfin une bibliographie raisonnée.

Notre but principal est de créer un travail systématique et permanent dans l'historiographie de l'Eglise réformée hongroise. Nous sommes convaincus qu'avec notre travail nous contribuons d'une manière positive à la connaissance de l'histoire des autres confessions protestantes hongroises, à plus forte raison que, dans bien des cas, l'histoire complète du protestantisme hongrois ne peut être disséquée selon les différentes confessions.

Nous professons ouvertement notre pure conviction réformée, parce que nous sommes sûrs que c'est seulement la lueur éternelle de la Parole qui dans tout travail scientifique puisse donner l'orientation suprême et décisive. Mais avec tout cela, nous ne voulons pas confondre l'appréciation dogmatique et scientifique et nous accueillons amicalement tous ceux qui, avec leur travail, sont prêts à encourager les visées scientifiques que nous nous sommes proposées.

Emeric Révész

docteur en théologie,

ancien professeur de l'histoire

ecclésiastique à l'Université de Debrecen,

évêque de l'Eglise réformée.

Ödön Miklós (pasteur réformé à Nagycsepely, département Somogy): *Contours de l'histoire d'une surintendance ecclésiastique dans le territoire de Szatmár.* — La déclaration de Péter Szenczi Csene, traducteur de la 11e Confession Helvétique (en 1616), et selon laquelle cette confession fut adoptée à l'occasion de Synode de Debrecen (1567) par quatorze doyennés protestants transbiscains, semble erronée. A ce temps là (en 1567), cette surintendance ne possédait que quatre doyennés, les parties orientales actuelles n'y appartenant pas encore. Le fait que ces parties orientales se rallièrent en commun à la surintendance transbiscaine, semble prouver qu'elles avaient formé autrefois une seule unité ecclésiastique protestante, et cette unité fut

la surintendance de Szatmár. Celle-ci se constitua sur le territoire des archidiaconats catholiques du moyen-âge. L'auteur suit les événements de cette évolution et établit que la transition à la tendance helvétique doit être comptée dans ce territoire de Szatmár à partir de 1570.

János Herepei (conservateur du Musée National Sicule à Székelyudvarhely): *Pasteurs, maîtres d'école et étudiants aux XVI. et XVII. siècles dans le doyenné réformé de Szatmár.* — L'étude, tout en étant une récapitulation des faits déjà connus, apporte un grand nombre de données inconnues sur la vie et l'activité de plusieurs pasteurs (entre autres le célèbre István Milotai Nyilas, évêque réformé), de maîtres d'école et d'étudiants du doyenné de Szatmár. L'auteur puise sa matière dans quatre sources qui sont les annotations d'un calendrier perpétuel ayant appartenu au pasteur réformé Péter Baka de Szatmár; les annotations de plusieurs anciens livres du collège réformé à Kolozsvár; les comptes des trésoriers-payeurs de la ville de Kolozsvár et enfin l'album d'un étudiant hongrois, András de Szatmár faisant ses études aux Pays Bas.

Imre Bán (professeurs du lycée à Gyöngyös): *La maison de charité de la communauté réformée à Gyöngyös.* — La publication de ces bien peu de documents qui restent sur la maison de charité de la communauté réformée à Gyöngyös, doit être une nouvelle contribution à nos connaissances très incomplètes sur les anciens établissements de charité. La ville de Gyöngyös est, au XVIIe siècle, le théâtre des luttes confessionnelles entre Réformés et Catholiques. Les Réformés de Gyöngyös jouissent de la protection du prince de Transylvanie, György 1er de Rákóczi et de sa femme, Zsuzsanna de Lórántfy. Celle-ci, veuve du prince, leur fait don, en 1659, du domaine „Fajzat”. Sur la vie intérieure et l'activité de cet asile de pauvres nous ne savons rien, mais on peut affirmer qu'il existait déjà avant le don de la princesse. En 1667 une nouvelle lutte des deux confessions exigea le sacrifice du bâtiment de l'asile, mais le domaine resta en possession des Réformés et ainsi l'oeuvre de charité pouvait être continuée. Vingt ans plus tard, lors de la Contre-Réforme, le domaine de „Fajzat” tomba entre les mains des Jésuites et l'établissement perdit ainsi son fondement matériel.

Tamás Esze (pasteur réformé à Budapest): *Aumôniers militaires dans l'armée de Ferenc II. de Rákóczi.* — Par l'ordonnance du 7 décembre 1705, le prince Ferenc II. de Rákóczi obligea tous les hauts commandants de son armée de faire entrer, avec des traitements réguliers, dans les cadres de chaque régiment un aumônier militaire. Tels prêtres étaient déjà en service dans quelques régiments avant ce décret aussi, mais la réglementation de cette question se fit seulement par l'ordonnance citée du prince. Le principe de cette réglementation était celui de la „majeure partie”: la confession de l'aumônier fut donc fixée selon la religion de la majorité de régi-

ment, les prétentions de la minorité furent complètement négligées. Les soldats de religion réformée donnèrent les 90. p. c. de l'armée de Rákóczi, parmi les aumôniers connus de nom 47 étaient donc de religion réformée, 5 luthériens et 20 catholique. 58 d'entre eux servirent dans les régiment, 7 dans les forteresses et 7 à la cour princière. Aucun aumônier protestant ne fut ordonné à la cour princière, puisque le prince était catholique; les prédicateurs personnels des seigneurs protestants fournirent aux soins des âmes protestantes à la cour.

Avec la mise en place de ces aumôniers militaires, le prince espéra aussi l'amélioration des mœurs dissolues des soldats. C'est pourquoi les colonels reçurent en même temps l'ordre de Rákóczi contre le jurement. — Le traitement des aumôniers militaires se composa d'argent et d'allocation en nature. Mais ce traitement était tellement maigre qu'il n'atteignait guère celui d'un sergent, quoi que les pasteurs dussent subir toutes les souffrances et fatigue de la vie militaire et quoi qu'un d'eux trouvât la mort sur le champ d'honneur.

Petits articles. — *Mihály Bucsay* (privat-docent à l'Académie de théologie à Sárospatak, professeur de religion à Budapest): *Hymnes latins de Márton Rákóczi dans les archives de l'église Saint Thomas à Strasbourg.* — *András de Harsányi* (ancien directeur de l'institut hongrois des recherches ecclésiastiques à l'Université Martin Luther à Halle, rapporteur au ministère de la propagande à Budapest): *Album du doyenné réformé de Bereg.*

Publications. — *József Gulyás* (directeur de la bibliothèque de l'Académie à Sárospatak): *Etudiants de l'Académie à Sárospatak I.* — *Imre Révész*: *Document à l'élection des ministres au XVII. siècle.*

Littérature de l'histoire ecclésiastique. (Entre autres): *La lignée du piétisme.* Aperçus sur le nouveau livre d'Auguste Lang par *Mihály Bucsay.* — *Hans Eder*: *L'église évangélique en Autriche,* critique par *András de Harsányi.*

Nouvelles.

Résumés en allemand et en français.

TARTALOM.

Révész Imre: Bevezetőül.

Miklós Odön: A szatmárvidéki szuperintendencia történetének körvonalai.

Hercepi János: XVI—XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári református egyházmegyéből.

Bán Imre: A gyöngyösi református iskolálya.

Esze Tamás: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében.

Kisebbségi közlemények: *Bucsay Mihály*: Rákóczi Márton latin hymnusa a strassburgi Szt. Tamás Levéltárban. — *Harsányi András*: A beregi református egyházmegye Emlékkönyve.

Adattár: *Gulyás József*: A sárospataki református főiskola diákjai. I. — *Révész Imre*: Adalék a XVII. századi lelkészválasztás történetéhez.

Egyháztörténeti irodalom: *Bucsay Mihály*: A pietizmus családlája. Jegyzetek *Lang Agost* új könyvéhez. — *Dezső László*: Bevezetés a katonai lelkigondozásba I. Ism. *Esze Tamás*. — Levéltári útmutató. Ism. *Ila Bálint*. — *Vanyó Tihamér*: A plébániatörténetírás módszertana. Ism. *Tóth Dezső*. — *Bucsay Mihály*: A reformátorok úrvacsoravitái. Ism. *Miklós Odön*. — *Eder, Hans*: Die evangelische Kirche in Oesterreich. Ism. *Harsányi András*.

Hirmondó.

Tartalomjegyzék — Részlet.

KASSA ÉS KÖRNYÉKE VALLÁSOS HELYZETE AZ 1550-ES ÉVEKBEN.

Kassa reformációját az újabb irodalom kétféle vonatkozásban is megvilágította.

A város dús anyagot nyújtó levéltárából először főleg ifj. Kemény Lajos közölte reformációja első idejéből való okmányait s az ő műve és ugyanazon levéltár később felmerült adatai alapján Révész Kálmán írta meg a kassai református egyház történetét.¹ Azután pedig Bunyitay-Rapaics-Karácsonyi *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* című gyűjteménye tárt fel egész sor újabb adatot 1551-ig, főként országos vonatkozású levéltárakból.

Ifj. Kemény Lajos aktaközlései és Révész Kálmán beható fejtegetései igen sok kérdést megvilágítanak, bár ugyanannyit tisztázatlanul hagynak is, elsősorban azért, mert csak a kassai városi levéltár adataira támaszkodnak, ez pedig bármily gazdag is, még sem tartalmazza s nem is tartalmazhatja mindazokat az adatokat, okmányokat és bizonyságokat, amelyek egy ilyen sokrétű kérdés megoldásához szükségesek.

Az *Egyháztörténelmi emlékek* viszont máshonnan származó anyagot is feltárnak s már forrástudásunk legfelső fokát képviselik. Lépten-nyomon annak a bizonyosságát szolgáltatják, hogy egyházaink történetének legfontosabb mozzanatai hányszor kapcsolódnak az országos történetbe, azért ott is keresnünk kell dokumentumait, ahol az utóbbiak folynak össze, tehát a bécsi udvari, a magyar országos — kamarai vagy kancelláriai —, vagy a törvényhatósági és hiteles-helyi levéltárakban is. Még pedig nem azért, hogy adatokat találjunk, hanem, hogy ezt az egész anyagot kapcsolataival együtt feltárjuk.

Ez a közismert, de aránylag ritkán követett heurisztikus kánon különösen a régebbi időre nézve fontos azért, mert a helvi és az egyházi levéltárakban az anyag távolról se marad meg úgy, mint az országos gyűjteményekben.

¹ Kemény Lajos, *ifj.*: A reformáció Kassán (1891.) 110. — Révész Kálmán: Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. 1650—1650. Budapest, 1894. (A Magyar Prot. Irod. Társ. kiadványai.) 103.

Kassa reformációja szempontjából például első pillantásra is igen becses okmányoknak látszik a jászói konvent egy 2 méter 29 cm hosszú, több egymás alá ragasztott lapból álló, a lapok egy oldalára írt bizonyoságlevele arról a titkos vizsgálatról, amelyet a konvent I. Ferdinánd király 1553. november 7-én kelt parancsa alapján ugyanazon év Luca napján (december 13.) tartott meg Kassán s amelyről december 23-án állította ki a bizonyoságlevelet.

A szóban forgó bizonyoságlevél eredetije a Magyar Országos Levéltár kamarai osztálya „Acta publica”-gyűjteményében maradt meg 18. sz. alatt „Inquisitio contra Demetrium Ormandy pro Lutheranismo” címmel. Ez a cím helytelen, mert nemcsak egy Ormándy Demeter ellen folytatott — vizsgálatról van szó benne, hanem a kassai plébános-prédikátor, egy Bornemissza Miklós = Pesthy Péter — valójában Bornemissza Péter — nevű diák és Kassa város tanácsa ellen is s mert nem a luteránusság vagy a luteránizmus érdekében tartják, hanem a luteránizmusuk miatt és ellen.

Ezt a címet tehát mellőznünk kell, helyette az iratnak tartalmát fedő címet kell adnunk s e helyes cím alatt kell közölnünk és tudomásul vennünk e becses okmány teljes szövegét, amely eredetiben itt következik:

Titkos vizsgálat

**Ormándy Demeter, (Sommer János) kassai plébános-prédikátor,
Bornemissza Péter és a kassai tanács ellen
luteránizmusok miatt.**

A jászói konvent bizonyoságlevele 1553. december 23-áról.

Nos conventus ecclesiae beati Joannis Baptistae de Jazow memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis.

Quod nos literas serenissimi principis et domini domini Ferdinandi divina favente clementia Romanorum, Hungariae, Bohemiae etc. regis semper augusti, infantis Hispaniarum, archiducis Austriae etc. domini nostri clementissimi, nobis peremptorie sonantes et directas honore et reverentia, quibus decuit, recepimus in haec verba:

Ferdinandus divina favente clementia Romanorum, Hungariae, Bohemiae etc. rex semper augustus etc.

Honorabiles, fideles, nobis dilecti, committimus et mandamus vobis, ut cum per fidelem nostrum magnificum Eustachium de Feled capitaneum nostrum Cassoviensem fueritis requisiti, unum e medio vestri pro testimonio fidedignum una cum notario conventus Cassoviam mittere et quae illi testimonia una cum homine nostro penes eos deputato in certis negotiis collegerint, sub sigillo vestro ipsi capitaneo extradare ad eorum relationem debeatis.

Secus ne feceritis.

Datum Viennae, die vigesimo septimo Novembris anno domini millesimo quingentesimo quinquagesimo tertio.

Nos itaque mandatis dicti domini nostri regis fideli obsequendi propensitate in omnibus satisfacere cupientes, — prout tenemur —, unum e medio nostri, scilicet religiosum fratrem Jodorum de Buda, probrum socium nostrum conventualem, nostro pro testimonio fidedignum, una cum Alberto literato, notario conventus nostri ad requisitionem magnifici domini Eustachii de Feled, capitanei Cassoviensis, ad ipsam civitatem Cassoviensem duximus mittendum.

Qui tandem exinde ad nos reversi nobis consentienter retulerunt in hunc modum:

Quomodo ipsi in festo beatae Luciae virginis proxime praeterito ad praetactam civitatem Cassoviensem, consequenterque domum et hospitium dicti domini capitanei accessissent, ibidemque iidem homines nostri una cum egregio Georgio Horwath Boynchyth (Boincics) de Thininio, homine domini nostri regis, per eundem penes eos deputato subscripta testimonia in subnotatis collegissent negotiis.

Primo namque venerat Urbanus Magyar, parochus de Olchwar, interrogatus ad conscientiae suae puritatem attestatus est in talem modum:

Quod cum ipse prae metu Turcarum ex inferioribus regni partibus ad superiores contignas civitati Cassoviensi pervenisset, atque vocationem ad possessionem Wyffalw, prope ipsam civitatem existentem, habuisset, praedicator, qui idem et parochus dicitur Cassoviensis multa et diversa mala, persecutionesque illi attestanti minatus fuisset, nec passus est eundem ingredi in parochiam possessionis praedictae, si veterem catholicae ecclesiae fidem, quam ipse papisticam vocat, profiteretur, quumque quodam tempore dum attestans prorsus cum eodem concionatore constitutus fuisset et pluribus verbis de temeraria innovatione religionis tractasset, omnem tractatum illi duntaxat verbis ipse concionator conclusisset, quod istius generis homines — attestantem offendendo — essent idololatrae et daemorum cultores, quicumque enim missam celebrarent more Romanae ecclesiae et crucis signo utuntur, vel praestant circa consecrationem vel panis vel baptismatis vel aliarum rerum, quive talibus intersunt, hi omnes sint in damnatione irae aeternae et obnoxii inferno. Nam circa sacramentum baptismatis — asserunt — nullum alium modum vel verborum formam esse necessariam, repudiatis chrismate, aqua consecrata, veste alba, candelis et id genus alii ab ecclesia instituits, nisi quaestione,

— Quid feratur?

Cui respondendum:

— Christianus, qui corpori suo diabolo et papae abrenunciat.

Et mox poculo aquae in caput infantis effuso dicatur:

Ego te baptizo in nomine patris et filii et spiritus sancti. Vade in pace.

Sacramentum vero altaris in celebratione missae papisticae ait nihil aliud esse, quam excrementum et feces.

Item venerabilis Michael Sporar, parochus de Rozgon, examinatus ad suae conscientiae puritatem fassus est:

Quod idem parochiam in possessione Wyffalw ea suscepisset conditione, se nihil aliud posse et velle servare, nisi fidem catholicam et orthodoxam, quam etiam per certum tempus in ipsa possessione professus fuisset, postquam autem sacra majestas regia civitatem Cassoviensem recuperasset et Demetrius Ormandy nonnihil auctoritatis in ipsa civitate habuisset, parochus Cassoviensis communicato prius negotio isto cum Demetrio Ormandy nunciavit dicto attestanti, ut omnem cultum et ritum Romanae ecclesiae posthaberet, qui esset abominabilis deo et mera idololatria, alioquin illi cedendum et excundum esset de parochia, cumque multas persecutiones dicti parochi perferere idem attestans nequivisset, visum est illi ipsum Demetrium Ormandy requirere et conquerendo protectionem exorare, cui Demetrius Ormandy graviter in ipsum attestantem invehens respondiisset, quod daemones suis ceremoniis coleret, quodque papa, caesar, rex, episcopi, ceterique sacerdotes et istius ordinis homines essent latrones, deceptores (homicidae, tortores, qui miserum populum seducendo traderunt diabolo, ob hos igitur abnegaret illi attestantis omnem operam protectionis, ac ob suum diabolicum cultum liberam concessisset parochus Cassoviensi disponendi cum eodem attestante, quem quidem parochum cum idem attestans accessisset, mox et ipse graviter in eum invertus est et expostulare cum eo cepit, tanquam de sua doctrina et religione diabolica, seque aliud nolle, quam si persistere in suo proposito idem attestans vellet, ut exeat de parochia, nollet enim, ut idololatrae ibidem colant daemones.

Inde expulsus cum idem attestans ad parochiam possessionis Oswa ivisset et quodam tempore Demetrius Ormandy ad eandem possessionem pervenisset, voluit idem attestans quaedam cum eodem Demetrio in negotio proventuum suorum tractare, quem mox idem Demetrius Ormandy horrendis vituperiis et execrationibus est adorsus, cui cum ipse attestans respondiisset, obediendum esse sacrae regiae majestati, qui in suis literis fidelibus omnibus mandaret, ut firmiter adhaererent veteri fidei, eamque ubique promulgarent, idem Demetrius Ormandy ad haec respondiisset:

— Matthias kyral, Matthias kovach mellyk muzyk — hoc est: Matthias rex, Matthias faber, quae, qualis, quanta . . . et propter multas tandem persecutiones et incommoda sibi a Demetrio Ormandy et parochis illatis nec ibidem diutius permanere potuit et nisi protectione domini capitanei muniretur et nunc idem attestans cogeretur prae timore Lutheranorum exulare.

Egregius Franciscus de Olchwar reali deposito sacramento fassus est se rarissime interfuisse praedicationibus Lutheranorum et si quando interfuerit praedicationi parochi Cassoviensis audivisse diffamationem

Romanae ecclesiae et catholicae fidei, nempe altaria esse demolienda et omnes ceremonias tollendas, ob quam diffamationem praedicationem ad finem usque noluisse audire.

Providus Paulus Gerech, in possessione Mysle commorans, jobagio regiae majestatis, juratus et interrogatus fassus est se certo scire, quod Demetrius Ormandy horrendis minis, execrationibus et blasphemis compulit Thomam modernum parochum de Mysle, ut abrenunciata catholicae ecclesiae fide, quam ipse Demetrius cultum diabolicum nominabat, neotericum profiteretur, ut nisi fidem sequeretur Lutheranicam, incommoda plurima eidem attestanti ab ipso Demetrio Ormandy imminerent.

Providus Blasius Eyspether, in possessione Oswa commorans, jobagio regiae majestatis, juratus et interrogatus fassus est, quod Demetrius Ormandy propter catholicae ecclesiae fidem Michaellem parochum de parochia possessionis Mysle expulisset volens, ut doctrinam et modum parochi Cassoviensis imitaret.

Providus Emericus Matthywa, in possessione Balogd commorans, jobagio regiae majestatis, juratus et examinatus fassus est, quod jobagiones possessionis Balogd semper perstitissent in fide catholicae ecclesiae, postquam vero Demetrius Ormandy officiolatum cepit illius possessionis gerere, parochus oppidi Gewncz (Gönc) ex inductione Demetrii Ormandy novam ibidem insereret fidem compellens etiam parochus de Mysle, ut Lutheranam praedicaret doctrinam et omnibus liberam faceret potestatem edendi carnes vitellis ab ecclesia diebus.

Nobilis domina Barbara Fekethe, relicta egregii quondam Joannis Cherewdy jurata et interrogata fassa est:

Quod cum quodam tempore ipsa domina venisset ad concionem praedicatoris Cassoviensis et praedicationis thema hoc fuisset: „Generatio prava et adultera“ etc. proclamasset idem concionator per interrogationem:

— Quenam esset illa generatio prava et quamvis? — inquit — Salvator ista verba dixerit judaeis, quae etiam nos christianos quodammodo pro aliqua parte concernunt, neminem tamen magis quadrant, quam in impiissimos et execrandos monachos, atque tangunt spurcissimum, abominabilem, horrendum et omnibus vitiis contaminatum habitum monachalem — videlicet cappam —, ipsi etenim monachi defecerunt a vero deo et adhaeserunt sanctis, alii sibi Franciscum, quidam Dominicum, nonnulli Mariam, diversi diversos sibi elegerunt deos et eis adhaeserunt et hoc esse certissimum, quod quicumque perseverat in regula Franciscana et nonnihil cultus praestat, eidem ille moechatum cum sancto Francisco, qui Dominicana, is cum Dominico, qui vero colit beatam Mariam, ille committit adulterium cum beata Maria.

Has et alias pils auribus horrendas blasphemias cum domina attestans ex ore concionatoris audivisset, exivit — nolens plures audire — e templo.

Cumque secundo ad concionem quandam post multum temporis ivisset, tumque thema concionis fuisset: „Date et dabitur vobis” etc. Inter cetera tandem ipse concionator vociferatus fuisset interrogando:

— Num etiam monachis dandum sit?

Et mox subjunxit uno:

— Dandum est etiam monachis. Quid autem?

Respondit:

— Verba. Qualia verba? Talia scilicet: Exo foras, monache e monasterio et exue vestem istam plenum omnibus malis et cum sis robustus corpore, praeditus optimis viribus, duc uxorem, fode, exerce agriculturam et noli scortari, atque latrocinari in monasterio. Ita etiam dandum esse divinis et caelestibus sponis — moniales significans — cum scortaris in monasterio et latrocinia quaevis committis, nube et cundo extra monasterium tibi virtutem quaerito.

Tertio cum ipsa domina attestans in festa assumptionis Mariae ivisset ad concionem concionatoris Cassoviensis, nec tunc idem concionator a blasphemia, quam adversus virginem Mariam et sanctos dei proclamasset, temperare potuit, inquit virginem Mariam — prout ipsamet testatur — fuisse abjectissimam, sordidissimam, abominabilem, atque rejectissimam creaturam, quae nunc picta habetur forma eleganti prominentibus mamillis et uberibus, quamque in papatu veteres catholici sibi ipsis sinxerunt et celebrarunt diversa festa Mariae, quoddam enim festum Mariae de nive, Mariae de herbis, hoc saltem abfuit, quod solidam aliquam Mariam, cujus insanum festum celebrarunt, non sunt commentati.

De sacrosancto vero sacrificio missae concionatus est satius esse omnibus illa die in infernum ire et aliquantulum ibidem perseverare, quam interesse celebrationi missae, in ea enim collitur foeda et sordidissima hostia et idolum, quod est ipsissimus diabolus et Lucifer.

Caeterum cum ipsa domina quodam tempore ejusdam infantuli susceptrix fuisset et per sacramentum baptismatis parvulum illum christianitati initiare voluisset, nullo alio modo concionator ille usus est, nec aliud fieri voluit, quam confessionem et fidejussionem in persona pueri talem, quod diabolo et papae abrenunciat.

Fassa est praeterea, quod patrinus Demetrius Ormandy vexasset verbis dominam attestantem, ut veterem fidem abnegaret et ne uteretur sphaerulis illa precatoris, quas concionator novo invento vocabulo vocaret distincta post sectionem viscera.

Honesta domina Margaretha, relicta quondam Georgii Kalmár, mulier honestissimae conditionis et ingenuae probitatis jurata et interrogata fassa est:

Quod complurimi inhabitatores civitatis Cassoviensis minuti sunt eidem dominae, se derogationem honoris gravissimam passuram, si ad missam in monasterio monachorum celebrari solitam iret et eam frequentaret, videns autem ipsa domina perpauca esse catholicae fidei christianos in ipsa civitate Cassoviensi, ergo quos Lutherani grande

odium concepissent, maxime autem illis minis territa, qua eidem imposuerunt certi concives Cassovienses inquietes brevi capitaneum modernum perfunclurum suo officio, quo de civitate egresso et ipsa attestans cogeret, ni Lutheranam profiteretur fidem, extra civitatem exulare.

Ob haec dicta domina compulsa est ire ad conciones praedicatoris Cassoviensis et si quando praedicationi interfuerit — praesertim in hebdomada passionis Christi — premebunda audivit horrendas execrationes et blasphemias concionatoris Cassoviensis inquietis, qualiter papistae eorum deum, qui est certus diabolus et ipsa sordites, detulerunt per plateas ad purgamenta nirtum, ipsamque missam papisticam vocaret diabolum.

Quodam etiam tempore domina attestans moniales et virgines deo sacratas comitata est ad monasterium eorum, quas cum concionator ille conspexisset, ignominiose et probrose appellavit eas sponsas coelestes subvertendo minas, quod eas in publico loco nudas depingi faceret, quoniam omnes, qui conversantur cum monialibus, eas esse meretrices et si quando major frequentia fuerit populi in templo, cum magna pudoris appertione eas inde expellere vellet, nobilis vero Catharina, consors Matthaei Nagh, renunciasset concionatori, quod si eas depingi faceret, extunc pingat eidem suspara, ne demonstratione pudendorum tanto siculi caeteri auspicatur pudore.

Providus Paulus Pertehy (Péresi), in possessione Mysle commorans jobagio regiae majestatis, juratus et interrogatus fassus est sibi perbene constare, quod Demetribus Ormandy persecutus est parochum catholicum possessionis Oswa et quod parochus modernus in Mysle existens nullo pacto fidem catholicae ecclesiae abnegare et neotericam profiteri voluit, sed multis verberum minis sibi per Demetrium Ormandy impositis coactus est tandem sequi ipsius Demetrii voluntatem in observatione religionis.

Providus Matthias More, jobagio regiae majestatis in possessione Oswa commorans, juratus et interrogatus fassus est:

Quod Demetrius Ormandy Michaellem parochum eiecit et expulit de plebania possessionis Oswa ob eam causam, quod fidem veterem abnegare et Lutheranam assumere vel profiteri noluit.

Providus Joannes Soska, jobagio regiae majestatis in possessione Oswa, juratus et examinatus fassus se scire, quod multum tam latine, quam ungorice tractavit Demetrius Ormandy cum Michaelle, parocho eorum, de fide et crebris repetitionibus eidem Michael dixisset:

— Non sinamus miseram plebeculam condemnari et ire ad perniciem! Quodsi autem fidei Lutheranae es ignarus, ito ad parochum Cassoviensem, a quo jam discas et profitearis.

Cui ipse Michael parochus respondisset se id nequaquam velle facere et fieri fidefragum, sed in pristina fide sua permansurum perpetuis temporibus.

Providus Blasius Gerewex (Geröc), jobagio regiae majestatis in possessione Felsew Mysle commorans, praestito juramento fassus est:

Quod Thomas modernus parochus possessionis Mysle nullo parto veterem fidem abnegare et novam, quam non diu duraturam et nunc foetentem, assumere voluit, sed coactatus (!) est per Demetrium Ormandy.

Providus Jacobus Jokman, jobagio reginae majestatis in possessione Oswa commorans, juratus et examinatus fassus est, quod Demetrius Ormandy ejecisset Michaellem plebanum de parochia possessionis Oswa propter veteris fidei professionem.

Honorabilis Emericus, parochus de Zeplak, ad suae conscientiae puritatem interrogatus fassus est se nunquam interfuisse concionibus Lutheranorum, audivisse tamen a complurimis, quod concionator Cassoviensis in sua concione proclamaret se potius diabolum velle videre, quam elevationem corporis in celebratione missae veterum christianorum.

Idem autem veracissime scire, quod Demetrius Ormandy vehementer parochum catholicum Michaellem in Oswa persecutus sit, nec passus est eundem diutius ibidem perseverare et colonis in Oswa commorantibus dixisset, melius esse dare porco aliquid, quod datur Thomae parochi de Mysle.

Providus Petrus Tomsith, jobagio reginae majestatis, in possessione Felsew-Mysle commorans, praestito sacramento fassus est:

Quod Demetrius Ormandy graviter minatus est incommoda omnia parochi de Oswa ob veterem catholicam fidem.

Providus Georgius Molnar, jobagio reginae majestatis in possessione Balogd commorans juratus et interrogatus fassus est se audivisse ab illis, quod Demetrius Ormandy creberrimis disputationibus parochos catholicos vexaret occasione veteris fidei.

Providus Blasius Pfylep (Filep), jobagio reginae majestatis in possessione Felsew-Mysle commorans, juratus et examinatus fassus est se scire, quod Demetrius Ormandy vi coactasset parochum Thomam de Mysle ad Lutheranam fidem.

Providus Petrus Pooch (Pócs), jobagio reginae majestatis in possessione Balogd commorans, juratus et interrogatus fassus est, sicuti testis praecedens.

Providus Michael Baso, jobagio reginae majestatis in possessione Balogd commorans, juratus et inquisitus fassus est se scire, quod Demetrius Ormandy mandasset parochi de Mysle firmissime, ut ungarico idiomate et ritu Cassoviensi celebraret missam.

Providus Petrus Bobyth (Bobics), jobagio reginae majestatis in possessione Mysle commorans, ad quaesita nihil scivit respondere.

Generosa domina Catherina, relicta egregii quondam Emerici Baan, jurata et interrogata fassa est se spontanea et libera sua voluntate ob illas blasphemias, quas concionator Cassoviensis in sua concione adversus religionem christianam infert, nunquam ad audiendum concionem intrare in templum, sed aliorum impulsu intererat, in qua

quidem concione horrendas audiret blasphemias, quas ob pietatem dolens et invite audiret et memoriae nollet mandare.

Recordaretur tamen concionatorem saepissime dixisse, quod papistae in eorum foetida, sordida et putida missa periinde lusitant cum eorum deo, utque catus cum mure, quem tandem solus degluttit, monachos spirituales servos et fornicatores, moniales autem sponsas coelestes illusive vocaret et quicumque — ait — spem aliquam ponunt in sanctos, aequae faciunt, ac si quis culmo sustentare conaretur parietem, incumbendumque esse orationibus — monens inculcat — assiduis pro populo communi, ut si quis vult converteri, convertatur, qui vero scandalizatur, scandalizetur usque ad profundi inferni fundum

Presagit etiam brevi esse futurum, quod ex ista fide incidunt in altam, sed orandum est, ne retrocedant, neve in errorem veterem deveniant, in quo papistae sibi ipsismet simularunt et celebrarunt diversa festa Mariae, utpote de nive, de herbis et ceteris, hoc saltem absuit, quod stolidam aliquam Mariam, cujus insanum festum celebrarent, non sunt commentiti.

Quodsi autem — prout ipsa domina falens dixisset — omnes blasphemiae, quibus religionem et principes ipse concionator impetit, singulariter perscribi deberint et scriptori magnum facesseret negotium et papirus vix susciperet.

In Lutheranorum letaniis canitur, ut deus destruat idololatrias, qui animas eorum vi et potentia persequuntur.

Quod si vero puer aliquis est baptisandus, coaretantur compatres, ut fide jubeant pro puero, quod diabolo et papae abrenunciat et si puer adultus composque rationis vellet declinare ad veterem religionem, extunc susceptores nullo pacto permetterent fieri.

Vociferatur etiam concionator in publica concione esse quasdam mulierculas, quae disputarent et certarent de religione et fide, sed si diutius futurus est parochus Cassoviensis — prout se futurum speraret — tunc quasdam vult statuere ad suggestum, ut inde concionarentur.

Festis et dominicis diebus a prandio indixit omnibus puellis et juvenculis mulieribus, ut ad discendum conveniant, e quibus unam forma elegantiori semper amplexatus sibi ad latus tenuit et stari voluit, quam adeo usque docuit, ut illi nupserit.

Venerabilis Thomas Myskolezy parochus de Mysle fassus est conscientuose, quod ex voluntate et commissione Demetrii Ormandy concionator de Gewncz (Gönc) venisset ad possessionem Mysle, ibidemque communionem more Lutheranorum peregisset ea de causa, ut praedictus attestans posthac talem imitaretur morem et ungarice celebraret missam, cum autem quodam tempore Demetrius Ormandy in praedicta possessione constitutus fuisset, dixisset ipsi attestanti praesentibus ejusdem possessionis colonis, quod — inquit —

— Coloni isti conqueruntur de te, qui minus idoneus es ad parochiam regendam

Cui unus e colonis respondisset:

— Non dicimus eum esse minus idouicum, id autem, quod missam non vult ungarice celebrare.

Ad hoc dixisset Demetrius Ormandy:

— Si ungarico noluerit idiomate celebrare missam, nulli proven- tus sunt illi administrandi, nec est diutius detinendus in plebanatu — firmissimesque commississet dicto attestanti, ne secus faceret, sed mis- sam ungarice celebraret ita tamen, ut cum habuerit communicantes, alioquin — si non posset habere communicantes, — etiam per medii anni spatium deberet supersedere celebrationem missae, is tamen at- testans compunctus devotione absque sonitu campanae et pulsu clon- destine celebraret missas et ceremonias reliquas veteri ritu christiani- tatis perageret, cui Demetrius Ormandy dixisset:

— Audio, te occulte celebrare missas!

Id autem attestans ipse prae timore negavit et infestatus est.

Venerabilis Barrabax, parochus de Garbócz, fassus est concien- tiuse se nunquam interfuisse concioni praedicatoris Cassoviensis, cum autem tempore decimationis ad decimam partem domini sui ad posses- sionem Mysle profectus fuisset, Demetrius Ormandy interrogasset eun- dem attestantem:

— Utrum danda sit quarta pars consveta parocho Myslensi?

Cui attestans respondisset:

— Maxime est danda, quandoquidem servierit pro ea.

— Ego autem — inquit Ormandy — non esse danda censeo, duabus de causis. Prima est, quod animum habet abeundi, altera, quod non est bonus christianus, nec vult esse.

Quumque ipse parochus Myslensis partem suam in currum levare et abduci facere voluisset, non est sibi permissum.

Circumspectus Jonnes Wasfazeckgyartha de Buda, civis Casso- viensis, ad fidem suam debitam deo et fidelitatem domini nostri regis interrogatus, veritate in suae animae dispendium manifestum falsificata attestatus est concionatorem Cassoviensem nihil aliud docere, quam cognitionem dei.

De isto Joanne plurimi testimonium perhibuerunt, quod fuerit pridem cujusdam infantuli susceptor, qui ad interrogationem conciona- toris nec dei, nec principis sui haberet rationem aliquam, exegerunt ab eo strictius juramentum ad sacramenta, evangelia dei, fidemque suam et fidelitatem regiae majestatis, ne proderet in publicum, neve verbulo cuique faceret mentionem de his, quae dominus capitaneus cum regis et nostro hominibus in negotio testimoniorum tractarent.

Postquam autem idem Joannes est dimissus, — non curata fide, quam creatori suo debet et etiam in villpendium fidelitatis majestati regiae observari debentis — omne, quodcumque actum est, omnibus narravit.

Quibus peractis et praemissis testimoniis collectis praefatus domi-

nus Eustachius Feledy capitaneus coram praefatis Georgio Horvath domini nostri regis et nostris hominibus protestatus est in hunc modum:

Qualiter parochus sive concionator Cassoviensis in gravissimum contemptum et manifestissimam illusionem ipsius domini capitanei quendam induxisset et subordinasset ex dolosa sua astutia et vafrille adolescentem, qui adulterina indutus veste et pileo, nomine etiam proprio mutato plusquam vespertino crepusculo adiret ipsum dominum capitaneum, coram quo se internuncium dei omnipotentis ab ipso deo in negotiis fidei ad eundem capitaneum missum esse praeferret, eumque idem adolescens ad domum et hospitium dicti domini capitanei serotius vesperi venisset et in praesentiam ejusdem admissus quaesitusque ab eodem domino capitaneo fuisset, quinam esset, quisne vocaretur, aut ad quid venisset, respondit:

— Ego vocar Nicolaus Bornemizza missus ad te a deo omnipotente et quidquid ex me audieris — en testor animam meam — perinde credas, ac si deus ipse tibi id insinuaret.

— Quid igitur — inquit dominus capitaneus — num per te deus meus enunciavit?

Ait:

— Omnipotens deus te miris modis vult flagellare, qui jam suae irae tibi primum edidit, sprevitve, nam filiam tuam hiis diebus mors eripuit, erepturus brevi et filiolum tuum una cum consorte tua, tu autem obnoxius omnibus aerumnis et calamitatibus cruciaberis per longius tempus ab tua peccata, nec habebis placatum deum.

— Causam quero — inquit dominus capitaneus — quare deus omnipotens iam imparabilem conceperit contra me iram?

Cui respondit:

— Hisce peccatis tuis offendisti deum, quod frequentus missas monachorum et praedicationem veram verbi divini a concionatore Cassoviensi non audis, estque tibi exosa doctrina Lutheronica, atque illam, quum Mariam vocant, colis.

His auditis subrisit idem dominus capitaneus suspiratus ipsum adolescentem esse ebrium, quem ita allocutum dimisit:

— Crastina luce, chare frater, me accedito, fortassis poteris vitam et fidem meam in melius reformare.

Cumque jam dimissus fuisset, coepta est oriri suspectio etiam inter servitores domini capitanei, quod forsitan sub veste ampla habuerit siccum et pixidem et ad perpetrandam necem venisset, propter quam suspicionem mox per singulas domus est quaesitus, ut examinatus omnis fucus manifestus fieret, altera autem die in alia veste — videlicet propria — inventus et ad dominum capitaneum ductus, quis vocaret, quaesitus, respondit:

— Ego vocar Petrus Pesthy, non sum is, quem dominatio vestra magnifica arbitratur, quique vesperi eandem temptare venerat.

Cum autem ipse dominus capitaneus eundem de facie peroptime agnovisset, ob prolatum mendacium arrepte clava illum in pectus illius ado-

lescentis inflixit, qui prostratus in terram se omnia velle confiteri exclamavit, tandem examinatus fassus est coram egregio Ladislao Nyaray castellano, Briccio Zekel capitaneo gentium Cassoviensium, quod concionator Cassoviensis eundem e domo sua ad id expeditisset, Stephano de Pelyny (Pelényi) et Andrea de Gagh-Bathor (Gagybátor), nec per se solum id fecisse, quandoquidem per aetatem suam juvenilem ne excogitare quidem potuisset talia, praedicti autem domini nostri regis et nostri hominis memoratos Ladislao Nyaray, Briccium, Zekel, Stephanum Pelyny et Andream Gagy-Bathory ad fidem eorum deo debitam et fidelitatem domino nostro regi observandam interrogarunt, qualis ipsis in negotio praemisso constaret certitudo veritatis, qui omnes fassi sunt sese audivisse ex ore illius adolescentis confessionem testantem, quod concionator in domo sua ipsum adolescentem aliena induerit veste et ad praemissa miserit.

Idem etiam capitaneus una cum religiosis fratribus, Joanne abbate de Thapolcza et Petro de Albaregaly, ordinis praedicatorum regulae sancti Dominici in monasterio beatae virginis Mariae in civitate Cassoviense fundato degentibus, super alio casu et injuriis, quibus dicti protestantes a Cassoviensibus afficiuntur, protestati sunt in hunc modum:

Qualiter his proximis diebus praeteritis — cum videlicet dictus Petrus protestans sub missa in aurora celebrata, quandam populo fecisset conclonem et finita concione altare ascendere habuisset, — nefandus aliquis et scelestus homo a concionatore Cassoviense — prout iidem protestantes suspicari possunt — inductus, observatis primo ab ipso nequam homine locis et stallo, in quibus dicti protestantes sedere consueverunt et a regione fenestri habito, arbitrans ipsum dominum capitaneum tunc praesentem esse, omni qua potuit vi lapidem duorum pugnum magnitudinem excedentem per fenestram immisit et impulit, qui lapis ex forti jaclatione in certas dispulit partes, cuius particulas praefati domini regis et nostri homines oculis vidissent.

Protestati sunt praefati religiosi fratres etiam super hoc, quod ipsi exhibuissent et putavissent iudici et juratis civibus civitatis Cassoviensis literas praeceptorias regiae majestatis, in quibus sua majestas mandaret et calicem unum aureum et tres argenteos prae manibus eorundem iudicis et juratorum civium habitos, qui eos in prophanos usus vertere vellent, pertinentes ad monasterium fratrum, dictis protestantibus restituerent, iidem tandem iudex et cives non curato (benigno) mandato dictos calices iisdem protestantibus hactenus nondum restituisent, in apertum contemptum praemissi mandati regiae majestatis.

Quae quidem testimonia et protestationes praemissas ad relationem dictorum regiae majestatis et nostrorum hominum nobis superinde factam fideliter perscribentes, atque sub sigillo nostro ipsi domino capitaneo mandatis praefatae regiae majestatis observatis extradari duximus.

Datum in feria secunda proxima post festum beati Thomae apostoli anno domini millesimo quingentesimo quinquagesimo tertio. (L. S.)

Ennek a dokumentumnak a viszonylagos értékét legjobban az mutatja, hogy például ifj. Kemény Lajos Kassa város levéltárából 1553-ig csak a következő okmányokat tudja felsorolni és közölni Kassa reformációja alátámasztására:

1. Ulászló király rendelete 1504-ből a domnikánus kolostor javainak és kincstárának ellenőrzéséről és biztosításáról — ami semmi-féle vonatkozásban nem tartozik a reformáció korszakára;

2. Kassa város tanácsának a kötelezvénye 1510-ből arról, hogy György pécsi püspök és királyi kancellár rendelkezéséből átveszi a Boldogasszony-templom patronátusát és teljesíti egyéb végrendekezésében foglalt követelését is — ami szintén nem reformációs okmány;

3. György pécsi püspök és kancellár utalványa 1513-ból, hogy a város fizessen Schwarz Györgynek, a sógorának és Anna nevű testvérének száz-száz forintot az ott levő pénzből, — ami szintén elég távoli vonatkozásban áll Kassa város reformációjával;

4. Bebek János 1514-ben a város segítségét kéri Dózsa György keresztesei ellen — ami még nem tartozik a reformációra, mert legalább három évvel előbb kelt, mint ahogy a reformáció megindulhatott;

5. Briccius szikszói katolikus alesperes 1517-ben kelt végrendelete húsz vagy harminc egyház számára való adománnyal — amely tisztán katolikus jellegű okmány;

6. Levélfogalmazvány 1519-ből vagy 1522-ből arról, hogy hogyan járt el Bezdydi Miklós orvos ellen, aki valaha barát volt, de kiugrott, egy asszonnyal élt együtt s a város előjáróságának kötelezvényt adott, hogy tisztázza magát — ami szintén nem reformációs dokumentum, mert Bezdydi kiugrása jóval Luther fellépése előtt történt;

7. György, pécsi püspök és kir. kancellár értesítése arról, hogy Bálint jászói prior préposttá való választását jóváhagyja, de nem azért, mert a konvent megválasztotta, hanem csak abban a formában, hogy a konvent tőle és a patronuskodó városi tanácstól kérte és megkapta Bálint megválasztásához a megfelelő hozzájárulást — ami szintén csak katolikus egyháztörténeti vonatkozású okmány;

8. Gyimoth Bálint 1524. január 15-én az esztergomi primás rendeletére Esztergomba a „szentszék” elé idézi a kassai ferencesrend előjáróit a miatt a botrány miatt, hogy kolostorukban tettelességre vete-medtek egy kassai polgárral szemben — ami szintén csak mint korfesterő okmány vehető számba, egyébként semmi köze a reformációhoz;

9. Schuster Wolfgang levele 1527-ből, amelyben ígéri, hogy ha meghívják, elmegy papnak;

10. Schuster Wolfgang levele (1528-ból?), amelyben megírja, hogy a városban tapasztalt egyenatlenség miatt távozott állásából;

11. A város tanácsa az egri püspöki helynök előtt igazolja lelkészét bizonyos vádakkal szemben; keltezetlen fogalmazvány;

12. Meghívólevél a lelkész részére; keltezetlen fogalmazvány;

13—14—15. A kassai dominikánusok három kötelezvénye 1526—1527—1528-ból a várostól kapott kisebb kölesönökről;

16. Sáros vármegye meghívója Eperjesre (1535. július 1.) a tizedek ügyében való tanácskozára;

17. Az egri káptalan tanusítványa arról, hogy Kassa városa a plébániájától két évre esedékes 45 márkát tizenöt márka elengedésével 1551-re és 1552-re megfizette;

18. A város tanácsa megírja Késmárk városának, hogy Sommer János lelkészt nem engedi elmenni. „Geben zu Cassa am dienstlag vor Joannis Baptiste. (június 24. vagy aug. 29.) im 1553 Jahre“.

Ifj. Kemény Lajos tizennyolc okmányából az öt elsőről kézzelfogható, hogy nem tartozik Kassa reformációjára, mert a reformáció előttről való, a továbbiak közül a 7., 8., 13., 14., 15., 16. és 17. számúak szintén inkább katolikus, mint reformációs vonatkozásúak. A megmaradó öt közül négy csak lelkészválasztásra vonatkozik, de semmi más lényegeset nem tartalmaz.

Igy tulajdonkép csak két olyan irat marad, amely már felvilágosítást is ígér Kassa reformációja történetéhez, jelentőset azonban a 6. és 11. számú okmányok sem tartalmaznak, mert Bezdédi Miklós orvos ügyének semmi komolyabb kapcsolata nem látható a reformációval, a város lelkészét mentő fogalmazvány pedig — azonfelül, hogy csupán a lelkész igazhitűségéről tesz bizonyosságot — keltezzel, tehát épp abból a szempontból meghatározhatatlan, hogy — ha az ellenkezőjét kellene is érteni annak, ami benne tanusítatik, — melyik kassai papra vonatkozik s mikor történt, hogy valamelyik lelkész felszabadította híveit a börtöni szabályok megtartása alól.

Az *Egyháztörténelmi emlékek* a kassai reformációra vonatkozólag ifj. Kemény Lajos 6., 9., 10. és 12. sz. szövegei újközlése után a következő főbb iratok és adatok közlésével gyarapítják a kassai reformáció okmányolását:

1521. november 29. Kassa városa Bálint premontréi szerzetesnek adományozza a jászói prépostságot. (Kassa város lt.).

1522. október 25. Bezdédi Miklós doktor kötelezvénye arról, hogy házát csak a város szabályai alapján adja el. (Kassa város lt.).

1522. Róbel János plébános halála után Henckel János lesz Kassa plébánusa. (C. Sperfogel: Contracti annales).

1525. A kassai domonkos-rend 50 frt. kölesönről szóló elismervénye (Kassa város lt.).

1529. január 21. Henckel János vigasztaló levele Kukulbrahth Mihály kassai híróhoz tudósításokkal Ferdinánd király felől. (Kassa város lt. — Közzölte Szilágyi Sándor: Tört. Tár. 1882. 771—772.).

1529. május 4. A kassai domonkos-rend perjelének elismervénye 10 frt. kölesönről. (Kassa város lt.).

1529. május 5. Mária királynő levele Kassa városához, hogy nem engedi el Henckel Jánost udvari lelkészi szolgálatából. (Kassa város lt. — Frankl V.: Henckel János, 20—21.).

1529. május 15. Fridericus András krakkói tanító levele Kassa városához, hogy iskolamesteri állását a jövő negyedben foglalja el. (Kassa város lt. — Közölte Ifj. Kemény Lajos: Tört. Tár. 1890., 791.).

1531. szeptember 30. Ferdinánd király két rendelete a két kassai luteránus prédikátor elfogására. (Bécsi udv. levéltár.)

1531. november 6. Szalaházy Tamás egri püspök elfogatta Dévai Bíró Mátyás kassai magyar prédikátort. (C. Sperfogel: Contracti annales.)

1531. december 18. Ferdinánd király András esztergomi prépostot és Nagy Imre alnádort Kassára rendeli a luteránusok ellen való vizsgálat megtartására a kiutaltatja útiköltségeiket. (M. Orsz. Levéltár, Ben. res. 1531. — Közölte Fabritius K.: Tört. Tár., 1881., 247.).

1532. február 22. Kassa városa kéri Ferdinánd királytól Dévai Bíró Mátyás szabadonbocsátását. (Bécsi udv. levéltár.)

1532. március 2. Antal kassai plébánus köszönő levele Szalaházy Tamás egri püspökhöz. (Bécsi udv. levéltár.)

1533. július 23. Ferdinánd király rendelete az egri püspökhöz, hogy az elszökött Dévai Bíró Mátyást Kassán nyomoztassa. (Bécsi udv. levéltár. — Közölte Frankl V.: Tört. Tár., 1880., 2.).

1533. november 15. Ferdinánd király parancsa az elszökött Dévai Bíró Mátyás elfogására Kassa, Bártfa, Lőcse, Eperjes és Kisszeben városokhoz. (Bécsi udv. levéltár.).

1535. március 21. Kaczianer János főkapitány térítvénye Erdődy Simon püspök kincseiről, melyeket Henckel Jánosra bízott, utána azonban a másik pap átadott Kassa város tanácsának. (Kassa város lt. — Közölte Ifj. Kemény Lajos: Tört. Tár., 1889., 600.).

1535. november 22. Makófalvi tanács nyugtlája kilenc okmányról. (Kassa város lt.).

1542. Kassa város tanácsa öt évre Gáspár deáknak adja a szent Anna oltárához tartozó szőlőt. (Kassa város lt.).

Ezek a dokumentumok már jóval mélyebb bepillantást nyújtanak Kassa reformációjának a szövedékébe s Ferdinánd király és Mária királynő szerepe beiktatásával valóságosabb történelmi távlatba állítják helyi eseményeit. Mivel azonban ezek a dokumentumok meglehetősen egyszerű tényeket tartalmaznak, a kavargás és forrongás állapotáról csak halvány képet nyújtanak.

Ily körülmények között a pozsonyi kamara levéltárba jutott és ott megmaradt, 1553-ból származó okmányt — a felsőmagyarországi öt szabad királyi város reformációja egyéb közös dokumentumai mellett — az eddig hozzáférhetőkké lett okmányok között valamivel különlegesebb hely illeti meg. Még pedig

azért, mert az uralkodó intézkedései nyomán feltáruló, többször egész dramaturgikus formában elének állított, a katolikus és az evangélikus egyház belső feszítő erőire rá-rávilantó s az egész istentiszteleti élet, a térítő prédikációk és az újonnan kialakuló evangéliumi szertartások világába vezet bennünket s ezenkívül egész sor szereplő személyt is visszaállít a történet színterére.

Az okmány maga persze elsősorban nem reformációs, hanem ellenreformációs bizonyóságtételeket tartalmaz, mégpedig igen jelentős személyektől, amennyiben a kassai főkapitány nyilván ilyennek számít s elég beható formában, amennyiben egyes beszédek kitéréseiből egymás mellé sorakoztatott láncolat joggal minősül ilyennek s csak a viták jegyzőkönyvei müljék felül tartalmi pontosságban, mert a jászói konvent csupa katolikus szempontból terhelő vallomásokot gyűjt össze benne a kassai és a környékbeli luteránizmus ellen.

De mint ilyen sem közönséges, mert nem a megszokott keretek közt lefolytatott, hanem egészen titkos vizsgálat eredménye, mégpedig olyan titkos vizsgálaté, amelynek a teljes pártosságát egy véletlenül a tanúk közé keveredett egyetlen evangélikus érzésű tanu rögtön nyilvánvalóvá teszi s az e korbéli vélemények teljes ellentétét az iratban önmagában kifejezésre juttatja.

Ez az epizód oly állapotban mutatja a katolicizmusnak a reformáció ellen való védekezését, amikor már nem támadja közvetlenül és határozottan a reformáció előharcosait, hanem előbb — de egyébként minden hivatalos forma megtartása mellett — a király főkapitánya feljelentésére, a királyi rendeletére, királyi megbízott jelenlétében, hiteles hely közbejöttével lefolytatott és tanúsítványával fedett előzetes vizsgálatot tart, nyilván azért, hogy ennek az eredményétől tegye függővé a szokásos eljárást.

Mint ilyen, elsősorban természetesen az országos történet, azután pedig a katolikus egyháztörténet részére szolgáltat közvetlen felhasználható adatokat.

A kassai reformáció története szempontjából mi az egész okmányt is, egyes adatait is csak megfelelő áttétel és áttértékelés után használhatjuk, — amire a közvetlen és hiteles tanunak számító Vasfuzékgyártó János de Buda szolgáltatja a kortörténeti megítélés igazságosságához a kánont, mikor ő letett esküje és luteránus volta mellett se tud semmi becsstelenséget plébánusáról, hanem csak arról tesz bizonyosságot, hogy az Isten ismeretét hirdeti.

Mivel azonban adatai oly bőven ömlenek, mint egy eddig ismert forrásé sem, jelentőségük is, értékük is igen nagy, s olyan részleteket is megvilágítanak, amelyek eddig teljesen homályban voltak.

Mert — hogy egyebet ki se emeljek — azt tanusítja, hogy

Feledy Eustachius kassai királyi főkapitány² (vagy más) jelentésére vagy feljelentésére I. Ferdinánd király maga rendeli ki a jászói konventet a titkos vizsgálat megtartására, amelyen a királyi ember is részt vett. Az uralkodónak tehát legalább három rendeletet kellett kiadnia ebben az ügyben, amelyek közül a jászói konvent az 1553. november 27-éről szólót be is foglalja tanusítványába, a másikat az uralkodó a kassai Szűz Mária-kolostor dominikánusai javára adta ki Kassa városának szóló parancs formájában, hogy adja vissza nekik a nála levő egy arany és három ezüst kelyhet, a harmadik pedig a kiküldött királyi embernek szolgált — talán megfelelő utasítás is készült mellé.

Azután a következők derülnek ki belőle:

1. hogy Kassa városában és vidékén Ormándy Demeter nevű nemes úr a reformáció legfőbb erőszakolója — akinek a neve sem ifj. Kemény Lajos, sem Révész Kálmán műveiben elő sem fordul s az *Egyháztörténelmi Emlékek* öt kötetében is csak 1549-ből s csak egyszer bukkan fel Zemplén vármegye díkátoraként.

2. hogy Kassa mellett és Kassa előtt Gönc is reformációs központként szerepel.

3. hogy Kassa 1553-ban egészen evangélikusnak tekinthető, plébánusa annyira evangélikus, hogy a városhoz tartozó községek plébániáit is reformálja, a plébánusoktól azt követeli, hogy a latin misét hagyják el, magyar misét mondanak s hogy az evangéliumot prédikálják; az evangélium szerint való működésre hajlandó plébánusokat ő oktatja, ő mutatja meg nekik, mit hogyan végezzenek, azt pedig, aki nem alkalmazkodik az evangélium követeléseivel és a város-földesúr plébánusa felhívásának nem engedelmeskedik, Ormándy Demeter eltávolítja a plébániáról.

4. hogy (Sommer János) Kassán — természetesen már a szent Erzsébet-templomban — mit prédikál bizonyos vasárnapokon, amiből a tanuvallomások három egész pontosan lokalizálható beszéd katolikus-ellenes részleteit emelik ki.³

5. hogy (Sommer János) hogy rendezett a 18 éves Bornemissza Miklós — helyesen Péter — kitanítása segítségével Feledy főkapitány megijesztésére egy öszövétségi jelenetezésű és díszletezésű színjátékot.

7. hogy a nagy titokban folytatott s erős kötelezésekkel titokban tartani szándékoló vizsgálat titkát annakidején hogy pat-

² Feledy Eustachius Ferdinánd király 1553. január 11-én nevezte ki Kassa és több felsőmagyarországi város kapitányává és „supremus in regno Hungariae vicegerens“-sé száz magyar forint fizetéssel a kétszáz könnyű lovas és háromszáz magyar gyalogost adott mellé szolgálatra. — Ered. kinevezési okmánya a Magyar Országos Levéltárban, Kam. Acta publ. 20., 20.

³ Az Erzsébet-templom tehát már ekkor az evangélikusok kezén van s nem 1554-ben veszik a birtokukba — mint a Kassai Krónika mondja. — Kemény Lajos, *ifj.*: A reformáció Kassán (1891.) 25.

tantotta ki Vasfazékgyártó János de Buda kassai polgár a nélkül, hogy ennek a kassai városi levéltárban valami eddig előkerült nyoma maradt volna, s

8. hogy ez a titkos vizsgálat azért is nevezetes, mert ez szolgáltatja a kulesot néhány 1554-ben és később történt esemény megértéséhez; a titkos vizsgálatról szóló hiteles helyi tanusítvány u. i. a pozsonyi kamarához került s nem maradt hatástalan, mert az uralkodó szempontjából és katolikus szempontból kétségtelenül tartalmazott annyi terhelőt, hogy felsülés nélkül meg lehetett indítani az alapján az eljárást Ormándy Demeter és (Sommer János) ellen is.

Ezeken kívül aligha nevezhetők jelentékteleneknek

9. azok az adatok, amelyek Gönc és Kassa környéke plébánusaira vonatkozólag ebben az okmányban foglaltatnak.

10. azok az adalékok, amelyeket ez az okmány Ormándy Demeter, Sommer János és Bornemissza Péter életéhez és jelleme megismeréséhez szolgáltat.

Egyháztörténeti szempontból különösen jelentősek a Sommer János működésére vonatkozó adatok, mert ezekből az derül ki, hogy Sommer egész kivételesen szókimondó és a reformáció első nemzedéke gondolkozását és szavajárását meglestestítő egyéniség volt. Ez adatok bizonyos vonatkozásban Bornemissza Péter egyénisége megértéséhez is kulesot szolgáltatnak. Az itt leírt és ünnepélyesen megprotestált jelenetre évtizedek múltán is kaján célzásokat tettek Bornemissza Péter püspök katolikus ellenfelei, nem teljes joggal, mert a jelenet kitünően sikerült s az utána következett elfogás és a pisztollyal való vallatás már csak a teljes effektussal lepergetett jelenet megbosszulásának tekinthető, ami a kassai főkapitánynak egy 18 éves deákkal szemben kétségtelenül móltjában állott.

Végül az egész ügy háttereként megemlítésre és kiemelésre méltó,

11. hogy Ferdinánd király ez okmány tanúsága szerint országszerte nyilvánosságra hozott pátensben hívta fel a lakosságot a régi hithez való ragaszkodásra.

A vizsgálat egyik fővádoltja: Ormándy Demeter, neve szerint nem nevezetes történeti család tagja. Kassa vidékén azonban jelentős szerepének kellett lennie. Hogy 1549-ben Zemplén megye dikátora, az nem sokat jelent, de hogy Kassán is szava volt, azt Sporar Mihály rozgonyi plébános tanusítja, akit elkergetett kassa-újfalusi plébániájáról és Osván is hasonló sorsra juttatott volna, ha a kassai főkapitány nem vette volna oltalmába.

Mátyus Imre balogdi tanu azt vallja, hogy az ottani birtok tisztje volt s mint ilyen hívta fel a gönci parochust, hogy terjessze az uradalomban is az evangélikus hitet s hogy Mislén is kényszerítse a plébánust a régi hit és a régi szokások elhagyására.

Ilyenmő törekvéseinek nyomatékot adott azzal is, hogy a parasztokkal megtagadtatta Miskolci Tamás osvai plébánus fizetése kiszolgáltatását s így kényszerítette, hogy luteránussá legyen, később pedig a quartát ennek ellenére is megvonta tőle, mert nem volt őszintén luteránus.

Vallásos felfogása szerint nem híve a nép vallásos félrevezetésének vagy tudatlanságban való tartásának. A mise magyar nyelven való tartása mellett foglal állást, a katolikus papokat szidalmazza s állandóan vitatkozik velük. Vitáinak az a végük, hogy a katolikus papoknak vagy engedniök vagy távozniök kell.

Ha engedni akarnak, a gönci és a kassai lelkészeket használja fel s általuk oktattatja ki az átállásra hajlandó plébánusokat — még pedig szemléltető oktatással. A gönci pap Mislén osztrácvacsorát *kassai módon*, hogy a mislei plébánus lássa és megtanulja — mintha más nem is kellene hozzá, hogy luteránussá legyen! — a kassai plébánushoz viszont bejárnak a falusi plébánusok s ő otthon tanítja meg őket a legszükségesebbekre.

Ormándy Demeter nem tartozhatott a túlságosan tekintélytiszteelő és alkotmányhű férfiak közé. Ezt szintén Sporar Mihály rozgonyi plébánus tanúsítja, akinek a vallomásában szószerint megmaradt egy magyar kiszólása, amelyet akkor mondott, mikor Sporar Mihály Ferdinánd király ama országszerzte kihirdetett nyílt parancsára hivalkozott, hogy az emberek maradjanak hívek régi hitükhöz, s amely állítólag így hangzott:

— Mátyás király, Mátyás kovács — melyik másik?!

Ez a szöveg nyilvánvalóan romlott, mert nincs értelme. Romlott formában való közlését igazolja eltérő latin fordítása, amely ha nem nagyon más is, de azért csak eltér a magyar szövegtől. A „Matthias rex, Matthias faber, quae, qualis, quanta“ formájában szintén hiányos mondat. A latin fordítás azért jobb, mert nagy valószínűséggel kiegészíthető: a három nőnemű alakban egymás után következő kérdő névmás után u. i. nyilván valami nőnemű főnévnek kell kiegészítésül következnie. Ilyen lehet például a „differentia“-fogalma, amelynek a behelyettesítésével a teljes mondás latinul így hangzanék: „Matthias rex, Matthias faber — quae, qualis, quanta differentia?!“

Az értelméül pedig az következne, hogy akár király, akár kovács — nem nagy a különbség köztük.

Vagyis Ormándy Demeter ilyenformán e korban bizonyos tiszteletlenséggel nyilatkozott volna Ferdinánd királyról és vallás-szabályozó rendelkezéséről is, mégpedig azon az alapon, hogy e tekintetben a király is csak olyan tekintély, mint az egyszerű polgár lelkiismerete.

A mondás hiányos feljegyzése a konvent szempontjából érthető. Azt ugyanis talán minden aggodalom nélkül elreferálta volna, hogy Ormándy Demeternek az a mondása, hogy Mátyás

szólást.
 kalmazni merle. Azért hagyta meg homályos formában a ki-
 ezt a fűggelenczd kiszólást Ferdinánd királlyal szemben is al-
 Mátyás, — azt azonban már kevésbé szögözhetle le, hogy Ormándy
 ha az egyik király is, a másik meg csak kovács, de mind a kétő
 király és Mátyás kovács közt nem is olyan nagy a különbség, mert
 A kiszólás magyar eredetije megenged más magyarázato-
 kat is.

Az első az, hogy valami Mátyás-anekdótára való utalást tar-
 talmazhat. De ez csak akkor válik nyilvánvalóvá, ha ez az anek-
 dóta előkerül.

A többi megoldások a hiányos mondás megfelelő kiegészíté-
 téseként kínálkoznak és pedig a következő három formában:

2. Mátyás király, Mátyás kovács — melyik (az úr? Sem
 az egyik, sem a) másik!

3. Mátyás király, Mátyás kovács — melyik (milyen s mek-
 kora úr? Nekem — vagy: ilyen dologban — nem parancsol sem
 az egyik, sem a) másik.

1. Mátyás király, Mátyás kovács — egyik olyan, mint a
 másik.

Az első változatot a latin szöveggel egyező lapidaritása
 ajánlja, viszont nem egyezik a magyar szöveggel.

Ha tehát a latin szövegnek teljesen megfelelő magyar szö-
 veget keresnénk, annak valahogyan így kellene hangzania:

— Mátyás király, Mátyás kovács — melyik egyik, melyik
 másik? — azaz nincs semmi jelentős különbség köztük.

Az utóbbi forma elég különös értelmet ad. Ha azonban úgy
 értjük, hogy például mindkettő halott vagy hogy mindkettő távol
 van, vagy hogy mindkettő laikus, akkor nem tehető kifogás a
 mondásnak a helyzethez illő értelme ellen.

A mondás igazi szövegét ezek a találgatások talán nem tisztá-
 tázzák. A tanuvallomás szerint annál biztosabb a tartalma.

Ormándy Demeter e mondását a tanu azért olvassa Or-
 mándy fejére, mert nem ad semmit Ferdinánd király parancsára
 vagy mert azt tartja, hogy vallási ügyben Ferdinánd parancsa
 éppoly illetéktelen, mintha az egyformán halott Mátyás király
 vagy Kovács Mátyás, illetve Mátyás kovács adta volna ki.

Ebben az értelemben a nemzeti és a Habsburg-király szem-
 beállítása és egyforma síkra való helyezése lehet benne.

De lehet, hogy az a felfogás bujdokol a háttérben, hogy a
 király is csak olyan halandó, mint a többi közönséges halandók,
 s hogy vallási ügyekben a király tekintélye semmiben se külön-
 bözik a falu kovácsától, mert a vallás Isten és a lélek, a meg-
 győződés és a lelkiismeret dolga.

A csonkán maradt mondást különben egy éppen 1553-ból
 való levélben Takáts Sándor is megtalálta ebben a formában:

„Mátyás király, Mátyás kovács, melyik másik, hoc est Matthias rex, Matthias faber, quae qualis.“⁴

Ebben a formában a mondás azt jelentené, hogy Mátyás a király, Mátyás a kovács is, tehát ezen a ponton nem nagy a különbség köztük, mivel azonban egyik ilyen, másik olyan, mégis csak más az egyik és más a másik.

A mondásnak ez az értelme átment vagy megmaradt Heltai Gáspár egyik fabulájába is. Heltai Gáspár „Száz fabulája“-ban (1566.) a 77. fabula a keselyűről meg a hollóról szól és az van benne, hogy a keselyű elragad egy juhot és fellakmározza; ezen vérszímet kap a holló is, egy bárány hátába veri a körmét, de sem a bárányt nem tudja felemelni, sem a körmét nem tudja kivenni belőle — mire a páztor megfogja s lekurtítja mindkét szárnyát s úgy viszi haza játéku gyermekjeinek.

Mikor a szomszédok tudakolják, hogy micsoda állat az, amit hozott, a holló felel:

— Az előtt vélekedésem és akaratom szerint keselyű valék, de most azt látom, hogy kurta holló vagyok.

A mese értelmezésében a majmolástól való óvás és a sok sarura való s félig vágó hivatkozás után ezt az alkalmazást olvassuk:

„Ha ezt mondod:

— Én is ember vagyok, amaz is csak ember — úgy vagyok.

Ez is Mátyás, amaz is Mátyás.

De azért más a Mátyás király, más ismeg Mátyás kovács stb.“⁵

Ormándy Demeter azonban nyilván nem ebben, hanem ezzel teljes ellentétes értelemben használja és alkalmazza a mondást s mint radikális gondolkozása legjellemzetesebb megnyilvánulását kell elkönyvelnünk. Ha valami aktuális eredetét kereshetnők, leghamarább arra kellene gondolnunk, hogy az 1500-as években a Hernád-völgyén él egy Matthias Királ de Pickfalva nevű egyébként jelentéktelen nemes,⁶ aki könnyen egy társaságba kerülhetett a nép száján egy Kovács Mátyással, vagy egy Mátyás kovácsal s kettejüket együtt is a fontoskodó jelentéktelenség prototípusaiként emlegethették s ilyenként emlegette Ormándy Demeter is I. Ferdinánd királyt vallásügyi általános rendelkezésével együtt.

A vizsgálat másik fővádlottja a kassai plébánus-prédikátor,

⁴ Takáts Sándor: A magyar mult tartójáról. 34., 2. jegyzet. — Kár, hogy nem közli, milyen vonatkozásban használja a levélfő s nem mondja meg azt sem, hogy hol ez a levél és hogy nincs-e ez a mondás valami kapcsolatban Ormándyval vagy ezzel a kassai ügyel.

⁵ Közölte Imre Lajos „Heltai Gáspár válogatott meséi“ között is (Magyar könyvtár, 90. sz. 43—44.).

⁶ Neve a Máriássy-család levéltára több oklevelében előfordul az 1500-as években (Magyar Országos Levéltár).

akit a bizonyságlevél sehol sem nevez a nevén, de egyéb adatokból nyilvánvaló, hogy csak az a Sommer János lehet, aki 1550-től 1554-ig viselte ezt a tiszlet Kassán⁷ s akit 1553-ban Kassáról Késmárkra hívtak meg, de a város tanácsa nem engedte el.

Most és itt megtudjuk erről a Sommer Jánosról, hogy Kassán házasodott, és hogy egyik katekizációkon résztvett leánynövendékét vette el feleségül. Alakja egész határozottan kimagaslik környezetéből. Mint a város plébánusa valóságos metropolita, amennyiben intézkedési jogokat gyakorol a városhoz tartozó falvak plébánusai felett, őket oktatja és irányítja, az evangéliumi tanításokat ő foglalja megfelelő formákba s az ő magyar miséje, a kassai mód szolgáltatja a város birtokain hivataloskodó lelkészek számára a követendő mintaképet.

Ez a hatása azután — Ormándy Demeter személye révén — Kassán túl is terjed s megnyilvánul abban is, hogy a vele nem tartó plébánusoknak el kell hagyniok állásukat.

Néhány tanuvallomás erősen megvilágítja papi és prédikátori egyéniségét is.

A kihallgatott katolikus lelkész-tanuk tárgyalásaikból tudják, hogy ószövetségi frazeológiával élő férfiú, a nem evangélikus jellegű szertartásokat bálványoknak, ördögimádásnak, a nép sötétségben tartásának mondja, prédikációinak néhány nőhallgatója meg azt tanusítja, hogy ezt a frazeológiát s a luteri gorombaságokat válogatás nélkül felhasználja, ahol csak módot talál rá.

Az utóbbi vallomásokban levő erős kifejezések hitelében nem kell okvetlen kételkednünk, bár erre kétségtelenül jogot adna az a feltűnő körülmény, hogy a kihallgatott férfi- és pap-tanuk semmi ilyesmiről nem tudnak és nem vallanak.

Teljes beszédei keretében ezek a részletek hívő lelkek előtt se feltűnnek, de megbotrántkoztatóak nem lehetnek, mint Vasfázékgyártó János de Buda vallomása mutatja, aki nemesak azt vallotta, hogy papja az Isten ismeretét terjeszti, hanem ő maga elment lelett esküje megszegéséig is papja érdekében, mikor a jászói konvent nagy titokban tartott vizsgálatát kikiabálta — mint a jászói konvent ebbe a bizonyságlevelébe is bejegyezte, noha szorosán véve egyáltalán nem tartozott a vizsgálat keretébe. — Katolikus hallgatói — főként a nők — elsősorban ezekre a kitérésekre figyeltek, ezeket jegyezték meg s ezeket mondták be vallomásaikba is.

Megfelelő áttétellel vallomásaik azt bizonyítják, hogy Sommer határozott, szókimondó, verekedésig menő igazságszeretetet tanusító, céltudatos vezetőegyéniesség s kulcsát szolgáltatják annak, hogy Késmárk és Lőcse is versengtek érte.

⁷ Zoványi Jenő cikkkel a „Theológiai Lexikon” részére a magyarországi protestánsizmus történetéből. (Budapest 1940.) 414.

Evangéliumi buzgalma annyira megy, hogy — ha ugyan ezen a ponton hinni lehet a vallomásoknak — a kereszteleési formulát is megváltoztatja s nem elégszik meg az „abrenuntiatio diaboli”-val, hanem megtoldja az „abrenuntiatio papae”-val is — ami olyan feltűnő és olyan példátlan polemikus radikalizmus, hogy általában nem tudunk hozzá hasonlóról sem.⁶

Sommer szerepe Bornemissza Péter kalandjában — ami tulajdonképp a vizsgálat főokát szolgáltatta s a bizonyosságlevél legünnepélyesebb részét alkotja — nem egészen tisztázott.

A fentiek alapján feltehető róla, hogy megrendezhette ezt a színjátékot.

Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy Bornemissza Péter mellének szegzett pisztollyal szembenállva vallotta azt, hogy deákos csinyét a plébánus utasítására követte el. Ez a vallomás tehát semmiféle vonatkozásban nem megnyugtató s nem igen szabad építenünk reá. A kérdés tehát nyitva marad, illetve a csiny szerzőségének a teljes felelősségét Bornemissza Péteren kell hagyunk.

Magáról a csinyről a következőket kell előrebecsátanom:

A csinyt évtizedek multán is emlegetik Bornemissza Péter ellenfelei, de soha se beszélnek el részletesen, Bornemissza Péter pedig nem dicsekszik vele — tehát az egész ügy mindig homályos volt.

Telegdi Miklós így olvassa Bornemissza fejére ezt a kalandot:

„Angyallá töltöd volt magadat és nem tudom, a kemence megé vagy valami igyebb sötét suttomba elrejtezvé, mintha angyal volnál, úgy kezdél neki nagy, szép, vékony szóval valami olyat prédikálni, melynek általa el akartad hitetni az igaz keresztény hittől. Amaz egyelőször úgy mint éjjel, sötétben megrémült, annakutána eszébe vette, hogy aki szólana, nem mennyei nyelven és nem isteni dolgokat szólana, hanem valami csalárd lehetne.

Megkerese azért, megtalála, kivona a suttomból, érdemed szerint keményen megdörgöle és tömlöcbe vettete tégedet.

Honnét mint szaladtál ki, azt te magad tudod.”⁷

A Telegdinél már teljesen elmosódott, tévedésekkel teljes, anekdotászerűvé kopott elbeszéléssel szemben Feledy Eustachius kassai királyi főkapitány — Nyáray László várnagy, Székely Bőröck kassai kapitány, Pelényi István és Gagybátori András szemtanukra való hivatkozással — egész dramatikusan úgy adja elő a dolgot, hogy 1553-ban valamelyik téli este jó későn megjelent a házában egy diák s azt kérte, hogy vezessék elébe. Mikor előtte

⁶ Caspari „Abrenuntiatio” c. cikke a Hauck-féle Realencyklopaedie für prot. Theologie und Kirche, I. kötet (1896.), 119–120.

⁷ Protestáns Szemle, 1891. 3. — Kemény Lajos, *ifj.*: A reformáció Kassán (1891.), 17.

állott, ő azt kérdezte a diáktól, hogy kicsoda, minek hívják és miért jött?

A diák ezt válaszolta:

— Engem Bornemissza Miklósnak (!) hívnak s a mindenható Isten küldött hozzád. Lelkemre mondom, úgy hídd el minden szavam, mintha Istentől jönne!

— Nohát mondd — szólítja fel a főkapitány — mit izen neked általad az én Istenem?

— A mindenható Isten — válaszolá a diák — téged csodálatosan ostoroz. Haragjának azzal adta első bizonyosságát, hogy a napokban elvette leányodat, hamarosan pedig elviszi fiadat és a feleségedet is, téged magad meg hosszasan meglátogat mindenféle bajokkal s nem lesz hozzád kegyelmes.

— Szerelném tudni, miért? — vetette közbe a főkapitány. — Miért gerjedt az Úr ilyen engesztelhetetlen haragra ellenem?

— Istent ezekkel a bűnecikkel bántottad meg — felelte a diák —: Eljársz a barátok miséire s nem a kassai igehirdetőt hallgatod, aki Isten igaz igéjét hirdeti, a luteri tant veszedelmesnek tartod s a Máriának nevezett (bálványt) tiszteled.

A főkapitány erre a kijelentésre elnevette magát s abban a meggyőződésben bocsátotta el a diákot magától, hogy a diák részeg, de másnapra újra magához rendelte:

— Drága barátom — úgymond — holnap reggel keress fel ismét, hátha megjavíthatod életemet és hitemet is.

Környezete csak a diák távozása után ébredt arra a gyanúra, hogy a diák köpenyege alatt gyilkot vagy pisztolyt rejtgethetett s hogy merényletet akarhatott elkövetni a főkapitány ellen. Azért a főkapitány emberei még az éjjel a diák nyomába eredtek és házról-házra kutatták, de csak másnap találták meg — most már más ruhában — s mikor a főkapitány elé vitték, a diák Bornemissza Miklós helyett Pesthy Péternek mondotta magát s letagadta az előtte való napi látogatóval való azonosságát.

— Engem Pesthy Péternek hívnak s nem én vagyok az, akire nagyságod gyanakszik s aki tegnap este kísértette.

De a főkapitány biztosan ráismert, pisztolyt ragadott s a mellének szegezte, mire a diák földre borult s azt kiabálta, hogy mindent megvall.

A főkapitány és a mondott tanuk előtt meg is vallotta, hogy a prófétásdit a kassai igehirdető — vagyis Sommer János plébános — eszelle ki, ő öltöztette álruhába s ő küldötte a plébániáról a főkapitány szállására.

A főkapitány vallomása után a hivatkozott tanuk is így igazolták a történeteket.

Az esemény dokumentáltságához tehát semmi kétség nem férhet, legfeljebb az a része kétséges: igaz-e Bornemissza Péter Sommer János felől kikényszerített vallomása?

Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt azt kell figyelembe vennünk, hogy a főkapitány elé hurcolt vakmerő, most azonban ijedt diák még ijedtebbé válik, mikor a főkapitány pisztolyt fog rá s természetesen azt vallja, amit kívánnak tőle.

Viszont az is nyilvánvaló, hogy Sommer Jánosra mennyire fenik a fogukat a főkapitány is, emberei is. Neki tulajdonítják Kassán a reformáció terjedését, az ő evangéliumi beszédei súlyosabb tételein és kifejezésein hördülnek fel, az ő megejtésére törekcszenek s küldik információikat a királynak. Tudják, hogy előbb-utóbb eljárás indul s hogy terhelő anyagra van szükségük ellene. Részükről nemcsak természetes, de egyenesen elmaradhatatlan, hogy a szerencsétlenül elsült alakoskodás mögött Sommer Jánost gyanították és keresték értelmi szerzőként s mikor a diák melléne szegezték ezt a gyanujukat, a diák mindent rájuk hagyott.

Rájuk hagyta, hogy az egész alakoskodást Sommer János eszelte ki, rájuk hagyta, hogy ő öltöztette fel próféta-maskarába, s rájuk hagyta azt is, hogy ő küldte ki a plébániából a főkapitány szállására.

Ebben a nagyon készsége vallomásban azonban nincs egy cseppnyi valószínűség sem.

Lehetetlen u. i. az, hogy Sommer János az adott viszonyok közt a kassai harcok után a városi plébánusság terheivel a vállán s a közte és a Feledy Eustachius főkapitány közt kezdettől fogva fennállott ellenségeskedés tudatában ilyen együgyű trükköt eszelhetett volna ki s lehetetlen az is, hogy a tanusltványban összegyűjtött vallomások szerint szokatlanul zord és kiméletlen prédikátor meglett ember letére ilyen jütkra adhassa fejét s ellenfelét oly kevésre becsülhesse, hogy ilyen primitív mechanizmussal meg-ejteni megktsérelje.

Az ellenben igenis lehetséges, hogy az evangéliumi mozgalom egyre veszedelmesebb ellenfeleként kibontakozó kassai főkapitány alakja a plébános diákjai fantáziáját is foglalkoztatta s hogy mikor a főkapitány leánya meghalt s mikor atyai fájdalmit látták, valamelyik teológus könnyen juthatott arra a gondolatra, hogy egy kis ószövetségi rendezésü jelenettel talán sokkal könnyebben le lehetne szerelni a főkapitány evangéliumellenességét, mint azt kívánni, hogy magától jusson az evangélium igazsága tudatára.

Az egész színjáték megrendezése tehát vaskos diáktréfa, amely homokba veszett s csak Sommer János papi és evangéliumi becsületén ejtett csorbát azzal, hogy thaumaturg-csalóság látszatába keverte, ezt az ijedt diák vallomásán alapuló öt tanu által tovább bizonyított gyanut pecsétés írásba foglaltatta, a pozsonyi kamarához, onnan pedig a királyhoz juttatta s vele gyanuba keverte az evangélium terjedésének és terjesztésének az erkölcsi komolyságát is.

Az egész epizód komolytalanságát perrendszerűleg legjobban az bizonyítja, hogy Sommer János ennek a színjátéknak a gyanújába egy tanu vallomása alapján keveredik s hogy ez a szál sem a további vizsgálatban, sem a további történetben sehol sem szerepel bizonyított esetként sem a kassai, sem a magyarországi reformáció teherétélei között.

Viszont ugyanakkor az is jellemző, hogy ezen a gyenge nyomon elindulva János tapolcai apát és Fehérvári Péter domonkosrendi szerzetesek Sommert egyenesen bele akarták keverni Feledy Eustachius főkapitány ellen elkövetett tetteges és gyilkos szándékú merénylet értelmi szerzőségébe is — vagyis a terhelő anyag halmozásában bizonyos rendszer és fokozás mutatkozik.

Magát ezt a Bornemissza Péter-féle epizódot ezzel s ilyenformán teljesen tisztázottnak vehetjük, a jászói konvent tanusítványának pedig hálásak lehetünk, hogy belőle az epizód részleteivel megismerkedhettünk — megállapítván, mennyire távol jár Teledi Miklós előadása az igazságtól! — s hogy hozzásegített a megtétele lehetőségéhez is.

Ez az anyag eddig javarészt ismeretlen volt. A vizsgálat folyamányai azonban már megmutatkoztak abban, hogy eddigi tudomásunk szerint 1554-ben Desewffy János és Tarnóczy András királyi biztosok Kassára jönnek, hogy a vallás ügyében vizsgálatot tartsanak. Tőlük való félelmében Sommer János Eperjesre menekül. A város a vizsgálat ellen felirattal él.

„Az evangéliumnak ez az igaz tanítása — írja a város — Isten jóságából városainkban még akkor elterjedett, mielőtt felséges királyunk, legkegyelmesebb urunk Magyarország királyává választatott volna. Ezekből a tanokból ismertük meg — azokon kívül, melyek lelki jóvóltunkat érdeklik — azt is, hogy mivel tartozunk előljáróinknak. E tanok nincsenek felséges urunk ártalmára, sőt inkább neki s a szomszédos hatalmaknak javukra vannak. Azok oktattak minket arra, hogy királyunknak hűséggel s engedelmisséggel tartozunk s hogy érette imádkozunk. Belőlük merítettünk a szorongattatások s üldöztetések közepette vigaszt. Ebben van erőnk, mely a törökök dühe s az ördög incselkedései ellenében megtart s a végpusztulástól megment.“¹⁰

Ezen a ponton tehát megkeresendők azok a szálak, amelyek a „lilkos vizsgálatról“ szóló s a pozsonyi kamarához beterjesztett jászói konventi bizonyáglevéltől az uralkodóhoz s további intézkedéseikhez vezetnek.

Kétségtelenül lennie kellett ebben a vonalkozásban egy olyan uralkodói rendelkezésnek — sőt talán részletes eljárási utasításnak is — amelyben Ferdinánd király biztosaiul kirendelte Kassára Desewffy Jánost és Tarnóczy Andrást s megszabta eljárásuk módját, amiben benne foglaltatott, hogy végzett munká-

¹⁰ Kemény Lajos, *ifj.*: A reformáció Kassán (1891), 18—19.

juk után tegyenek jelentést — tehát valamelyik királyi levéltárból még ez a jelentés is előkerülhet.

Az ügy további fejleményei közül a következő mozzanatok ismereteseek: 1554-ben az uralkodó maga elé idézte Sommer Jánost s *salvus conductus*-t is küld neki, azonfelül pedig híre jár, hogy több városi polgárt befogat a hitújítás miatt.

Erre 1554-ben — *feria 2 ante conversionis Pauli* — Gulden Jakab kassai városi jegyző Dyrerschaw Kristóf esküdt tanácsstaggal együtt Bécsbe utazott az uralkodóhoz — *redierunt feria quinta post festum divi Georgii martiris* — azzal az utasítással, hogy mindenféle adóügyeken kívül lépjenek érintkezésbe Palugyay Imre udvari kancelláriai titkárral vagy mással, — akik *religione (!) nostrae favent* — s tudakolják meg tőlük *num tales literae seu mandata de captivandis civibus ex cancellaria exierint*. Ha ez a parancs kijött, szólaljonak fel a polgárok érdekében s járjanak el a kancellárnál, hogy rossz emberek rágalmái alapján ne nyugtalanítsa *concordiam recte docentium in his civitatibus*. Közöljék vele, hogy *non docetur Cassoviae alia doctrina, quam quae in aliis civitatibus traditur, de qua revereudissima dominatio sua ex reverendissimo condam domino Vacienze accepit. Non sunt hic ulla schismata, sectae vel haereses ullae, ut in illis locis, ubi non feruntur vera docentes, sed vel ipsum vulgus, si quas opiniones falsas hausit, vel homines indocti docendi munus sibi usurpantes, innumeras contentiones non tantum super ritibus, sed etiam super sacramentis baptismi et coenae domini et articulis fidei excitantur. Haec vera doctrina evangelii dei benignitate coepit in his civitatibus doceri antequam sacratissima regia majestas dominus vester clementissimus in regem Hungariae eligeretur.* Ezzel a hitvallásukkal az uralkodónak nem ártottak, önmaguk pedig erőt merítettek belőle *contra Turcicam rabiem et diaboli furores* — azért kéri benne való nyugton-hagyásukat.

A plébánussal szemben felmerült Mária és szent-gyalázási vádra pedig — ennyi akadt fenn a rostában a vizsgálat eredményeként — jelentsék ki, hogy ezzel a váddal *fecerunt homini innoxie injuriam, semper enim reverenter locutus est de beata virgine Maria et de aliis sanctis dei*.

Ugyancsak a plébánus dolgában jelentsék ki, hogy a város intette és kötelezte, hogy utazzék a királyhoz az idézésre, s ő ezt a kötelezettséget vállalta is, miután *et de securitate literis regis cautum sibi fuisset* és ha ismeretlen helyre távozott, ez a város tudta nélkül cselekedte.¹¹

Valószínű, hogy az uralkodó a jelentés és a közbenjárás alapján intézkedett, de egyik félre nézve se valami szigorúan, mert különben érthetetlen volna, hogy adhatott ki ugyanaz az uralkodó 1554. október 11-én a város kérésére a plébánusi java-

¹¹ Kemény Lajos *ifj.*: A reformáció Kassán (1891), 61—64.

dalmakat jogilag élvező Sommer János plébános javára szolgáló oly rendeletet Feledy Eustachius, vagyis saját főkapitánya ellen, hogy fizesse ki a kassai plébánosnak ki nem fizetett negyedét = *quartát*. Feledy azonban közvetlen közletről tudja, hogy Sommer János mennyire „katolikus és mennyire függ a szent római katolikus egyháztól” és nem fizet neki a királyi rendelet dacára sem.

Sommer János és Feledy Eustachius éles szembenállása a jászói konvent bizonyságleveléből világosodik meg, az 1554. október 11-én kiadott uralkodói rendelet pedig Kassa város diplomáciáját dícséri, hogy ugyanakkor, amikor a király egyik kezével Sommerre akar sujtani, a másikkal saját főkapitánya eljárása ellen szolgáltat ugyanannak a plébánosnak igazságot — legalább papiroson, mert ez a rendelet a valóságban nem juttatta Sommert a *quartájához*.

Az ügy további fejleményeire nem terjeszkedhetem ki.

Eddig a most meglevő okmányok alapján úgy rekonstruálhatók az események, hogy 1553-mal szabályos eljárás indul Ormándy Demeter, Sommer János és Bornemissza Péter ellen s ez az eljárás folyik tovább 1554-ben is. Dráma vagy tragédia nem lesz belőle, azonban annyi eredménye mindenesetre mutatkozik, hogy Ormándy Demeter kimenekül az országból, Bornemissza Péter elkerül Kassáról s hogy Sommer sem működik tovább zavartalanul a reformáció érdekében.¹² 1553-ban azonban a reformáció oly erős Kassán, hogy az egész kassavidéki népet gondviselésébe veszi, öntudata pedig annyira jellegzetes, hogy az uralkodóval szemben hangoztatni meri azt az elvet, hogy Kassán előbb volt a reformáció, mint az uralkodó uralkodó, tehát az uralkodónak tulajdonkép joga sines ahhoz, hogy a maga képére vagy a maga vallására reformálja a várost. A város semmiféle tiszteletlenséget nem követ sem az uralkodójával, sem a vallásával szemben, inkább az uralkodó tartozik azzal, hogy respektálja az előtte és az ő akaratától függetlenül kifejtett valóságos vallási helyzetet és egyházi állapotokat.

Az uralkodó viszont később a katolikus egyház történeti jogcímével verte vissza ezt a racionalista érvelést, mihelyt hatalma megerősödött.

Egyelőre azonban ebben a pár esztendőben nem egészen ez a helyzet, amint az újonnan előkerült jelentős, beszédes és tartalmas okmány mutatja — amelynek a teljes kiértékelése sok új adattal és szemponttal járul Kassa reformációjának s reformációja visszaszorításának a megismeréséhez.

Szimonidesz Lajos.

¹² Feledy Eustachius írja 1554-ben *tertio (1) die divinae resurrectionis* keltű levelében: *Ceterum fugit hie ille praedicator concionatur in Patak. Ormandy e regno quo fugit, Joannes Lippny adhuc colit vineas tuas.* — M. Országos Levéltár, Kam. Acta publ. 47.. 93.

KABAI MÁRTON.

Ezt a nevet egyidőben két református prédikátor viselte. Az egyik a csak nevééről ismeretes prédikátorok sorába tartozik; életét bizonyára kis dunántúli gyülekezetekben töltötte el, mert 1678-ban köveskáli,¹ 1708-ban a pécselyi² ekklezsia lelkipásztora. A másik Kabai Márton emlékezetét cselekedetei is megőrizték; egyik vezére volt Tokaji Ferenc 1697. évi felkelésének.

„Kell, hogy emlékezete újra feltámadjon...“

Az életéről és e felkelésben vitt szerepéről fennmaradt adatokat eleddig még senki sem gyűjtötte össze. Takáts Sándor, a felkelés történetírója is megelégszik a feltevessel: „Tokaynak jobbkeze, esze és tolla a hű Kabay Márton volt“ — írja „*A hegyaljai zendülés*“ c. tanulmányában.³ „Tollforgató, tanult és olvasott ember hírében állott. Édesszavú és tüzeselkű református pap volt, aki szerette nemzetét s akibe a föld népe vakon vetette bizodal-mát. Olyan büjdosó hajdúpapféle számba mehetett ő, aki a népet nemesak a hívő lélek erejével, hanem a karddal is vezetni tudta. Nem volt semmije a hitén és a hazaszereteten kívül; ezekkel bujdosott, ezekkel tartotta magát is, meg a szegénységet is.“

A piarista történetíró néhány elismerő szóval adózik a néhai református prédikátor emlékének: „jobb sorsra érdemes nagyszívű férfiú“-nak mondja, de — akárcsak Thaly Kálmán⁴ — meg sem próbálta keresni, mi a valóság e tetszetős látszat mögött.

¹ *Böszörményi József*: A köveskáli szent ekkleziáról való jegyzések c. írása alapján: Thury Elele Adalékok a veszprémi ev. reform. egyházmegye történetéhez. Protestáns Szemle I. (1880.) 120.

² Jelen volt az 1708. évi pápai püspökválasztó zsinaton. (*Tóth Ferenc*: A helvétiai vallástételt tartó túl a dunal... püspökök élete. Győr 1808. 147.).

³ Budapesti Szemle CXI.VI. köt. (1910.) 50—85. A Szegény magyarok c. kötetében is a 33—88. lapokon, de ill. bevezetésében és jegyzetében az előbbtől eltér. A bécsi levéltárban, a gr. Károlyi-nemzettség levéltárában és az Országos Levéltárban gyűjtött adatok Thaly feldolgozásával vitázó összefoglalás. Ösztönzést és jó szempontokat ad a további kutatáshoz, a felkelés módszeres feldolgozásának azonban nem tekinthető. A már közzétett forrásokra nincs tekintettel, tévedéssel és hiányai ebből erednek.

⁴ A II. Rákóczi Ferenc ifjúsága. 1676—1701. c. könyve (1881), a 301—

A Komáromi Jánossal feléledt kurucromantika kapott a Takáts adta vázlaton. Az „Esze Tamás“⁶ szerzője úgy látta Kabai Mártont, mint a feltámadó kurucság tollal és karddal egyformán jól vitélkedő hősét, „akinek keserűbb szilajsággal ember soha még nem lázított a német ellen“. Izzó kiáltványokat szerkeszt, ő a „mezítlábasok“ kancellárja, de a kardhoz is ért: „Kardra, csákányra papocskám, Kabay Márton!“ — biztatja a „kegyellen és nagyerejű“ Esze Tamás a böcsi csatában. Komáromi regényében még csak mellékalak, Szabó Lajos regényének⁶ (*Szép dolog meghalni... Krónika a szegény Kabairól*) már főhőse lett. Az író — maga is lelkes református lelképásztor — meghatóan rajzolja tragikus életét.

Kereszturi prédikátor, mikor Tokaji Ferenc megnyeri őt a felkelés ügyének. Feleségét, kisleányát hazaküldi a Hajdúságba, és a bujdosók közé áll. Faluját és templomát egy jezsuita megkasztrálás miatt elhamvasztják a németek, csak szószékének pelikánmadarát tudja megmenteni a romokból. Ez lesz a zendülők hadijelvénye. Egy szörnyű telet tölt a bujdosók között az erdőben, messi falvakban kenyeret koldul gyermekeik számára. Tavaszra a pataki jezsuiták a császári kegyelem álhírével elállatják a népet, parasztjai hazaszélednek, ő is családjához tér azzal az elhatározással, hogy örökre hátat fordít a bujdosóknak. Lelkiismerete nem hagyja nyugodni, visszatér Keresztúrra, ahol a romokból már kezd kihajtani az élet. Tokaji is jóhírt hoz, elfogja a régi lelkesedés, s faluról-falura járó agitátora lesz a zendülés ügyének. „Minden faluban köréje esődül a nép. Mikor meglátják Thököly zászlaját, meg a pelikán jelvényeket, kigyúl a szemük, leveszik a süvegüket, megcsókolják a Thököly-zászlót és felesküsznek a magyar szabadságra.“ 1697. júniusának utolsó éjszakáján a felkelők megveszik Tokajt. „Ott rohant ezen az éjszakán a tokaji hástyaik ellen mezeten karddal a rongyosok között.“ Az ostromon megsebesült, hajnalban akadtak rá „az egyik hástya tövében feküdt hanyatt, homlokából keskeny csíkban szivárgott a vér. Dermedt kezében, a jobb kezében akkor is ott volt még a kard, a baljában pedig a pelikán jelvény rudját tartogatta. A pelikán is a földön hevert és piros volt a Kabai szivárgó vértől“. De néhány óra múlva már hálaadó istentiszteletet tart a kurucoknak és kiáltványokat ír kimerülésig. Ezután ott van a zendülés történetének minden nagy eseményénél. Patakon Szalontai György kezéből

338. lapokon és a székesi gróf Bercesényi család XIV. fejezetében, a 2. köt. (Bp. 1887), 115—172. lapjain.

⁶ Esze Tamás a mezítlábasok ezredese. Először az Élet c. folyóiratban jelent meg. Első kiadása „Az Ifjúság Szépirói“ c. sorozatban 1922-ben Ladosmerzky János nyolc tollrajzával.

⁷ A Református Jövő hozta a II. évf. (1941.) 49. számától a IV. évf. (1943.) évf. 11. számáig. A regény szerzője kassai református lelképásztor, az egyháztörténet doktora, teol. magántanár.

kiment a felkarózásra ítélt jezsuitákat, s visszafoglalja a Báthori Zsófia által elvett református templomot. Imát mond a harangodi csatában elesett kurucoq felett. Mikor a felkelők ügye rosszra fordul, Tokaji Ferenczel reménytelen csatákban verekszik a németek és az urak ellen. Tokaji egy kirohanása alkalmával kintreked, rámaradt a tokaji vár parancsnoksága. Előbb hidat épít a Tiszán át Rakamazra és kiment a várba szorult népet, azután „az égő város utcáin reménytelen utcai harcokat vívott, harcolt, hogy a szakálláról csurgott a vér”. A vár elesetkor ő is foglyul esik, Vaudemont generális kerékbe akarja törtetni. Ő nyugodtan szemébe néz a hercegnek: Dulce est pro patria mori. Bátor magatartásával megmenti életét. Sebesülten Bécsbe viszik, ott Vaudemont felkeresi börtönében, hogy megírassa vele a felkelés történetét. „A délceg tartású fekete hajú zendülő helyett összetört, ősz öregembert talál. Tiszta fehér volt a haja meg a szakállá.” A bánat nem engedi históriát írni. Nemsokára Tokaji Ferenczel osztja meg börtönét. Rabtársa néhány nap múlva meghal, ő hosszú éveken át egyedül várja a halált. Megéri Rákóczi felkelését, hogy Tokaj és Patak újra a kurucoké. A fejedelem szeretné kiszabadítani, hogy Esze Tamás ezredének tábori papjává tegye, Károlyi generális azonban elfelejti felírni nevét a kiszabadítandó foglyok listájára. Végül a hegyaljai parasztok is elfelejtik a nevét.

A szerző regényét szereti kissé profánul ható bibliai remniszcenciákkal ékesíteni: egy paraszt harminc ezüst pénzért árulja el a zendülőket, Kabai kenyeret és halat hoz éhező népének. Ezekkel is hangsúlyozni szeretné, hogy hőse méltó katonája volt a Krisztusnak. Mondanivalóját történetileg is igaznak érzi: „Tokaji! Kabai! A föld mélyében pihennek immár, idegen föld mélyén, jeltelen sírokban. Kell, hogy emlékezetük újra feltámadjon magyarok szívében. Kell, hogy míg magyarok és kálvinisták élnek ezen a földön, melyért vérüket csorgatták nagy odaadással, ne vesszen ki emlékezetük előttünk. Mert hűek voltak és nagyon igazak! Teljesedjék be hát, ami a Szentírásban írva van, felettük is: Áldott az igazak emlékezte!” Buzdítása nem maradt halás nélkül, egy kis református közösség Kabai Mártont választotta névadó hősének.⁷

Kabai Mártonnak halóporaiban ugyanaz a sors jutott osztályrészéül, mint kortársának, „a mezítlábasok ezredesé”-nek: a szépirodalom megelőzte a történetírást. A köztudatban az az Esze Tamás él, akit népi hagyományokból, gyéren buzgó és rosszul értelmezett források alapján a költő álmodott magának és helyezt bele egy olyan esemény központjába, melyhez annak alig volt valami köze.⁸ Ha nem akarjuk, hogy egyházunk köztudata

⁷ Az SDG Szövetség egyik munkaközössége.

⁸ L. a szerzőnek *Az igaz! Esze Tamás* [Keresztyén Család XX. (1940.) 7.] és *A református Esze Tamás* (Bp. 1941.) c. dolgozatait.

egy olyan prédikátort avasson az evangéliumhoz és a hazához való hűség mártírjává, kiről mitsem tud történelfrása — ideje számbavenni a Kabai Mártonról fennmaradt hiteles adatokat.

Különös életének löredékes vázlatát adhatjuk csak.

„*Exlex prédikátor!*“

1669. november 6-án *subscribált* a sárospataki főiskolában. Könnyen jöhet az a gondolatunk, hogy azonosítsuk azzal a Kabai Mártonnal, ki a debreceni kollégiumban 1666. július 10-én *subscribált*, s szakácsdeákja volt az iskolának, kiről az is fel van jegyezve az iskola anyakönyvében, hogy 1670. március 8-án „*denuo receptus*“, tehát egyidőre odahagyta a debreceni iskolát.⁹ A sárospataki adat jól elhelyezhető a két debreceni *subscriptio* dátuma közé, mégis valószínű, hogy a két feljegyzésben két különböző személyről van szó. A sárospataki diákról az áll a *Series studiosorum*-ban, hogy pelsőci rektor lett, azután különböző helyeken lelkipásztor, míg a debreceni diák Szőlősrre ment ki rektornak, azután Kisjenőn, a zarándi egyházmegyében lett prédikátor, a tiszántúli kerület 1673. szeptember 30-i diószegi közzsínata ide ordinálta.¹⁰ A hegyaljai felkelés vezére kétségtelenül az egykori pataki diák, a pataki *Seriesben* ugyanis ez a bejegyzés áll neve mellett: lelkipásztori tisztétől „*ab enormitatibus depositus, demum se implicat seditioi* a. 1697. Tokajini factae.“ E feljegyzés hitelét erősíti, hogy nem sokkal Kabai halála után kelt.¹¹

Kabai „enormitas“-airól, melyek lelkipásztori pályáját derékba törték, mit sem tudunk. Egy 1680-ban készült feljegyzés úgy emlékezik meg róla, mint egykori lelkipásztorról: „*sceleratus ille olim nomine saltem Minister Ecclesiae Nagy Úrögdienensis, at re ipsa Latro, ut literae Ali Passae nobis traditae ostendunt*“ — mondja az a Nógrádi Mátyás püspök parancsából készült *memorialis*, mely Kabainak egy sok bajt okozó eselekedetét volt hivatva megörökíteni a tiszántúli kerület jegyzőkönyvében.¹² Kortársai mind lelkipásztori szolgálatra méltatlan, megbélyegzett embernek

⁹ Thury Iskolatörténeti adattár, 2. köt. 137., 140.

¹⁰ Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok, 1597—1670. Történelmi Tár 1898., 648.

¹¹ Non pridem obit. A pataki *Series studiosorum*-nak a főiskola könyvtárában lévő másolatából Gulyás József szíves közlése.

¹² A tiszántúli kerület Kabai Mártonra von. bejegyzésének és 1681. 1., 1686. 7., 1697. 6., és 1705. 8. az. zsinati határozatainak ld. Révész Imre készítette kivonatol magyar fordítását 1. Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történelméhez, kiadta Tóth Sámuel, Debrecen 1894. I. 56, 57, 61, 75. és 87. lapjain. Az eredeti latin szöveget használtam Soós Béla egyházkerületi levéltáros szíveségéből.

tartották. Baboesai Izsák, a hegyaljai zendülés első történetírója,¹³ lelkes és hű reformátusi férfiú, „exlex prédikátor”-nak nevezi és azt írja róla a Tarczali Króniká-ban, hogy „sok rendbeli gonosz-ságáért szent tisztének gyakorlása mellől örökösen kivettelett prédikátor”. Elfogatásakor Vaudemont császári generális is megbélyegző szavakat használt vele szemben: „Tu totius Reformatae religionis corruptor!” Az 1705. évi tarpai közzsínat „famosus latro-nak titulálja, pedig ezt a zsinatot már a Rákóczi-felkelés ide-jében Esze Tamás városában tartották; abban a községben, ahol a hegyaljai zendülésből kinőtt szabadságharc bölcsője ringott és abban az időben, mikor Rákóczi kísérletet tett a rab Kabai ki-szabadítására. Az anyaszentegyház pálcát tört felette és soha nem sorozta az „örök emlékezetre méltó” férfiak közé.

„Az a híres zsvány.”

„Sok rendbeli gonoszságai” közül nagyváradi esetét elég részletesen ismerjük. Összebarátkozott egy nagyváradi törökkel, Cselebi Hussain magyar renegáttal és tőle, valamint Mehemet Dervis nagyváradi pasa szabójától nagyösszegű pénzt vett köl-csön. Visszafizetni azonban nem tudta „a csalárdul kölcsönzött összeget”, s futásban keresett menedéket. Feleségével és leánykájával elmenekült valahová messze, ahol sokáig nem tudtak rá-akadni. Tartozását a váradi pasa Nógrádi Mátyás tiszántúli püspökön, akkor biharnagybajomi lelkipásztoron vette meg. Zo-ványi János bihari esperessel és Csekei Miklós bihartordai lelkész-szel együtt 1680. augusztus 17-én maga elé idézte, palotájában Tiha Ali pasa addig gyötörte, szidalmazta őket, míg a 63 éves öreg püspök néhány napi fogság után, a fenyegetésektől rettegve, Kabai tartozását a kiszabott nagy bírsággal együtt 370 imperialis tallérban ki nem fizette.

Ez az ügy még 25 év múlva is foglalkoztatta a tiszántúli kerület zsinatát. Az 1681. évi margitai közzsínat felháborodással értesült a történekről és a kifizetelt összeg megtérítését határozta el. „Mivel azok a tisztelendő férfiak — akik Kabai miatt a váradi börtönt és a török vexaturát szenvedték — ártatlanok voltak és mintegy az atyafiak közösségét személyükkel helyettesítették”, a summát szétvetette a 14 tiszántúli traktusra azzal, hogy a kirótt részletet Szentgyörgy-napig kell a kerületnek megfizetniök. A vá-ratlan anyagi megterhelés, s az atyák méltatlan meghurcolása Kabai esetét mindenütt ismertté, nevét gyűlöletessé tették. Esete

¹³ Fata Tarczaliensis. Kiadta Buny Károly György Monumenta Hun-garica. azaz magyar emlékezes írások c. gyűjteményének I. kötetében. (Pest 1817.). Ujabb kiadása: Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez V.—VII. (1900—1902.). Hubay Kálmán gondozásában.

a zsinatnak egy fegyelmi rendelkezés kibocsátására is alkalmat adott: hasonló visszaélések elkerülése érdekében az atyák kimondták, hogy azok a prédikátorok, akik idegenekkel, kiváltképen törökökkel érintkeznek, s velük együtt mulatoznak, tisztükből örökre letétessenek.

Nógrádi Mátyás püspök nem sokkal a zsinat után, 1681. szeptember 1-én meghalt a nélkül, hogy kárát az egyházmegyék egészen megtérítették volna. A tartozás egy része még öt esztendő múltán is fennállott, mert az 1686. évi debreceni zsinat úgy határoz, hogy a püspök özvegyének a hátralékot a margitai zsinat határozata szerint meg kell fizetni. A traktusok — úgy látszik — vonakodtak a fizetéstől.

Tizenöt évvel megtörténte után az ügy váratlan fordulatot vett. Kabait kézrekerítették, s a kerület az erdődi zsinaton, 1695. június 26-án kezébe adta a püspök fiának és örökösének, Nógrádi Benedek nagybajomi prédikátornak.¹⁴ Midőn Váradon a török azt követelte, hogy a megtévedt prédikátort püspöke állítsa elő, Nógrádi Mátyás a feladat képtelenségét egy vergiliusi idézettel világtította meg: „fugit ad Canibates, Garamantas ac Indos,“¹⁵ talán a világ végére futott, pedig csak az ország egy másik részébe ment át: 1684-ben a szécskeresztúri gyülekezet prédikátora a zempléni traktusban.¹⁶ Tartozása egy részét Erdődön kifizette Nógrádinak, a többi kifizetésére nézve pedig megegyezést kötött vele. A kerület úgy vélte, hogy a margitai zsinaton vállalt kötelezettségétől Kabai és Nógrádi megegyezése következtében mindenkorra fel van oldva, „az állhatatlan Kabai Márton“ azonban nem fizetett, s a tiszántúli kerület még két ízben kénytelen volt foglalkozni Nógrádi követelésével. Az 1697. évi ráczböszörményi és az 1705. évi tarpai zsinat határozata azonban elutasító volt: „Benedictus Nógrádi restantiam pro liberatione sui parentis solvendam a Ven. Tractibus sine causa praetendit; dum cum Synodus Generalis Erdődini habita fuit, famosum illum latronem ad manus ejus tradidit, quocum convenit, etiam de debito non nihil remisit.“

A „latro famosus“ — id. Révész Imre fordítása szerint „az a híres zsvány“ — a június 9-én tartott böszörményi zsinat után néhány hétre más cselekedetével ejtette ámulatba az embereket. Július elsejére kitért a hegyaljai zendülés és az a hír járta, hogy Kabai Márton egyik mozgatója a felkelésnek.

¹⁴ Az erdődi zsinat határozatai között nem fordul elő Kabai ügye. Nógrádi Mátyás és Nógrádi Benedek életrajzát l. Zoványi Jenő *Cikkei a „Theológiai Lexicon“ részére a magyarországi protestantizmus történetéből*. Bp. 1940.

¹⁵ Aeneis VI. 79: super Garamantas et Indos.

¹⁶ Zoványi Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett*. Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár. XIII. (1929.) 134.

„*Motor rebellionis*.”

Az 1697. évi hegyaljai „*motus rebellionis*” meglepetés-szerűen jött, mint a nyári vihar. Rendkívüli kezdősikerének ez a magyarázata. A felkelők június 30-án felkoncolták a sátoraljaúj-helyi vásárba kirendelt német katonákat, s a július 1-re virradó éjtszakán elfoglalták Patakot és Tokajt. Vezetőik mind ismeretlen emberek voltak: Tokaji Ferenc, Thököly egykori hadnagya, Szalontai György végardói bíró, Bajusz Gáspár, a tokaji őrség első huszárcapitánya, sanyargatott parasztok, elkéseredett kismemesek, zsold nélkül maradt katonák és forrófejű kurucok. Nagy tervekkel indultak neki a tokaji és pataki falaknak, mozgalmukat nemzeti felkeléssé szerették volna kibontakoztatni. Vezért kerestek, mert maguk is tudták, rendkívüli sikereik ellenére is végük, ha nem akad arra alkalmas nagyúri vezérük, akinek a neve is seregyűjtő zászló. A felkelés Thököly nevével indult, a zászlókon és a proklamációkon az ő neve állott, a szegény, beteges fejedelem azonban a haza határaitól távol, Nikodémiában aligha tudott arról, hogy szegénylegénnyé züllött régi katonái az ő nevével bujtoztatják a népet a Hegyalján és a Tiszaháton. Az ifjú Rákóczi fejedelmet akarták kézrekeríteni, hogy vezérük legyen, de ő riadtan, lóhalálában menekült előlük Bécsbe,¹⁷ s nem hitte volna el, hogy hat esztendő múlva a hegyaljai zendülők beregi társai, kik ekkor a németeknél előrelátóbb Károlyi Sándor szatmári főispán börtönében ültek, fogják őt behozni a hazába a lengyel bujdosásból. A felkelők magukra maradtak, pünkösdi királyságuk három hétig tartott, Ritschan ezredes a böcsi és a harangodi csatában, Vaudemont herceg a várak visszafoglalásával könnyű szerrel vett véget mozgalmuknak. A vezetők közül néhányan elestek, többen elmenekültek. A császáriak a boldogtalan népen állottak bosszút.

Hogyan és honnan került Kabai Márton Tokaji Ferencék társaságába, volt-e része a zendülés szervezésében? — talán sohasem fog kiderülni. A felkelés kitűnően megszervezett vállalkozás volt, előkészületeit titokban tudták tartani. A bujdosók készülődéseit a zempléni és a beregi erdők takarták el a császáriak szemei előtt, maguk között pedig nem akadt krónikása szerencsétlen vállalkozásuknak. Az emlékezetes váradi eset után eltelt 17 évről csak két adatunk van: egyik Kabai 1684. évi szécskeresztúri papságáról, a másik Nógrádi Benedekkel való 1695. évi megállapodásáról szól. Hogy paróchiájából elüldözött bujdosó hajdúsági pré-

¹⁷ H. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. A latin eredetiből fordította Domján Elek. Miskolc 1903. 57., 59.

dikátor lett volna — mint Szirmay¹⁸ Babócsaira hivatkozva állítja —, alig hihető, hiszen Babócsai szerint az egyházi szolgálatól eltiltott ember volt. Megbélyegzett ember, aki úgy ragadta meg a felkelés tervét, mint a vízbe merülő az utolsó deszkát; *excommunicatus*, aki odaállott, ahol még szóba állottak vele, s ahol még szükség volt rá.

Takáts Sándor úgy véli, hogy főként tollával szolgálta a felkelőket; a Tokaji kiáltványában megszólaló istenes hang az ő szerzőségére utal. Ezt bizonyosra vehetjük, hiszen tudjuk, hogy a zendülés sikere érdekében az eszközökben nem válogató ember felelőtlenségével apokrif leveleket is szerkesztett. Tokaji hadinépében és felkelő parasztjaiban a külső segítség reménye tartotta a lelket. Kalnai török segítség hírével áltatta őket; maga által szerkesztett leveleket mutogatott, mintha azok a töröktől érkeztek volna, s hogy e leveleknek nagyobb hitelők legyen, egy emberét asszonyi selyemruhákkal törökösre öltöztette, s mint a törökök követét mutogatta.¹⁹ A kurucok máskor is éltek ilyen csalárdsággal: „Cifrán, párduehbőrösen, forgósan járván, egy némelyek közülök hol Petrőczynek, hol Ubrisinak nevezték magokat.”²⁰ 1703-ban egy Bellényi János nevű nemesembert Beregben úgy mutogattak, mintha a horvát bán követe lenne.²¹ Nem volt szokatlan cselekedet, de nem volt lelkipásztorhoz illő.

Mi egyéb része volt a zendülés eseményeiben? — erről is vajmi keveset tudunk. Az egykorú források a felkelők vezetői között emlegetik őt, egy pataki jezsuita „motor rebellionis”-nak nevezte. Katonai feladatokat aligha bíztak rá a zendülők, kik között gyakorlott, jó katonák is akadtak. A fenti adatból az világlik ki, hogy néptribun lehetett, a tömeg az ő szájából leste a lelkesítő és megnyugtató szót, mert mondanivalóját papi mivolta hitelesítette. E korban is voltak gyülekezeteikből kivert prédikátorok, a nép elhitte, hogy ő is egyike ezeknek, s még inkább hallgatott rá.

A felkelés bukása Patakon érte, valószínűleg itt tartózkodott a zendülés egész ideje alatt. Midőn az ostromlott várból menekülni próbált, nyole kísérelőjével együtt elfogták,²² és Vaudemont

¹⁸ Notitia Historica Comitatus Zempleniensis. Buda 1804. 275. Magyar fordítása: Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez. II. (1895.) — X. (1905.) Történeti jegyzetek Zemplén vármegyéről címűel Dongó Gy. Gézától.

A hegyaljai felkelésről való mondanivalója forrásul Babócsait jelöli meg (Isaac Babócsay oppidi Tarczal Notarius testis constantis, et oculatus sic eam describit...), de a Fata Tarczaliensia tudósításától lényegesen eltér.

¹⁹ Szirmay 275. Takáts csak ennyit ír erről: a magyarság közt „török módra” csodás híreket terjesztettek.

²⁰ Gróf Károlyi Sándor önéletrajza és naplójegyzetei. Kiadta Szalay László, Pest 1865. 54.

²¹ Gróf Gyulai Ferenc naplója 1703—1704. Másolta dr. Márki Sándor (Budapest 1928. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása) 9—10.

²² Holló Zsigmond Patakon 1697. júl. 24-én kell jelentése a szepesi kumarának. O. L. Camera Scepusiensis. Intimatores, informationes et instantiae.

elé vitték. A generális kegyetlen megtorlásra kapott utasítást a haditanáestól, élt is felhatalmazásával, és a kurucok közül tizen káróba huzatott, hetet felakasztatott. Ez a sors várt Kabaira is. Hősies magatartást tanusított és ennek köszönhette megmenekülését. Midőn a herceg szidalmazta és fenyegette: „Tu totius Reformatae religionis corruptor! an putas omnibus in inferno existentibus diabolis vel minimam particulam ex dilianandis tuis membris sufficere? Nam quot ab exordio mundi cruciatuum genera fuere, ea omnia miserabiliter experieris!“ — Horatiust idézve csak ennyit válaszolt: „Dulce est pro patria mori.“²³ Fanatikus elszántsága és nagy nyugalma csodálkozóba ejtette a generálist, s a halálraszántat (iam iam in palum attrahendum) megajándékozta életével. Méltatlan életében ez egyetlen méltó cselekedete. Más forrás szerint azonban úgy menekült meg, hogy a felkelés egész szervezetét és előzményeit őszintén feltárta a herceg előtt s ezzel életét „kihizelegte“.²⁴ Az utóbbi tudósítás inkább illik Kabai jelleméhez.

A jezsuiták védelmezője.

Július 5-én Kabai figyelmeztette a felkelőket arra, hogy senki nem háborgathatja a katolikusokat és a jezsuitákat, mert ezt Tököly fejedelem megtiltotta. A prédikátor rendelkezésének Thököly nevével akart nyomatékot adni, de a reá való hivatkozás ez esetben is alaptalan volt, akárcsak Tokaji Ferenc kiáltványaiában.

Utasítására nagy szükség volt. A zendülők, különösen a felkelés első és utolsó napjaiban, éktelen dühvel fordultak a jezsuiták és a katolikusok ellen. A tokaji veszedelemről készült ének, a *Cantio flebilis de periculo Tokajensi* — a Szepessy Pálról szóló gúnyéneknek a tokaji felkelésre átszármaztatott alábbi változatában — híven érzékelteti Tokaji Ferenc hadinépének a pápisták és a jezsuiták ellen táplált gyűlöletét:

Negyven éjjel-nappal szívesen bőjtöltünk,
Hogy az pápislákon bosszunkat tölthössük,
Bertulan templomát magunkévá tegyük,
És mi papjainkat abban szentölhessük.²⁵

²³ Romy I. 159—160.

²⁴ Franciscus Wagner Historia Leopoldi Caesaris Augusti. (Wien) 1731. II. 335. — Takáts úgy tudja, hogy a herceg nem káróba huzatni, hanem kerékbetöréni akarta Kabait, a felkelők közül azonban senkit sem végeztek ki kerékbetöréssel.

²⁵ Thaly Kálmán Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörté-

Nébest Pál tolesvai plébános panasza²⁶ és a pataki jezsuiták naplóí²⁷ bizonyosságot tesznek arról, hogy a felkelésnek erősen katolikus ellenes színezete volt és a kurucok nem maradtak a mozgalom református vonatkozásaival: „non dubitem, Calvinianus praesertim de hac factione plenarium habere scientiam” — írja Güquell szatmári kommandáns Nagybánya város tanácsának.²⁸

A pataki jezsuitáknak rendházuk egyik jobbjága, Dudás János hozta hírül június 30-án ebéd tájban a készülődő veszedelmet: a zendülők éjjel megrohanják a falakat és felkoncolják a jezsuitákat. „Az előre hírül adott halált kikerülni törekedve” a három alya az ostrom idején a belső vár árkában a fű között rejtőzött el. Hajnali négy órakor akadtak rájuk: „Hic sunt, hic sunt a cane dati sacerdotes.” Előbb a külső vár őrségházában lévő lömlöcse, majd a rendházuk szomszédságában lévő házba vezették őket, ahol a többi elfogott katolikust is őrizték. Közöttük volt Süss János bényei plébános is, „egy szál ruhában csupasz combokkal és lábakkal, halotthoz inkább, mint élőhöz hasonlítva”. Őt is, társait is halálfelelem gyötörte: „már háromszor megragadták őket, s háromszor hajtották alá nyakukat a fogait viesztorító ellenség kardjának.” A felkelők 23 napos pataki uralma alatt később is sokszor feltámadt bennük az a szorongó érzés, hogy nem fogják elkerülni a halált.

Az éjszakát iskolájukban töltötték, s másnap — július 2-án — néhány felkelő tanácsára követeket küldöttek a kurucok vezetőihez a rendházba való visszatérésük érdekében. Az engedélyt megkapták és megengedték templomi szerelvényeik haszná-

netéhez. Pest 1872. I. 282—284. A Labanc gúnydal Szepessy Pál hajdosó vezérről c. vers (I. 38—44.) 4 versszakú:

*Egész hónapig föllet nem ettem,
Több hívekkel is úgy büjtöttem,
Hogy székemet barátvértől megfőstetthesem,
Több papokat,
Jesovitákat
Megherélhessem.*

²⁶ 1697. júl. 13-án kelt panasza a szepesi kamarának: O. L. Camera Scepusiensis. Intimatores, Informationes et instantiae.

²⁷ Historia domestica S. N. Patakiensis S. J. Annales Diarii, Tom. I. 1663—1753. (Pázmány Péter Tudományegyetem Könyvtára) és egy névtelen jezsuita naplószerű feljegyzései. (Országos Széchényi Könyvtár.) Mindkettő latin szövegét és magyar fordítását kiadta Visegrádi János: Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez XV. (1910.) 65—71., 175—180. XVI. (1911.) 70—74., 165—169. lapjain *Az 1697-é paraszti mozgalom lefolyása Sárospatakon* címmel. Az utóbbi Kabai Mártonra von. feljegyzése: „Faeta est admonitio per Praedicantem Kabai, qui dicitur fuisse motor Rebellionis, ne ullus audeat molestare ullum, sive Catholicum sive Religiosum, idque ex mandato (uti dicebat) Tököly.”

²⁸ 1697. júl. 7-én kelt levelében. (Eredetije Nagybánya város levéltárában.)

latát is. Ettől kezdve tehát miséket tarthattak. Rendházukat fel-
dúlva és kirabolva találták. A zendülők pénzük és kincseik után
kutatnak, a kincsek felől többször vallatták őket a zsákmányra
éhes katonák. „Nem a hitünket, hanem a nálunk lévő idegen
vagyonl akarták tőlünk kicsikarni” — eleinte ez volt a vélemé-
nyük, később rájöttek, hogy a felkelők fanatikusan gyűlölik a
katolikusokat: „az eretnekek nem másokra, hanem csupán csak
a katolikusokra fenik fogukat.” Megölték azt a katolikus öreg-
embert, ki körmeneteiken a zászlót szokta vinni, csaknem halálra
sebezték sekrestyésüket is, s minden alkalommal megragadták a
katolikusok ellen táplált gyűlöletük kimutatására. Dühüket fo-
kozta az a harmadikán érkezett hír, hogy Kassán református
prédikátorokat vetettek tölöcbe, s csak akkor csillapodtak le
valamennyire, midőn Kassáról jött hírmondójuk megcáfolta érte-
sülésüket. Így vált lehetővé Kabai jezsuitákat és katolikusokat
védő rendeletének kibocsátása.

Rendellete nem sokat használt a katolikusoknak. Annál töb-
bet köszönhettek Gönyüi Poóts Péter pataki prédikátor és hívei
jóakarátának. Emberséges magatartásuk és az üldözött katoliku-
sokon való szánakozásuk sok ember életét mentette meg. A je-
zsuiták az eseményekről való beszámolójukban hálával emlékez-
nek meg azokról a református férfiakról és asszonyokról, akik
életüket rimánkodásukkal megmentették. Elismerő szavakkal em-
líti a prédikátort is: „úgy a templom megszenteltetésétől,
mint pedig attól, hogy mi megölessünk, távol állott, de sőt a
templom és az életünk ellen szót összeesküvés elhárításáért gyak-
ran közbevetette magát.”²⁹

Gönyüi Poóts Péter és hívei böles és mérsékelt magatartá-
sára vezethető vissza, hogy a zendülők megelégedtek a Báthori
Zsófia által elvett várbeli templom visszafoglalásával, de azt nem
profanizálták, sőt használatba sem vették. Másutt, „nem állan-
dóan ugyanazon, hanem több alkalmas helyen” tartották isten-
tiszteleteiket naponta kélszer. A könyörgésre dobbal, vagy a
templom harangjával adtak jelt. A pataki prédikátor tartózkodá-
sa indokolta teszi azt a fellevésünket, hogy Patakon Kabai
Márton volt a zendülők tábori prédikátora. Gönyüiről, ki előrelátó
ember volt, s inkább a jezsuiták, mint a felkelők barátságát ke-
reste, nem hihető, hogy lelkészi szolgálatot végzett a kurucok
számára. Midőn július 17-én császári seregek érkeztek a vár alá,
feleségét és ládáit a jezsuiták oltalma alá a rendházba vitte, hol

²⁹ Nevét a *Historia domestica* nem említi Szombathi János *Memoriale*
c. kéziratán alapján Gulyás József közölte velem. A kéziratban ez áll róla:
„At pastor reformatus noster, sc. Petrus Gönyüi, Jesuitos, vitae suae metuen-
tes, in domum suam, receptos, protegit.” A pataki Series szerint: 1689-ben
szénior Göncön, majd rimaszombati rektor. Külföldről hazatérve 1686-164
pataki prédikátor 1710-ben bekövetkezett haláláig.

érdekükben tett szolgálataiért szívesen fogadták. Kabai említett rendelete valószínűleg az ő befolyásának és közbenjárásának eredménye volt.

A mérsékelték szaván az utolsó napokban a fanatikusoké velt erőt. Szalontai György népe elérkezettnek látta az időt vallási sérelmeik megtorlására. Az ő terhére kell írunk néhány katolikus úr (Nagy János vármegyei aljegyző, br. Vécsey Sándor) meggyilkolását. Azon a véleményen voltak, hogy „ha csak az összes pápistákat meg nem ölik, sohasem lesz az országban béke“. Július 15-én tartott titkos tanácsukban 25 katolikus kivégzését határozták el. A fejedelem katolikus vallású jószágigazgatóját, Bádinyi Jánost meg is ölték, a jezsuitákra is rákerült volna a sor, már a rendház előtt kiáltoztak a zendülők: „még itt is van három holló“, mikor a császáriaknak a falak előtt való megjelenése a barmaikat féltő kurucokat szándékuk végrehajtásában megzavarta.²⁰

Tévedés lenne azonban azt hinnünk, hogy a felkelők között nem voltak katolikusok. Szalontai György²¹ kivonulása után a jezsuiták és a prédikátor tárgyalást kezdtek a felkelőkkel a vár feladása érdekében. A parancsnok megnyerése Gönyői Poóts Péter feladata volt, de nem boldogult vele, mert az katolikus volt. A jezsuiták hívták hál magukhoz s meggyőzték, hogy „a lázadóktól rákényszerített eskü nem kötelező“. Helyette sem volt református, rutén volt. Midőn a vár feladása után Vaudemont generális a zendülők közül tizenhetet kivégeztetett, ezek között is voltak katolikusok. A katolikusokat és a ruténokat a jezsuita superior, a reformátusokat a prédikátor kísérte ki a vesztőhelyre. Láttuk, Kabai is a halálraszántak között volt. Életben maradását talán éppen jezsuitákat védő rendeletének, s a jezsuiták közbenjárásának is köszönhetette.

Nem egészen találó tehát a *Cantio flebilis* reformátusok szájába adott panasza:

Jaj azért minékünk, az kik az papokra
Dühösküdtünk vala csuklyás barátokra,
Ártatlan életű Ignácziakra,
Római egyháznak az ő szolgálaira.

²⁰ Ennyit ért Takáts következő megállapítása: „Szép vonása a zendülőknek, hogy bár majdnem mindannyian protestánsok voltak, felekezeti túrelmetlenségre sohasem vetemedtek. Mély hazaszeretetők, ami minden irásukban meggyőző hangon szólal meg, elnémetlotta bennök még a türelmetlenséget is.“

²¹ Szalontai Györgyöt Thaly Kárándi (Kárándi de Szalonta) Jánossal II. Rákóczi Ferenc tokaji révbírójával, Takáts pedig — bár Thalyt tévedése miatt erősen leckézteti — egy Szalontai János nevű felkelővel téveszti össze.

A Tokaji-felkelés nem tört volna ki, ha a zendülők csak a római egyház szolgáira dühösködtek volna. Láttuk — Kabait sem a felekezeti gyűlölet sodorta Tokaji Ferenc felkelői közé.

„A legszentebb császári felség foglya.”

A rab Kabait Bécsbe vitték³² és ott haláláig „a legszentebb császári felség foglya” (arrestatus S. C. M.) volt. A felkelés vezére, Tokaji Ferenc is fogságba került,³³ saját hívei adták kézbe, s mert sebesült volt, előbb a bécsi *Hofspitalban* helyezték el, majd ő is a császári börtön lakója lett. Nem tudjuk, együtt raboskodtak-e, — a bécsi források együtt emlegetik őket, — de mindketten katolizáltak, s Tokaji 1709-ben apoplexiában halt meg,³⁴ Kabai még 1715-ben is élt.

Raboskodásuk ötödik esztendejében megérték „eszméik győzedelmét”. 1702-ben Rákóczi, hűtlenséggel vádolva, a császár foglya, akárcsak ők, 1703-ban egykori bajtársaik: Esze Tamás és Kiss Albert behozzák Lengyelből a bújdosó fejedelmet. Ami 1697-ben elérhetetlen álomnak bizonyult, 1703-ra a császári politika vaksága következtében valóra vált: a hegyaljai zendülők és Magyarország legnagyobb birtokos ura egymásra találtak.

Károlyi Sándor, más egykorúak is, világosan látták a Tokaji-felkelés és Esze Tamásék felkelésének szerves történeti összefüggését. Háborújának kezdetén, mikor felkelésének rendi jellege még nem bontakozott ki annyira, mint a későbbi években, maga Rákóczi is kész volt annak elismerésére, hogy a hegyaljai zendülők egyik vezére, Kövér Ferenc „az Magyar Nemzet szabadságának helyre állításában munkálkodván” esett el a harangodi csatában.³⁵ 1697-ben Károlynak úgy sikerült szűkebb területre szo-

³² *Runy* I. 163—164. Károlyi önéletírása és naplójegyzetei I. 60. Cserei Mihály Kabait tokaji prédikátornak gondolja: „Tokajt is azután megvették. . . Tokaji Ferencet pedig . . . az ott való református praedicatorral együtt, kinek semmi vétke s interessentiája nem vala a dologban, fogva elvették Bécsben, s senki sem tudja azolta, mit esináltak velek.” (Nagyajtai Cserei Mihály története. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor állal, Pest 1852, Újabb Nemzeti Könyvtár I. 262. 1697-ben Penyegei István volt a tokaji prédikátor. (Gulyás József, A tokaji ref. papok. Sárospatak 1917. 24.)

³³ Károlyi önéletírása és naplójegyzetei I. 60. Kövér Ferenc Takta-kenéz nevű fiulját Szecsei Gergely hadnagy Tokaji Ferenc elfogásáért kapta. (Thaly korabeli okmánygyűjteménye II. 14—15. O. Sz. K. Fol. Hung. 1389.)

³⁴ Timon Sámuel *Epitome chronologica rerum Hungaricarum a natiuitate diui Stephani primi regis apostolice iam prius ad Annum M. D. LXXXVI. typis edita, nunc denuo accurate revisa, in multis correcta, aucta, et usque ad Annum M. DCC. XXXVI. producta.* Kassa 1736. 279. Hahnkamp György: Magyar konvertiták e. gyarló életrajzi lexikonjában (Budapest, 1900.). Tokaji Ferencet is prédikátornak írja, 228.

³⁵ Kövér Ferenc gyermekeinek folyamodványára adott, Miskolcon 1704. febr. 23-án kelt válaszában. (Thaly-gyűjtemény II. 14—15.)

ritania Tokaji Ferencék mozgalmát, hogy a keleti megyék (Bereg, Ugocsa, Szatmár) bujdosóinak vezéreit még a zendülés kitörése előtt elfogatta, s ezzel mintegy megmentette Kiss Alberteket a későbbi kuruc felkelés számára. A bécsi rabok bizonyára értesültek az eseményekről és joggal számíthattak a fejedeleennek szabadulásuk érdekében való közbenjárásra. Szabadulásukat azonban Rákóczi szabadsúgháborúja sem hozta meg, pedig a kurucok két ízben is megpróbálták a császári hadsereg foglyul ejtett katonáival való kicserélésüket.

Kabai érdekében felesége, Vas Kata folyamodott 1705. áprilisában a fejedelemehez.³⁶ Valaki Tokaji érdekében is közbenjárt, mert Rákóczi a *cartella*, a hadifoglyok kieserelésére vonatkozó egyezmény alapján egyszerre, együtt akarta kieszközölni szabadulásukat. Az 1705. jún. 27-én kelt bécsi válasz elutasító volt: a *cartella* Tokajira és Kabaira nem vonatkozik, mert ők *seditio* alkalmával estek foglyul, s ezért hadifoglyoknak nem tekinthetők.³⁷ E válasz nagyjából fedte Rákóczinak a hegyaljai zendülésről való felfogását: „az 1697-iki Tokai Ferencz lámadását a mi illeti, azon lámadás . . . nem communis et publici boni causa, hanem privati duntaxat lucri gratia, authore plebe rustica indittatott volt”, de azért nem ejtette el a bécsi rabok megszabadításának tervét. Bár semmi reményt nem fűzött vállalkozásához, 1707 nyarán újból próbálkozott vele: „az compassio és kereszléni indulatt rea viszen s moveál, egyéb iránt . . . az cartella nem applicáltathattván.”³⁸ Ez alkalommal sem sikerült, s Rákóczi kereszlényi indulatát csak azzal gyakorolhatta, hogy gondoskodott Tokaji árvájának a sárospataki kollégiumban való neveltetéséről.³⁹

Kabai fogságbeli helyzetéről egy 1710. dec. 26-án kelt kötelezvénye⁴¹ nyújt felvilágosítást. Fogsága kezdetétől a császár egy forint napidíjjal rendelt az Udvari Kamara útján élelmezésére és egyéb szükségére. Egy Neuperr György nevű komisszárius azonban magának tartotta meg a gondjaira bízott fogoly járandóságát, s midőn a rab megbízottai kérték tőle, korbáccsal fenyegette őket. Midőn „az éhségtől szorongatva majdnem halálra váll”, Galla András, Esterházy herceg udvari embere könyörült

³⁶ Extractus instantiarum 354. sz. bejegyzés. (O. L. Archivum Familiae Rákóczi de Felső-Vadász. Fasc. 27.).

³⁷ Chartella de commutatione Captivorum et eorum conditiones. (Thaly-gyűjtemény IV. 409—410.)

³⁸ Thaly-gyűjtemény XVIII. 20.

³⁹ A sajkókörmői táborban 1707. jún. 12-én kelt levele szerint. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 84—86.).

⁴⁰ L. a szerző II. Rákóczi Ferenc pataki diákjai e. közlöményét [Sárospataki Református Lapok XXXVI. (1941.) 35., 36. sz.]

⁴¹ Obligatoria ab Arrestato S. C. M. Martino Kabai Generoso Domino Andreae Galla in (59) quinquaginta novem flor. debitorum data idque in justi et aequi debiti acquisitionem. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 102—103.)

meg rajta, s a maga költségére mások által élelmet juttatott el hozzá „a jövődöbéli visszafizetés reményében”. Kötelezvénye arról az 59 napi élelmezésről szól, melyet a napidíj terhére Galla 1710 áprilisától ez év októberéig juttatott neki.

Ez adósságlevél megerősíti azt a német forrásból származó⁴² értesülésünket, hogy Kabai nem volt börtöne mélyén sinylődő rab, hanem bizonyos szabadságot élvezett. Nyomorúságát azok visszaélése okozta, akikre ellátásának a dolga bízva volt. Így kell érteni a Takáts említette 1715. évi folyamodványát⁴³ is; ebben is éhezéséről panaszkodik, s kéri, hogy ne hagyják éhenveszni.

A kötelezvény felett a kereszt jele áll a korbelti katolikus levéltrók szokásaként. Az *apostata* prédikátorok a kereszt használatával is bizonyítani akarták konverziójok őszinte voltát.⁴⁴ A katolikus vallásra való áttérésben tehát nincs okunk kételkedni. A napidíj és a rabságban élvezett kedvezmény bizonyára *apostasiájáért* nyújtott ellenszolgáltatás volt. Ne botránkozzunk meg azon, hogy a református hegyaljai zendülők prédikátor-vezére elszánta magát erre a lépésre; őt sem a vallási meggyőződés vezette, mint annyi sok más hitehagyott prédikátor társát sem; őt is megtörte a börtön és az éhség. Áttérésének lelki okai is lehettek, benne is végbemehetett Otrokocsi Fóris Ferenc lelki válsága: övétől semmit sem várhatott már, meggyőződött arról, hogy minden földi hatalom és dicsőség azok részén van, akik ellen fanatikus kálvinista bujdosók élén vezérkedett; s ettől már csak egy lépés az a kishilű gondolat, hogy nemcsak a hatalom, az igazság is azoké, s a reformátusok valóban eretnekek, ha Isten így bünteti őket. *Apostasiájáról* jezsuita történettró emlékezik meg; minden bizonnyal a jezsuiták műve volt.

A szötszört adatok összegyűjtögetése egy hányt-velett ember élettörténetének vázlatát eredményezte. Új adatok majd kiegészítik e töredékes képet, az eredményen azonban aligha változtatnak: *Kabai Mártont nem sorolhatjuk hitünk hősei közé*. Multunk gazdag „örök emlékezetre méltó” férfiakban, nem kell *csinálnunk* a hősokeket, mikor példa- és tanulságképen felidézzük a multat.

Esze Tamás.

⁴² Timon i. m.

⁴³ 1715. aug. 7-én kelt. A közös pénzügyi levéltárban van. Takáts említi. [Műveltség-történeti közlemények. IV. Magyar rabok, magyar börtönök. Századok XI.I. (1907.) 535.] A Szegény magyarokban azt írja, hogy közölte is, de nem mondja meg, hol.

⁴⁴ Pt. Tövinsi Márton és Dálnoki Ferenc levelei. (A gr. Károlyi-levéltárban.)

AZ ÁLLAMTANÁCS ÁLLÁSFOGLALÁSA A PROTESTÁNSOK KÜLFÖLDI ISKOLÁZTATÁSÁVAL SZEMBEN.

I. Az államtanács előtti állapotok.

Amióta a magyarság a művelődés útjára lépett s a nyugati kultúrközösségbe bekapcsolódott, a külföldi iskolák látogatása általános szokássá vált s a külföldi iskoláztatás ügye fokozatosan növekvő jelentőségű lett. Uralkodóink igyekeztek ugyan itthon is főiskolákat létesíteni, majd egyetemek is alakultak, de ezek rövid-életűek voltak, vagy csak bizonyos mértékben feleltek meg a követelményeknek s így a külföldi egyetemek látogatása az Árpádok kora után az Anjouk és Hunyadiak korában is nemzeti művelődési politikánkban elevenen ható tényező maradt, mind nagyobb arányúvá vált és valóságos társadalmi mozgalomnak mondható.

Új egyetemek alapítása csak fokozta ezt a mozgalmat s a magyar egyetem hiánya következtében a magyar ifjúság szükségképen is a szomszédos lengyel, osztrák, olasz és a távolabbi német egyetemek felé terelődött.¹ Az olasz, francia, német főiskolák és egyetemek anyakönyvei számos magyar ifjú nevét tárják a lapozgató elé.

Az egyházak, testületek, közületek és városok művelődési politikájában fokozatosan növekvő tényező a külföldi iskolalátogatás ügye s legnagyobbá a XV. és XVI. században válik. Az ifjakat emellett még a tudományszomj is sarkalta s így sok olyan ifjút találunk kinn, kik saját költségükből mennek hazánk határain túlra, hogy a műsáknak szenteljék ifjúságukat, esetleg életüket is és külföldön szerezzenek tudást, ott gyűjtsenek tapasztalatot, melyet aztán hazájuk javára értékesítenek.

A városok emelkedése következtében a városok a polgárság érdekeinek védelmét és iparának, valamint kereskedelmének fejlesztését biztosítani kívánták s ezt a célt úgy vélték legjobban elérhetőnek, ha a városok sorsát intéző vezetők képzésére befolyást gyakorolnak. Ezért a városi tanács jóelőre igyekszik biz-

¹ Lukinich Imre: A magyarok egyetemjárása külföldön. A magyar tudománypolitika alapvetése. 147—165.

tosítani az utánpótlást s olyan egyénekről gondoskodik, kik majd megfelelő szaktudással szélesebb látókörrel, magasabb világszemlélettel rendelkezve, a külföldi viszonyok ismeretével a haladó kor igényeihez megfelelően alkalmazkodhatnak.² Míg a saját elhatározásából külföldre igyekvő ifjúság rendszeren a kor divatja szerint választotta meg főiskoláját, vagy egyetemét, — sőt az egyes közületek is csak arra kötelezték az általuk kiküldött, vagy taníttatott ifjakat, hogy vallásukat el ne hagyják, de az egyetem, vagy főiskola megválasztásába bele nem szóltak, — a városok a tanácsuk által kijelölt ifjak külföldi iskoláztatása költségeinek fedezése ellenértékéül az egyetemek megválasztásának a jogát maguknak tartották fenn, sőt megszabták azt a kart is, melyet az illető ifjú hallgatni köteles, illetőleg amelyre be kell iratkoznia.

Míg a városok az általuk kiküldött ifjaktól megkivánták, hogy kötelezettségeiknek minél pontosabban megfeleljenek, takarékosak legyenek, s tanulmányi előmenetelükről és a költségek takarékos felhasználásáról időnként jelentést küldjenek a tanácsnak, főuraink ilyen kikötéseket nem igen tettek, s az általuk taníttatott ifjak szabadabb mozgással rendelkeztek. Igaz, hogy ezek inkább az egyházi élet terén tűntek ki, de a világiak is szép számmal szerepelnek, s a világiak száma a mohácsi vész megelőző időkben mindinkább emelkedik. A mohácsi vész korában azután a világiak mind nagyobb és nagyobb jelentőségre tesznek szert.

A mohácsi vészt megelőzőleg az újkort megnyitó reformáció sok ifjút vonzott külföldre. Németországban a híres humanistákat amúgyis sokan hallgatták tőlünk, a felvidéki németek és az erdélyi szászok pedig rendszeresen látogatták a híres német városokat, s az állandó összeköttetés révén papjaikat és tanáraikat csaknem kizárólag ott képeztették. Magától értetődő tény tehát, hogy a reformáció elterjedtével a reformáció hívei ide igyekeztek. A reformáció elterjedésével a *katolikus* nemesség lassan-lassan kiszorul az eddig olyan nagyon látogatott német főiskolákról s a három egyetem: Bécs, Prága és Krakkó közül is politikai érdekeltségénél fogva Bécs felé vonzódik. Ha a katolikusnak maradt francia, spanyol, vagy olasz egyetemek lehetőséget nyújtanak is a külföldlátogatásra, az udvar Bécsbe vonzza a művelődni és pallérozódni vágyó előkelő ifjúságot, és csak keveset bocsát ki Bécsen kívül.

Nemcsak a világiak, hanem a papok is Bécsben tanulnak, Rómát kevesen látogatják. Mikor Oláh Miklós betelepíti hazánkba a jezsuitákat, Szántó (Arator) István magyar jezsuita arra ösztönzi XIII. Gergely pápát, hogy a magyar ifjak számára létesítsen

² *Lukinich Imre*: Adatok a magyar külföldi iskoláztatás történeléhez. Károlyi Árpád Emlékkönyv, 336.

Rómában magyar kollégiumot. A pápa enged a kérésnek, 1578-ban létre is jön a kollégium, azonban olyan kevesen vannak a magyar ifjak, hogy 1580-ban már a német kollégiummal kell kollégiumunkat egyesíteni, mikor is a felveendő magyar ifjak számát 12-ben állapítják meg. A kollégium fenn is állott a XVIII. század végéig, majd újból életre kelt 1827-ben, de nem nagy a látogatottsága; ez a protestantizmus terjedése következtében előállott korlátozott utánpótlási szükségleten kívül kétségtelenül Bécs hatásának tudható be.

A *protestánsok* annál inkább látogatják a külföldi főiskolákat. Nemcsak papok, vagy papjelöltek, hanem egyéb tudományággal foglalkozók is felkeresik a híres főiskolákat, melyeknek a látogatását az erdélyi fejedelmek a legnagyobb mértékben elősegítik. Még jobban látogatják főiskola hiányában a *papjelöltek* a külföldi egyetemeket. Nagyon sok egyház a mohácsi vész következtében pap nélkül maradt, a protestáns prédikátorok pedig annál nagyobb mértékben fordulnak meg a sorsesapásoktól kísért vidékeken s ennek következtében a reformáció mindinkább terjed. Amint nő a hívek száma, úgy mutatkozik a lelkipásztorokban is a szükséglet. Most már nemcsak a Felvidékről és Erdélyből, de a Dunántúlról és az Alföldről is igyekeznek külföldre, hogy a hittételekben kiképzést nyerve, mint papok térhessenek vissza. Hazánkban ekkor ilyen rendeltetésű megfelelő főiskola nem volt. Tudjuk, hogy az evangélikusok számára Thurzó György akart evangélikus gimnáziumok felállítása mellett Lőcsén evangélikus akadémiát létesíteni, de a magasabb teológiai tudás elsajátítására szolgáló akadémia sem Lőcsén, sem Galgócson nem valósult meg,³ a reformátusok részére viszont Bethlen Gábor alapított főiskolát Gyulafehérváron, de ez csak a XVII. században létesült és amellet nem is volt teljes.

Azután a protestantizmus iskolákat és nyomdákat is létesít mindenfelé. Hogy az iskolák és nyomdák működhessenek, szakképzett egyénekre volt szükség, kik képzettségüket természetesen csak külföldön nyerhették. Így nemcsak a paphiány, vagy a lelkipásztorokban mutatkozó szükséglet tette szükségessé a külföldi iskolák látogatását, de a tanítók és nyomdászok képzése is külföldre irányította a fiatalság tekintélyes részét, később pedig a már virágzásnak indult iskolák és főiskolák fennmaradásának és állandó emelkedésének biztosítása végett megfelelő tanerők képzése is a külföldi iskolák, egyetemek látogatását tette szükségessé.

Mikor Sváje is a reformációhoz csatlakozott s a magyarok az ágostai hitvallás helyett inkább a helvét hitvallást kezdik val-

³ *Ila Bálint: Az első magyar evangélikus főiskola tervei.* Károlyi Árpád Emlékkönyv 277—284.

lani, Svájból is kiszorul a katolikus nemesség, mely a Nyugattól kezdett amúgy is elzárkózni, minthogy ott felfogása szerint hitbéli meggyőződése szempontjából káros és eretnek tanokat hirdetnek.

A Habsburgok bevonulásával Bécs lesz a központ. A büszke magyar nemesség kezd Bécs fényében sütkérezni, fiaikat itt neveltetik s Nyugatról kiszorulva Bécsben csinosodnak. Külföldön ezután inkább csak kíváncsiságból fordul meg egy-egy ifjú és Bécs a vonzó centrum. Rómába, vagy az olasz egyetemekre mennek ugyan magyar ifjak, de ezek csaknem kizárólag a magyar római katolikus klérus kiválóbbjai.

Tekintve, hogy a külföldet járt ifjak tanáraikkal állandó összeköttetésben maradtak, rendszeresen leveleztek s így tartós kapcsolatot létesítettek, az erdélyi fejedelmek a külföldlátogatás nagy fontosságát korán felismerték. A professzorokon keresztül a külföldi fejedelmekkel való összeköttetés biztosítottnak látszott, mert a külföldi fejedelmek erős érdeklődést mutattak a magyar protestantizmus irányában. Ezért Erdélyben korán szabályozták a külföld látogatásának kérdését. A külföldre való kimenetel ugyan fejedelmi engedélyhez kötött volt, de csak amiatt, hogy egyes gonosz igyekezetű emberek refrenáltassanak, vagy hogy a kimenni szándékozót, illetőleg „valakinek véle oly praetensiója nincsen, melyet subterfugiálni azzal akarna”⁴ — mondják az *Approbaták*. Ha azonban ilyen eset nem forgott fenn, s nem a hazával és a fejedelemmel ellenséges helyre akar menni az illető, a vármegyei, székbeli és városi tisztek minden további nélkül kötelesek kiadni neki a *salvus conductus*.⁵

Az *Approbatáknál* még nagyobb szabadságot biztosítanak a *Compilaták*. Az 1659. évi országgyűlési *articulus*t véve alapul kimondják, hogy: „A haza fiainak keresztény országokba igazságos dolgokban szabados járások-kelések, javoknak tartása országokban s egyéb szükséges dolgaikban való mulatások simpliciter szabados legyen. Tanulásra, szolgálatra, lakásra, *peregrinálásra* való mehetések is pedig nemhogy interdicáltatnék, sőt annak tilalma az Hazában in perpetuum emlékezetben se légyen. Mindazonáltal *salvus conductus* tartozzanak impetrálni, a fejedelmek is adni, melyet ha denegálnak, vagy procrastinálnának is, szabadon elmelessenek.”⁶

Magyarországon sem gátolta a külföldre járást semmiféle körülmény, ha csak a háborús mozgalmak alkalmával fellépő bizonytalanság és az út fáradalma nem tartóztatta a kimenni szándékozókat. Törvényhozásunk az országból való távozásra vonat-

⁴ *Approbatæ Constitutiones Pars III. Tit. XIV. Art. 1. L.* Erdély országnak három könyvekre osztott törvényes könyve I. könyv 159.

⁵ Ugyanott 160.

⁶ *Compilatæ Constitutiones. Pars III. Tit. IX. Art. 1.* Ugyanott II. könyv 82.

kozólag 1609-ben hoz megszorítást,⁷ de ez a korlátozás csak azokra az egyénekre vonatkozott, akik haszon, vagy zsold kedvéért nagyobb tömegben igyekeztek külföldre. Ezeknek a személyeknek a kimenetele királyi engedélyhez volt kötve s ha előzetes bejelentés és engedély nélkül hagyták el az országot, főbenjáró bűn vádja alá estek.⁸ Ezt az 1609. évi XIII. törvénycikket ugyanazon tartalommal megerősíti az 1613. évi XIV. törvénycikk is.⁹

Mint hogy a kívánatos főiskolák itthon nem álltak az ifjúság rendelkezésére, de meg a fentemlített kapcsolat biztosítása elsőrangú érdek lévén, még ha lettek volna is főiskolák, a fejedelmek az ifjúság tekintélyes részét kiküldték volna, így a fejedelmek az ifjúságot egyenesen a külföldi főiskolákra irányították. Tekintve, hogy a helvét hitvallás terjedt el jobban s ez lett az alsóbb népréteg vallása, hogy ennek a társadalmi osztálynak a hitbéli meggyőződését erősítsék, szilárdan megtartsák, szükségesnek látszott, hogy ez a népréteg a kebeléből kikerülő lelkipásztorokkal rendelkezék. Ez az osztály azonban vagyoni elesettségénél fogva képtelen volt gyermekeit iskoláztatni. Itt tehát a fejedelmeknek kellett jó példával előjárniuk. A fejedelmek tényleg létesítenek alapítványokat, az ő példájukat követve pedig főuraink, városaink és polgáraink sokat tettek ezen a téren.

Az itthoni képzésre számos alapítvány létesült, de felismerve a külföldi iskolalátogatás fontosságát, számos alapítvány létesült a külföldre kiküldendő, vagy oda önként kimenni szándékozó ifjak számára is. Az egyház és iskola barátai, jótevői, a hitbéli meggyőződéstől áthatott tehetős patrónusok és mecénások jelentős adományokkal mozdítják elő ezt a törekvést. Nagybánya városa például 1704-ben, majd 1705-ben segélyt szavaz meg a külföldre menni szándékozó református ifjak számára.¹⁰ Szondy Zsuzsánna 1752. március 28-án kelt hagyományában évi 20 forintot rendel a külföldre menőknek.¹¹ Nagyobb városainkban külön alap van erre a célra, így a debreceni főiskolánál a *Bursa nigra*. Pozsonyban Viczián István 1773-ban végrendeletileg 2000 váltóforintot hagy a családjából származó ifjú részére, ki az alumneumban ingyen helyet kap, ha pedig külföldre megy, egy évvel hamarabb köteles az inspektornál jelentkezni s a megfelelő kamatösszeget

⁷ 1609. évi XIII. tc.: Statuitur etiam, quod si qui regnicolarum turmatim, vel saltem frequentiori numero, absque praesentia et voluntate suae maiestatis, ea vero absente, domini palatini, supremorumque regni capitaneorum, in Sclavonia vero domini bani se ad exteras provincias eant, vel aperte regno adversantes contempto solo natali, lucri et stipendii cupiditate induci contulerint, tales capitis poena... iure mediante irremissibiliter puniantur.

⁸ Corpus Juris Hungarici.

⁹ Ugyanott.

¹⁰ *Thurzó Ferenc: A nagybányai református főiskola története*, 136, 163.

¹¹ Sárospataki Filzetek 1862. évf. 927., 1868. évf. 630—647.

addig élvezi ösztöndíjképen, míg haza nem tér. Azt is kiköti, hogy amennyiben csak Bécsbe megyen az ifjú, csupán 80 váltóforintot kaphat. Az egyházi konvent 1754. március 19-én általános ösztöndíjalapot tereint a *Segner*, *Osztroits* és a külföldi studiumra létesített *Ferber*, *Skaricza-Schompéter* alapítványokból a pozsonyi iskolából külföldi egyetemekre menő és lelkészi pályára készülő ifjak számára.¹² Az ebből mutatkozó 12000 forintnyi tőke évi 720 forintot kitevő kamatját 12 ifjúnak osztják ki 60—60 forintjával. Sopron városában is volt ilyen alap, de ott a rendelkezésre álló összeg 28000 forintot tett ki.

A külföldi fejedelmek szívesen látták a magyar ifjakat. Maguk is támogatták őket, de az egyes országok is segítették előhaladásukat. Különösen tevékeny részt vettek ki azután ezen a téren maguk az egyetemek és a városok.

Külföldön egyrészt élelmen kívül ingyen szállást biztosítanak: Oxford, Cambridge angliai, Harderwyk hollandiai, Heidelberg, Berlin (Joachim kollégium) német, illetőleg porosz és Bazel (Collegium Erasmianum) svájci főiskolák. Halléban mindenkinek ingyen ételmezést és ellátást biztosítanak, aki az ottani árvaházban napi kétórát tanítást vállal. Erlangen, Jéna, Hanau 2—2, Marburg, Herborn, Genf 3—3, Bréma 6, az Odera melletti Frankfurt 10, Utrecht 15, Franeker 20 magyar tanulónak ad ételmezt, vagy étkezési pénzt. Zürichben és Groningenben ellátáson kívül 30 forint utiköltséget is kapnak a tanulók, Jéna és Wittenberg heti 6 garas (Groschen) ellenében (mely évi 18—20 forintot jelent) teljes konviktusi gondozást biztosít, Tübingen, Greifswald és Göttingen ösztöndíjat ad. Bernben négy ifjúnak havi 12—12 forintot és ruhát juttatnak s ha két évig tartózkodik ott, 80 rajnai (rénes) forint utiköltséggel is ellátják. Leydenben négy ifjút vesznek fel, de a szám kieséséig képest lakást, ellátást, ruhát, könyveket s utiköltség fejében 300 rajnai forintot adományoznak.¹³ Ezenkívül Altdorfban, Helmstedtben 3—3 szegény tanuló kap ingyen ellátást, Lipcse heti 6 garas (azaz évi 20 forint) ellenében, mikép Jéna és Wittenberg, teljes konviktusi ellátásban részesíti a magyar tanulókat.¹⁴ Az említetteken kívül állandóan találunk magyar diákokat Strassburgban és más helyeken is.

A hazából külföldre elszármazott protestánsok is kiveszik részüket az adakozásból, nem felelkeznek meg nemzeti és vallási kötelességükről, sem az ezek szolgálatában álló tanuló ifjúságról sem. Így Tiffernus Sámuel Tübingenben 12 magyar teológus részére tett alapítványt. A zólyommegyei Kassai György, ki később a wittenbergi egyetem tanára lett, 1724. augusztus 10-én kelt

¹² *Markusovszky Sámuel*: A pozsonyi ágostai hitv. evangélikus lyceum története 338.

¹³ *Kimutatásuk O. L. Udv. Kane. Orig. Ref. 540—1760.*

¹⁴ *Markusovszky i. m. 339.*

végrendeletében összes vagyonát a Wittenbergben tanuló 13 tanuló eltartására hagyta. Szirmay Tamás Greifswaldban két teológus tanulását biztosította, Burgstaller Kristóf pozsonyi polgármester és neje Klobuschitzky Mária Zsuzsanna pedig 1767. május 29-én ezer tallérnyi, Lajos aranyakban számított alapítványt tett, olyan feltétel alatt, hogy annak évi 60 tallért kitevő kamatát a pozsonyi evangélikus iskolát végzett papjelölt Göttingenben való tanulásra kapja, azonban csak akkor, ha jó bizonyítvánnyal rendelkezik.

Mint látjuk, az alapítványok száma elég tekintélyes. Egyes alapítók kikötik, hogy melyik iskola növendékei élvezhetik az ösztöndíjat, — mint a Burgstaller-féle alapítványnál látjuk, vagy amilyen a leydeni ösztöndíj is volt, melyet csak pozsonyi, illetőleg két nagyenyedi és két kolozsvári ifjú élvezhet —, ezzel szemben más alapítványnál megkötöttség nincs.

Az említett alapítványokon kívül voltak még szép számmal más alapítványok is, amelyek azonban olyan csekélyek voltak, hogy csak több egyesítésével biztosíthatták egy-egy tanuló ellátását, de kétségkívül a reformáció szellemétől való áthatottságot mutatják. Később is létesültek alapítványok, részben az említett lény miatt, részben annak következtében, hogy a fentebb felsorolt intézeteket nem egyformán látogatták, vagy egyeseket nem látogattak, mások viszont igen látogatott főiskolák voltak s ösztöndíjaikkal nem tudták a szükségletet fedezni, vagy a kívánalmaknak megfelelni. De szükséges volt újabb alapítványok létesítése azért is, mert egyes intézetek meg is szűntek; más főiskolákon pedig azért létesültek alapítványok, hogy az ifjúságot oda esalogassák s az egyelemnek a hírnevét emeljék.¹⁵ Előfordult az az eset is, hogy egyes alapítványokat, mert nem vették igénybe azokat, másfélű alapítványokba olvasztották be.

A reformátusok leginkább a hollandiai és svájci főiskolákat szerették, ezzel szemben az evangélikusok Göttingen, Tübingen, Lipcse akadémiáin tartózkodtak, a XVI—XVII. századbeli főfészkük pedig Wittenberg, majd Jéna lett. Hogy milyen látogatottságnak örvendtek az egyes főiskolák, láthatjuk egyes kimutatásokból és feldolgozásokból.¹⁶

Akár saját elhatározásból, tudománysszomjából, akár hivatás-érzetből igyekeztek ki a tanulók külföldre, mikor már az eperjesi

¹⁵ Staatsrats-Akten (a jövőben csak St. R.) 3181—1816.

¹⁶ Így az Odora melletti Frankfurthban tanultak névsorát lásd a Protestáns Szemlében 1889. évf. 178—202. (1540—1796). A Jénában tanultakét a Magyar Történelmi Tár IX. 219—208., a Bazelben tanultak névsorát közi a Sárospataki Füzetek 1890. évf. 155—163. és az 1861. évf. 559—567.; a hollandiai tanulók kimutatását: Utrechtre Erdélyi Protestáns Közlöny, 1885. évf. 213—219., Harderwyjke Irodalomtörténeti Közlemények 1891. évf. 433—436. (1618—1762), Leydenre: Theológiai Szemle 1928. évf. [IV. évf. 4—6. szám], 290—319., Franckerre: Történelmi Tár 1886. évf. 559—608., 792—800., 1887. évf. 196—208., stb.

főiskola létre is jött s a nagyanyedi mellett a sárospataki, debreceni és más főiskolák is biztosították az itthoni képzést, vagy a képzés bizonyos lehetőségét, kimenetelüknek nem volt akadálya még ekkor sem és zavartalanul mehettek ki az ifjak 1725-ig.

Tudjuk, hogy minden nagyobb és kimagasló protestáns egyéniség külföldi akadémiákon fordult meg. Némelyik több akadémián is tanult, küzdve a szűkös anyagi viszonyokkal és nehézségekkel, mint például Apáczai Csere János is, ki Franekerben, Leydenben, Utrechtben, Harderwykban tanult.¹⁷ Az ifjak külföldön tanulták meg hazájukat igazán szeretni s minden érzsük hazájuknak szölt. Nem is volt baj, míg csak a művelődés szempontjából igyekeztek külföldre, de midőn egy trencsénmegyei ifjú kinnlétét nem csupán önművelődésre használta fel, hanem a képzés mellett Poroszországban és Dániában trencsénmegyei templomok javára is gyűjtött, ez a körülmény arra ösztönözte III. Károlyt, hogy a szabad kimenetelt rendelettel tiltsa el.¹⁸ Ettől kezdve útlevél nélkül senki külföldre nem mehetett. Az előbbi szabadsághoz képest ez a rendelet ugyan korlátozást jelentett, az útlevél elnyerésének viszont nagyobb akadálya nem volt. Éppen ebben az időben találjuk kinn külföldön Rotarides Mihályt,¹⁹ Bél Mátyást, Czwitlinger Dávidot és sok más kiválóságunkat.

Bár a *Carolina resolutio* megjelenése után, majd 1740-ben is volt némi újabb megszorítás, nagyobb nehézségekről nem beszélhetünk még s ez a gyakorlattal maradt érvényben Mária Terézia alatt is 1748-ig.

A magyar udvari kancellária már 1745-ben azt a javaslatot tette a királynőnek, hogy a tanulók külföldre bocsátásánál a rendiség elvét alkalmazza és csak azoknak engedje meg a kimenetelt, akik a szükséges pénzzel eleve rendelkeznek,²⁰ vagyis a magyar törvények öre éppen a magyar törvények, vagy legalábbis törvényes szokások ellen való eljárásra inti a királynőt. Tekintettel arra, hogy a protestáns ifjak ellátását és tanulását főképen *külföldi ösztöndíjak* biztosították, ha az előterjesztést figyelembe veszi a királynő, már 1745-ben nem tanulhattak volna külföldi akadémiákon. A rendeletet azonban nem bocsátották ki s így egyelőre a veszély elmúlt. De csak egyelőre. Az 1752. évben ugyan Erdélyben a *Diploma Leopoldinum* rendelkezéseinek figyelembevétele nélkül, illetőleg annak félretolásával megjelenik az 1. törvénycikk, melyet *novellaris articulush*nak neveznek s ez korlátozza a külföldre

¹⁷ *Finánczy Ernő*: Apáczai Csere János emlékezete. Klebelsberg Emlékkönyv, 383—384.

¹⁸ St. R. 1312—1761.

¹⁹ *Gragger Róbert*: Egy magyar tudós sorsa. Klebelsberg Emlékkönyv 46. skk.

²⁰ O. I. Magyar Udv. Kancellária. Orig. Ref. 93 ex 1745.

való kimenetel jogát.²¹ Azelőtt a külföldre való kimenetel felekezeti különbség nélkül szabad volt. Az 1752. évi I. tc. által való korlátozás, mely az *Approbaták* már említett §-át érvényben hagyja, a *Compiláták* rendelkezéseit pedig bizonyos vonatkozásban a fejedelmi tekintélyre nézve károsnak, sérelmesnek és botrányosnak minősíti és úgy módosítja, hogy csak fejedelmi engedéllyel lehet ezután külföldre kimenni és csak azoknak, akik saját költségükön, vagy patrónusaik költségén utaznak, kifejezetten a protestánsok ellen irányult²² és a magyar kancellária 1745. évi javaslatának a hatását mutatja. Fokozta az elhatározás keresztülvitelét a pozsonyi könyvrevizorok 1748. évi jelentése is, mely arról számolt be, hogy a protestáns ifjak hazatértük alkalmával sok könyvet hoznak az országba, melyek károsak lehetnek a katolikus vallásra.²³ A magyar udvari kancellária kapva kap a jelentésen s mikor Öfelsége elé terjeszti, hivatkozik néhány évvel előbb tett javaslatára.

Nemsokára Magyarországra vonatkozólag is megjelenik az uralkodó rendelete, mely a kimenetelt megtiltja. Egyelőre, mivel a rendek jóakarátára szükség volt, a háborús veszélyekre való hivatkozással utasították el a kéréseket. A rendiség elvét követve egyesek kérése elől még sem lehetett kitérni. Így mikor gróf Teleki László fia, Pál 4 évi tanulmányútra szándékozott menni s ebből 3 évet Göttingenben, egyet Hollandiában akart eltölteni és az útitervben szerepelt Anglia és más idegen udvarok meglátogatása is, a királynő kifogást nem tett, megadta az engedélyt nemcsak Teleki Pál grófnak, hanem az őt kísérő Halmágyi Istvánnak is. Nevezettek 1752. február 18-án Bécsből tényleg el is indultak s nemcsak teológiát hallgattak, sőt ezt talán a legkevesebbet, hanem Segnertől fizikát és matematikát, Hollmanntól pedig filozófiát, azután római jogi instituciókat, latin irodalmat, orvosi tudományokat s eljártak a királyi tudományos társulat üléseire, sőt még Bod Péter készülő műve, a *Historia litteraria Daciae* kiadatása érdekében is lépéseket tettek.²⁴ Mikor a háború tényleg kilört, a protestánsok méltányosnak találták, hogy a királynő anyailag akar róluk gondoskodni s a háború tartamára mindenkinek megtiltotta a külföldre való kimenetelt.²⁵

²¹ Novellaris Articulusok. Ann. MDCCLII. Art. I. Erdély országunk három könyvekre osztatott törvényes könyve III. könyv 108—111.

²² *Finánczy*: Az újkori nevelés története 314.

²³ *Finánczy*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. 54.

²⁴ *Szádeczky Lajos*: Halmágyi István naplói és iratai. Magyar Történelmi Emlékek II. o. Irók. 38. köt. 484. skk.

²⁵ *Bod Péter*: *Historia Hung. Ecclesiastica* III. 310. §. XV.: Eodem anno 1756. gravissimum exortum est bellum, cuius intuitu passuales studiosis ad exterarum regiones proficiendi volentibus penitus denegatae sunt, neque ulli ex Hungaria aut Transylvania dimissi sunt.

Mária Teréziának elhatározása keresztülvitelében nagy könnyebbséget okozott II. Frigyes magatartása. II. Frigyes, mint a felvilágosult abszolutizmus képviselője, alultvalóinak 1749. október 14-én kelt rendeletével, majd 1751. június 19-én megújított határozatával szigorúan megtiltotta a külföldi főiskolák látogatását. A magyarországi és erdélyi protestáns tanulókat igen szívesen látta azonban országában. A porosz egyetemek közül ekkor nagyon látogatták a magyar ifjak az oderai Frankfurtot és Hallét.

A protestánsok már alig várták a háború befejezését s 1759-ben a kancellária egy csomó olyan folyamodványt terjesztett Ófelsége elé, melyeket külföldi főiskolákra való kibocsátást kérelmezők adtak be. A mezev elutasítás nem látszott célravezetőnek, ezért a királynő vegyes miniszteri értekezletet hívott össze s ennek javaslatára — figyelembevée Frigyes rendelkezéseit — úgy határozott, hogy a protestánsok csak a szövetséges, vagy baráti államok egyetemeit látogathatják, a porosz egyetemekre azonban nem mehetnek ki. Ez a rendelkezés tehát *újabb megszorítás volt, mert a rendiségén kívül az egyes államok közt is különbséget tettek* s így a látogatás lehetőségét bizonyos mértékig csökkentették.

Mint hogy a háború még tartott s nagyon sok ügy várt elintézésre, de az ügymenet biztosítása a háború befejezése után is állandó véleményező szerv meglétét kívánta s nem esetenkénti értekezletekkel való ideiglenes megoldás rendszeresítését tartotta szükségesnek, a királynő elfogadja Kaunitz javaslatát s az egyes közigazgatási hatóságok és kormányzati tényezők hatásköri összeközléseinek elkerülésére és az állami ügymenet hatályosabbá tételére 1760-ban *államtanácsot* létesít.

Igy jött létre a *Staatsrat*, mely ugyan, mint legfőbb tanács, végrehajtó hatalom nélküli tanácsadószerv volt, még sem volt azonban olyan ügy, amelyre vonatkozólag meg ne kérdezték volna véleményét. Az államtanács minden iránt érdeklődött s ha nem volt előtte közömbös, hogy ki lesz kéményseprő, még kevésbé hagyhatta figyelmen kívül, hogy a tanügy teljesíti-e azt a kötelességet, hogy az államfő és az állameszme iránt való engedelmességre nevelje a polgárokat. Ha ügymenetét nézzük, az akták számának a szaporodásából következtethetünk hatáskörének kiterjesztésére, de az egyes tanácsosok panaszai is mutatják az államtanács nagy tevékenységét, mely annyira igénybevette a tanácsosokat, hogy azok nem egyszer panaszkodni kénytelenek a túlterhelés ellen és az egyszerűsítést sürgetik.

Magától értetődően a protestánsok ügye s a külföldlátogatás kérdése is az államtanács elé került. Lássuk tehát, hogy miképen vélekedett az államtanács ebben a kérdésben s mint véleményező szerv, mennyiben befolyásolta az uralkodó elhatározását.

II. Külföldlátogatás Mária Terézia alatt (1760—1780).

Ha a Habsburgok bevonulásakor Bécs lett a centrum és a magyar nemesség Bécsben kereste esinosodását, méginkább erősebb lett ez a mozgalom és határozottabb jelenséggé vált III. Károly korában. A főnemesség gyermekeit Bécsben nevelteti, így nem esoda, hogy az államtanács létesülése idején Bécsben a sok idegen nemzetiségű tanuló között nagyszámú magyar és erdélyi ifjú is akad. A jogi fakultáson a felsorolt 55 idegen között 5 erdélyi és 20 magyar, valamint horvát ifjú található.²⁶ Ide kényszerültek azok a protestánsok is, kik nem teológiai tanulmányra foglalkozva, — azon a jogelmen, hogy itthon is vannak jónevű egyetemek s amit külföldön elsajátíthatnak, az örökostartományokbeli egyetemeken is megtanulhatják —, külföldi egyetem, vagy főiskola látogatására engedélyt nem kaptak.

A külföld szellemétől való elzárás nem okozott gondot azokkal szemben, akik jogi, orvosi, avagy filozófiai tanulmányra adták magukat, de a hittudományi hallgatókkal szemben nem lehetett azt a kifogást alkalmazni, hogy nagyszerű egyetemek vannak s ott is meg tanulhatják, amire szükségük van, mert hittudományi kar nem volt; így a protestáns teológusok ügye probléma maradt, melyet mindenképen meg kellett oldani.

Kaunitz már régen azt javasolta a királynőnek, hogy a kérdés megoldása, illetőleg megoldhatása végett létesítsen Erdélyben protestáns egyetemet, melynek különböző karai volnának s ennek meglétele esetén többé egy kérelmet sem kellene teljesíteni. Javaslátát azonban nem találta a királynő kivihetőnek.

Az államtanács a magyar viszonyokkal nem volt ismerős, így magyar ügyekben a magyar tanácsosok és a magyar hatóságok előterjesztéseinek hatása alatt állott. Míg a háború tartott, természetszerűleg ellenséges érülettel nyilatkozott a porosz egyetemekről, a háború után is nem a legjobb véleménnyel volt a protestáns uralkodó főiskoláiról. Mikor pedig a magyar és erdélyi hatóságok maguk is kedvezőtlen véleményt mondtak egyes kül-

²⁶ St. R. 1312—1761. Catalogus auditorum iuris extraneorum pro anno 1761. No. 51. Illustrissimus baro Leopoldus a Pijacevitz. Transylvanus. 52. Illustrissimus baro Carolus a Pijacevitz. Transylvanus. 53. Illustrissimus baro Josephus a Pijacevitz. Transylvanus. 54. Dominus Josephus Donath. Transylvanus. 55. Perillustris dominus Joannus Wolff de Schaesburg Transylvanus.

N. B. Ante binos annos incirca, priusquam belli calamitates Sueviam Franconiam, terras Rhenenses et praesertim Westphalliam desolassent, multo plures exteros et inter hos quosdam Protestantés fama studii iuridici huc adduxit, et nata domi inopia multos redire coegit, plures huc venire impedivit. Cessante bello cum pace concursus exterorum iterum crescet.

In hoc extractu omissi sunt 20 Hungari et Croatae, item omnes Bohemi, Moravi, Styrii, Carinthii, Tyrolenses etc.

földi iskolákról, nemcsak a porosz egyetemeket tartotta károsaknak, hanem a többi külföldi akadémiákról és egyetemekről is úgy vélekedett, hogy ott csak tévtanokat s időről-időre romboló eszméket oltanak a fiatalságba. Az államtanács előtt igen súlyosan esett a latba, hogy az ifjak a külföldi egyetemeken *tévtanokat, káros eszméket tanulnak el, a katolikus vallás és a kormányzat elleni gyűlölséget szívják magukba s ezt magukkal hozzák vissza hazájukba*, de még fontosabb dolog volt számára, hogy *a tanulók sok pénzt visznek ki magukkal, már pedig ezt itthon kellene felhasználniok, nem idegenben.*²⁷

Ha figyelembe vesszük az államtanács megokolását, azt kell megállapítanunk, hogy a rendiség elvét tartva szem előtt sok előkelő ifjú mehetett külföldre, kiknek nem lehetett megtiltani a kimenetelt, de ezek nem teológiát tanultak, hanem más tudományágban óhajtották magukat kiképezni. A protestáns papjelöltek pénzt nem nagyon vittek ki, nem is vihettek, hiszen többnyire kinn kapták az ösztöndíjakat, az államtanács felzúdulása tehát csak a tehetősebb, de nem a hittannal foglalkozó ifjak ellen irányult. Annál jobban fokozódott türelmetlensége, mikor a helytartótanács kebelében működő vallásügyi bizottság kimutatja, hogy 1742—1761 között 700-nál több protestáns ifjú ment külföldre s ha egyre 300 forintot számítanak, akkor is 210.000 forint vándorolt idegenbe.

Hogy a tévtanok alatt mit érthettek, nem tudjuk, azonban tisztában lehetünk az elgondolással, ha a Barkóczy esztergomi érsek, tanulmányi felügyelőnek, az államtanács elé került felterjesztését olvassuk.²⁸

Barkóczy szerint a kinn elsajátítható káros eszmék *politikai és vallási szempontból* osztályozhatók. *Politikailag* azért kerülnek az ifjak káros eszmék hatása alá, mert külföldön a természetjog felé hajlanak az írók s ugyanezt az elvet vallják a professzorok is. Hobbes államtana az uralkodó. Általában az uralkodó iránti engedelmesség és az előtte való meghajlás ellen izgatnak, ami a forradalmat készíti elő és anarchiára vezet. Deista, naturalista, materialista tanokat hirdetnek, melyek csak megrontólag hatnak. *Vallási szempontból* károsak a külföldi egyetemek, *mert ott a professzorok saját gondolkozásmódjukat veszik hitbeli dolgokban is zsinórmértékül, miáltal eltérnek az ágostai és helvét hitvallás alaptételeitől. Ennek következtében újabb eretnokség keletkezik az eddigi ágostai és helvét hit mellett.* Ha érettkorú és megfelelő képzettségű ember tanulmányozza a felvilágosult eszméket és megfelelő ideig haszna lehet belőle és hasznosíthatja azokat hazája javára is; ezek az ifjak azonban nem bírnak kellő előképzettség-

²⁷ St. R. 1361—1762.

²⁸ St. R. 1638—1763.

gel, gazdasági okokból nem tartózkodhatnak elég ideig kinn, elégséges idejük sincs a tanulmányozásra, miáltal tévesen értelmezik az ártalmatlan tanokat is.

A *tévtanok, pénz kérdése és a poroszok iránti ellenséges magatartás* ebben az időben azok a számottevő tényezők, melyek az államtanácsot befolyásolják. A poroszok iránti gyűlölet hatására újabban Halle látogatásától tiltja el a királynő a protestánsokat, majd a pénz kivitelének és tévtanok terjedésének megakadályozására a protestánsok részére egyetem létesítése látszik egyedül célra vezető eszköznek. Így kerül előtérbe a *protestáns egyetem eszméje*.²⁹

Az államtanácsot már előzőleg is foglalkoztatta a protestánsok részére emelendő egyetem kérdése, mert az volt a meggyőződése, hogy ha a professzorokat az udvar nevezi ki, azok az udvartól is függenek, így tehát ellenőrizhetők s tévtanokat sem terjeszthetnek.³⁰

Ha az eszme felvetődött, csak az alkalomtól függött annak kivitele. Hogy pedig az alkalom megjöjjön, elő kellett azt készíteni. Bizonyos előzményekre s már a gyakorlatba átment eljárásra volt szükség, amellet kívánatos volt, hogy a királynő figyelmét állandóan ébrentartsák. Erre a szerepre vállalkozott a magyar királyi udvari kancellária, amely az 1759. évi minisztertanács határozata után az általános határozat megkerülésével nem adott útlevelet a baráti vagy szövetséges országokba; csak azok a folyamodók kaptak útlevelet, akik teológiai tanulmányok végzésére akartak külföldre menni.³¹ Hogy pedig a királynő a már felvetett tervet el ne ejtse, arról Barkóczy, az esztergomi érsek igyekezett gondoskodni.

Minden szempontra kiterjedő felterjesztésében arra figyelmezteti a királynőt, hogy a királynak joga van a kimenetel megtiltására, különösen, ha a kiutazni szándékozó ezzel a köznek ártana. Már pedig a protestánsok a köznek ártanak, mert külföldről a katolikusok elleni dühös felfogást hozzák haza, ezt csepegtetik hitsorsosaikba. Itthon pedig a külföldet járt embereknek

²⁹ I. erre vonatkozólag a szerző „Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században” c. dolgozatát. Theológiai Szemle VI. évf. 1—2. szám, 443—501.

³⁰ St. R. 2358—1761.

³¹ „... von Jahr 1759. über einen Ministerialconferenzschluss wiederum gestattet worden ist, dass den accatholicis, welche in fremden Länder ad studia zu reisen verlangen, gegen sicheren Bedingungen die Pässe erteilt werden mögen, dahingegen die hungarische Hofcauzlei bisher solche Pässe oder Erlaubniss nur auf jene Beschränket hat, welche auf fremden Universitäten in der protestantischen Glaubenslehre sich hatten unterweisen lassen wollen, massen in den übrigen höheren Wissenschaften auch die accatholicis die Gelegenheit haben, bei den innländischen Universitäten die studia zu frequentiren.“ St. R. 2771—1762.

nagy becsülete van, a külföldi iskolát látogatott egyéneket tiszteletben tartják s elgondolásaikat helyesnek is minősítik. A protestánsok Magyarországon csak türtek, tehát vallásügyi dolgokban semmiféle jog nem illeti meg őket. A külföldlátogatás vallásügy. Az 1681. évi XXVI. tc. a protestánsoknak csak belföldön enged iskolákat, külföldi iskolák látogatásáról egyetlen törvényt sem intézkedik. Ha ezt mégis megengedik nekik, ez kifejezetten a protestánsok érdekében való eljárás. Nem elégséges megokolás az sem, hogy csak azokat engedik ki, akik teológiát akarnak tanulni, mert a gyakorlat azt mutatja, hogy a teológia tanulására kiment egyének mást is tanultak. Egyébként is, ki tudja ellenőrizni, hogy az illető kinn más tudományággal nem foglalkozik-e? Ha huzatér, nem biztos, hogy pap válik belőle. Egy nemes ifjúnak nem lehet megtiltani, hogy politikai állásra ne pályázzék, sem arra nem lehet kényszeríteni, hogy a papi pályán maradjon. És ha pap marad is, ki tilthatja meg neki, hogy teológiai előadásába bármit is beleszöjjön? Hogy nagyobb hatása legyen szavainak, rámutat az 1609. évi XIII. és az ezt megújító 1613. évi XIV. tc. rendelkezéseire, melyek úgy szólnak, hogy zsold és haszon kedvéért senki nem mehet olyan országokba, melyek titkon, vagy nyíltan ellenséges érzületűek. A kinn élvezett ösztöndíjak a haszon fogalma alá esnek s ki tudhatja azt, hogy melyik ország igazi barátja a monarchiának s titkon melyik az ellenség, mikor a tapasztalat már megmulatta, hogy a tegnap még szövetséges ország is titkon ellenség volt. Éppen ezért a háború alatt elutasító magatartást ajánl az uralkodónak, a háború után pedig egyenesen a tilalom mellett tör lándzsát.³²

Ilyen körülmények között természetes dolog tehát, hogy mikor a béke létrejött, a királynő a protestánsok ama kérését, hogy külföldre mehessenek,³³ azzal a megokolással, hogy van elég iskola itthon, úgyszólván még a teológiát is taníthatják, mereven elutasítja,³⁴ az államtanács viszont az egyetem felállítását sürgeti.³⁵

Az erdélyi protestánsok azonban nem késtek az udvari hatóságokat kitanítani, hogy mi volna a törvény őreinek a kötelessége. Rámutatnak arra, hogy a királynő módosította a *Compilaták* végzéseit s az *Approbaták* rendelkezéseit állította vissza. Ez csorbítás volt ugyan, most azonban azt kell látniok, hogy a törvényben biztosított jogukat veszik el. Hogy legyen bizalom a törvényben, ha annak nincs fogantatja s azt látják, hogy éppen az hágja út, akinek a legjobban kellene annak érvényt szereznie? Nem akarnak egyetemet, ifjukaikat azért küldi ki, hogy tanult fiaik le-

³² *Finánczy*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. 53.

³³ St. R. 1638—1703.

³⁴ *Bod*: Hist. Hung. Eccl. III. p. 347. §. XXI.

³⁵ St. R. Protocol d. d. 8. VII. 1763.

gyenek, mert hogyan lehet annak széles látköre, ki csak itthon fordult meg? Ezért a gubernium járjon közbe, hogy egyetem helyett engedélyezze a királynő a külföldre menetelt.³⁶

Mikor egyidejűleg protestáns ifjak is kérik külföldre való becsátásukat és hivatkoznak azelőtt élvezett és törvényben biztosított jogaikra, a királynő jogi meggyőződésük nyilvánítását³⁷ illetlen írásbeli kifejezésnek és hangnemnek minősíti és megdorgálja³⁸ mind az ifjakat, mind az erdélyi evangélikus és református konzisztóriumokat és kurátorokat, a kérést pedig elutasítja.

Az eszme iránt a szászok lelkesedtek, de mivel az anyagi teher egy részét vállalniuk kellett, megfontolásra volt szükség s így haladékokat kérnek. Az erdélyi reformátusok az ügyben nem tesznek semmit, tévedés volna azonban azt hinni, hogy hallgatásuk az ügynek, illetőleg a kérdésnek is az agyonhallgatását jelentette volna, mint Szilágyi Ferenc gondolja.³⁹ Az államtanács ugyanis látta, hogy a protestánsok ellenállása és a többnyire protestánsokból álló gubernium magatartása miatt a terv könnyen hajótörést szenvedhet. Ezért Borié tanácsnok azt ajánlotta, hogy a tervet a kancellária és a gubernium kirekesztésével, csak a kancellár bevonásával és a három felekezet részvételével, szakférfiak meghallgatása után kell kidolgozni s meg kell állapítani, hogy milyen költséget jelent ez az államra nézve. Ha már 1766-ban meg akarják nyitni az intézetet, nagy költségre van szükség, állami hozzájárulás nélkül ez a terv el sem képzelhető, de megéri a költséget, mert a befektetés sokszorososan megtérő hasznot jelent.⁴⁰

Az egyetem megvalósításának az ügye a szász nemzetiség kezébe került volna. Bár a királynő nem minden gondolkozás nélkül szánta el magát erre az engedményre már csak a kivitel volt hátra. A szépen kidolgozott tervből⁴¹ azonban az erdélyi római katolikus püspök, Bajtay ellenállása miatt nem lett semmi. Míg ugyanis a protestánsok teljes egészének a tiltakozását, az elfogadható érveknek a sorozatát figyelemre sem méltatták, mikor Bajtay azzal érvelt, hogy a terv megvalósítása a római katolikus vallás összeomlását jelentené Erdélyben s lehetetlenné tenné a protestánsok megtérítését, gondolkozóba esik az államtanács. Mindenképen befolyásolta a tanácsosokat a püspök ama kijelentése, hogy azelőtt Erdélyben elnyomták a katolikusokat, ezzel szemben tehát most úgy kell fellépni, hogy a szebeni polgármester és a

³⁶ *Bod* i. m. III. p. 348—351. §. XXIII.

³⁷ *Fináczy*: Az újkori nevelés története 369. 2. jegyzet.

³⁸ *Bod* i. m. p. 352. §. XXIV. St. R. 2887—1764.

³⁹ *Szilágyi Ferenc*: Erdély XVIII. századból protestáns egyeteméről. Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 1872. évf. 220.

⁴⁰ St. R. 302—1765.

⁴¹ St. R. 2887—1765. sz. a. elhelyezett iratok.

fogarasi kapitány csak római katolikus lehessen, az unitáriusoktól (arianusok) el kell venni a templomot s vegyes házasságból született gyermek csak római katolikus lehessen.⁴² Mivel az egyetem felállítására vonatkozó döntés még nem ment ki, az államtanács most saját javaslatával szembehelyezkedve, már a királynői jóváhagyást is nyert terv ellen lép fel s erősen javasolja protestáns helyett római katolikus egyetem felállítását. A nehéz helyzetben úgy találnak kivezető utat, hogy a dolgot magára hagyják, remélve, hogy így elalszik az ügy, s mégis a püspök terve valósul meg. Mikor Kaunitz is emellett a megoldás mellett döntött, a királynő is elejtette a tervet s így a szépen kidolgozott javaslatból egy ember beavatkozása folytán semmi sem lett, az államtanács maga pedig eléggé furcsa megvilágításba került.

Mikor a protestánsok érezték, hogy a terv semmivé válik, azonnal kérvényezték további kibocsátásukat külföldre. Az államtanács azonban nem akarja magát többé befejezett tények elé állíttatni. Eddig ugyanis a gyakorlat az volt, hogy a tanulók útlevelet kértek s az engedélyre Bécsben vártak. Így nehéz helyzetben volt az államtanács, mert ha már megkapták az útlevelet, az engedély meglagodása nagyon kimutatta volna a célzatosságot, de meg a szegény tanulókkal szemben sem lehetett mereven elzárkózni, mert az útiköltség Bécsig sokba került. Ezért utasítja a guberniumot, hogy az 1752. évi I. tc. rendelkezését tartva szem előtt, vizsgálja meg, hogy a tanulók az előírt feltételeknek megfelelnek-e s csak úgy adjon útlevelet nekik.⁴³ A guberniumnak először javaslatot kell az udvarhoz terjesztenie, s ha már a tanulók a szükséges dolgokat beszerezték, a követelményeknek megfeleltek s ha a javaslat után Ófelsége megadja az engedélyt, csak akkor lehet kiállítani az útlevelet, hogy a jövőben hiába ne utazzanak a tanulók Bécsbe.⁴⁴

Az államtanács merevségének feladását azonban az erdélyi kancellár, Brukenthal, aki maga is evangélikus ember volt, többször kikényszerítette. Mindig törvényhelyekre hivatkozott s bár az államtanácsban Borié tanácsos kifakadt ellene s felhívta az államtanács figyelmét, hogy ne adjon hitelt a luteránus kancellár meglévesztő beállításainak és ne hallgassa meg azokat,⁴⁵ mégis maga Borié kénytelen olyan nyilatkozatot tenni, hogy mivel az egyetem nem jött létre és országgyűlési végzés megengedte az erdélyi protestáns ifjaknak a külföld látogatását, korlátozást nem ajánlatos tenni, mert az uralkodónak nem szabad szavát változtatnia.⁴⁶ Így meg is kapják a tanulók az engedélyt, bármennyire

⁴² St. R. 559—1767.

⁴³ St. R. 1387—1766.

⁴⁴ St. R. 2853—1766., 1616—1766.

⁴⁵ St. R. 2853—1766.

⁴⁶ St. R. 1616—1766.

is körültekintő az államtanács.⁴⁷ Megadják az engedélyt akkor is, midőn magyar tanulók akarnak — elég nagy számban: 21-en — kimenni, bár az államtanács olyan megszorítást alkalmaz, hogy ez az engedély csak egy évre szólhat,⁴⁸ sőt még ott is engedelményt kénytelen lenni, mikor nem mondják meg határozottan a tanulók, hogy teológiát akarnak tanulni.⁴⁹ Ennek aztán az lett a következménye, hogy a kinn levő tanulók egymásután kérték az engedély meghosszabbítását⁵⁰ s az államtanács egyelőre egy évre, majd két, illetőleg három évre meghosszabbítja az engedélyt,⁵¹ bár mindig igyekszik kidomborítani, hogy magyar, vagy erdélyországi ifjakról van-e szó s ha erdélyi az illető, Erdély különleges alkotmánya alapján méltányos elbánást javasol,⁵² míg Magyarországgal szemben a legelzárkózottabb, különösen mióta egy ismeretlen előterjesztése került eléje, mely arra hívja fel az uralkodó figyelmét, hogy III. Ferdinánd nem engedte meg a protestánsoknak a szabad vallásgyakorlatot, pedig kötve volt, Mária Terézia ellenben szabadabb, tehát szabadon járhat el velük szemben.⁵³

Minden szigor mellett mégis nagy volt azoknak a száma, akik külföldön tanultak s így az erdélyi udvari bizottság 1771-ben azt a javaslatot terjeszti elő, hogy ezután polgári szolgálatban ne alkalmazzák azokat, akik nem belföldi egyetemen tanultak.⁵⁴ Ezek közt szerepel Bethlen Farkas is, ki mégis hivatalt kap. Kínos volt az államtanács számára az olyan előterjesztés, hogy Erdélyben a katolikusok elmaradtak, a protestánsok ellenben képzetek, mert külföldre járnak, tapasztaltak s élettapasztalattal is rendelkeznek.⁵⁵

Kissé furcsa előterjesztés volt ez, mert bizony érdekes megvilágításba helyezi az államtanács által agyondicsért örökös tartománybeli kitünő egyetemek értékét s világot vet a képzés különbözőségére. Talán ennek a ténynek tudható be az a körülmény, hogy most nem korlátozzák az erdélyi protestánsok külföldlátogatási szándékát,⁵⁶ ellenben figyelmeztetik a lakosságot, hogy három év múlva csak azok kaphatnak polgári állást, kik belföldi egyetemeken végeztek; ez a rendelkezés azonban egyházi állásokra

⁴⁷ St. R. 3312—1766.

⁴⁸ St. R. 1299—1767.

⁴⁹ St. R. 1764—1767.

⁵⁰ St. R. 703—1769.

⁵¹ St. R. 703, 2141, 3292—1760, 4531, 1028B, 3007, 3067—1770.

⁵² St. R. 2201—1769.

⁵³ St. R. 4586—1769.

⁵⁴ St. R. 684—1771.

⁵⁵ St. R. 257—1771.

⁵⁶ Az engedélyt nyert tanulók közt szerepel Keil, Wüchter, Bell, Conrad, Melas, Gunesch, Erősdy Mihály, Csehi András, Pantzel Sámuel, Hermann Márton, Bender András és Márton, Ákon Ferenc, Főris Ferenc, Bertleff Dániel, Balmann, Schlosser, Gräser, Fahini.

nem vonatkozik.⁵⁷ Egyidejűleg gondoskodik az államtanács a katolikus ifjúság általános képzésének javításáról s ajánlja, hogy a nagyszombati egyetemet szervezzék át, az ifjúság pedig necsak Prágába menjen, vagy a hazai egyetemeket látogassa, hanem más örökös tartományokbeli egyetemet is keressen fel.

Az államtanács előtt ugyan még most is nagy szerepet játszik a *pénz kérdése*, de kezd mindinkább a *veszélyes tanok problémája* előtérbe tolni. Különösen Poroszország ellen kél ki az államtanács s a porosz egyetemekre nem is enged ki az uralkodó senkit. A tanulók ekkor általában Hollandiába (Utrecht), Svájcba és Szászországba (Wittenberg) járnak, így, ha a kancellária nem is tünteti fel s az államtanácsi iratokból nem is tűnik ki, hogy milyen vallásúak, vagy a név hiánya miatt kétségben volnánk is, az egyetemről következtetést vonhatunk a kimenni szándékozó vallását illetőleg.

Ekkor már a protestáns egyetem eszméjét teljesen elvetették. Éppen ezért, mikor 33 magyarországi református és evangélikus ifjú akar külföldi tanulmányútra menni, illetve részben az engedély meghosszabbítását kéri, hogy tanulmányait külföldi egyetemen befejezhesse, az államtanács azon az alapon, hogy mivel itthon nincs megfelelő intézet, az engedély megakadását javasolja ugyan, de ismétellen hangoztatja, hogy külföldről az ifjak káros és republikánus tanokat hoznak haza.⁵⁸

Ekkor általában az eddigi *gazdasági szempont* mellett a *retorzió eszméje* és a *szellemi szempont* kezd érvényesülni az államtanács állásfoglalásában; Gebler tanácsos szerint a republikánus eszméket a protestáns ifjak hozzák haza és terjesztik s ezek az eszmék főképen Franciából, Angliából és Poroszországból, de itt is leginkább Berlinből terjednek; ezen országok és Berlin pedig hirhedtek erkölestelenségükről is. E megjegyzésével nagyon hatott az uralkodóra, ki midőn Fekete Ferenc 1772-ben kiutazási engedélyt kért, a jövőre nézve a külföldi utat csak a porosz egyetemek és Franciaország, valamint Anglia egyetemeinek a kizárása mellett engedélyezte.⁵⁹ Egyébként a tanulók megkapták az engedélyt.⁶⁰ A külföldi iskolák közül ekkor Lipse,

⁵⁷ St. R. 257—1771.

⁵⁸ St. R. 2747—1772.

⁵⁹ „Die Reisen nach Frankreich, England und Berlin nicht zu gestatten, weilen sie in diesen Landen nicht viel gutes, wohl aber viele falsche Principia und üble Sitten erlernen dörfsten.“ St. R. 1016—1774.

⁶⁰ Így 1773-ban Loeck Márton, Planz Mihály, Bruckner József, Hismann Mihály, Albrich Márton, Klein Efraim Mihály, Rhumbaum József Ferenc, Kisbaezoni Benkő Sámuel, Nagy György, Marienberger György, Stefani Mihály, Weber György József, Weber Pál nyert engedélyt (St. R. 773, 1066, 1825, 2325, 2492—1773), míg 1774-ben Severini, Sonntag és Heinrich (Wittenberg, St. R. 825—1774), Deutsch János és Jüngling Dániel (Tübingen, Württemberg, St. R. 1016—1774), Sós István, Szalontai József (Harderwyck),

Franecker, Jéna, Wittenberg, Tübingen, Harderwyk, Marburg, Leyden, Erlangen, Bázél, Heidelberg a látogatott, legalább is ide kérik az engedélyt a tanulók. Úgy látszik, hogy Hollandia egyetemei és Wittenberg még nem vesztették el varázsukat, vonzóerejük megmaradt s eddigi jóhírnevüket megőrizték annyira, hogy ellenük még az államtanács sem emelhetett kifogást.

A korlátozó intézkedéseknek azonban látszik némi hatása, legalábbis erre vezethető vissza, hogy az örökös tartományokban filozófiai tanulmányt több protestáns tanuló hallgat. Minthogy azonban teológiai ismereteket itt nem sajátíthatnak el, kénytelenek külföldre menni. Mikor érzik a tanulási lehetőséget, sietnek is kérésükkel előjönni. Így 1773-ban Lázár István, ki Bécsben hallgatja a filozófiát, de tanulmányai bővítésére Hollandiába és Svájcba akar menni s meg is kapja az engedélyt,⁶¹ vagy Wagner János, ki ugyanesak Bécsben tanul s egy évre Szászországban és Hollandiában szándékozik ismeretét bővíteni.⁶² Az államtanács, bár helyesnek véli, hogy a külföldi utat csak azoknak a protestánsoknak engedjék meg, akik teológiát tanulnak, hogy a pénzt ne külföldön költsek el, mégis megengedhetőnek tartja az utazás engedélyezését, mert nem Franciaországba, Angliába vagy Berlinbe akar menni, melyek hírhedtek az erkölestelenségükről. Sőt mikor Putnoky Ádám a könyvnyomtatásban elért ismeretét bővíteni és jobban kifejleszteni kívánván Hollandiába szándékszik menni, az államtanács ez ellen sem emel kifogást, bár kiemeli, hogy kár olyan messzire menni.⁶³

Így is maradt a helyzet 1778-ig, mikor ismét háború veszélye fenyegetett. Ekkor az államtanács javaslatára ismét felfüggesztik az engedélyek kiadását, annál is inkább, mert Szász-

Bakesidir István (Marburg, St. R. 2323—1774), Fritsch Sámuel (St. R. 2641—1774), Pataky Mózes (Heidelberg, vagy Lipsae, St. R. 2804—1774), kapnak útlevelet. 1775-ben Tartler János (Tübingen, St. R. 1189—1775), Sövényfalvi János, Nánásy István, Máthé Pál, Galambos Mihály és Kassai Dániel (Leyden és Franecker, St. R. 1806—1775), Pagg Sámuel, Veres Benjámin, Vantza Mihály, Csiki János, Miklósfalvi András (St. R. 2018—1775), Bartha Márton (Wittenberg, St. R. 2399—1775), Filtsch János és Karz András (Erlangen és Franecker, St. R. 2631—1775), 3 prot. (Nyugatfrizini Franecker, St. R. 2706—1775). Néhány más erdélyi: St. R. 2711—1775. Bőjte (Bázél, St. R. 2771—1775), Boroniy és Closius: St. R. 2893—1775, szerepelnek az engedélyt nyertek sorában. 1776-ban Mayud János (Wittenberg, St. R. 767), Martini András (Wittenberg, St. R. 892), Michaelis Jakab, Porelitz Mihály, Binder János és Andreu Mihály (Erlangen, Tübingen, St. R. 944), 3 református (Hollandia és Svájc, St. R. 1495), Haxi Dániel (Leyden, St. R. 1587), Benkő, Vajda, Szerentsi ref. (St. R. 1588), Thalmann és Vágner (Wittenberg, St. R. 2586—1776), neveit olvassuk. 1777-ben Czelk János (Wittenberg, St. R. 663), Schobel és Knall (Szászországi Jéna, St. R. 967—1777) szerepel az engedélyezetttek között.

⁶¹ St. R. 1123—1773.

⁶² St. R. 1016—1774.

⁶³ St. R. 1603—1777.

országban még katonának is foghatják az ifjakat.⁶⁴ A következő esztendőben megszűnik a tilalom, illetőleg korlátozás, de az eddig tilalom alatt állott egyetemek ezután sem látogathatók.⁶⁵

Ha az erdélyi gubernium útlevéllel látta el az ifjakat, illetőleg, ha útlevél kiadását javasolta, mivel ekkor, mint láttuk, előzőleg engedélyt kellett kérni útlevél kiadására, az államtanács már nem tett többé kifogást. Még a magyarországi tanulók is rendszeren megkapják az engedélyt, csak az a feltűnő, hogy míg az erdélyi tanulók esetében névszerinti említés történik s csak elvéve fordul elő, hogy szám szerint említik az engedélyt kérőket, a magyarországi tanulók nevei nem szerepelnek az államtanács aktáiban, csak szám szerint sorolják fel, hogy mennyi a kihocsútlást kérők száma.

Ha mármost az államtanács magatartását nézzük, megfigyelhetjük, hogy az előbbi állapottal szemben korlátozást visz végbe a protestánsok rovására. De a már meglevő korlátozások mellett való kitartáson kívül szigorítás csak akkor észlelhető, mikor a protestáns egyetem eszméjét szándékszik keresztülvinni. Mikor ez a terve meghiusul, *a Poroszországgal szemben való represszáliák alkalmazásán kívül a korlátozást Angliára és Franciaországra terjeszti ki.*

Ha az aktákból nem mindig sikerül is a tanulók neveit megtudnunk, más forrásból ki tudjuk azokat egészíteni. Így pl. Keresztési József naplójából tudjuk,⁶⁶ hogy külföldi útra ő is útlevelet kapott s útitársával, Pápai Tóth Pállal Svájcban, Zürichben, Bátor István és Mihály pataki és Kassai Pál erdélyi református, Bernben Cs. Nagy József, Terhes István pataki, Nemegyei János erdélyi, Medgyesi Pál debreceni református tanulókat, Genfben Ormós András, majd Péczeli József debreceni, Lausanneban Széplaki György debreceni és Bazelben Berzetei Nagy István pataki és Fodor István debreceni tanulókat találják. Hollandiában ekkor Tóth Pál és Szeles György, Erdélyből Kolozsvári György tanult. De megtudjuk azt is, hogy a belgiumi, helyesebben holland akadémiákon ekkor — 1779 és 1780-ban — Leydenben Jantsó József, Szabó István, Zaj György, Török István erdélyi, Franekerben Fejes Ambrus, Szántó István, Tóth Pál debreceni, Bertók István, Nvilas László, Szilágyi István pataki, Malom Pál, Duló János erdélyi ösztöndíjas, Sárvári István, Boros István önként jövő tanulók voltak, Groningenben Szeles György debreceni diák

⁶⁴ Gebauer Simon és Czely János Brassából Tübingenbe és Württembergbe? (Wittenberg?), illetve a szászországi Wittenbergbe akar menni (St. R. 631—1778).

⁶⁵ „Die Preussische wären allzeit bei dem Verbott zu lassen.“ St. R. 880—1779.

⁶⁶ Keresztési József egykorú naplója Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Budapest 1892.

tanult. Göttingenből pedig Franeckerbe jött Csehszombati József. Utrechthen van Komjáti Ábrahám, Göde István, Kassai Sámuel, Paksi Dániel, Kecskeméti István, Kiss András, Kérészi István pataki, Ajler György, Dósa János, Szilágyi József, Pálfi Ferenc, Benedek Mihály, Szentesi Dániel, Nagy Mihály, Vadász Pál, Keresztesi József debreceni, Borosnyai Pál orvos, Putnoky Ádám,⁶⁷ Kolozsvári György erdélyi tanuló.⁶⁸ Mikor visszatér, Erlangenben találja Váradi Sámuel, Tóth Ferenc és Nagy Dániel tanulókat.

Ez a felsorolás nem teljes és nem tökéletes, de nem is az a célunk, hogy tökéletes kimutatást adjunk a külföldön tanult magyar protestánsokról. Mégis meg kellett ezeket a neveket említenünk, mert azt mutatják, hogy nagy számban tanultak kinn a magyarok külföldön. Azért is közöltük a fenti felsorolást, hogy szembeállítsuk Glatz Jakab kijelentésével,⁶⁹ aki azt említi, hogy a magyar protestánsok csak régebben látogatták Hollandia főiskoláit és egyetemeit, mert ott latin volt a tanulási nyelv és így könnyebben értették az előadott tananyagot, míg az ő korában a német egyetemekre tódulnak a magyarok, nem sokat értenek a tanulási nyelvből s tudatlanul jönnek haza. Ezzel szemben, mint a felsorolt adatok is mutatják, nemcsak a holland főiskolákat látogatják a kimenő magyarországi protestánsok, hanem egyéb jónévű intézetekben is megfordulnak. Itt bizony nem a latin volt a tanítási nyelv s mégis látogatták azokat, pedig nem evangélikusok voltak, kikről feltehetjük, hogy német származásuk miatt értették a nyelvet, hanem igenis reformátusok.

Ami pedig Glatz ama megállapítását illeti, hogy a protestánsoknak sejtelmük sincs az igazi, önzetlenül elmélyedő tanulmányozásról, a filozófiai tanulmányokkal és témákkal csak mechanikusan foglalkoznak s minden olyan művészet és tudomány, mely az embert képezi, az ízlést nemesíti s igazi humanitásra nevel, egészen kívül marad érdeklődésük és tanulmányaik körén,⁷⁰ az ismeretlennek fentebb említett előterjesztésére kell utalnunk. Az ismeretlen éppen azért igyekszik a protestánsokat még jobban korlátok közé szorítani, azért szeretné a katolikus ifjúság színvonalát emelni, mert a külföldet járt protestáns ifjúságnak és az onnan hazakerült, műveltségét ott nyert szellemi rétegnek sokkal magasabb a képzettsége, tapasztalata és élettapasztalata, mint az itthon maradt, vagy csak az örökös tartományok egyetemein és főiskoláin művelődötteknek. Alig hihetjük, hogy a protestánsok, kik éppen azért utasítják el a királynő egyetemfelállítási tervét, mert szabadabb gondolkozásra, nagyobb el-

⁶⁷ Lásd a 63. jegyzetet.

⁶⁸ Keresztel naplója 19.

⁶⁹ Freymüthige Bemerkungen eines Ungarn über sein Vaterland. Auf einer Reise durch einige ungarische Provinzen.

⁷⁰ Korniss: A magyar művelődés eszményei 1777—1848, I. 336—337.

mélyülésre akarják nevelni fiaikat, mert azt akarják, hogy tanáraik a hagyományokhoz híven szélesebb látókörű emberek legyenek, kik az iskolák jóhírnevét továbbra is megőrzik, esetleg még gyarapítják és növelik, olyan egyéneket küldtek volna ki, akik csak kenyérestudiumokra szorítkozzanak, ne tudjanak, ne legyenek tisztában hivatásukkal és ne vegyenek tudomást a külföld tudományos haladásáról. Ilyen elgondolással csak tönkre lehet tenni intézményeket, nem növelni; ezt az engondolást viszont itthon is megtanulhatták volna, ezért igazán kár lett volna olyan messzire menni, küzdeni az út fáradalmaival, az idő viszontagságaival, a tanulási nehézségekkel és nem egyszer a megélhetési viszonyokkal is.

Elfogult és a helyzettel tisztában nem lévő ember írhatott csak ilyet s ha még előfordult volna is, hogy egyes egyetemeken olykor gyengébb összetételű tanulóifjúság lett volna, nem lehet ebből az egész künn tanuló ifjak összességére következtetni és esetleg valahol olykor mutatózó gyengébb minőséget az összesség szellemi színvonalaként feltüntetni.

Klein Gáspár.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Csanaki Máté, a kolozsvári református iskola igazgatója.

Annak idejében, amikor Szenczi Molnár Albert halála ideje után kutattam, a kolozsvári unitárius egyház harangoztatási számadáskönyvéből egy másik olyan adat is került elő, amely mellett semmiképen sem haladhatunk el szó nélkül. Ugyanis az egykorú egyházi az 1636. évben a következő szavakat jegyezte fel:

Die 5. Decembris: Puls: est: R. scholae Reformatae csanaki, maior: 3. Vicib: Nihil Solutum.¹

Ha már most megkíséreljük kiegészíteni a rövidítéseket, azt találjuk, hogy ha az „R.”-et a szokásos *Reverendus* szóra egészítendő ki, azzal itt semmi értelmet nem nyernénk. Helyette azonban önként kínálkozik a *Rector*, illetőleg tulajdonító esetben a *Rectori* szó, amire különben határozottan utal mind maga a szöveg összefüggése, mind pedig az a valóság, hogy Csanakiért, mint egyházi férfiúért semmi harangoztatási díjat nem fizettek. Különben az utóbbi kiegészítést megerősítő példákat is találunk, többek között a kolozsvári unitárius egyházilag egy másik, 1629. február 29-én kelt feljegyzésében: „*Puls: est Consorti Rectoris scholae Reformatae M. semel fl.-d. 50⁴.*”² vagy pedig a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában levő 1620. március 10.-e körüli könyvmegjelölésben: „*Hic liber... est... ab Francisco P. Medgyaszaino R. Scholae Tokaiensae.*”³

Ennélfogva a fenti idézet a következőképpen egészítendő ki: *Die 5. Decembris Pulsatum est Rectori scholae Reformatae csanaki maioribus 3 Vicibus. Nihil Solutum.* Tehát az 1636. december 5-én eltemetett Csanakinak (Czanakinak) a kálvinista iskola rektorának kellett

¹ A kolozsvári unit. egyházközség levéltárában.

Itt mondok köszönetet Kelemen Lajos főigazgatónak és Úrmósy Károly esperesnek, akiknek szívessegéből használhattam ezt a számadáskönyvet.

² Kolozsvár város régi számadáskönyvei. A volt román állami levéltárban használtam.

³ *Operum Georgii Solmi... Tomus Primus. (Sigena Nassoviorum, 1598.)*

lennie. Bárha a kollégium történetének feldolgozásaiban⁴ sehol sem találunk ilyen nevű igazgatóra, ez azonban mit sem jelent, mivel ilyen irányú adataink szerfölött gyérek. *Igy tehát ez a feljegyzés a kollégiumnak egy, eddig ismeretlen tanárát nevezi meg.*

Személy szerint pedig ki lehetett ez a keresztnévvel közelebbről meg nem határozott Csanaki nevű egyén. — azt hiszem, főlöskéges is volna tovább keresgelnünk, amikor előttünk olyan férfiú jelenik meg, mint a kiváló tudós orvos Csanaki Máté. Hiszen eddig is tudtuk róla, hogy Sárospatakról „Csanakink kétségkívül elment Erdélybe I. Rákóczi Györggyel, s annak udvarában folytatta az orvoslást. 1634-ben Kolozsvárt foglalkozott s ugyanott könyvet adott ki a pestisről.”⁵ E mellett pedig e könyvének 1634. december 7-én Kolozsvárt keltezett ajánlásából az is világosan kitűnik, hogy mialatt az 1633—34. évi nagy pestis betegeit Kolozsvárt gyógykezeltte, különös gondja volt a református iskola tanulóira. Maga említi meg, hogy „az egész Schola is bizonyosságom, holot nem csak meg látogattam szegényi mirigies deákokat; hanem mind kiczinniében naggiában eginlhánlat bennek Isten után meg giogijtottam.”⁶

Bárha Bod Péter azt tételezte fel, hogy Kolozsvárra való jövetele előtt Csanaki pataki tanár lett volna,⁷ ezt az állítását azonban Csécsi István határozottan kétségbe vonta,⁸ sőt Miskolczi Csulyak István esperes jegyzőkönyvének 1629. december 4-én kelt bejegyzése sem támogatja Bod Péter feltevését, minthogy ebből is csak azt látjuk, hogy a pataki iskola átszervezése ügyében Csanakihoz, mint sokat tapasztalt nagy tudóshoz, egynéhány egyházi vezetővel együtt az esperes is véleményért fordult.⁹

I. Rákóczi György fejedelem nagy elődjének, Bethlen Gábornak iskola-fejlesztő terveit helyeselte, megvalósította, sőt ki is bővítette. Az akadémiává fejlesztett gyulafehérvári iskola mellett más hazai iskolák színvonalát is emelni óhajtotta. A jelentősebbekhez külföldi akadémiákat járt ifjakat rendelt tanároknak, sőt egyikhez-másikhoz külföldi tudósokat is szerzödtetett. Így Sárospatak, Nagyvárad, ha ál-

⁴ Huszti András: *De origine... Gymnasiorum Transilvanensium*. (Frankfurt, 1731.), Benkő József: *Transilvania*. (Bécs, 1778.), Méhes Sámuel: *A kolozsvári református kollégium története*. (Kolozsvár, 1821.), Fekete Mihály: *A kolozsvári ev. ref. főtanoda története* (Kolozsvár, 1875.), Török István: *A kvári ev. ref. kollégium története*. (Kolozsvár, 1906.).

⁵ Többen: *A sárospataki főiskola tanárainak életrajza*. (Sárospataki Füz. 1865., 168.).

⁶ Csanaki Máté: *Az Doeg-Halalrol Valo Roavid Elmétkedés*. (Kolozsvár, 1634. 3. A.)

⁷ Bod Péter: *Magyar Athenae*. (1766.) 315.

⁸ Weasprémi István: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. (Lipsc, 1774.).

⁹ Zoványi Jenő: *Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes* (1629—1645.) egyházlátogatási jegyzőkönyve. (Tört. Tár 1906. 99—101.).

menetileg is, de külföldi származású tanárokkal is rendelkezett,¹⁰ Kolozsvárra pedig még Bethlen Gábor valószínűleg azért rendelhette ide Szenczi Molnár Albertet, hogy az idegen származású tudósoknál is tudósabb magyar tudós vegye kezébe az iskola irányítását. Valószínűnek is tartom, hogy e kiváló férfiú valóban tanított is az óvári scholában. Ide rendelte azután Rákóczi a bár másfajta tudományok terén munkált, de nem kevésbé jeles hazai tudósunkat: Csanaki Máté orvosdoktorát is.

Az új iskolaigazgató állását valószínűleg rövidesen Rákóczi fejedelemsé létele után, talán már 1631-ben elfoglalta. Ennélfogva Szenczi Molnár Alberttel egyidőben élén Kolozsvárt, együtt irányították az óvári iskola ügyeit. Molnár Albertnek az 1633—34. évi nagy pestis következtében 1634. január 17-én történt elhunytá után¹¹ azonban egyedül maradt addig, amíg majdnem három esztendő múlva maga is örökre el nem távozott.

Iskolánk életének e nagyon homályos időszaka még tisztázásra vár, ez pedig ma már annál hálásabb feladatot ró a kutatóra, mint-hogy a fejedelmek által is pártfogolt intézmény multjából egy újabb kiváló tudósunk alakja bontakozik ki.

Herepei János.

¹⁰ Herepei János: A nagyváradi hálvinista iskola külföldi származású professzora. (Magyar Paedagógia, 1940. 48—51.)

¹¹ Herepei János: Szenczi Molnár Albert halála ideje. 5.

Otrokocsi Főrís Ferenc házassági tragédiája.

Otrokocsi Főrís Ferenc nyugtalanító kérdésekben gazdag élet-sorsának emberileg kevéssé érthető és sok homályt rejtő mozzanata a házassága. E sorok írója Otrokocsiról készített rövid tanulmányában néhány évvel ezelőtt felvetette a kérdést, mi lett Otrokocsi feleségével és családjával, míg a nagy száműzött komor álmai között bolyongott a távolban.¹ Otrokocsi családjáról, feleségéről az *Examen reformationis* egy rövid mondatában beszél csupán, s e töredéket mindezekig nem tudtuk másként értelmezni, mint a meghasonlott lélek egyik beleges vonását: „... *omnis meus affectus, erga familiam, signanter erga uxorem, praeter et contra omnem meam praecedentem consuetudinem et intentionem, subito, fortissimo in illa ecstasi instinctu mutatus, talis debebat esse, qualis est eorum, qui posthabitis suis, ad solitariam et austeram vitam se devoverunt vel disposuerunt...*”² Jegyezzünk meg annylt, hogy Otrokocsi e hirtelen lelki változást 1889-re vonatkoztatja.

Ezek után szinte a megdöbbenés erejével hatottak ránk azok a sorok, amelyekben Borovszky Samu Otrokocsi feleségének, Hanvai Darvas Máriának házasságtöréséről tudósít.³ Az események teljes részletességükben *Borsod vármegye jegyzőkönyveiből*⁴ bontakoznak ki, s úgy véljük, a magyar protestáns egyháztörténelírás teljes érdeklődésére tarthatnak számot.

Borsod vármegye bírósága 1687. február 26. és 27-én Szendrőben tartott *generalis congregatioja* alkalmával foglalkozik először „liszteletes és nemes Otrokocsi Főrís Ferenc urunk” jogi képviselőjének, nemes Janka Péternek a panaszával, aki megbízója nevében *adulteriummal* vádolja ennek feleségét, Hanvai Darvas Mária⁵ asszonyt. Az eljárás alapját az a jegyzőkönyv alkotja, amelyet Heves vármegye hatósága, jelesen Almási János⁶ szolgabíró és Malthini György⁷ esküdt vett fel Bulyovszky Ferenc⁸ alispán rendelkezése a Gyöngyösön, 1685. szeptember 5-én tartott vizsgálat során. A bíróság

¹ A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztényen egyházi írói XIII. sz., 1940. 44.

² Otrokocsi: *Examen reformationis Lutheri et sociorum ejus*, 1696. caput I. 10. RMK. II. 1853. sz.

³ Borovszky Samu: *Borsod vármegye története*, I. köt., 1909. 114.

⁴ Borsod vm. jegyzőkönyvei: X. 797—812. és 825—27. — E helyen fejezzük ki hálás köszönetünket dr. Klein Gáspár főlevéltáros úrnak, aki levéltári kutatásainkat lekötelező szíveséggel tette lehetővé.

⁵ A Hanvai Darvas-családra lásd Nagy Iván: *Magyarország nemes családjai* III. 242.

⁶ A magasra emelkedett Almási-család ármális és vagyonszerző őse. 1684-ben szolgabíró, 1692-ben másodalispán, 1693-ban első alispán. V. ö. Orosz Ernő: Heves és a volt Külső-Szolnok vármegyék nemes családjai, 1609, 3—4., 324. és 323. — Almási János szolgabíró vezet 1688-ban a gyöngyösi református templom elfoglalását is. (Földváry: *Adalékok*, I., 237.).

⁷ 1677. óta esküdt, 1692-ben szolgabíró. Orosz: i. m. 325., 327.

⁸ A gyulafehérvári Bulyovszky család tagja, Heves megyében 1670-

a következő 11 tanut hallgatta meg: 1. Baicsy Szabó Mihály,⁹ 35 éves, városi tanácsstag, a református egyház gondviselője, Haller György jobbágya, 2. neemes Kállai István¹⁰ 60 éves, táblabíró, városi tanácsstag, református egyházi esküdt, 3. Eötvös Mihály, 62 éves, városi tanácsstag, református egyházi esküdt, özv. Bossányi Miklósné jobbágya, 4. Rimaszombathi Szabó János, 52 éves, Eszterházy Sándor jobbágya, 5. Pászthi Szabó György,¹¹ 45 éves, városi tanácsstag, a református egyház másik gondviselője, Koháry Farkas jobbágya, 6. Debreczenyi János, 34 éves, városi tanácsstag, református egyházi esküdt, gróf Forgách Ádám jobbágya, 7. Váczy János 27 éves református egyházfi, gróf Erdődy György jobbágya, 8. Szabó Máthé felesége, Szikszai Szücs Försébeth asszony, 37 éves, 9. Fodor Pál,¹² 45 éves, városi tanácsstag, református egyházi esküdt, Koháry Farkas jobbágya, 10. Szigeti András¹³ prédikátor, 30 éves, 11. Rasi István, 32 éves, református egyházfi, Eszterházy Sándor jobbágya.

A tanuk teljesen egybehangzó vallomásából a következők derülnek ki. Otrokocsiné Darvas Mária 1685. húsvét táján Oroszi János deákkal¹⁴ házasságtörést követett el, amikor ura Hatvanban török fogságban volt. Az asszony a szegyenletes esetet bevallja Baicsy Szabó Sámuel és Pászthi Szabó György kurátorok előtt, akik szóbeszédből jellek rá figyelmesek, s a papnét vallatóra fogták. Ugyanezt vallja az asszony Szigeti András másodlelkész és néhány egyházi esküdt előtt is. Oroszi János, a vétkes deák maga is beismeri a ténnyt. A fogság-

ben találkozunk először B. Ferencel, aki a megyének 1684—88. között alispánja. Orosz: i. m. 43. és 323.

⁹ Gazdag gyöngyösi polgár, 1691-ben családjá számára ármálist szerz. 1686-ban Gyöngyös város hitelezője. V. ö. Orosz: i. m. 11. és Bachó László: Gyöngyös város a török hódoltság idejében, 1911., 195.

¹⁰ Kállai István 1668-ban tanu neemes Nádudvari Deres János és felesége egyik testiimoniálásán (Gyöngyösi ref. egyh. levéltár). 1674-ben a megye útján a szepesi kamaránál kérvényez rablók által elvett lovai árának megtérítése ügyében. Ez évben ugyanis, más gyöngyösi polgárokkal együtt, a pozsonyi *judicium delegatumra* idézett protestáns prédikátorokkal kellett fuvaroznia. Heves vm. jegyzőkönyvei V. 301. 1686-ban gyöngyösi bíró (Bachó: i. m. 195.).

¹¹ Tekintélyes gyöngyösi polgár. Bulyovszky Ferenc alispánnak 1685. november 25-én kelt levele őt is személyében teszi felelőssé a Mercy Claudius által a városra rótt iróztatós porció és hadisrre beszédéséért. (Gyöngyös város jegyzőkönyvei, Bachó: i. m. 189—190.).

¹² Gyöngyösi forrásokban gyakran emlegetett igen tekintélyes és gazdag polgár. Más iratok 1685-re bíróként említik. Bizonyára Szent Györgynap előtt volt az. Az említett sarok kifizetésére ő is nagy összeget köleszöntött. Bachó: i. m. 195.

¹³ A gyöngyösi református egyház másodlelkésze. 1684-ban választották ide. 1686-ban az egri török fogságában halt meg. I. n. gyöngyösi ref. egyház Oreg Graduáljának 1677-ben megkezdett és folyamatosan vezetett papi jegyzékét a Magy. Tud. Akadémia könyvtárában.

¹⁴ A gyöngyösi református iskolának tógátus deákjai is voltak. V. ö. a kecskeméti egyházmegye jegyzőkönyvének Földvárytól idézett részletével (Adalékok. I. 237.). — Oroszi község (ma Gyöngyösoroszi) a várostól néhány kilométerre nyugatra található.

ból — úgy látszik — hamarosan hazakerült Otrokocsi feleségét nem csupán hitvesi hűtlenségben találta, hanem az egyház és saját javainak elidegenítésével is vádolja. Felesége ládájából egy „aranyos” urasztali kendőt vesz ki; az asszony azzal mentegeti magát, hogy a hányódó kendőt a szolgáló adta a kezébe. Otrokocsi bizonyos számú aranyat is keres feleségén, amikor egy éjszaka keserű szemrehányások között elüzi a háztól. Az asszony bevallja, hogy ura elveszett pénze a paróchiával szemben lakó Mányi Sámuelnél keresendő. Az aranyak Mányinál valóban meg is kerülnek, Baicsy visz vissza 15 tallért, maga Mányi Samu pedig 10 tallért „jó pénzül, melyet felyül denotált Hanvai Darvas Mária magha paráznasághának elfedezésére nézve adott volt neki.” Kállai István táblabíró 30 elveszett aranyról tud, mind megkerült. Minden tanu kijelenti, hogy Darvas Mária „nemine cogente” vallott. A gyöngyösi református egyház a meglévedt asszonyt atyjához kísérteti Rimaszombathi Szabó János és Szabó Máthéné által; Otrokocsiné az úton újra bevallja gyalázatát. Szabó János így felel neki: „Édes asszonyom ezen tanu Kegyelmednek az magha nyelve.”

Otrokocsinét a jelen tárgyalásra Lovász István borsodi szolgabíró személyesen idézi meg Szendrőn, ahol lakik „Nemes Vatai János uram szállásán, Kozma alias Mészáros Mihály úr házánál”, 1686. december 10-én. Maga Otrokocsi a tárgyaláson nincs jelen, felesége azonban ott van: *Incatta comparet cum protestatione et reservatione iudiciorum cautelarum suarum.*“

Borsod vármegye bírósága a perfelvétel után 1687. április 30-án foglalkozik újra az ügygel a Szendrőben tartott *partialis congregatio*¹⁵ alkalmával. A felperes ügyvéd a régi magyar jogszokásnak megfelelőleg *poena capitalist* kér. „*Incatta personallter adstant consentit in iudicatum . . . negat actionem Dni Actori et cupit sui absolutio-nem*“. A bíróság Darvas Mária hűnösségét az előterjesztett bizonyítékok alapján megállapítja; a felperes ügyvéd a vádlott azonnali letartóztatását kívánja. Az asszony erre megtörik, s kegyelemért folyamodik („*instittit humillime prostanda eidem gratia*“). A bíróság a következőképen határoz: „*Propter certas rationes haec ipsius instantia differtur ad futuram congregationem, interim eousque ad certam satisfactionem dimittitur.*“ Darvas Mária tehát kezesség ellenében szabadlábra kerül. A halasztás okáról és a kezesség természetéről a szűkszávú latin jegyzőkönyv semmi közelebbit nem tartalmaz. Nem tudjuk, saxonos, az ügy további fejleményeit sem. Borsod vármegye jegyzőkönyvei a következő évek folyamán hallgatnak róla. Nem lehetetlen, hogy az előkelő családból származó asszony pártfogóinak sikerült az ügyet agyonhallgattatniok, annál is inkább, mert a súlyos lelki válságba kerülő férj sem keresett tovább elégtételt, sőt mihamarább meghozadt a családnak és asszonynak még a gondolatától is.

¹⁵ Borsod vm. jk. N. 825—27.

Ennyiből állanak e szomorú ügy részletei. Nem érdemelnék meg a velük való részletes foglalkozást, ha nem Otrokocsi Főris Ferenc tragikusan komor alakjával állának összefüggésben. Így azonban a fakó és érdektelen adatok sokat megmagyaráznak. Otrokocsi 1679-ben¹⁶ tért haza a külföldi hujdosásból, nősülése 31—32 éves korára esik. A nagyírú rimaszécsi gályarab-prédikátor előkelő családból vesz feleséget, de a fiatal asszony aligha érzi jól magát a testileg-lelkileg meggyötört, könyvekbe temetkező férj mellett. Ha a régi magyar századok 14—15 éves menyecskéire gondolunk, alkalmasint fel kell tennünk azt is, hogy jelentős korkülönbség is tágtja a lelki szakadékot a házasságok között. De ne írjunk Bandello-novellát! Fontoljuk meg inkább Debreczeni Ember Pál sokszor idézett adatát¹⁷ Otrokocsi különös mátrai bolyongásáról a most feltárt események fényében. Mennyivel emberibb és érthetőbb lesz a dult lelkű férfi magatartása, amikor ártatlan kicsiny leányával együtt („*cum tenella filiola*”) rója a hóborított gyöngyös-környéki erdőket. Családi boldogságának rombadöltét siratja!

Furesa ezek után legfeljebb annyi, hogy Otrokocsi az *Examen*-ben leírt különös család-iszonyának keletkezését 1689-re teszi és kiemeli, hogy „*praeter et contra omnem suam praecedentem consuetudinem et intentionem*” történt, holott volt bőven rá alkalom és ok már 1685-ben is. Ez a lépése ismét az ingadozó lelki egyensúlyú ember öngizolási törekvéséből magyarázható: családi tragédiájának keserű tanulságait — a nélkül, hogy említene őket! — nagy lelki páfordulásának kialakító tényezői közé akarja bevonni. És talán nem ok és jog nélkül, ha nem is olyan értelemben, ahogyan maga is gondolja. E házassági tragédia nem Otrokocsi dogmatikai irányváltásának indokolásához járul hozzá, hanem kedélybeli dultságának súlyosbodását magyarázza. Egyedül meg tehát Kassa felé az 1687. év végén,¹⁸ egyedül vág neki csakhamar a nagyvilágnak, s a család néha talán nyugós, de egészséges súlyngaitól megszabadulva, mihamarábbb révületes erők hatalmába kerül.

Az egyháztörténet kutatóját érdekelheti még az az erélyes, de egyben tapintatos eljárás is, amelyet ez ügyben a gyöngyösi református egyház előjárósága tanusít. A lelkipásztor becsületét érintő suttogások hallatára az egyház kurátorai mozdulnak meg először, de ők igyekeznek elsimítani a házastársak anyagi vitáit is, az előzőtt asszonyt pedig nem hagyják sorsára, hanem illő kísérettel visszaviszik a szülői házba. Körülöttük a felszabadító háborúk lázában vonaglik a magyar föld, de a kálvinista puritán becsület követelményeinek hiánytalanul eleget tesznek.

Bán Imre.

¹⁶ Az „Idvességes Beszélgetések” prédikációinak keltezése szerint 1679. júliusában már Rimaszécsen tartott egyházi beszédet.

¹⁷ Ember-Lampe: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et in Transsylvania*, 1728., 515.

¹⁸ L. a. gyöngyösi Öreg Graduált (v. ö. a 13. sz. jegyzettel.).

ADATTÁR.

A károlyvárosi főiskola diákjai. II.

A. 1635.

Paulus N. Szikszai. 1. Januarii.
 Andreas Görgei. 2. Februarii. Obiit.
 Johannes Korláti. 11. Februarii. Rector Helymetziensis.
 Stephanus Salánki. 25. Martii. Obiit.
 Stephanus Kecskeméti. 14. Februarii. Rector Miskoltziensis.
 Johannes Zebegnyei. 23. Februarii. Rector Göntziensis. Post red.
 ex Acad. Rector et Prof. Patakiensis, tandem Pastor Tallyensis.
 Johannes Fonyi. 23. Februarii. Praebitor 1637. Rector Madiensis
 1640.

Andreas Gagyí. 28. Martii. Rector Szendrőiensis.
 Stephanus A. Szepsi. 14. Martii. Rector Szerentsiensis.
 Stephanus Komáromi. 23. Aprilis.
 Michael Iratosi. 24. Maji. Rector Göntziensis. A. 1639.
 Martinus P. Szokoly. 16. Junii. Ductus pro Pastore Kaposinum.
 Stephanus Tollsvainus. 29. Junii.
 Stephanus Belenyesi. 10. Julii.
 Johannes Tokaji. 14. Septembris. Rector Tokajiensis.
 Paulus Lévai. 2. Octobris. Rector Madiensis.
 Petrus Nagyari. 9. Octobris.
 Matthias Cz. Benyei. Rector Szent Peteriensis 1640.
 Stephanus F. Tokaji. 25. Novembris. Senior. Rector Ujheliensis.
 Johannes Ujfalusi. Rector Aszaloviensis 1640. 22. Martii.

A. 1636.

Paulus K. Toronyai. 1. Februarii. Rector Helymetziensis.
 Stephanus F. Pótsalmi. 3. Februarii. Rector Ujheliensis.
 Johannes L. Kaposi. 10. Februarii.
 Thomas A. Pávai. 15. Februarii. Rector Madiensis.
 Nikolaus Ajaki. 2. Martii. Uxoratus valedixit Collegio.
 Johannes Sztétsei. 30. Aprilis.
 Franciscus P. Kövesdi. 9. Maji.

- Paulus Velejtei. 12. Maji. Obiit A. 1640. 18. Julii.
 Georgius Sartoris Sarolyáni. 14. Maji. Rector Zemléniensis.
 Stephanus P. Marussi. 16. Maji. Rector Kaposiensis, ubi obiit.
 Andreas Nyári. 4. Martii. Rector Miskoltziensis, ubi obiit.
 Stephanus Liszkal. 12. Junii. Rector Mandokiensis.
 Matthias K. Dobosi. 24. Maji. Rector Zomboriensis A. 1640.
 Andreas S. Püspöki. 1. Junii. Rector Szikszoviensis A. 1640.
 Stephanus Pataki. Rector Szendrőiensis, tandem Zemléniensis.
 Stephanus S. Isépi. 28. Junii. Rector Szerentsiensis A. 1636.
 Andreas K. Tartzali. 31. Augusti.
 Paulus M. Beregszászi. 16. Septembris. Rector Szattmár Neme-
 liensis.
 Martinus Szeregyei. Rector Zemléniensis.
 Michael Toronyai. Rector Ujlaklensis 1637.
 Matthias T. Gyarmati. 17. Septembris. Ductus Gyöngyösinum.
 Michael S. Vittelkinus. 1. Octobris.
 Clemens Halni. 2. Septembris. Rector Gal Szetsiensis.
 Petrus T. Pelsőti. Factus Pastor Abaraiensis.
 Nikolaus D. Salánki. Rector Kereszturliensis. Ibidem et eodem
 anno sacellanus factus 1640. 28. Martii.
 Stephanus Sz. Váradi. Rector Tartzaliensis, inde ad Acad., tandem
 Pastor Váradlensis.
 Franciscus Enyedi. Rector Toltsvensis.
 Petrus N. Szerentsi. 2. Decembris. Rector Szattuariensis, inde ad
 Acad.
 Thomas S. Szerentsi. Obiit.
 Stephanus Visolyi. Obiit.

A. 1637.

- Simeon H. Szepsi. 1. Februarii.
 Johannes Kálnántschl. 3. Februarii. *Senior*, tandem Rector Szatth-
 mariensis.
 Martinus Körtvélyesi. 4. Februarii. Rector Toltsvensis 1639.
 Johannes Portsalmi. 5. Februarii. Rector Tokajiensis 1639. 28.
 Aug.
 Michael Vilyi. Rector Redmetziensis.
 Thomas Görgei. Rector Szantoviensis.
 Johannes Sallai. Rector Rima Szombatiensis.
 Johannes Kemetsei. Rector Ungvariensis.
 Andreas Rozgonyi. Rector Helymetziensis.
 Stephanus Várallyai. Rector Mandokiensis Ao 1638. 14. Aug.
 Michael P. Körösi. 11. Martii. Rector Miskoltziensis A. 1640. 19.
 Decembr.
 Johannes S. Kazai. Rector Etsediensis 1642. 2. Maji.
 Georgius F. Szepsi. Rector Ungvariensis.

Stephanus Keresztszegi. 31. Martii. Promotus ad Acad. A. 1640.

2. Aug.

Nicolaus Veresmarti. 5. Aprilis.

Michael Szantai. Obiit. Aó 1642.

Petrus L. Szepsi. Rector Toltsvensis.

Petrus Körtvélyesi. 15. Maji. Rector Szerentsiensis 1643.

Matthias Göntzi. 15. Maji. Rector Rivulinus A. 1638.

Andreas Ungvari. Cantor factus uxorem duxit.

Stephanus Ersek Ujvári. Rector Ratzkeviensis.

Stephanus Nagylaki. Rector Kaposiensis Ao eodem et die.

Stephanus Mediomontanus. 25. Maji. Pastor Sarmaságiensis vigilantissimus factus.

Andreas Sajó Gömöri. Rector Szendrőiensis, tandem 1639. Fülekienis.

Johannes B. Fonyi. 14. Junii. Rector Kereszturiensis.

Matthias S. Rozgonyi. Rector Gyöngyösiensis.

Martinus Debretei. 10. Junii. Rector Szantóviensis.

Caspar Borosnyai. 10. Septembris. *Senior*. Rector Göntziensis.

Johannes Kolosi. Rector Mező Teremiensis.

Amhrosius Lengyelfalvi. 14. Septembris. Rector Beregszasziensis.

Franciscus Lonyainus. Rector Kaszonienis.

Samuel P. Peterfalvi. Rector Zomboriensis.

Stephanus K. Batzoni. 13. Novembris.

Michael S. Beregszaszi. Clam abiit.

Johannes Sajó Szent Peteri. Rector Liscensis. Post reditum ex Acad. Recl. Sch. Patak, tandem Senior Dioec. Zemlen. Pontea Exul. A. 1671. in Transylv., ubi obiit.

A. 1638.

Georgius Szerentsi. Rector Gyöngyösiensis.

Nicolaus P. Panyulai. 3. Martii. Pastor factus est.

Lucas Töltzéki. 18. Martii.

Stephanus S. Kaposi. 15. Maji. *Senior*. Rector Sz. Peteriensis. Inde ad Acad. Redux Pastor Rima Szombatiensis. Citalus Poson. A. 1674. carceres passus, ex quibus A. 1676. liberatus. Pater fuit Samuelis Kaposi Prof.

Samuel Szattmari. 19. Aprilis. Rector Rima Szombatiensis. 1642.

Johannes N. Göntzi. Rector Hetzeiensis, tandem Pastor factus.

Matthias Hernad Nemeli. Rector Hetzeiensis.

Michael Szattmari. Rector Zemleniensis.

Michael N. Liszkai. 4. Maji. Rector Szepsiensis A. 1641.

Paulus N. Halászi. 7. Julii.

Stephanus Kövi. 24. Jun. Rector Hetzeiensis.

Andreas Rozgonyi. Rector Ujlakiensis.

Caspar P. Szepsi. Rector Szepsiensis. Inde ad Acad. A. 1640.

Laurentius Vaji. Discessit.

Paulus Somogyi. Obiit.

Stephanus Thetsi. 23. Octobris. Rector Kereszturiensis. Redux ex Acad. Pastor Varadiensis insignis. Ibidem obdormivit.

Michael Alpari. 24. Decembris. Praebitor. Obiit in Patria.

A. 1639.

Georgius Sz. Ruzskai. 16. Januar. Rector Szepsiensis, ubi obiit.

Martinus P. Diósadi. Rector Helymetziensis, tandem Pastor Zemlén. Ibi obiit.

Petrus T. Zujtai. 29. Januarii. Praebitor. Rector Szikszoviensis.

Johannes L. Ujlaki. 4. Februarii. Rector Redmetziensis A. 1641.

Benedictus Nagyar. 5. Februarii. Pastor Varadiensis celeberrimus. Post eius expugnationem Claudiopolitanus.

Georgius Terebesi. 24. Februarii. Rector Toronyaiensis.

Thomas Görgei. 3. Martii. Senior, promotus ad Acad.

Johannes Deáki. 3. Martii.

Michael Töltzéki. Rector Gyöngyösiensis A. 1643.

Andreas G. Rozgonyi. Rector Ujlakiensis.

Caspar Pataki. Rector Szantoviensis.

Petrus Kovásznai. Rector Madiensis. Inde promotus ad Acad. Tandem episcopus Transylvanae.

Jacobus Györkei.

Petrus S. Szerdahelyi. Rector Galszetsiensis factus.

Johannes Pataki. Obiit A. 1642. 24. Januarii.

Petrus Naemnyi. Rector Madiensis.

Johannes P. Kaposi. Obiit morte inopinata Helymetzini in festo Paschatos A. 1640.

Johannes Nemeti. Promotus in Angliam A. 1642. Majus 23. Non ivit.

Stephanus Tötörtöki. Rector Ratzkeviensis.

Michael Kaposi. Rector Miskoltziensis.

Stephanus Ujfalusi. Rector Komaromiensis. A. 1641. Okt. 13.

Stephanus Gyarmati. Rector Fülekiensis A. 1640.

Petrus P. Várallyai. 17. Septembris. Rector Kalloviensis.

Johannes Görgei. 3. Sept. Discessit.

Alexander Huszti. 23. Sept. Promotus ad Acad., tandem Profess. Patak.

Matthias Nógrádi. 30. Septembris. Senior. A. 1642. Rector Tallyensis ductus A. 1643. 5. Jun., inde ad Acad. Postea Patakinae Scholae Recl., tandem Debrecini Pastor, Senior, Episcopus. Obiit A. 1680. aetatis 70 mo.

Gregorius Levainus. 30. Septembris. Rector Toronyaiensis.

Johannes Hertzeg Szőlösi. 6. Oct. Promotus ad Acad. Redux factus est Rector Patakinae Scholae celeberrimus. Vixit adhuc A. 1653.

Gregorius M. Tsopakinus. 6. Okt. Rector Ujlakiensis.

Stephanus P. Gal. 6. Oct. Rector Tokajiensis.
 Andreas P. Váti. 15. Octobris. *Senior*, tandem Rector Etsediensis,
 inde ad Acad., postea Rect. Sch. Patakinæ circa A. 1648.
 Stephanus D. Fonyi. 31. Oct. Rector Mandokiensis.
 Michael S. Vilmányi. Promotus, postea Pastor Rivulinus. ubi obiit.
 Johannes Mikolai. 3. Decembris. Rector Liscensis, inde prom.
 ad Acad.
 Georgius Barsi. 6. Decembris.
 Johannes Miskoltzi. 10. Decembris.
 Thomas N. Kassai. 8. Dec. Rector Sz. Peteriensis.
 Nicolaus Somosi. Rector R. Szombatiensis ductus A. 1643. sub
 spe promotionis.

A. 1640.

Alexander Sárközi. 28. Januarii.
 Nicolaus Tartzali. 28. Januari. Rector Szerentsiensis.
 Johannes P. Kálnai. 5. Februarii.
 Petrus Szamos Ovari. 12. Februarii. Rector Szepsiensis.
 Stephanus M. Sarkadi. 25. Februarii. Factus Pastor Petrahaiensis,
 ubi obiit.
 Stephanus F. Királyfalvi. 31. Martii. Rector Gál Szetsiensis.
 Johannes Szikszai. 21. Aprilis.
 Stephanus P. Kolosi. 21. Aprilis. Promotus.
 Matthias S. Szikszai. 21. Aprilis.
 Georgius Bonyhai. 14. Maji.
 Andreas Suri.
 Georgius P. Szent Margitai. Rector Kereszturiensis, ubi obiit.
 Stephanus Felső Bányai.
 Georgius Kaposi. 3. Junii.
 Georgius Tserneri. Mortuus.
 Stephanus T. Peri. Rector Etsediensis 1644. 18. Jan., inde prom.
 ad Acad.
 Martinus Megyaszai. 22. Augusti.
 Michael E. Ujvári. Rector Kereszturiensis, inde prom. ad Acad.
 Stephanus Tzeglédi. Rector Ujhelliensis A. 1644., inde prom. ad
 Acad. Redux fit Pastor Tallyæ, Beregsszaszini et Cassoviae decantatiss.
 mus. Martyrio coronatus Ao 1671. Aet. 51.
 Andreas Dabolzi. Rector Kuszoniensis.
 Paulus Szent Miklósi. 27. Septembris. Pastor factus Sadányiensis.
 Johannes Rivulinus. 15. Novembris. Obiit. A. 1644. 15. Nov.
 Sigismundus Tyukodí.
 Stephanus Varadi. 6. Novembris.
 Michael Szent Péteri. *Senior*, A. 1643. 9. Julii.
 Gregorius Regétzi. 30. Novembris.
 Andreas Munkatsi. Obiit in Coll. A. 1642.
 Paulus P. Pálóti. *Senior*. Factus Notarius Szántoviensis.

A. 1641.

- Johannes P. Komáromi. 5. Januarii. Promotus.
 Andreas H. Szepsi. 17. Januarii.
 Gregorius O. Szendrei. 18. Januarii. Rector Göntziensis 1643.
 Johannes Töltzki. 22. Januarii. Senior 1643. 22. Junii. Rector
 Miskoltziensis A. 1644. 23. Febr.
 Johannes Laskai. 7. Februarii. Rector Szikszoviensis.
 Georgius Losontzi.
 Daniel, Czegöldi. Pastor factus.
 Stephanus Szent Györgyi. 24. Februarii. Rector Ketskemetiensis.
 iterum ingressus, tandem Szerentsiensis, demum Notarius Tolvensis.
 Johannes Levai. Rector Tollvensis.
 Paulus Aszalai. 29. Februarii. Mortuus in Benye.
 Paulus Mándi. Rector Helymetziensis, postea Civis factus.
 Johannes Lengyelfalvi. Rector Ungvariensis, postea Secularis.
 Shephanus Rozgonyi. Obiit in Collegio.
 Paulus P. Dési. Rector Mandokiensis.
 Gregorius J. Szent Péteri. Sceleratus discessit.
 Matthias Rudn Bányai. Salut. Acad. suis sumptibus.
 Martinus Szalanzi. Rector Hetzeiensis.
 Johannes F. Komáromi. 2. Junii. Pastor factus obiit.
 Johannes G. Göntzi. Rector Tartzaliensis.
 Thomas Tolnaeus. Senior, A. 1644. 24. Febr., tandem Rector
 Tallyensis, inde ad Acad.
 Nicolaus P. Marosi. Rector Körösiensis.
 Stephanus B. Pataji. Rector Szendröviensis.
 Johannes F. Ikafalvi. Rector Benyeiensis.
 Johannes B. Kőrmendi. 16. Octobris. Pastor factus valedixit.
 Georgius T. Várallyai. Rector Kálloviensis.
 Johannes L. Komáromi. Rector Tokajiensis, postea Pastor factus.
 Paulus M. Verestói. 19. Decembris. Rector Cassoviensis.
 Valentinus Györi. Collaborator. Rector Cassoviensis.
 Johannes F. Mediomontanus. 27. Decembris. Rector Kálloviensis.

A. 1642.

- Georgius Portsalmi. Praebitor. Rector Kereszturiensis, postea
 Pastor ibidem.
 Matthias B. Úrméyi. Rector Szantoviensis, inde ad Acad.
 Petrus Prágai. Defunctus.
 Petrus Azari. 3. Martii. Pastor factus.
 Gregorius Mandoki. 3. Martii. Defunctus.
 Andreas Göntzi. 6. Martii. Rector Szattmár Némeliensis.
 Gregorius Ar dai. 1. Aprilis Rector Helymetziensis.
 Andreas Coronensis. 26. Aprilis. Valedixit.
 Stephanus P. Debretzeni. 2. Maji. Rector Miskoltziensis.

Johannes M. Tolnai. Valedixit.

Paulus Kasuinus. 13. Maji. Ductus Fülekinum, ibique defunct.

Johannes C. Komurovi. Rector Göntziensis, tandem Pastor Kör-
mendiensis.

Stephanus Baller. 29. Maji. *Senior*. Rector Ujheliensis 1646. 18.
Junii.*

Daniel N. Palágyi. 7. Junii. Rector Gyöngyösiensis.

Michael Mikolai. 9. Majus. Rector Helymetziensis.

Johannes Göntzi. 30. Junii. Rector Zemlenyiensis.

Martinus P. Detsel. Rector Toltsvensis.

Franciscus Piskólti. 17. Julii. Rector Szikszoviensis.

Stephanus R. Szombathi. 24. Septembris. Rector Terebesiensis.

Basillus Pelsőczy. 16. Novembris. Pastor factus.

Ambrosius Udvarhelyi. 17. Novembris. Rector Kaposiensis.

Matthias Diószegi. 20. Novembris. Rector Beregzasziensis.

Caspar Hatházi. 16. Novembris.

Stephanus Veszprémi. 27. Decembris. Rector Kaposiensis.

Közli: *Gulyás József*.

Hibatgaztás az 1623—1634. évi névsorhoz.

A. 1623.

Georgius Bathori h. *Gregorius Bathori*.

Georgius Szikszai h. *Gregorius Szikszai*. 27. Jan. h. 24. Jan.

Georgius Költsei után *kimaradt*: Michael Miskoltzi, Rector, postea
pastor Galszetsiensis.

Johannes Bölönyi h. *Johannes Bölöni*.

Georgius Szinyei h. *Gregorius Szinyei*.

A. 1624.

Stephanus Tallyai nevénel Claudopolim h. *Claudiopolim*.

Stephanus Banfi Hunyadi h. *Martinus Banfi Hunyadi*.

Andreas P. Ruszkai nevénel Sár. Patakiensis h. *Sch. Patakiensis*.

A. 1625.

Martinus P. Pápai h. *Martinus P. Pápai*.

A. 1628.

Franciscus S. Verétzi nevénel a *redux* szó után *kimaradt*: *Rect.*

A. 1629.

Petrus K. Pelsőzsinus nevénel 3. Jun. h. 3. Jan.

* Szombathi *Memoriale hist.* szerint *Pallér*.

A. 1631.

Andreas Érsekujvárianus h. Andreas *Érsekujvárinus*.

A. 1632.

Steph. Gyarmatinus cont. h. *const.*; 3. Oct. h. 8. Oct.

A. 1633.

Johannes Diószegi az 1632. évi névsor végére teendő.

Steph. Győri nevénel Szombathi J. megjegyzi: Senior 1637.

Michael Mádi. Rector Tokajensis 1638.

Michael Nemeti neve után 1639. 1. April.

Közlő: *Gulyás József*.

EGYHÁZI LEVÉLTÁRAK.

A BEREGI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE LEVÉLTÁRA.

A Felvidéknek az anyaországához történt visszacsatolása óta több ízben volt alkalmam a beregi református egyházmegye Beregszászban őrzött könyv- és levéltárában dolgozni. Ott időzésem célja mindig ugyanaz volt: az anyagában nagy tudományos értéket képviselő, de rendezetlensége miatt használhatatlan könyv- és levéltárat — a rendelkezésre álló lehetőségek keretei között — tudományos célokra használhatóvá tenni, valamint a könyv- és levéltárban leendő kutatás megindítására azok ismertetésével az első ösztönzést megadni. Az anyag, mikor először ismerkedtem meg vele, nagyon szomorú állapotban volt: a beregszászi református egyház ódon földszintes épületének két — egyúttal egyházmegyei iroda céljait is szolgáló — szobájának egyikében, a fal mellett volt padlótól a mennyezetig felhalmozva. A fal és a padló nedves lévén, a hosszú időn át ott heverő könyvek és iratok nem jelentéktelen része teljesen megsemmisült. Többheti tisztogatással, szellőztetéssel, szárítással, sikerült az anyag tekintélyesebb részét ép vagy csak kevésbé sérült állapotban megmenteni. A könyvtári és levéltári anyag egymástól való szétválogatása után először a könyvek rendezését végeztem el. A 61 *régi magyar*ról cédulakatalógus, az ezren jóval felüli számú egyéb *hungaricum*- és más művekről pedig rögtönzött címfelvétel készült, hogy legalább nagyjából áttekinthetők legyenek. Az így ideiglenesen rendezett könyvtár anyagát részletesen ismerteltem a könyvtár történetére vonatkozó néhány adat közlése mellett *A beregi református egyházmegye könyvtára* címmel.¹

Ezután került sor a levéltári anyagra. Az említett halomban a régebbi (kb. 1880-ig) iratok teljes össze-visszaságban, úgyszólván egyes szabad levelekben és ívekben voltak. Összeválogatásuk a később ismertetendő régi osztályozás szerint történt, s eddig 1873-ig végeztetett el. Az 1873-tól kb. 1880-ig terjedő iratok nagy

¹ Budapest 1911, Királyi Egyetemi Nyomda, 27, 1 lap. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1941. évi III. füzetéből.

csomókba kötve rendezésre várnak még, az időben ezek után következő iratok pedig hal nagyobb csoportba osztva (közgyűlési, közgyűlésen kívüli esperesi hatáskörben elintézett, bírósági, iskolaszéki elnöki, számvéveségi és missziói iratok) az eredeti ügykezelés szerinti, nagyjából használható rendben vannak. Az anyagnak ez az utóbbi része ugyanis részben a felhalmozás alkalmával megmenekült az egyes levelekre való széteséstől, részben későbbi időben szállítottatott be a levéltárba az esperes székhelyéről. Az 1918 utáni anyag az említett hat csoporton belül mindenütt két részből áll: a Csehszlovákiához kerül „nagy” egyházmegyére és az anyaországban maradt „kis” egyházmegyére vonatkozó iratokból. A visszacsatolás után a „kis” egyházmegye visszatérően a „nagy”-ba, a fennállása idején keletkezett levéltári anyagot is beszállították Beregszászra. Tekintettel a búr kényszerű, de mégis tényleges jogi különállásra, a „kis” egyházmegye levéltári anyagának a végleges rendezés során külön egységként való kezelése indokollnak látszik. Teljes inventáriuma, elenchusa a levéltári anyagnak ma nincsen. Ami van, az részben a régi anyag inventáriumának és elenchusának a pusztulástól megmenekült töredéke, részben a legfrissebb anyagé; ez azonban az iratokkal együtt az egyházmegye esperesének székhelyén, Nagyberegen van.

A levéltárról részletes tudományos beszámólót nem ismerünk és arról sines tudomásom, hogy anyagábólól szaktudósaink valamit közöltek, illetve nyomtatásban feldolgoztak volna. Kivétel: a H. Kiss Kálmán által a szatmári egyházmegye történetéről frott munkájában a — valamikor a levéltárban őrzött — *Beregi Egyházmegye Emlékkönyvéből* vett adatok, Lehoczky Tivadarnak beregmezei monográfiájában frott megemlékezése és adatai, végül Szeremlei Sámuelnek a beregi papszentelésre vonatkozó közlései, amelyek anyagához azonban nem személyes kutatás útján jutott, hanem Átányi Dániel becsátotta azokat rendelkezésére.²

A publikációk és nyomtatásban megjelent feldolgozások hiánya azonban nem jelenti azt, hogy a levéltár igen nagyértékű egyháztörténelmi forrásanyaga sohasem talált érdeklődésre. A levéltárral hivatalos kapcsolatban lévő bereg-egyházmegyei lelkipász-

² Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye monographiája. II. Ungvár 1881. Közli a beregi esperesek névsorát és szól az egyházmegyei jegyzőkönyvekről. Az anyagot Zágoni Károlytól kapta (II. 72.) — Szeremlei Sámuel: Vázlatok a papszentelés multjából különös tekintettel a beregiekre, 55. (Magyar protestáns egyháztörténelmi monographiák, Budapest 1890.) — A Miklós Ödön és Szabó István által a Levéltári Közlemények 1937. évi folyamában, 177—184. közzétett *A magyarországi református egyház levéltárai* c. dolgozat csak éppen említi a beregit, mint amely értékes régi anyaggal bír, de elcsatolt területen fekszik. — Zoványi Jenőnek *A beregi és szatmári egyházmegyeék esperesének névsorához* c. adalékához c. dolgozat készítése idején nem tudtam hozzájutni; így nem tudom, hogy az ott felhasznált adatok mennyiben alapulnak a beregi levéltárban végzett kutatásokon.

torok (esperes, egyházmegyei főjegyző, levéltárnok) közül nem egy kutatgatott itt, Széles Andrásnak, Zágoni Károlynak, Bari Sándornak és Átányi Dánielnek kezennyomát pedig sok tudományos jellegű vagy a levéltár rendezésével kapcsolatos kézirat őrzi.³

A levéltár történetére vonatkozólag így csak magában a levéltárban kereshettem közléseket. Az itt őrzött egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, közgyűlési és esperesi iratok, valamint egyéb feljegyzések átvizsgálása a következő adatokat szolgáltatta a beregi református egyházmegye levéltára történetéhez.

A levéltár *keletkezésének* idejét illetőleg okleveles adattal nem rendelkezünk. A helyzet Beregnél is alighanem az lehetett, mint más egyházmegyei levéltáraknál: eleinte mindaz, ami az egyházmegye életében feljegyzésre méltó és fontos történet — első sorban egyházmegyei gyűlések határozatai — egy könyvbe irattak be, amit éppen ezért gyakran *omnium*-nak is neveztek. Ilyen Beregben is volt, neve azonban úglátszik kezdettől fogva *protocollum* volt. Azért nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy milyen névvel jelölték eredetileg, mert a kéziratnak ma már csak két másolati példánya maradt ránk — egyik a múlt század első, második a második felében készült —, az eredeti maga elveszett. A másolati példányokon pedig címül ez áll: „Párja a beregi liszt. tractus első protocollumának. Melyben (mivel az eleje el veszett) vagynak az 1598-ik esztendőttől fogva az 1631-ik esztendeig tételelt tractusi jegyzések néhai Tájai Nagy Bertalan esperesnek halálától fogva.” Ezt a címet azonban kaphatta az első másolás alkalmával is, amidőn már a későbbi — kizárólag az egyházmegyei közgyűlések végzéseit tartalmazó — jegyzőkönyvek sorába iktatták be. A kézirat, amely eredetileg 254 lapot foglalt magában (ezt a másolásnál jelzik), valóban tartalmazza a beregi traktus gyűléseinek végzéseit 1593-tól 1631-ig. A gyűlései végzéseken kívül azonban a feljegyző beiktatta az egyházmegye életében a gyűlések közti időkben történt fontosabb eseményeket, mai egyházi közigazgatási kifejezéssel élve: az esperesi hatáskörben elintézett ügyeket is. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy az egyházmegye közigazgatása e *protocollumon* kívül minden más feljegyzés nélkül történt. Ebben a jegyzőkönyvben olvassuk, hogy a Benén, 1610. február 19-én tartott gyűlés V. pontjának határozata szerint „Anne Visitationis acta sint referenda”. A határozat szövegében szereplő *acta* szót akármilyen értelemben tekintjük is, mindenesetre nyilvánvaló, hogy a vizitációkról feljegyzések készültek. Hogy ezeket a feljegyzéseket azután megőrizték-e vagy sem, s meddig, arranézve nincsenek pontos adataink. Az említett jegyzőkönyvön és folytatásán kívül (amelyek eredetije a múlt század elején *veszett el*, illetve a második jegyzőkönyvé *megégett*)

³ Széles Andrásra vonatkozólag ld. fentemlített könyvtáristudománytörténetem, 18—19. Átányi Dánielre u. o. 20—21. Zágoni Károlyra u. o. 20.

a legrégebbi ránk maradt iratok a XVII. század közepe tájáról valók. Ezek közül pedig azután a legkorábbiak nem a belső egyházi közigazgatásra vonatkozó feljegyzések, hanem a felsőbbbbségtől, elsősorban az erdélyi fejedelmektől kapott oklevelek eredetiben vagy másolatban.

A XVII. század végén szaporodhattak valamennyire az egyházmegye igazgatásával kapcsolatos írásbeli teendők. Eddig ugyanis nem tétellett említés a jegyzőkönyvben az egyházmegye *notariusáról*. Az 1705. február 13-án Gulácson tartott gyűlés rendelkezései teszik ezt először. Ezek szerint: „*Officiales Tractus Beregiensis, nimirum Inspector, Notarius, Exactores anno expleti valedicant, coram Sancta Generali Congregatione.*”⁴ A fennmaradt iratok száma azonban ezután is meglehetősen csekély még. A tömeges írásbeliség kora az egyházmegye közigazgatásának életében a XVIII. század utolsó évtizedével kezdődik. II. József egyházpolitikai intézkedései, az egész egyházi életnek a törvényes szabadság légkörébe való átállítása kellőképpen indokolják ezt. Hogy mennyire megsokszorozódtak az írásbeli teendők, bizonyítja egy 1799-i gyűlési végzés, amelynek értelmében, mivel a traktuális székben néha igen sok a dolog s velük járó fráskészítést a *generalis notarius* egymaga nem győzi, három jól író személy választassék mellé, egyik helyettesítheti is szükség esetében, a másik kettő pedig *skriba* legyen.⁵

A levéltár anyagát kezdettől fogva az esperes őrizhette; a XVIII. század végén mindenesetre ez volt a helyzet és az maradt is mindmáig. 1797. március 7-én Kondor Boldizsár halála után az egyházmegyei gyűlés úgy döntött, hogy a „*tractualis* pecsét által adatott tisztó *tractualis notarius* Kömlei Sigmond ő kelmének: a több *concernens acták* pedig és mind azok, mellyek néhai t. senior Urnál *ex officio seniorali* tartattak; minthogy a *tractus* ládáin kívül, több ládáiba is behelyeztetve és rakattatva vagnak, ezeknek öszveszedése, inventálása és kézhez vevése (azon ládiák egyebaránt zárokkal és *tractualis* pecséetekkel *praemuniálva* lévén) azon rövid időre hagyattak, midőn majd azon ládáiban lévő levelek, *acták*, könyvek s más efféle javoknak s portékáknak

⁴ Az 1646-tól 1753-ig terjedő idő alatt kelt végzéseket tartalmazó II. Jegyzőkönyv, 241. A jegyzőkönyv 1824. szeptember 19-én Kerecsenyben. Széles András egyházmegyei főjegyző parókiájának leégése alkalmával súlyosan megromlódozott, annyira, hogy csak töredékei maradtak meg. Széles András azonban már előzőleg foglalkozván az egyházmegye történetével, a jegyzőkönyvből kiírt minden nevezetes adatot. Jegyzeteiből és a tőz által megmaradt töredékekből rekonstruálta a jegyzőkönyv szövegét és azt lediktálta akkori káplánjának, Átányi Dánielnek, aki a szöveget 1845-ben ismét letisztította máig is fennmaradt alakjába. Az eredeti kézirat töredékei egy kis csomagban szintén megőriztettek mind a mai napig.

⁵ Jegyzések a beregi t. tractus 3-ik protocollumból, mely kezdődik 1753. febr. Kömlei Márton esperességében, fol. 14r.

egész massája, mind a tractualis mind a secularis deputatióknak összejövéseknél alkalmazásával pervestigáltatni és sequestráltatni vagyis segregáltatni fog.“⁶ A levéltári anyag tehát annyira megszaporodott Kondor Boldizsár esperessége alatt, hogy az egyházmegye tulajdonát képező eredeti irattartó ládák már nem voltak elegendők befogadásukra és a többletet az esperes saját ládáiban helyezte el. Hogy ezek a ládák az elhunyt esperes örököseinek visszaadhatók legyenek, a közben esperessé választott volt főjegyző, Kömlei Zsigmond elnöklete alatt 1799. február 19-én tartott beregszászi gyűlés azt határozta el, hogy „tractualis senior úr számára egy levéltartó archivum, a tract. perceptor számára pedig egy ijas fijas láda készíttessen.“⁷

Megfelelő adatok hiánya miatt nem állapítható meg, hogy az esperesek által őrzött iratok összessége melyik esperes hivataloskódása idején alakult át egyszerű irathalmazból levéltárrá, vagyis mikor lett — akár jól, akár rosszul és akármilyen elv szerint, de — rendezett, inventáriummal és elenchussal ellátott iratgyűjteménnyé.

A levéltár anyagát feltüntető első olyan jegyzék, amelyről tudunk, a ma is meglévő „Lajstroma az I-ső és II-dik fiókba lévő némelly dolgoknak (!) Nro 910“. A jegyzékbe felvett iratok legrégibbe a XVIII. század közepéről, legújabbja 1811-ből való. Az 1811-es időhatár arra enged következtetni, hogy a lajstrom készítése összefügg a Tiszántúli Egyházkerületnek 1810. januárjában, illetve 1811. januárjában hozott ama végzéseivel, amelyek értelmében „Tudva lévén, hogy a tractusok archivumában sok régi dolgokról szolló levelek találtatnak, a melyek között fontosak is lehetnek, végeztetett; Minden tiszt. seniorok, a tractus ládájában v. archivumában lévő leveleket registraltassa, és a registrumban mindeniknek argumentumát (p. o. ki? kinek? és miről frt?) leírván, annak idejében hozza bé“⁸ és „A fő tiszteletű superintendens úr . . . inculcálta a tractusoknak, hogy az archivumba lévő parancsolatok eleitől fogva extraháltassanak, és egy protocolumba iródnanak“⁹ Fellelhető, hogy a szóbanforgó lajstrom ennek az egyházkerületi rendelkezésnek végrehajtásaként készült. A

⁶ III. Jegyzőkönyv, 107. — A szöveget annakidején még az eredeti jegyzőkönyvből vettem. Legutóbbi beregszászi látogatásom alkalmával a kéziratot — sajnos — már nem találtam meg. Remélhető, hogy a nemrégiben lefolyt költözés idején keveredett el a rendezetlen anyag közé, s később majd előkerül.

⁷ 20. szám. III. Jegyzőkönyv, 160., az 5. jegyzetben említett jegyzések, fol. 14v.

⁸ Esperesi pro memoriale, feljegyzések, másolatok, fol. 43r. — A szöveget a Tiszántúli Egyházkerület fentemlített közgyűlésének jegyzőkönyvéből Diószegi Sámuel *generalis notarius* írta ki, több az egyházmegyét érdekítő végzéssel együtt.

⁹ Tiszántúli egyház kerületi és beregi egyház megyei több nevezetes határozatok és statutumok . . . 125.

jegyzék a „Beregi v. tractus archivumába található írásoknak mutató táblája, az egynemű dolgok külön csomókba chronologiai rendel(!)” címet viseli az első ív fején. A 30 nagyívrétű összefűzött levélből álló lajstrom — a borítékcímmel ellentétben — három fióknak a tartalmát sorolja fel. A jegyzékben szereplő iratokat a levéltár mai állományával összevetve, azonnal nyilvánvaló, hogy e kettőnél több fiók is kellett hogy legyen, csak az azokról készült lajstrom nem maradt fenn. Hogy hány fiók volt, nem tudjuk, bár nincs okunk kételkedni, hogy a meglévő jegyzéken, az első ív bal felső sarkába tett közelkorú ceruzabejegyzés: „10 fiók van”, ne fedné a való helyzetet. A három első fiókban a következő osztályozás szerint voltak az iratok elhelyezve:

1. fiók: vádak, panaszok, inquisíciók három *fasciculus*-ban (a prédikátorok és feleségeik, rektorok, egyházak, magánosok ellen való vádak, panaszok és inquisíciók);
2. fiók: *testimoniálisok, oskolákról és examenekről való relatiók, s jelentések* négy *fasciculus*-ban, (predikátorok, rektorok *testimoniálisai*, iskolalátogatások beszámolói, vizsgákról való jelentések);
3. fiók: Templom és paróchia aktái, ekklezsia javai két *fasciculus*-ban, (a két *parochia fundusai, intra vagy extra villanumi, ekklesia ctenodiumai, capitalissa, templom kerítése, temető, templom-építésről, templomszentelésről* szóló írások, *templombéli székek felosztása és peri, templomban az Ur asztalához való járulásnak rendi*).

Az egyes *fasciculus*-okon belül az első fiók anyagánál egyszerű kronológikus, a második és harmadik fiókéknál *abc* szerinti és azon belül kronológikus rendet követett az osztályozó.

Hogy ez az osztályozás mikor történt, ugyanakkor-e, mikor a lajstromot készítették, tehát az egyházkerületi utasítás végrehajtása egyúttal rendezést is eredményezett (ami a rendelkezésnek talán burkolt célja is lehetett) vagy már előzőleg is megvolt —, nem tudjuk megállapítani. Az azonban nyilvánvaló, hogy a rendezésnek 1797. és 1811. között kellett megtörténnie, hiszen a fentebb említett 1797-i határozat szövege sejtetni engedti, hogy az iratok akkor nem voltak a legteljesebb rendben.

1811 után egyelőre hosszabb ideig nem történt jelentős változás az osztályozás elvén. A fiókokban bizonyos átcsoportosításra került sor, mégpedig oly módon, hogy az anyag összébb szorult, vagy inkább: nagyobb fiókokba jutott; az eredeti 2. fiók *fasciculusaiból* ugyanis az 1. fiók negyedik-nyolcadik csomója lett. Az átcsoportosítást Széles András kellett hogy elvégezze, mert az átszámozó kéz írásában az övét ismertem fel. Ez a kisebb-mérvű, kizárólag az elhelyezés megváltozásával összefüggő át-

rendezés 1812-ben történhetett, midőn Széles András a beregi egyházmegyei historiájára vonatkozó adatokat gyűjtötte össze.¹⁰ Ekkor kaphatta meg Széles a levéltár anyagát saját parókhijára. Lehetne gondolni arra, hogy az anyag 1816-ban került Széleshez, mikor az egyházmegye *generalis notarius*ává választották és ekkor végezte el az átesoportosítást a fiókokon belül. Mind a korábbi — már fentebb közölt —, mind a későbbi adatok azt mutatják azonban, hogy a levéltárat mindíg az esperes őrizte, a főjegyző-nél legfeljebb a kurrens dolgok: megírandó közgyűlési jegyzőkönyvek és az ahhoz szükséges ügyiratok voltak, amelyeket elkészítésük, illetve felhasználásuk után átadott az esperesnek, hogy iktassa be a levéltárba. Ezt bizonyítja például az 1835. szeptember 8—9-én Beregszászban tartott egyházmegyei gyűlés ama határozata, mely szerint „szóba jöven, hogy az 1833-ik eszt. december 10-ik napjától fogva költ gyűlések actainak fragmentumi eredetképpen még mind ez ideig is nem adódtak által n. t. esperest úrnak: fel szállítatni rendeletelik tiszt. idősb Széles András úr, hogy az említett évtől fogva tartatott gyűlések végzéseinek eredeti jegyzékeit 15 nap alatt n. t. esperest úrnak adja által.”¹¹ A rendelkezéseknek Széles András eleget is tett, amit mutat Vekérdi Nagy Mihály esperesnek a szóbanforgó iratok hátára tett jegyzése: „Ezt a csomó írást kezemhez küldötte tiszt. fő notarius úr, 7-ik Januarius 1836. Vekérdi.” A levéltár anyagának az esperes által való őrzése mellett bizonyít legvilágosabban az 1837. október 12—13-i, vásárosnaményi gyűlés 122. számú határozata: „Mellynek következtében megbizatik n. t. esperes úr arra, hogy az egész csomó íróványt, szükséges reversalis mellett tiszt. id. Széles András notarius úrnak felelet végett adja ki.”¹² Széles András főjegyző az 1833-ban, Literáti Nagy János esperes halálával megürült esperesi szék betöltése körül megindult ellentétek során perbe került az egyházmegyével. Ezzel kapcsolatban volt neki szüksége ügye összes irataira, amit az egyházmegyei gyűlés rendelkezése szerint az esperes (1835-ben választották meg végre Vekérdi Nagy Mihályt) *reversalis*, vagyis lértvény mellett kell hogy kiadjon neki. Világosan kitetszik ebből, hogy a levéltár nem az egyházmegyei főjegyző őrzetében van, — ha az egyházmegyének van esperese. Ha nincs, akkor viszont természetes, hogy az esperes után következő *officialis*, a főjegyző kezén van a levéltár. Erre mutat egy 1834-ből, tehát az interregnum idejéből származó gyűlési határozvány, amely a Széles András ügyében való pontos

¹⁰ A Beregi Tractus Historiája 1812 Febr. mellyeknek materiáléjait össze szedte id. Széles András 1812 eszt. — Több mint 200 levél terjedelmű lex. oktáv nagyságú kézirat; impurum.

¹¹ Az 1833-ik év februáriusi, márcziusi, júniusi és szeptemberi egyházi gyűlések jegyző könyve, 123. szám.

¹² VI. Jegyzőkönyv, 172.

tájékozódás lehetősége céljából a gyűlési jegyzőkönyveket olyan helyre rendeli letenni, ahol azt „mindenik rész“ akadály nélkül használhatja. Ezt a helyet a gyűlés Vekerdi Nagy Mihály tanácsbírónál jelöli ki.¹² A rendelkezésre okot adó körülmény kiderítése nem okoz különösebb fáradságot: az interregnum idején a levéltár a főjegyzőnél, a szóbanforgó ügyben szereplő Széles Andrásnál volt, ahol a vele szemben állók az ügyre vonatkozó iratokhoz természetesen nem juthattak volna zavartalanul hozzá.

Ebből az időből, 1834-ből, egy gyűlési határozat záradéka így szól: „az ezen tárgyat illető acták pedig a tractuale archivumba betéltetni rendeltetnek a szokás szerint“, vagyis az egyházmegyében rendes ügyiratkezelés folyt, — legalább is olyan értelemben, hogy minden darabot betettek a levéltárba.¹⁴

A levéltáron belül azután túlságosan nagy rend nem volt. Vekerdi Nagy Mihály esperesnek 1844. szeptember 29-én, Tarpán kell beszámolója¹⁵ mutat rá erre a tényre, amin egyébként az esperesi székhely változása következtében való gyakori ide-oda hurcolás miatt nem is lehet nagyon csodálkozni. „Minden önállású testületnek — írja Vekerdi jelentésében —, melly törvényt és ítéletet szolgáltat, gyűlési jegyzőkönyvét tartom főkincsenek, levéltárát kincstárának; s hogy közelebb egyházmegyénk ezen kincseinek állása, közönségesen tudva legyen, a környüállások kívánják. Ennélfogva először egyházmegyei gyűléseink jegyzőkönyvei, osztán levéltárunk állását tárom fel...“ A jegyzőkönyvekről elmondja, hogy a beregi traktus nagy kincsel, a reformáció századából való jegyzőkönyvvvel dicsekedhetik: az elsőnek bejegyzései 1593-mal kezdődnek.¹⁶ A továbbiakban előadja Vekerdi Nagy Mihály, hogy a legutolsó, VI. jegyzőkönyvből csak az 1833. év gyűléseinek jegyzései vannak letisztázva, a többiek esztendőről-esztendőre összefűzött darabokból állanak. Ennek oka az volt, hogy Literáti Nagy János esperesnek 1833-ban bekövetkezett halála után az esperesválasztás miatt — mint arról már fentebb szó volt — hosszú perlekedés indult meg Széles András egyházmegyei főjegyző és az egyházmegye között. Esperest is csak két év multán lehetett választani, az ellentétek azonban csak Széles András halálával (1843) értek véget. A per folyamán több,

¹² VI. Jegyzőkönyv, 62—74. szám, 1834. június 11—12., Beregszász.

¹³ VI. Jegyzőkönyv, 58—67. szám, 1834. április 3—4., Kaszony.

¹⁴ VI. Jegyzőkönyv, 38—39.

¹⁵ Az egymásután következő jegyzőkönyvek időhatárai Vekerdi Nagy Mihály felsorolása szerint a következők:

I. 1593. május 2. — 1631. augusztus 27.,

II. 1632—1753.,

III. 1753. február 20. — 1813. október 18.,

IV. 1814. január 4. — 1821. október 22.,

V. 1821. december 11. — 1832. július 3.,

VI. 1833. február 19. — szeptember 16.

a perre vonatkozó gyűlési megnyilatkozás jegyzőkönyvbefoglalásánál a szöveg körül vita támadt s e vitáknak az egyházkerületi tanács elé való vitele akadályozta meg hosszú éveken át a gyűlési jegyzőkönyvek végleges szövegének megállapítását és letisztázását.

A levéltárról a következőkben számol be Vekérdi Nagy Mihály esperes: „Mi a levéltárat illeti. Ez van a beregi tractusnak kettő: az I-ső mintegy tizenöt garasos kis ládacska. Ez dugva teli az 1781-k évtől 1812-k évig költ királyi kegyelmes parancsolatokkal és superintendentiális rendelkezésekkel. A 2-k tulajdonképeni levéltárban mik légyenek, a már elkezdett és 1811-k évig levont, de még nem rendezett laistromból láthatni. Azonban ez is nemcsak dugva tömve, hanem még a tetején is felhalmozott közönséges frásokkal teli. Ha szűk lakom engedné egy új levéltár készíttetésével ezen bajon segíteni könnyű volna. Jöllátván azonban házam szűk voltát, szeretve tisztelt tek. segéd gondnok úr ajánlkozott v. naményi épületeiben helytel, és levéltár készíttetésével is, hova a nyugalomra tehető régiebb frások eltétehetnének, az aprili gyűlés 110-k számja szerint is. Most tehát a nt. közönség tanácskozása alá bízom: ez az ajánlat lesz-e elfogadandó, vagy más módon hogy lehessen ezen — tovább semmi esetre nem mellőzhető szükségén, egy új levéltár készíttetésével és annak helye kinézésével segíteni. Többire tisztelettel vagyok a nagytsízt. közönségnek Tarpán sept. 29. 1844. aláztatos szolgálja Vekérdi Nagy Mihály esperes.“¹⁷

A jelentés az október elsejei beregszászi gyűlésen olvastatott fel és utána azonnal határozatot is hoztak a jegyzőkönyv letisztázására.¹⁸ A Vekérdi beadványában említett „áprilisi gyűlés 110. számja“ a levéltár anyagának elhelyezésével foglalkozott.¹⁹ Az esperes (Vekérdi Nagy Mihály) itt előadta az egyházmegyei gyűlésnek, hogy a meglévő egyházmegyei „levéltár“²⁰ nem elegendő az iratok befogadására és ezért szükség lenne egy újnak készítése. Ez esetben a kettő között meg lehetne osztani a régiebb és újabb irományokat. Hozzátette előterjesztéséhez az esperes azt is, hogy mivel szűk lakásában a meglévő egy „levéltár“ is alig fér el, szükség lenne a ritkán szükséges régi irományok számára „bátorságos“ helyről gondoskodni; ezekről a régiekről *registrumot* lehetne készíteni és az maradna az újabb iratokkal az esperes keze alatt. „Legkívánatosabb volna — folytatja Vekérdi —, ha az esperesi lak helyen, Tarpán, egy tűz ellen bátorságosított szoba állíttathatnék, melly az egész levéltárnak be fogadására elégséges lenne. Ellenkező esetben segéd gondnok tekintetes Lónyay György úr,

¹⁷ VI. Jegyzőkönyv, 39.

¹⁸ 161. szám.

¹⁹ VII. Jegyzőkönyv, 74—75. — 1844. április 10., Vásárosnumény.

²⁰ *Levéltár* azon nem épületet vagy helyiséget, hanem szekrényt, illetve ládát kell érteni.

nemcsak azt szíves ajánlani, hogy saját költségén az új levél tartó thékát elkészítteti, hanem annak és abban a régi irományoknak bátorságos helyül a Naményban még nyolcz évekig keze alatt leendő királyi udvarház cancelláriáját által engedi, ha köz jóvá hagyást nyerend. Minden esetre pedig legszükségesebb levén ezen levéltár félbeszakadt registrálásának folytatása és be végzése: kedvesen veszi egyházi székünk, ha még most tarpai káplán t. Bakó Balázs atyafi, mielőtt rendelt ekklesiájába állt költözne, el ösmert sok írásbeli fáradaimait még ezzel is meg pótolja." Áprilistól októberig nem történt semmi a levéltár elhelyezésének ügyében, különben nem hozta volna elő ismét a dolgot Vekerdi esperes az egyházmegyei gyűléshez intézett jelentésében — mint feljebb láttuk — és nem tett volna újra előterjesztést, megismételve az áprilisi gyűlésen előadottakat.²¹ A gyűlés most már érdemben határozott, bár ez a határozat is a bizonytalan jövőbe tölja ki a dolog elintézését. A döntés ugyanis így szólt: „Az elsőbb feltétel — t. i. a tarpai építkezés — melly nem kis akadályokkal jár — rész vételt nem nyervén, az ajánlott új théka és bátorságos hely szíves köszönettel fogadtatik, s majd ha a régiebb irományok elvadászatnak és el rendezetnek, által szállítatások újabb jelentés nyomán el rendeltetik."

Nem is történt a rendezés ügyében semmi majd másfél évtizedig. Közben Széles András személye körül — halála ellenére — tovább folynak az ellentétek. A tudományos célokra Széles Andrásnál volt és a kerecsényi parókhia 1824-ben történt leégésekor részben elpusztult II. jegyzőkönyv maradványait Átányi Dániel Széles hátrahagyott irományai között megtalálta és másolatával együtt bemutatja az egyházmegyének. Az átadást feljegyző gyűlési jegyzőkönyvi szövegen érezhető Széles András iránt a bántás szándéka („a nevezett fő jegyző kezénél üszöggé vált régi jegyzőkönyv"), de méginkább kivehető ez Átányi Dániel tiltakozásából a gyűlésen elhangzott olyértelmű kijelentések ellen, amelyek a segédjegyzőket munkátlanság vádjával illették: „Egyszermind az akkor nyilatkozott szó ellenében, mintha a segédjegyzők mit se dolgoznának, előmutatja azon néhai főjegyző Széles András által kezdett — Szabó Péter, Balajti József segédjegyzők és mások által folytatott gyűjteményt, melly magában foglalja a református vallást illető diaetái articulusokat, fejedelmi rendelkezéseket, királyi helytartó tanácsi intézvényeket, zsinatok canonait, superintendentia statutumait, mellyek által ezen egyház megye a reformatio óta igazgatott, mellyeken azoknak félbe szakadtával, önn magának is hosszú évek során folytatott fáradaimas munkája tűnik elő. — Előmutatja végre ezen munkának a reformatiótól kezdve, 1691-ig terjedő hijjányzására nézve, néhai

²¹ VII. Jegyzőkönyv, 88., 162. szám. — 1844. október 1., Beregszász.

főjegyző Széles András jegyzeméneit, melyek 1552-ig terjednek és a melyeket folytatni kívánatos lenne.”²² Atányi Dániel, aki ekkor egyházmegyei segédjegyző volt, saját és hivataltársai becsületén kívül Széles Andrásnak is védelmére kel, midőn hangoztatja — a ma rendelkezésre álló adatokból kitünően teljesen joggal — volt principális érdemeit, amiket a levéltárban végzett tudományos munkásságával szerzett.²³

Atányi Dániel — akinek az egyháztörténet iránt való érdeklődése felkeltésében Széles Andrásnak bizonyára sok része volt — a negyvenes évek közepétől kezdve egyre nagyobb huzgósággal fordul az egyházmegye multjának kutatása felé. 1848-ban bemutatja az egyházmegyei gyűlésnek a Széles András „30 évet haladó notoriussága (!) alatt bűvári szenvedéllyel gyűjtött jegyzetei”-t, amelyeket rendbe szedett és amelyek alapján megírta a beregi esperesek életének történetét.²⁴ 1856-ban Atányi — ekkor már az egyházmegye főjegyzője — ismét egy csomó, a levéltári anyaggal kapcsolatos munkának elvégzéséről számol be az egyházmegyének: a II. jegyzőkönyv maradványairól újra pontos másolatot készített és azt be is köttette, regesztálta az 1695-től 1811-ig terjedő időben kelt vállalásra vonatkozó felsőbb rendeleteket és azokat, valamint az 1849-től beírás nélkül hevert egyházi rendeleteket bekötött jegyzőkönyvbe vezette.²⁵

Atányi eddigi munkája azonban — mint láttuk — rossz állapotban lévő iratok másolása vagy bizonyos tárgyra vonatkozó iratok regesztálása volt, nem pedig a levéltár anyagának általános rendezése. Erre — Vekerdi Nagy Mihály esperes 1844-ben történt eredménytelen próbálkozása után 13 esztendővel — 1857-ben történt újabb kísérlet. Az 1857. januári egyházmegyei gyűlés elé terjesztett indítvány szerint az egyházmegye levéltárának rendbeszedése és annak biztos helyre szállítása, az ebben az ügyben már több ízben tett sürgetések után, végre vétessék munkába. A gyűlés előtt felmerül annak szükségessége, hogy ez kapcsolások össze valamely hely szerzésével az egyházmegyei gyűlések számára is, mégpedig a központi fekvésű Beregszászban. A gyűlés véleménye szerint — anyagi okokból is — az a megoldás látszik

²² VII. Jegyzőkönyv. 107. 60. szám. — 1845.

²³ Atányi rendes lelkipásztori szolgálatának 1826-ban, Benében való megkezdése előtt Széles András mellett volt utolsó kápláni állomásán.

²⁴ VII. Jegyzőkönyv 266., 98. szám. — 1848. A Jegyzőkönyv idevonatkozó szövege így kezdődik: „Segédjegyző T. Atányi Dániel birtokába jutván néhai Széles András... jegyzeteit.” Ehhez hozzávetve a II. Jegyzőkönyv maradványaiival kapcsolatos gyűlési feljegyzést, mely szerint azokat Atányi Széles hátrahagyott irományai között találta meg, feltehető, hogy Széles összes tudományos jegyzeteit — melyek közt feldolgozás alatt lévő levéltári anyag is volt — volt kedves káplánjára, az egyháztörténet iránt nagy érdeklődéssel bíró Atányi Dánielre testálta, s így kerültek azok hozzá.

²⁵ VIII. Jegyzőkönyv 43., 162. szám. — 1856. augusztus, Surány.

egyedül kivihetőnek, hogy a beregszászi református egyház adjon engedélyt az egyházmegyének az iskolai telken egy gyűlés-tartási ház építésére. Ebben a házban lenne egy szoba a levéltár számára.²⁶

A jegyzőkönyv nem szól arról, hogy a levéltár rendezésére az újabb indítványt ki tette. Tekintettel azonban arra, hogy Vekerdi Nagy Mihály 1859-ig volt hivatalban mint esperes, az 1844-beni buzgólkodásából joggal következtethető, hogy most is ő igyekezett végre tető alá hozni a levéltár rendezésének évtizedek óta vajudó ügyét. Az pedig, hogy az indítványban a levéltár „biztos helyre szállítása” szerepel, arra mutat, hogy az anyag még mindig az 1844-es állapotban az esperesnél, Tarpán van. A gyűlésnek az indítvánnyal kapcsolatos állásfoglalása, amely a levéltár ügyét egy állandó gyűlés-tartási háznak Beregszászot való építésével köti össze, éppoly döntő jelentőségű a beregi egyházmegye levéltár történetében, mint Vekerdi 1844. évi előterjesztése. Eddig a levéltárat az esperes őrizte, természetesen esperesi székhelyén. Az esperesi székhely viszont mindig az esperessé választott lelkipásztor parókhája volt. Az egyházmegyei levéltár tehát esperesváltozás idején mindig továbbvándorolt az új esperes székhelyére. Ez pedig sem az iratok épségének, sem a levéltár rendjének nem használt. 1844-ben vetette fel először Vekerdi Nagy Mihály esperes előterjesztésében a levéltár számára egy állandó helyiség biztosítását, mégpedig érthetően a maga esperesi székhelyén, Tarpán. A dologból azonban, mint láttuk, nem lett semmi. A mostani, 1857-es döntés azután azért olyan nagyjelentőségű, mert most már az egyházmegyei gyűlés maga mondja ki az állandó levéltári helyiség létesítésének szükségességét és helyül az egyházmegye természetes központját, Beregszászot jelöli ki.

A lelkesedés olyan nagy volt az atyák közt, hogy az építkezés költségeinek fedezésére mindjárt ott a helyszínen 80 pengőforint gyűlt össze, amihez hozzá kell számítani a Lónyay György és Vekerdi Nagy Mihály által már régebben befizetett és az egyházmegyei gyámintézet pénztárában kezelt adományokat is. A gyűlés az ügy lebonyolítására bizottságot küldött ki Békási Sándor beregszászi lelkipásztor, egyházmegyei pénztárnok, Kovács János lelkipásztor és Széles Gábor városi tanácsos személyében azzal az utasítással, hogy egyrészt igyekezzenek a beregszászi egyháztól a kiszemelt iskolai funduson megfelelő telekrészt kieszközölni, másrészt egy helybeli építőmestertől kérjen úrajánlatot egy gyűlésterem és ahhoz kapcsolt két vagy három szoba megépítésére.²⁷ A bizottság a traktus következő gyűlésére betérjeszti is jelentését, amelynek lényege az, hogy a beregszászi egyházzal különböző ellentétes anyagi érdekek miatt a megegyezés nem sike-

²⁶ VIII. Jegyzőkönyv 51., 25. szám. — 1857. január, Beregszász.

²⁷ U. o.

rült. Azt javasolja, hogy a gyámintézeti pénztárban lévő nagyobb összeget használják fel telek vásárlására és ház építésére; ebbe azonban a gyűlés nem egyezik bele.²⁸

Ezzel a dolog ismét abbamaradt újabb másfél évtizedre. Közben megint csak Átányi Dániel az állandó és kitartó elem a levéltár iránt való érdeklődésben. Id. Zágoni Károly szernyei lelkipásztor *A beregi egyházmegye emlékkönyve* címmel az egyházmegye lelkipásztoraira, gondnokaira, tanítóira és egyházakra vonatkozóan történelmi gyűjteményt szerkesztett.²⁹ Ezt a gyűjteményt az egyházmegye 1864. évi decemberi közgyűlésén³⁰ kiadta Átányinak megbíralás végett. Átányi bírálatával a következő, 1865. áprilisi gyűlésre készült el. Előterjesztésének megfelelően a gyűlés elfogadja Zágoni munkáját és érte 80 osztrák értékű forint tiszteletdíjat is utal ki, de kötelezi őt az Átányi által megjelölt hibák kijavítására, a kútforrások megnevezésére s az egésznek rendszeres összeállítására.³¹ A javítás munkáját azután — legalább is részben — maga Átányi végezte el, sőt maga is csatolt hozzá egy részt az egyházmegye espereséről, a lelkipásztorok névsorát pedig teljesen átdolgozta. Így azután az *Emlékkönyv* szerzője eredetileg Zágoni Károly, a javítások és átdolgozások után azonban Átányinak legalább annyi része volt benne, — ha nem több.

1867-ben ismét szerepel Átányi a gyűlési aktában. Bakesy László esperes és Kovács János lelkipásztor a traktus megbízásából³² augusztus 20-án megjelentek Átányi Dániel egyházmegyei tanácsbírónál Csonkapapiban, hogy átvegyék az Átányi által a levéltár számára átadni szándékolt irományokat. Bakesy és Kovács a megbízásukról beszámoló beadványukban felsorolják az átvett darabokat.³³ Ezek egyrésze az Átányi főjegyzősége alatt készült gyűlési, illetve különböző felsőbb rendeleteket tartalmazó jegyzőkönyvekből állt, másrészt pedig ismét olyan jegyzőkönyvek alkották, amelyekbe az egyházmegye régi irományainak egy-egy csoportját tisztázta. Most kerültek végre a levéltárba a II. jegyzőkönyv maradványai és másolata is, amiket eddig már többször bemutatott Átányi az egyházmegyének, de mindig vissza-kerültek hozzá.

²⁸ VIII. Jegyzőkönyv 74., 186. szám. — 1857. július 1–2., Beregszász.

²⁹ V. ö.: „A beregi egyházmegye Emlékkönyve” c. közleményemet az *Egyháztörténet* 1943. 1–2. számában, 114. skk.

³⁰ 190. szám.

³¹ 92. szám. — 1865. április 5–6., Beregszász. A IX. bekötött Jegyzőkönyv elveszett, csak Átányi által készített tárgymutatója maradt fenn. A Jegyzőkönyvhöz tartozó és megmaradt akták között vannak azonban a gyűlés egyes részleteiről kidolgozott jegyzőkönyv-részletek, amelyek azután később egymásután betisztáztatták a nagy bőrfedélű kötetbe. Egy ilyenem találtuk meg a fent hivatkozott 92. számból is.

³² 12. szám. — 1867. március 5., Beregszász.

1870-ben került végre sor a levéltár rendezésének megvalósítására. De ekkor is majdnem megint nem lett belőle semmi. A dolog azzal kezdődött, hogy Kovács János újonnan megválasztott esperes átvette az egész levéltári anyagot elődjétől, Bakcsy Lászlótól. Erre vonatkozó, az egyházmegye közgyűléséhez intézett és 1870. július 21-én Márok-Papiban kelt jelentése a következőket mondja: „A közelebbi folyó 1870-ik év június 29-én Beregszászban tartott egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyvének 154-ik száma alatt az egyházmegyei levéltár átvételére ... bízván meg ... az egyházmegyei levéltárt talált rendezetlen állapotjában, nevezetesen egy festett, fenn álló, 2 felé nyíló fiókos, záros tartályt, — egy festellen, fenyőfa kereskedő ládát, n. t. Bakesy László úr lakatjával lezárva, — és egy kisszerű, festett, fenyő ládát, zárral, de kulcs nélkül, — írásokkal teleakva, — s még ezen kívül egy jó rakás írást, s jegyző könyveket, minden tartály nélkül, folyó július hó 6-án, hetei lelkész tisztelendő Bereczky János úr jelen létében, M. Tarpán, n. t. Bakesy László úrtól által vettem, — és Márok-Papiba magamhoz szállíttattam.”³⁴

Az ezután következő mozzanatokról — mivel a IX. Jegyzőkönyv nem maradt ránk — nincsenek pontos értesüléseink. Tény azonban az, hogy az esperes, alighanem a maga elhatározásából, az egyházmegyei gyűlés közbejötté nélkül, végre elindította a levéltár rendezését, a munkát Bari Sándor tivadari lelképásztorra bízván. Azért lehet az esperes önálló intézkedésére gondolni, mert a gyűlésnek ilyértelmű határozatára az elveszett IX. Jegyzőkönyv megmaradt tárgymutatója nem utal. Szerepel azonban a tárgymutatóban az 1872. novemberi egyházmegyei gyűlés 176. számú végzésére való utalás, amely szerint az egyházmegyei levéltár rendezésével megbízott Bari Sándor rendező tiszteletdíja a munka elvégzéséig benntartatik. Bari Sándor a határozat után megkísérelte, hogy mégis pénzhez jusson, de siker nélkül. Ezért azután lemondott a levéltár rendezésének munkájáról. Erről ismét az említett index tudósít az 1873. júniusi gyűlés 117. napirendi számára mutató, amelynek értelmében Bari Sándor az egyházmegyei levéltár rendezéséről lemond, mert az érte járó fizetésről hozott határozatát az egyházmegye nem változtatta meg. Egyben az egyházmegye küldöttséget rendel a levéltár átvételére, a közpénzárnok pedig utasítást kap, hogy a levéltárnak elhelyezéséről, Beregszászba való szállításáról és irattári szekrények készíttetéséről gondoskodjék.

Az átvételre rendelt küldöttség kiválasztásából látszik, hogy az egyházmegye most már megelégedte a levéltárrendezéssel kap-

³³ Márok. 1867. november 25. — A IX. Jegyzőkönyvhöz tartozó iratok között, 146. szám alatt.

³⁴ Kovács János esperes eredeti jelentése, a IX. Jegyzőkönyvhöz tartozó akták között, 170–172. szám alatt.

csolatos sokévtizedes huzavonát. Az egyházmegye ugyanis Átányi Dánielt küldötte Tivadarba Sütő Kálmán lelkipásztort adván mellette kísérőül. Nem szabad elfeledni, hogy Átányi ekkor már 76 esztendősen volt! Az egyházmegye azonban — ismervén Átányinak főjegyző korában megmutatott példás pontosságát, nemkülönben eddigi szerepét az egyházmegye iratai másolásában, regesztálásában, az egyházmegye történetének kutatásában — az ő személyében látta annak biztosítékát, hogy keze alatt a munka végre befejezést is nyer. *Átányi valóban megfelelt is e beléje vetett bizalomnak.*

A Bari Sándortól való átvételről Átányi által készített jelentésből megállapítható, hogy Bari Sándor belefogott a levéltár rendezésébe és *jelentős eredményt is tudott felmutatni.* Ez legelőször is a gyűlési jegyzőkönyvekhez tartozó iratoknak a jegyzőkönyvekben olvasható tárgyalási sorrend szerint való rendezésében állott. A III.—IX. Jegyzőkönyvekhez tartozó iratokat (az első kettőhöz nem volt) 27 kemény fedélbe kötözött csomagban adta át Átányiéknek. Ugyanesak rendezte Bari Sándor — mégpedig dátum szerinti egymásutánban — a gyűlésen kívül esperesi hatáskörben elintézett tárgyakról szóló iratokat. Ezeket 12 kemény fedélbe kötözött csomagba osztotta be. Az átadott anyag további része a következőkből állott: a Zágoni-féle Emlékkönyv, vallásügyre tartozó rendeletek és egyházkerületi rendeletek bekötött könyvekben,³⁵ valamint egy sereg különböző, még teljességgel rendezellen irat. A levéltári anyaggal együtt adott át Bari Sándor néhány könyvet is.³⁶ A jelentésből az is kitűnik, hogy Bari Sándor különböző osztályokba tervezte sorolni az iratokat; ilyen osztályokat alkottak *I. Gyűlési jegyzőkönyvek, az azokhoz tartozó iratesomagokkal, II. Gyűlésen kívül esperestileg intézett tárgyakról szóló iratok, III. Vallásügyre tartozó rendeletek, IV. Egyházkerületi rendeletek.* Az anyagnak mutatója nem volt, Bari Sándor kijelentése szerint az iratokat mutató nélkül, a legteljesebb összevisszaságban kapta kézhez.³⁷

Az Átányiék által Bari Sándortól átvett levéltárat beszállították Beregszászba és ott ideiglenesen a gimnáziumban helyezték el. Az egyházmegyei közgyűlés — miután Átányi és Sütő jelentését meghallgatta — utasította az esperest, hogy a levéltár további rendezését illetőleg eselekedjék legjobb belátása szerint.³⁸ Az esperes a megbízásnál nem is gondolhatott másra, mint Átányi

³⁵ Ezek legnagyobb részét Átányi másolgatta, tisztárgatta le. Ld. feljebb.

³⁶ Ezekre nézve lásd a már említett *A beregi református egyházmegye könyvtára c. áttekintésemet*, 15—16.

³⁷ Átányi Dániel és Sütő Kálmán jelentése 1873. július 23-án kelt és a Beregszászban augusztus 7-én tartott gyűlésen olvastatott fel. Az átvétel időpontja június 27.

³⁸ 1873. augusztus 7. — 160. szám.

Dánielre, akit már az egyházmegye is mintegy kijelölt a munka elvégzésére, mikor a levéltár átvételére őt küldte Tivadarba. Talán csak azért utalta a gyűlés a megbízás kiadását az esperes hatáskörébe, mert a 76 esztendőös agg lekipasztort először meg kellett nyerni a valóban óriási feladat végrehajtására. Akármint volt is, az 1873. novemberi közgyűlésen azt jelenti az esperes, hogy *a levéltár rendezésével Átányi Dániel bízott meg*. A megbízatás feltételei között van, hogy a munkáért havi 13 forint tiszteletdíj jár, a szükséges kellékek beszerzési költségeit, a levéltári anyagnak Csonkapapiba való szállítását és a rendezés után Beregszászra való visszaszállítását pedig az egyházmegyei közpénztárnok fedezi.³⁹

Átányi Dániel valóban a leghivatottabb volt a levéltár rendezésére. Évtizedek óta kutatgatott az egyházmegye multjában s hogy mennyire ismert volt előtte a levéltár anyaga, mutatja egy régebbi, 1870-ből való gyűlési feljegyzés, amely arról szól, hogy egy alkalommal, mikor erre szükség volt, az egyházmegyei levéltárra, valamint a gyűlési jegyzőkönyvek idejére és darabszámára vonatkozóan, tőle kért az egyházmegye felvilágosítást,⁴⁰ s még a legutóbbi időben is másolatot készített az I. Jegyzőkönyvről.⁴¹

Átányi hozzáfogott a dologhoz és egy félesztendő multán már jelentést is tesz az egyházmegye közgyűlésének addigi munkája eredményéről.⁴² Egy újabb félesztendő után az egyházlátogatási küldötség említi meg a közgyűléshez beterjesztett jelentésében, hogy „az egyházmegyei ügydarabok 1871-ik év végéig teljesen rendezve, becsomagolva vannak két nagy ládában; különösen a két első legrégebbi protocollum még betűrendes tárgymutatóval is el van látva. Rendezésre még egy láda és két ferslögben lévő ügydarabok várnak...“⁴³ Ugyanebben az esztendőben maga Átányi is összefoglalja három ívoldalon beszámolóját a levéltár anyagának addigi rendezéséről. Ebből kitűnik, hogy a gyűlési és gyűlésen kívüli akták után — amelyek legnagyobb-részt már Bari Sándor idejében rendben voltak — most már az anyag többi része — felsőbb polgári és egyházi hatósági rendelkezések — rendezésével is elkészült, sőt a két első jegyzőkönyvhöz és több más iratesoporthoz tárgymutatót is készített már. A további teendőket illetőleg kifejti, hogy legelőször is a gyűlési jegyzőkönyvek betűrendes tárgymutatóit kell megcsinálni. Ezt a munkát azonban már más végezze el, ő a további kötelezettség alól mentessék fel, „mivel hanyatló életkorom, gyakori gyengél-

³⁹ 176. sz.

⁴⁰ 1870. július. — 171. szám.

⁴¹ 1873. március. — 48. szám.

⁴² 1874. július. — 87. szám.

⁴³ Egyházlátogatási jelentés a IV-ik látogatás szakaszból. Nagy Sándor és Sikó Endre jelentése 1875. januárjából — közelebbi dátum nélkül — fol. lrv. — Felolvastatott az 1875. március 3-1 közgyűlésen.

kedő egészségem miatt a mindennapi folytonos munkára magamat elégtelennek tartom.”

Mégis folytatta a munkát. Megkezdte a tárgymutató elkészítését és be is fejezte azt. Az utolsó résszel, a IX. Jegyzőkönyvhöz tartozó mutatóval 1877. július 5-én készült el és a novemberi közgyűlésen adta át az egyházmegyének.⁴⁴ A következő róla szóló egyházmegyei közgyűlési tudósítás már emlékének jegyzőkönyvi megörökítése.⁴⁵ Vele a beregi egyházmegye levéltárának legalaposabb ismerője és legbuzgóbb munkása szállt sírba. *Végzett munkája a levéltár jelenleg szükséges rendezésének is alapja.*

Amennyire a levéltár anyagának 1939-ben talált teljességgel szétesett és összekeveredett állapotából megállapítható volt, az általa készített indexnek és elenchnusnak csak töredékei maradtak meg. Átányi — részben folytatta Bari Sándor csoportosítását — három nagy osztályt állított fel: *közgyűléssel kapcsolatos irományok*, (Jegyzőkönyvek, indexek, ügyiratok), *közgyűlésen kívüli irományok* (indexek, ügyiratok) és *egyéb levéltári anyag* (a felsőbb hatóságok által az egyházmegyéhez intézett rendeletek, stb.). A harmadik osztály csoportosítása — sajnos — nem áll pontosan előttem; a további rendezés talán világot vet erre a kérdésre is.

Átányi Dániel halála után Vekerdy Gyula foglalkozott tovább a levéltárral. Munkájának részleteiről nincsenek adataink, nyomait a levéltár anyagán sem találtam. Hogy kapcsolata volt a levéltárral, azt onnan tudjuk, hogy az 1880. novemberi közgyűlés elé jelentést terjesztett, amely szerint a levéltár helyisége szűk, benne az iratok elromlanak, tehát új helyiségről kell gondoskodni. A közgyűlés határozata a már többször megismételt volt: „Ez most nincs, de kedvező alkalom felhasználatik jobb szobában való elhelyezésre.”⁴⁶ 1883-ban kéréssel fordul az egyházmegye a beregszászi egyházhoz, hogy az egyházmegyei levéltárnak adjon alkalmas helyiséget az új iskolai épületben. A beregszászi egyháztanács válasza kedvező: az új iskolai épületben egy észak felőli két tanterem közé eső szobát ad át 300 osztrák értékű forint egyszeri lefizetése ellenében, de azzal a kikötéssel, hogy a szobát esetleg másikkal cserélheti fel, vagy a 300 forint visszafizetésével a szerződési kötelezettséget megszüntetheti.⁴⁷ Az ajánlatot az egyházmegye elfogadta és az esperest bízta meg a to-

⁴⁴ Az index első és utolsó lapján jegyzi fel ezt a dátumot. Legutolsó két jelentése: Jegyzőkönyv a beregi ev. ref. egyházmegye 1877. július hó 10—11-dik napján tartott... közgyűléséből, Debrecen 1877., 10.—149. szám és Jegyzőkönyv a beregi ev. ref. egyházmegye 1877. november 27—28-dik napján tartott közgyűléséből, Debrecen 1878., 12.—192. szám. Ez utóbbi helyen Átányi mint egyházmegyei levéltárnok szerepel.

⁴⁵ 1879. február 25—27., 1. szám. Elhunytának időpontja: 1878. december 17.

⁴⁶ 139. szám.

⁴⁷ 1883. februári gyűlés 47. szám, ill. 1883. augusztusi gyűlés 109. szám.

vábbi teendők elvégzésével. Ugyanekkor rendelkezett afelől is, hogy amennyiben ez a helyiség a levéltári anyagon kívül az egyházmegyei papi egyesület könyvtárát is magába fogja foglalni, e két féltett kincset csakis teljesen tűzmentes vastáblájú ablakokkal és ajtóval felszerelt helyiségben őriztetheti; a beruházási költségeket felerészben az egyházmegyei közpénztár, felerészben a papi egyesület pénztára fedezi.⁴⁸

1890-ből van ismét adatunk a levéltárra vonatkozólag. Előzőleg — nyilván a közben felgyűlt anyag fedezésére és a levéltárba való beiktatására — Dóba Imre beregszászi káplán kapott az esperestől megbízást. Most Dóba Imre, aki közben guti lelkipásztor lett, azzal a kéréssel fordul az egyházmegyéhez, hogy munkája folytatását tegye lehetővé és e célból a rendezendő könyveket és ügyiratokat részletenként, saját felelősségére Gutra ki szállíthassa.⁴⁹

Ezutáni időből nincsen tudomásunk arról, hogy a levéltárban valamilyen rendezői munka folyt volna, az azonban megállapítható, hogy a beérkező új anyag valószínűleg az eredeti iktatásnak megfelelő egymásutánban került a levéltárba, kapcsolódva a gyűlési és gyűlésen kívüli iratok osztályozási elvéhez mindaddig, míg külön nem csoportosították a különböző egyházi közigazgatási levékenységekre vonatkozó ügyiratokat (az eredeti kettőn kívül még iskolaszéki elnöki, bírósági, számvevősegi, stb.). Költözések, legfőképpen pedig a cseh megszállás végén történt legutóbbi szállítás alkalmával azonban annyira szétesett és összezavarodott az anyag, hogy a legújabb anyagot kivéve szinte egyenként kellett az iratokat újra összeválogatni. Tekintettel arra, hogy a levéltár anyaga rendezetlen állapotba került felismerhető rendszerben volt felállítva s ez a rendszer részben az anyag tartalmi tagoltságának, részben az egykorú ügykezelésnek felelt meg, a Levéltári Szabályzat 25. §-ának rendelkezése alapján ez a régi rend állítandó helyre.⁵⁰ Ehhez képest a levéltár általam végzett rendbetétele alkalmával a szétválogatott iratokat három csoportban: *közgyűléssel kapcsolatos irományok, közgyűlésen kívüli irományok és egyéb levéltári anyag* — állítottam fel. Az egyéb levéltári anyagba

⁴⁸ 110. szám.

⁴⁹ 1890. szeptember 13. Beregszász, 123. szám. — A kérést teljesítették.

⁵⁰ 1900. körüli idő óta a levéltár a könyvtár anyagával együtt a beregszászi református egyház épületében volt elhelyezve, ezen az épületen belül azonban több alkalommal cserélt szobát. A visszacsutolás óta egészen a legújabb időkig két — egyúttal egyházmegyei iroda és tanácskozóhelyiség céljait szolgáló — szobát foglalt el. Ezek részben a bennük lebonyolódó állandó forgalom és az ezzel járó dohányzás, részben a padló és falak nedvessége miatt semmiképpen sem voltak alkalmasak levéltár elhelyezésére céljára. Ez évben sikerült az egyházmegye esperesének olyan anyagi eszközöket biztosítani, hogy a levéltárat és könyvtárat részben zárható szekrényekben, részben nyitott polcokon egy kizárólag erre a célra használt helyiségben raktározhatta el.

felsőbb hatóságok rendeletei, esperesi naplók, iskolai kimutatások, anyagi ügyekre vonatkozó könyvek, az egyházmegye történetére vonatkozó összeállítások és jegyzetek, végül nem az egyházmegyei levéltárba tartozó egyéb iratok tartoznak.

Ezek elhelyezése — a jelentősebb darabok felemlítésével — a következőképpen történt. A körülbelül húsz négyzetméteres szobában felállított négy kétajtós zárható, polcos szekrény közül az első a közgyűlési iratokat tartalmazza 27 hevederrel átkötött *fasciculus*ban.⁵¹ A második szekrényben a gyűlésen kívüli ügyekre tartozó irományok állanak 13, ugyancsak hevederrel átkötött *fasciculus*ban és *Helytartótanács, egyházkerület, egyházmegye és vármegye rendeletei 1692—1812*, egy csomagban.⁵² A két szekrény alsó polcain összesen 9 vastag hevederrel átkötött csomag van még szét nem válogatott, rendezetlen iratokkal. Ezeknek tartalma: 1872—1876 közötti gyűlési irományok, 1876 utáni vegyes darabok, XIX. második feléből való számadási iratok, XVIII. század végi és XIX. század eleji papi díjlevelek, egyháztörténeti természetű kéziratok, iskolai vonatkozású iratok és egy sereg olyan iromány, amelynek helye más, pl. egyházközségi levéltárban lenne, de valamely okból ide került.⁵³ A harmadik szekrény tele van még szintén rendezetlen újabbkori (kb. 1876-tól) iratokkal; eredetileg ezek eleinte az Átányi-féle rend szerint, később *gyűlési, gyűlésen kívüli, bírósági, pénztári, iskolaszéki elnöki, missziói tárgyú iratokra* széttagolva alkottak csomagokat. Ezeknek rendje, tekintve, hogy egy-egy kisebb csomagon belül az eredeti ügykezelés egymásutánja legtöbbször megvan, könnyen helyreállítható. Ezek az újabb iratok mint kurrenszek az esperesnél voltak. Mikor azután már túlságosan megszorodtak, akkor összecsomagolták őket, és beszállították Beregszászba a levéltárba. Ebben az újabb anyagban sok olyan van, ami a *Levéltári Szabályrendelet* értelmében kiselejtezhető.

A negyedik szekrény mindenekelőtt a megmaradt Jegyzőkönyveket foglalja magába. Megvan az I-nek két másolati példánya (az eredeti elveszett), a már többször említett tűzvész által megrongált II.-nek maradványai és az ezekről készült másolat,

⁵¹ A fedelek nagyrésze a régi. Ezekre a szöveg ez: „... jegyzőkönyvhöz tartozó csomag ... (évszám)”. Az időrendi határok: III. Jkv. 1752—1798, 1799—1800, 1801—1806, 1807—1810, 1811—1813, 1814—1815, IV. Jkv. 1816—1817, 1818—1819, 1820—1821, V. Jkv. 1822—1825, 1826—1829, 1830—1832, VI. Jkv. 1833—1835, 1836—1837, 1838—1839, 1840—1842, VII. Jkv. 1843, 1844—1845, 1846—1848, 1849—1854, VIII. Jkv. 1855—1858, 1859—1860, 1861—1863, IX. Jkv. 1864—1865, 1866—1867, 1868—1869, 1870—1871.

⁵² A megmaradt fedelek felirata: „Gyűlésen kívüli ügyekre tartozó irományok... (név) esperes idejéből... (évszám)”. Az időhatárok: 1695—1707, 1797—1812, 1812—1836, 1835—1849, 1850—1851, 1852—1853, 1854—1856, 1857—1859, 1860—1863, 1864—1866, 1868—1869, 1869—1871, 1872—1873.

⁵³ Pl. a barkaszi református egyház protocollumának indexe.

a III. Jegyzőkönyvből Széles András által készített jegyzetek, a „Kondoriano Kőmleianum Tractuale Protocollum Lajstroma,”⁵⁴ a IV. Jegyzőkönyv (1814—1821), az 1833-tól 1844-ig tartott gyűlések ideiglenes jegyzőkönyvei 11 füzetben,⁵⁵ a VI. Jegyzőkönyv (1833—1843), a VII. Jegyzőkönyv (1843—1854), a VIII. Jegyzőkönyv (1855—1864), végül a IX. Jegyzőkönyv regeszlaszerű tárgymutatója (1864—1875). Ezután Átányi inventáriumának és elenchesének töredékei következnek. Átányi az ő általa rendezett teljes anyaghoz elkészítette az inventáriumot és elenchust, külön erre a célra nyomtatott nagyívrét méretű űrlapokon. Ebből sajnos, csak néhány lap maradt meg. Szerencsére azonban Átányi minden jegyzőkönyvhöz csinált egy a jegyzőkönyvhöz csatolt kis indexet is; ezek pedig mind megvannak.

A jegyzőkönyvek után következik mindaz, amit „egyéb levéltári anyagnak” neveztünk az osztályozásnál. Ilyenek: felsőbb hatóságok rendeletei, egyházmegyei használatra különböző címen felfektetett jegyzőkönyvek (*A vallás tárgyában kiadott kiadott királyi parancsolatok, magyar királyi helytartótanácsi intézmények joglata... Tiszántúli egyházkerületi és beregi egyházmegyei... határozatok; Constitutiones venerabilis superintendencie Transilbiscanae... 1762; Syntagma hoc Pro. V. Tractu Beregiensi ex publica determinatione colligi et describi curavit Samuel Szilágyi superintendens...; az 1791 budai zsinat kánonai; Processus Sinaiani; A beregi tiszteletes tractus praerogativainak és nevezetesen azon t. tractus ordinatiojábéli jussának defenzája...; 1813, 1814, 1815... eredeti superintendenciális rendelkezések... [több füzet, egészen az 1829. évig]; Protocollum... continens regia mandata...; királyi rendeletek 1826-tól; esperesi pro memoriale 1790—1810; Emlékkönyv az exmissionale és mensale bejegyzésével 1833-tól; népiskolai kimutatások 1864—5; iktatókönyvek [a legkorábbi 1881-ből való], pénztárkönyvek 1833-tól kezdve), az egyházmegye történetére vonatkozó összeállítások, kéziratok (Széles András kéziratosa egyházmegyetörténete 1812-ből; Átányi Dániel esperestörténete; a Beregi Egyházmegye Emlékkönyve két részének conceptusa; Átányi Dániel vegyes feljegyzései az egyházmegye történetéből; kimutalás az egyházmegye rektorainak könyvállományáról a XIX. sz. elején; a traktus egyházainak története, stb.), végül pedig olyan iratok, amelyek nem az egyházmegyei, hanem egyik vagy másik egyházközségi levéltárba tartoznának, de valamely módon idekerültek.⁵⁶*

⁵⁴ Vagyis a III. Jkv.-é. Balajthy József 1827-ben készítette. A III. Jegyzőkönyv négy évvel ezelőtt még megvolt, legutóbbi látogatásom alkalmával azonban nem találtam.

⁵⁵ Fentebb említettük, hogy a Széles-féle ellentétek miatt nem tudtak 11 évig jegyzőkönyvi tisztázatot csinálni.

⁵⁶ A Barkaszi Izraelita közönség születési, halottak, házasságok anyakönyve, 1853; Epitome legum scholae Variensis... 1741. stb.

Ennyit adhattam elő vázlatosan a beregi református egyházmegye levéltáráról, történetéről és jelen állapotáról. Az elmondottak bizonyosságot tesznek afelől, hogy bár sok nehézkesség, halogatás, érzékenységből fakadó ellentét volt tapasztalható az egyházmegye és lelkipásztorai részéről a levéltár ügyeinek intézése terén, egymásután akadtak olyan széleslátókörű, megfelelő tudományos képzettségű lelkipásztorok, akik a levéltár értékének és fontosságának teljes tudatában annak anyagát nagy buzgalommal és szép eredménnyel rendezték, őrizték és dolgozták fel. Széles András, Vekérdi Nagy Mihály, Bari Sándor, de mindennekfelett Átányi Dániel állanak ezeknek az élen, mint a beregi levéltár leglelkesebb és legáldozatosabb munkásai.

A levéltár, amely kétségkívül egyik legértékesebb anyagú magyar református egyházi levéltárunk, ma további rendezést kíván, helyiségének javítását, biztonságosabbá tételét. Ehhez az illetékesek fokozott áldozatkészsége szükséges. Az a meggyőződéssem ugyanis, hogy a levéltár ügyét nem lehet egyszerűen megoldani azzal, hogy az anyagot beszállítják az egyházkerületi levéltárba. Ott kell maradnia Beregszászban, az egyházmegye székhelyén, mint a *genius loci* örök táplálójának és az egyházmegye egyháztörténelmének iránt érdeklődő lelkipásztorai számára mindenkori tudományos forrásnak. Ehhez viszont állandó gondozóra van szükség, mégpedig nem egy Beregszásztól távol lakó lelkipásztorra — amilyen általában az egyházmegyei levéltáros lenni szokott —, aki talán látszólag tud rendet tartani az anyagban, de rendszeres tudományos munkát a levéltárban nem tud végezni, sem az anyagot nem tudja rendszeresen a tudományos kutatás rendelkezésére bocsátani, hanem *olyasvalakire, aki egész munkaidejét és egész munkarejét a levéltárnak adja*. Tökéletesen elegendő lenne erre egy rendes segédlelkészi állás megszervezése, amelyet egyháztörténettel foglalkozó végzett teológussal kellene betölteni. Ha egy ilyen fiatalember két-három évet eltöltene a levéltárban, lelkészi pályáján semmiféle hátrányba nem kerülne, a maga elkövetkezendő tudományos kutatásai számára viszont megbecsülhetetlen gyakorlatot szerezne, egyúttal kitűnő forrásanyagot is gyűjthetne össze, a levéltárat pedig megfelelően gondozná és tartaná rendben. Mindez természetesen nem ideiglenes, hanem állandó szükséglet, hiszen a levéltár állandóan gyarapszik, de még mai állapotában is évtizedes tudományos munka lehetőségeit rejti magában.

Harsányi András.

A HEVESNAGYKUNSAGI REFORMATUS EGYHÁZMEGYE LEVÉLTÁRA.

Valószínűleg felesleges fáradság egy kisebb hatókörű közület, mint egy egyházmegye vagy akár vármegye levéltárában olyan döntő jelentőségű dokumentumokat keresni, melyek századokra visszamenőleg eloszlatni hivatottak a mult egyre sűrűbb ködét. Nemcsak, mert a viharos századok során vagy az egyházmegyei közélet szervezeti rendje szerint esperes-változáskor, mindannyiszor kényszerű költözködésnek kitett levéltárban sok érték elkallódott, hanem mert ilyen régi különlegességek, vagy egyáltalában levéltári anyagul szolgáló iratok eredetileg sem voltak az egyházmegyék tulajdonában. Nem pedig azért, mert maguk az egykorú közjogi s belkörü életviszonyok nem is kívánták az írásbeliség gyakorlatát, sem a kitermelt iratok levéltár-szerű megőrzését. Az ügyigazgatás kezdetben patriarchálisan, *ad personam* folyt, az egyházmegyén csakúgy, mint a sok tekintetben például szolgáló vármegyén, előbb minden írásbeliség mellőzésével, majd megelégedve annyival, hogy az esperes vagy *assessoratus*, ismét hasonlóan az alispánhoz vagy vármegyei *sedriához*, egyetlen jegyzőkönyvet, „omniariumot”, „Traktus Matrikuláját” vezetett, feljegyezve abba mindazt, ami az egyházi élet folytonosságához s jogbiztonságához elengedhetetlenül szükségesnek látszott. Következőleg, ha egy ilyen minden könyv betelt s elkallódott, vele veszendőbe ment minden, amit ma egy levéltárban felfedezni szeretnénk. Külön álló akta-szerű ügykezelést igénylő adminisztráció bevezetésének kezdetét azután, legalább is az egykori török hódoltsági területeken, csak a Lipót-féle abszolútizmus korától számíthatjuk tömegesebb mértékben, mikor hova-tovább a politikai rezón programjába tartozott, esetenként külön rendeletek útján kormányozni, majd ennek az akta-gyártásnak végérvényes rendszerré kiépülése az 1724-ben felállított helytartótanács működésének megkezdésével esik egybe — egyházi vonatkozásban is. Sőt egy mai fogalmaink szerinti levéltár kialakulását az egyházmegyékben még azután is késleltette az ellenreformációs üldözés, mert egyoldalúlag csak az állami közhatóságoktól leérkezett *intimatumokat*, *resolútiókat*, *explanatiókat* őrizgették szorgosan a

lelkészek, mint megannyi élő jogforrást, a leendő levéltár magvával, — ellenben az egyházmegye beléletére vonatkozó ügyiratok szaporftását, nemcsak az egykorú jogviszonyok nem tették szükségessé jó darabig ezután sem, hanem azok őrzgetése veszedelmessé is válhatott volna, mivel mindmegannyi irat annak az egyházmegyei közéletnek adta bizonyosságát, mely egyházmegyei közéletet az ellenreformációs államkormány önjogú közületnek nem ismert el. Mikor azután Mária Terézia korának utolsó szakaszában, majd az állami tolerancia bevezetésével az egyházi közélet szabadsága kivirult, a szervezeti élet is megszilárdult, akkoriban születtek meg valójában az egyházmegyei levéltárak (a Sinai-féle harcok, budai zsinat, 1803-tól közegyházi statisztikák készítése, nálunk 1813-tól a fegyelmi eljárás perrendtartása, stb.).

Mindezt illusztrálja a hevesnagykúnsági egyházmegye levéltárának keletkezése s tartalmi állapota is.

Egyházmegyénkben az első „Traktus Matrikulája”, melyet már az 1567-iki debreceni zsinat határozata szerint is az egykorú közigazgatás egyetlen írásbeli kívánalmaként az esperes vezetett és amely az egyházmegye életének első másfél százada alatt sem rugott löbbre, egyetlen kötetnél, — még 1705-ben, a kúnhegyesi lelkésznek, mint akkori esperesnek, a rácsok elől Rakamazra menekülése alkalmával elveszett. Mikor 1712-ben az új esperes, az egyházmegye restaurálásához fogott, első dolgának szintén egy ilyen mindenes könyv felfektetését ismerte, de ismeretlen módon s időben, ez is elkallódott, sőt már a mi korunkban ment veszendőbe a harmadik *omniarium* is, mely az 1756—1822. évekről szólt. Viszont annál dícséretesebb dolog, hogy a külön álló okiratok megőrzésére nagyobb gondot fordított egyházmegyénk, még pedig az államhatósági eredetű iratokat illetőleg mindjárt az 1691-iki *Explanatio Leopoldina* óta, míg a belkörü ügyiratok gyűjtése s megőrzése az 1770-es évektől vette kezdetét. Marjay Albert új esperes már 1798-ban jónak látta azzal kezdeni szolgálatát, hogy az addig gyűlt anyagot tárgyszerűen s lelkiismeretes pontossággal katalogizálta s azontúl mindig a legpontosabb leltár mellett ment át az egész anyag egyik esperes kezeléséből a másikéba. Így azután nem esoda, hogy már 1825-ben arról kellett gondoskodnia az egyházmegyének, hogy folytonos költöztetésének elkerülésére állandó helyen maradjon a levéltár. E célból a központi fekvésű, fényes karcagi egyház felé fordult a figyelem s 1825-ben megkérte a traktus a karcagiakat, hogy nagy, térös „consistorialis házukban” adjanak helyet a levéltárnak, bizton remélve, hogy „e részben a karcagi ekklesia oly emlékezetessé kívánja tenni consistorialis házát, mint a régi Róma az ő Capitoliumát”. A jó reménység be is telt s azóta mind e mai napig a karcagi falak őrzik a levéltárt. Sőt, hogy e tekintetben alighanem az ország összes egyházmegyéinek levéltárát megelőzze a heves-

nagykúnsági, nemcsak elég korán megszabadult ilymódon levéltárunk legnagyobb veszedelmétől, a költözködéstől, hanem még ugyanazon évben, az összes akkor még megvolt *omniarium* s különálló ügyiratok belüsoros tárgymutatóját is elkészítette az egyházmegye Laczka Ferenc és Úy Péter nagykúngerületi esküdtelkekkel, amely „Rávezető” egyben némi tájékoztatást nyújt az azóta elveszett *omniariumok* tartalmáról is. A levéltárat egyébként azután is az esperesek kezelték vagy inkább kezeltették karcagi lelkészekkel vagy tanítókkal, mígnen 1873-ban az egyházmegye Madarász Imre nagynevű karcagi lelkészt hivatalos levéltárnokká megválasztotta s azóta is ez a tisztség hagyományosan valamelyik karcagi lelkész megtszittetésére szolgál. Madarász azután 1875—76. években 3824 ügyiratot (egy kötet jegyzőkönyvet egy számnak számított) katalogizált s nagy buzgalommal szedett olyan rendbe, amely a későbbi levéltárnokoknak is mintául szolgált s lényegében ma is ebben a rendben van a levéltár. Madarász után érdemes még a feljegyzésre utóda, a másik karcagi lelkész, Hajnal Elek szolgálata 1885-től, majd 1905-től Fazekas Gyula, végül 1925-től Szombati István szintén karcagi lelkészek hűséges levéltárnoksága.

A levéltár mai rendjének megteremtője, Madarász Imre, bár ismerte s figyelembe vette Révész Imrénének a levéltárak rendezéséről megjelent útmutatásait, lényegében mégis önkényesen járt el. Nem volt szakképzett férfiú s így az anyag tartalmát s jelentőségét nem igen ismerte, következésképp a legegyszerűbb rendszert választotta ugyan, de az a gyakorlatban mégis komplikálttá vált. Nevezetesen az iratokat — miközben egyellen akármilyen terjedelmes jegyzőkönyvet vagy egybefűzött különböző irattömeget is egyellen iratnak vett — egytől 3824-ig folytatólágon sorszámozta meg, a legpontosabb (év, hó, nap) időrendi sorrendben és az így megszámozott iratokat 14 csoportba osztotta be úgy, hogy az egyes csoportokba soroltak nem kezdődnek újból az egyes számon, hanem az egésznek sorszámozása folytatólágon, viszont a csoporton belül mindenik csoport darabjainak időrendje (ügyiratok keltezése) előlről kezdődik. Ennek azután az lett a következménye, hogy Madarász utódai, a később beérkező anyagot nem iktathatták a tárgy szerint megfelelő csoportba, hanem azokat tovább sorszámoztlák 3825 számtól kezdve s az iratokat rakták egymásra. Később valamelyik levéltárnok úgy próbált segíteni azután a dolgon, hogy az összes anyagot a közegyház és az egyes kebelbeli gyülekezetek nevével ellátott külön fiókokba szétrakták, következésképp a katalógus alapján egyetlen irat sem található meg egykönnyen, kivált, mert már Madarász sem vont szoros határt az egyes csoportok között, hanem sok olyan iratot sorolt egyikbe, ami a másikba kívánkozik, de meg az egykorú ügykezelés szerint egyetlen iratban két-három különböző ügyről is lévén szó, a végén zürzavar támadt. Legutóbb azután az 1941. évi konventi *Levéltári*

Útmutató 25. §-a alapján annyiban helyreállítottuk a Madarász által felállított rendszert, hogy az egész anyagot az egyszerű sorszámolás szerint, pontosan ugyanazon sorrendben helyeztük el a szekrényekben. Így legalább az elenchus alapján bármely irat könnyen megtalálható. Az ezután beérkező iratok is folytatólagos sorszámossal láttatnak el s helyeztetnek egymás után sorba. Különben Madarász betűrendes tárgymutatót is kezdett vezetni, melyet utódai mind e mai napig vezettek s vezetnek.

Ami már most a legfontosabbat, a levéltár tartalmát illeti, mint fent vázoltuk, a közel negyvenezer iratot tartalmazó levéltárunk nem dicsekedhetik valami régi rendkívüliségekkel. Itt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy mindez éppen nem von le semmit sajátos értékéből. Ma már Isten odáig szélesítette a történettudomány látkörét, hogy egy szűkebbkörű helytörténet jelentőségét nem a szerint mérjük, hogy mennyi abban az országos jelentőségű pozitív-racionalista esemény, következőleg egy kis egyházmegyei levéltár anyagának értéke sem attól függ, hogy milyen régi s milyen jelentőségű eseményekre derít rendkívüli fényt, hanem hogy magának az egyházmegyének belső életében, annak a tájnak s helynek sajátosságait hogyan, milyen mértékben világítja meg s hogyan tükrözi vissza az egykorú országos vonatkozásokat a maga egyszerű, szűkebb körében. E tekintetben viszont, ha csak az utóbbi 150—200 esztendőre visszamenőleg is, dús erű kincsesbányát jelent levéltárunk, éppen ama 150—200 évre visszamenőleg, amely kornak egyenes leszármazottja a mi korunk s amely anyag ismeretében sok mai tévedés, hiú révedezés vagy javítani akaró jó szándék válik gyökeresebbé s eredményesebbé vagy minden kár nélkül tűnhetik le a mai napi-rendről.

A Madarász által megfogalmazott című s általa felállított csoportok szerint, a levéltár 1870-ik évig terjedő anyagának tartalma a következő:

I. Vallásügyekben kelt *intimatuumok*, *resolutiok* és *repraesentatiok*. Közöttük az első persze az 1691-iki *Explanatio Leopoldina* egy másolati példánya, hozzáfűzve az 1753-ik évig kiadott egyéb kancelláriai s helytartótanácsi leiratok s rendeletek másolatai (*Carolina resolutio*, stb.), azután a tiszántúli kerület vagy a debreceni kollégium élenjáróinak *instantiai*, *deklaratiói* 1753. és 1759. évekből. Mária Terézia rendelete Barkóczy hercegprímáshoz a közoktatás rendezése tárgyában 1763-ból, majd a filiák, a heidelbergi káté, a *legatio*, a házassági bíraskodás, áttérési s hasonló ismert ügyekben leérkezett kormányhatósági leiratok következnek, természetesen II. József türelmi s házassági rendeletével, valamint II. Lipótnak a vegyes házasságokról szóló 1792-iki törvényt magyarázatával együtt, de ide kerültek azon kormányhatósági leiratok másolatai is, melyek egykori nagynevű espere-

sünnnek, Lévai Bálintnak egyéni üldözésére vonatkoznak az 1778. évből, miután Lévai kora ifjúságában nemcsak áttért reformátusnak, de semmiféle vármegyei s egyéb hajkeverés abban sem akadályozhatta meg, hogy korának egyik legderekabb református lelkésze s esperese legyen. Ez *intimatumok* jelentőségét nem szükséges e hasábon bővebben kiemelni, csak még annyit, hogy levéltárunk eme természetszerűleg legrégebb s legféltebb módon őrzött részét ma is nagyszerűen kiegészíti, jelenleg a mezőtúri egyházközség levéltárát gazdagító azon vaskos *protocollum*, melybe a legpontosabban s nagy rendben be vannak másolva 1691—1774. évekről szinte az összes odajutott „Mandata Regia Intimata” s amely jegyzőkönyv alighanem messze földön pártját ritkítja.

II. A hajdani tiszvársi református eklklésia anyakönyve. A 32-ed rét alakú anyakönyv Madarász szerint, méltán külön csoportot érdemelt, mert az egri püspök-főispán, mint földesúr, által tervszerűen elpusztított s szétzavart egyházközségünk élete 1767-ben végleg befejeződve, így legalább örök emlék állíttatott egyházmegyénkben a barokk ellenreformáció ez egyetlen „sikerének”. Különben az egyetlen kötet anyakönyv 1719. évvel kezdődik, tehát legrégebb anyakönyveink közé is tartozik.

III. Különböző, egyeseket, egyházakat, s az egész egyházmegyét érdeklő s különösebben az esperesi naplóhoz tartozó ügyiratok. Ez a legterjedelmesebb része a levéltár 1870-ig terjedő részének, miután Madarász idesorozta mindazon darabokat, melyekkel nem tudott egyebet csinálni, úgyhogy maga ez, az összesen 3824 darabot számláló anyagból, 3061 darabot magába foglaló egyetlen csoport is több egymástól élesen különböző fasciculusra volna osztható. A legelső darab a *Pesti Commissio* 1721-iki tanuvallomási jegyzőkönyvének, a kir. *Curia* által 1765-ben kiadott s hitelesített másolata, a hevesnagykúnsági egyházközségeknél 1681. előtti létezéséről s annak igazolásáról. Az egykorúak előtt megvolt a maga jelentősége ennek a vizsgálatnak, bár, hogy csak 1765-ben kértek arról másolatot, mutatja, hogy addig is megvoltak nélküle, viszont ma nagyszerűen tájékozódhatunk az 1721-ben lefolytatott vizsgálatból arról, hogy a nagy romlás után hány s mely gyülekezeteink kezdtek új életet a traktusban. A továbbiakban azután ez a csoport túlnyomó részt, a mindenkori egyházmegyei közélet két legsűrűbben előforduló tárgy köréből tartalmaz ügyiratokat: a behivatalnokok elhelyezésével s javadalmi kérdéseivel kapcsolatban, amelyek egyben a fegyelmi ügyeket is jelentették és pedig 1774-től eléggé folytatólagosan. Ezekből viszont az egyes helyi gyülekezetek, de magának a traktusnak multja is nagyszerűen rekonstruálható, mert ezekkel az akkor is legégetőbb kérdésekkel kapcsolatban könnyű bepillantás nyerhető a változó idők erkölcsi s anyagi érték-

viszonyaira, a hétköznapi élet hajszálgyökereire. De ezekkel vegyest igen értékes megnyilatkozásokat tartalmaz még a levéltár az egykorú világnézeti, szervezeti problémákkal kapcsolatban is, így a Sinai-harc, a budai zsinat, az 1818—1822-iki tiszántúli átalakulás, az országosan is páratlan 1848-iki kebelbeli átalakulásunk személyes résztvevői, illetve alkotó tagjai részéről, amelyek az egyházi közigazgatási jog- s alkotmánytörténet keretében méltán külön feldolgozást érdemelnek.

IV. Egyházmegyei, egyházkerületi, főiskolai, gyámintézeti s egyházmegyei könyvtárt illető számadások. Minthogy általában éppen 1870-ig, egyházi életünk anyagi feltételei, a hívek közvetlen áldozatkészségéből táplálkoztak: a lelki viszonyokat illetőleg is talán ez a legbeszédesebb anyagot tartalmazó csoport. Az egyházmegyei közigazgatási pénztár naplói 1779-től folytatólagosan megvannak, kivéve az 1825—1844 évekről szólókat, melyek ismeretlen időben s módon veszttek el, de megvannak folytatólagosan a gyámintézeti számadások is, úgyhogy magában véve ez a csoport is felbecsülhetetlen értéket képvisel a kutató előtt.

V. *Superintendensi* s esperesi körlevelek. Az egész anyag 1783 évvel kezdődik és az 1824—1848. éveket kivéve, megszakítás nélkül tartalmazza ezeket a körleveleket, melyeknek ismerete nélkül nagy tájékozatlanságra volnánk kárhóztatva az egyéb anyag s az azokban előadott intézkedések terén. A hiányzó rész valamelyik egyház körleveles jegyzőkönyvéből könnyen pótolható, ez esperesi körlevelek viszont pótolják a hiányzó egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyveket, mert legnagyobb részük a közgyűlési határozatok folyamánya.

VI. Statisztikai kimutatások. A korabeli gyülekezetek népmozgalmi statisztikáját tartalmazza folytatólagosan 1811. évtől 1829-ig, azután ismét 1849-től, de közbe a hat nagykún városról már 1784-ből, 1791-ből s 1804—1809-ig is van statisztika.

VII. Kánonszerű egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Ezek 1791. évvel kezdődnek és a hiányzó 1823—1848. évekről szólón kívül, megszakítás nélkül megvannak. Minthogy pedig az 1881-iki zsinati határozatok előtt a *Canonica visitatio* sokkal személyibb s általában sokkal több jelenségre kiterjedő volt, mint később, e jegyzőkönyvekből az egész egykorú gyülekezeti élet s a belhivatalnokok leghitelesebb, mert saját bevallásukon alapuló életrajzai is, szinte maradéktalanul rekonstruálhatók, vagyis éppen az egyházi közélet szabadságának helyreálltától a mai napig változatos közéletünk menete nyomon követhető belőlük, kivált, ha a hiányzó részt kiegészítjük a közgyűlési jegyzőkönyvekben irottakkal, — egyben nyomon követhető mai (vagy tegnapi?) egyházi életünk minden irányú eredőjének kialakulása is.

VIII. A *canonica visitatio* alkalmával beadott iskolai *specimenek*, tantervek és iskolai értesítők. A magyar református, ki-

vált népiskolai neveléstörténet még nincs megírva, amelyhez pedig ez a csoport is szolgáltatna beszédes adatokat. Kezdődik az 1796-iki legelső tiszántúli kerületi nép- és középiskolai tanterv egy egykorú másolati példányával, a helyi körülményekhez alakítva és folytatódik az anyag az összes kebelbeli iskolák egybefűzött tananyagbeosztásaival 1843-ból, pontosan mutatva iskoláink haladását vagy stagnálását az 1796-iki útmutatás óta. Azután az 1851-iki tananyag s népesedési kimutatások következnek és 1863-tól folytatólagosan azok az összeírások, melyek világos képet nyújtanak partikuláink s népiskoláink és velük a Nagyalföld közepének, színmagyarságunk kultúréletének útjáról, de mindenekfelett egyházunk elévülhetetlen érdemű úttörő munkájáról is.

IX. Esperesi naplók. Egyetlen kötetben Ercsey Dániel nagynevű esperesünk egykorú munkáját bizonyítja az első kötet 1801—1805. évekről, mivel akkoriban a hivatali napló alatt valóban nemesak szákszavú iktatókönyvet, hanem valóságos naplószerű feljegyzések tömkelegét is értették. Ezek a bejegyzések, a korabeli egyik legintelligensebb fő magasabb szemszögéből derítenek világosságot az eseményekre, úgyszintén a következő kötetek is 1849-től, a Bach-korszak, a patens-harcok, a baljóslatúnak feltűnt kiegyezéses idők stb. napjaiból.

X. Konvencionálisok. E csoportba foglalnak helyet az egyes gyülekezetek belhivatalnokainak eredeti díjlevelei külön íveken, miután az omniáriumok ideje, melyekbe egyre-másra bejegyezte ezeket az esperes, lejárt. Sajnos, e beszédes díjlevelek csupán 1809., 1832., 1841. és 1859. évekről maradtak fenn csoportosítva s a későbbiek az ügyiratokban elvegyülve, de ennyi is elég a helyi gyülekezeti élet egyik legnyomósabb megnyilvánulásának, a lelkeszi javadalom kialakulásának szemléletéhez. Ezekből bányászható ki ma is a nagy probléma gyökere: mennyiben van joga s mennyiben örök kötelezettsége a gyülekezetnek a lelkeszi stb. javadalmakkal szemben.

XI. A hevesnagykúnsági egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyvei. Ez a legszomorúbb csoport, mert ebből hiányoznak a régi *omniáriumok*, melyekről Madarász már mit sem tud, de innen veszett el az első tulajdonképeni közgyűlési jegyzőkönyv is, amely 1756. november 29-én kezdődött s 1822. január 9-én végződött s amelyet Madarász még hűségesen őrzött. Azután 1822. szeptember 29-től mind e mai napig megvannak a jegyzőkönyvek, melyek változó idők változó viszonyait ma is híven tükrözik anynyival inkább, mert még az 1848-ban tartott lelkes gyűlések jegyzőkönyvei sem semmisítették meg úgy, mint Haynau gondolta s kívánta.

XII. *Superintendentialis* kiadványok, felsőbb rendeletek, egyházkerületi végzések és jegyzőkönyvek. Végrehajtására vagy

közírré tételére az espereshez leérkezett egyházkerületi közgyűlési határozatokat tartalmaz 1825-től folytatólágosan s anyaga s jelentősége voltaképen az V-ik csoport anyagával egybevágó.

XIII. Kormány-lapok. 1850-től 1855-ig jónak látta az egyházmegye vagy tulajdonképen ilyen nem léteben az esperes, a Bach-kormány hivatalos lapjának budai német nyelvű változatát jártni, amely hat évfolyamot azután, szépen bekötve az egyházmegye, mint az atyák hősi kiállításának egyik szomorú emlékét, a levéltárban megőrizni rendelt.

XIV. A testvéri egyházkerületektől s egyházmegyéktől küldött és tanügyi bizottsági jegyzőkönyvek. 1861-től kezdődik a címben megjelölt nyomtatott anyag, sajnos, nem teljes sorozatokban, hanem több-kevesebb megszakításokkal.

Végül megemlítendő még ugyancsak a levéltárban a nagy rendben katalogizálva kezelt egyházmegyei könyvtár is, amely 1849-ben egyik kebelbéli derék lelkész, Mikolay József végrendeleti hagyományából keletkezett s a maga korában, amidőn a könyveszerzés, kivált hazánkban különleges nehézségekkel küzdött, e téren a karlársi segíteni akarás jószándékával, egyes kebelbéli lelkészek szórványos további adományából szaporodott. Mivel azonban gyorsan kitűnt, hogy a heterogén területeket magába foglaló egyházmegye egymástól távolfekvő gyülekezeteinek lelkészei s a könyvtár karcagi székhelye között a közlekedés nagy nehézségekkel küzdött, már 1875-ben úgy határozott s cselekedett az egyházmegye, hogy a könyvtár görög-latin klasszikus műveit szétszította a kebelbéli három gimnázium között s a maradvány azóta is érintetlenül áll a levéltárban. Ez a maradvány könyvtár, amely 78 műből s 181 darabból áll a szokott reprezentatív kiadványokon kívül, ma már inkább csak múzeális értékű s hivatásának ma is csak akkor felelne meg, ha a könyvek ismét szétszételnének olyan nagy országos gyűjtemények között, melyek kiegészítésére használhatóknak mutatkoznak. Egyébként ez a könyvtár is nyilván mutatja, hogy korának lelkésze miből táplálkozott s táplálta nyújt. A könyvtár állaga Kálvin 1559-iki *Institutio*jának eredeti, első kiadású példányával kezdődik, s Marlortus genfi kiadású 1585-iki magyarázatos Bibliájával folytatódik, majd sorra kerülnek a régi debreceni tankönyvek: *Lisznyai K. Pál, Pictet, Stosch*; néhány *Elzevir*-kiadás: G. Pasor *Manuale Novi Test.* Amsterdam 1633; Q. Curtius Rufus *Historia Alexandri Magni.* Amsterdam 1664.; de főként bibliai exegetikák, archeológiák, kommentárok, *dictionariumok*: C. Ikonius, M. Polus, *Mansu-Calmet, Ravanellus, Hoombeek, Hirthius, Miller, J. D. Michaelis, Romey, J. A. Danz, Stock* és az 1768-iki kiadású Geleji-kanonokon kívül predikációs kötetek, mint a 20 kötetes bécsi 1798-iki *Predigten auf alle Sonntagen*, igen vegyes tartalommal s kora-romantikus racionalistasággal, majd Kamarási

Györgytől Szikszai Györgyig és Szikszai Benjaminig, azután Péczeli József, Hunyadi Ferenc, Salzmann Blair, Zollikofer s a szintén elmaradhatatlan Turretin, van Alfen s G. H. Lang következnek, Kolmár Józseffel együtt, sőt Hobbes önéletrajza 1680-ból és egy névtelenségbe burkolózott író támadásai a szabadkőművéség ellen Bécsben 1786-ban...

Tóth Dezső.

EGYHÁZTÖRTÉNETI IRODALOM.

Magyar református templomok.

Néhány megjegyzés a Kováts J. István által szerkesztett „Magyar református templomok”¹ gyűjtemény cikkeihez.

Mikor az ember e két-kötetes, hatalmas terjedelmű és szép kiállítású könyv elolvasása után ítéletet akar alkotni róla, két, egymással ellentétes megállapításra jut. Ugy érzi egyrészt, hogy sok vonatkozásban elhibázott és helyenként módszertelenül megalkotott munka, az a tény azonban, hogy megvan, alkalmat ad arra, hogy az eddigi irodalom összességébe beállíttassék és az általa kitűzött cél elérésére helyesebb irányelvek kidolgozását lehetővé tegye. A mű megmutatja, milyen nagyfokú az érdeklődés a téma iránt mind a munkatársak, mind a mű megjelenését lehetővé tevő olvasók részéről; s bár olyan problémához nyúltak a mű dolgozótársai, amelyet megnyugtatóan megoldani nem tudtak, dolgozatalkkal és a között sok képpel igen eszméletű munkát tettek mind a szaktudomány, mind a nagyközönség elé.

A kiadvány tizenhét szerzőnek a magyar református templomról írott dolgozatait foglalja magában. Hogy mit jelent a református, főleg a falusi református templom a magyarság számára, azt beszédesen bizonyítja az elmúlt két évtized az elszakított magyarság életében: a templom volt a magyarság lelki és szellemi központja. A templom sokféle vonatkozása magyarázza azt, hogy a kérdéshez annyi különböző szakember szól hozzá, hiszen a templom közvetlenül érdekli a teológust, az építész-mérnököt, a folkloristát, a költőt, a hívőt, az egyháztörténészt és nem utolsósorban a művészettörténészt, különösen az egyházművészettörténészt.

Az alábbi megállapítások csak e két utóbbi szempontra vonatkoznak. Elsősorban a stílusok formai fejlődését, különböző szellemi irányát és a liturgikus életnek bennük való visszatükröződését vizsgáljuk majd.

Általános művészettörténeti szempontból tény, hogy felekezeti ala-

¹ Református templomok. Főszerkesztő Kováts J. István. Budapest 1942., Athenaeum. 1—2 kötet. 4 levél + 1—338 l. + 3 levél + 359—734 l. Számos képpel.

pon kielégítő eredményt elérni nem lehet. Az összehasonlítást tágabb térre kell kiterjeszteni, magára a templomra, s amennyiben mégis valamilyen korlátot kell vonni, akkor helyesebb, ha azt egy országon, egy nemzeten belül, esetleg valamely művészettörténelmi korban állapítjuk meg. Az egyik dolgozaton — a Korompayén — végig érezni lehet, mennyire nem kielégítő a stílustörténelmi leírás, ha az mellőzi az egész nem református anyagot.

Ravasz László dolgozata csupa fontos megállapítást tartalmaz és igen értékes felfogást nyújt. *Kováts J. István* tanulmánya érdekes képet közöl: a kemsei, legutolsó — 1913-ban sajnos lebontott — magyar „talpas” templomét.²

Medgyaszay: Templomstílusok című cikkéhez lenne a legtöbb hozzászólásunk. Ókeresztlyén stílus a szó tulajdonképeni értelmében nincs. Az első századok nem mutatnak még kész stílust, a nyugati egyházművészetnek kezdetei bontakoznak ki csupán. Az sem állítható, hogy a román stílusnak nincs aránya és szabálya. Nem mondható, hogy e stílus elvonja a figyelmet „a földiekre a magasságba fejlődés felé”; inkább reálisan, nyugodtan, józanon e földön marad. A gót stílusnál a függőleges főirány és a csúcsíves keresztbordaboltozat mellett nem emeli ki a dolgozat írója a főjellemvonást: a tömör falak felosztását konstruktív tartó és mellékes díszítő-töltő elemekre. A renaissance építőművészei éppen nem a keresztlyén ókorra, hanem a pogány ókorra gondoltak! — A limburgi dóm nem tipikus példája a román bazilikának, hanem mint mintaképe, a laoni katedrális, inkább a kezdő gót stílusnak egyik fejlődési fokozatát mutatja.

A középkor templomaival kapcsolatban megjegyzendő, hogy a régi templom szerkezeti részei: a hajó, a szentély és a torony. Régen liturgiailag a szentély, a templom reformátussá válása után egyedül a hajó lesz fontos, illetve a lutheri és anglikán egyházban az oltár liturgiája számára a szentély még bizonyos jelentőséget őrzött meg. A középkorban általában a szentélynél kezdték meg az építést, keletről-nyugatra. A felszenteléskor a szentély felszentelése volt az irányadó: a felszentelt szentélyű, de egyébként még befejezetlen templomot már használhatták. A középkori templomban a szentély és hajó között fontos összekötő rész a diadalív, amelynek liturgikus szempontból is jelentősége van; gyakran ott áll az *altare sanctae crucis* (laikusok főoltára), felette a diadalkeresztrel.

Az olasz templom fő típusa a bazilikális szerkezet, főképen három apszisszal (Lombardia: a ravennai típus: kereszthajó nélkül). Világos téráttekintés, sokáig nyílt tetőszék, korai boltozat, különálló *campanile* jellemzik. A gótika csak későn és redukált olaszos formában jelenik meg.

Délfranciaország a román stílusnak igazi otthona és sokáig meg-

² Az ilyen templomok összerakható fagerendázatból és könnyű kitöltő anyagból álltak, úgyhogy szállításuk nem volt nehéz.

örzője; vidékenként különböző a stílus, de a templom keleti részein mindig toronycsoportosítás van; a négyzet, a kereszthajó felett az apszis mellett; donga- és kupolaboltozással találkozunk.

Északfranciaországban, Normandiában korán két nyugati tornyos, bazilikális szerkezetű templom bukkan fel, ez átmege Angliára is, s belőle fejlődik azután ki, különösen Isle de France-ban, a gótika.

Olasz- és Franciaországban (Clugny-n keresztül hatás Magyarországra is) az építészet alap gondolata: a templom egy hossz tengely körül épül, a hívő lassan lépdél benne nyugatról keletre, oszlopok, pillérek, írkádok ritmikusan kísérik útján. Ezt az alap gondolatot Anglia is átveszi, de itt a kereszthajó és szentély meghosszabbítása később lényeges átalakuláshoz vezet. Németországban más az alap gondolat: helybenállás a gazdagon csoportosított térségben. Szászország, Frankföld, Rajnvidék templomainál korán jelentkezik a bazilikális szerkezet, kettős, keleti és nyugati szentéllyel. Észak- és Északnyugat-Németországban a templomnak csak keleti szentélye van, nyugaton pedig erős, városzerű kiképzése (az ú. n. Westwerk).

Magyarország a XI. században a román stílust, mint fejlett stílust kapja. Legkedveltebb — amint ezt legrégebb emlékeink mutatják — a lombard típusú, kereszthajó nélküli bazilika volt, ami egyébként gyakran előfordult Bajorországban és az Alpsek vidékén is. A kereszthajó Magyarországon soha nem terjedt el, a duplaszentélyes német formával szemben pedig hazai templomaink a franciás, Clugny-i építészeti elv megvalósítói: a nyugati kapuból a belépő akadály nélkül lát és jut el a keleti szentélyhez. Homlokzat tekintetében az északfranciaországi minta, a kéttornyos homlokzat dominál. Hazai román stílusú templomainkban jellemző magyar jelenség, hogy az oldalhajók átmennek a nyugati tornyok alján (Ákos!), s a méretek aránya keskeny, felfelé törő.

Medgyaszay beszél a bizánci művészet típusairól is. Ezzel kapcsolatban kiegészítésül a keresztyén ikonográfia fejlődéséről szeretnénk szólni a nyugati egyházban. Krisztus ábrázolását vizsgálva, igen áttekinthető képet kapunk. Az első századokban mint jó pástort, mint filozófust (antik ruházatban), mint esodatévót, gyógyítót, mint *Christus Victor*-t (antik habércoszorúval fején) ábrázolják.²

Találkozunk azonban már azzal a Krisztus-ábrázolással is, amely a középkori Krisztus-ikonográfiának alapja: az inkább történetileg ábrázolt, szenvedő Krisztussal a passióban és a *Judex mundi*-val. Az ítélkező és trónoló Krisztus lesz a VI. századtól kezdve a freskók és mozaikok fő tárgya vagy a templomok apszisán, vagy a diadalíven. A *Judex mundi*-t a román stílusú templomok gazdagon díszített kapui mutatják — főképen Délfranciaországban — mándorlás fénykörben, a négy evangélista jelképei között. Ábrázolják még Krisztust a keresztfára feszítve, négy szeggel átszegezve, fején koronával, nyugodt méltósággal,

² Gerke, Friedrich: *Christus in der spätantiken Plastik*.

mint győzedelmes királyt; két lába deszkán nyugszik, a test egyenes, nem csüng. A templomok falait ilyen, a kor arisztokratikus felfogásához illő freskókkal díszített. A gót stílusú nagy katedrálisok hatalmas kapuin már gazdagabb a program. A nyugodt, örök isteni méltóság háttérbe szorult az ábrázolásban és az Istenember történeti jelenetekben gazdag élete — a földön és a mennyben egyaránt — lesz a téma. A *judex mundi* marad, de mint az utolsó ítélet sokszemélyű drámai jelenetének főszemélye. Krisztus passiója és ennek csúcspontja, a golgotai jelenet főlétmává válik. A kor felfogása emberibb lesz, Krisztus, az Istenember, három szeggel felszegezve, erősen a jobboldalra felhúzott lábakkal, diagonálisan felnyúló karral, véres testtel függ a keresztfán. 1400 után egyre nyugodtabbnak ábrázolják, a XVI. századtól kezdve már csak a lágyékkötő formája jelképez valami mozgalmasságot a teljesen nyugodt összhatás mellett. Ilyen az ábrázolás az északi országok üvegfestményein, az olasz freskókon, a *retabulum*-on és az északi szárnyasoltárokön. A XV. század bensőséges alázattal éli át Krisztussal a passiót a Judás-csoktól egészen a sírbatételig. Főléma lesz a *uir dolorum*. Ez az ábrázolásmód a XIV. század óta gyakran megjelenik, mint a misztikus irodalom művészi elképzelése. Dürerrel azután Krisztus arca az emberi, szenvedő kifejezés mellett ismét a tisztelettel parancsoló kifejezést mutatja. A kezdődő újkor a barokk szobrászatban és a nagy spanyol mesterek képeiben visszamegy a gótika kifejezésmódjához. A festészet Tiziuntól Rubensen át Tiepolóig a *királyt* ábrázolja minden fényességgel. A protestáns művészet központjában mindmáig a Rembrandt által alkotott Krisztuskép áll, a szegényes ruházatú, keletlen arcvonású Krisztus, a proletárok, a nyomorultak nagy prófétája, akinek fő vonzóereje nem földi ragyogása, hanem a vézna testen átsugárzó, földöntúli lelki hatalma. A protestáns művészet körén kívül is közkincs minden hívő keresztyénnek felekezeti különbség nélkül.

A nyugati középkor a *jelképes értelmezés* korszaka; minden ténynek, minden fogalomnak megvan a szimbolikus jelentése a valóságos, azószzerinti értelme mellett, így van ez a keresztyén művészetben és ikonográfiában is. Igaz, hogy e szimbolizmus sok esetben csak másodlagos, azaz csak később kapcsol a valóságos tényekhez valaminő értelmet az elmélkedő teológus, mint például Durandus.⁴ E jelképszerűségben azután sűrűn fellelhetők a nyugati népek ősképzetei is. E jelképek közül néhány átment a református egyházművészetbe is (úrasztalalerítőkön, kasszeltás mennyezeten, szószék-koronákon). Ilyen jelkép például az *Isten báránya*, amely mint protestáns szimbólum, belekerült Debrecen város címerébe is. A korai római mozaikoktól kezdve sűrűn felleljük a középkor művészetében is Van Eyck híres Genti oltára-ig. Nyugat-Magyarországon néhány románstílusú *timpanonon* maradt ránk az Isten báránya ábrázolás. Igen régi középkori jelkép a *pelikán* is, sok magyar református szószékkorona művésziesen faragott esücsa.

⁴ Sauer, Josef: Symbolik des Kirchengebäudes, Freiburg 1921.

Az emberábrázoló egyházi művészet ellen — a „Ne csúndj magadnak faragott képet” értelmében — már Kálvin előtt is harcoltak és pedig nemcsak Keleten; Clairvauxi Bernát nemcsak az emberábrázolás, hanem a sárkányok és ördögök torzképeit, a jelképeket és a tarka-barka színeket is száműzi a puritán cisztercita templomokból, egyedül a fehér-fekete *ornamens*-díszítés marad meg a templomablakokon. Az új kor küszöbén a mélyen vallásos Savonarola Firenze műértő polgáralt veszi rá, hogy máglyára hordják Botticellinek és kortársainak „pogányos” remekelt, 30 évvel később pedig a már protestáns hajlandóságú Bazel polgárai égetik el nyílt piacon Holbeinnek és társainak híres oltárképeit.

Medgyaszay egyéb megállapításaival kapcsolatban még az alábbi megjegyzéseket óhajtunk leszögezni. Az *elliptikus kupola* F. von Erlach idejében nem is nagyon újszerű, nagy elődje van már; Borromini híres San Carlo alle Quattro Fontane-temploma. Nem lényeges az, honnan vette F. von. Erlach a bécsi *Karlskirche* két hatalmas *oszlopnak* mintáját, inkább az a fontos, miért alkalmazta őket: a sok vízszintes fővonal mellett szüksége volt erre az erősen felszökő függőleges lendületre.

A *barokk stílusról*, mint jezsuita-stílusról beszélni ma már szakörökben nem szokás, hiszen e stílus terjesztésében a jezsuitáknak nincs jelentős szerepük. (Köztudomású pl., hogy a jezsuiták Észak-Németországban inkább valami érdekes új-gót stílusban építkeztek, s e mellett sok, nem jezsuita templom épült barokk stílusban). — 1710-től 1780-ig Franciaországban csaknem három stíluskorszak pergett le: a *régence*, a *Louis XV.* és a *Louis XVI.* — Sokszor kell védeni a barokk művészetet a *színpadiasság* vádjával szemben, pedig ez a vád történeti szemmel tekintve, nem egészen helytálló. Annyi bizonyos, hogy a barokk illúziókeltésre törekvő művészete közel áll a színpadi díszítéshez, de a helyzet inkább az, hogy a barokk teremtelte meg a színpad művészetét, és nem a színpad volt hatással a barokk művészet szellemére. Ne feledjük el egyébként, hogy ez a kor Shakespeare, a jezsuita iskoladráma, Molière és Racine kora, s jusson eszünkbe az a szoros kapcsolat is, amely az oltár és a színpadot a kezdet kezdetén összekötötte. Ilyen szellemben *theatrum sacrum* maga a liturgikus jelenetek sora is, és a barokk templomai ilyen szempontból dícsérik az Urat. Az a fogalom, hogy „ábihátkeltő”; igen változó nemcsak felekezet, hanem kor, nemzet és fajok szerint is, éppen ezért, historikus szemmel, nem szabad elvitatnunk a barokktól sem a maga korszerű értékeit.

A *protestáns művészet* keletkezésének kérdésében az alábbi elvi megfontolásra hívjuk fel a figyelmet. Helyesen jegyzi meg Medgyaszay, hogy a kálvinizmus csak az építészetet és a zenét engedte érvényesülni, a lutheri felfogással szemben, amely mindig használathoz veszi a régi oltár menzáját, s a mellékoltárokat, ha nem használja is őket, bennhagyja a templomban. Mind a mellett a lutheri protestantizmus sem teremelt önálló művészi stílust. Vajjon miért? Azért, mert a reformáció

éppen olyan korszakban jön, amely kezdi feladni a *biblia pauperorum* vizuális-képzőművészeti elvét, Gutenberg lángelméjű találmánya nyomán, a betű és a ráció kedvéért. A középkor temploma képeivel, szobraival tanított, a kezdődő újkor a betűn és az igehallgatáson keresztül tanít. Az Alpokon túli országokban — ezek a reformáció országai! — éppen akkor ért véget egy főként vizuális kor, amikor a humanizmus és reformáció jött, s Luthernek, de különösen Kálvinnak életideje egy művészileg igen szegényes korról esik össze.

Jegyezzük meg azt is, hogy nincs külön jezsuita-stílus, nincs protestáns-stílus, hanem német, holland vagy olasz barokk stílus van csupán. Ha Marton azt mondja, hogy inkább az Eszterházyakat illette a barokk stílus, a református köznép XVI. Lajos stílusában építkezett, akkor történeti szempontból nincs egészen igaza. Ne felejtsük el, hogy a magyar protestánsoknak előbb nem, csak a kezdődő klasszicizmus korszakában volt szabad templomot építeniök. Ha I. Lipót vagy III. Károly korában építkezettek volna, akkor a protestánsok is az Európa-szerte divatos barokk formanyelvet használták volna, legfeljebb talán kisebb méretekből és kevesebb díszítéssel. Művészeti szempontból csak sajnalható, hogy a magyar reformátusok a legszárazabb zopf-stílus és a hideg klasszicizmus idejében jutnak templomépítéshez. Ami meg utána következik, az még rosszabb: a szegényes eklektikus stílusok uralma. Örök kár például, hogy egy olyan templomépítő püspök, mint Szász Domonkos volt Erdélyben, éppen 1886—90-ig, egy művészeti szempontból terméketlen korszakban kormányzott. A nyugati protestáns országok művészetének legszebb ideje a XVII—XVIII. század, s mi éppen ebből estünk ki (Hollandia, London: Szent Pál-székesegyház, Drezda: Frauenkirche).

A szerzők a könyv több szakaszában (pl. 58., 124. l.) foglalkoznak azzal az elvvel, hogy a református istentisztelet számára a *centrális elrendezésű templomforma* a legalkalmasabb; érdekes, hogy a protestáns gyakorlat mégis mindig a hosszahajós formát alkalmazta. A XVII. században épült kassai református templom (ma az Orsolyáké) tiszta hosszahajós formát mutat hosszkarzatokkal. Mily kár, hogy a XVI—XVII. században épült református templomaink közül oly kevés maradt reánk! (Elpusztult a fogarasi, váradi, radnóti, gálospetri templom, megvan a kassai, a bitai, a szentgerinci, marostordai, esztényi, kenesei és dédesi.).

Igen érdekesek azok a cikkek (*Medgyaszay és Schulek tollából*), amelyek a *modern kor új építészeti stílusairól* szólnak. Itt bőven látnunk alaprajzot is (ennek máshol hiányát érezzük!), s a mondanivaló új gondolatokra indítja az olvasót. Fő művészeti probléma manapság az, hogyan maradjon úr a tervező és építő művész a modern technika fölött, hogy a géppel gyártott és sokszorosított anyag ne szorítsa háttérbe a kézimunkát, az igazi művészi és iparművészi munkát. A református templomot tervező művésznek nagyon ajánlatos a régi építészeti kőrformáinak, a baptisztériumoknak, a lóhere-alapú formáknak a

tanulmányozása. Az újabb protestáns művészet köréből a szép és érdekes kassai lutheránus templom szolgálhat mintául. Eszméltető mintákal nyújthatnak még a XVII. századi templomtípusra Adásztevel, Hobol, Őcsény, Hódmezővásárhely templomai (a torony a nagy homlokzatba beépítve, barokkosan hajlított oromfal), az 1800 körüli klasszicizáló templomtípusra pedig Révkomárom szép temploma. Neogót stílusú templomunk több van az 1835-ös unglarnócitól az 1909-es ókéskei-ig.

Az eddigi, elvi jelentőségű tanulmányok végigolvasása után az ember nem tud megszabadulni attól a benyomásától, hogy a modern kor fia igen sokat tud, de egyet könnyen feled: az ösztönösen teremtő művészi ihletet, pedig a külső és belső térhatás, az arányok szép összhangja nemcsak a matematikailag pontosan kiszámított tényezők, hanem a művész öntudatlanul működő ösztönének is eredménye. Meg lehet állapítani például, hogy a XVIII. század végéig minden templomtervező, lelt legyen kicsi vagy nagy művész, szinte öntudatlanul megtalálta a szép arányokat, s különösen a belső berendezésnek volt mestere. E kor mestereinek lelke még tele volt művészi fantáziával, bennük élt koruk gazdag formavilága, és arra képesítette őket, hogy necsak harmónikusan ható modern alkotásokat hozzanak létre, hanem régi templomokat is harmónikusan rendezzenek be a nélkül, hogy „stílszerűen” restaurálták volna őket.

Kánonszerű előírások igen veszedelmesen hatnak a már úgysis túlságosan tudatos mai ember művészi tevékenységére. A XIX. századi lapaszatalatok után elég lehet az eklekticizmusból! A száraz előírások szerint építettekkel szemben az ember igaz örömmel szemlél néhány ihlettel készült modern magyar református templomot, főképen Kós Károly és Szeghalmy Bálint művelt.

Az egyháztörténeteszek cikkei az öt egyházkerület, templomainak történetéről sok érdekes adalékot tartalmaznak. Ők, mint szaktudósok közelebb állanak a művészettörténeti fejlődéshez, mint teológusokat pedig érdekli őket az egyházművészet. Csekey Sándor a dunamelléki kerület ismertetésében anyag szerint csoportosítja a templomokat. A magyar faépítészet történelének ismerete szempontjából örök kár, hogy nyomát sem találjuk már a XVII. századi *baranyai*, dunamelléki református *fátemplomoknak*. Különösen nagyra teszi a veszteséget az, hogy e templomokat szentiszta magyar nép építette. Pedig mily tanulságos lenne összevetésük az erdélyi és felvidéki faépítészettel! A *dunántúli* egyházkerület helyzetét feltáró Tóth Endre jól mutat rá a török-magyar viszony lényegére: protestáns vagy katolikus magyar egyképen ellenség volt a török szemében, de vallása miatt vagy éppen vallásos emlékeit a török nem háborgatta. *Nem mondható, hogy a török mindíg és céltudatosan pusztította volna a magyar műemlékeket*, ha tette, politikai vagy katonai okból tette, kellett például a templom kőanyaga az erődítésekhez. [Van azért olyan eset is, amikor a török pusztán a keresztyén hit elleni harc okából rongálja meg a templomot, mint például Pécsen, ahol kizárólag a szentek szobrainak a fejét verte lo

a Bibliában valóban járatos ellenség.) Hosszú ideig szinte szokásból mondogattuk, hogy a török minden régi templomunkat elpusztította, pedig a komoly történelmi vizsgálat során az derül ki, hogy régi szent-egyházainknak nagy része, ha boltozat és tetőzet nélkül is, de még állt a XVII. század végén! Sok ment tönkre az Alföldön s az alsó Duna-melléken, de főleg azért, mert itt nem épülhetett szilárd anyagból. Igaz viszont az is, hogy itt már a középkorban kevés volt a templom. Sokkal szomorúbb a statisztika a régi templomi berendezéseket illetőleg, bár ezt nem mind a török vagy az előle való futás semmisítette meg, pusztult bizony az a vallásháborúban, belviszályokban, kuruc-labanc mozgalmakban egyaránt. Ezzel a sorssal azután nem is állunk egyedül Európában: Olaszország régi iparművészeti tárgyakban gazdag egyházi és világi kincstárjai kiürültek a XV—XVI. századi belviszályuk során, és Németország sok értékes templomi tárgyat 1648 óta csak Svédországban lehet tanulmányozni.

Marton János értékes cikke a *tiszántúli* templomok történetéről stílusuk szerint is felsorolja kerülete megmaradt és reformátussá lett régi templomait (ilyen különösen Abaújban maradt ránk sok). Ő a *fatornyokkal* is foglalkozik, s ez annál nagyobb érdeme, mert e témáról szaktudós tollából is elkelt volna egy cikk a magyar református templomokat tárgyaló kötetben (Debrezeni, Balogh Ilona, Domonovszky részletes szakt munkálatai alapján e cikk összeállítása nem is lett volna nehéz). A sárospataki vártemplom építészeti formái nem a XVI., hanem a XV. századra utalnak. Kovács Balázs szavai: „templum... privata impensa erexit” szerintünk csak újjáépítésre vagy átépítésre vonatkoznak, hiszen a XVI. századi humanista szellemű *nekrologiumok* mindig dicsérnek, s egyben nagyítanak is. Aki a szakember szemével olvassa el Divald és Bierhauer cikkeit, s megnézi a templomot, igazat ad nekik a templom korát illetőleg. Az is majdnem bizonyos, hogy Rákóczi György az 1621-es erődítési munkálatok során megint átalakíttatta. Mindenesetre érdemes lenne e templom arra, hogy szakember foglalkozzék vele alaposan; figyelmet érdemel a budai karmelitáktól odakerült⁵ igen értékes barokk főoltár is.

Nagy Sándor a nagy kiterjedésű *tiszántúli* egyházkerület templomtörténetének összeállítására tesz kísérletet. Az ő feladata a legnehezebb, mert alig talált művészettörténeli előmunkálatra, s mert e terület középső részén volt a legnagyobb mérvű a templomok pusztulása. A szerző egyébként megérzi a tárgyalt terület fontosságát, hiszen itt kell lennie annak a határvonalnak, amely az Alföldet az erdélyi templomstílustól elválasztja. (Magunk részéről úgy véljük, hogy merev határ helyett inkább lassú átmenetek voltak.)

Leggazdagabb anyaga kétségkívül *Nagy Géznak* volt, ő Erdély templomainak történetéről számol be. III. kezdetben is sok volt a templom, sok is maradt meg Erdély kedvezőbb politikai és vallási vi-

⁵ Dr. Itévhelyi Elemér szíves közlése.

szonyai folytán. Általában a magyarságban talán nagyobb a díszítő hajlam, de gyengébb a szerkesztő képesség, a székely viszont a megszerkesztésben válik ki. Stílustörténetileg is érdekes helyzetek adódnak Erdélyben. A gótika, a reneszánsz megmaradt itt helyenként 1800-ig! Erdély magyarlakta területeinek régen is megvoltak már művészeti kutatói (Orbán Balázs, Bunyitay Vince). Így azután elég tisztá képet kaphatunk Erdélyről, a templomerődökről, a közös templomhasználatról s egyebekről.

Korompay cikkéről („Középkori eredetű református templomok és templomerődök”) azt jegyezhetjük meg, hogy a többi szerzőtől eltérően dícséretes módon foglalkozik az alaprajzokkal, de a kelleténél talán bővebben is, elhanyagolva a külső és belső felépítést, a térformát. Legyen szabad megállapításaihoz néhány észrevételt csatolnunk. Az *ákos*i templom előcsarnoka nem „lombárd származású”, hanem a legújabb helyreállítás toldaléka. — A *Boldvai* templom toronyállása nálunk igen ritkán található, gyakori Bajorországban. — *Felvidéki kéthajós* templomaink nem is annyira tipikusak (mint például a nyugati lovagkápolnák), hanem inkább szükségszerű nagylítás eredményei. A nálunk gyakori szentély előtti *dongaszakasz* vagy a dongaboltozatos egyes lezárás nyugaton elég ritka. — Nem lehet azt állítani, hogy *Csécsen* a diadaltv „már” nyomott csúcsív; ez ugyanis inkább a vidéki munkás kevésbé gyakoriott kezére vall, s aligha kormeghatározó értékű. — Mivel a református templomnál nem szükséges a „keletezés”, többször megtörtént az, hogy későbbben a régi szentély elé tornyot építettek (például Tarpán), s ezzel az irányt megváltoztatták. — Beregben nem sok templom van a *csarodai toronytípussal*, de erre máshol is található néhány példa. — Nem feltétlenül bizonyos, hogy a magyar építészetben a XIII. század elején a premonstreiek játszották a főszerepet, de kétségtelen az, hogy a koldulórendeknek sehol sem volt saját építőiskolájuk. Sajátásgósan érdekes templomtípust alkottak meg: az egyszerű, prédikációra alkalmas *csarnok- vagy egyhajós, hosszú szentélyű, torony és díszítés nélküli* templomot; ezt minden országban egyformán építtették fel laikus építőmesterekkel. E mellett bizonyos, hogy — különösen a ferencesek — éppoly nagy szerepet játszottak a magyar művészet történetében, mint a nemzeti történetben: a kolozsvár-farkasutcai, szegedi, kassai, pozsonyi, gyöngyösi, nagyszőlősi és csíksomlyói templomaik nagyobb jelentőségűek Magyarországon, mint ugyancsak szerzetes templomai más országokban. Míg a domonkosok a város középpontjában telepszének le (az iskolák ide valóik!), a ferencesek a külső falak mentén, főleg szociális szempontból, a szegény néprétegeket keresve, de azért is, hogy az ellenség elől menekülő népet befogadhassák (bárki harcolt, a ferences templom mindig szenvedett!), az azokban kevésbé valószínű, hogy templomukat maguk erősítették volna meg. — A *reneszánsz-faragványokon* azért mutatkozik több vidékiesség, mert szellemi tartalmuk távolabb állt a néptől, mint a gótikus stílus mértani mintái; a falusi ember dolgozik itt saját ízlése és tudása szerint. — *Nem szabad*

mindig dongaboltozatra következtetni, ha a falusi templomnak külső támpillérei vannak. A falusi építőmester még a könnyed gótikus stílusban is erős teherbírású fallal, kis ablakkal dolgozik, mert másképen nem mer, s még így is minduntalan erős támpilléreket alkalmaz. (Ilyenek még a XVIII—XIX. század deszkauennyezetes templomain is találhatóak!). — Nagyberegben nem egyenes, hanem élére állított tiszszöges szentélyzárást találunk, *Sepsibesenyőn* pedig nincs már meg a hálóboltozat, a freskók sem találhatóak. — A szentélykörüljárásos templomok (Miskolc, Debrecen, Szászsebes) tárgyalásakor ifj. Csemeghi értékes cikkeit (Magyar Mérnök- és Építész Közlöny) meg kellett volna említeni. — *Korompay* helyesen látja a freskó fontos szerepét a régi magyar templomban. A freskó éghajlati kérdés, Magyarország déli, délkeleti és délnyugati vidékei kedveznek neki. Bizonyosra lehet venni, hogy sok kis magyar falusi templom falait éppen olyan gazdag freskódísz borította a XIV—XV. században, mint a krajnai vagy déltiroli templomokéit. — Sokszor olvassuk az előttünk fekvő munkában ezt a megjegyzést: „régii templomának csak a falai maradtak meg”, mintha a szerzők nem is sejténék, milyen becsesek művészettörténeli szempontból a pusztá falak is, s mennyi mindent le lehet rólok olvasni.

Érdekes régi templomaink építőanyagának áttekintő összeállítása is. Legkezdetlegesebb a fa és a patics, a talpas- és vályog-templom anyaga. Kőanyag nálunk sokféle fordul elő: a márványt, különösen a magyar vörsmárványt inkább a reneszánsz és a barokk használja főleg díszítésre, de sok helyen van bazalt, s ahol előfordul, használják is Beregben éppúgy, mint Zalában. Általánosan elterjedt nálunk a puha mészkő (Erdély, Buda környéke), homokkővel főleg a Dunántúl találkozunk. Építenek azután mindenféle vegyes anyagból, például eruptív kőzetekből, törmelékanyagból, ezeket azután az igen erős középkori habarcs köli össze. Sok helyen a finomabb részek, ablak- és ajtókeretek, homokkőből valók. Végre fontos építőanyag a téglá is: más formájú, mint a mai, más a színhatása is, mert minden téglasorra igen vastag fehér habarcsréteg kerül, ezért van a régi téglatemplomoknak szép rózsaszíne. A többszínű kőanyag ritkán fordul elő (Bélapátfalva, Szamos-tatárfalva).

Korompay cikkének nagy érdeme, hogy foglalkozik a falusi templommal is. Ez mindenhol más építmény, mint a város nagy egyházai. Kisebb terjedelménél fogva kevésbé mutatja a formák fejlődését, amennyiben mutatja is, csak csökkentett mértékben és elkésve. A középkor falusi temploma nem csupán földi használatra, hanem első sorban Isten dicsőségére épült, s így a faluhoz viszonyítva nem egyszer túlméretezett. A protestantizmus viszont az újonnan épülő templomot észszerű arányba hozza a község nagyságával. Ha egy-egy vidék hagyományait kutatjuk, ezekből a falusi templomokból sokszor többet tanulhatunk, mint a nagy városi székesegyházakból. A falusi templom méret-csökkentése általában kisebb arányokat, leegyszerűsített formákat, sokszor egyenes záródású szentélyt, torony nélküli templomot je-

lent; a minőségi redukálás pedig egyszerű anyagot, gyengébb koncepciót (félelem a boltozásban, túlságosan erős támpillérek, tartózkodás a faláttörésben, az északi oldalon például nincs ablak, máshol a gótikus stílusban is, egészen kicsi ablakok vannak az igen vastag falakban is, stb.).

Napjainkban külföldön is, nálunk is néhány neves kutató egyenesen a falusi templomok típusaival foglalkozik; vizsgálataiknak nem óhajtunk elébe vágni, mindössze a gótikus stílusú falusi templomok néhány sajátosságára hívjuk fel a figyelmet. A szentélylezáras szempontjából lehetnek sokszögű és egyenes záródású megoldások (ez utóbbi gyakori egyszerűsítés). A torony szerint lehetnek e templomok: a) torony nélküliek, a torony gyakran a XVIII—XIX. században épül hozzá, s ezzel a régi nyugati kapuzat belülré kerül (Nagybégány, Szilágycseh), b) nyugati beépített, az épülethől kiemelkedő toronnyal készültek (Somorja, Marosújvár), c) a templommal egyidőben készült mégis előre épített toronnyal rendelkezők (e tornyok felfelé sokszor erősen vékonyodnak: Egregy, Petőszinye, néha hátszaserűiek: Bene), d) régi szabadon álló őrtoronnyal rendelkezők (a székely erődtemplomok), e) a déli oldalon tornyos templomok (Vörösberey, Somkerék, Nyírbátor), e típus azonban ritka, ahol a régi templom homlokzata kéttornyos, ott eredetileg nem falusi, hanem apátsági templomról van szó (Ákos, Harina). A templomok főbejárata a nyugati és a déli oldalon található. (Nagybaconban a déli oldalról csak akkor került a keleti oldalra, amikor a XVII. században a déli oldalra cintermet építettek az orációs temetések céljára.) Jegyezzük még meg azt is, hogy az *erődtemplomforma* Erdélyből nyugat felé is hatott, ilyen a szerencsi és a huszti, a volt hajduhadházi és a régi debreceni Szent András-templom.

Schulek értékes cikkéhez („A templom belteje”) is szeretnénk néhány kiegészítést fűzni.

Belső térhatás szempontjából különösen szép régi református templomaink a kolozsvár-farkasutcai, nyírbátori, csarodai, a XVIII—XIX. századiak közül pedig a szabadhidvégi, mezőtúri, fülöpszállási, sárospataki, békési, nagybányai, kézdivásárhelyi.

A *kasszettás mennyezet* a XVI. század végétől a XVIII. század végéig gyönyörűen mutatja a magyar népies reneszánsz kecses formáit, válogatott mintáit, finom, üde színeit. Pompásan érvényesül itt a magyar református egyházművészet alkotó ereje. Előfordul ugyan e mennyezet-típus erdélyi róm. kat. templomban is, de ritkán. Érdemes és ikonográfiai szempontból nagyon hasznos lenne valamennyi ránk maradt magyar kasszettás mennyezet közzététele színes felvételekben. Ha feltesszük is, hogy a XVII. században sok helyen már veszendőbe ment a régi boltozási tudás, akkor is feltűnő és érdekes e józan térelzáró fedés gyakori alkalmazása.

A *szószék* a középkorban — ahogy azt a miniaturák is mutatják — elég alacsony, ugyanilyen még a XVII. századbeli magyar református szószék is (Sipos Dávid); a XVIII—XIX. században igen magasra

kerül, a XX. században megint egészen alacsony lesz. Nem említi *Schulek* tanulmánya azt a formát, amikor a szószék az urasztalával szinte egy építménybe kerül, mint pl. a debreceni Nagytemplomban. A modern református építészet is használja (Kisbér, Tapolca). E formára, úgy látszik, hatott a lutheránusok ú. n. *szószék-oltára* (Kanzelaltar), amely a XVII—XVIII. században főleg a brandenburgi és szász területen található meg: a hossztemplom keleti végén áll egy nagy, zárófalyszerű építmény, a szószék, fölötte az orgona, alatta az oltár, építészetileg mind egybekötve.

A karzat. A gótikus templomnak ritkán volt nyugati karzata, a római katolikus templom ezt általában csak a barokk korban kapta a gazdag zenel program miatt. A protestáns templomok karzatai jórészt szükségépítmények, s ezért ritkán széplítik a régi templomok belsőjének térhatását, de népies, magyaros festészeti elemekkel sokszor barátságossá teszik. A vérbeli barokk építész viszont nagy hatást tudott elérni a karzatok ügyes megszerkesztésével, mint Bähr a gyönyörű drezdai Frauenkirché-ben.

A papiszék. Ahol a középkori templom régi papifülkéje megmaradt, ott mindig a templom déli oldalán, az oltártól jobbra található. A református papiszék ezzel szemben többnyire a szószék feljáromához áll közel. Régi templomainkban sok helyt megmaradt a *szentségfülke*, mindig az oltár evangéliumi oldalán, tehát az északi falban (Tisza-bezdéd, Menyő). *Schulek* közül egy érdekes tényt: a reformátussá lett templom szentségfülkéjében a Bibliát tartották.

Palotay Gertrud nagyszerű tanulmányt közöl „A magyar református templomok úrasztali terítői”-ről; legyen szabad itt néhány megjegyzést tennünk a református *klenódiумokról* általában.

A protestáns egyházak nem írnak elő szigorú szabályokat az egyházi felszerelés anyagára és alakjára nézve, mint azt a római katolikus egyház teszi. A katolicizmus például kizárólag a nemes fémeket használja, természetesen nem anyagi, hanem jelképi értékük miatt. A protestantizmus nem ragaszkodik a nemes fémekhez, legyen az anyag tartós, a formák legyenek egyszerűek; a mindennapos használati formák felelnek meg a legjobban; nem szükséges, hogy a kézimunkák magas művészi értékűek legyenek, elég, ha gondos munkát adnak. Ezzel azután a protestántizmus megadja az egyszerűbb anyagoknak, sokszor a fának is művészi megbecsülését (kehely a Székely Nemzeti Múzeumban), az anyagszerű kiképzés lehetőségét. A fehérre meszelt református templomba illik is az egyszerű ónkanna, a mindennapi formákat mutató pohár; a köznap és az anyag itt megszentelődik.

Az úrasztali terítőkkal ellentétben nincs egységesen kialakult magyar típus az edényeket illetően, de világosan lehet látni két fejlődési vonalat. Az első, a régi *sacralis kehelyforma*, ezt a XVII. század végéig református templomok részére is készítették. Úgy látszik a régi forma

itt, mint sok más téren is, igen erősen hat. Lessing⁶ említi egy esetet, hogy Lüneburg protestánsai lett lakói hosszú ideig egy régi ereklyetartóra tették a polgári esküt, mert a szép hegyikristály-tartóban a hűség és a tisztaság szimbólumát látták. A másik fejlődési vonal az *általános európai protestáns szentedényé, amely világi formákat használ.*

A *szakrális típusú* protestáns úrasztali edények kedvéért vessünk egy futó pillantást a középkori *misekehely* fejlődésére.⁷ A román stílusú kehely széles, alacsony formákban tartott, félgömb alakú, rövid nyakú kupa, széles nádusszal és alacsony, széles körvonalú lábbal, a kehely külsője gyakran egészen díszítve. A gótikus kehely trapéz-álmetszetű, kisebb, díszítés nélküli kupa (kifelé szélesebb), a hosszú nyak közepén a nádusz keresztezett gerendákból áll, a magasabb lábon négy vagy hat „Pass-vonal” fut végig. 1500 után a kehely kupája megint díszesebb és gömbölyűbb, a lábazat formái lágyabbak. A XVII. században széles, alacsony arányok érvényesülnek. 1700 után megint karcsúbb, hosszabb lesz a kehely, gazdag ornamentek díszítik, lábazata aránylag igen széles. — Sok helyen a régi kelyhek ma is használatban vannak, így XV. századiak Bene és Rély kelyhei; XVI. századi formát látni Abaujvárott, Felsőbányán, XVII. századbelt Nagyecsedén, Désaknán, rokokóformájú kehely van Egerdövény, XVI. Lajos-stílusú Göncruszkan.

A *világi formák* nagyon változatosak: *serlegforma*, rövid *pohárforma* lábbal (Felsőnyárad, Máramarossziget 1622-i, 1661-i), *fedős serleg* (Bakta, Huszt), *duplás serleg* (néha hiányzik már a felső fele; Tokaj, Mezőbánd), *kókuszdió-serleg* (Zsobák, Kraszna), *pohár* (legrégibb a vipolyi, eredetileg a XIV. században világi pohár), *alacsony formájú pohár*, XVII. század (Csaroda, Márokpapi, Radnótfája), *magas formájú pohár*, XVII. század (Gesztely és 1700. utáni: Sárospatak). *Kancsóformák*: Például *kávésakanna*, XVII. sz. (Mamorsvásárhely), *Himpenforma*, fedett, sülex, XVII. sz. (Kolozsvár, Marosvásárhely), *kannaforma* XVIII. sz., hosszú, keskeny (Sátorajaujhely). — A *kenyérosztót* vagy *tányér fölépusa* teljesen a katolikus paténaformából indul ki, mindig körformájú marad, de a református típusok körvonala sokszor hullámos.

Az előttünk fekvő mű egész II. kötete a lelkipásztorokhoz intézett *kérdőleveken* alapul. Ma azonban e téren még nem lehet sok eredményt várni. Nem egy kérdőlven olvassuk például a tárgy megemlítése után: „ismeretlen időből való”, ami azt akarja jelenteni, hogy évszám nincs az edényen, tehát a lelkész számára ismeretlen időből származik. Természetes ezek után, hogy sűrűn közölnek ikonográffailag érthetetlen adatokat, történetileg bizonytalan állításokat („Az egyház nagyon régi lehet, erre vallanak régi szentedényei.”) Ma, sajnos, valamennyi keresz-

⁶ Lessing, Julius: Gold und Silber, Berlin, 1907.

⁷ Lessing: id. m.; Braun, Josef: Das christliche Altargerät, Freiburg; Weingartner, Josef: Das kirchliche Kunstgewerbe der Neuzeit, Tyrolia 1926.

tyén felekezetről még csak ott tartunk, hogy a lelkipásztor legtöbbször csak anyagi vagy ritkasági értéket lát a műemlékben, féltudományosan ismeri csak a stílusokat, és összetéveszti az eredetieket a XIX. századi eklekticizmus alkotásaival. A hiba nem bennük van. Aki vidéken jár, számtalanszor tapasztalja, hogy sok lelkipásztor szívesen tudna többet is e téren, olvasna, képezné magát, és hálás minden szaktudományi felvilágosításért. Kis számban ugyan, de máris vannak lelkipásztorok, akik a régi kiképzés mellett is nagy ügyességgel töltötték ki a kérdőíveket (l. pl. a kilei, esomafájai, krasznai, kolozsgyulai templom leírását.)

Milyen feleletet várna a kérdőívekre a művészettörténész? Legyen benne a feleletekben a templom formai leírása, jelölje meg a lelkész van-e torony és hol, adja meg a templom fekvését és irányát, az ajtók számát és azt, hogy merre nyílnak; szolgáltatson pontos méreteket, mondja meg milyen a boltozat, az úrasztala, a szószék; tüntesse fel a későbbi hozzáépítéseket. Mindez természetesen csak a jövőre irányuló óhaj. A katolikus pap részére igen fontos, de a protestáns lelkipásztor részéről is kívánatos, hogy ismerje a középkori egyházművészetet és ikonográfiát; sokat tanul belőle. A művészi formák fejlődésében nincs ugrásszerű változás (1500 után nem kezdődik minden merőben újra), a protestáns egyházak által lassanként alkalmazásba vett művészi formák az előbbi századok műformáiból fejlődtek ki. Minden tartalmi és teológiai ellentét ellenére is sokkal közelebb áll hozzánk a középkor formavilága, mint — mondjuk — a bizánci formavilág, mert hiszen a protestantizmus szerves átmenetek során amabból fejlődött ki. E téren nincsen helye a hittudományi ellentéteknek, hanem csak a történelmi tények elfogulatlan ismeretének.

A jelen sorok írójának sem volt egyéb célja az itt elmondottakkal, mint az, hogy szolgáljon velük a magyar művészettörténetnek, s emelje a magyar műemlékek megbecsülését.

Baranyai Béla né.

Három új összefoglalás.

(Walter von Loewenich: Die Geschichte der Kirche von den Anfängen bis zur Gegenwart, Westdeutscher Lutherverlag, Witten 1939. 506 l. — Hermann Schuster: Das Werden der Kirche, Töpelmann, Berlin 1941. 529 l. — Rudolf Sikelberger: Siehtbare Kirche. Kirchengeschichte für jedermann, Zwingli-Verlag, Zürich 1942. 472 l.)

Az egyháztörténelmi és általában a történelmi érdeklődés és szemléletmód is valahogy olyanformán kétirányú, mint a természetjáróé. Fárastató gyaloglása közben a turistának alkalma van gyönyörködve és tanulva szemügyre venni a táj minden legapróbb részletét: embert és állatot, virágot és követ. Megáll a zúgó erdők egy-egy óriásfája alatt,

öfueledten együtt tombol a rakoncátlan hegyi palakkal, megpihen elhagyott pásztorkunyhók rozszant enyhelyében, várromok mohlepte kövein. De nincs természetjáró, akit *ennyi* kielégítene. Célját mindegyik csak akkor látja elérni, ha a tetőre feljutott s ha a tájat, amelyet útján apró részleteiben ismert meg, most egy szempillantással sűrűségében is áttekintheti. Értelmét csak ekkor fedezi fel vállalkozásának, gyönyörűsége csak ekkor teljes. De viszont nagyon jól tudja, hogy az a látvány, amelyben most része van, nem volna olyan teljes mértékben az övé, ha nem a részletek megismerése útján, fáradságosan maga mászta volna meg a tetőt — ha csak siklón vontatták volna fel vagy repülőgépről tették volna le oda.

A történelkutató és történetíró munka végső célja, értelme és szépsége is mindig az átfogó, a nagy egészről méltó képet adó *szintézis*. Erre törekedni és ilyet adni próbálni azonban csak annak van joga, aki már föltétlen odaadással vállalta az előfeltételt is: a részletek pontos megismerését s a beléjük való szerető elmerülést. Aki *így* jutott el a szintetikus látás magaslátára, az sohasem fog képzelt egészlet látni valódi helyett s annak számára viszont a legapróbb részletek is a tetőről megpillantott nagyszerű egészben kapják meg igazi létértelmüket.

Az egyháztörténet kutatójánál és írójánál ez az egészre törekvő érdeklődés és szemléletmód annál nagyobb jelentőségű, mert tudományos és művészi értéke mellett még a hitvallás súlyát is hordozza. Az egyháztörténész akkor, amikor fáradságosan megszerzett pontos és sokoldalú részletismeretek alapján összképet ad az egyház történetéről, vagy legalább annak valamely nagyobb távlatokba terjedő jelentős darabjáról, mindig nemcsak *lát* és nemcsak *alkot*, hanem *vall* is; kénytelen beszámolni nemcsak arról, ami elébetárul s amit többé-kevésbé művészi reprodukcióval visszaad, hanem arról is, amit abban az összképben értékesnek és kevésbé értékesnek lát ama legfőbb értékmérőhöz viszonyítva, amellyel ő — személyes hitéből és vallási meggyőződéséből merítve — a keresztyénség minden történeti jelentkezését méri.

Ezért van az, hogy mióta csak az egyház történetének rendszeres tudományos kutatása megindult és folyik, a részleteredmények termelése s az azokat összegező és rendszerbe foglaló hatalmas, de rendszerint formátlan szintézisek mellett csaknem szubályos időközökben előálltak olyan kisebb terjedelmű áttekintő összefoglalások, amelyekben a tudományos pontosság mellett nagy súly esett a forma művészi, vagy legalább irodalmi jellegére is, de főképen arra, hogy bennük alkotójuk személyes hite, vallási meggyőződése s ebből fakadó értékrendszere is hitvallásszerűen kifejezésre jusson. A hitvallási frontok 16—17. századi kialakulása és megmerevedése idején az ilyen természetű kisebb áttekintéseknek elsősorban apologetikus, illetőleg polémikus jellegük volt — gondoljunk csak a Bossuet híres „Discours sur l'histoire universelle”-jére, amely alapjában véve éppúgy egyház-, mint amennyire világ-történelmi áttekintés, vagy azokra a — régi magyar protestáns teológiai irodalmunkban is elég nagyszámú — egyháztörténeti körképekre, ame-

lyekkel egyes írók főképen hitvédelmi célból vezették be, előszó vagy ajánlás alakjában, egészen más tárgyú műveiket! A felvilágosodás és a pietizmus kora már önálló formában is termel ki ilyen hitvallásszerű szintéziseket (leghfisebb az Arnold Gottfried „pártatlan” egyház- és eretnektörténete!) — a XIX. század közepétől fogva pedig máig klasszikusnak mondható alkotások jönnek létre e téren olyan mesterek tollából, mint v. Hase, vagy a nem is szakteológus Sohlf Rudolf, aztán v. Harnack, v. Schubert. A mai új teológiai és történeli helyzetben ezeknek a nyomába kívánt lépni, bár terjedelmileg ezek legtöbbször meghaladva, az ismertetésünk alatt levő három mű — mindegyik a szaktudósok körét messze meghaladó olvasóközönség érdeklődésére számítva, és mindegyik egybekötve a pusztá ismeretközlést és tájékoztatást egy egészen elvi jelentőségű történetiszemlélet lerögzítésével, ami nyugodtan hitvallásnak is mondható.

A szerzők közül a legöregebb Schuster, a már hetvenedik életéve körül járó nagyérdemű valláspedagógus (aki ugyan jónéhány ó- és középkori fejezet kidolgozását két, nálánál jóval fiatalabb szakbeli egyháztörténelészre, báró Campenhausenre és Dörries Hermannra bízta); legföljebb negyvenes-negyvenötös lehet a RGG-ben még élő nem forduló v. Loewenich, s még ennél is sokkal ifjabb Stickelberger, aki, ha nem családunk, fia a nagyszerű bázeli református történeli regény- és novellatírónak, Stickelberger Emánuelnek. E nagy különbség mellett természetesen még erősebb eltéréseket hoz létre elvi álláspontjaik, szemléletmódjaik, módszereik között a teológiai felfogásukban, iskolázottságukban és hitvallási álláspontjukban rejlő nagy különbség is; Schuster az ú. n. „modern teológia” neveltje s egészen véve máig is szószólója, e mellett azonban a reformációt mindenestől fogva Lutherrel azonosítja; v. Loewenich az újreformátusi teológia meggyőződött híve s a németbirodalmi „hitvalló egyház” álláspontjának vallója, aki a Luther központi és döntő reformátusi jelentőségének fenntartása mellett is messzemenő megértéssel van egyéb reformációs irányok és reformátusi típusok iránt; végül Stickelberger kimondottan református történetiszemlélő.

Mind e nagy különbségeik mellett igen érdekesen megegyeznek abban, hogy bár mind a három egyetemes egyháztörténeli áttekintést ír, mindegyik megkülönböztetett figyelmet fordít a saját hazája és népe, a birodalmi, illetőleg svájci németség egyháztörténetére, elannyira, hogy különösen a késő középkortól s a reformációtól elkezdve a helyes arány — kívált Schusternél és Stickelbergnél — mindegyre tartósan fel is borul az egyetemes kitekintés meg a hazai tárgyak és szempontok között. Megegyeznek továbbá abban, hogy — amint már érintettük is — mind a három szélesebb köröket kíván tájékoztatni: Schuster elsősorban vallásoktatókat, lelkészeket, teológusdiákokat, a másik kettő pedig főképen nem-teológusokat. Ebből következik az a harmadik egyező vonásuk, hogy mindhárman lebontják művök körül a tudományos apparátus állványozását, levetik a teológiai kothurnust, egysze-

rően és világosan írnak, művészi szerkesztésre törekszenek. A maga nemében nagyon élvezetes olvasmányt ad (munkatársával együtt) még Schuster is, aki pedig nemcsak mennyiségileg legterjedelmesebb, hanem hangban is legtudományosabb, s művét mint olvasmányt, bizonyos tekintetben megnehezíti (viszont gyakorlati szempontból annál használhatóbbá teszi) számos elsődleges fontosságú dokumentumnak a szöveg között szó szerinti vagy szemelvényes fordításban való közlésével. Stichelberger — apjának méltó fiaként — helyel-közzel elsőrendű novellisztikus művészettel, feszülő drámaisággal, néha remek humorral, máskor maró szatírával festi meg egyháztörténelmi tablót. (Idehaza, ha valaki félekkora irmitudással és negyedrésnyi tárgyi tudással merészel hozzányúlni történelmi tárgyhoz, már jogot formál arra, hogy kinevezze ekként létrejövő írásművét „regény“-nek!) V. Loewenich viszont — jórészt abból következőleg, hogy valamennyiök között az ő szemlélete a legmélyebben és legkövetkezetesebben teológus — stílusában is a legáhitatosabban komoly és a legtömörebb veretű: vannak lapjai, amelyek felérnek a legmagasabb színvonalú ígéhirdetéssel, a nélkül természetesen, hogy ez műve tudományos értékének és meghízhatóságának ártalmára válják. Az ő művét és a Stichelbergerét nagyon finom érzékkel és szerencsés kézzel összeválogatott, éppen nem sablonos képmellékletek is díszítik, az utóbbiban ezenkívül ügyes leleményre valló emlékeztető grafikonok is láthatók, amelyeknek az egyháztörténelem tanítója minden fokon sok gyakorlati hasznát veheti.

A maga nemében mindhárom összefoglalás igazán mestermunka. Mindenki nagyon sokat és nagy élvezettel tanulhat belőlük, aki egyszer a kezébe veszi — már csak azért is, mert nem egyhamar fogja tudni letenni a kezéből akármelyiket. Schuster könyvét a vele nem egyező teológiai állásponton lévő is kiváló haszonnal forgathatja, akkora nemcsak tárgyilagossággal van megírva, annyira gazdag anyagot dolgoz fel kristálytisztá elrendezésben, és olyan mély bepillantást enged a germán lelkiség és a német keresztény lélek történetébe (menten minden „korszerű“ beállítottságtól, sőt avval nem egy ponton nyíltan és hátran szembehelyezkedve) a legrégebb időktől a jelenkorig. Stichelberger jelenetése mindenütt lüktetően eleven és néhol olyan pompás, hogy elolvasása után csaknem lehetetlen lesz másként látnunk az illető embert vagy eseményt, mint az ő szemével; e mellett pedig minden sorából kicsapódó tiszta és energikus református szellemisége is lenyűgöz. V. Loewenich végül arra páratlanul alkalmas, hogy valósággal bizonyosgató erővel tanítsa teológiai történetiszemléletre a nemteológus egyháztagot, nem azért, hogy „szakemberré“ képezze, hanem azért, hogy hitvalló keresztényiséggel ezzel is önludatosabbá tegye, szemhatárát a múlt felé kitérítse, a földi egyház szeretetében, sorsának készséges és boldog együttördözésében hatalmasan megerősítse. Ha a Stichelberger könyve méltán viseli a „Kirchengeschichte für jedermann“ alcímet, a v. Loewenich-é is ugyanolyan joggal viselhetné ezt: „Kirchengeschichte für jedem bekennenden Christen“, a Schusteré pedig ezt: „Kirchengeschichte

für jedem lehrenden Christen.“ Ezek az alcímek pedig abban a tekintetben is találunk, illetőleg találának, hogy — bár mind a három könyv nagyon öntudatos evangéliumi protestáns ember írása — az ó-, közép- és újkori, római és nemrómai *katolicizmus* értékei mind a három könyvben megtalálják (mégpedig igen megértő szellemben és elegáns formában) mindazt a méltánylást, amelyet az evangéliumi reformáció történetiszemlélete síkján egyáltalán megtalálhatnak.

Ismeretelésünk befejezéséül érdemesnek találjuk a v. Loewenich „Vom Sinn der Kirchengeschichte“ c. kiváló bevezető fejtegetéseiből (amelyek egészben véve — mint maga a teljes mű is — nagyon megérdemelnék a magyarul megjelenést) ide írni a záró sorokat:

„Az Ige egyháza, a kereszt egyháza, a két Advent közt levő egyház — vajjon ez hát az az egyház, amellyel az egyháztörténelemnek dolga van? Igen is, meg nem is! Hiszen az egyház a maga története folyamán nem mindig maradt hű a saját lényegéhez. E miatt az egyháztörténelemnek a történeli út egyes darabjain csak az egyház hűtlen elpártolásáról van mondanivalója. Ámde még az út e részein is tovább él az igaz egyház — akármilyen alázatos és rejtett létformában — az elpártolás leple alatt. Viszont — Istennek legyen hála — tud beszélni az egyháztörténelem a történeli fejlődésnek olyan más útdarabjairól is, ahol lényeg és jelenség nem tért el annyira egymástól. Persze, a végső ítélet itt is csak ez lehet: „Ismeri az Úr az övéit“ (2. Timoth. 2:19). Nem az egyháztörténelem ítélete a döntő: öneki csak azzal van dolga, ami a szem előtt van. Az egyház az ő Urának áll vagy esik.

Azért mégsem értelmellen dolog az egyház történelmével való foglalkozás. Hiszen az egyháztörténet nem olyas valami, amihez csak a tudós kutatónak meg a teológusnak van köze; tudni kellene ahhoz a gyülekezetnek is. Vagy miképpen szerethetné a gyülekezet azt az egyházat, amelyet nem ismer? Miképpen ismerhetné pedig, ha a történetét nem ismeri, ha semmi tudomása nincsen azokról az örömdökről és szenvedésekről, azokról a kísértésekről és megpróbáltatásokról, azokról a győzelmekről és vereségekről, amelyekben az egyháznak a maga történeli útjain része volt? Még egy másik szempontot se felejtünk el: az egyház *tanulhat* is a maga történetéből. Nem egy hibát el lehet kerülni a kárunkon való okulással. Nem egy döntő elhatározásra tisztább látással el lehet jutni, hogyha hasonló folyamatokat már a történetből ismerünk. És ami fő: a történetből legalább bizonyos mértékig fel lehet ismerni azt a történeli pontot, ahol az egyház *jelenleg* áll.

De még mindezzel sem mondtuk meg azt a legdöntőbb érteket, amellyel az egyháznak fordulnia kell a saját története felé. Az egyház a saját történetének szemléletéből tanulhat egyetmást arra vonatkozólag is, hogyan kell megértenie az Evangéliumot. Amikor az egyház észreveszi a saját történetében az örökkévaló Üzenet különféle történeli fénylőréseit, az igehirdetés sokféleségeit, az ennek többé vagy kevésbé megfelelő gyakorlati tevékenységet, sőt azt a számos félreértést és

eltorzulást is, amelyeket az Évangéliumnak az egyház történetében el kellett szenvednie — akkor az egyháznak újra meg újra meg kell éreznie, hogy egy nagy lényegi kérdés elé van odaállítva: *mit jelent az, hogy az Ige egyháza vagyok?* Minden idők egyháza számára ez a jelenének legfontosabb kérdése — és ennek a kérdésnek magunkra eszméltető fölvetését a történelmi szemlélődés kényszeríti ki belőlünk."

Révész Imre.

Magyarországi tanulók és a wittenbergi disputációk.

Heinrich Kramm könyve.

Heinrich Kramm egy első pillanatban egészen érdektelennek tetsző anyaggal, a wittenbergi evangélikus *Predigerseminarban* őrzött, tulajdonképpen a régi wittenbergi főiskolai könyvtár állományába tartozó és 205 gyűjtőkötetbe foglalt mintegy tízezernyi disputációval foglalkozik könyvében.¹ Kettős feladat elvégzését tűzi maga elé. Először is be akarja bizonyítani, hogy egy olyan disputáció-tömegnek, mint amelyet forrásául felhasznál, nem csupán szorosán vett bibliográfiai értéke van, hanem valóságos tárháza a különböző művelődéstörténelmi adatoknak. Jelzi, hogy ezek a disputációk (legyik részük *promotióra* készült, tehát disszertáció) a kidolgozott tézis szempontjából ítéelve kevésbé jelentősek — csak a XVIII. században lesz a *respondens* a szerző, előbb a legtöbb esetben a *praesidens* az —, a címlap, az üdvözlő vers és az ajánlás vagy ajánlások azonban bővelkednek a különböző iskola-, család-, egyház- és tudománytörténelmi adatokban, amelyek a jelen esetben sok adalékkal szolgálnak a német-külföldi művelődési kapcsolatokhoz is. Szolgálni akarja azután Kramm a *genius loci*-t: a disputációkból kihámozott adatok alapján meg akarja határozni Wittenberg helyét az európai művelődés történetében. Mindezen túlmenően van egy modern, mondjuk időszzerű célja, amit ő dícséretes módon és igen helyesen nyíltan előre megmond is „Dienst des Tages”-nek nevezve azt: egy olyan korban, mint a mai, amelyben olyan jelentős szerepet játszanak a későbbi surlódások megelőzése céljából végzett átteleptések és lakosságcsere, nagy fontossággal bír a *Németország határain kívül élő németység multjának kutatása*. Ebből a szempontból Kramm a wittenbergi főiskolának a külföldi németséggel való kapcsolatait vizsgálja és a disputációkból az ezekre vonatkozó adatokat szedi ki.

Műve első részében Kramm a disputációkat tartalmazó nyomtatványanyagot bibliográfiai és történelmi szempontból ismerteti, valamint a bennük található regionális vonatkozású művelődéstörténelmi adatokat értékei.

A könyv második része: a külföldi vonatkozású művelődéstörté-

¹ Kramm Heinrich: *Wittenberg und das Auslandsdeutschtum im Lichte älterer Hochschulschriften*. Leipzig 1941. Harrassowitz, XVI, 167, 3 l. — 8°. (Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, 50 Heft; II. Serie, 33. Heft.)

neti anyag előadása, az idevágó adatok értékelése és ezek alapján Wittenberg jelentőségének, hatásának lerögzítése. Ebben a részben külön szakaszt kapnak a nyugati, az északi, a keleti szláv (lengyel, cseh, morva) és a magyar, valamint erdélyi kapcsolatok. Ezek közül Kramm a legelőbb helyet a magyar és erdélyi adatokkal való foglalkozásnak engedi: az első három szakasz 50 lapjával szemben e negyedik egymaga majdnem 40, amihez hozzá kell tenni azt is, hogy a magyarországi lótokat a csehekkel és morvakkal csapja össze.

Ez a minket érdeklő szakasz (4. *Die Beziehungen zu Ungarn und Siebenbürgen im Rahmen der Universitätschriften*) — mint Kramm meghatározza — népi-nemzeti, hitvallási-egyházpolitikai, valamint szociális és élethivatási szempontok szerint vizsgálja a disputációk cím-lapján, ajánlásaiiban, elő- és utószóiban és gratulációs verseiben található magyarországi vonatkozású adatokat.

Részletek és egyes példák megemlítése előtt általánosságban meg kell állapítanunk, hogy Kramm művének az eddig előadottakból is már kivilágító és a következőkből is majd nyilvánvaló sok érdeme és értéke mellett a magyarországi és erdélyi vonatkozású adatai előadásánál és értékelésénél egyfelől a magyar művelődéstörténet területén való hiányos tájékozottsága következtetésénél, valamint a saját forráanyagát kiegészítő vagy magyarázó hazai adatok közlésénél néhol igen lényeges tárgyi tévedéseket mutat fel, másfelől — részben éppen ennek következményeképpen, részben bizonyos felfogásbeli egyoldalúsága miatt — szerintünk helyt nem álló megállapításokhoz jut.

Az az öt csoport, amelybe Kramm népi-nemzeti szempontból a magyarországi disputánsokat osztja, a következő: 1. a Wittenbergben immatrikulált „tiszlavérű” magyarok; 2. a nem magyar, de nem is német népcsoportok tagjai (szlávok, románok); 3. a — Kramm részletes felsorolása után végeredményben — magyarországi népi németek; 4. németországi németek, akik tanulmányi okokból vagy hivatásuk gyakorlása céljából bizonyos ideig Pannoniában (!) tartózkodtak; 5. németországi németek, akik valamely állás betöltésénél Magyarországra vagy Erdélybe hivatottak. Természetesen a négy utóbbi csoportnál is mindenütt olyanokról van szó, akik Wittenberggel valamilyen kapcsolathoz állottak. Ebben a csoportosításban egyebek mellett — a „Pannonia” meghatározását nem is számítva — érdekes, hogy az egyes csoportokhoz tartozó studensek (ill. akadémikusok vagy lelképásztorok) közelebbi földrajzi hovatartozásának megjelölése során a „tiszlavérű” magyarokat csak a „Tisza- és Dunavidékről”, „Rurgenlandból”, valamint „Felső- és Alsómagyarországról” származtatja, Erdélyből egyáltalában nem. Ezzel kongruál az a felfogás, amely néhány lappal előtt Erdélyt egyszerűen azonosítja a szászokkal, így: „Siebenbürgen (= Sachsen)”. Hitvallási szempontból Kramm a továbbiakban azt a kijelentést teszi Asztalos Miklósról hivatkozva,² hogy „a német nyelv nemismerése a magyar

² Egy. Phil. Közl. 1931

kálvinizmust vitte előbbre, ezzel szemben a magyarországi németek, szlovákok és erdélyi szászok a protestántizmushoz ragaszkodtak". Le- számítva, hogy nem látszik világosnak az, hogy milyen módon lehet a kálvinizmust a protestántizmussal szembeállítani, valamint megfelelő adatok felsorolásának hiánya folytán az sem, hogy a magyarországi németek és erdélyi szászok mellett a szlovákok azért ragaszkodtak-e a „protestántizmushoz”, mert a magyarokkal ellentétben mind tudtak németül, vagy ha nem tudtak, akkor meg miért ragaszkodtak, Kramm a következő ellentmondásba keveredik: a Wittenbergben immatrikulált „tisztavérű” magyarok származási helyei közt *nem említi Erdélyt*, amit egyébként szásznak minősít, a kálvinizmust a magyarokkal *kapcsolja össze*, azon a „protestantizmuson” pedig, amilhez való hűségét az erdélyi szászoknak kiemeli, nyilván *lutherizmust*, de mindenesetre *nem kálvinizmust ért*; néhány lappal előtt viszont azt állítja, hogy az erdélyiek a református áramlatok erősödésével egyre nagyobb számmal keresték fel a református Heidelberget, majd később a még erősebb református Leident. Mármost, ha az erdélyi tanulók mind szászok voltak, akik ragaszkodtak egy *nem kálvinista* „protestáns” (csak Kramm szavait akarjuk használni) hitvalláshoz, akkor hogy kerültek ezek — mégpedig egyre nagyobb számmal — a református Heidelbergbe, majd a református Leidenbe? Két eset lehetséges: vagy az erdélyi szászok *nem ragaszkodtak olyan nagyon* ahhoz a nem kálvinista „protestántizmushoz” (ami nem áll, mert tényleg ragaszkodtak) és akkor nyugodtan járkálhattak a református Heidelbergbe és Leidenbe, vagy pedig Erdélyben *nem csupán egyesegyedül szászok voltak*, hanem magyarok is, akiknek jelentős része valóban a kálvinizmushoz ragaszkodott (illetve a XVI. században a „helvét” irány megjelölése a helyes) és így természetes, hogy református főiskolákat kerestek fel külföldön, Kramm megállapításai azonban semmiképen sincsenek összhangban és a köz-tudomású tényeknek megfelelően korrekcióra szorulnak.

Hitvallási kérdést érint Krammnak az a — részben Wotschkerá hivatkozó — állítása is, amely szerint a lengyel és magyar unitarizmus hordozói — Stanislaus Lutomirski, Gregorius Pauli, Lelio Sozino és Dávid Ferenc (Franz Davidis) ott tanulván — Wittenbergből indultak ki a „Wittenbergben különös jelentőségű és hatású Melancthon „philippizmus”-ának nem tiszta fogalmi rendszere miatt”. Minden egyéb reflexió nélkül meglehetősen egyoldalúnak kell minősíteni ezt az állítást már akkor is, ha meggondoljuk azt, hogy a magyarországi antitrinitarizmus és elsősorban Dávid Ferenc legnagyobb ellenfele Méliusz, szintén Wittenberg szellemi emlídeből táplálkozott, éppen abban az időben, mikor Wittenbergben a philippizmus élő és ható irányzat volt. A helyzet az, hogy Kramm minden lehetőséget megragad arra, hogy akár a leg-parányibb adattal is bizonyítsa Wittenbergnek elsősorban Délkelet-európa (vagyis az orthodoxia határait figyelembe véve: Magyarország és Erdély) szellemi életére gyakorolt döntő hatását és ezirányban végzett kultúrmisszióját. A mi felfogásunk viszont az, hogy Wittenberg

valóban igen jelentős hatását és az onnan hozott nagyon áldott indításokat teljes mértékben elismerve, ugyanakkor határozottan rámutassunk a hatások közvetítői és az indítások hordozói, továbbfejlesztői egyéni szellemi tevékenységének és általában a minden idegenből hozzánk érkező hatást és indítást a maga sajátos lényege által megkövetelt módon szelektáló és átalakító magyar szellemi tevékenységének legalább egyenrangú fontosságára is.

Kramm a magyarországi németek és szlovákok, valamint erdélyi szászok nemzeti érzésével, általában az ú. n. „Hungarus” problémával behatóan nem foglalkozik, ezirányú felfogását részletelesen és határozottan sehol sem fejti ki. Az „Ungarn” és a „Magyaren” megjelölés nála többször megeserelődik, ami az előadást néhol homályossá vagy bizonytalanná teszi. Megjegyzéseiből mindenesetre ki lehet olvasni azt, hogy a magyarországi németeket és erdélyi szászokat a maguk korában népi és faji öntudaluk teljes birtokában lévő németeknek tekinti. Természetes, hogy a német fajú és anyanyelvű magyarországi és erdélyi studensek németségét elvitatni nem lehet. A németek ebből a szempontból teljes joggal tekintik őket magukénak és studiumaikat, valamint az általuk végzett szellemi munkát a német művelődéstörténet részének. Világos, hogy a studensek által nevük után tett „Hungarus” meghatározás elsősorban földrajzi tartalmú volt és nem jelentett feltétlenül magyar fajiságot és anyanyelvet. Viszont a magunk részéről meg kell állapítanunk egészen röviden a következőket. 1. A „Hungarus” megjelölésnek egyszerű földrajzi tartalma mellett volt egy mélyebb is: a „Hungaria” közös hazaeszményt is jelentett.³ Megemlíthető itt például olyan egyetemi anyakönyvi feljegyzés, ahol a nyilvánvalóan erdélyi szász név után nemesak „Transilvanus” áll, hanem még külön a „Hungarus” is. 2. A népi és faji öntudatnak a kérdéses korban a maihoz megközelítő jelenléte sem állapítható meg. Ebből a szempontból tanulságos például átnézni a hallei egyetemi anyakönyvnek alapításától való immatrikulációs bejegyzéseit, amelyek során hosszú évtizedeken keresztül elvéve jelzi egy-egy nem magyar fajú, magyarországi diák neve után népi hovatarozandóságát a „saxo” vagy „slavus” szóval, a „Hungarus”-t elhagyva vagy azt „ex Hungaria”, „ex Transylvania” formulával esereelve fel. 3. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy ezeket a nem magyar fajú és anyanyelvű „Hungarus”-okat és szellemi tevékenységüket a magyar művelődéstörténet tényezőinek is kell tekintenünk. Ez a három megállapítás véleményünk szerint fedi a tényállást, egyetlen nép vagy kultúra szellemi birtokállományát sem sérti vagy csökkenti, viszont — és ezt még hozzá kell tennünk —, kizárja a ma valóban meglévő faji öntudat szemléletének visszavetését egy olyan korba, mikor az még nem volt meg. Krammnak az előadásából kétséget kizáróan kivethető fentjelzett felfogására adott emez előbbi általános megjegyzé-

³ V. ö. Bucsay: Semtan Mihály... 40—42. (A közép-dunai protestantizmus könyvtára A. sor. 3. füz.)

seken felül csak egy konkrét kérdést említettünk meg: a wittenbergi magyar diákokra ösztöndíjat és könyvtárat hagyó Kassai Michaelis György nevének „magyarosítás”-át, ahol különösen élesen lehet látni Kramm értékelését. Itt azonban a bővebb kifejtés, illetve ismételless helyett utalunk Bucsay Mihálynak Kramm könyve bibliográfiai szempontból való ismertetése során e kérdéssel kapcsolatban tett bíráló megjegyzéseire.⁴

Kramm — mint már említettük — könyvével azt kívánja bizonyítani, hogy Wittenberg Délkelet-Európa (vagyis elsősorban Nagy-Magyarország) számára a legfőbb kultúrközpont volt. Ennek a tételnek az igazolásához azonban hiányzik még az, hogy Wittenbergnek a magyarországi szellemi életben gyakorolt hatása összehasonlítható-e más külföldi szellemi centrumoknak Magyarországra áramló hatásával és ebben az összehasonlításban Wittenberg az első helyet foglalja el. Addig csupán egy magyarországi tudósok által erősen látogatott és a magyarországi szellemi életre kétségkívül jelentős mértékben ható főiskola marad.

A Kramm forrásanyagából merített művelődéstörténeli adatokat tekintve a közöltekből világosan kitűnik, hogy a wittenbergi disputációk óriási mennyiségű olyan család-, hely-, iskola-, általában egyház- és művelődéstörténeli adatokat tartalmaznak, amelyeket a magyar tudományos kutatás még nem állított be az általános fejlődés keretébe. Ezekből az adatokból való közlés Kramm művének legfőbb értéke, bár a könyv gyors használhatóságát sajnálatosan késlelteti a név- és tárgyutató hiánya.

Kramm adatait egy-egy kérdés köré csoportosítja, amelyek azonban az előadáson belül csak laza kapcsolatban vannak egymással. Ilyen kérdések pl.: a német főiskolák látogatottsága, ösztöndíjak, tanulmányi idő, exulánsok, tudós családok, wittenbergi irodalmi nyomok, könyvtár, ügy, disszertációk, professzorok, a disputációk hatása az erdélyi iskolákban, az északi Kárpátok iskolái stb. Hogy az egyes kérdések köré az odatarozó adatokat összefüggően tudja csoportosítani, Kramm kiegészíti azokat a már eddig ismertekkel. Ezeket a vonatkozó irodalomból gyűjtötte össze. Itt — bár más külföldi szerzővel szemben igen jelentős irodalmat dolgozott fel s Erdélyben járván több iskolai és egyházi könyvtárat látogatott meg — nyilvánvalóan részben a magyar nyelv nem ismerése, részben a szükséges könyvekhez való hozzájutás nehézségei miatt elég bőven találhatók hiányos vagy téves állítások, illetve adatközlések. Csak egy-két példát említettünk: Krman Dánielről a cseh bibliafordítással kapcsolatban megemlíkezve, felsorolja Kramm röviden életadatait is, a felsorolást azonban ezzel végzi: „zuletzt Superintendent in Barisfeld” — ami nyilvánvalóan kevés Krmannal kapcsolatban. Ugyanitt fordul elő Georg Ambrosius neve is, akinél — éppen az egymásután miatt — megemlíthette volna, hogy Krman veje volt.

⁴ Magyar Könyvszemle 1942. 71.

Egy másik helyen beszél Kramm a városokban létesült magasabbfokú iskolákról, gimnáziumokról. Itt a régi löcsei, bártfai, trencsényi stb. után a soproni, pozsonyi, készmárki, iglói, rozsnói iskolánál is tratalabbnak mondja Zólyom, Modor és Eperjesét. Pedig az eperjesi iskola még magasabbfokú állapotában sem állítható be olyan későre, mint a XVII. század második fele. A régi katolikus iskolából a városnak a reformációt történő befogadásával lett protestáns iskola, amely eleinte triviális jelleggel bírt, majd egyre jobban fejlődik, emelkedik, míg végül 1665-ben hivatalosan is főiskolává lett. Kramm egyébként itt önmagát cáfolja meg, mert alig valamivel odébb 1564-ben beszél az eperjesi „Schulkollegium” rektoráról, Gyalul Torda Zsigmondról, akit egyébként *Tortei Gelei Zsigmond*nak nevez el. Az eperjesi főiskola — Kramm „akademisches Gymnasium”-nak nevezi — megnyitási évét különben 1665-re mondja, amikor pedig csak kimondták a felsőmagyarországi evangélikus rendek az iskola rangemelését és kibővítését, az új intézmény megnyitása majd 1667-ben történik. Kramm Eperjesnél odabiggyeszti egyszer a *Præfay* nevet is, aminek csak azért nem látjuk semmi értelmét, mert egyetlen más felvidéki városnál sem teszi ezt meg. A soproni iskoláról szólva zárójelben az 1606-os évszámot teszi ki, ami az előadás értelme szerint csakis az alapításra érthető. Az igazság viszont az, hogy Sopronnak már régen volt iskolája — de eleinte triviális —, amely 1557-ben új épületet kapott és minőségében egyre inkább fejlődött. Az 1606-os évszám az iskola helyreállításának idejét jelenti csupán, azután, hogy 1584-ben a protestáns lelkipásztoroknak és tanítóknak Draskovics György győri püspök befolyására felsőbb parancs folytán el kellett hagyniuk Sopront.

Az ilyesfajta hiányokat és tévedéseket a magyar kutató azonnal észre kell, hogy vegye, zavart okozhat és több tudományos munkán át húzódo egész hibásorozatnak lehet forrása azonban a külföldön, ahol a kutatók sem nem ismerik fel a tévedéseket és hiányosságokat, sem nem tudják esetleges ellentmondás esetében az egyes állítások helyességét vagy helytelenségét ellenőrizni.

Mindezekből két végső eredményt vonhatunk le. Az egyik az, hogy kellő megbecsüléssel értékeljük Kramm munkáját, amely részben megmutatta, hogy egy könyvtárban porosodó hatalmas és holtnak lészó nyomtatványtömeget miképpen lehet életrekelteni, részben pedig egy sereg értékes és érdekes adatot hoz felszínre magyar protestáns iskola- és egyháztörténetünk számára. A másik egy intő, sőt már-már fenyegető tanulság egyháztörténeti tudományosságunkra: *a mi egyház- és művelődéstörténetünkre vonatkozó adatok összegyűjtése — a világ bármilyen pontján legyenek találhatóak is ezek —, értékelése és az eddigi kutatások eredményei közé való beiktatása a mi feladatunk, kötelességünk.* Ezzel tartozunk egyházunknak és nemzetünknek, hiszen számtalanszor hangztatott igazság az, hogy a múlt ismeretével is építjük jövőnket. De tartozunk az egyetemes tudományosságnak is, mert a legmagasabb tudományos színvonalat egy munkaterületen természetesen a leg-

hozzáértőbbek érhetik el; saját történetünk munkaterületén pedig világos, hogy mi vagyunk ezek. Nem is szólva arról, hogy szégyelni való, ha a mi munkánkat más végzi el, a dolog kárunkra is van, hiszen természetesen, hogy — különösen két nép, vagy nemzet kultúrájának határterületét érintő témánál — a kiválasztó és értékelő szempontok különbözőek (ha nem éppen ellentétesek) a két különböző nép, illetve nemzet tudósainál és senkitől sem kívánhatjuk, hogy a saját felfogásával szemben a miénket tegye magáévá. A miénk helytálló voltának igazolásához viszont elsősorban pozitív kutató, értékelő és rendszerező munka kell, nem pedig az — mint Kramm könyve és még sok más könyv esetében is —, hogy a más felfogásban írt előadást rendre cáfolgassuk. Itt és ezért kell ismétellen felemelnünk szavunkat az *ősztöndíjak* ügyében. Elsősorban az *egyházi ösztöndíjakra* gondolunk, tekintve, hogy az egyházi főhatóságok könnyen léptethetnek életbe bármilyen rendszabályt. Egyháztörténet iránt érdeklődő végzett teológusokat a professzorral való megbeszélés során megállapított kötött témával kell kiküldeni a külföldi főiskolákra (könyv- és levéltárakba) és így egy előre elkészített nagyszabású terv szerint fokozatosan és rendszeresen összegyűjteni mindenképp a reformáció óta kintjárt magyarországi tanulóokra vonatkozó összes adatokat, felkutatni esetleg kint hagyott kéziratok műveiket (példa: Kassai Michaelis György fel nem dolgozott nagyjelentőségű hatalmas kézírata), valamint az ő előző birtoklásukat mutató nyomtatványokat, és tanulmányokat folytatni ama szellemi és anyagi körülmények megismerésére, amelyek között a kintjárt diákok éltek. Amennyiben az ösztöndíjas ezt a munkát két lelkészképesítő vizsgája között végzi el, elkészített dolgozatát az általánosan kiadott téma kidolgozása helyett papi dolgozatnak is el kellene fogadni. Nézetünk szerint legfontosabb az *előre elkészített terv* és az *előre megbeszélte kötött téma*. Az ösztöndíjas — legalább is az egyházhistorikus — ugyanis rendszerint akkor jön rá, hogy mit kutasson, akkor fedez fel valami érdemes dolgot, mikor már hazafelé indul. Az említett terv összeállítása teológiai fakultásaink egyháztörténetprofesszorainak közös feladata lenne. Csak így várhatjuk, hogy egyszer majd — az emberi lehetőségek keretei között — tökéletesen megismerjük a magyar protestánsizmus és a külföld évszázados kapcsolatainak történetét.

Még egy dolgot hadd említsünk meg: Kramm megjegyzi könyve elején, hogy forrásaiból több tabelláris összeállítást készített a wittenbergi magyarországi diákokról: Magyar diákok Wittenbergben; wittenbergi diákok a bártfai és eperjesi iskolákból; brüsszeli (ill. nagyszabeni, segevári, beszercei, medgyesi) tanítók és lelkészek, mint wittenbergi diákok; Magyarország és Erdély politikai-, város-, jog- és egyháztörténetére vonatkozó wittenbergi disszertációk és dolgozatok; Magyarország és Erdély Wittenbergben; a disputációk nomenklatúrája (*praeses, respondens, a carmen gratulatore-k* nevei). Ezek kéziratban vannak meg Wittenbergben, a *Lutherhalle* igazgatójánál. Publikációjuk igen fontos lenne.

Harsányi András.

Mályusz Elemér: A magyar történettudomány. Budapest, é. n. (1943.), Bolyai Akadémia, 156 l. 8 r.

Mályusz Elemér, a Magyar Protestáns Egyháztörténeli Adattár jelenlegi szerkesztője *világi* historikusaink között ma kétségkívül leg-hivatottabb művelője a protestáns egyháztörténetírásnak. A Türelmi Rendeletéről nemrégiben (1939) megjelent műve egészen új, szintetikus képből mutatja be nemcsak a címben feltüntetett nagyjelentőségű egyháztörténeli esemény keletkezésének történetét, hanem a magyar protestáns — első renden református — egyház egész XVIII. századi életét is. Hogy e mű hatása mekkora volt, azt az érdeklődő lemérheti pl. a Magyar Művelődéstörténet megfelelő kötetén. Itt ugyanis a korszak ismertetője teljes egészében Mályusz Elemérről támaszkodik a protestáns egyházi viszonyok megrajzolásában. Említjük pedig mindezt csak azért, hogy rámutassunk: Mályusz Elemér minden bennünket érintő megállapítása számot tarthat a protestáns egyháztörténetírás érdeklődésére.

A magyar történettudomány a szerző tudománypolitikai cikkeinek gyűjteménye, s nézeteinek, javaslatainak tömör összefoglalása. Mint a *népiségtörténet* kutatója úgy látja, hogy tudományunk egész területén a népiségtörténeli irányé a jövő, s ennek az iránynak diadalra jutása nem csupán tudományos, hanem elsősorban nemzeti szempontból multhatatlanul szükséges. Erre intenek bennünket egyrészt a külföldi (főleg német) tudományosság ilyen irányú nagy eredményei, másfelől a népi erőtartalekből megújuló készülő új magyar szellemiség is.

Az Akadémiát, egyetemeinket, tudományos társulatainkat és kutatóintézeteket illető tárgyi javaslatainak megvitatása nem tartozik egyháztörténeli folyóirat hasábjaira; nem hivatásunk az sem, hogy állást foglaljunk Mályusz Elemérnek a szellemtörténeli irány ellen szegezett kemény kritikája ügyében. Megállapíthatjuk azonban azt, hogy az egyháztörténet és a népiségtörténet között nem egy termékenynek ígérkező kapcsolat található. A módszeresen képzett egyháztörténetírás rendkívül értékes helytörténeli adatokat szolgáltat, ezeknek pedig már nagy becsé van a népiségtörténet kutatójának szemében. Vannak azután egyenesen olyan kérdések, amelyeket csak a mindkét területen képzett kutató oldhat meg sikerrel. Ilyen pl., hogy csak egyet említsünk: milyen szerepe van az ellenreformációnak a magyar nyelvhatár benyomásában Esztergom vagy Szatmár megyében?

Ki kell még emelnünk Mályusz Elemérnek egy figyelemreméltó megjegyzését: „A középkori magyar történet megértéséhez — írja — elengedhetetlenül szükséges a vallásos élet, az egyházi intézmények és művelődés ismerete. A liberális kor nem kedvezett az egyháztörténeli kutatásoknak, s így nagyon keveset tudunk az életnek akkor igen lényeges részéről. Mivel a hiányt pótolni kell, s mert az egyháztörténet a teológiai fakultáson nem külön szak, hanem csak egy a sok

tárgy közül, mindaddig, amíg külön tanszéket nem nyer a bölcészeti karon, kötelességszerűen fokozott figyelmet kell fordítani régibb történelmünk vallási vonatkozásaira, s a megoldatlan kérdések százaira utalva, azok feldolgozására figyelmeztetni, biztatni a még határozatlan kezdőket, hogy végre kialakuljon a hön óhajtott újabb kutatási irány. Minderre azonban csak akkor nyílik alkalom, ha a tárgyat fejtegetve, tehát egyháztörténelmi jellegű kollégiumot tartva jelöljük meg a problémákat, amelyre viszont magunk is csak munka közben lettünk, lehettünk figyelmesek." (91. l.).

Nem kisebb kérdéstről van itt szó, mint arról: hol van a helye az egyháztörténelnek, a *teológiai* vagy a *bölcészeti karon*? A szerző nyilván az utóbbi fakultás kebelében látná jó helyen a művelődéstörténet, az irodalom- és művészettörténet szomszédságában. Nem tagadható, hogy a modern történelemszemlélet összefoglaló látásmódja oda követeli az egyháztörténetet a többi történelmi disciplina mellé, mégis a nagy kérdések egész sora vár megoldásra, míg elérkezünk a tervezett bölcészeti tanszékhez. Nem tagadható ugyanis, hogy az egyháztörténet, jobban mint bármely más tudomány, magán viseli, sőt kell, hogy viselje, művelőjének vallásos meggyőződését. Ugyanaz az egyháztörténeli tárgy tökéletesen ellentétes megvilágítást kaphat — teljesen jóhiszeműleg — katolikus vagy protestáns kutató munkásságán keresztül. Félős az is, hogy a laikus egyháztörténeli tanszék kérdése, ha egyáltalán felmerül a hivatalos tényezők programjában, áldozatul fog esni a felekezeti türelmetlenségnek. Vagy talán egyszerűen a jelenlegi teológiai tanszék laicizálásáról lenne szó? Ebbe viszont az érdekelt felekezetek papképzése nem nyugodnék bele.

Akárhogy alakuljon is a dolog, Mályusz Elemér figyelemreméltó terve megvitatást érdemel, s talán nem is olyan megoldhatatlan, ha jó reménységgel vagyunk a felekezetek békés együttműködésének jövőjét illetőleg. Gondoljunk csak például az egyházjogi tanszékekre, ezeken évtizedek óta komoly eredménnyel működnek protestáns tudósok is, s adnak elő nagyrészt katolikus egyházjogi anyagot. Addig is az egyháztörténel csak köszönettel fogadhatja fiatal történészek friss munkaerejét, s nagynevű professzoraik módszeres probléma-megjelöléseit.

Bán Imre.

Kovács István: A szentmártonkátal református egyház története. Szentmártonkátá, 1943, 116 lap.

A kivált az egyke-kérdés terén s egyéb irodalmi megnyilatkozásaiból is jól ismert közíró-lelkész szerző e művével kifejezetten nem tudományos feladatot, hanem a pásztorsága alatt álló gyülekezet missziói céljait óhajta szolgálni, aminthogy a művet egyik buzgó egyháztag jelentős adománya segítette kiadásra is. Az eredeti fényképekkel s rajzokkal gazdagon illusztrált, ízléses külsővel bíró munka e célját minden tekintetben el is éri és ezzel kapcsolatban mindjárt hangsúlyoz-

zuk, hogy egy lelkipásztor irodalmilag kiadósabb missziói munkát new is folytathat, mintha odatárja a hívek elé Isten kegyelmének azokat a gazdag jeleit, melyekkel Isten éppen *annak* a gyülekezetnek multját felékesztette (Zsolt. 78, 3—7.).

De szükségesnek tartjuk hangsúlyozni azt is, hogy éppen a missziói cél érdekében a szerző mélyebbre is áshatott volna műve megalkotásánál, úgy gondoljuk erre mind a képességek, mind a lehetőségek Istentől adva vannak nála. Ha Földváry László, Chobot Ferenc és Benkó Imre műveinek felhasználásán kívül, csak pár napot tölt is az Országos Levéltárban, kivált Szarka Gyula: A váci egyházmegye történeti földrajza (Vác, 1940) c. műben felsorolt bőséges forrásanyag megtekintésére, s hozzá még szoroson figyelembe veszi a kecskeméti református egyházmegye anyagát, továbbá a történeti statisztikusokat, mint Schwartnert, Ludovicus Nagyat, Magda Pált, Fényes Eleket, Palugyayt, Pestyt, Csánkyt, Ortvyat, Karácsonyit, stb., akkor meg fogja látni, hogy nem is éppen olyan sötétben tapogatózás egy akár kicsiny falu köz- s egyházi multjának rekonstruálása, — mint gondolja. Azonfelül természetesen megfelelő közegyház-történeti előtanulmányok is szükségesek a helytörténet megfelelő minél alaposabb feltárására. Csak akkor láthatjuk meg például, hogy a szentmártonkátai templom-foglalásra csak a legnagyobb rosszakarattal s megleévesztő szándékkal túlhatott mentésget a vármegye abban, hogy az a templom-rablás még az 1721-iki *Pest Commisatio* vizsgálata előtt történt, mert hiszen már jóval előbb, az 1681. évi törvényhozás előírásai szerint sem volt jogalapja Althannak a foglalásra. Viszont a már egyszer Szentmártonkátára beültelett plébános számára a reformátusok részéről a stólafizetési kötelezettség mai értelemben nem mondható „jogtalannak”, mert erre a plébánosnak, habár olyan-amilyen, de mégis megvolt a jogalapja az *Explanatio Leopoldina* óta sok királyi rendelethen. *De facto* szörnyű méltánytalanság volt ez a rendszer, de éppen abban volt szörnyűsége, hogy *de jure* „jogos” volt. Sőt az „akolikusok” stólafizetési kötelezettségét a Türelmi Rendelet sem törölte el, mint a szerző gondolja, amint-hogy másfelől ő maga is írja, hogy 1783-ban a plébános még meg is kapta a reformátusoktól a stólat. De Pest vármegye is gyenge lett volna arra, hogy a reformátusoknak ezt a méltánytalan kötelezettségét eltörölje, hanem csak az 1790—91. évi XXVI. tc. rendezte ezt a kérdést is megnyugtatólag. Hogy pedig az üldözés idején éppen a plébános túrta volna meg legalább egy tanító szolgálatát a reformátusok közt, ennél inkább hihető, hogy ebben a földesurnak volt nagy része, aki ura volt a plébánosnak is, mikor pedig a tanítótól is megfosztattak a hívek, ez is a földesuri viszonyokkal áll összefüggésben. A lelkési díjlevél-harcoknak is gazdaságtörténeti gyökerei tételezhetők fel, mikor 1829-ben már nincs szó ama fél telek földről, melyet még 1784-ben biztosítanak a lelkésznek. Általában az egyház történeti képét nagyban kiegészítené a politikai község gazdasági s társadalomtörténeti rajza is, hiszen Szentmártonkátá úgy jutott az „árva ekklesiák” sorsára, hogy

túlnyomó többségében mindig református volt, sőt talán a jóakarató Keglévichék kivételével a többi földesurak is. Már pedig a barokkos ellenreformáció anomáliái éppen ilyen helyeken váltak szembetűnőkké. Végül az igen értékes népesedés-fejlődési kimutatásokat jó lett volna viszonyszámok feltüntetésével is még plasztikusabbakká tenni.

Mindezek az észrevételek a mű érdemét nem kicsinyítik. Célja s annak munkálása minden lelkipásztor elé példaként állítható, a szerzőtől pedig joggal várhatjuk irodalmunk további gyarapítását.

Tóth Dezső.

Harsányi András: A beregi református egyházmegye könyvtára. Budapest 1941. Kir. M. Egyetemi Nyomda, 27 lap. (Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1941. évi III. füzetéből.)

A beregi református egyházmegye könyvtárával Harsányi Andrásnak ez a tanulmánya foglalkozik elsősorban. Pedig érdemelt volna a könyvtár nagyobb figyelmet is, mert amint éppen Harsányitól értesülünk, kb. 1350 kötetéből 60 a Régi Magyar Könyvtárba tartozik, mégpedig majdnem mind az első két csoportba, kb. 740 további mű magyar vonatkozású és általában az egész anyagnak csak valamivel kevesebb, mint egynolcada jelent meg 1850 óta. A könyvtár tehát becses régi, magyar vonatkozású anyagot őriz.

Harsányi dolgozata elsősorban könyvészeti irodalmunk nyeresége, de nagy nyereséggel olvassa az egyháztörténész is. Különösen két nagyobb részlete olyan, hogy belőle szokatlan, de éppen azért érdekes és becses oldalfényben tűnnek fel a beregi egyházmegye papságának, de általában az egész keleti országfél reformátusságának közművelődési és tudományos törekvései. E két fejezet közül az egyik arról szól, hogy *miképpen gyűlt össze a könyvtár anyaga*, a másik pedig a könyvekben található nagyszámú *kézírtos bejegyzést* aknázza ki. A könyvtár a 18. század utolsó évtizedeiben keletkezett, abban az időben, amikor virágkorukat élték a díszes barokk-könyvtárak. A beregi református egyházmegye könyvtára nem tartozik ez utóbbiak sorába. Nem fedezhetjük fel rajta nagyhatalmú és dúsgazdag gyűjtők kezük- és pénzük nyomát, de annál inkább mutatja falusi lelkipásztorok őszinte tudományszomjúságát és anyagi helyzetükhöz képest valóban tiszteletreméltó áldozatkészségét. Talán éppen e miatt állapíthatja meg Harsányi, hogy a beregi református traktus könyvtára szembetűnően magyar színezetű ugyanakkor, amikor a hasonló korból való római katolikus főpapi és főúri könyvtáraknál ez a magyar szín sokkal halványabb.

Harsányi András dolgozata mintául szolgálhat arra, hogy hogyan kell református magyar multunk közművelődési értékeit a feledés homályából elővonnani és értékük szerint megbecsülni, de arra is, hogy avatott kézben milyen hasznos segédtudománya lehet a könyvtártörténet az egyháztörténetnek.

Bucsay Mihály.

Benda Kálmán: Boeckai István. Budapest, é. n. (1942), Franklin Társulat 242 l. — 8°

Boeckai István életrajzának hiánya régi adóssága a magyar történelírásnak. Csodálatos, hogy a múlt század pozitivistá történetkutatásának virágkorában e nagy magyar politikai lényelmének nem akadt biográfusa, holott harmad-, negyedrangú személyiségek (pl. Alsáni Bálint) életrajzírót kaptak. E hiány pótlására tesz figyelemre méltó kísérletet Benda Kálmán a Szekfü Gyula szerkesztette Magyar életrajzok című sorozat egyik köteteként megjelent művében.

A szerző művét egyben korrajznak szánja, hiszen Boeckai István egyéniségének és életművének ismertetése a XVI. századi magyar sors problémáinak részletes feltárása nélkül nem is sikerülhet. E korpép megrajzolásában Benda szép teljesítményt nyújt. Közismert tény, hogy Károlyi Árpád munkássága után a Boeckai-korra vonatkozó levéltári adat nem sok várható, így Benda művelhez levéltári kutatást nem is végez, nagy lelkiismeretességgel dolgozza fel azonban a kor egyéb forrásanyagát (a román történeti publikációkat is), s különösen bőven merít Károlyi Árpád és Szekfü Gyula eredményeiből.

A Boeckai Istvánról megrajzolt kép egyébként tökéletesen egyezik — nemcsak nagy vonásaiban, hanem apróbb részleteiben is — a Szekfü Gyula alkotta Boeckai-portréval (Magyar történet 3. kiadás, III. kötet és „A magyar jellem történetünkben” című tanulmány „Mi a magyar?” 524—529. l.) Új szín, az eddigieket változtató új vonás nincs rajta. Benda legfeljebb kitölti Szekfü nagyvonalú vázlatának hézagait, kiterjeszti figyelmét a Szekfü által elhanyagolt részletekre, például Boeckai ifjúságára, prágai neveletésére, pályafutásának Báthory Zsigmond idejébe eső szakaszára s a felkelést megelőző évek Boeckai személye körül csoportosuló eseményekre. (Mindezeket a részleteket szintén Szekfü Gyula jelezte tüzetesen megvizsgálandónak a fentebb idézett tanulmányának könyvészeti jegyzetében.)

Benda műve egyébként ügyes szerkezettel öt szakaszra oszlik. (Kezdő évek. Harc a török ellen. A császár hűségén. A szabadságharc. A bécsi béke.) Egyenletes és jól kiszámított gazdálkodással érint minden problémát, a nélkül, hogy a történeti részletkutatás igényeit figyelembe véve, bármelyikbe is belemerülne, ezt művének valószínűleg eleve megszabott terjedelme sem engedte meg. A munka így összefoglaló, áttekinthető, sőt bizonyos mértékben népszerűsítő jellegű lesz. Ez utóbbi — a népszerűsítés — a sorozat elgondolásának megfelelő módon, alighanem a szerző egyik célja is volt. Különben alig tudnánk megmagyarázni azokat a kifejezésbeli fordulatokig leható átvételeket, amelyek Szekfü „Magyar történet”-e (3. kiadás, III. kötet) és Benda Boeckai-életrajza között elég sűrűn fellelhetők. Ezeket az átvételeket — ismételjük — csak olyképp tudjuk értelmezni, hogy a szerző a népszerűsítés érdekében nem óhajtott lemondani Szekfü mesterien kidolgozott *pointe*-jeiről. („Boeckai nem menekülhetett.” — „A török állott Boeckaihoz.”)

A református egyháztörténet kutatója, ha Boeckai koráról össze-

foglaló képet óhajt, haszonnal veheti kezébe Benda könyvét, de részletes és sajátosan egyháztörténeti problémáira nézve nem sok útbagaztást találhat benne. A szerző kompozíciójának megfelelő mértékben érinti ugyan a vallásügyeket, ezeknek az elmélyítése azonban nem ártott volna. Hangsúlyozza Boeckai István református öntudatát (199—201. l.), részletesebb Boeckai-életrajz azonban ennek a református öntudatnak több és megkapóbb megnyilvánulását emelhetne volna ki. Benda különben úgy látja, hogy Boeckai egyéni meggyőződése és a kor valláspolitikájának alap gondolata a más felekezeten lévőkkel szemben tanúsított nagyfokú türelmesség volt, szinte egyedülálló jelenség a felekezeti harcoktól dult Európában (215—17. l.). Ezt a nagyfontosságú megállapítást jó lett volna az adatok próbakövén megvizsgálni, s utána nyomozni annak, hogy az országgyűlési tárgyalások stilisztikájában előforduló türelmi nyilatkozatok miképen öltöttek testet a hétköznapi élet viszonyai között. Hogy Boeckai reálpolitikus egyénisége a felekezeti hovatartozásra nem sok ügyet vetett, az kétségtelen. Más kérdés azonban az, nem érvényesültek-e, sokszor döntő módon, református szempontok az államelmélet mindennapi, mondjuk közigazgatási gyakorlatában. E sorok frójának alkalma volt egyetlen esetet — a gyöngyösi tempiómpert — tüzetesen végignyomoznia, s a kassai országgyűlés XI. *articulusának* látszólagos türelmi döntése ellenére is a református öntudat igen érdekes megnyilvánulására mutathatott rá.

Egy Boeckai-monográfiában szerettük volna látni a bécsi békét előkészítő tárgyalások tüzetes elemzését is, a vallási kérdés döntő szerepének kiemelésével. Mert ha elismerjük is — amint Eckhart Ferenc és Révész Imre kutatásai után el kell ismernünk — annak a tételnek az igazságát, hogy a Boeckai-felkelés kirobbanásában és megindokolásában semmi szerepe sem volt a kálvini ellenállási jognak, az tagadhatatlan, hogy a vallási motívumok mégis lényegesek voltak, s mélyebb-reható vizsgálatot érdemelnének. Nagyon természetes, hogy e téren az apró adatok mozaikköveit kellene összekeresgelnünk, ha a kor valláspolitikáját a maga valóságában akarnánk megismerni. (Gondolunk például Alvinczy Péter és más befolyásos papok szerepére, a hajlúság vallási magatartására, stb.).

Benda Boeckai-életrajza összefoglaló jellegénél fogva mellőzi a problémák részleteinek vizsgálatát, és ez kár, mert műve így minden haszna és értéke mellett sem teszi fölöslegessé a nagy Boeckai-*opus* megírását.

Végezetül fenntartás nélkül meg kell dicséernünk Benda gazdagon árnyalt, fordulatos és minden ízében magyaros elbeszélő stílusát. E téren Takács Sándor és Károlyi Árpád legjobb hagyományait követi, s olvasása igazi élvezet a hozzértó számára.

A szakember sajnálatlaltal fogja nélkülözni a névmutatót, s némi bosszankodással szemléli a megjelenési évszám elmaradását. Itt volna már az ideje, hogy ennek kitételére miniszteri rendelkezés kötelezze a kiadókat.

Bán Imre.

Szimonidesz, L'udovít: Proces s Danielom Krmanom. V Liptovskom Sv. Mikulási 1940. Spolok Tranoscius, 148 + 4 l. + 5 t. — 8°. (Z našej stariny, sošit 2).

Szimonidesz Lajos: Kerman Dániel ev. püspök főbenjáró pere iratai a Magyar Országos Levéltárban. Négy hasonmással. Ružomberok (Rózsahegy) 1940. Tranoscius Társaság, 68 + 4 l. — 8°.

Kerman Dániel evangélikus mártír-püspök, halálának 200-ik évfordulója alkalmából a szlovákiai „Tranoscius” egyházi könyvkiadó-vállalat a mult nemzeti és egyházi eseményeit, valamint kimagasló nagyjait megörökítő kiadványsorozatában minket is érdeklő, figyelemreméltó könyvet jelentetett meg „Proces s Danielom Krmanom” (Kerman Dániel bűnpere) címen. Szerzője a magyar Szimonidesz Lajos, akinek kéziratából fordította tót nyelvre Adamovics István besztercebányai tót vallásánár.

Tudvalevő, hogy Kerman Dániel miavai evangélikus lelkész és dunáninneni püspök nagy tudományánál, hatalmas szervező erejénél s kimagasló egyházvezéri rátermettségénél, de különösen azon oknál fogva, hogy Rákóczitól követségi megbízást fogadott el XII. Károly svéd királyhoz, kezdettől fogva szálka volt a hatalom és a katolikus papság szemében. A könyv által tárgyalt „bűnpert” mégis apostasiapártolás címén indították meg ellene, miután egy Mlinárics nevű morvaországi egyént, aki lelki betegségét, búskomorságát panaszolta nála, buzgó imádságaival meggyógyított s azután — kívánságára — feleségével együtt evangélikus egyházba felvett. Ettől kezdve — az eredeti vádiratokból kitűnőleg — valóságos vádlavina zúdult Kerman fejére. Itt csak a legkimagaslóbbakat említjük: a római katolikus egyházat perverznek, fanatikusnak és tévelygőnek (perversa et fanatica ac erronea), Szent Istvánt nem apostoli, hanem ördögi királynak (non apostolicus, sed diabolicus), Nepomuki Jánost kéjencnek (scortator publicus), s az ő Csehországban áhítatos tiszteletben részesített nyelvét kutyanyelvnek (lingva canina), mondotta, az eucharisztliát pedig azzal az állítással sértette meg, hogy azt katolikus papok kutyatejből (ex lacte canino) készítik el, stb.

A Golsecz Gábor ügyvéd által képviselt védelem genialis könnyedséggel és alapos érveléssel tudta a Kermannak szegzett vádak alaptalanságát bizonyítani. Pl. a Szent István emléke megsértésének vádját a védelem Kerman egy 1704-ből való, Szent István napján mondott prédikációjának tárgyi bizonyítékával veti vissza. Ennek az eredetileg, tót nyelven frott, majd latinra fordított prédikációnak a *partitio*-jában állítja ugyanis Kerman, hogy Szent István háromféle koronával koronáztatott meg: 1. a győzelem vaskoronájával, 2. a tudomány ezüst-arany koronájával és 3. az élet gyöngykoronájával.

Ez a prédikáció azért is fontos felfedezést jelent, mert a Szent István-kultusz ellen Szlovákiában politikai érdekből megindított hadjáráttal szemben értékes tárgyi bizonyítékok, tudományos érvel nyújt.

Kerman életrajzának, elfogatása körülményeinek, s a pozsonyi

börtönben töltött utolsó napjainak forrását mindezeideig, főként a családi krónika, a *Fata Familiae Kermannianae* ismert anyaga alkotta, mely sok intim és figyelemreméltó adatot tartalmaz ugyan, de Kerman életének valóságos lényeit költészettel és fantáziaszülte megállapításokkal elegyítette. Ezek a kortársak és családtagok megfigyeléseiből, tapasztalataiból összeállított adatok különben is csak Kerman elfogadásának időpontjáig tájékoztatnak. A „bünper“ zárt ajtók mögötti tárgyalásának részletei: a bíróság, a királyi ügyész vádirata, a helytartó-tanács kiegészítő vádpontjai, a tanúk vallomásai, a védelem, stb. mindezeideig, tehát 200 éven át ismeretlenek voltak az egyháztörténet tudománya előtt.

Szimonidesz tehát olyan tárgyat dolgoz fel, amelyre sem a Zsilinszky-féle Kerman-életrajz, sem az újabb Kerman életével és művével foglalkozó cikkek, értekezések nem terjeszkednek ki. A „bünper“ egész lefolyását pontosan szemléltető eredeti latin nyelvű dokumentumok ugyanis Szimonidesz szerencsés felfedezéséig elkerültek a kutatók figyelmét, amit azzal lehet valamiképpen menteni, hogy ezek az Országos Levéltárban a meglehetősen *Processus Germannianus cum suis accessoriis* cím alatt rejtőzködtek. Úgy látszik, hogy ennek az egyetemes evangélikus egyházi levéltárban található másolata sem fordult meg a Kerman-kutatók kezén.

A felfedezett eredeti latin dokumentumok ezek szerint felbecsülhetetlen adalékkal szolgálnak Kerman tragikus élete pontosabb megismeréséhez, a *Fata* anekdotikus adatai, s az ezen alapuló felületes és hiányos Kerman-életrajzok, értekezések egyháztörténeli revíziójához és kiegészítéséhez.

A Tranoscius-társaság szolgálatot tett a Kerman-ügy magyar ismeretének is azzal, hogy a feltárt okmányok legfontosabbjait az eljárás válaszával magyar nyelven is hozzáférhetővé tette „Kermann Dániel ev. püspök főbenjáró pere iratai“ című, 1940-ben megjelent kiadványával.

Szilády Jenő.

Ernesto Comba: *Storia del Valdesi*. Claudiana kiadás. Torre Pellice, 370 lap.

Vald Péter mozgalma, mely a római egyházzal 1183-ban már kénytelen volt szakítani, a reformátori protestantizmushoz csatlakozása után a XVI. század második felétől, mint tudományos probléma foglalkoztatta a tudósokat. 1562-ben Scipione Lentolo adott ki hosszabb munkát,¹ később J. P. Perlin² és Pietro Gillio,³ melyekben fontosnak tartották mindenképp az eredet kérdésének felvetését. A köztudat ugyanis azt tartotta, hogy a valdensi mozgalom forma szerint is apostoli eredetű;

¹ *Historia delle grandi e crudeli persecuzioni fatte al tempo nostri in Provenza, Calabria e Piemonte contro il popolo che chiamano Valdesi* 1562.

² *Histoire des Vaudois et Albigeois*. Genève, 1618.

³ *Histoire Ecclésiastique des Eglises Réformées recueillies en quelques Vallées du Piedmont et circonvoisines, autrefois appelées Eglises Vaudoises*, de l'an 1100 au 1643. Genève 1644.

azokhoz a mozgalmakhoz csatlakozott, melyek az egész félszigeten földalatti módon ugyan, de éltek kezdettől fogva. Gillio így ír: „Amikor a valdensiek a piemonti völgyekbe értek, úgy találták, hogy az igaz apostoli tan itt mindig megvolt, Istennek legyen hála.” A XVII. században sem változott meg ez a felfogás. Giovanni Léger 1669-ben megjelent művében⁴ szintén úgy nyilatkozott, hogy Vald Péternek nem kellett egyebet tenni, csak egyszerűen csatlakozni a tiszta és apostoli tan hirdetőihez. Ezen a véleményen volt Giacomo Brenz⁵ is, sőt G. B. Peyran már addig ment, hogy művében⁶ azt állította: Pál Spanyolországban járta után a piemonti Alpok völgyeiben is megfordult, és azóta a közösségek felteve őrizték a tiszta tan, tehát Vald Péter tőlük merített. Pietro Berth szerint⁷ Jakab műve volt a piemonti apostoli keresztyénség. És érdekes, még a XIX. század másik három történésze: A. Monastier, A. Muston és Amadeo Bert is osztotta elődei nézetét. Az említett írók meg sem kísérelték a köztudat vélekedést tudományosan igazolni. Megmaradtak a legendák szép és ködös világában.

A XIX. század második felében azután az apostoli kortól való származás érthető és magyarázható felfogása szétfoszlott a tudományos kutatás megvilágításában. Dieckhoff⁸ és Herzog,⁹ majd szerzőnek édesapja, Emilio Comba¹⁰ ugyanis tudományosan igazolta, hogy Vald Péter mozgalma nem a valóságban, hanem szellemben apostoli eredetű. Ernesto Comba könyve első részében még leszámol azokkal is, akik Claudián torinoi püspököt vagy a katharosokat tartották a mozgalom tulajdonképeni elindítójának, főfogásukat egy-két kétségtelenül meglévő közös tulajdonságra építve.

A tudományos kutatást azután az érdekelte: milyen vallási mozgalmak voltak az olasz félszigeten és Délfranciaországban a XII. században Vald Péter előtt? A szerző itt a kutatások mai eredményeit összegezi, amikor Pietro Bruyus, Enrico di Cluny, Bresciai Arnold alakjára mutat rá és az umiliati meg a patarin mozgalmat ismerteti, melyeket Vald ismert s mozgalma felépítésénél hasznosított úgy, hogy a többé-kevésbé szétfolyó megmozdulások összekovácsolódtak vezérlése alatt, szilárd alapot adva a szervezkedésnek előbb, mint „lyoni szegények”, majd egyre nagyobb keretek között Lombardiában.

A könyv első részét még Vald Péter élete főbb mozzanatainak tárgyalása, a reformáció előtti valdens tan és a XIV., majd a XV. században megindult nagyarányú üldözések tárgyalása tölti ki.

A második rész a XVI. és a XVII. század történelmi áttekintését nyújtja. A mozgalom 1532. szeptember 12-én tartott cianforan-i zsiná-

⁴ *Histoire Générale des Eglises Evangéliques des Vallées de Piedmont ou Vaudoises*. Leida, 1669.

⁵ *Storia dei Valdesei*. Losanna 1796.

⁶ *Défense historique des Vaudois*. London 1826. és *Considérations sur les Vaudois du Piedmont*. Genève, 1825.

⁷ *Histoire de l'Eglise Vaudoise*. Toulouse, 1847.

⁸ *Die Waldenser im Mittelalter*. Göttinga, 1851.

⁹ *Die romanischen Waldenser*, 1853.

¹⁰ *Rivista Cristiana*, 1877-1881.

ton Farel, Olivetan és Saunier jelenlétében csatlakozott a reformációhoz, ami a mozgalom belső megerősödését jelentette, de az általános üldözés számára csak olaj volt a tűzre; az egyházi és világi vezetők elérkezettnek látták az időt arra, hogy egyszermindenkorra végezzenek a félsziget eretnekségeivel. Természetesen tervük még részleteiben sem sikerült. Sok ezer valdens hitéért föláldozta életét és vállalta a legnagyobb nyomort és bizonytalanságot is, de hitéből nem engedett.

A harmadik rész 1690-től 1934-ig terjedő időt dolgozza fel. Ennek az időnek legkiemelkedőbb mozzanata az 1848-ban elnyert egyenjogúság. *Ettől az időtől számít Itáliában eggháznak a valdens mozgalom és ettől az időtől kezdve szabad kereteit organikusan kiépíteni.*

A könyv értékét az adja meg főleg, hogy *áttekinthető összefoglalás*. Korántsem lép fel a teljesség igényével. Egész sereg kérdést hagy nyitva, vagy csak érint: amint a szerző mondja: nyitva kell hagynia azon egyszerű oknál fogva, mert máig nem volt még arra ideje az egyháznak, hogy teljes és pontos tudományos számbavételt végezzen. Ennek hiányát különösen érezzük például akkor, amikor a szerző nem tárgyalta kellő részletességgel Vald Péter életét. Alig tíz oldalon foglalja össze ennek az érdekes életnek eseményeit. Pedig a téma is hálás, nagy, szép és a tudományos érdek is azt kívánná, hogy végre kellő feldolgozást nyerjen. A XIV. és XV. századi üldözések is sokkal nagyobb részletességet kívánnak, mert igen sok olyan érdekes mozzanatot tartalmaznak, melyeknek minden oldalról való megvilágítása új szempontokkal gazdagíthatná a jövőbeni kutatásokat. Magából a könyvből is kiderül, hogy egy összefoglalás keretében az óriási anyagot nem is lehet áttekinteni.

Nagyon hiányzik *a reformáció előtti valdens élet szervezetének* jó áttekintése is, a könyv második részét pedig egyenesen három-négy külön kötetben kellene kiadni, oly fontos és az anyag nagysága is ezt kívánná. Comba művében egy-két sorral kénytelen elintézni, egészen jelentős eseményeket és személyeket s az összefüggésekre is csak éppén, hogy rá tud villantani.

A XVIII. és a XIX. század szinte önálló rész, részletes és pontos tárgyalása engedhetetlen. Az emancipációtól eltelt idő pedig annyira érdekes probléma, hogy még így — aránylag nagy terjedelemben tárgyalva — sem látszik elég részletesnek. A legutóbbi negyven év ellenben meglehetősen tág teret kap; ha adatközlésre szorítkozott volna a munkának ez a része, sokkal jobban illenék bele az egészbe.

Az olvasó kielégülletlen a könyv olvasásakor, a kutató meg azon döbben meg: mi minden tennivaló van még ezen a téren! Lázasan kellene azon dolgozni, hogy az evangéliumi kereszténység valdens-ága történetének is minden mozzanata kellő és egyetemess összefüggéseiben tárgyalt feldolgozást kapjon. Ezeknek ellenére is a könyv komoly érték, s az előtte megjelent olasz és idegen szerzők publikációival összehasonlítva határozottan az első rendszeres és módszeres munka.

Tőke László.

HIRMONDÓ.

Nyolevan éven a Hallei Magyar Egylet. Júniusban ünnepelte az *Akademischer Ungar-Verein Halle-Wittenberg* nyolcvanéves fennállását. Ez a második legrégebb magyar főiskolási egylet Németországban a már százegy-éves fennállásra visszatekintő Berliui Magyar Főiskolási Egyesület mellett.

A Hallei Magyar Egylet nyolcvan esztendeje egy része a magyar protestántizmust Wittenberggel és a wittenbergi egyetem jogutódjával, a hallei Luther-egyetemmel összekötő évszázados kapcsolatoknak. A nagy reformátor városát, Wittenbergel, 1521-től kezdve évenként egyre nagyobb számban keresték fel a magyar teológusok. Már 1546-ban megalakul Luther egyetemén a magyar bursa, a *Coetus Sanctissimus Hungaricus*. Amikor 1863-ban a magyar teológusok megalakítják a Hallei Magyar Egyletet, hogy az „mint a távoli haza világító lángja a hazaszeretet melegét a honfitársak között szét-sugározza”, ezzel évszázados tradíció újul fel s erősödik meg. Azonban míg a *Coetus Hungaricus*, mint *Sanctissimus* jelzője is mutatja, teológus-közösség volt, addig a Hallei Magyar Egylet átfogta a Luther-egyetem minden magyar hallgatóját, a sokszor nagyszámú nem-teológust is. Így 1923—43 között az egyetem anyakönyvébe bejegyzett 503 magyar közül 155 evangélikus és református lelkész mellett 314 mezőgazdász, 14 filológus és 10—10 jogász és orvos szerepelt. Az egyesület vezetői és valóban aktív tagjai azonban nagy többségben teológusok voltak s ezzel ennek az *újkori coetumnak* teológus-jellege ezek számbeli kisebbsége ellenére változatlanul megmaradt.

Az egyesület tevékenysége fennállása nyolcvan éve alatt kettős irányú volt. Egyfelől a magyar főiskolások ünnevelése, munkaközösségek alkotása, maguknak a német nyelvben való gyakorlása és főként magyarságuknak ápolása, minden magyar nemzeti ünnepnek megülése volt főcéljuk. Másfelől a magyar kultúrának német földön való ismertetését tekinti az egylet elsőrendű feladatának; 1863 óta jellegzetes színelőadást jelentenek a saaleparti „műzsák városa” szellemi életében a magyar ünnepélyek és magyar estek, társasági és zenei összejövetelek. Ezt a kettős feladatát a Hallei Magyar Egylet súlyos, háborús időkben is változatlanul ellátta, jóllehet a legutóbbi években a hallei magyar teológusok létszáma a pár évvel ezelőtli tíz-tizenöt-ről kettő-háromra csökkent. Ez közösségüket csak még szorosabbá tette; a régi hagyományokhoz híven a kettő-három is megrendezte a magyar kultúrát, zenét, irodalmat és a magyar protestántizmus szellemi értékeit ismer-

lető ünnepélyeiket, 1938 óta kilenc magyar estet, átlagosan kétszázötven hallgatóval.

Ebben az esztendőben az egyesület jubileumi ünnepi estje június 21-én volt a *Haus an der Moritzburg* magyar és német zászolókkal felszított nagytermében, melyet mintegy háromszáz főnyi közönség töltött meg. Az esten jelen voltak magyar részről a berlini magyar követség képviselői, valamint a berlini, lipcei és jénai magyar diákok kiküldöttei, német részről az egyetem, Halle városa, a hadsereg és a párt képviselői.

Az est műsora a következő volt: Dr. von Studnitz professzor, a hallei egyetemi külügyi hivatal vezetője üdvözölte a jubiláló együletet, méltatta a magyar főiskolák középnémetországi jelenlétének szellemi jelentőségét és rámutatott arra, hogy a Hallei Magyar Egylet ennek a már több mint négy évszázados szellemi értékesítésnek újabb hajléka és megerősítése. Az est első részében tartotta meg dr. Nagy Gyula evangélikus lelkész, a hallei egyetem Magyar és Délkelet-európai Egyházismereti Kutatóállomása vezetője, előadását „Der Wandel des Gesichts Ungarns in den letzten Jahrzehnten” témával; nagy vonásokban vázolta a magyarság életének legújabb, hármás nagy változását: a magyarság politikai függetlenülését, katasztrófáját Trianonban és felemelkedését, gazdasági átforgalmazását, a magyar iparosodást s annak Magyarország arculatán és belső életében előidéztet hatását, valamint a tulajdonképeni, szellemi-lelki átalakulást, a századforduló szintelen nemzetköziségéből a világháború katasztrófáján át egy új népi-nemzeti kultúra születését, az Adyban összeütköző Kelet és Nyugat új szintézisét. A magyar zene bemutatására a Berlini Magyar Főiskolások Kamarakórusa dr. Arató István vezényletével régi, XVI—XVIII. századbéli virágénekeket és katonanótákat adott elő, majd új, Kodály és Bartók feldolgozta népdalokat énekelt. A magyar költészet Balassi, Petőfi és Ady néhány költeménye német fordításnak bemutatásával jutott szóhoz. Az ünnepély második részében három magyar színesfilm került levetítésre a hábolnai mőnesáról, Kolozsvárról és Kalotaszegről és a Székelyföldről.

A hallei két napilap az ünnepség előtti és utáni napokban hosszabb cikkekkben emlékezett meg a Magyar Egylet múltjáról és jelenéről.

Nagy Gyula.

A Luther-Akadémia ülésezése Sonderhausenben. Tizenkettőszere végezte munkáját ennek az évek augusztusában két héten át a Luther-Akadémia, az európai evangélikus teológiai tudományos élet legjelentősebb szervezete. Mint minden esztendőben, ez alkalommal is az egykori fejedelemségi székhely, a thüringiai Sonderhausen fejedelmi kastélyában gyűltek össze nyolc nemzet evangélikus teológusai. A konferencia ünnepélyes megnyitó istentiszteletének igehirdetési szolgálatát D. Dr. Pröhle Károly, az Akadémia vezetőségi tagja, végezte. A megnyitó ünnepségen a kastély fehér termében Prof. D. Stange Károly, az Akadémiának nálunk is ismert alapítója köszöntötte a konferenciára Németországból, Finn- és Svédországból, Magyarországról és Romániából, valamint Dániából, Hollandiából és Svájcából egybe-

gyült vendégeket. Ugyanakkor az ünnepi beszédet „A Mi és az Én a keresztyén hitben és életben” címmel D. Blau, a Warthegau nyolevanéves püspöke tartotta, a következő vasárnapi ünnepi beszédben pedig Gerhardt Pálról Dr. Schröder, az ismert német költő és műfordító szólt. A megnyitás napja esti ünnepségén beszédet mondott D. Dr. Pröhle Károly, a magyar evangélikusság képviselője, a magyar evangélikus egyház és a német evangélikusság életbevágó fontosságú kapcsolatairól s a délkeleteurópai protestánsizmus és a német evangélikusság sorsának összekapcsoltságáról. A következő vasárnap estéjén pedig a finn egyház kiküldöttje mellett Dr. Wiczian Derső beszélt Luther és Magyarország kapcsolatairól.

Az Akadémia kéthetes ülésének programján huszonnégy előadás szerepelt. A németországi előadók közül a legnagyobb figyelmet Prof. D. Stange Károly (Az ember lényege és az Istenben való hit), Prof. D. Schumann (A szép problémája mint a keresztyén hit kérdése), Prof. D. Jeremias (Jézus példázatai), Prof. D. Lohmeyer (Kultusz és evangélium), Prof. D. Schmidt (Mythos és evangélium), valamint a híres freiburgi történész, Prof. Ritter (A keresztyén ember és a világ lutheri értelmezésben) előadásai kellették. A külföldi előadók közül a finn teológiai tudományosságot Dr. Gyllenberg abo-i professzor (A christologia kezdetei) és a helsinki egyetem filozófiai karának professzora, Dr. Laurila (A hegyi beszéd értelmezése Tolsztojnól és Luthernél), valamint Simojoki lelkész előadásai képviselték. Svédországból D. Palmquist főlelkész (Vallási ébredések Svédországban a XIX. században és egy mai svéd ipari város gyülekezetének vallásos élete) tartott előadást. Svájc kiküldöttje, D. Michaelis berni professzor a legújabb svájci teológiai irodalom alapján az újszövetségi eschatológia néhány aktuális kérdéséről tárgyalt. Hollandiából Dr. Blase gorichem-i lelkész szerepelt az előadók között (Lutheranizmus, kálvinizmus, katolicizmus). Az ismert emigráns orosz professzor, Dr. Arseniew előadását Dosztojevski vallásos világszemléletéről tartotta. A magyar teológiai tudományosság képviselőjében Lic. Dr. Karner Károly tartott előadást a legújabb egység-törekvésekről a magyar egyházi életben, valamint Dr. Nagy Gyula, a hallei egyetem Magyar és Délkeleteurópai Egyházismereti Kutatóállomása vezetője beszélt (A megváltás gondolata a platonai filozófiában).

Az előadásokat vita követte. Az előadások mellett egy-egy alkalommal a kül- és belmissziót, a liturgikai és a valláspedagógiai munkaközösség is ülésezett.

Nagy Gyula.

Egy délafrikai internálótáborban a háború kezdete óta különböző német evangélikus missziói egyesületek 38 tagja él. Ezek „Teológiai iskola”-t szerveztek, amelyhez 1912 nyarán sikerült a hivatalos német egyházi jóváhagyást is megszerezni. A háromszemeszteres tanfolyam, amelynek előadói tisztelt hat idősebb lelképásztor és misszionárius látja el, a teológia minden főtudományának — így az egyháztörténetnek is — és a klasszikus nyelveknek ad helyet. A tanfolyam célja a fiatal misszionáriusok rendszeres tudomá-

nyos továbbképzése. Az elértkezett hírek szerint 12 résztvevője van a tanfolyamnak. Megfelelő úton sikerült Németországból a legzükségesebb tudományos kézikönyveket is megkapni.

Finnország államelnöke Viborg püspökévé Dr. Salomies helsinki egyetemi tanárt, a neves egyháztörténészt és Luther-kutatót nevezte ki.

A berlini konzisztóriumot 400 évvel ezelőtt alapította meg II. Jochim választófejedelem, Mark Brandenburg reformátora. Az évfordulóról egyszerű ünnepség keretében emlékeztek meg Berlinben.

Az isztambull német evangélikus gyülekezet ez év júliusában ünnepelte fennállásának százéves fordulóját. Azért nevezetes ez a gyülekezet, mert az a — nem vallási missziói, hanem szeretet-missziói — lélek vetette meg alapjait, amelyet Flledner, Kaiserswerth létrehozója ébresztett fel Németországban a Közelkelet iránt.

Dániában ez év júniusában a kopenhágai dóm előtti téren reformációi emlékművel lepleztek le. A 11 méter magas obeliszk talapzatán négy bronzdombormű látható. Háromán Dánia reformációjának történetéről látható egy-egy jelenet: a rendek gyűlése 1536-ban, amely elhatározta a reformáció bevezetését, Hans Tausen dán reformátornak egy prédikáció alkalmával történt meglátmadása, s az első hét evangélikus püspök beiktatása a kopenhágai dómban. A negyedik dombormű a reformáció lényegének jelképi kifejezésére Isten Igéjét és a sákramentumot ábrázolja. A leplezés alkalmával a dán királyi ház tagjai is jelen voltak a dómban megtartott ünnepi istentiszteleten, amelyen Fuglsang-Damgaard püspök hirdette az Igét.

A református egyetemes konvent egyik legújabb szabályrendeletével megállapította a református egyházi műemlékek fenntartásának módját. E szerint az egyházi műemlékek őrzése és gondozása szigorú kötelessége a lelkipásztoroknak, tanítóknak, gondnokoknak és presbitériumoknak. Minden egyházközség vezetősége közzölni köteles az illetékes egyházkerületi egyházművészeti bizottsággal egyházi műemlékeinek pontos leírását, valamint be kell küldenie a templomban, iskolában, parókián, hős emlékművön, harangokon, úrasztali edényeken és terítőkön, peccséteken, általában bárhol található egyháztörténelmi értékű feliratok szövegének hű másolatát. A rendelet értelmében fokozott védelemben részesítendők a temetőkhöz található régi síremlékek; nevezetesebb egyháztagok, hasonlóképen lelkipásztorok sírkövének feliratait híven le kell másolni és beküldeni. Az olyan emlékek, amelyek megrongálódtak és rendeltetésüknek ma már nem felelnek meg, lehetőképen múzeumban helyezendők el.

NYILATKOZAT.

A magyar protestáns egyházi tudományos életet figyelemmel kísé-
rők előtt ismeretes Zoványi Jenőnek az a támadása, amelyet Révész
Imre ellen „Új egyháztörténetírás” c. füzetében (Keresztény Magvető
Füzetek 31. sz. Cluj-Kolozsvár, 1940.) intézett, ismeretes továbbá Révész
Imrének az „Új egyháztörténetírás”-ra kibocsátott „Nyilatkozat”-ára
(Protestáns Szemle 1940. 3. sz. 88—91. l.) Zoványi Jenő viszonzása
„Révész Imre válasza Révész Imrének Zoványi Jenőről” címmel (Ke-
resztény Magvető 1940. 2. f. 68—75. l.); ugyancsak ismeretes, hogy e
támadások ellenére Révész Imre — tárgyi bíráló megjegyzéseinek fenntar-
tásával — Zoványi Jenő nagy tudományos érdemei mellett tett bi-
zonyosságot a Zoványi által a Theológiai Lexikon részére írt cikkek bírál-
tatában, a cikkek ellen más oldalról történt támadással kapcsolatosan
(Adalékok a következő című kiadvány előtörténetéhez: Zoványi Jenő
cikkei a „Theológiai Lexikon” részére a magyarországi protestántizmus
történetéről. Kézirat gyanánt, Budapest 1940 címmel.), Zoványi leg-
utóbb megjelent „Akadémikus, céhbeli és dilettáns egyháztörténetírók”
című füzetében (Budapest, 1943.) többek között Révész Imrével is
foglalkozik és támadását ellene még hevesebben megismétli. A fentiek
ismeretében úgy is, mint Révész Imre tudóstársai, munkatársai és tanít-
ványai, úgy is, mint a magyar protestáns tudományos élet munkásai,
megállapítjuk a következőket:

1. Révész Imrét mindaddig olyan tudósnek ismertük meg és tart-
juk, aki egyrészt mindig alázatosan elfogadja a tárgyas bírálatot és
hajlandó annak érvei előtt meghajolva a maga megállapításait eseten-
ként kiigazítani, másrészt pedig elfogadja és tiszteletben tartja az övétől
eltérő vagy azzal ellenkező teológiát, illetőleg világnézetet valló tudósok
tudományos eredményeit.

2. Kifejezést adunk ama meggyőződésünknek, hogy Isten igéje,
amely annak az Istennek szava, aki egyedül Őra a történelemnek,
a történettudományi értékelésben is hivatva van megadni a végső és
döntő irányítást. Ennek alapján valljuk az evangéliumi történet szemlé-
let föltétlen létjogosultságát és ehhez ragaszkodunk. Ugyanakkor azon-
ban tiltakozunk az ellen, hogy az evangéliumi történet szemléletet bárki
is akár nyílt, akár rejtett egyházpolitikai vagy világi politikai tenden-
ciákkal azonosnak igyekezzék feltüntetni.

3. Éppúgy elismerjük természetesen azt a jogot, hogy más állás-

pont vallói az evangéliumi történet szemlélettel ellentétes felfogásukat kifejték és azt előbbivel szembeállíták. Teljes mértékben elítéljük azonban azt, hogyha ez a szembeállítás személyeskedő módon, általában nem a minden tudományos és világnézeti meggyőződésnek kijáró tiszteletadással történik. Kifejezzük azt a reményünket, hogy a Zoványi Jenő e téren való példaműködése protestáns egyházi tudományos életünkben nem fog követőkre találni.

1943. évi július hó 1-én.

Benedek Sándor s. k., Bodonhelyi József s. k., Czeglédy Sándor s. k., Deák János s. k., Erdős Károly s. k., Esze Tamás s. k., Gönczy Lajos s. k., Harsányi András s. k., Illyés Endre s. k., Imre Lajos s. k., Juhász István s. k., Kuthona Géza s. k., Kállay Kálmán s. k., Koncz Sándor s. k., Makkai Sándor s. k., Maksay Albert s. k., Mátyás Ernő s. k., Nagy András s. k., Nagy Barna s. k., Nagy Géza s. k., Pap László s. k., báró Podmaniczky Pál s. k., Pongrácz József s. k., Pröhle Károly s. k., Sóos Béla s. k., Sólyom Jenő s. k., Szabó Zoltán s. k., Tavaszgy Sándor s. k., Tóth Endre s. k., Tóth Lajos s. k., Török István s. k., Varga Zsigmond s. k., Vasady Béla s. k., Wiczián Dezső s. k., Zafros József s. k.

INHALTSANGABE.

Ludwig Salmonides (emeritierter evangelischer Pfarrer in Budapest) teilt unter dem Titel „*Die religiöse Lage in und um Kassa während des 1550-er Jahre*“ ein Jászóer Verhandlungsprotokoll aus dem Jahre 1553 mit, in dem auf Geheiss des Eustachius Feledy von König Ferdinand I. eine Untersuchung gegen den um Kassa reformierenden Demetrius Ormándy, den Kassaer Pfarrer, Johann Sommer, den Studenten Petrus Bornemissza eingeleitet wurde, aus dem sich ziemlich reiche und genaue Daten ergeben, wie die Reformation um diese Zeit verbreitet wurde. Bemerkenswert wird es wohl sein, dass Johann Sommer zu Kassa sich bei der Taufe nicht mit der *abrenuntiatio diaboli* zufrieden stellte, sondern dazu auch eine *abrenuntiatio papae* forderte. Dann aber muss es als eine eigenartige Szene betrachtet werden, wie der Student Petrus Bornemissza nach biblischer Art alttestamentlicher Propheten sich bei dem Kommandanten Eustachius Feledy einfindet und ihm allen Zorn Gottes voraussagt, wenn er die Anhänger der Reformation verfolgt, wogegen der Kommandant in feierlichster Form Einspruch erhebt. — Das Dokument bildet einen neuen Grundstein unserer Kenntnis der Kassaer Reformation, indem es die Rolle des sonst heinahe gänzlich unbekanntem Demetrius Ormándy ziemlich aufdeckt, mehrere Charakterzüge des Pfarrers Johannes Sommer erhellt, die rätselhafte Episode vom Auftreten des Petrus Bornemissza umständlich klarstellt und viele spätere offizielle Schritte gegen Johannes Sommer begründet.

Thomas Faze (reformierter Pastor und Direktor der Diakonissenanstalt „Lórántffy“ in Budapest) sammelte in seinem Aufsätze „*Martin Kabai*“ die biographischen Daten eines Anführers der aufständischen Kurutzen aus dem Jahre 1607. Mit der Lebensgeschichte des Kabai befasste sich bisher weder die weltliche noch die kirchliche Geschichtschreibung; die schöne Literatur aber erhob ihn in die Reihe der Helden der reformierten Kirche. Über sein abenteuerliches Leben sind wenig Angaben erhalten. Er war Prediger der Gemeinde Nagyürög im Komitate Bihar. Seinen Zeitgenossen wurde sein Name durch eine unrühmliche Handlung bekannt. Im Jahre 1690 nahm er eine grössere Summe Geldes von seinen türkischen Bekannten in Nagyvárad auf, und als die Zeit des Zurückzahlens herannahte, entfloh er. Seine Schulden kassierte der Pascha von Nagyvárad vom Bischof zu Debrecen ein. Der Kirchendistrikt jenseits der Theiss befasste sich auch noch nach

25 Jahren mit den Folgen der Tat Kubais. Im J. 1684 ist er Pfarrer in Szécskeresztúr. 1697. ist er einer der Anstifter des von Ferenc Tokaji in Bewegung gesetzten Aufstandes. Seine Rolle im Aufstande ist ziemlich unklar. Er war es, der die Proklamationen der Kurutzen verfasste. Er machte dem Volke mit türkischer Hilfe falsche Versprechungen und wahrscheinlich war er auch der Prediger. In einer seiner Verordnungen nahm er die Jesuiten und die Katholiken von Patak, die von den Aufständischen viel zu leiden hatten, in Schutz. Der kaiserliche General Vaudemont bemächtigte sich seiner bei der Bezwingung des Aufstandes und wollte ihn hinrichten lassen; sein Entkommen konnte er dem Umstand verdanken, dass er den Fürsten vom Vorspiel der Empörung in Kenntnis gesetzt hat. Er war mit Tokaji in Wien in Gefangenschaft. Der Kaiser liess ihm täglich einen Gulden geben, den er aber nicht immer erhalten hat und hungerte deshalb oft. Er wurde Katholik; im Jahre 1715 lebte er noch. Er ist nicht würdig, unter den Helden unseres Glaubens genannt zu werden.

Kaspar Klein (Oberarchivar, Miskolc): *Stellungnahme des Staatsrates gegenüber der ausländischen Schulung der Protestanten.*

Seitdem das Ungartum sich der westlichen Kulturgemeinschaft angeschlossen hatte, war der Besuch der ausländischen Hochschulen zur allgemeinen Gewohnheit geworden. Nach der Reformation hat sich dies noch gesteigert. Das Studium im Auslande wurde anfangs durch die Gesetze nicht behindert, ja es wurde durch die verschiedenen aus- und inländischen Gründungen und Stipendien sogar noch gefördert. Bis zum Jahre 1725 konnten die Reformierten, zumeist die holländischen und schweizerischen, und die Lutherischen die Universitäten in Deutschland ungestört besuchen. Von da an wurde die Lage nach und nach immer schwieriger und dem Vorschlage der ungarischen Hofkanzlei folgend verbot Maria Theresia anfangs der fünfziger Jahre das Studium im Auslande. Danach untersagten die Habsburgischen Könige, in erster Linie der Gestaltung der Kriegslage und der Aussenpolitik entsprechend, bald mehr oder weniger streng diese Auslandsbesuche. Die Anträge wegen Ausreiseerlaubnis wurden von 1760 durch den Staatsrat beurteilt. Vor allem auf Grund der Akten des Staatsrates legt Kaspar Klein das Fluktulieren der Möglichkeiten des Auslandsaufenthaltes zu Maria Theresias Zeiten dar. Beim Beantragen des Verhotes lautete die Begründung des Staatsrates: die im Auslande Studirenden würden schädliche Ideen erlernen, und eine Gehässigkeit gegen den katholischen Glauben sowie auch gegen die Regierung in sich aufnehmen. Einerseits von denen, die in mildereren Zeiten die Bewilligung zum Studium im Auslande erhalten hatten, anderseits von solchen, die trotz des Verbotes doch ins Auslande zogen, ergab sich eine unsehnliche Zahl; die Zahl derer, die für ihren Glauben und der Wissenschaft zullebe alles aufs Spiel zu setzen imstande waren.

Kleinere Mitteilungen. — *Johann Herepei* (Direktor des Szeklerischen Nationalmuseums zu Sepsiszentgyörgy): *Máté Csanaki, Rektor der reformierten Schule in Kolozsvár (Klausenburg).* — *Emmerich Bán* (Gymnasiallehrer in Gyöngyös): *Die Tragik der Ehe von Ferenc Otrókoci Főris.*

Publikationen. — *Joseph Gulgás* (Direktor der Bibliothek der Reformierten Hochschule zu Sárospatak): *Studenten der reformierten Hochschule zu Sárospatak, II.*

Kirchliche Archive. — *Andreas von Harsányi* (chem. Leiter der ungarischen kirchlichen Forschungsstelle a. d. Universität Halle-Wittenberg, Referent im Amt des kgl. ung. Propagandaministers): *Archiv des Bereger Reformierten Seniorats.* — *Desider Tóth* (reformierter Pfarrer in Tiszakürt): *Archiv des Hevesmegyékenszger Reformierten Seniorats.*

Kirchengeschichtliche Literatur. — U. a.: *Frau Prof. Adalbert Baranyai* (Debrecen): *Einige Bemerkungen zu dem von Kováts J. István herausgegebenen Sammelwerk „Ungarische reformierte Kirchen“.*

Siebzehn Verfasser, Seelsorger, Kirchenhistoriker, Architekten u. a. beleuchten das gestellte Thema von verschiedenen Seiten aus. Dazu ist vom kunsthistorischen und kirchenhistorischen Standpunkt aus neben Berichtigung vieler Einzelheiten grundlegend Folgendes festzustellen: Wesentliche Ergebnisse sind heute wegen Mangel an Einzelforschung noch nicht zu erwarten und wenn, dann auf breiterer Forwelergründlage als der konfessionellen.

Die wichtigsten Teile der Besprechung sind die folgenden: Kurzer Abriss der baugeschichtlichen Entwicklung des abendländischen Kirchenbaues im Mittelalter. — Kurzer Überblick über die Entwicklung der Christusikonographie. — Das Symbolische in der mittelalterlichen Kunst. — Das Barock war nicht konfessionell gebunden, sondern eine allgemeingiltige Phase der europäischen Kunstentwicklung. — Die Entstehung des Protestantismus fällt in eine Zeit des Niederganges der bildenden Kunst in den zisalpinen Ländern. Die lutherische Konfession drängte die bisherige künstlerische Ausschmückung der Kirchen um etwas, die reformierte um vieles zurück. Baustil der protestantischen Kirchen im übrigen Europa war darum doch das Barock im 17./18. Jh. In Ungarn aber hinderte die kirchengeschichtliche Entwicklung den Bau grösserer reformierter Barockkirchen; daher gibt es in grösserer Zahl reformierte ungarische Kirchenbauten erst seit den Zeiten eines kühlen Klassizismus. — Die Zentralanlage als liturgisch dem reformierten Geist am besten entsprechend. — Der moderne reformierte Kirchenbau im Ungarn. — Die Frage der Zerstörung ungarischer Kirchen in den Türken-, Glaubens- und Freiheitskriegen des 16./17. Jhts. — Die kunstgeschichtliche Bedeutung der Dorfkirchen, ihre verschiedenen historischen Typen. — Entwicklung der reformierten Kirchenausstattung und der liturgischen Gefässe.

Für die Zukunft empfiehlt sich die kunstgeschichtliche Schulung der Theologen.

Emmerich Révész (ord. öff. Univ. Prof. h. c., Bischof des Reformierten Kirchendistriktes jenseits der Theiss, (Debrecen): *Drei Zusammenfassungen.* — *Walter von Loewenich*: Die Geschichte der Kirche von den Anfängen bis zur Gegenwart. *Hermann Schuster*: Das Werden der Kirche, und *Rudolf*

Stieckelberger: Sichtbare Kirche; diese Werke legt in seinem Aufsatz Emmrich Kévész den ungarischen wissenschaftlichen Lesern vor. Er hebt vor allem anderen hervor, wie alle drei Zusammenfassungen darin übereinstimmen, dass in ihnen auch der persönliche Glaube, die religiöse Überzeugung und die hieraus entstandene Weltanschauung ihres Schöpfers bekenntnisweise zum Ausdruck gelangen.

Andreas von Harsányi: Die Wittenberger Disputationen und die protestantischen Studenten aus Ungarn. — In der Rezension über die Teile mit ungarischen Beziehungen vom Werke „Wittenberg und das Auslandsdeutschum im Lichte älterer Hochschulschriften“ von Heinrich Kramm, stellt von Harsányi fest: wenn das Werk der ungarischen und siebenbürgischen Kirchen- und Kulturgeschichte auch zahlreiche sehr wertvolle, neue, bisher nicht bekannte Beiträge liefert, ergibt die mangelhafte Bewandtheit des Verfassers gerade auf dem Gebiete der ungarischen und siebenbürgischen Kirchen- und Kulturgeschichte bei den Schlussfolgerungen, sowie auch bei den das eigene Quellenmaterial ergänzenden oder erklärenden Mitteilungen der ungarischen Angaben, manchenorts sehr wesentliche sachliche Fehlgriffe. Dies hat besonders hinsichtlich der Orientierung der über die ungarischen Verhältnisse schlecht unterrichteten ausländischen Leser schädliche Folgen, ob es sich z. B. um die Feststellung Kramms handelt, dass Siebenbürgen gleich Sachsen sei, oder aber darum, dass der ungarische Unitarismus aus Wittenberg heratsamme. Kramms „Hungarus“-Anschauung gegenüber macht von Harsányi drei Feststellungen: 1. Ausser dem einfachen, geographischen Gehalt der „Hungarus“-Bezeichnung gab es auch noch einen tieferen: „Hungaria“ bedeutete eine gemeinsame Vaterlandsidee; 2. in der von Kramm behandelten Epoche war das dem heutigen Zustand annähernd ähnliche Vorhandensein eines völkischen und Rassenbewusstseins keineswegs wahrzunehmen; 3. Die zwar nicht ungarsprachigen und -rassigen, aber in diesem Vaterlande geborenen, hier lebenden und wirkenden „Hungari“ sind auch als Faktoren der ungarischen Kulturgeschichte anzusehen. Mit dem „auch“ betont von Harsányi, dass es sich hier nicht darum handelt und auch nicht die leise Absicht vorhanden ist, den geistigen Besitz irgendeines anderen Volkes oder einer anderen Kultur schmälern zu wollen; es ist ja ganz natürlich, dass zum Beispiel ein literarisch tätiger sächsischer Pastor aus Brassó-(Kronstadt) auch der allgemeinen deutschen Literaturgeschichte angehört.

Szimonidesz Ludovit: Proces Danielom Krmanom. Rez.: Eugen Szilády.
— Comba, Ernesti: Storia dei Valdesi. Rez.: Ladislaus Töke.

Nachrichten.

Inhaltsangabe in deutscher und französischer Sprache.

RÉSUMÉ.

Louis Szimonaldos (pasteur luthérien retraité à Budapest) publie sous le titre *Les circonstances religieuses en et autour de Kassa pendant les années 1550* un procès-verbal de Jászó de l'an 1553, dans lequel nous faisons connaissance des éléments d'une enquête qui fut intentée, par l'ordre du roi Ferdinand Ier et sur demande d'Eustache Feledy, commandant militaire, de Kassa, à Démétrius Ormándy, partisan zélé de la Réforme religieuse, à Jean Sommer, pasteur de Kassa et à l'étudiant Pierre Bornemissza. Ce procès-verbal nous présente de riches données, comment la Réforme se propageait dans ces temps-là. Il est fort remarquable, par exemple, que Jean Sommer ne se contentait point, à l'occasion du baptême, d'une „abrenuntiatio diaboli" accoutumée, mais il exigeait une „abrenuntiatio papae" aussi. Nous avons en outre dans ce document la description d'une curieuse scène où l'étudiant Bornemissza, affublé d'un costume fantasque et jouant le rôle d'un prophète de l'Ancien Testament, se présente chez le capitaine Eustache Feledy et le menace de la colère de Dieu, si celui-ci ne cesse pas de poursuivre les partisans de la Réforme. Le document sera, pour l'avenir, la précieuse pierre angulaire concernant nos connaissances sur la Réforme de Kassa, puisque il découvre le rôle de ce Démétrius Ormándy, jusqu'ici complètement inconnu, éclaire plusieurs traits de caractère du curé Sommer, met en lumière une épisode énigmatique de la vie de Pierre Bornemissza et établit les fondements des démarches, officielles ultérieures faites contre Jean Sommer.

Thomas Esze (pasteur réformé à Budapest) recueille dans son étude *Martin Kabai* les données éparées de la biographie de ce chef du soulèvement kouroutz en 1697. La biographie de Kabai fut négligée jusqu'ici par l'historiographie tant laïque qu'ecclésiastique, les romanciers, au contraire, firent de lui un héros de l'Eglise réformée hongroise. Il mena une vie pleine d'aventures. Il fut d'abord pasteur de la commune Nagyürög dans le comitat Bihar et devint bien connu devant ses contemporains par une action peu honnête: il emprunta une grosse somme d'argent à une connaissance turque à Nagyvárad et quand il aurait dû rembourser la somme il s'enfuit sans payer. Le pacha de Nagyvárad fit encaisser l'emprunt sur l'évêque réformé de Debrecen. La surintendance transilbiscine s'occupait de cette affaire même 25 ans après. En 1684 Kabai devint pasteur à Szécskeresztúr et en 1697 il fut un des chefs des insurgés kouroutz. Son rôle

est d'ailleurs assez peu éclairé dans cette émeute: c'était lui qui rédigeait les proclamations des kouroutz, il payait ses compagnons des promesses du secours turc et il était, selon toute vraisemblance, leur prédicateur. Dans un de ses ordres écrits, Kabai prit sous sa protection les Jésuites de Sáros-patak et les Catholiques qui avaient beaucoup à souffrir de la part des insurgés. Lors de la défaite du soulèvement, le général impérial Vaudemont le fit prisonnier, voulut le supplicier et Kabai devint sa vie à ce qu'il découvrit au prince les origines de cette révolution. Il était prisonnier à Vienne avec François Tokaji (chef militaire des kouroutz), et l'Empereur lui ordonna une journée de 1 florin qu'il ne recevait que d'une manière fort irrégulière et devait ainsi beaucoup souffrir de faim. Plus tard il se fit catholique, en 1715 il était encore en vie, Martin Kabai n'est point digne d'être mentionné parmi les héros du protestantisme.

Gaspard Klein (archiviste en chef, Miskolc): *Le Conseil d'État contre la fréquentation scolaire à l'étranger des Protestants*. — Depuis que la Hongrie se rattacha à la civilisation occidentale, la fréquentation des universités étrangères devint une coutume universelle qui ne fit que se renforcer davantage après la Réforme. Les lois ne faisaient d'abord aucun obstacle aux études à l'étranger, les diverses fondations et bourses du pays et de l'étranger les favorisaient même. Jusqu'à 1725 les Calvinistes pouvaient fréquenter sans aucun empêchement les universités des Pays-Bas et de la Suisse, les Luthériens celles de l'Empire Allemand. Mais à partir de cette date la situation s'aggrava de plus en plus et au commencement des années 1760, Marie Thérèse interdit, sur la proposition de la Chancellerie de Hongrie, la fréquentation des hautes écoles étrangères. La fréquentation scolaire des Protestants hongrois fut ensuite défendue par les monarques d'une manière plus ou moins sévère selon la situation de la politique extérieure. L'autorité consultative dans cette question était à partir de 1760 le Conseil d'État (Staatsrat). L'auteur nous présente ainsi la fluctuation de cette fréquentation scolaire à l'étranger sous Marie Thérèse d'après les documents du Conseil d'État. Les arguments du Conseil contre cette fréquentation scolaire étaient d'ordre politique: les jeunes Hongrois s'imbibaient d'idées dangereuses, d'une haine prononcée du catholicisme et du régime de chez nous. Mais malgré tout, un nombre fort considérable se recrutait de ces jeunes Protestants qui pouvaient fréquenter à l'étranger avec permission officielle, ou sans cela s'évadaient clandestinement, risquant tout pour la Science et la Religion.

Petits articles. — *Jean Herpel* (conservateur du Musée National sicule à Székelyudvarhely): Mathieu Csanaki, directeur de l'école réformée à Kolozsvár. — *Eméric Bán* (professeur de lycée à Gyöngyös): Une tragédie dans la vie conjugale de François Fóris d'Otrokocs.

Publications. — *Joseph Gulyás* (directeur de la bibliothèque de l'Académie à Sárospatak): Etudiants de l'Académie de Sárospatak, II.

Archives ecclésiastiques. — *André de Harsányi* (pasteur réformé, rapporteur au ministère de la défense nationale à Budapest): Les archives du doyenné réformé de Bereg. — *Désiré Tóth* (pasteur réformé à Tiszakürt): Les archives du doyenné réformé de Heves-Nagykúnság.

Littérature de l'historiographie ecclésiastique. (Entre autres):

Mme Béla Baranyai (Debrecen): *Quelques remarques sur l'ouvrage „Les églises réformées hongroises“ rédigé par Étienne I. Kováts.*

Dix-sept auteurs, pasteurs, historiens de l'Église et architectes éclairent de différents côtés le sujet proposé, la question des églises, réformées hongroises. Outre la mise au point d'une série de fautes particulières, l'auteur veut faire une constatation importante au point de vue de l'histoire et de l'art: étant donné le manque des recherches particulières dans ce domaine de l'histoire de l'art, on ne peut pas encore attendre des résultats définitifs et d'ailleurs ces résultats devraient être atteints après des travaux qui quitteraient résolument les étroits cadres confessionnels. Dans l'empire de l'art et des styles les frontières confessionnelles n'existent point.

Les parties les plus importantes de l'article sont qui suivent: Vue d'ensemble et évolution de l'architecture ecclésiastique à l'Occident au Moyen-Age. — Résumé de l'évolution de l'iconographie du Christ. — Le symbolisme dans l'art médiéval. — Le baroque n'était point lié à une seule confession, mais fut une phase universelle de l'évolution artistique européenne. — La naissance du protestantisme tombe, dans les pays cisalpins, dans une période de défaillance artistique. — Le luthérisme, mais surtout le calvinisme reléqua en second plan la décoration artistique de l'église. — Le style architectural des églises protestantes en Europe était, aux XVIIe et XVIIIe siècles, généralement le baroque, en Hongrie, au contraire, les Protestants étant empêchés de pouvoir ériger des bâtiments considérables à cette époque, ne pouvaient construire leurs églises, à partir de 1781, que dans le style froid du classicisme. — La disposition circulaire dans le plan d'église correspond le mieux à l'esprit liturgique réformé. — L'architecture ecclésiastique moderne en Hongrie. — Le problème de la dévastation des églises pendant les guerres turques, les guerres de religion et d'indépendance au cours des XVIe et XVIIe siècles. — L'importance historique des églises rurales, leurs types. — L'évolution du mobilier ecclésiastique et des vases sacrés dans les églises réformées.

En terminant son article, l'auteur recommande pour les étudiants en théologie des études approfondies dans l'histoire de l'art.

Eméric Révész (professeur d'université, évêque de la surintendance réformée transilbyscine): *Trois récapitulations.* E. Révész présente dans son article au public scientifique hongrois les ouvrages de Walter von Loewenich (L'histoire de l'Église depuis ses origines jusqu'à nos jours), de Hermann Schuster (Le développement de l'Église) et de Rudolf Stieckelberger (L'Église visible). Il insiste surtout sur le fait que tous les trois ouvrages confessent ouvertement la foi personnelle de leurs auteurs et cette foi devient aussi le fondement de l'appréciation scientifique.

André de Harsányi: Wittenberg et les étudiants protestants hongrois. L'auteur rend compte du livre de Heinrich Kramm (Wittenberg et les Allemands de l'étranger sous la lumière des documents universitaires) qui contient une longue série de données hongroises; il constate que le livre de Kramm donne des particularités jusqu'ici inconnues concernant l'histoire de la civilisation et de l'Église en Hongrie et en Transylvanie, mais son manque d'orientation dans le domaine de ces disciplines hongroises produit de graves erreurs tant dans ses conclusions que dans la publication des données hongroises. Tout cela aura des conséquences fâcheuses en ce qui concerne l'orientation du lecteur étranger qui ne connaît pas les problèmes spéciaux hongrois. Kramm prétend, par exemple, que la Transylvanie, fasse une chose avec la „Saxe transylvaino" ou bien que l'unitarisme hongrois prenne ses origines à Wittenberg — erreurs inadmissibles toutes les deux. En parlant de la notion „Hungarus" expliquée par Kramm de point de vue purement allemand, Harsányi souligne trois considérations: 1. „Hungaria", aux XVI—XVIIIe siècles, n'était pas seulement une notion géographique, mais elle voulait exprimer la patrie commune des peuples différents qui vivaient ensemble dans les cadres de l'État hongrois. 2. Une conscience de race et d'ethnie était loin d'exister à l'époque traitée par Kramm. 3. Les „Hungari" étant nés et ayant vécu dans ce pays, mais n'ayant pas été de race magyare devaient toujours et doivent tout de même être considérés comme facteurs de la civilisation hongroise aussi. Avec est „aussi" Harsányi veut souligner qu'il ne s'agit ici de mutiler, en quelque manière que cela soit, la propriété intellectuelle d'un peuple étranger; il est bien naturel qu'un pasteur saxon de Brassó (Corona; Kronstadt), lettré et auteur, appartienne à la littérature universelle allemande aussi.

Nouvelles.

Résumés en allemand et en français.

TARTALOM.

- Szimonideaz Lajos:** Kassa és környéke vallásos helyzete az 1550-es években.
- Esze Tamás:** Kabai Márton.
- Klein Gáspár:** Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskola-látogatásával szemben. I.
- Kisebbségi közlemények.** *Herepei János:* Csanaki Máté, a kolozsvári református iskola igazgatója. — *Bán Imre:* Orokocsi Főris Ferenc házassági tragédiája.
- Adattár:** *Gulyás József:* A sárospataki református főiskola diákjai. II.
- Egyházal levéltárak:** *Harsányi András:* A beregi református egyházmegye levéltára. — *Tóth Dezső:* A hevesnagykunsági református egyházmegye levéltára.
- Egyháztörténeli irodalom:** *Baranyai Báláné:* Magyar református templomok. *Révész Imre:* Három új összefoglalás. — *Harsányi András:* Magyarországi tanulók és a wittenbergi disputációik. — *Mályusz Elemér:* A magyar történettudomány. Ism. *Bán Imre.* — *Kovács István:* A szentmártonkálai református egyház története. Ism. *Tóth Dezső.* — *Harsányi András:* A beregi református egyházmegye könyvtára. Ism. *Bucsay Mihály.* — *Benda Kálmán:* Boeszkai István. Ism. *Bán Imre.* — *Szimonideaz Ludovik:* Proces s Danielom Krmanon. Ism. *Szilády Jenő.* — *Ernesto Comba:* Storia dei Valdesi. Ism. *Tőke László.*

Hírmondó.

Inhaltangabe. — Résumé.

Felelős kiadó: *Esze Tamás.*

13266 Attila-ny. rt. Budapest, II., Szász Károly-u. 3—5. T.: •150—080.
Igazgató: KULCSÁR ANDOR.

AZ ELSŐ HAZAI PROTESTÁNS PÜSPÖKÖK EGYHÁZALKOTMÁNYI HELYZETE.

A hazai protestáns egyháztörténelem művelői előtt nem újság már, hogy a protestáns egyház szervezkedése egyházalkotmányi értelemben nálunk akkor indult meg, amikor a protestáns ordináció végzésére önálló tisztséget létesítettek, illetve az egyes lelkészi fraternitások a már meglévő vezetőik közül ezzel a feladattal valakit meghíztak. Az úttörés munkáját Dévai Bíró Mátyásnak kell tulajdonítanunk, aki 1544-ben, Váradon, hazánkban először — bizonyára kézzelírtával — ordinált.¹ Egyébként is ő az első ismert reformátorunk, aki az ordináció kérdését a hazai reformáció egyik elvi alkatrészévé tette. Fáber bécsi püspök előtt, aki a magyarországi részekre inkvizitori tiszttel volt felruházva, az egyik vádpont az ellene, hogy a lelkészválasztásra az „ecclesia“-t tartja illetékesnek. A szövegből kitetszően² azonban „ecclesia“ alatt nem a helyi gyülekezetet, hanem inkább annak vagy azoknak valaminő *presbiteriális képviselőit* értette, amint később lényeg értették. Az I. Tim. 4-öt idézve (*noli negligere gratiam, quae data est tibi per impositionem manuum Presbyterii*) megállapítja Dévai, hogy ezt az utóbbi kifejezést Pál „senatus“-nak értelmezte.

Mindebből az idézetből, mind általában az egész általa megbeszélt vádpontból viszont az tűnik ki, hogy Dévai tulajdonképpen az ordináció valamely új eszméjét hozta ez alkalommal kapcsolatba a lelkészválasztással. Aminthogy az eredeti kihallgatási jegyzőkönyv szerint a „sacerdotium novae legis“-t Isten anyuszentegyházában szükségtelennek nyilvánította, a papi „ordo“-t elvetette, sőt szerinte a diakónus is kiszolgáltathatja az úrvacsorát.³ Mindebből világos, hogy a kánonjog intézkedései helyében az új papság létesítésének egyetlen feltételül az imént általa idézett „Impositio manuum Presbyterii“ őskeresztény elvét jelölte meg.

¹ Bővebb kifejtését l. „A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában“ c. (Pápa, 1912.) művem 20—28. lapján.

² Lampe—Ember: *Historia eccl. ref. in Hungaria et Transylvania*. (Ulrecht, 1728.) 83. (8. vádpont).

³ E. T. E. II. köt. 265. (19., 24. pont).

Aki e téren elsőként vallott hazánkban forradalmi eszméket, nem mondhatott le arról, hogy alkalomadtán azokat ne érvényesítse! Amikor módjában állt — közelkorú tudósítás szavai szerint — egyes papjelöltek papsága felett dönteni, kétségtelen, hogy ez a közlés valójában az első, imént fejtegetett elvei értelmében, általa Váradon végzett protestáns ordinálás tényét tartalmazta.

Megerősítik ezt a felfogást azok a körülmények, melyek a Dévai-féle felépés következményeiként észlelhetők. A váradai tételek hamarosan Eperjesre kerültek, ahol a papság élénk érdeklődésének tárgyai lettek, amint tudjuk. Még feltűnőbb, amit ugyancsak Eperjesen a következő évben, 1545-ben kelt levél árul el. A négy felsőmagyarországi szabad kir. város protestáns szellemben óhajtott volna rendezni egyebek között az ordináció kérdését is.⁴ Mivel pedig ezt a tervezett módon nem sikerült keresztülvinni, nemsokára belkörüleg Radácsi Mihály bártfai plébánost bízták meg annak végzésével, ami ellen Oláh Miklós, az egri püspök hivatalba lépése után hamarosan szót emelt.⁵

Hasonlóan rendezni kellett az ordináció ügyét Erdélyben, ahol Statleo halála után, 1542-től kezdve nem volt püspök. Jelek szerint a tasnádi vikariátusban Károlyi Boldi Sebestyén, mint vikárius,⁶ még évekig elláthatta volna ugyan a lelkészszentelést, ha az első erdödi zsinat 1545-ben — legalább is a szatmári archidiaconátus területén — fel nem mondta volna az engedelmességet a püspöknek, mely így helyettesére is vonatkozott. Az erdélyi püspökség másik, nagyobb felében, a gyulafehérvári vikariátusban, hasonlóan állhattak a dolgok, mindenesetre a *Reformatio Ecclesiarum Saxonicarum* 1547-ben az ordinációra nézve reformatori intézkedést már tartalmazott. A wittenbergi Luther-féle formulát vehette erre a célra használatba a nagy-szebeni dékán, miután a maga számára 1543-ban beszerezte.⁷ Nem lehetetlen, hogy e lépésre korábbi primási formulákból merítette a bátorságot, melyek az ordinálást neki alkalmmilag megengedték, — ha helyesen értelmezzük Müllerral egyetértve a vonatkozó intézkedéseket.⁸

Ennek a protestáns ordinációnak reformatori köreink épolyan kevésbé tulajdonítottak szakramentális jelleget, mint amennyire másrésről mellőzhetetlennek tartották. Kiszolgálása a korábbi módon a *vocatio*hoz, vagyis valamely papi állás

⁴ U. o. IV. köt. 443.

⁵ M. Pr. Et. A. XI. köt. 23.

⁶ E. T. E. IV. köt. 253, 324.

⁷ Luther maga küldte neki, I. Teutsch, Friedrich: Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. (Hermannstadt, 1921—22.) I. köt. 231.

⁸ Müller, Georg: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten. (Hermannstadt, 1906.) 363.

lényegesen birtoklásához volt kötve, egyúttal megelőzte a vizsga, illetve a jelölt alkalmasságának megállapítása.⁹ Kánonjogilag így nagy körvonalakban maradt minden a régiiben, csak a szertartás változott át „impositio manuum Presbyterii”-re, melynek egyúttal előfeltétele a „consensus Seniorum” volt (*electio*), amint a már említett vádpontban Dévai hangsúlyozta. Lényegileg tehát a protestáns ordináció a katolikussal szemben olyan egyházközigazgatási aktussá módosult, amely a papi tisztségben való megerősítést, illetve megáldást jelentette. A Dévai ellen panaszolt körülmény, amely szerint nem engedte pappá lenni azokat, akik vele nem voltak egy véleményen, ezekkel az adatokkal nemesak összhangban van váradi ordinálásával illetően, hanem ez utóbbi megállapításainkat is megerősíti.

Kik végezheték az első időkben ezt az ordinálást? Kétségkívül már a reformáció előtt meglevő széniorok, akiknek egyike volt a bihari archidiakonátus területén, mint tudjuk, maga Dévai Bíró Mátyás. A Tiszáninnen — e példa nyomán — hasonlóan rájuk kell gondolnunk, miután Szikszón végzett ordinálásról aránylag elég korán tudomásunk van,¹⁰ sőt egy másik tudósítás szerint 1560 körül Eger tájékán már nagy számmal voltak kőzrátéttel szentelt papok.¹¹ Mindezek arra mutatnak, hogy ezeken a részekén szintén hamarosan megkezdtek a protestáns ordináció gyakorlását. Teljesen beleillik azért ebbe a képbe a toronyai zsinatnak (Zemplénben) 1550-ben a püspök beállítására tett intézkedése, mely e tisztség létesítésével elsörendűen az ordináció lehetővételét célozta. A Kassára 1556-ban küldött királyi rendelet hasonlóan a püspöki feladatok végzéséről beszél, amiket heretikus papok usurpáltak volna.¹² Nyilvánvaló, hogy itt az első széniorok tisztének új feladatkörrel lett kiegészítéséről van szó, aminek kapcsán átmenetileg tisztségük nevét is püspökivé módosították.

Mindezek az adatok teljesen elégségesek annak megállapítására, miszerint a protestáns püspöki tisztség kérdése hazánkban megoldást nyert anélkül, hogy ehhez valami naggyobbzású új intézkedést tenni szükségesnek láttak volna. Egyszerűen elégségesnek látszott egyelőre a fraternitások meglevő széniori, illetve a szász dékáni tisztségek betöltőit megbízni ennek végzé-

⁹ A *Reformatio Ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania* (I. fejt. 3. p.) 1547-ből hasonlóan rendel: „quisquis igitur in moribus et eruditione primus non fuerit probatus, nec ex justis causis legitime vocatus, nunquam posthac ex nostratibus ordinetur, neque ad sacrum ecclesiae ministerium suscipiatur.”

¹⁰ Némethy, Ludovicus: *Series parochiarum et parochorum archidiececis Strigoniensis*. (Esztergom, 1894.) 376.

¹¹ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése*. (Budapest, 1881.) 62.

¹² Kemény Lajos: *A reformáció Kassán*. (Kassa, 1891.) 19.

sével, aminek következtében csak *lassan foglalt lért az új, protestáns püspöki cím.*

Ugyanebből következik, hogy ezeknek a korai, az 1550. körüli években felbukkanó protestáns hierarchiáknak — mégha alkalmilag püspököknek nevezték is őket —, ordinátori hatalmuk nem terjedt ki *nagyobb egyházvidékekre*, hanem legfeljebb meglevő fraternitásaira. Feltétlenül közülük való Gönczi Máté a zempléni fraternitásban, Sztárai Mihály az alsóbaranyai részeken és több ismeretlen ordinátor szénior Borsodban, Abaújban. Ugyanebbe a csoportba tartozik még az Eszéki és Veresmarti-féle baranyai „két” püspökség vagy Kálmánesehi Sánta Mártonnak Debrecen szűkebb vidékére korlátozott püspöki szerepe, valamint jogutódáé, Méliuszé. — egyideig ugyanezen a szűkebb területen. Ugyanilyen püspök volt bizonyára Bakonyi Albert és hasonlóan ordináltak a későbbi szatmárvidéki szuperintendenciát alkotó archidiaconátusok széniorai még a debrecenieekkel való egyesülés előtt. Legalább is ennek emlékét őrizheti a II. erdődi zsinat 20. artikulusának intézkedése, melynek csak ebben az esetben van értelme.

Mindeme püspököknek az a történelmi vonása ugyanis, hogy a róluk fennmaradt adatok éppen nem árulnak el olyasmit, mintha nagyobb területre terjedt volna jogkörük. Sőt ellenkezőleg: egyeseknél egészen szűk területre korlátozottnak kell gondolnunk püspöki uralmukat. A zempléni archidiaconátus első püspökét Gönczi Mátéval azonosíthatjuk, melyet sokkal több indok támogat, mint állítólagos zarándi püspökségét. Sztárai 120 egyháza sem terjedhetett el messze területekre, amikor ezt a számot az akkori falulétszám mellett Baranyamegyének déli fele is kiadhatta. 1550. táján a négy tiszáninneri fraternitás sem egyesült még, — így külön-külön kellett ordinálgatni széniorainak, ha már egyszer ordinálásaiokról már ezidőből vannak emlékeink. A későbbi gyakorlat pedig, amely szerint a tiszáninneri szénioroknak önálló ordinálási jogkörük volt, csak megerősíti, hogy ezt a jogot kezdetől fogva, gyakorolták. Kálmánesehi püspöksége sem terjedhetett széles területekre Tiszántúlon, mert elképzelhetetlen, hogy amikor a Debrecennel szomszédosnak mondható Püspökladány zsinata csak néhány évvel előbb kiátkozta őt, rövid idő elteltével már püspökének vállalta volna. Hasonlóan bizonyos, hogy Méliusz már 1562. előtt püspök volt, de az *egész Bihar* területére csak ez évben fogadták el annak, amint Kőrösszegi feljegyezte váradi installációját, Bakonyi Albert sem uralta teljesen a Duna-Tisza közét, mert adataink szerint a rác-kevei katedrában ülő Szegedi Kis István alárendelt társpüspökének mutatkozik, — tehát csak kisebb területre szorítkozott a hatalma. A szatmárvidéki szuperintendencia fraternitásainak széniorai pedig még csak nem is e néven, hanem mint a „pastro-

res" rend tagjai kapták ordinátori jogaikat az idézett rendelkezés szerint. Hazánkban elég korán kifejlődik tehát a protestáns püspöki tisztség és jogkör, de éppen nem a középkori püspök teljes jogkörével és rangjához való püspöki megyével, amint eddig feltettük, hanem — akárcsak a középkori szekták püspökei — *egyelőre egyenkint megbízott lelkipásztorok ők is*, felruházva ordinátori joggal. *Officium ordo* nélkül. Lényegében tiszta ókeresztyén elgondolás, illetve, ahogyan ők nevezték egyházalkotmányi rendjüket: a *primitiva ecclesia* gyakorlata (Gónczi Kovács György a *Minores* előszavában).

Más jelekből is látható, hogy első protestáns püspökeink jogkörét tulajdonképpen inkább az egyházi jórend, mint a kánonjog szempontjai szabták meg. Imént lefektetett megállapításunk, mely szerint a püspöki tiszttalunk eredetileg *officium* volt *ordo* nélkül, tulajdonképpen azt jelenti, hogy kánonilag nem volt semmi különbség az ordinációt végző püspök vagy szénior és a többi paptársak között. Hogy mennyire helyes nyomon járunk, érdekes módon megvilágítják azok az adatok, melyek a debreceni hitvallásban (1562) az egyházi szolgák felavatásáról és hívásáról olvashatók.¹³ E rendelkezések szerint az ordinálást elvileg *bármely* egyházi szolga végezheti, akire az egész szolgálat bízva van, — vagyis akik paróchiális joggal bírnak. Ugyanaz az elv, mint amit a II. erdődi zsinat 20. articulusa fejezett ki. Egyetlen szóval nem utalnak bennük sem a meglevő püspökre (Méliusz), sem a széniorokra olyan értelemben, mintha a *potestas ordinis*-szal csak ők rendelkeznének. Annnyira erős elvi hangsúllyal bírnak a római katolicizmus gyakorlata ellenében, hogy mindössze azt a kikötést teszik, hogy két-három szénior és néhány lelkipásztor jelenlétében történhetik meg mind a vizsga felvétele, mind az ordináció végzése. Míg a *Majores* 19. cikke szerint — öt évvel később — a felavatást a szuperintendens és az egyház más tudós és gyakorlott *főpapjai* végzik a zsinatok vagy a presbitérium összeülése alkalmával. Az eltérés magyarázata az, amit a debreceni egyházvidék kialakulásáról elmondtunk.¹⁴ A Kálmáncschi alatt Biharból kiszakadt debreceni egyházvidék egészen szűk határokkal (kevésszámú egyházzal) bírván, nem volt a vezetés előtt fontos még a jórend kedvéért sem ragaszkodni elvileg egyetlen ordinátor személyéhez, (gyakorlatilag persze a püspök meglete elegendő mond), — egyébként ez volt a tiszta reformátori elgondolás. A bihari archidiakonátus kötelékébe visszavetést debreceni egyházvidéken, mint megnagyobbodott területen, 1562. után azonban már meg kellett jelölni azokat az egyházi személyeket, akik az ordinálást végezhették, mert szélesebb kör-

¹³ Kiss Áron: I. m. 242.

¹⁴ Miklós Odön: I. m. 35—38.

ben már nem volt tanácsos ezt a feladatot bárkinek jogkörében hagyni. Amíg az előhíni könnyen ellenőrizhetők voltak azok a „tudós és tanult” atyák, akikre a reformáció érdekei szempontjából a dolgot bízni lehetett és közömbös volt, ha a meglévő négy széniorból az ordinálás alkalmával esetleg többen hiányoztak, akkor nem szénior is segédkezett a szertartásban. Viszont 1567-ben, a feltétlenül százon felüli létszámú ekkleziákban a négy főszénior mellett jónébány „presbiter” is végezte az ellenőrzés és vezetés feladatát (l. *Majores* 31., 32. cikkei), akik a debreceni hitvallás szerint még elvileg jogosított ordinátoroknak lehettek volna tekinthetők. Alkalmazásuk következtében pedig a vizsga és az ordináció, mint fegyelmi eszköz, a szoros, központilag ellenőrző szerepét elvesztette volna.¹⁵

Amíg az azokból az intézkedésekből, melyekkel püspökké tették őket, következtetni lehet a magyar reformációnak a külföldiektől kezdettől fogva eltérő egyházalkotmányi törekvéseire. — Erdélyben némileg a németországihoz hasonló, de végső kifejlődésében mégsem azzal azonos megoldási módozatot észlelhetünk. Nem térhetünk azért napirendre Hanernek ama közlése felett sem, mely egy állítólagos 1545-iki medgyesi szász zsinatnak a szászok „generális szuperintendensi” tiszte felállítására vonatkozó határozatát tartalmazza.¹⁶

Ez a zsinat a szász irodalomban többszörösen megheszeált tárgy volt. Eleinte nem fogadták el ezt az állítólagos határozatot hitelesnek, mert a valóban fennmaradt szöveg csak a közös szász káptalani teherviselésre vonatkozó megállapodást tartalmazza.¹⁷ Újabb Schullerus mutatott rá viszont annak valószínűségére,¹⁸ hogy Haner előtt még — azóta elveszett — zsinati szövegek feküdhetek, melyet tartalmilag híven közölt az 1545-iki medgyesi zsinat aktáiból is. Mi a magunk részéről sem látunk rendkívülít abban, hogy egy ilyen „generális szuperintendens” megválasztása 1545-ben a szászok tanácskozásának tárgya ne lehetett volna. Amikor éppen az előző évben, 1544-ben, arra kérték világi uraik az udvart és a gyulafehérvári vikáriust, hogy az evangélium hirdetésének útjába akadályt ne gördítsenek.¹⁹ Az utóbbinál előterjesztett kérelem elsőrenden mégiscsak arra vonatkozhatott, amit az ordinálás joga az ordinátor kezében mindenkor jelentett.

Mindenesetre már 1551-ben bizonyosan elhatározott szün-

¹⁵ Az itt kifejtett belső bizonyítékok is igazolják, hogy más egyházvidék alkotta 1562-ben a debreceni hitvallást és mások az 1567-es sorozatos dogmatikai és egyházjogi munkálatokat.

¹⁶ Idézve Lampe—Ember: I. m. 92.

¹⁷ Teutsch, Fr.: I. m. I. köt. 246.

¹⁸ Schullerus, Adolf: *Luthers Sprache in Siebenbürgen*. (Hermannstadt, 1923—28.) I. m. I. köt. 416.

¹⁹ U. o. 410. I. Teutsch: I. m. I. köt. 243.

dék volt a szász püspök beállítása,²⁰ mint az erdélyi egyházpolitika egyik láncszeme. S amiképpen a szászok 1553-ban hajtották végre éveikkel előbbi határozatukat, úgy az óvári zsinat kérdőpontjaiból szintén kitűnik, hogy a szuperintendensek problémája nem ekkor bukkant fel először Erdély egyházi közvéleményében.

Másoldalról kétségtelen, hogy ezt az intézményt eredetileg a világi hatóságokkal karöltve kívánták létesíteni. A szászoknál, — meglevő adataink szerint — ez bizonyosnak látszik, elvégre a szász reformáció első egyetemes törvénykönyvét a szász világi univerzitás adta ki valamennyi szász egyházat kötelező érvénnyel. Természetesen várhatták ugyaninnen az egyházkormányzat további egységes irányítását, amit a szuperintendens beállítása biztosíthatott. Hasonlóan jellemző, hogy az óvári zsinat szintén nagyszámú nemesi résztvevőt gyűjtött egybe, tehát a gondolat, amely szerint a vallásukon levő rendek biztosítsák a reformáció intézményes kiépítését, itt is szerepet játszott. Éppen ezért feltétlenül tudatosan használták a létesítendő egyházi tisztség számára a „szuperintendens“ nevet, mely eredetileg ennek a németországi intézménynek átvételét célozhatta. Csak a német konzisztórium, melynek végrehajtó közege a szuperintendens, nem volt átültethető, miután ekkor még a fejedelmi udvar erre nagyobb hajlandóságot nem mutatott, — amikor viszont lett volna hozzá módja, az események már más irányú fejlődést vettek.

Nemcsak a szatmárvidéki szuperintendenciának, hanem az egyetemes erdélyi egyházi közvéleménynek nézetét kell tehát látnunk az óvári zsinat 9. számú határozatában, mely szerint szuperintendensekre és segéderőikre a tanban és szertartásban való egység és „fegyelem“ szempontjai miatt van szükség. Ez a határozat döntő jelentőségű a magyar reformációban, mert a *potestas magisterii* és a *potestas iurisdictionis* átruházása a protestáns szuperintendensekre a középkori püspöki hatalom nagyobb részének átvételét jelentette.

Figyeljük meg, hogy ennek a tisztségnek létesítése itt Óváriban a *potestas ordinis* átruházása nélkül történt. Az óvári zsinat imént idézett *articulusában* nincs erről említés, de a II. erdélyi zsinat sokat idézett 20. cikkelye szerint tényleg nem is változtattak a nyilván korábbi és 1555-re már kialakult gyakorlaton. A *pastores* rend ezután is birtokában maradt az ordinálási jognak, szuperintendensének beállítása dacára, amit csak mint az egyik szénior birtokolhatott. Jelölül annak, hogy szerzett és kialakult jogot senkitől elvenni nem akartak. Így az ordináció gyakorlata a hazai reformátori egyházalkotmányban a teljes püspöki tiszt kiépítését megelőző intézkedés volt, ezért nem változtattak mindenütt a szénior nevében, ha azok már *de facto* ordi-

²⁰ Tautsch: L. m. I. köt. 258.

Ha Erdélynek Szatmárvidék mellett létrejött többi egyházvidékein körülnézünk, hasonlóan sok gyanus körülményre bukkanunk, melyek azonos folyamatra mutatnak. A gyulafehérvári vikariátus magyar egyházaiban sines nyoma annak, hogy szervezkedésük első éveiben náluk már kizárólagosan a szuperintendens ordinálhatott volna.²¹ Hasonlóan áll a dolog a szászok szervezésében, úgyhogy azt kell hinnünk, hogy a szuperintendensek beállítása nyomán a *potestas ordinis* csak lassankint lett azoknak kizárólagos joga az eredeti erdélyi területen is.²² Miután pedig Szatmárvidék politikailag Erdélytől elszakadva a Habsburg-ház birtokába jutott vissza, a széniorok ordinálási joga mentette meg a reformációt addig az ideig, amíg a tiszántúli egységes szuperintendencia az ő társulásukkal is kialakulhatott.

Annak a kánonjogi elvnek következtében, mely szerint *akíé a javadalom, azé a jog*, — az erdélyi püspökség javainak szekularizációjával a püspöki jogok a fejedelemre szálltak. Az országgyűlés elhatározta ugyan már 1556-ban a szekularizációt, de a végzést csak 1558-ban erősítette meg a királynő, Erdélyben tehát a fejedelem lett a „püspök”, aki e jogait részint kancelláriája, részint a szuperintendensek révén gyakorolta.

Mivel pedig a szuperintendensi tiszt már előbb létesült, hogyszem a fejedelmi udvar kánonilag a püspöki jogoknak birtokában lett volna, — így történelhetett meg, hogy az erdélyi szuperintendenseket csak megerősítette a fejedelem, nem pedig kinevezés útján töltötte be tisztüket. Ugyanez az oka annak, hogy Erdély protestáns egyházalkotmánya a zsinati és nem a német-konzisztoriális irányú fejlődést vett, melynek pedig egyébként minden előfeltétele megvolt, — bár nem egyszerre!

Ez a magyarázata annak a körülménynek, ami a szász történetíróknak már feltűnt, hogy Heblert csak 1558-ban és nem a megválasztásakor erősítette meg Izabella, — ugyancsak azoknak a jelenségeknek, amik Dávid és Alesius szuperintendensi tisztségei körül ismétellen mutatkoznak. Ugyanebből következik az is, hogy amíg a magyarországi részeken kezdetben a protestáns püspök alapjában véve a széniorok egyike, addig Erdélyben a fejedelem hivatalnok, eredetileg mintegy püspöki vikárius *in spiritualibus*. Hasonlóan érthető, amikor Méliusz magát a váradi zsinaton, 1569-ben, szuperintendensnek írta, két évvel utóbb, János Zsigmond halála után, 1571-ben csak széniornak.²³ — mert Báthory nyilván nem adott neki azonnal megerősítést.

²¹ A tereali hitvallás, mely leginkább figyelembe jöhet, mivel az erdélyiek 1563-ban Tordán elfogadták, sem tartalmaz ilyen előírást.

²² Izabellának Heblert szuperintendensi tisztségben megerősítő okiratában, 1558-ban, van szó az ordinálásról, amelyet Hebler, mint szuperintendens, gyakorolhat.

²³ Irodalomtörténeti Közlemények, 1929. évf. 361.

nem tekintette magát az erdélyi fejedelem emberének. Gönczi Kovács György a *Minores* előszavában szintén *supremus senior*-nak jelöli magát, miután akkor közvetlenül megválasztása után, a fejedelmi udvartól szuperintendensi megbízást még nem kapott.

Mindezek alapján nagyjából a következőkben tisztázható első püspökeink egyházalkotmányi helyzete. Az *első hazai protestáns püspökök, mint elsőrenden a középkori széniorok jogutódai kánonilag külön ordoval nem rendelkező, megbízott papi személyek. A potestas ordinis-szel lett felruházásuk, ennél fogva nyilván bármikor visszavonható. Fordulópontot jelentett Szatmárvidéken az I. óvári zsinat, mely a potestas magisterii és potestas iurisdictionis szuperintendensére ruházta, végül az 1558. év Erdélyben, mely törvényerőre emelte az 1556-os szekularizációs végzést. Megteremtette ezáltal a lehetőséget Erdélyben olyan szuperintendensek beállítására, akik jogilag fejedelmi hivatalnokok. A magyar részekén hatásuk alá vont területek növekedésével a püspöki hatalom lassunkint kizárólagos joggal átvette a potestas ordinis-t, melynek következtében a hazai protestáns püspökök jogköre teljessé lett s ezzel a középkori püspökök helyébe léptek. A magyar protestantizmus megteremtette az egyházi jórend érdekében a protestáns epizkopalizmust. Európában nem az egyedülit, de itt eredetileg olyan formában, amilyen a legnagyobb reformátorok, köztük Kálvin, elgondolásainak is megfelelt.*

Miklós Odön.

A MAGYAR NAPRAFORGÓVIRÁG.

Magyar Napraforgóvirág — Ujhelyi István így nevezte Drexelius Heliotropiumáról készített magyar fordítását.

Drexel — latinosan Drexelius — Jeromos¹ bajor jezsuita tró volt, kortársa Pázmány Péternek. Életének nincsenek kiemelkedő nagy eseményei, a tanítással és frással szolgáló szerzetesek egyszerű életét élte. Augsburgban született 1581. augusztus 15-én, 57 évvel élt, 13 éves kora óta a jezsuita-rend kötelekébe tartozott, 1598. július 27-én felszentelték. A „humanitas“ professzora Augsburgban, majd Dillingenben, ahol retorikát is tanított, 23 éven át haláláig a bajor választófejedelem udvari papja volt. Meghalt 1638. április 19-én.

Az írás szenvedélye volt. *Oli perpetuus osor*² — mondták róla kortársai. Irodalmi teljesítménye líztelelet parancsoló terjedelmű. Munkáinak 1675. évi lyoni gyűjteményes kiadása³ (*Opera omnia in quatuor tomus distributa*) 28 latinul írt művét foglalja magában, pedig nem tartalmazza valamennyi munkáját, melyek között német anyanyelvén írottak is vannak. Az egykorúak a rend legnagyobb íróját tisztelték benne, és műveit barokk dícséretök özőnével halmozták el: *dictionis elegantia, sententiarum gravitas, copia exemplorum in delectu, eorumque vix exposita, cum dignitate sese in eis pulcherrime miscuerunt*. Termése valóban a jezsuita praxis pietatis gazdag tárháza.

Hatása jóformán egész Európára kiterjedt: *ipsa fama per orbem Christianum in eo laudando legendoque copiosius versatur*. Egyes művei, munkáinak gyűjteményes kiadásai, könyveinek német, angol, francia és lengyel fordításai óriási példányszámokban árasztották el a nyugati keresztényiséget. De Vos Péter ágostolourendű teológiai licenciátus, az *Omnia opera* sajtó alá rende-

¹ Életrajza és műveinek jegyzéke: Jöcher, Allgemeines Gelehrten Lexicon. Leipzig. 1750. 218—219.; Bibliothèque de la Compagnie de Jesus. Première Partie: Bibliographie per des Pères Augustin et Aloys de Backer. Nouvelle Edition per Carlos Sommervogel S. J. Tom. III. (Bruxelles-Paris. 1892.) 181—204.; Tom. IX. (U. o. 1900.) 243—244. Sommervogel a fordításokat is felsorolja.

² Ez és az e fejezetben előforduló többi latin idézet az *Opera Omnia* előszavából való, melyben de Vos három Drexeliushoz intézett levelet közöl.

³ Megvan a Pázmány Péter Tudománygyűjtemény könyvtárában.

zöje, azt írja, hogy még a protestánsok sem tudták kivonni magukat hatása alól: *Hereticorum etiam manibus cum admiratione ad voluptatem.*

A magyar református kegyességtörténetnek, részben irodalmunk történetének is, érdekes kérdése, hogy Drexelius hatása kimutatható-e nálunk, voltak-e református olvasói és fordítói egyházunk falain belül?

A magyar bibliográfia két művének fordításáról tud, s mindkettőnek két kiadását tartja nyilván: az egyik a *De aeternitate Szentgyörgyi Gergely* által készített 1643. és 1730. évi, a második a *Heliotropium* Dévay András fordításában megjelent 1764. és 1770. évi kiadása. Mindkét fordítás katolikus író munkája. A könyvészeti adatok tehát nem-mel felelnek a feltett kérdésre. Súlyos módszertani hiba azonban egy idegen író hatását csupán bibliográfiai adatok alapján mérni. A levéltárakban örökre elkallódott eredeti művekről és fordításokról találunk adatokat, ezek felkutatása és az irodalmi termés rendjébe való beillesztése, jelentősen módosíthatja egy-egy időszak irodalmáról és az irodalmi hatásokról való képünket.

A sárospataki Rákóczi-könyvtár katalógusa¹ nyilván mutatja, hogy Drexeliust a magyar reformátusok is olvasták, nem üres dicsekedés tehát de Vosnak a protestánsok között való népszerűségéről idézett állítása. A fejedelmi könyvtárban megvolt Drexelius műveinek 1657. évi antwerpeni gyűjteményes kiadása, sőt egyes művei is (*Infernus damnatorum, Zodiacus Christianus, Rosae selectissimarum virtutum, Gazophilacium Christi, Aloe amarum, Deliciae gentis humanae, Aurifodina artium.*) A könyvtárjegyzék töredékesen maradt reánk, feltételezhetjük, hogy több munkája is megvolt Sárospatakon. A konstantinápolyi Erdélyi Ház csonka katalógusában² is előfordul egyik műve (*Prodromus aeternitatis*). Bizonyosra vehetjük, hogy több református könyvgyűjteményben megvolt legnépszerűbb munkája, a *Heliotropium* is. A dolgozatunk alapjául szolgáló adatokból ki fog derülni, hogy e műve valóban táplálója volt a magyar református kegyességnek.

A *Heliotropiumot* Drexelius 1617-ben írta. Alcíme: *Conformatio humanae voluntatis cum divina.* A mű 5 könyvből áll, szerkezete igen egyszerű és áttekinthető: az első könyv „szóll az Isteni akaratnak megismeréséről”, a második „az emberi akaratnak az Isteni akaratához való illesztéséről”, a harmadik ennek „nagy hasznairul.” a negyedik „akadályoztatásáról,” az ötödik „segédmeirül.” A könyv címe a II. könyv II. fejezetében hasz-

¹ Harsányi István, A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa. Budapest, 1917. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle XXI—XXIV. költeiből. 38—43.

² Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. 24. köt. 667—668.

nált hasonlatból ered. A fejezet címében ezt a kérdést veti fel az író: „Az embernek mely akarattya légyen ezen Isteni akarathoz való illetésre leg-alkalmasabb?” — és így felel rá: „Vedd eszedbe jó ember, a' nap után járó virág homályos, és felhős üdőben-is a' naphoz fordul 's azzal forog az ő szeretetéért. A' mi napunk az Isten akarattya, ez nekünk nem mindenkor mulattya sugározását. A' tiszta fénylő napokkal zur zavaros napok egyelfitetnek, mellyeket esső, szélvész, záporok követik. Egy keresztény ember sincs, a' ki sokszor ne érezze az egeknek illetén nehézségét 's felháborodott voltát. De mi a' nap után forgó virág módgyára a' mi napunkal, tudni illik: az Isten akarattyaival for-gassuk magunkat, a' borult üdőben-is olly szeretettel visellessünk ezen naphoz, mint a' tiszta üdőben.”⁶

Drexelius „nap után forgó virágja” nem a magyar Alföld napraforgója (*Helianthus annuus*), hanem Plinius rejtélyes *Heliotropiuma*, mely „még borús időben is a nap után fordul, olyan nagy a ragaszkodása ehhez az égiteszhez, éjjel pedig eme szenvedélye következtében becsukja virágait.” A „napraforgó” magyar virágnév egy fűvészkedő református prédikátor leleménye, Ná-dányi János használja először a körömvirágra, a franciák középkori napraforgójára (*Calendula officinalis*). A mai napraforgó még csak amerikai ég alatt virult ebben az időben.⁷ A Dévay-fordítás előszava is a körömvirágra utal: „A' nap után forgó virág igen isméretes a' patika házakban, melly a' napnak minden mozdulására olly szoros ájtatossággal intézi feje bajlását, hogy még a' borulásban lévő napot-is soha el nem mulattya kegyes tekintetével, 's hozzá fordulásával tisztelni. Azon okbul nevezetlik a nap mátkájának-is.”

Drexelius *Heliotropiumából* két református író közvetítésével lett „magyar Napraforgóvirág.” Ujhelyi István és Komáromi János a magyar történelem „homályos és felhős” idejében, a XVIII. század fordulóján ültették át magyar földre. Hat évtized mulva került csak sor a katolikus fordításra, Dévay Andráséra. E két ismeretlen fordítójáról való beszámolónk szerény, de érdekes adaléka a magyar református kegyesség történetének.

*

Láttuk, hogy Drexelius első magyar nyelven megjelent munkája, a *De aeternitate*⁸ Pozsonyban 1643-ban kiadott fordítása.⁹ Fordítójáról, Szentgyörgyi Gergelyről csak annyit tudunk, ameny-

⁶ Idézet a Dévay-fordítás 1764. évi kiadásának 76—77. lapjáról.

⁷ Rapaics Raymund. A magyarság virágai. A virágkultusz története. Budapest, 1932. 265—270.

⁸ A *De aeternitate* magyar fordításának 1643. és 1720. évi kiadását Sommervogel tévedésből az *Prodromus aeternitatis* fordításainak sorába is felveszi, sőt a *Heliotropium* Dévay-féle fordítását is a *Deliciae gentis humanae* fordításai közé. (L. a 182—183., 191—192. és a 199—200. lapokat.)

⁹ RMK I. 747. Az előző 1643. dec. 8-án Kismartonban kelt.

nyit önmagáról a címlapon mond: „Méltóságos Gróffnak, Eszterházi Miklósnak, Magyar-Országi Palatinusnak Secrétáriusa.” Kétségtelenül katolikus ember. Munkáját „orboraí Gróf Jakusity Anna Aszszonnak” Homonnai János országbíró feleségének ajánlja. Ez a Homonnai fia volt a reformátusból katolikussá lett Homonnai Györgynek.

Szentgyörgyi Gergely műve 1720-ban újra megjelent. Ez a második kiadás a mű és a fordítás nagy népszerűségét bizonyíthatná, valójában azonban ennek az ellenkezője áll, mert csak címkiadása az eredetinek. A bizonyára nagy példányszámban eladatlanul heverő 1643. évi kiadást látta el új címlappal és 6 lapos ajánlással „a’ nagy-szombati Jesus Társaságának Académiabéii Typográfiája,” midőn megnyerte Boronkai Ádám bihari alispánt „ezeknek az Elmékedéseknek meg-ujjított kibocsáttatására.” Tehát az 1720-as kiadása is a *Régi Magyar Könyvtár* állományába tartozik.¹⁰

Az előszóból arról értesülünk, hogy ennek a kiadásnak van valami kis református vonatkozása is. Boronkai Ádám apostata református volt: „Minden véred az igaz és régi szent Hiten kívül lévén, légedet az irgalmasságnak Istene még iffiuságodhan üdvösségy útra vezetelt: Ebben a’ Krislus Anyaszentegyházában mind ennyi mostoha üdők viszontagsági között nem csak álhatatosan meg tartott; de hogy annak elő menetelin-is ’s gyarapftásán mindenkoron sáradozhattál, szent malasztyával meg erőssített.” Életrajzi adatait is az előszóból ismerjük: „Annak a’ nagy ’s híres Nemes Vármegyének ez előtt három esztendőkig Fő commissariussa, és substitutus Vicé Ispánnya lévén, most pedig, meg aunyi ideig tellyes V. Ispánnya, . . . Felsőges Urunk-is, és Királyunk ennyi háború, ’s ellenséges üdükben, állandó hívségedet Hadi Secrétáriussággal fel ékesítette.”

A *Heliotropium* első ismeretes magyarra fordítója Ujhelyi István.¹¹ Fordításának emlékeztétét H. Rákóczi Ferenchez műve

¹⁰ I. a Pázmány Péter Tudományegyetem Könyvtárának Ad 3164. számú példányát. Az egykorú keménypapír-kötés hátsó láblájába bele van kötve az eredeti kiadás címlapja.

¹¹ Ujhelyi Istvánnak volt egy azonos nevű prédikátor kortársa, aki éppen tiszaujhelyi lelkipásztor volt, midőn canonicus vétsége miatt tisztétől megfosztották. Ungvári prédikátor volt a felkelés kitörésekor, Rákóczit több ízben felkereste. A fejedelemezhez 1703. dec. 5-én írt levelét kiadtam a Csikesz Sándor Emlékkönyvek II. kötetében. (Budapest, 1941. 160—168.) Bár megfogadása miatt az ungvári ecclesiát a tractus excommunicálta, még 1707-ben is ott szolgált, Rákóczi 1707. jan. 1-én 100 tallért adományozott neki. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 81.) Irodalmi működése jelentéktelen, néhány üdvözlő verset írt.

kiadása érdekében írt folyamodványa.¹² őrizte meg. Erdemesnek tartjuk teljes szövegében közreadni:

„Méltóságos Fejedelem! Nekem jó kegyelmes Uram!

Isten ő szent Felsége mind ez jelen lejendő szent innep napokat, mind azok után következendő ujj esztendői Ngdnak gklsen boldogiesu!

Mostani szabadtlatása idejében hazánkknak sokak értelme szerint kard kell több mint könyv. De mint hogj a' fegjvert is a kegjesség bó! dogíttja! Az mint maga Nagod egészsiz nemzetünknek az áhitatosságban eleven bizonyjsága és ut mutatója az Ur Isten engesztelésére concipiált szép Imádságával.

Szent Dávid is — nagj böles hadakozó király! — mind pásztorságában, mind uraságában, mind bujdosásában, mind királyságában, mind szorulásiban, mind gjözedelmeiben meg mutatta, hogj szerelte a' könyvet, mert minden rendű állapotiban concipiálta, írta s énekelte a' szent sollárokat.

Cajus Julius első római császárt egj golyóbison álló, jobb kezé fegjvert, a' balban könyvet tartó embernek írták s példázták le a' régiek ez inscriptioval: Ex utroque Caesar. Azzal a' két mediummal lett ura a' világnak. Alexandriánál egjkor le szakadván maga s alatta valói (a' hadak) alatt az hid, jobb kezével ki úszott a vízből két száz lépésnjire, bal kezével, hogj meg ne ázzék, ki tartotta könyvét a' vízből. Ez is szerelte a' könyvet s becsüllölte a' tudományt!

Nagj Sándor a' Hómerus Iliássót olly kedvességben tartotta, hogj aszt szorul szóra meg tanulta és valamikor alutt, aszt fegjverével egjütt a vánkosa alá tette s hadi uti költségének hitta. Ez pogány szava. De igazábban mondhattjuk mi keresztjén magjurok aszt, hogj: igaz hadi uti költség a' kegjesség. Ezzel boldogultak sok szent királyaink s fejedelmeink. Ezzel hiszszük most is mi, hogj boldogíttatik sok njomoruságot szenvedett édes hazánk s nemzetünk Istentül adatott fejedelmi kedjes igazgatásában s uralkodásában Ngdnak.

Mind a' régi s mind a' mostani példák szerint azért, mivel mellé illik a kardnak a könyv is, és én is mint hogj ifjai és udvari időmben is írással is szolgáltam, a' mint írásonnak egj része még in anno 1683 ki njomattatott, a' mit tanultam, azzal még szolgálhatok Isten kegjelmes segedelméből, alázatos állapotomhoz képest nem is tudok egjéb kedveskedéssel udvarlani Ngdnak, hanem njelvünkre fordítottam meg s alkalmaztattam nem igen régen akárkinek is vigasztalására P. Drexeliusnak Heliotropiumát, conformationem humanae voluntatis ad divinum, melljet 27 munkái közt annak a' böles nagj embernek sokan inkább becsüllenek a' többinél, méltán is, mert meg hóit lélek az, a' ki az abban való istenes elmékedésekből akármmely kétségés állapotban is vigasztalást nem talál; igjekezvén aszt az egj szál ritka virágot a' magjjar

¹² A folyamodvány eredetije Jankovich Miklós gyűjteményéből került a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárába. Most az Országos Levéltárban a Személyek szerinti iratok között van.

nemzet kertében plántáltatni és az ujj eszleudőnek minden áldásával Ngd dicsőséges és megmaradandó emlékezetinek tündököltésére nagy alázatossággal szentelni és ajánlani.

Lévéen olly reménységgel, hogj ha régen Artaxerxes egj embertül egj narancsot és más egj szegénj embertül csak öszve szoritott markában meritetett s ajándékul bé mutatott egj kevés vizet is, — egjelbet az annál nem tudván mit adni, — kedvesen velt és meg jutalmaztatott. Nagod is az én jó és iguz igjkezezetemet keggjelmesen venni, és ha méltónak itilletik, hogj a' magjar Napraforgó virág Ngd méltóságos neve alatt nagy fényt lásson, ki njomtatatlással közönségessé télettelni meg engedui, sőt ahoz való mediumoknak ki szolgálattásáruul, én arra magantul elégtelen lévén, keggjelmesen parancsolni méltóztatik. Kit is keggjelmes válaszával Ngdnek alázatosan várok.

Alázatosan könjörögvéen Ngdnek, jó és alázatos igjkezezetemet tekinése a vegje keggjelmesen, és ha méltatlan fáradozásom Ngd méltóságos tekinteli előtt keggjelmet talál, turcsom meg fejedelmi sokakra ki terjedett s naponként terjedő keggjelmességében, applicáltatván kglmes teezése szerint való maga szolgálattjára Ngod engemet is.

Tarcsa meg az Isten Ngdat maga kívánsága szerint való és minden ellenségi ellen diadalmaskodó holdog és hosszu időkiig való életben és országglásban.

Méltóságodnak

Tisza Ujhely 17. Xmbris A. 1703.

alázatos és méltatlan szolgálja
Ujhelyi István mp."

Ujhelyi István neve¹³ valóban nem ismeretlen név a régi magyar irodalom történetében. Levelében említett munkája Székelyhidi Tofeus Mihály erdélyi püspök¹⁴ prédikációinak gyűjteménye, *A' Szent Soltárok Resolútiója*.¹⁵ Ifjú korában — valószínűleg 1678. és 1683. között — Apafi Mihály fejedelem íródeákja volt¹⁶ s a fejedelmi pár kívánságára Óvári Keszei János¹⁷

¹³ Szinnyei a Magyar írók élete és munkái XIV. kötetében helytelenül Tiszaújhelyi István néven veszi fel azért, mert Tofeus munkájának ajánlása alatt neve így van nyomtatva: TISZA UJHELYI ISTVÁN. A család mindegyik tagja az Ujhelyi nevet használta, Ujhelyi István névaláírása is: Ujhelyi v. Ujheji István. — Szinnyeinél közölt életrajzi adatai Komáromi Andrásnak Téglás Géza kérdésre adott válaszából valók. [Nagy Iván Családtörténeti Értesítő III. (1901. 50—51)]. Téves az az adata, hogy Franekerában tanult, az egyetem anyakönyvébe 1685. aug. 9-én beírt Ujhelyi István (Hellebrant Árpád. A Franokeri egyetemen tanult magyarok névsora. Történelmi Tár 1886. 797.) a 11. jegyzetben említett prédikátor.

¹⁴ Életrajza: Kone József, Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete. Kolozsvár, 1863. Különlönyomat a „Protestáns Közlöny”-ből.

¹⁵ RMK. I. 1302.

¹⁶ Apja, Ujhelyi Pál egyidőben (1670) huszti praefectus, Apafinak meg hitt embere volt; ezen a réven kerülhetett a fejedelmi udvarba.

¹⁷ Őt Szinnyei nem említi. Életrajzi adatai ismeretlenek.

nevű társával együtt hallás után lejegyezte Apafi udvari prédikátorának, e „nagy ajándékú Isten emberének” 1679. máj. 30-tól 1682. máj. 12-ig a fejedelmi udvar színe előtt különböző helyeken tartott zsoltármagyarázatait.¹⁸

Írással való szolgálatának egy másik emléke is megmaradt korunkra. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratai között van egy ilyen című verseskötet: *Paraphrasis rhythmica, azaz Verses Magyarázat K. F. I. H. K. által MDCLXXXIV. Esztendőben. Descripta per Manus Stephani Ujhelyi.* A kötet Fráter István Teleki Mihályhoz intézett verseit tartalmazza.¹⁹ Feltehető tehát, hogy Ujhelyi István még 1684-ben is Erdélyben volt. 1688-tól kezdve — még 1704-ben is — mint Ugocea vármegye jegyzőjét²⁰ említik az egykorú írások. 1706. jan. 25-én²¹ még élt. Pekri Lőrinc erdélyi generális 1706. ápr. 18-án kelt levelében már halottként említi.²²

Néhány adatot a Rákóczi-kor levéltári anyagában is találunk róla. 1705. nyarán Ujhelyi János társaságában azt kérte a fejedelemtől, hogy adassa vissza azt a két telküket, melyet „az elmult boldogtalanságban” a sótiszték tőlük „hatalmasul” elvettek.²³ Ebből az adatból arra következtethetünk, hogy őszintén örült Rákóczi országlásának. A fejedelem jelentősebb szolgálattal nem bízta meg; egy 1705. máj. 30-án kelt kimutalás Ugocea vármegye négy dézsmása között az első helyen említi,²⁴ egy 1706. jan. 25-én Károlyihoz írt levelében tiszaujhelyi postamesternek írja magát.²⁵ Ez az utolsó adatunk róla. Rákóczi 1706. szept. 6-án

¹⁸ L. A Szent Soltárok Resolútiója ajánlását és Cserei Mihály Históriaját. (A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által. Pest, 1852. Ujabb Nemzeti Könyvtár. I. 163—164.) Bod Péter szerint [Smirnai Szent Polikárpus (Nagyszeben), 1766. 113.] a Birák, Ruth, Sámuel I—II. könyveiről és a Máté evangéliumáról tartott magyarázatait is leírták.

¹⁹ K. Fráter István versei Teleki Mihályhoz. Közli: Alszegehy Zolt. Irodalomtörténeti Közlemények. XXVII. (1917.) 201.—214.

²⁰ Pl. 1690. júl. 2-án: Stephanus Ujhelyi juratus notarius collus de Ugocea, 1697. márc. 18-án: Stephanus Ujhelyi de eadem sedriae collus de Ugocea notarius (O. L. Ujhelyi-család II.); 1702. febr. 28-án: Ujhelyi István n. Ugocea vármegye hites notáriusa (O. L. Lymbus. Ser. III. anec. XVII). fasc. 29—30.) — Nagy Iván (Magyarország családai XIV. 387.) szerint az 1688. és 1704. években is vármegyei jegyző volt.

²¹ E napon levelet írt Károlyi Sándor generálisnak. (Gr. Károlyi nemzetség levéltára.)

²² Husztról Rákóczinak: „Minemű leveleket küldtek Moldvából, fel szagatván Ujhelyi Istvánnak szőlőket, Ngdnak aláztatson el küldtem. Már meg holt az az Ujhelyi, az kinek szőlőlanuk.” (O. L. Missiles.)

²³ Extractus instantiarum. Várott 1705. júl. 17-én kelt 127. sz. bejegyzés. (O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 76.)

²⁴ Rákóczinak az egrő táboron 1705. máj. 30-án kelt rendeletéhez melékelve. (O. L. Személyek szerinti iratok.) 1705. aug. 15-én kelt reversalis: O. L. Lymbus. Ser. I. fasc. 74—75. Egy Rákóczihoz 1705. febr. 28-án írt folyamodványa: U. o. fasc. 72—73.

²⁵ A Károlyi-levéltárban egy másik Károlyihoz írt levele is van, 1705. aug. 31-én kelt.

kelt rendelete²⁶ özvegyéről és árváiról intézkedik: az ugocsavár-megyei dézsmabeli búzából egy esztendőre valót rendelt számukra. Az özvegyet Ványai Máriának hívták, hat gyermeke maradt árván.²⁷ Nevét a *Szent Soltárok Resolútiójá*-nak az a példánya is megőrizte, mely éppen Ujhelyi Istváné volt. Barna borkötésének első tábláján szép aranynyomású díszítésbe foglalva VIHELJI ISTVÁN, hátsó tábláján VANYAI MÁRIA neve és az évjelzés: ANNO 1683 áll, minden bizonnyal házasságkötésük éve. Ez a debreceni egyetem könyvtárában őrzött szép könyv²⁸ sokáig fenn fogja tartani frigyüknek és a könyv címlapján Pál nevű fiuknak emlékezetét.

Az a férfiú, aki elsőnek plántálta el a „magyar nemzet kertében” „az egj szál ritka virágot.” a jezsuita Drexelius *Heliotropium*-mát, református ember volt, egy olyan ősrégi Hunt-Pázmán nemzetségből eredő magyar család sarjadéka, mely a reformáció óta nemzedékről nemzedékre hűségesen őrizte atyáitól örökölt evangéliumi hitét. A család levéltára a szerződések alatt sok tanuként aláíró református prédikátor nevét mentette meg a feledéstől.²⁹ Felmerülhet mégis az a feltevés, hogy Ujhelyi István a *Heliotropium* fordításának idején már nem volt református és éppen a vallásváltoztatás következtében megváltozott érdeklődése és lelkiigénye vezette őt egy jezsuita hitépfő irat lefordítására, hiszen valóban különös, hogy aki fiatalkorában Tofeus „kevély” református igehirdetésén épült, s tanítását esztendőkre terjedő szorgalmas irogatással az utókor számára megmentette, élete hanyatló idejében egy jezsuita atyát vall „kétséges állapotiban” vigasztalójának, s szabad idejét egyik műve lefordításával tölti. A XVII. század vége — különösen Erdélyben, ahol az állam megrendülése magával hozta az államvallás tekintélyének megrendülését is — a gyúrkori apostasiák kora, s később Tofeus püspök egyik munkája is katolizál,³¹ nem vitathatjuk tehát e feltevés jogosullóságát, valóságát azonban éppen Ujhelyi István utolsó — nem sokkal

²⁶ O. L. Lymbus, Ser. I. fasc. 81.

²⁷ L. Csató Gáspár 1706. szept. 26-án Forgolánból kelt levelét. (U. o. fasc. 80.)

²⁸ 1836. máj. 20-án került Révész Imre tulajdonába, 1933. óta a Tisza István Tudományegyetem Könyvtáráé. (4909—1933. gyarapodási naplószaám alatt.) Ujhelyi Istvánnak a szoltárokra vonatkozó bejegyzéseit is tartalmazza.

²⁹ Jellemző, hogy az Ujhelyi-család Nagyszegi Veres Bálint nevű jobbagyát manumittálta, mert az református prédikátor akart lenni. (Komáromy András. Jobbagynemesítés. Nagy Iván VII. [1901.] 8—9.)

³⁰ Prédikációi „balhatóság voltának, mint a vas-szegek, érezhetőleg szűrősek; most is az Olvasó érzi azoknak ösztönöz erejét: hát mikor szólotta élő-nyelvel az Istennek az a nagy Embere?” (Bod Péter, Smirnai Szent Polikárpus. 112.)

³¹ Felfalusi József marosvásárhelyi prédikátor és Tofeus Zsófia fia: Mihály.

halála előtt kelt — levele cáfolja meg; egy vitás ügyben ugyanis ezt írja Károlyi generálisnak: „mind atyámfiái, mind predikátórom, mind a falu lakosai előtt protestáltam.”³² Az első magyar *Heliotropium*-fordítás tehát egy hitében állhatatos és egyházához hű férfiú tiszteletadása volt a szembenálló egyház „bőles-nagy emberének,” s egyben bizonyítéka a magyar református lelkiület tárgyilagosságra való törekvésének. De azt sem szabad ligyeimen kívül hagynunk, hogy a nagy hitviták kora már lejár, s az egymással ellenkező felekezetek sok hitbuzgó fia kívánta a másik oldalon állók hitének és szellemiségének megbecsülésével szolgálni az annyira kívánatos békességet. Szimbolikus jelentőségű tény, hogy az első könyv, melyet a felekezetek közötti békesség jelszavával induló felkelés fejedelmének ajánlottak, éppen a református kegyességnek katolikus forráshól származó terméke volt.

Rákóczi kedvesen fogadta hívének „jó és alázatos igjekezetét”, s a lokaji táboron 1704. jan. 1-én kelt *resolútiójával* így döntött: „Revideáltattyuk azon versiót hiteles ahoz értő hívünk által, annak utánna érdemesnek ítélletvén ki nyomattatni parancsollyuk.”³³ Ujhelyi István nem az egyetlen szerző volt II. Rákóczi Ferenc korában, aki művének megjelenését fejedelmi urának kegyelmességétől várta. Herczegszőlősi István kemecsei prédikátor teológiai művét a fejedelemnek ajánlotta azzal a kéréssel, hogy Lőcsén vagy Bártfán nyomassza ki; Bártkányi Ferenc kecskeméti ferences gvardiannak meg is ígérte, hogy „a levelében írt munkát” ki fogja nyomatni;³⁴ a császári oldalon lévő Szirmai István is küldött egy prédikációskönyv kéziratot Rákóczinak, s ő hozzá is járult kiadásához, de a saját *cancellariusának* „nevezeli alatt” nyomdába adott könyvet nem engedte sajtó alá;³⁵ Szentiványi János brigadéros Rákóczi megbízásából fordította a *Schola Militaris*-t;³⁶ Pekri Lőrinc generális az ő parancsolatából mutatta be fordítását „pro revisione.”³⁷ A kéziratok revíziójához a fejedelem szigorúan ragaszkodott, mindenre kiterjedő figyelmével gondosan vigyázott arra, hogy haszontalan könyvek ne kerüljenek ki az uralma alatt álló területek nyomdáiból.³⁸ 1705.

³² 1706. jan. 25-i levelében.

³³ Ujhelyi folyamodványának hátlapján 1346. számmal.

³⁴ Folyamodványa: O. L. Lyubus, Ser. III. saec. XVIII. fasc. 43v.

³⁵ Rigaszombaton 1706. nov. 28-én kelt válaszában. (Protocolum Rákóczianum. V. O. L. Br. Jeszenák-család II.)

³⁶ Rákóczi 1706. ápr. 6-án és ápr. 13-án kelt rendelete Berthóti Ferencnek. (Arch. Rák. I. 511. és Prot. Rák. I.)

³⁷ Szentiványi János Huszton 1708. ápr. 10-én kelt levele Rákóczinak és Rákóczi ápr. 25-én kelt válasza. (O. L. Missiles, és Prot. Rák. IV.)

³⁸ Pekri levele Rákóczinak Homonnáról 1709. febr. 11-én. (O. L. Missiles.)

³⁹ „Az mely könyvet nyomattatni küldött kegyelmedhez cancellariu-

nyarán két teológiai tartalmú könyv-reviziójával Bárkányi Ferenc meg, ő azonban a *Protocollum continuus* fölül kitért arra, hogy erre nincs egyházi felhatalmazása és őt magát is renagy generálisra, a kassai „Pr. Theologie Lectorok revisiojokra” utalta, midőn „némely munkácskája” *approbatió*ját kérte, ők „subtiliter értvén veleit az istenes bölcsességnek, ezeknek is cenzori lehetnek.”⁴⁰ Ki végezte a *Heliotropium* revizióját, nem tudjuk, de kétségtelenül ki állotta a próbát, mert Rákóczi 1706. ápr. 16-án Berthóti Ferenchez intézett rendeletében — már Ujhelyi István halála után — a fordítás kiadását sürgette: „ha valamely *Heliotropium* nevű könyv volna, nyomtatását igen is sürgesse Kegyelmed.”⁴¹ Ha a mű nem látott napvilágot, — ezt pedig hitépítő könyvről lévén szó, szinte bizonyosra vehetjük, — kézirata bizonyára a löcsei nyomdában kallódott el.

A *Heliotropium* másik magyarra fordítója Komáromi János, Thököly *secretarius*a, Ujhelyi Istvánnak kortársa. Az ő fordítása is elveszett, vagy lappang. Emlékezetét Dobai Székely Sámuel tartotta fenn; midőn 1762-ben a Forgách-család levéltárában kezébe került Komáromi Jánosnak Thököly II. Rákóczi Ferenchez intézett leveleit tartalmazó leveleskönyve,⁴² címlapjára a következőket jegyezte fel:

„Apud Franciscum Soós in Nádasd cottu Abaúvjáriensi vidi Drexellii *Heliotropium* seu conformitate voluntatis humanæ ad divinam opusculum, per eundem Joannem Komáromi in Hungariam revisum, ac ejusdem manu exaratum.”

Komáromi János is magyarországi ember volt, de az ő nevét

sünk: arrul informatusok éppen nem vagyunk, jól is történt, hogy az nyomtatásával nem hirtelenkedett Kegyelmed, — a mint is Kegyelmed meg olvasván, continentiajárul informáljon, úgy hasonlóképen Szirmai István úr küldött *praedicationis* is.” [Berthótihoz írt 1706. ápr. 6-i levelében.] — A „Rákóczi égiáze alatt” sarjadó magyar irodalomnak Márki Sándor (II. Rákóczi Ferenc, II. köt. 1707—1708. Budapest, 1909. Magyar Történelmi Életrajzok. 448—453.) és Zolnai Béla (III. Rákóczi Ferenc, [Budapest, é. n.] Magyar Életrajzok, 23—24.) adta képe csupán az 1703—1711. évek közé eső könyvészeti adatok összefoglalása, a ezért tarthatatlan. A felsorolt művek túlnyomó részéhez sem a fejedelemnek, sem a felkelésnek nem volt köze. A kor irodalmi életének valóságos képét csak levéltári adatok és kézirathat maradt művek felkutatása révén szabad és lehet megrajzolni.

⁴⁰ Bárkányi Kezskemétről 1705. júl. 12-án és 14-én kelt leveleit és Rákóczinak a kürti táborról júl. 18-án írt válaszát csak Thaly másolatából (M. N. M. Thaly Kálmán kuruckori okmánygyűjteménye, XVII. 419, 421. Fol. Hung. 1389.) ismertetem, az eredetieket nem tudtam megtalálni.

⁴¹ Berthótihoz írt 1706. ápr. 6-i levelében.

⁴² *Protocollum continuus litteras per Emericum Thököly ex Turcia ad Franciscum Rákóczey ejusdemque asseclas missas conscriptum propria manu ejusdem secretarii Johannis Komáromy. Töredék. Folytatását Thaly kiadta a Késmárki Thököly Imre és némely fő híveinek naplói és emlékeztes írásai 1696—1705. é. publikációjában. (Pest, 1898. Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. 23. köt. 365—396.)*

is Erdélyben vállalt szolgálata tette ismertté.⁴³ Az erdélyi fejedelmi kancellária 1687. febr. 15-án nevezte ki Jak és Apafi Mihálytól Borberekén birtokadományt nyer.⁴⁵ Midőn Teleki Mihály kancellár 1690. aug. 21-én elesik a zernyesti ütközetben, a győztes Thököly megbizsa a holttest megkeresésével és Görgénybe szállításával.⁴⁶ Ettől kezdve Thököly szolgálatában áll, éveket tölt vele az oláh Alduna vidékén a bújdosók napjának felhajnalodását várva. A török zentai veresége megpecsételi a fejedelem sorsát, menniök kell „az ottomán pokolba”. A fejedelmi pár 1697. okt. 8-án Komáromi társaságában indul el Sztambulba. 1701. őszeig élvezik a török főváros vendégszeretetét, 1701. őszén a császári követ kívánságára átküldik őket Kis-Ázsiába, Bithyniában „az Illés prophéta hegye alatt, a Virágok mezején” teljesedik be Thököly Imre és Zrínyi Ilona sorsa. Komáromi 1703. febr. 18-án lefogja a fejedelemasszony szemét, kitart a fejedelem mellett is, de mikor 1705. szept. 13-án ura is elmegy a minden élőknek útján, haza indul Zrínyi Ilona utolsó üzenetével Magyarországra. Rákóczi néki adja néha felesége jogán a Vér-család csalfalusi birtokát. Itt él 1711-ben bekövetkezett haláláig. Házasodni készül, midőn egyetlen fiával együtt Ásguton elragadja a pestis.

Komáromi *Drexelius*-fordításáról sem tudott az irodalomtörténet, két ízben is kiadott „Törökországi diáriunja és experientiája“-ért⁴⁷ azonban régóta nyilvántartják a magyar írók között.⁴⁸ Munkája elsőrendű történelmi forrás, nélküle vajmi keveset tudnánk a fejedelmi pár „édes hazájáért s nemzettségéért való marttyomságának“ utolsó megrendítő fejezetéről, a Virágok mezején való lassú elmúlásukról.

E feljegyzéseiből tudjuk, hogy Komáromi János hívő és egyházához hű református ember volt. Református voltáról két ízben is megemlékeznek. Orsova felett „a Dunának rettentő sebes veszedelmes helyein“ — írja 1697. okt. 12-én — „nem minden ember resolválja magát hajóban ülvén ereszkedni le, de én a

⁴³ Felesége Vér leány volt; lehet, hogy Teleki Mihályné Vér Judittal való rokonsága révén került az erdélyi fejedelmi kancellária szolgálatába (Telekinéhez Karikáról 1683. júl. 10-én írt levele: Teleki-lt. Miss. fasc. 685.)

⁴⁴ Iklódi Tholdalagi Jánosnak az unitárius vallásról a református vallásra való áttéréséről Abafáján 1683. szept. 3-án adott nyilatkozatán található aláírása: Joannes Komáromi de Szántó juratus Suae Celsitudinis Principalis aulice notarius. (U. o. fasc. 524—556.) Névaláírása látható a Teleki Mihály jóvoltából külföldre induló Kiskomáromi István akadémikus 1680. ápr. 10-én kelt reverzálisa alatt is. (U. o. fasc. 231.)

⁴⁵ Kövári László, Erdély nevezetesebb családai. Kolosvár, 1854. 259.

⁴⁶ Cserei Históriaja, 203.

⁴⁷ Diáriumának Dobai Székely Sámuel által 1762-ben készített másolata a M. N. M. kéziratárában van Fol. Hung. 30. sz. a. 1842-ben kiadta gr. Majláth János (Kliegl-könyv I. köt.), 1861-ben pedig Nagy Iván. (Pest, 1861.)

⁴⁸ Kovachich, Scriptores rerum Hungaricarum minores. Buda, 1798. I. 67 in app. — Horányi, Memoria Hungarorum. II. Bécs, 1776. 438. Közli Komárominak a Dobai Székely másolata alatt található. 1705-től haláláig terjedő életrajzi adatait.

kálvinista hitet elő vévén, ki nem szállottam az furkátából, avagy födeles hajóból." Konstantinápolyban megszemléli a katolikus és a görög templomokat, látogatást tesz a konstantinápolyi és a jeruzsálemi patriarechánál. („igen nagy böcsülettel láttak, kivált a jeruzsálemi"), a pápai *vicarius*nál („emberséges öreg ember, egynehányszor asztalánál is mulattam vele"), gyönyörködik a kapucinusok kertjében. „kiknek sétáló helyein majd övig érnek a sűrű szép rozmaringok", s örül, mikor a gvardián („igen emberséges ember") „egy öreg jerichói rózsát" ajándékoz neki; az ereklyék és a szent helyek is mindnütt felkeltik érdeklődését: a Zsófia templomban „vagyon ketteje azon vedreknek, kiben az Krisztus urunk a vizet borrá változtatta volt," Constantinus császár oszlopát azért nézi meg, mert alatta mind a görögök, mind a örökök hite szerint „ollyan drága kincsnek" való erős boltozat alatt Krisztus keresztfája fekszik, a francia oratórtól egy olyan fonott gyűrűt kap ajándékba, melyben kövévált kígyószemek vannak Málta szigetéről, ahol a kígyókat Pál apostol mind kövé változtatta, kíváncsi „a régi pápista templom"-ra, „kiben régenten egy boltban Krisztus urunk varrás nélkül való köntösét tartották," meglekinti szent Borbála mártyr sírját is; de mindez csak „pro curiositate" érdeklí őt, mint a római és bizánci emlékek, vagy a magyar történelem fájdalmas eseményeire emlékeztető földrajzi helyek, mint Zólyomi Dávid és Beldi Pál sírja, vagy „az Kornis Zsigmond úrfi két kis ágyúcskája." Kritika nélkül, a mások hitének kijáró megbecsüléssel jár közöttük, józan kálvinista magyar lelkében azonban nem támad vallásos élmény láttukra, s mikor alámegy Pantaleon mártyr sírjába, világért le nem venné a süvegét. Ez a kálvinista magyar böles ott „az ottomán pokolban" a pápistákkal és a görögökkel, sőt még a jezsuitákkal is keresztyéni szolidaritásban lévőnek érzi magát, hiszen a gályákról „megszámlálhatatlan sok keresztyén rabok nyögése" hallatszik, s kinek jutna eszébe hitvallásuk felől érdeklődni, mikor a bujdosó magyarok evangélikus fejedelmének, vagy a „legkatolikusabb király" portai oratorának néha alkalma nyílik szabadításukra.⁴⁹ Ez a keresztyéni szolidaritás teszi őt Drexelius fordí-

⁴⁹ „Isten halld meg itt a sok gályákra lelánczoltatott éjjel nappal to hozzád fohászokodó, minden emberi reménységhől kifogyott, megszámlálhatatlan sok szegény keresztyén rabok nyögését és szabadítsd meg őket, a mint meg szabadítá is az elmúlt télen is húsz magyar rabot kegyelmű... kiadás 22. Tökölly Imre úr 6 nygysága forgolódása által." (A Nagy Ivány... Magyar Törvényjárn.) „Az gályákról szabadulandó kurucz rabok... 1698. évi leveleskönyvében, (U. o. 417—487.) 1698-ban Temesváraes Péternek és Szappanos Mihálynak toll meg (I. Horváth Ferenc leveleit u. o. 425—431.) Midőn a nándorfehérvári kurucz hadak-ull prédikátorok közül rendelt új prédikátort, (Horváth Ferencnek - febr. 19-én írt levelében, U. o. 483—484.)

tójává; az egyetemes keresztyénség egyik kincsét látja benne, s szeretné a magyar lelki építés eszközévé tenni, de ez legkevésbé sem jelent nála a református hittől a katolikus meggyőződés felé való elhajlást, vagy éppen jezsuita rokonszenvet, lelki rokonainak az őskeresztyéneket, a holland és angol protestánsokat tartja: „Az anglusok templomába én is az elmúlt karácsonban, mind husvétban communicáltam. Dicsőség a nagy Istennek, ki az én szomjú lelkemet ez pusza és száraz földön is, hol élő víz és lelki kenyér amaz híres hét görög ekklezsiáknak elpusztulásától fogva igen ritkán találhatik, lelki étel és ital nélkül nem hagyta.“ Nagy nyugalmát a nyolc és fél esztendő bujdosósors minden változásában megőrzi, s midőn egyszer mégis hangot ad felháborodásának, ez azért történik, mert református öntudatában érzi megbántva magát: a törökök a holland és az angol orátorok közbejöttével kötötték meg a császárral 1699-ben a karlócai békét, „excludálván a békességből az Törökországban bujdosó magyarokat hitek ellen, . . . vallások, s lelkesmereti ellen az német kedvéért s ajándékokért; kurva az anyjok az olyan calvinistáknak!“

Komáromi János példa arra, hogy a kuruc- és bujdosósors lelki és erkölcsi válságai között erős és hívő keresztyén jellemek is formálódtak. Isten akaratán megnyugvó és vele naponként társalgó lélek. „Sokat ád az Istennek, sőt mindenit oda adgya az, a' ki minden nap magát, 's akarattját tellyeséggel az Isten akarattjára hadgya. Ezt pedig minden nap, nem csak egyszer, de többször is, százszor, 's ezerszer kell cselekednünk, akkor kiváltképpen, mikor az ember magában változást, 's ostromlást érez; midőn valamely dolgunk folyamattya meg-csökkenik, vagy pedig szerencsés kimenetelét veszszük észre, akkor kiálcsuk: o Uram. én Istenem, én magamat néked ajánlom, 's a' te szent akaratodban légyen meg a' te akaratom. Az ellenkező dolgokban ez békeséges türelést, a' szerencsés állapotban mértékletességet szerez.“⁵⁰ Valószínűleg hazatérte után ismerte meg és fordította le a *Heliotropiumot*, de e tanításait már előbb kiabrázolta önmagában. Istenben való nagy bizodalma tartja fenn lelke egyensúlyát a bujdosásában. Midőn 48 napi utazásuk végén meglátta Sztambul és a tengert, így imádkozott:

„Áldással örökké menynek, földnek, tengernek dicsőséges nagy Istenem, a ki teljes világi életemben velem voltál, s gondomat viselven, minden veszedelmeken által hoztál mind vízen, mind szárazan való útra, s ezen hosszú utamban is szintén Európának végeig békével tartál. Dicsőség légyen isteni Fel-ségednek érette mind örökké. Amen.“

⁵⁰ A *Heliotropium* Dévay-féle fordítása nagyszombat, 1877. évi kiadásának 167. lapjáról való idézet.

„Qui nescit orare, veniat ad mare.” Rendkívüli élmény számára a tenger. „Az iszonyú Fekete-tenger” Isten dicsőségéről beszél, akárcsak a benne lakozó ezernyi különös teremtmény. A halpiacon a velencei halpiac felírása jut eszébe: „Sta viator et vide, quam sit Deus mirabilis in mare.” „Úgy látom az megfoghatatlan bölcseségű Isten szárazon való minden teremtméit az tengerbe is ki ábrázolta, úgy hogy el nem hiheti azt, valaki nem látja.” Fürdés közben („kívánván az szép tisztaságot”), parti sétái alkalmával, hajón utazva, sok baj éri a tenger apály és dagály törvényét sem ismerő magyart, „féltem az rettenetes nagy delphin halaktul is, kik szintén akkor compareáltak mellettem, midőn úsztam, hogy mint Jónást elkapnak.” Hajóját, midőn egy „másként vitéz” magyar társaságában utazik, elkapja a vihar. Társa hanyattdült a hajóban, mint egy holt, ő nem szünt meg bízni a kormányosokat és lapátosokat, „belől lelkesen fohász-kodván s nézven arra, ki mind a szélnek, mind a tengernek parancsolt.” „Dicsértessél oh nagy Isten, ki ezt a rettenetes tengert is teremtetted és ki ennek is másoknál fellyebb való kevélységét egy szóval meg tudod alázni.”

Istenben való bizodalma „a” nap után forgó virág esudája, mely homályos és felyhős időben is a” nappal együtt fordul, oly szeretele nagyon hozzája.” Bizonyára nem véletlen, hogy kedves könyvévé fogadta Drexeliusnak „az emberi akaratnak az Isten akarattához való illesztéséről” írt könyvét és magányos óráiban anyanyelvére is lefordította. Hitének igazolását s egyben építőjét lelte meg benne.

Urához való hűségében, akárcsak Isten akaratán való esendes és alázatos megnyugvásában Mikes Kelemen elődje. E református imádkozónak jutott osztályrészéül, hogy a katolikus Zrínyi Ilonát és az evangélikus Thököly Imrét a halálra előkészítse.⁵¹ A református kegyességtörténetnek legszebb emlékei közé tartozik az a néhány sor, amelyben beszámol az „istenfélő, kegyes, tisztu életű, jó erkölcsű, sok boldogtakaságot férfi szívvvel meggyőző s annyi gyötrelmeket bölcsességes lélekkel szenvedő fejedelem-assyony” utolsó óráiról:

„Leszakasztá az halál az virágot mezejéről, ezt az nemesselbik virágot, ki mellett papja helyet én voltam ezen halálos betegségében, és bizony semmit el nem mulattam, valamint az én Istenem szent lelkének vezérlésével lelke javára s vigasztalására elkövettem, éjjel s nappal sokat imádkoztatván, lelkét az mi

⁵¹ Tudósításából az látszik, hogy Thököly Imre mellett törökországi bujdosása idején nem volt evangélikus prédikátor. Udvartartásának 1683. évi jegyzéke szerint Lipóczy Miklós és Asbóth János voltak udvari prédikátorai. (U. o. 65. 73.) Almády István naplója 1692. jan. 27-én név nélkül említi prédikátorát. (U. o. 23. köf. 751—752.) — Thököly halálára és temetésére nézve l. Komáromi Rákóczihoz 1706. szept. 13-i és okt. 9-i leveleit is.

Üdvözítőnk Jézus Krisztusunkba annyira megbátorítottam, hogy nyilván és nagyon mondotta, hogy semmit immár nem fél sem ördögtől, sem kárhozattól, már semmit nem gondol ez világgal is. Kért is igen engemet, hogy már sem magam ne imádkozzam, sem magát ne imádkoztassam azért, hogy meggyógyuljon, azért hogy már az ő hitének kezeivel megfogta az ő idvezítőjét, az Jézus Krisztust, had ne boesássa el, hogy mennél hamarább mehessen hozzája, arra nézve deákul egynéhány szót, reszkető kezeit felemelvén, mondotta én előttem, Domine in manus tuas commendo spiritum meum, s végső szava is ez volt: Veni sancte spiritus."

Thököly halálával történeli küldetése véget ér. 1705. őszén a francia orátor kieszközli a portán, hogy hazatérhet édes hazájába. Még néhány csendes éve van hátra. Rákóczi felkelésében nem vállal szolgálatot, — talán azért, mert a fejedelem mindig kissé bizalmatlanul nézett mostohaapja egykori híveire, de inkább azért, mert „hosszú bujdosásban megvénült és boldogtalanságra jutott állapota” után pihenésre vagyott. Utolsó szolgálatával már nem tudott használni nemzetének, a második magyar Napraforgóvirág is észrevétlenül hervadt el „a magyar nemzet kertében."

Tetszetős feltevés, hogy a katolikussá lett I. Rákóczi Ferenc feleségét, az eredetnek üldöző Báthori Zsófia menyét halálra előkészítő Komáromi János református lelkipásztor volt. Tudunk példákat arra, hogy lelkipásztorokból világi emberek lettek, s a Krisztus szolgálatát világbeli hatalmasságok szolgálatával cserélték fel, e feltevést mégis el kell vetnünk. Maga írja, hogy 1672. tájban „Zemplén vármegyén által” Spork János generális mellé rendelt hadi *commissarius*, tehát vármegyei ember volt.⁶²

A bajor jezsuita magyar református fordítóiról való beszámolónk a jezsuiták számára értékes bizonyítékai nagy írójuk nemzeti és felekezeti korlátokon áthatoló népszerűségének, számunkra gondolkozásra készítő dokumentumok arra nézve, hogy a református kegyesség jezsuita forrásból is merített, tehát érdemes kutatnunk a protestáns és a katolikus építőirodalom egymásra való hatását, végül egy villanásnyi bepillantást enged Krisztus különböző történeli egyházakban élő híveinek többnyire láthatatlan lelki egységére is.

Jó félszázaddal a szatmári béke után végre nyomtatásban is megjelenik egy *Heliotropum*-fordítás, 1754-ben „A Jézus Társasága Akadémiai Collegiájának Betőivel” nyomtatva kerül „a jó akaratú és egyenes szívű kegyes olvasó” elé a „Nap után forgó virág, vagy-is minden fite nyavalya ellen való orvosság, úgy

⁶² Diáriumának 59.—60. lapjain.

mint az emberi akaratnak az Isten akarattyához való illesztése.”

A fordító Dévay András⁶³ Heves és Külső-szolnok egyesített vármegyéknek volt alispánja, fia a vármegye II. Rákóczi Ferenc-korabeli alispánjának, Dévay Pálnak, 1686-ban született Gyöngyösön, tehát Ujhelyi és Komáromi *Heliotropium*-fordítása idejében már serdülő ifjú volt. Könyve ajánlásából és előszavából nem derül ki, hogy mikor készítette fordítását; már aggastyán volt, mikor megjelent. Éppen műve második — egri — kiadásának évében, 1770-ben hall meg. Munkáját gróf szalai Barkóczy Ferenc esztergomi érseknek ajánlotta, ki 1744-től 1761-ig egri érsek és Heves vármegye főispánja volt.

A fordítás az elnemzetietlenedés kora magyar irodalmának egyik érdekes terméke.⁶⁴ Dévay a latinitás korában az anyanyelv jogait valló, hanyatlásán bűnködő derék hazafi. Könyve a lelki építés szolgálatában áll. „nem volt szándékom — írja előszavában — czifra magyarsággal ebben élnem, hanem sokakhoz, és jobbára az egy-ügyüekhez szóllanom; az Isteni akaratnak titkát fenn héjázó szóknak homályyával bé borítanom nem kívántam, inkább a' mennyire lehetett, világosságra terjeszlenem, nem elme-futtatásképpen, hanem lelki orvosság-képpen”, mégis nem kevésbé fontos célja „alkonyodni kezdő Anyai nyelvünk diésősége”-nek előmozdítása. Lehangelő képet ad kortársainak a magyar nyelv iránt tanusított közömbösségéről: „Lesznek talán némelyek, a' kik ezen könyvet csak azon okbul-is, hogy született Anyai Magyar Nyelven szóll, meg-velik, és semminek tartják, . . . kik jövevény, 's idegen nyelven kapdosnak, hogy nem csak unalmas előttök a' magyar szó, de ha tudgyák-is, a' nyelvet szégyelik, és maid utályják folytatni.” Tanulsága pedig: „Az Isten osztotta a' nyelveket Szent lelke által, tud, és ért minden-féle nyelven, ne szégyenlyed azért, ha egyébbel nem, az Istennel Magyarul szóllani.” Ime, a reformáció egyik alapelve a reformátusokat a megtérésig sem szívelő Heves vármegye egyik alispánjának ajkán!

Nemzeti tendenciája a fordítást a felekezeti korlátok fölé emeli, a nemzeti nyelv jogaiért folyó harc egyik kedves korai emléke. A „magyar Napraforgóvirág”-nak az volt sorsa, hogy mindkét nagy magyar felekezet táborában a hazájuk romlásán búsuló jó magyarok könyve legyen. 1764-re így fordult meg a kurucok Ujhelyi István hangozlatta igazsága: *Könyv kell több, mint kard.*

Ezse Tamás.

⁶³ Életrajzi adatait l. Szinnyeiné.

⁶⁴ Trócsányi Zoltán, A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása. A „nemzetietlen kor” magyar könyvei. Magyar Könyvszemle I. II. (1938.) 193, 274.

A REFORMÁCIÓ SORSA XVIII. SZÁZADI VÁROSAINKBAN.

Miután a török hódoltság alatt sem szellemi fegyverekkel, sem az egyház hatalmi eszközeivel nem sikerült a városi polgárságot a reformációtól visszahódítani: a török hódoltság megszüntetése után az állam hatalmi eszközeit állították e cél szolgálatába. A török hódoltság alól felszabadított négy városban (*civitates neoquisticae*), t. i. Budán, Pesten, Esztergomban és Székesfehérváron az újonnan kiállított királyi kiváltságlevelek azon rendelkezésével oldották meg a kérdést, mely a polgárjog megszerzését a katolikusokra korlátozta s protestánsni még tűrni sem voltak kötelesek a város területén belül (*ut nemo a vera orthodoxa romano-catholica religione alienus in concivem illo sub praetextu admittatur aut toleretur*). Az új polgárok felvételére vonatkozó helytartótanácsi körlevélből (*Idealia neoci-vium*) tudjuk, hogy az említett négy városon kívül Szegeden és Nagyszombatban sem tűrték meg a protestánsokat. Ezekhez később más városok is csatlakoztak, melyek a XVIII. század folyamán szerezték meg szabad királyi városi jogállásukat, nevezetesen Szabadka 1779. január 22-én kiállított kiváltságlevelével határozottan kimondotta, hogy innen kezdve csak katolikus vehető fel a városi polgárok sorába (*dehinc autem nonnisi romano-catholici ad jus concivilitatis admittantur*). Ezek a városok annyira ragaszkodtak a kiváltságlevelükbe foglalt tiltó rendelkezéshez, hogy Esztergom 1749. június 16-án szükségesnek tartotta külön is kimondani (*Corpus statutorum* IV. 2. 758. l.), hogy iparos és kereskedő csupán városi polgár lehet Esztergomban s ezért „a római katolikus hiten kívül levők” sem ipart, sem kereskedést nem űzhetnek a város területén. II. József türelmi rendeletéig ez volt a helyzet az említett városokban. A protestánsok e városok területéről száműzve voltak s csupán ott tarthatták fenn magukat, ahol a királyi kiváltságlevelek ezt nem tiltották. Ahol viszont a városi kiváltságlevelek nem tiltották a protestánsok megtelepedését, ott legalább is megnehezíteni törekedtek azt. Az 1733. április 28-án kelt helytartótanácsi körrendelet ugyanis arra kötelezte az összes magyarországi városokat, hogy idegen száрма-

zásút csupán az esetben fogadjanak be polgáraik sorába, ha az katolikus vallású.¹ Ezt a rendelkezést a protestánsok oly módon törekedtek kijátszani, hogy beházasodás útján szerezték meg a polgárjogot. Ezt a gyakorlatot az 1755. október 27-i királyi *resolutio* oly módon korlátozta, hogy az így szerzett polgárjog érvényességét királyi jóváhagyáshoz kötötte. Minthogy a városok népessége az elmúlt belső zavarok tartama alatt erősen megfogyatkozott s a természetes szaporodás távolról sem pótolta a veszteségeket, a városok érdekében állott a megfogyatkozott népességnek idegenek befogadása útján való szaporítása, amint országos viszonylatban is ugyanez történt. Jellemző a XVIII. századi kormányzati politikára, hogy a telepítésnél a nemzetiségi szempontokat teljesen figyelmen kívül hagyta, a vallási szempontokat azonban annál jobban kiemelte. Ámbár a XVII. századi pusztulások után a vidéknek sem volt népfeslelege s a vidéki népességnek a városokba tömörülése egyelőre nem fenyegetett; a helytartótanács a belföldi protestánsoknak a városi polgárok sorába való felvételét mégis csupán az esetben kívánta érvényesnek tekinteni, ha a felvételtől a helytartótanács előzetesen tudomást szerzett (*nisi data desuper regio locumtenentialem consilio praevia notitia*), ami gyakorlatilag azt jelentette volna, hogy a városokban a protestánsok csupán helytartótanácsi engedéllyel telepedhetnek meg. Szerencsére a kancellária nem tette magáévá a helytartótanács álláspontját² s a belföldi protestánsok ezáltal is szabadon telepedhettek meg mindazon városokban, ahol a királyi kiváltságlevelek nem tilalmazták letelepedésüket, s csupán a külföldi protestánsokkal szemben állottak fenn továbbra is az országos érvényű tiltó rendelkezések.

A török hódoltság végén tehát az volt a helyzet, hogy a régi szabad királyi városok polgársága túlnyomóan protestáns volt, amit határozottan is kifejezésre juttatott az 1697. évi kismartoni királyi biztos jelentésének³ azon szakasza, mely szerint Kismarton lakossága kizárólag katolikusokból állott (*civitas ex meritis bonis catholicis constans*) s e tekintetben messze kimagaslott a magyarországi városok sorából (*reliquos civitates Hungariae merito superaret*), melyek mindegyikében megtalálhatók a luteránizmus vagy kálvinizmus csirái (*ubique semen Lutheri vel Calvinii sparsum reperitur*). A városi polgárság a török hódoltság megszűnése után is szilárdan kitartott hite mellett, amivel szemben az állam kénytelen volt hatalmi eszközeit felhasználni, hogy a protestántizmust a városok kebelén belül visszaszorítsa. Ez eszközök leghatékonyabbika a királyi biztos intézmény volt, melynek működési körét az 1690. december 15-én kiadott királyi

¹ Hitanácsi levél: *Idealia neocivium anni 1733.*

² *Idealia neocivium anni 1744.*

³ Kancelláriai levél: *Litt. Camerae 1697. évi 1. sz.*

rendelet szabályozta.⁴ E rendelet szerint a királyi biztosok főhivatása a városi tisztújítások vezetése volt, e mellett azonban a városi ügyek intézésének ellenőrzésére és javítására is fel voltak hatalmazva. A vallásügyre vonatkozóan a rendelet esupán annyit tartalmazott, hogy a királyi biztosok arra is tartoztak figyelmüket kiterjeszteni (*ut ante omnia debitus erga Deum honor et cultus habeatur et observetur*); ez azonban alkalmat adott a királyi biztosoknak arra, hogy felhatalmazásukat a protestántizmus visszaszorítására használják fel. Az 1697. évi selmechányai királyi biztos jelentéséből⁵ tudjuk például, hogy a királyi biztos egyenesen főhivatásának tekintette a katolikus vallás megszüntetését (*qualiternam cum promotione religionis catholicae mihi in praesenti restauratione procedendum veniret*). Mindezeket maradéktalanul meg lehet ismerni azokból a jelentésekből, melyek a magyar kamara közvetítésével a kancelláriába kerültek s amelyeknek teljes sorozata fennmaradt a kancelláriai levéltárban. A kamara pedig azért jutott közvetítői szerephez, mert a királyi biztosokat a kamara küldötte ki tisztviselői sorából, de a felhatalmazást mindig a kancelláriától kapták. Ezekből a jelentésekből válogatjuk ki azokat az adatokat, melyek a királyi biztosoknak reformációellenes működésére világot vetnek. A királyi biztosi intézmény kétségkívül hasznos volt a polgárság szempontjából, mert rendet teremtett a városigazgatás s különösen a városi gazdálkodás terén; az azonban számos jelentésből megállapítható, hogy a reformáció visszaszorítását is hathatósan szolgálta.

A királyi biztosok jelentéseiből kitetszik, hogy mindenekelőtt katolikus polgárokat igyekeztek a városok élére állítani s ezt abban az esetben is keresztül vitték, ha a választópolgárok többsége protestáns volt. Az 1691. évi modori királyi biztos a választópolgárok testületébe a protestánsokkal azonos számú katolikuszt vételett be⁶, annak ellenére, hogy a városban csak kevés katolikuszt lehetett találni (*licet catholicorum civium sit pusillus grex*). Az 1691. évi kőszegi királyi biztos katolikus hírókat akart a város élére állítani, pedig a választópolgárok nagy többsége protestáns volt.⁷ Sopronban is protestáns volt a választópolgárok többsége s ezek befolyását olymódon törte meg az 1691. évi királyi biztos, hogy a választópolgárok számát annyi katolikusszal szaporította, amennyivel a protestánsok többségben voltak.⁸ Ezek az intézkedések azt a meggyőződést keltették a városi polgárságban, mintha a királyi biztosi intézmény egyenesen a protestántizmus visszaszorítására lenne hivatva. Világosan ki-

⁴ Kamarai levélár: Benignae resolutiones.

⁵ Kancelláriai levélár: Litt. Camerae 1697. évi 1. sz.

⁶ Litt. Camerae 1691. évi 2. sz.

⁷ Litt. Camerae 1691. évi 5. sz.

⁸ Litt. Camerae 1691. évi 8. sz.

tetszik ez Kismarton város esetéből, ahol az 1692. évi királyi biztos jelentése szerint a polgárság azzal kifogásolta működését, hogy a városban *egyetlen akatolikus* sincs, sőt még *akatolikus cselédet sem* tűrnek meg.⁹ E felfogás hatásának tekinthető a kassai városi tanács 1729. évi azon határozata is,¹⁰ hogy a jövőben csupán katolikust vesznek fel a polgárok sorába (*ut unice catholici in civis assumantur*), mert a királyi biztosok ügyis megakadályozzák, hogy protestáns bármilyen tisztségre megválasztassék.

A közzei királyi biztos 1695. május 3-án azt jelentette a magyar kamarának, hogy a polgárság akarásával szemben katolikus jelöltet állított a belső tanácsban megüresedett helyre. A királyi biztos jelöltje nemes Meskó Ádám, a város addigi jegyzője volt, akit a városi ügyek intézésére kiválóan alkalmasnak tartott s akivel szemben a polgárság csupán azért volt bizalmatlan, mert katolikus volt. (*Nobilem juristam eximium linguarum gnarum, adeoque sive pro parte Hungarica, sive Germanica applicandum, omnium negotiorum civitatis gnarum, tanquam actualem antehac dictae civitatis notarium solo nomine catholico ipsis exosum*.) Megválasztásút annál szükségesebbnek tartotta, mert a belső tanácsban az evangélikusok voltak a hangadók, a katolikusok ellenben lagymatagok és tanulatlanok, amit mint *az apostoli király katolikus szolgája* nem tűrhetett meg. Állásfoglalásának eredményeként a királyi biztos jelöltje egyenlő szavazatot kapott az evangélikus Gillig Jakabbal, mire a királyi biztos elnöki szavával a saját jelöltje mellett döntött. Ebben a polgárság nem volt hajlandó megnyugodni s a katolikus polgárokkal visszavonatta a királyi biztos jelöltjére leadott szavazataikat, amiben jelentős része volt a reformátusból evangélikussá lett Gombos Dánielnek, akit a királyi biztos jelentésében a legsötétebb színekkel festett le (*homo brutalis, ambitiosus summoque in gradu fariseus*). Erre nagy zavar támadt, a katolikus választópolgárokat ki akarták dobni a városháza ablakán s a királyi biztos döntése ellenére az evangélikus Gillig Jakabtól vették ki a hivatali esküt. A magyar kamara a királyi biztos álláspontjára helyezkedett, amiben jelentős része volt a közzei jezsuita házfőnök beavatkozásának, s Gombos Dániel megbüntetését javasolta a kancelláriának.¹¹ A sürgetett büntetés nem maradt el, mert az 1696. évi tisztújításkor Gombos Dániel *ob graves eosque scandalosus excessus* nem vehetett részt a választáson.¹²

Az 1695. évi bazini királyi biztos jelentése szerint a város evangélikus lakossága evangélikus tanító alkalmazására kért

⁹ Litt. Camerae 1692. évi 2. sz.

¹⁰ Corpus statutorum II. 2. 408. l.

¹¹ Litt. Camerae 1695. évi 10. sz.

¹² Litt. Camerae 1696. évi 20. sz.

engedélyt, amivel szemben a királyi biztos arra kötelezte a polgárságot, hogy a kamara ez ügyben hozandó döntésén annyan járassák gyermekeiket a katolikus iskolába.¹³ Az 1697. évi besztarcebányai királyi biztos viszont azon indokolással engedte meg tót tanító alkalmazását, nehogy a tót szülők evangélikus iskolába járassák gyermekeiket s a tót szülők lelkét is megmételjeze a protestántizmus szelleme (*ex tali frequentatione non solum pueri, quin imo et parentes ipsorum haereseos veneno magis inficiantur*). Ez pedig a királyi biztos jelentése szerint annál inkább fenyegetett, mert sokan máris nem tudtak különbséget tenni a katolikus vallás és Luther tanításai között (*ut fere nullam inter catholicam religionem et sectam Lutheri faciant distinctionem*). A trencsényi királyi biztos 1697. január 31-én kelt jelentése szerint az evangélikus polgárok fellázadtak ellene (*instincta et valde tumultuosa inter concives Augustanae confessioni addictos exorta seditio*), mert a belső tanácsba katolikust akart választani s az ügyet oly módon sikerült elintézni, hogy az uralkodó döntése ellenére egy tanácsnok és két ügyvéd a törvényre hivatkozva az evangélikusok mellett foglalt ugyan állást, a királyi biztos azonban végül is keresztülvitte, hogy katolikust választottak meg.¹⁴ Ezek az erőszakos rendszabályok nem jártak mindig kedvező eredménnyel, mert például az 1696. évi soproni királyi biztos kénytelen volt beismerni, hogy a városi tanács katolikus tagjai azért nem váltak be, mert megfelelő képzettségű katolikus polgárok hiányában kénytelenek voltak tanulatlan iparosokat megválasztani.¹⁵ Az 1697. évi kisszebeni királyi biztos viszont azzal indokolta az evangélikus tanácstagok megválasztását, hogy erre alkalmas katolikus polgárok nem állottak rendelkezésére (*ob defectum catholicorum subjectorum*).

Az 1697. évi löcsei királyi biztost mindenekelőtt a vallási viszonyok (*de statu religionis et cultu divino*) érdekelték, melyekre nézve a katolikus plébánostól nagyon kedvezőtlen felvilágosítást kapott. Elpanaszolta ugyanis a plébános, amiről maga a királyi biztos is meggyőződött, hogy a kuruc felkelés alatt a plébániatemplom belsejében az evangélikusok által okozott károk még mindig nincsenek helyreállítva (*ruinam adhoc tempore rebellionis ab acatholicis et jam plerumque demortuis civibus illatum irrestaurate adhoc reperi*) s a katolikus szentbeszédet még a nagyobb ünnepeken is csupán a verebek hallgatják (*non tantum diebus dominicis, sed et in majoribus festivitibus praeter passeres vix aliquos auditores habere*). Kénytelen volt ezzel szemben megállapítani, hogy Lőcse úgy a belső rend, mint a helyes gaz-

¹³ *Litt. Camerae* 1695. évi 11. sz.

¹⁴ *Litt. Camerae* 1697. évi 5. sz.

¹⁵ *Litt. Camerae* 1696. évi 19. sz.

dalkodás tekintetében is messze kimagaslik a magyarországi városok sorából (*melius quam ullam aliam ex regni liberis superioris Hungariae civitatibus et quoad ordinem et quoad statum politicum et oeconomicum stare*) s mellán állítható oda mintaképül a többi város elé (*aliis civitatibus regula esse possit*). Ugyanazon királyi biztos Késmárkon sem volt megelégedve a katolikus ügy állásával (*videns miserum respectu religionis catholicae statum*) s igyekezett legalább a protestántizmus további terjedésének gátat vetni (*ut ad minus haeresis Lutherana a brevibus annis abinde in hoc loco valde florere incipiens in majus non possit excrecere*). Itt is az tűnt elsősorban a szemébe, hogy a katolikus istentiszteletekről még a nagyobb ünnepeken is hiányanak a hívők (*vix aliquando in parochiali templo comparere, aut etiam majoribus in festis divinis officiis et concioni interesse solent*), ezzel szemben az evangélikusok istentiszteleteit még hétköznapokon is tömegesen látogatják.¹⁶ Ezeken a bajokon oly módon vélt segíthetni, hogy példaadás céljából a tanács tagjait és a választott polgárokat arra kötelezte, hogy valláskülönbség nélkül vegyenek részt a katolikus istentiszteleteken. E rendelkezés ellen a késmárki evangélikusok óvást emeltek s a katolikus istentiszteleteken való részvétel alóli felmentésüket kérték azon indokolással, hogy az 1681. és 1687. évi törvények rendelkezései értelmében sem reformátusok, sem evangélikusok nem kényszeríthetők a hitükkel meg nem egyező szertartásokon való részvételre (*ut Augustanae et Helveticae confessioni addicti ad ceremonias confessioni suae contrarius non compellantur*).

Az 1701. évi tisztújítások vezetésére a bányavárosokba küldött Péterffy János Ferenc kamarai tanácsos rendkívül szigorúan lépett föl az evangélikusokkal szemben, ami nagy visszahatást keltett. Besztercebányán például elrendelte, hogy papjuk és tanítóik a közpénztárból nem kaphatnak fizetést, hogy az addigi öt pap helyett csupán kettőt tarthatnak, hogy csupán alsóbbfokú iskolát tarthatnak fenn a városon kívül, hogy katolikus gyermekekkel nem taníthatnak, hogy a katolikus ünnepeket meg kell tartaniok s a körmeneteken kötelesek résztvenni. Különösen azonban a korponaiakkal volt sok baja, akiről kijelentette, hogy megátalkodott luteránusok.¹⁷ Az 1681. évi XXVI. tc. alapján szabad vallásgyakorlatuk volt, amivel szemben a királyi biztos azt az elvet érvényesítette, hogy erre csupán addig tarthatlak számot, amíg Korpona végvár volt. Ez alapon elrendelte, hogy a városházán berendezett imahelyüket meg kell szüntetni, amibe az evangélikusok nem akartak belenyugodni. Megnehezítette a királyi biztos helyzetét, hogy a Zólyom megyei nemesség színe-jáva Korponán lakott (*flos nobilitatis comitatus Zoliensis a memoria ho-*

¹⁶ Litt. Camerae 1697. évi 2. sz.

minum in eadem civitate residentias suas habuisset et de facto habet) s ezek közül kerültek ki az evangélikusok vezérei. Az ellentétek annyira kielesedtek, hogy csaknem vérontásra került a sor (*ad enses currere parati fuissent*), aminek a királyi biztos olymódon kívánt végetvetni, hogy az evangélikusok főembereinek, Szentiványi Menyhértnek és Mártonffy Izraelnek az elfogadását javasolta. A magyar kamara a királyi biztos oldalán állott 1701. szeptember 19-én a kancelláriához intézett felterjesztésében¹⁸ s külön is megdicsérte azon intézkedéseit, melyeket a katolikus vallás előmozdítása érdekében (*tam ad promovendum cultum divinum, quam incrementum orthodoxae fidei*) adott ki.

A bányavárosokéhoz hasonló volt Eperjes város esete, ahol az 1712. évi királyi biztos ulasítására hivatkozva nem volt hajlandó a városi tanácsban protestáns vallását megtérni. Az eperjesi evangélikusok e sérelmes intézkedéssel szemben panasszal fordultak a kancelláriához, mire a magyar kamara 1712. február 26-án kelt felterjesztésében¹⁹ azzal mentette magát, hogy az eperjesi evangélikusokat még a Caraffa bírósága zárta ki a városi tanácsból (*judicante judicio Caraffaiano nullus unquam Lutheranorum aut Calvinistarum in senatum adsciri meruerit*) s ez a gyakorlat az utolsó felkelésig változatlanul fennállott. A Caraffa bírósága pedig azért határozott így, mert az evangélikusok válásuk előmozdítása érdekében (*ob studium promovendae sectae suae*) minden az uralkodó elleni támadásban résztvettek. A Thököly felkelése is csupán az eperjesi evangélikusok támogatásával indulhatott meg s a felkelés sikerében oroszlánrészük volt az eperjesi evangélikusoknak (*vix non unice per eosdem haeresiarchos cives fomentata extiterit*). A királyi biztosok erőszakos eljárása országszerte visszahatást kellett s az 1715. évi XXXVI. tc. megszüntette a királyi biztosok intézményt, illetőleg a királyi biztosok kiküldését azon esetekre korlátozta, amikor azt a szükség indokolta teszi (*solo casu necessitatis excepto*). Ennek ellenére a királyi biztos intézmény tovább is fennállott s a királyi biztosok nélkül megtartott városi tisztújítások a kivételek közé tartoztak. Reformációellenes működésüket is változatlanul folytatták, amint azt jelentéseik egész sorozata igazolja. Az 1717. évi selmechányai királyi biztos arra kötelezte az ottani evangélikusokat, hogy a katolikus ünnepnapokat tartsák meg, céhmesterül mindig katolikusot válasszanak, papjuk ne használhassa a plébános címet (*ne amplius archiparochi titulo uti praesumat*), az elfoglalt temetőt adják vissza a katolikusoknak s a vegyes házasságból származott gyermekeket neveljék a katolikus vallásban.²⁰

¹⁸ *Exped. camerales.*

¹⁹ *Litt. Camerae 1712. évi 8. sz.*

²⁰ *Litt. Camerae 1717. évi 33. sz.*

Az 1717. évi eperjesi királyi biztos kifogásolta, hogy az evangélikusok ottani iskolájukban teológiát is tanítanak, holott erre az ország területén belül nincsenek felhatalmazva (*quamvis nullibi locorum intra regnum studia theologica Lutheranis concessa haberentur, nihilominus tamen Eperjessini abusive introducta*). Szigorúan elrendelte ennek következtében, hogy a teológia tanítását a bölcsészeti tanfolyammal egyetemben azonnal szüntessék meg, s térítsék vissza azokat a pénzeket is, melyeket papjaik a felkelések tartama alatt a városi pénztárból kaptak.²¹ Erélyesen belenyúlt a vallási ügyekbe az 1717. évi löcsei királyi biztos is, aki kifogást emelt az ellen, hogy az evangélikus iparosok a katolikus ünnepnapokon is dolgoznak (*officia promiscue, uti diebus aliis ferialibus tractaverint*) s hogy papjaikat és tanáraikat gróf Csáky István 1687. évi felhatalmazása alapján a városi pénztárból fizetik. Kifogásolta továbbá, hogy a gimnáziumot végzett tanulóifjúságot Luther nagyobb katekizmusára tanítják (*studiosos cursum humaniorem jam absolutos in majori Lutheranica catechesi publice erudiant*) s hogy az evangélikus tanárok és tanítók nem hajlandók a közterhek viseléséhez járulni. Ennek megfelelően a katekizmus tanítását szigorúan eltiltotta s az evangélikus tanárokat és tanítókat a közterhek viselésére kötelezte.²²

Az 1717. évi treneséni királyi biztos azzal vádolta az ottani evangélikus papot, hogy a vallásügyben kibocsátott királyi rendeletekkel szemben ellenállást tanúsított s nyíltan hirdette, hogy azoknak nem kell engedelmeskedni, továbbá, hogy a kuruc felkelés alatt csupán úgy volt hajlandó a hűségesküit letenni, ha az eskü szövegéből kihagyják a *Boldogasszony* és a szentek neveinek az említését, végül hogy egy alkalommal a temetési menetből erőszakkal elvitette a holttestet s a menetet kísérő ferencrendi barátot megverte. Az evangélikus polgárságot pedig azzal vádolta, hogy papjával együtt Rákóczihoz állott s a várost a kurucok kezére juttatta, holott 1706-ban abban a kegyben részesült, hogy az állandó ellenséges támadások kikerülésére a városfalon belül kapott imahelyet. Az 1717. évi debreceni királyi biztos nem talált katolikus templomot a városban, csupán két ferencrendi barát végezte egy szerény kunyhóban (*in casula*) a katolikus istentiszteletet. Különös érdeklődést tanúsított a királyi biztos a reformátusok iskolaügye iránt s a felhívására készült jelentésből kitészik, hogy a reformátusoknak négy papjuk és három tanárjuk volt (*pastores, qui divino cultui praesunt, habentur quatuor, rectores scholae tres*), akik mindannyian a városi pénztárból kapták fizetésüket. Voltak ezeken kívül tanítók is, de ezeket a tanulóifjúság szülei tartották el.²³ Míg a debreceni királyi biztos az érdek-

²¹ Litt. Camerae 1717. évi 34. sz.

²² Litt. Camerae 1717. évi 34. sz.

²³ Litt. Camerae 1717. évi 34. sz.

lődésen túl nem avatkozott az iskolaügybe, addig az 1719. évi selmecebányai királyi biztos kifejezetten arra kötelezte a városi tanácsot, hogy ne engedje meg az evangélikusoknak a grammatikánál magasabb osztályok fenntartását,²⁴ s azonos módon rendelkezett az 1720. évi körmöcbányai királyi biztos is.²⁵

Az 1719. évi késmárki királyi biztos a katolikus polgárság panaszára kifogásolta, hogy az evangélikusok a városfalon kívül álló részben kőből, részben pedig fából épült templomukat néhány év előtt nem csupán újjáépítették, hanem meg is nagyobbították (*a fundamento usque ad medium ex muro lapideo, a medio autem sursum ex ligno utcumque polito et quidem ut catholici cives informarunt ampliori structura exaedificatum*). Kifogását pedig azzal indokolta, hogy a templom megnagyobbítása alkalmul fog szolgálni a papok számának emelésére, márpedig a protestantizmus inkább visszaszorítandó, mint fejlesztendő (*etiam ipsa abominanda haeresis, quae potius coarctanda esset, augetur*). Elrendelte továbbá azon gyakorlat megszüntetését, hogy az evangélikus papok a plébánoshoz hasonlóan a városi pénztárból kapják fizetésüket, mert az *apostoli király tulajdonát képező városok jövedelméből nem szabad azt az egyházat támogatni, mely az országban uralkodó bajok főforrása (ne ex Regiae Majestatis, qui alias catholicus et apostolicus rex existere, peculii proventibus abominanda haeresis, quae multorum malorum origo et semen in hoc regno fuit, fovatur et interteneatur)*. Még keményebben kelt ki a protestánsok ellen az 1719. évi szatmári királyi biztos, ki a kamarához intézett jelentésében megállapította, hogy a városban alig van néhány katolikus.²⁶ Mikor a jezsuiták panaszára a katolikus ünnepek megtartására akarta szorítani a protestánsokat, a városbíró egyenesen a szemébe mondotta, hogy az idevágó rendelkezések törvénytelenek (*nec est veritus effronter et proterve reponere eadem mandata non esse legalia*). Ezekkel a vastagnyakú kálvinistákkal (*ipsis durae cervicis Calvinistis*) semmire sem lehet menni, mert az erősebb fellépés azzal fenyeget, hogy a felsőbányaiakhoz hasonlóan fellázadnak (*essent prout ad tumultuandum sicut Felsőbányenses*). A szatmári királyi biztoséhoz hasonló hangot használt a protestánsok ellen az 1719. évi késmárki királyi biztos (*quam tenaces sunt isti Lutherani homines*), akinek újításaival szemben az ottani evangélikus polgárság ragaszkodott a fennálló jogrendhez.

A királyi biztosok ismertelettel jelentéseiből kiviláglik, hogy a protestánsok rovására ott is katolikusokat állítottak a város élére, ahol a polgárság többsége protestáns volt, tehát megakadályozták a polgárság tisztviselőválasztási jogának szabad gyakor-

²⁴ Litt. Camerae 1719. évi 48. sz.

²⁵ Litt. Camerae 1720. évi 50. sz.

²⁶ Litt. Camerae 1719. évi 48. sz.

lását. Ebből aztán furcsa esetek is következtek, mint például a beszercebányai eset, ahol az 1720. évi királyi biztos jelentése szerint a tanácsba beválasztott katolikus polgárok térdenállva könyörögtek (*flexis genibus manus in coelum elevando*) a királyi biztos előtt, hogy mentse fel őket a választás elfogadásától. Egyikük pedig a városból való elköltözéssel fenyegette meg a királyi biztost, ha kényszeríteni akarná a választás elfogadására.²⁷ A protestánsoknak a városi tisztségekből való kiesése aztán nem csupán a protestáns polgárság tekintélyének csökkentésére vezetett, hanem azon segélyforrásoktól is megfosztották őket, melyeket hitsorsosaik révén a városi pénztárból kaptak. A reformációellenes politika további célkitűzése a protestáns iskolák visszafejlesztése volt, amely téren a királyi biztosok szintén nagy eréllyel léptek fel. A protestáns iskolaiügy elsorvasztására vonatkozó intézkedések összeestek a katolikus iskolaügy nagyarányú fel lendülésével s minthogy a katolikus iskolák a protestáns ifjúságot nem fogadták be, a protestáns értelmiség is hanyatlásnak indult. Külföldi iskolák látogatásával némileg segíthettek ugyan e bajon és sok protestáns ifjú tanult is a külföldön; ez azonban távolról sem pótolta azt a veszteséget, amit a belföldi iskolák hiánya okozott.

Míg az állami politika ily módon a protestántizmust céltudatos munkával igyekezett visszaszorítani, addig a zsidókkal szemben nagy türelmet tanusított, sőt egyes esetben előmozdította a zsidóság boldogulását. Az 1696. évi kőszegi királyi biztos példának okáért azzal igyekezett a polgárságot a vámszedési jognak zsidóbérlő kezébe adására bírni, hogy ez úton nagyobb jövedelemhez fog jutni a város.²⁸ Modorban is zsidó bérlő kezében volt a vámszedési jog s csupán 1717-ben jött rá a polgárság,²⁹ hogy ezzel a zsidó bérlőt vámmentessé tette, aki mint kereskedő a keresztények szájából veszi el a kenyeret (*schneid den armen Handelsleuten das Brott von dem Maul weckh*). A legkirívóbb példát azonban Kőrmöcbánya esete adja, ahol az 1717. évi királyi biztos a szklenői gazdát csupán azért mozdította el állásából,³⁰ mert evangélikus volt; helyébe pedig zsidóból lett katolikust ültetett (*ex judaeo christicolam factum*) azon indokolással, hogy áttérése következtében nem folytathatja addigi foglalkozását, mesterséget pedig nem tanult.

Gárdonyi Albert.

²⁷ Litt. Camerac 1720. évi 52. sz.

²⁸ Litt. Camerac 1696. évi 20. sz.

²⁹ Litt. Camerac 1717. évi 35. sz.

³⁰ Litt. Camerac 1717. évi 33. sz.

AZ ÁLLAMTANÁCS ÁLLÁSFOGLALÁSA A PROTESTÁNSOK KÜLFÖLDI ISKOLÁZTATÁSÁVAL SZEMBEN.*

III. Az államtanács magatartása II. József korában.

II. József ismert volt felvilágosultságáról, amit be is igazolt a türelmi rendelet kiadása; sokat vártak tehát tőle a protestánsok. Éppen ezért igyekeztek felhasználni a külföldi ösztöndíjakat. Az államtanács teológusok esetében nem is emel kifogást, mivel itthon nincs főiskola a magasabb hittudomány művelésére, mikor azonban az erdélyi kancellária gróf Gyulay István és Péchy Imre kérvényét terjeszti fel, kik részben tanulmányaik befejezése végett, részben szerzett ismereteik tökéletesítése céljából a birodalom, Szászország, Hollandia, Anglia, Franciaország, Svájc és Olaszország beutazására kérnek engedélyt, az 1772. évi *resolutio*ra hivatkozik, hogy ezekben az országokban csak téves eszméket és erkölestelenséget lehet tanulni.

Bár az államtanács egyes tagjainál erős volt a meggyőződés, hogy erkölestelenségre mindenütt van alkalom s vallásellenes és káros tanokat és eszméket itthon is szívhat magába bárki, az a nézet alakult ki, hogy külföldi utazásból csak az merithet tanulságot és csak az hasznosíthatja az ott szerzett tapasztalatokat és ismereteket, aki már itthon is tanult valamit és van valami fogalma az iparról, kereskedelemről, a házáról és az alkotmányról. Ezért megfelelő életkor kell ahhoz, hogy valaki a követelményeknek megfelelhessen s így 26, vagy 28 életév elérése előtt senki se kapjon, a protestáns teológusok kivételével engedélyt arra, hogy kiutazhassék.⁷¹ Az államtanács a protestáns tanulóknál, mivel itthon nincs megfelelő intézetük, különösen, ha a helytartótanács és a kancellária is javasolta, illetőleg véleményezi a kérés teljesítését, általában nem emeli kifogást az engedély megadása ellen. Mikor azonban gróf Migazzi Kristóf, a bécsi kardinális érsek unokafivére Würzburgba akart menni jogot tanulni,

* A dolgozat első része megjelent az Egyháztörténet 1943. évi 3. füzetében, 204—225.

⁷¹ „Niemanden mehr die Erlaubniß zum Reisen, bis er nicht das 26-te, oder 28-te Jahr erreicht und Beweise seiner Fähigkeit abgelegt hat, ertheilet werden wird.“ St. R. 938—1781.

tudtára adja az érseknek, hogy állást csak az kaphat, ki tanulmányait hazai egyetemen fejezi be.⁷² Engedékenységet csak Kolb sebész esetében tapasztalunk. Ez 10 éves fiát a nagybácsijához szeretné kiküldeni, aki taníttatná. Kolb az ismert felfogást tudva, megjegyzi, hogy a gyermek pénzt nem visz ki, sőt az új állásfoglalásnak megfelelően alátámasztja kérését azzal is, hogy fia papi nevelésben és felügyeletben fog részesülni, következképpen idegen és káros eszméket nem szívhat magába.⁷³

Hogy az idegen iskolák látogatását megakadályozza, az államtanács kitar az eddigi határozat mellett, mely szerint állást nem kaphat az, aki külföldi iskolákon járt. Ebben az időben protestáns tanulók közül 30 ment külföldre, részéről velük szemben semmiféle akadékoskodást nem tapasztaltunk, mert álláspontja az volt, hogy megfelelő tanintézet hiányában senkit a tanulás lehetőségétől megfosztani nem lehet.

Ha az államtanács kitar a régi gyakorlat mellett, nem vehetjük rossz néven, hogy a porosz egyetemek most is vörös posztót jelentenek a császár szemében is, ebben a tekintetben itt is anyja nyomdokain halad. Elhatározásában még megerősítette az a tény is, hogy II. Frigyes 1793. október 20-án kelt rendeletével újból megtiltotta a külföldi intézetek és iskolák látogatását alattvalóinak. József ebben a tekintetben nem marad el s bár nem merev és hajlíthatatlan, még a római katolikus papjelölteknek sem engedte meg, hogy Rómában tanuljanak s mikor az államtanács azt javasolja, hogy a római *Collegium Germanico Hungaricum*ba való csábítás ellen lépjen fel, 1782. március 23-án kelt resolútiójával elrendelte, hogy a határon kívül való tanulás tilos és a jogi, valamint az teológiai ismeretek megszerzése és doktorálás római katolikus papjelölteknek is csak a hazai egyetemen lehetséges.⁷⁴

Minthogy a protestánsoknak nem volt megfelelő iskolájuk, mely a magasabb képzést biztosíthatta volna, maga veti fel az eszmét, hogy számukra magasabb főiskolát kell létesíteni. Éppen ezért utasítja a magyar erdélyi udvari kancelláriát, hogy azokról az ösztöndíjakról, melyeket a magyar és erdélyi protestáns tanulók külföldön élveznek, terjessen be kimutatást és gondolkozzék azon, hogy ezeket nem lehetne-e valamiképen az örökös tartományok valamelyik egyetemére áttelepíteni olyan feltétel mellett, hogy az csak a protestánsok érdekét szolgálná s csak a protestánsok részére volna igénybevehető.⁷⁵

II. József tehát, bármilyen felvilágosodott, türelmes uralkodó, és ha indokolt esetben megengedi is, szívesen mégsem

⁷² St. R. 2080—1782.

⁷³ St. R. 3767—1782.

⁷⁴ St. R. 1587—1782.

⁷⁵ St. R. 362—1783.

látja a külföldön való tanulást s iskola emelésével akar segíteni a dolgon, túltéve az államtanácson, mely mióta el kellett vetnie a protestáns egyetem létesítésének eszméjét, hallgatott erről a kérdéstről. Minthogy olyan intézkedések történtek, hogy a protestánsok éppoly szabadon tanulhatnak, a teológiát kivéve, katolikus főiskolákon, mint a katolikusok a protestáns intézetekben, s tanárok protestánsok éppenúgy lehetnek, mint a katolikusok.⁷⁶ arra kell gondolnunk, hogy vegyes intézetet akar létesíteni, vagyis vegyes egyetemről lett volna szó, hol a római katolikus teológia mellett a protestáns teológiai fakultás is helyet foglalt volna.

Mindamellettt külföldre ekkor nemesak teológus, de más is kimehelett a protestánsok közül, de az ilyennek tudnia kellett, hogy állami hivatalban való alkalmazásra nem számíthat.

A felsőbb rendelkezéssel szemben az udvari kancellária nem javasolta új tanintézet létesítését. A magyar-erdélyi udvari kancellária szerint a protestánsok *nem iskola hiánya miatt mennek külföldre*, hanem azért, mert ott *könnyebben juthatnak könyvhöz, világot láthatnak s a tanulásuk ingyenes,*⁷⁷ ezért azt a megoldást javasolja az uralkodónak, hogy addig *ne engedjen ki senkit, míg a protestánsok az alapítványaik jegyzékét be nem szolgáltatták.*

Ez az előterjesztés is mutatja, hogy a már ismertetett Glatz-féle véleménynyilvánítás milyen elfogult és mennyiben nem felel meg a valóságnak. A protestánsokat tehát nem annyira a tanintézet hiánya érdekli, hanem az a tény vonzza külföldre, hogy ott világot láthatnak, szabadabb és tisztább felfogást sajátíthatnak el, vagyis éppen az ellenkezője annak, amit Glatz beállítani igyekszik. A künn tnló ifjak amellett sok könyvet is hoznak haza, — ezt már láttuk a tanulmányi bizottság előterjesztéseiből, de a pozsonyi könyvrevizorok jelentéseiből is, melyek aztán radikálisabb elhatározásokra indították annakidején az uralkodót. Alig hihető, hogy az a szegény tanuló, ki sokszor nehezen tudott megélni is az ösztöndíjából, divatból, vagy nagyképűségből vett volna drága könyveket; nyilván lelki szükség indította arra, hogy szellemi táplálékot szerezzen a magától megvont testi táplálék helyett. Keresztési József is leírja, hogy a rendelkezésére álló 225 aranyból könyvre 340 rajnai forintot költött.⁷⁸

II. Józsefet komolyan érdekelte a dolog, így míg a külföldi alapítványokról a jegyzéket meg nem kapta, helyt adva a kancellária előterjesztésének, megtiltotta a külföldi utat.⁷⁹ Mikor azonban meggyőződött arról, hogy a protestánsok nem hibásak a jegyzék késedelmes benyújtásában, külföldön való tanulásuk

⁷⁶ St. R. 4198—1783.

⁷⁷ St. R. 540—1763.

⁷⁸ Keresztési naplója 25.

⁷⁹ St. R. 1110—1784. Keresztési naplója 79.

útja elé akadályt nem gördít, csak azt köti ki, hogy az oderai Frankfurba és más porosz egyetemekre nem mehetnek, mert az állam érdeke ezt úgy kívánja.⁶⁰

Itt tehát csak a represszáliák alkalmazásának a gondolata érvényesülhet, mert erkölcstelenségről említés nem történik, sőt a tévtanokat sem hangoztatják, ami a felvilágosodott II. József idején különben is bizonyára idejétmúlt eszmefuttatás lett volna.

Akármilyen korlátozás mutatkozik, akármilyen tilalmat léptet életbe az uralkodó, a mult sokkal nagyobb erővel hatott, mint azt gondolta volna II. József, vagy az államtanács s az alkotmányos intézményeknek csak egyszerű eltörlése nem volt olyan könnyen keresztülvihető, mint az az első pillanatra látszott. Az előkelők különösen élni igyekeztek jogaikkal s így özvegy Kendeffyné, született Bethlen Krisztina fiait, Lászlót, Istvánt és Jánost Göttingenbe akarja kiküldeni. Az államtanács nem tud más megszorítást tenni, minthogy azt a feltételt szabja, hogy csak abban az esetben lehet közhivatali állást viselniök, ha hazatértük után szigorú vizsgálatnak vetik magukat alá.

De nemcsak a protestánsok igyekeznek külföldre, hanem az unitáriusok is. Pakai József és Márkos György, kik a bécsi egyetemen két évet töltöttek, s hitsorsosaik a teológiai és filozófiai tanszékre jelölték ki őket, nyolc hónapra birodalmi és hollandiai egyetemre óhajtanak menni. Bár a kancellária csak protestánsok, tehát evangélikusok és reformátusok számára vélte az engedélyt megadhatónak és akkor is csak abban az esetben, ha igazolják, hogy teológiát akarnak tanulni, áriánus teológiát viszont külföldön nem tanítanak, de mert az *utazásból haszon származik, mert pénzt nem visznek ki, mivel szegények, s mert az államnak hasznára van, ha olyan polgárai vannak, kik a külföldet ismerik* — az államtanács nem tesz észrevételt s amennyiben a kérelmezők igazolják, hogy nagykorúak, a hazai főiskolát sikerrel végezték, visszatérésükről pedig reverzálist adnak, javasolja az engedély megadását.⁶¹

Milyen nagy fordulat ez az előbbi állapotokhoz képest! Előbb, nem is olyan régen, még veszélyes dolog volt, ha valaki külföldön járt, mert ott a katolikus vallás ellen való érzést oltották az ifjúságba, Hobbes államtanát, a *bellum omnium contra omnes*-t sajtáltolták el, republikánus tanokat hoztak haza és a republikánus eszmék terjesztői lettek, most pedig egyenesen haszna van az államnak, ha külföldet járt polgárai vannak!

A kért alapítványi kimutatás lassan készült el, még lassabban került az uralkodó elé, így, bár 1784-ben ismét megtiltja II. József a kimenetelt mindaddig, míg a kimutatás be nem érkezik,⁶²

⁶⁰ St. R. 4160—1787.

⁶¹ St. R. 3383—1783.

⁶² St. R. 1110—1784.

Hajnóczy József két évre mégis engedélyt kap a Wittenbergben való tanulásra.⁶³

II. József egyébként a magyarországi alapítványokra is kíváncsi volt s arra törekedett, hogy egységes nevelési rendszert dolgoztasson ki a protestánsok és a katolikusok részére, de a tanulmányi bizottság részéről a tanterv dolgában a protestánsokkal illetőleg még nem tudtak megegyezésre jutni, helyesebben a kiegyenlítődség még nem történt meg, ezért például a pataki kollégium növendékeinek megadják a külföldre való utazásra szóló engedélyt, de megszorítással.⁶⁴ Először csak két évre kapják meg, majd úgy határoz az államtanács, hogy ezután csak *egy évre kapjanak* a kimenni szándékozók *engedélyt* s ha tovább is kinn akarnak maradni, úgy *ismét engedélyt kell kérniök, magaviseletükről pedig bizonyítványt kell hozniök és igazolniök kell a tanulmányi előmenetelt is.*⁶⁵ Ez tehát a régi rendszerrel szemben újítás volt, de nem kifejezetten a protestánsok ellen irányult.

II. József a felküldött kimutatásokból arról győződött meg, hogy a külföldi alapítványok át nem telepíthetők, így a protestánsokkal szemben engedékenynek kell lennie. Meg kellett azonban győződnie, hogy birodalmában nemcsak Magyarországból és Erdélyből, hanem a lengyel területekről is sokan tanulnak külföldön. Ezt a ténymegállapítást a cseh kancellária azzal a megjegyzéssel terjeszti eléje, hogy kiváló közigazgatási szakemberek hiánya miatt nem is kell észrevételt tenni az ellen, ha egyesek külföldön tanulnak. Mindamellet a császár jegyzéket kér mindig azokról, akik külföldön tanulnak, annak feltüntetésével, hogy kik vannak kinn az illetékes hatóságok engedélyével és kik anélkül.⁶⁶

A protestánsok iránti engedékenységet látjuk, mikor mind a pataki, mind a debreceni református, mind pedig a pozsonyi evangélikus ifjak minden nehézség nélkül engedélyt kapnak tanulmányaik folytatására, ha a szokásos megszorítás mellett is, tehát az engedély csak egy évre szól és évente bizonyítványt kell

⁶³ St. R. 1236—1785.

⁶⁴ St. R. 1903—1785. Sárospatakról Szilágyi Gábor, Buzás Pál, Farkas János, Rozgonyi József, Tasnádi Székely József és Páry Szathmáry József kapnak engedélyt.

⁶⁵ St. R. 3514—18: „Bei der bereits diesen akatholischen Studenten erteilten Erlaubnis auswärtige Universitäten zu besuchen hat es zu bewenden, jedoch ist ihnen noch mitzugeben, dass sie alle Jahre über ihre Verwendung und Ausführung von ihren Vorgesetzten authentische Attestate einschicken und um die fernere Erlaubnis ausser Landes zu bleiben bittlich einkommen sollen.“

⁶⁶ St. R. „Ist mir alle Jahr das Verzeichnis derjenigen, welche in auswärtigen Staaten ihren Studien obliegen, einzuschicken und zugleich anzumerken, ob und welche mit, oder ohne Erlaubniss der Landesstelle auswärtige Schulen besuchen.“

bemutatniok erkölcsi magatartásukról és tanulmányi előmenetelükről.⁸⁷

Ez a szigor azonban kezd eltűnni akkor, midőn megtudják, hogy az örökös tartományokból is sokan tanulnak kiinn engedély nélkül s némelyik ifjú már 14 éve is távol van az országból, ennek következtében pedig nagyon félős, hogy ilyen hosszú idő alatt a republikánus eszmékkal ellelve, az illető csak káros lehet az országra. A cseh kancellária jegyzékéből például megtudjuk, hogy 52 olyan galíciai tanuló van külföldön, kik engedély nélkül távoztak idegen országba és engedély nélkül tanulnak ott.⁸⁸

Ennek a jelentésnek az lett a következménye, hogy míg azelőtt évenként adták az engedélyt,⁸⁹ most már a 3 évre szóló engedély kiadása ellen sincs észrevétel, mint azt a debreceni teológusok esetében látjuk.⁹⁰ A külföldi iskolák közül ekkor Göttingen, Jéna, Wittenberg, Tübingen a látogatottabbak, de a hollandiai iskolákon is sokan tanulnak. Hogy milyen nagy volt a vonzóerő, mutatja az a tény, hogy Szalay Pál, ki meglehetősen szegény tanuló volt s útiköltségre nem tett neki, gyalog ment ki engedély nélkül Hollandiába s ott bizonyítványának tanúsága szerint Utrechtben és Franekerben kiváló eredménnyel tanult, kifogástalan magaviseletű is volt s mert szorgalmával a stipendiumon kívül még 100 forintot is keresett, engedély nélkül való kiemenetelért nem büntették meg.⁹¹

Bár ezek a jelenségek azt mutatták, hogy a megkötés és bizonyos fokú korlátozás csak erőszakolt eljárás, az államtanács kitaros elve mellett, és erősen hangoztatja, hogy a *porosz egyetemeket nem szabad látogatni*, különösen az oderai Frankfurtot nem. A protestánsoknak adott engedély mellett ezt lehelőleg mindig kiköti és ragaszkodik azon elvhez is, hogy *állást csak az kaphat, aki itthon végezte a főiskolákat*. Ezért Kendeffynének János nevű fiát most úgy engedik ki, hogy miként a másik két gyermekénél, Lászlónál és Istvánnál 1784-ben előírta, hogy Göttingenbe csak úgy távozhatnak, ha hazatértük után szigorú vizsgának vetik alá magukat, most János is csak úgy számíthat nyilvános hivatali állásra, ha magát ilyen szigorú vizsgálatnak fogja alávetni. Ugyanilyen feltételt szabnak Katona Mihály közép-szolnokmegyei alispán Zsigmond fia és a Rhédey ifjak elé is, gróf Kinigl Lipótnak Sándor nevű fiát Manizba ugyancsak olyan feltétel alatt bucsátja ki az államtanács, hogy vizsgálatnak fogja

⁸⁷ St. R. 2675—1786., 2699, 5091, 4219, 275, 1933—1786.

⁸⁸ St. R. 2275—1787.

⁸⁹ St. R. 1897, 2528, 4601, 5201—1787.

⁹⁰ St. R. 1788-ban Debrecenből Boiti Pál, Török András, Nagy Sámuel,

Kovács József és Szalay István kaptak engedélyt.

⁹¹ St. R. 48—1789.

magát alá vetni, sőt még vagyona után kétszeres adót is akar fizettetni vele, az utóbbi megszorítást azonban azután mégis elveti.

A protestánsok mellett még a görög nem egyesültek, vagyis a görög keletiek is külföldön szereztek képesítésüket. II. József ezek részére is külön belföldi *studiumot* akart felállítani, szándéka azonban, mint a protestánsok esetében, itt is csak terv maradt. A körülmények s halála megakadályozták terveit kivételében.

Ha végigtekintünk az államtanács ekkori állásfoglalásán, láthatjuk, hogy csak annyiban mutatható ki előbbi magatartásával szemben újítás, vagy megszorítás, hogy *bizonyos életkort* követelt az engedély megadásához, az engedélyt *egy évre adta meg* és ezt csak abban az esetben *hosszabbította meg*, ha az illető *magaviseletéről és tanulmányi előmeneteléről* bizonyítványt hozott, illetőleg mutatott be.

Az uralkodó maga veti fel a protestánsok és görög nem egyesültek részére belföldön teológiai fakultás szervezésének a gondolatát s mint véleményező, tanácsadó szerve, az államtanács nem szállhat szembe az uralkodó elgondolásával, de nem lelkesül az eszméért, szinte agyonhallgatja a gondolatot s ha a kormányzók közül valamelyik olyan véleményt nyilvánítt, hogy újabb intézetre nincs szükség, készséggel csatlakozik az ilyen természetű javaslatához, vagy véleménynyilvánításhoz.

II. József, bármennyire szabadgondolkozású és felvilágosult uralkodó volt is és ha türe is, vagy kénytelen volt is tűrni, hogy alattvalóinak egy része külföldön tanuljon, nem szívesen engedélyezte a külföldi utat és ha akadályt nem gördített is a kimenetel elé, igyekezett ezt a külföldjárást megszüntetni. Szándékának kivételében azonban elsősorban a tanintézetek hiánya gátolta, ezért egyelőre úgy igyekszik ennek a külföldlátogatási törekvésnek gátat vetni, hogy a külföldetjárt egyénektől elzárja a közhivatali érvényesülést, majd mikor ez a fenyegetőzés sem látszott célravezetőnek, szigorú vizsgálatnak vetteti alá a kinn járt és hivatalnoki pályára készülő ifjakat. Hogy ez a szigorú vizsgálat milyen volt, vagy egyáltalán volt-e ilyen, nem tudjuk, de azt láthatjuk, hogy az államtanács kebelében egészen más a multhoz viszonyítva a gondolkozás. Míg azelőtt az államtanács hangoztatta mindíg, hogy a külföldet járt ifjak csak tévtanokkal és államellenes eszméket, republikánus felfogást hoznak haza és azokat éppen ők terjesztik, most az államtanács hasznosnak tartja, ha az államnak külföldet járt és világlátott polgárai vannak. Így éppen az uralkodó gondolkozásmódjával ellentétes nézeteket vall. Ha a porosz egyetemek látogatása tekintetében kimondott tilalom mellett ki is tart, más egyetemeket nem kifogásol. A francia forradalom előszelének hatása azonban mégis meglátszik az állásfoglalásán. Legalábbis ennek kell betudnunk az en-

gedélyek tekintetében hozott megszorításokat, hogy t. i. csak egy évre adja ki az engedélyt, azt esetenként meg kell újítani és csak abban az esetben remélhette a kinn tanuló az engedély meghosszabbítását, ha bizonyítványt hoz tanulmányi előmeneteléről és erkölcsi magaviseletéről.

Nem magyar alattvalók esetében láthattuk, hogy egyesek 14 évig is voltak künn, s hazai vonatkozásban is tudjuk, hogy egyesek sokáig künn maradtak. Ezért teljes mértékben érthető volt az ilyenértelmu szigorú állásfoglalás. A francia forradalom előestéjén kétszeresen félni kellett, hogy a szabadabb szellemben nevelkedett ifjak nemcsak hirdetői lesznek az eszméknek, hanem azok terjesztésében esetleg aktív szerepet is vállalhatnak.

IV. Az államtanács állásfoglalása II. Lipót korában.

II. József halálával nagy nemzeti reakció indult meg s a nemzeti ébredés, mely a császár intézkedéseinek hatályon kívül helyezését tűzte ki célul, veszéllyel fenyegette a vallásszabadságot is. Ennek valószínűségét mutatta az a tény, hogy a pécsi és pozsonyi kerületben minden nem katolikus iskolaigazgatót és tanulmányi felügyelőt elmozdítottak állásából. Ennek az irányzatnak esett áldozatul Kazinczy Ferenc is.

Mint tudjuk, II. József rendeletei közül a protestánsokra vonatkozólag tett intézkedését nem vonta vissza. Mivel most az iskolaigazgatók tekintetében ellenkező állásfoglalás volt tapasztalható, félős volt, hogy nemcsak ezen a ponton, de a maga teljességében veszélyben forog a vallásszabadság; gondoskodni kellett tehát a védelemről. Újabb jelei voltak a protestánsellenes akciónak, hogy a protestáns egyetemi tanárokat is elmozdították állásukból, a tanulmányi alapokból pedig csak a római katolikusok részesülhettek. Nem volt tehát indokolatlan az a feltevés sem, hogy a protestáns papok képzésében s iskolalátogatási szabadságukban nemcsak az eddig tapasztalt megszorítást alkalmazzák velük szemben, hanem még nagyobbfokú korlátozásra is számíthatnak. Eddig is az uralkodó és tanácsosai tetszésétől függött, hogy szabadságuk milyen mértékben érvényesülhetett s a korlátozás milyen mérvű volt. Eppen ezért az eddigi rendeletek helyett a régi, törvényileg biztosított szabadságot óhajtották.

Feliratokban tiltakoztak tehát a türelmi rendelet ellen s ezt több megye is magáévé tette, mert a vallásszabadságot törvények biztosítják s azt királyi rendelet nem módosíthatja.

Maga az új uralkodó éppen olyan felvilágosult szellemű volt, mint bátyja s bár buzgó vallásos ember volt, mások meggyőződését, tiszteletben tartotta. Mikor a római katolikus papság a megyék előbb említett feliratára megmozdul és nem akarja, hogy a protestánsok vallásszabadsága törvényileg biztosíttassék,

maga jelenti ki, hogy ennek be kell mennie a diplomába; erre a klérus alábbhagy.

Ilyen körülmények között születik meg az 1790/91. évi 26. törvénycikk, mely nemcsak a protestánsok vallásszabadságát biztosítja, hanem tanulmányi tekintetben régen élvezett jogaik gyakorlásába is visszahelyezi őket.

Az 1790/91. évi 26. tc. 5. §-a szól a külföldi akadémiák látogatási szabadságáról is. A protestánsok jogai tehát törvényileg biztosítottak s mint egyéb tekintetben, itt is előállt az a helyzet, hogy jogaik gyakorlásában nem bármikor visszavonható rendeletről függttek.

Ennek a törvénynek mindjárt meglátszott a hatása. Midőn két késmárki evangélikus ifjú, Pubenka Tamás és Sontag Dániel a szász Jénába kér kimeneteli engedélyt, az államtanács a törvényre hivatkozva a kérést teljesítendőnek tartja, sőt olyan javaslatot tesz, hogy mivel törvény rendelkezik ebben a kérdésben, teljesen fölösleges az államtanácsot megkérdezni, hanem ha az illetők útlevelet kaptak, akkor csak a helytartótanácshoz kell fordulniok s az fog engedélyt adni ezután. Ha egyesek már előzőleg is kinn voltak, engedélyük meghosszabbítását ugyancsak a helytartótanácsból kérik.²²

Ez az intézkedés azonban csak Magyarországra érvényes. Erdélyben az 1752. évi 1. tc. mellett maradt meg az uralkodó, az

²² St. R. 1755—1791. „Infolge der schon ehemals bestandenen höchster Erschliessung und auch des auf dem letzten Landtag errichteten Gesetzes, hat die Kanzlei dieser Studierenden Augsburgischer Konfession die Erlaubniss die Universität in Jena besuchen zu dürfen sogleich erteilet. Da aber dergleichen Erlaubnisse bisher immer hier bei der Hofkanzlei aus der Ursache angesuchet werden müssten, weil es ehemals blos von der allerhöchsten Willkür abhing, dieselbe zu erteilen, oder zu verweigern, wie auch unter der letzten Regierung diese Erlaubniss durch einige Jahre bis nemlich die Protestanten ihre Fassionen über ihre Stiftungen eingereicht haben, ganz verweigert wurde, demahlen aber durch den 5-ten §. des 26. Artikels 1791. festgesetzt wird: studiosi praeterea studiorum causa peregre ad academias exterorum sine ullo impedimento proficisci, eaque quae sibi constituta habent stipendia percipere permittuntur. So scheinert der Kanzlei billig zu sein, dass diese Studierende künftig von der Verbindlichkeit diese Erlaubniss bei der Hofkanzlei suchen zu müssen entlediget und da sie vonhier nach erhaltenen Erlaubniss immer noch an die Statthallerei, um Erhebung des vorgeschriebenen Passes gewiesen worden sind, gnädigst gestattet werden möchte, dass sie sich gerade an die Statthallerei wenden, und da ihnen die Erlaubniss schon ein für allemal durch das Gesetz eingeräumt worden ist, sie bei der Landesstelle lediglich um den gewöhnlichen Pass einkommen. Zugleich dürfte aber der Statthallerei aufgetragen werden, dass sie mit Ende eines jeden Jahres das Verzeichniss der mit Pässen versehenen dergleichen Studierenden, wie auch derjenigen, die aus fremden Akademien zurückgekommen sind, und sich ebenfalls bei der Statthallerei melden müssen, zur allerhöchsten Wissenschaft einsenden solle.“

Lásd erre vonatkozólag Irinyi: Geschichte der Entstehung des 26. Gesetzart. v. 1790/91. Anhang XXXIV.

örökös tartományokban levő protestánsok tekintetében pedig intézkedés nem történt. Bár valószínűnek látszik, hogy ha Lipót tovább él, felvilágosult szelleme ezek sorsáról is gondoskodott volna, így azonban rövid uralkodása miatt erre már nem kerülhetett sor. Az ausztriai protestánsok, mivel papképzés dolgában rosszul állottak s mivel szegények voltak ahhoz, hogy papképzőt állíthassanak, a normál-iskolát végzeteket Sárospatakra, vagy Debrecenbe kénytelenek küldeni. Sok esetben magyar, vagy erdélyi ifjakat fogadnak ezek a gyülekezetek lelkipásztorul. Mindamellet megindul a mozgalom, hogy ilyen papképző-intézet is létesüljön az örökös tartományokban, mely előkészítő iskola lenne a magasabb teológiai studium számára, a kisebb gyülekezetek lelkészeit viszont maga is képezhetné, akik egy személyben tanítók is volnának. Ugyanakkor Magyarországon is megindul a törekvés, hogy főiskola, vagy egyetem létesüljön a protestáns és görög nem egyesültek részére, de a külföldi út szükségességét mindig hangoztatják s ha a főiskola létre jön is, nem azért akarják, hogy ezzel a külföldlátogatásnak vége legyen, hanem hogy a teológiai képzés tökéletes legyen idehaza. Míg tehát az államtanács a külföldi út megakadályozása és megszüntetése végett óhajtott volna ilyen intézetet, a protestánsok hitelveik intenzívebb művelésére akarják ezt felállítani, a külföldi iskolák látogatása szabadságának korlátozása nélkül.

Ha végigtekintünk a törvény rendelkezésein, minthogy az *studiosi* megjelölést használ, láthatjuk, hogy megszorítás nincsen, vagyis nemcsak a teológia hallgatóiról lehet szó, hanem mindenféle protestáns tanuló szabadon mehet külföldre. A multból csak annyi megszorítás maradt, hogy a helytartótanácsnál jelentkezni tartoznak, útlevél nélkül nem mehetnek ki és mikor hazajöttek, ugyancsak jelentkezni kötelesek.

A kancellária a megadott utasítás értelmében járt el s 1792. július 26-án azt jelentette a királynak, hogy a tanév első felében 27 evangélikus tanulónak adott kiutazásra engedélyt.

Ilyen körülmények mellett a legszebb reményekre volt kilátás és a protestánsok csak bizalommal tekinthettek a jövő elé. Ennek a szép reménységnek üde hajtásait azonban lefagyasztotta II. Lipót hirtelen bekövetkezett halála és Ferenc trónra lépte.

V. Az államtanács állásfoglalása Ferenc alatt.

II. Lipót utódja, Ferenc nem volt barátja sem az alkotmánynak, sem a lelkiismereti szabadságnak. Minthogy a magyar rendekre nagy szüksége volt s eleinte alkotmányosan igyekezett uralkodni, nem tett észrevételt a protestánsok külföldlátogatásával szemben s az államtanács is csak egyszerűen tudomásulvételre

méltatta a magyar udvari kancellária azon előterjesztéseit, melyekben arról számolt be, hogy hány tanuló kapott a helytartótanácstól külföldi főiskolák látogatására engedélyt.⁶³

A protestánsok, kiknek 1793-ban már egyéb okokból alapjuk volt a panaszra, 1793. április 13-án kelt panasziratukban arról egy szóval sem tesznek említést, hogy külföldi iskolák látogatásában gátolnák őket s emiatt sérelmük lenne.⁶⁴ Mikor azonban a szokásnak megfelelően 1794-ben a magyar udvari kancellária ismét felterjeszti az előző év második felében külföldi tanulmányútra engedélyt nyertek jegyzékét, Ferenc, február 25-én kelt *resolutio*jával már azt az utasítást adja a helytartótanácsnak, hogy a kimenő ifjak neve mellé jegyezze oda, hogy ki, melyik egyetemre szándékozik menni, milyen tudományszakkal kíván foglalkozni s milyen társadalmi rendből valók.⁶⁵ Ez a határozat már sejtetni engedett valami korlátozásra irányuló szándékot, bár erre egyelőre még nem került sor.

Az új viszonyok, a franciák lérhódítása és a francia forradalom vívmányai a helytartótanácsot zavarba hozták s nem tudta, hogy az útlevelek kiállítása körül az általa alkalmazott eljárás helyes-e, vagy sem. Ezért, midőn Kosdy József református tanuló az engedélyezett 3 év után még két évig akarja Franekerben folytatni tanulmányait, utasítást kér. A magyar udvari kancellária aggodalmára Ferenc is gondolkozóba esik, még megadja ugyan az engedélyt, de midőn Poroszországban 1795. május 26-án újból megtiltják a külföldi tanintézetek látogatását, az államtanács megállapítván ugyan, hogy az örökös tartományok egyetemein egyetlen porosz alattvaló sem tanult s így a tilalom nem Ausztria ellen irányult, a viszonyosság alapján való eljárást ajánlja, ugyanakkor a magyar udvari kancellária javaslatát is elfogadja, hogy ha az örökös tartományok alattvalóinak nem engedi meg Ófelsége, hogy az ellenség által megszállt területen tartózkodjanak, annál kevésbé engedhető meg.

⁶³ St. R. 2962, 3228—1793. 665—1794.

⁶⁴ St. R. 1438—1793.

⁶⁵ St. R. 665—1794. ... künftig aber wird in der ersten Colonne bei den fremden hohe Schulen besuchenden Studenten auch jederzeit das Studium, dem sie obliegen, bei jedem aufzuführen dann bei den sich auf Reisen begebenden auch ihr gegenwärtiger Stand und Kondition anzumerken sein."

⁶⁶ St. R. 1116—1795. „Die Statthaltereien, welche mit Grund vermutet, dass auch die in der Provinz Friesland gelegenen Stadt Francker (als der Ort, wo Bittsteller gleich mehreren hungarischen Jünglingen helvetischer Religion, welche sich dem geistlichen Stande widmen wollen, im theologischen studio unterrichtet wird) bereits vom Feinde eingenommen sein wird, und für diesen ausserordentlichen Fall in Rücksicht der auf holländischen Universitäten und Akademien studierenden hungarischen Jugend (Welche durch den Umgang mit dem sittenlosen Franzosen Gefahr läuft, derselben verderbliche Grundsätze einzusaugen) noch keine Verhaltensbefehle erhalten hat, erbittet sich hierüber die allerhöchste Weisung.

Die hungarische Kanzelei bemerkt vorläufig, dass wenn überhaupt den

hogy azok az ifjak, kik tanítók és lelkipásztorok akarnak lenni, könnyen vezethető voltuknál fogva az erkölestelen franciákkal érintkezzenek. Ezért nemesak hogy nem lehet engedélyt adni ezekre a területekre, hanem Öfelsége hívja haza azokat is, akik kinn vannak és engedélyük még nem járt le. Ferenc, midőn megérőstti az 1793. szeptember 21-én kelt dekrétum határozatát, mely szerint porosz területéről való egyén pap nem lehet az örökös tartományokban, helyesli az államtanács javaslatát.⁹⁶

Most tehát már tilos holland és svájci egyetemekre ki-menni, újra megtiltják a porosz egyetemek látogatását is és az államra nézve veszélyes tanok újra feltűnnek az államtanács érvelési lajstromában, amellet pedig gondot fordít arra is, hogy kik lesznek a protestánsok papjai. Ha az államra nézve veszélyesnek tartotta, hogy az ifjak külföldre menjenek, mert ott tévitanokat szívnak be, sokkal inkább kifogásolni kellett, hogy olyan ember legyen lelkipásztor, ki külföldön tartózkodott, tehát revolucionárius légkörben született, élt és működött. Most ugyan még csak a porosz területéről való egyént nem lehet megválasztani s csak ajánlatosnak tartja az államtanács, hogy külföldit ne válasszanak papnak, minden nagy elővigyázatosság mellett megtörtént mégis, hogy éppen porosz területre adnak ki iskola-látogatási engedélyt, mint az a Halléba utazott Kalmár István esetében történt.⁹⁷

Mikor ezt a tévedést észrevette az államtanács, megszigorít-tatja az eddig követett eljárást s a helytartótanács és az erdélyi kancellária utasítást kapnak, hogy Poroszországba senkinek sem lehet kintazási engedélyt adni. Így azután 1796-ban Szivás Sámuel református teológus kérését elutasítja az államtanács, mert Erlangenben óhajtja tanulmányait folytatni.⁹⁸ Erlangent pedig a porosz főiskolákhoz számítják.

Az 1790/91. évi 26. tc. 5. §-a nem tesz különbséget a tanu-lók között s nem úgy rendelkezik, hogy csak teológusok mehet-nek külföldre, illetőleg külföldi főiskolákra, hanem általában

k. k. Unterthanen der Aufenthalt in den vom Feinde besetzten Provinzen wegen der bekannten, von demselben ausübenden gefährlichen religiösen und politischen Grundsätze nicht gestattet werde, so wie auch auch um so mehr zu verhindern, dass unerfahrene und leicht zulenkende Jünglinge, welche überdies bestimmt sind einstens Volkstelehrer und Gewissenseiter zu werden, mit diesem sittenlosen Völker keinen Umgang pflegen. Daher glaubt erwehnte Hofstelle, dass nicht allein dem Bittsteller Kosdy die gebetene Ver-längerung des Urlaubes um in holländischen, oder anderen vom Feind besetzten Provinzen zu verbleiben, abgeschlagen, sondern derselbe, so wie auch übrige hungarischen theologiae studiosi, die sich an der Franeecker, Utrechter, oder an sonstigen in den vom Feinde besetzten Gegenden ge-legenen Universitäten und Akademien befinden, ohne Rücksicht auf die etwa noch nicht erloschene Urlaubsfrist, zurückberufen werden sollen."

⁹⁷ St. R. 3042—1795.

⁹⁸ St. R. 810—1796.

csak *studiosit* említ. Megállapítható, hogy valóban mentek mások is, mert hiszen az uralkodó maga utasította a helytartótanácsot, hogy a jövőben minden tanuló mellé oda kell jegyezni, hogy milyen tudományszakkal foglalkozik és milyen tanulmány folytatására kapott külföldre útlevelet? A helytartótanács így is járt el, a magyar udvari kancellária azonban túlbuzgó volt és jelentést tesz, hogy a beterjesztett kimutatásban szerepel Aszmann András nevezetű egyén is, ki orvostanhallgató s ennek a tudományágnak a művelésére akar külföldre menni. A kancellária, mely pedig nagyon jól ismerte az 1790/91. évi 26. tc. rendelkezéseit, hiszen évekig ennek az értelmében járt el, a törvény félretolásával II. József császár alkotmányellenes rendeletére utal s arra figyelmezteti az uralkodót, hogy más, mint teológus, nem kaphat külföldre tanulmányi engedélyt. Javasolja, hogy nem teológusok ne kapjanak engedélyt, a háború tartamára pedig a külföldjárást általánosságban függesszék fel.⁹⁹

Bár többen nem helyeselték ezt a javaslatot, az államtanács mégis elfogadta s ezt látva a kancellária, nemcsak a protestánsokkal szemben igyekszik gondosságát kimutatni, hanem a görög nem egyesültek esetében is csak elutasító javaslatot tud tenni. Oroszországba azzal a megokolással, hogy nem kívánatos a kivándorlás, nem eresztene ki papjelöltet, mikor pedig az egyik görögkeleti tanuló Jénát és Göttingent akarja látogatni, az a megokolás, hogy oda csak protestánsok kaphatnak engedélyt, görög nem egyesültek nem.¹⁰⁰

A protestánsok tehát annak a veszélynek néznek elébe, hogy régen meggyökeresedett, majd törvény által újból biztosított szabadságuk megsemmisül az egyik kormányzék túlbuzgósága következtében, vagy legalábbis igen erős korlátozás alá fog esni.

Az ifjúság azonban igyekezett magán segíteni. Ha törvényadta jogát megnyirbálták, más megoldást kerestt. Engedélyt kért olyan egyetemre, vagy főiskolára, melyet nem tartottak veszedelmesnek, s ha megkapták az engedélyt, kiki a saját maga által választott egyetemre ment, vagy abba az országba távozott, melyet elzártak előlük. Nem sok ilyen esetet tudunk, de mégis megtörtént. Ami a legfontosabb a dologban, a kormányzések is észrevették ezt a csalafintaságot; a magyar udvari kancelláriának ez már éppen elegendő volt arra, hogy újabb javaslattal álljon elő. Most azt az előterjesztést teszi, hogy ezután a külföldön tartózkodásra engedélyt nyert egyénekről két kimutatást kell készíteni s így ellenőrizhető, hogy tényleg hova kapott az illető engedélyt és valóban hol volt, illetőleg honnan jött haza.¹⁰¹

⁹⁹ St. R. 3032—1796.

¹⁰⁰ St. R. 3129, 3778—1796.

¹⁰¹ St. R. 719—1797.

Erre az intézkedésre az volt a válasz, hogy többen egyáltalán nem hoztak magukkal bizonyítványt s így nem lehetett megállapítani, hogy hol voltak. Az udvari kancellária azonban itt is megtalálta a megoldási módot, mikor azt javasolta, hogy az illetékes egyházi főhatóságokat kell utasítani, hogy a helytartótanáctól kapott bizonyítványt, illetőleg engedélyt mutassák be az ifjak s ha abszolutóriumot akarnak nyerni, úgy azt a bizonyítványt is be kell mutatniok, hogy hol tanultak, vagyis hol tartózkodtak. Ilyen buzgóság mellett az államtanácsnak igazán nem sok dolga akadt s nem lehet rossz néven venni, ha eredeti gondolatot nem találunk eljárásában, mikor már a magyar kormányzék megadta a hangot, amelyet csak tovább kellett fújni. Sokszor azután ez a buzgóság nevelésesnek tünt fel az államtanács kebelében is. Így például az 1797. augusztus 18-án kelet magyar kancelláriai felterjesztés arról számol be, hogy kik mentek engedéllyel külföldre. Az engedélyt nyertek ellen nem lehetett kifogás, hogy azonban mégis legyen, megállapítja a kancellária, hogy némelyek engedélye már lejárt s mégis kinn vannak, mások pedig nem szabályosan nyertek engedélyt, mert Lipesébe is engedélyt kaptak, pedig ez porosz-szász város. Az államtanácsban Zinzendorf tanácsos erre kénytelen gúnnyal megjegyezni, hogy ez a terület egy eddig nem ismert ország.¹⁰² A kancelláriának ügylátszik túlzott volt az államtanács engedékenységése s ilyen mesterkedéssel szerette volna Lipesét is a tiltott egyetemek sorába felvételni.

Ha a külföldről hazatért ifjakról beterjesztett kimutatásokat vizsgáljuk, látjuk, hogy fokozódik azok száma, akik engedéllyel mentek ugyan ki, de nem onnan hoznak bizonyítványt, ahová az engedélyt kapták, sok pedig egyenesen nem is hoz bizonyítványt, hogy ne lehessen ellenőrizni, hogy hol járt, és melyik főiskolán tanult. Ennek okát nem nehéz kitalálni. Így például 1798-ban a hazatért 19 növendék közül csak 3 hoz az eredetileg engedélyezett egyetemről bizonyítványt, 10 pedig egyáltalán nem hoz bizonyítványt.¹⁰³ Ugyanebben az évben egy másik csoport Utrechthől, Bernből, Erlangenből tér vissza,¹⁰⁴ vagyis olyan egyetemekről, melyeknek a látogatását megtiltották. Beszédes ellentmondás ez Glatznak már ismertegetett fejtegetésére, világosan mutatja, hogy a protestáns tanulók melyik egyetemet látogatták nemcsak régebben, hanem akkor is, midőn ő az olyan nagyszabásúnak minősített munkáját közrebocsátotta. Bizony, a protestáns tanulók ekkor is látogatnak holland főiskolákat, nemcsak

¹⁰² St. R. 2479—1797. „Aus pag. 6. der Tabelle erlernt man, dass Leipzig eine Stadt in Preussisch-Sachsen (ein bisher unbekanntes Land) liege.“

¹⁰³ St. R. 1430—1798.

¹⁰⁴ St. R. 4246—1798.

régebben s nemcsak holland egyetemekre mennek, hanem svájci és német akadémiákon is vannak, tudniok, érteniök kellett tehát azt a nyelvet, ahová mentek s ha megkerüléssel is, de mégis eljutottak oda, ahonnan műveltségüket nyerni óhajtották.

Ez az eljárás azonban az államtanács előtt nem volt érthető, így egyelőre csak két egyetemet, Jénát és Göttingent engedélyezi, Ferenc pedig úgy dönt, hogy a jövőben a kimenetel egyáltalán tilos;¹⁰⁵ Kovács Lukács Mihályt felelősségre vonja és igazolásra szólítja fel, hogy megállapítható legyen, hol járt.¹⁰⁶

Az erdélyi kancellária, midőn Ferenc rendeletét megkapta, hivatkozik a *Compilaták* határozataira és az 1752. évi végzésekre. Rámutat arra a tényre, hogy midőn az 1790/91. évi 26. tc. megjelent, Ófelsége kijelentette, hogy Erdélyben kitart az 1752. évi 1. tc. mellett, vagyis hogy a protestánsoknak nem tiltható meg a külföldi út, de mert eddig is csak a franciák által meg nem szállt területekre adott útlevelet, a porosz egyetemekre menni szándékozóknek nem, hogy sem a törvény, sem a felsőbb utasítás ellenére ne járjon el, további utasítást kér.

Ez egy régen feledésbe ment eszmét vetett fel az államtanács előtt: a *hazai területen létesítendő protestáns egyetem, vagy legalábbis teológiai fakultás gondolatát*. Az egyik államtanácsos, Vogel, addig, míg rendes teológiai fakultás nincs a protestánsok részére, nem tartja megfogadhatónak a külföldlátogatás engedélyezése iránt benyújtott kérvények teljesítését, de orvosi, jogi és filozófiai tanulmány folytatása végett kímenni szándékozó tanulóknál a legmirevebb elutasítást ajánlja, legalábbis addig, míg változott viszonyok nem lesznek.¹⁰⁷

Nem lehet csodálkoznunk, hogy egy államtanácsos nem méltányolja a magyar törvényeket, bár a szavaiból bizonyos tiszteletet is kiérezhetők, midőn a magyar udvari kancellária éppen nem alkotmányos alapon álló javaslatokkal jött elő.

Ismét megszorítást észlelhetünk tehát s ez nemcsak az *egyetemek számának csökkentésében és helyének meghatározásában mutatkozik*, hanem az újabb javaslat szerint a külföldi tanintézetbe menőktől *örökös tartományokbeli egyetemen való előképzettséget* is javaslatba hozott az államtanács, mert így a téves tanoktól is bizonyos mértékben megóvhatják a fiatalságot.¹⁰⁸

¹⁰⁵ „... in futurum talis commigratio nullatenus concedenda est.”

¹⁰⁶ St. R. 4213—1799.

¹⁰⁷ St. R. 5138—1798, 2246, 4213, 4316, 4522—1799.

¹⁰⁸ St. R. „Jenen Protestantischen Studenten, welche sich den theologischen Wissenschaften ihrer Religion obzuliegen widmen, kann, bis, mit den Studien abhängt, eine anderweite Einrichtung geschieht, damals, wenn sie vorher die philosophischen Studien auf einer erbländischen österreichischen Schulanstalt absolviret zu haben, sich ausweisen können, der Besuch der auswärtigen protestantischen Universitäten gestattet werden, mit Ausnahme jedoch der preussischen Länder, weil diese mit dem Verbott ihre

Ferenc a tilalom mellett akart kitartani, de meg kellett érnie, hogy nemcsak Magyarországról és Erdélyből ostromolták állandóan kérvényekkel az államtanácsot, hanem az örökös tartományokból is, ahol nem biztosította törvény ezt a jogot a protestánsoknak. Így a lipótkai pap fia, Szukolaides József Jénába kér engedélyt.¹⁰⁰ Jéna mellett ekkor az államtanács Göttingen és Lipese egyetemeit engedélyezte, tehát éppen azt a Lipcsét, melyet a magyar udvari kancellária, mint láttuk, *porosz-szász* városnak minősített. Az államtanácsban most is Vogel képviseli a jog és méltányosság elvét s azt javasolja, hogy adják meg az engedélyt, de *gondoskodni kell itthon főiskoláról*. Hogy a kérdés megoldását előbbre vigye, javaslatát alátámasztja két, azelőtt rendszeresen alkalmazott, most azonban már feledésbe ment érvel, 1. az ifjak sok pénzt visznek ki és idegenben használják fel, 2. tévtanokat, államra veszélyes és veszedelmes eszméket szívnak be s itthon ezeknek lesznek a terjesztői. Javaslatát azzal fejezi be, hogy annyi millió protestáns megérdemli, hogy számukra itthon főiskola létesüljön.¹¹⁰

Az államtanács ismerte a magyar törvényeket s különösen az 1790/91. évi 26. tc. ismert volt előtte, mert erre hivatkozott is. Ha azonban a magyar kormányzék nem tartotta tiszteletben a magyar törvényt s maga ajánl a törvénnyel ellentétes eljárást az uralkodónak, az államtanács kedvezőtlen magatartásán nem lehet csodálkoznunk. Így nem ütközhetünk meg azon sem, hogy Vogel tanácsos csak Jéna, Göttingen és Lipese mellett nyilatkozott, Rottenhann tanácsos pedig úgy vélte, hogy Jéna, Genf és a holland egyetemek veszedelmesek. Jénában tanft Fichte, terjed a kanti filozófia s veszélyes államtanok kapnak lábra. Szerinte Göttingen, Wittenberg, Lipese és Tübingen volna engedélyezhető. Zinzendorf miniszter úgy nyilatkozott, hogy a szász választó állást foglalt Fichte ellen s ez el is távozott Jénából. Reischach tanácsos utalt arra, hogy a Jénához közel fekvő Weimarban tartózkodik Wieland és Herder, egész Európában ismert ludó-

Landeskinder auf auswärtigen Schulen unterrichten zu lassen vorausgegangen sind, dann mit Beseitigung all jener Staaten, die nach dem französischen Systeme sich regulieren — all andere Studenten aber, die der philosophisch-juridisch — und medicinischen Wissenschaften sich heiligen wollen, ist der Austrit in fremde Staaten der Erlernung dieser Studien wegen zu versagen, da sie in meinen teutschen und hungarischen Erblanden Gelegenheit genug haben, sich darinn einen gründlichen Unterricht verschaffen zu können.

Bei den theologischen Studien darum auf die vorläufige Erlernung der philosophischen Wissenschaften auf den erbländischen öffentlichen Anstalten, weil ein gründlicher und richtiger Unterricht, besonders in der Logik, und Metaphisik, Naturaltheologie und Etik von der Verführung zu vielen irrigen Grundsätzen in den höheren Wissenschaften zurückhält."

¹⁰⁰ St. R. 4316—1799.

¹¹⁰ St. R. 2984—1799.

sok, kik a kanti filozófia ellen nyilatkoztak, a szász egyetemek különben is királytisztelők és hűek, így Jénát nem lehet kizárni a látogatható egyetemek sorából.¹¹¹

Ferenc ilyen ellentmondó vélemények után a külügyminiszter véleményére kíváncsi, mert csak az után tudja eldönteni, hogy melyik főiskola látogatását engedélyezheti, de véleményt kér arra nézve is, hogy a protestánsoknak van-e egyáltalán tételes törvényük arra nézve, hogy külföldi iskolát látogathatnak.

Thugut báró, a külügyminiszter, a hozzá intézett kérdésre azt a feleletet adta, hogy az uralkodó megtilthatja a kimenetelt. Határozott válaszát azzal indokolja meg, hogy a teológiát belföldi és erdélyi, valamint magyar főiskolákon lényegében előadják. Amit belföldi protestáns intézetben nem tanítanak, az belföldi katolikus főiskolákon utánapótolható, legalább is addig, míg a hiányzó részre is külön tanszéket nem szerveznek. Azok az ösztöndíjak, melyekre hivatkoznak, különösen Hollandia és Svájc területén, nagyon összezsugorodtak. Amellett ezeken a tanintézeteken mindig káros és tévtanok uralkodtak.¹¹²

A külügyminiszter véleménye is az államtanács elé került.

Itt azután Vogel tanácsos, ki a protestánsok iránt tanusított megértő magatartását máskor is kimutatta, a külügyminiszter javaslata ellen nyilatkozik. Hivatkozik arra, hogy a protestánsoknak törvény biztosítja a külföldi főiskolák látogathatóságát, de ha törvény nem volna is, számbeli arányuknál fogva akkor is ki kellene őket engedni. A protestánsok Magyarországon és Erdélyben nemcsak megtűrték, hanem a vallásuk törvényesen bevett vallás. Tehát jogaiktól úgy megfosztani őket, hogy ne gondoskodhassanak megfelelő képzésükről, igazságtalan dolog volna. Meg kell viszont akadályozni, hogy porosz területre menjenek, mert ezt már kizárták a látogatható országok sorából. Hogy tiltott területre ne léphessenek, biztosíthatják úgy, hogy a professzorok és a superintendensek által feddhetlen életüeknek igazolt egyének tanulmányi előmenetelükről és erkölcsi magaviseletükről minden évben bizonyítványt küldenek haza s helyeiket csak helytartótanácsi engedéllyel változtathatják meg. Egyébként nem lehet csak Göttingen, Wittenberg és Jéna egyetemeit látogatni. Gondoskodni kell végül arról, hogy *idehaza intézet létesüljön* a protestánsok számára.

Az államtanácsosok általában a külföldlátogatás engedélyezése mellett nyilatkoztak s még azt is megmondták, hogy a külföld nem olyan veszedelmes, mint azt egyesek gondolják. 1793-ban helye lett volna a külfölddel szemben mutatkozó elzárkózásnak, most azonban az ilyen intézkedések inkább hátrányosak, mint hasznosak.

¹¹¹ St. R. 2384—1790.

¹¹² St. R. 3154—1790.

Ferenc, minthogy arra a kérdésre is, hogy van-e egyáltalán tételes törvény arra vonatkozólag, hogy a külföldi intézetek látogatását meg kell engedni, igenlő véleményt kapott.¹¹³ Göttingen, Wittenberg, és Tübingen főiskoláinak a látogatását megengedi, nem gondolva arra, hogy Jéna kizárásából milyen visszahatás fog keletkezni.

A határozatról tudomást szerzett a jénai egyetem, melyet már előbb is, de ekkor különösen sűrűn látogatták a protestáns tanulók. Akik ösztöndíjat nem kaptak, ha Magyarországból, vagy Erdélyből külföldre mentek, jelentős számban Jénát keresték fel. Megtudták a döntés a weimári és szász-kóburg hercegek is és tiltakozásukat jelentették be.

Kijelentik, hogy Fichte ellen állást foglaltak s Fichte el is távozott Jénából. Tanaihoz egyetlen professzor sem csatlakozott. A jénai egyetemen nemhogy ateista szellem uralkodnék, hanem miként azelőtt, most is az uralkodó iránti tiszteletre, alázatra, polgári erények elsajáttására oktatják az ifjúságot, ez a szellem az uralkodó s a hazaszeretet erősítése alkotja az egyetem programját s emiatt volt azelőtt is olyan látogatott az amellet igen olesó egyetem.¹¹⁴

A jénai egyetem rámutat arra is, hogy Magyarországból és Erdélyből a legjobb ifjak itt végezték tanulmányaikat s a szülőknök most is az az óhaja, hogy a jövőben is ide küldhessék fiaikat. Az egyetem a házi erények tanítása és a felekezeti béke ápolása terén tünt ki s ezt is tartja legfőbb kötelességének. Ezért minden államtanácsosnak és az osztrák egyesített kancelláriának is megkeresést küld az egyetem, intézkedését kérve.

A tanácsosok az uralkodó elé terjesztették a megkereséseket, s mikor Károly Ágost weimari és Frigyes Ernő szász-kóburgi hercegeknek a magyar kancellária útján küldött tiltakozása is megérkezett, az államtanács nem tud mást mit tenni, mint egyhangúan Jéna mellett foglal állást.¹¹⁵

Ezek az egyetemek azonban evangélikusok voltak. A bécsi református konzisztórium ezért azt kérte, hogy a református

¹¹³ „Im ganzen corpore iuris Hungarici ist kein Gesetz von dieser Gattung vorhanden, wohl aber in den beiliegenden Diätalarbüchern vom Jahre 1790/91. Die formalka desselben sind nachstehende: studiosis praeterca ipso- rum non modo benefactores, eorum pro recipiendo stipe, et adluvando ministerio tuto accedere, sed etiam studiorum causa peregre ad academias exterorum sine ullo impedimento proficisci, enque, quae sibi constituta habent, stipendia percipere permittantur. Vid articulus 26-tus de anno 1790/91. §. 5. Dieser Wortlaut gestattet ihnen akatholischen Studenten allerdings den Besuch auswärtiger Unversitäten, doch nur in sensu accommodo, das ist mit Ausnahm derjenigen, so in feindlichen Händen sich befinden, oder wo das ius reciprocum einen gleichen Verbot erheüschet, wie zum Beispiel respectu der preussischen Länder.“

¹¹⁴ St. R. 2409—1800.

¹¹⁵ St. R. 1608, 2463—1800.

tanulóknak engedjék meg Marburg látogatását.¹¹⁶ Minthogy ezt a kérést az osztrák kancellária is pártfogolta, az államtanács kifogást nem emelt.

Ha Ferenc uralkodásának ezen a korszakán végigtekintünk, megállapíthatjuk, hogy a protestánsokat törvényben biztosított szabadságuk gyakorlásában korlátozta. Ha uralkodói jóakarathból történt volna ez, s azért nem engedték volna ki az ifjakat, hogy az ellenség esetleges támadásának ne legyenek ki téve, vagy a bizonytalan helyzetben nem várt bánásmódban ne részesüljenek, megértenők a korlátozást; ilyesmiről azonban szó sem volt, inkább az alkotmánnyal ellentétben az önkény megnyilatkozásával állunk szemben.

Sajnos, minderre magyar kormányzék adja meg a kezdeményezést. Ennek a buzgóságnak az lett volna a következménye, hogy az uralkodó általános tilalom alá vonja a protestánsoknak az eddig gyakorlatban volt s az 1790/91. évi 26. tc. által törvényileg is biztosított szabadságukat, ha az államtanács felvilágosodottabb tagjai állást nem foglalnak jogi meggyőződésükhez híven, a törvény tiszteletbentartása mellett.

A protestánsok szabadsága azonban mégis korlátozást szenved. Nemcsak azért, mert a törvény szellemében való eljárás mindössze pár évig tart csupán és csak *teológusok* mehetnek külföldre, más tudományággal foglalkozók előtt éppenúgy zárva marad a külföldrejutás kapuja, mint azelőtt, hanem Hollandia, Svájc egyetemeit általában zárják előlük azzal a megokolással, hogy ott forradalmi tanokat szívnak be, a franciáktól csak erkölcselenséget tanulnak, majd a viszonyosság elve alapján a porosz egyetemek látogatását is megtiltják és porosz területre sem mehetnek. A porosz intézkedés nem Ausztria ellen szolt ugyan, mert mint láttuk, Ausztriában egyetlen porosz tanuló nem tanult, de Ferencnek lehetőséget adott arra, hogy szándékos félremagyarázását megfelelő indokkal alátámassza. Ilyen körülmények mellett négy, majd csak öt egyetem áll a protestáns ifjúság rendelkezésére: Göttingen, Wittenberg, Lipcse, Tübingen és Jéna, majd a reformátusok kedvéért Marburg.

Szükségesnek tartottuk ezt a ténykörülményt ismétellen kiemelni. Glatz ismertetett munkája azt a tényt akarja megállapítani, hogy ebben az időszakban a református tanulók az előbbi gyakorlattal szemben német egyetemekre jártak, ennek a nyelvet nem értették, míg azelőtt a holland főiskolákon a latin tudásával csak elboldogultak valahogyan. Ennek következtében a tanár magyarázatából nem értenek úgyszólván semmit, jegyzeteket is nem németül, hanem latinul készíttik és gondolkozásmódjuk is a régi, vagyis nem sok hasznát veszik az iskolalátogatásnak.

¹¹⁶ St. R. 1505—1800.

Az államtanács iratainak a tanulmányozása után éppen ellenkező megállapítást tehetünk. A holland főiskoláktól az uralkodó zárja el a protestánsokat, de ez csak néhány évvel előbb történt, mint ahogy Glatz munkáját kiadta, tehát régi gyakorlatról nem lehet szó. Látjuk azt is, hogy a svájci főiskolákat is elzárják előlük, tehát előzőleg svájci akadémiákat is látogattak. *Itt pedig nem latin nyelven tanítottak.*

Sőt porosz főiskolákat is kerestek fel, különben ezeknek a látogatásút sem tiltották volna el; az sem kétséges, hogy itt is nem latinul, hanem németül tanítottak. Ha pedig azt látjuk, hogy az ifjak a felsőbb hatóságok merevségével szemben csalafintaságot alkalmaznak és más egyetemre mennek, mint ahová az engedélyt kapták, ez a körülmény minden bizonnyal nem amellett fog dönteni, hogy csak az idő töltése és nagyképűsködés végett mentek más egyetemre, hanem kifejezetten a tanulás vágya vitte őket, hiszen az államtanács maga hangoztatja, hogy nemesak *stipendium* elnyerése végett mennek, hanem azért, hogy hittételeikben teljes képzést nyerjenek.

A jénai egyetem felszólalásából megtudjuk azt is, hogy ezt az egyetemet a legjobb növendékek látogatták és a szülők a jövőben is ide szándékoztak gyermekeiket küldeni. Főképen azok jöttek ide, akik nem kaptak máshol ösztöndíjat, tehát nem az ösztöndíj-élvezés vitte a tanulókat. Azért pedig, hogy feleslegesen költsék a pénzt, szükségtelen külföldre menni. De az egyetem maga száll sikra tanulói érdekélen. Egy egyetem életében nem olyan sokat jelentett volna annak a néhány — ha egyébként sok volt — tanulónak az elmaradása, hogy azért fel kelljen szólalnia; magasabb szempontok voltak tehát azok, amelyek az egyetemet, sőt az illetékes uralkodókat is beavatkozásra készítették. Aligha állíthatnánk, hogy olyan nagy anyagi előny származott volna ebből s csak ez vezette volna az illetékeseket, vagyis, hogy mai szóval éljünk, idegenforgalmi érdek irányította volna eljárásukat.

De hogy — a másik részről — nem csupán ösztöndíj-élvezés, vagy ehhez hasonló elgondolás vezette az ifjakat és kiküldöket, mutatja az a tény is, hogy maguk a protestánsok gondolatnak 1796-ban, tehát akkor, midőn az államtanácsban ismét felvetett eszméről mit sem tudnak, a görög nem egyesültekkel együtt létesítendő egyetem felállítására. Szükségesnek érezték az itthoni egyetemet, emellett viszont nem voltak hajlandók lemondani jogaikról és a szabadabb vizsgalódást biztosító külföldlátogatási szabadságukról sem.

Az államtanács ugyanekkor meg akarja szüntetni a külföldlátogatás lehetőségét, de úgy, hogy magasabb intézetet, egyetemet, vagy főiskolát létesít a protestánsok számára. Az elgondolások tehát keresztezik egymást, egymással éppen ellentétesek.

Ilyen állapotban és gondolatvilágban találta a protestánsokat a századforduló s az eddigi megszorítások után kétségekkel teli kíváncsisággal néztek az új évszázad elébe, melytől csak remélhettek, de sokat nem várhattak.

Klein Gáspár.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A mákói templomkerítés felirata és Martonasi Mihály lelkipásztor.

A kolotaszegi Mákó községnek 1865-ben épült templomát¹, régebbi korú kőkerítés veszi körül. Róla való megemlékezést csupán csak a kolozs-kalotai egyházmegye 1754. évi leltárkönyvében találtam. Azonban ez is szűkszavúan mindössze csak arról világosít fel, hogy az akkori kőtemplomnak *jeles kőkerítése volt.*²

Ennél már jóval többet árul el az az emléktáblácska, amely magának a kőkerítésnek a cinteremkaputól balra felépített szakaszában kívül helyeztetett el. Azt gondolom, hogy ennek az emléktáblának különben egészen helyi jelentőségű feliratával mégis csak szükséges foglalkoznom, minthogy adatal hibásan kerültek bele az egyházközség egykori történetébe s az 1872. évben nyomtatásban megjelent vázlatos helyrajz is ezeket a téves megállapításokat tartalmazza.³ Sőt azért sem mellőzhető el a róla való megemlékezés, mivel általa elrettentő példa szolgáltatható azok számára, akik egyházközségük történelének megszerkesztésekor nem veszik szigorú elbírálás alá a rendelkezésükre álló források adatait.⁴

A táblácska síma, minden kőfaragódísznélküli lapján tehát a következő, teljesen ép állapotban lévő szöveg olvasható:⁵

¹ A régi templomot 1864-ben lebontották. Prot. Közl. 1866. 293.

² A kolotaszegi ref. egyházmegye levéltárában Nagykapun levő lel. tárkönyv. 171.

³ Névkönyv Az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház Számára. 1872. 27—29.

⁴ Félreértés elkerülése végett kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy a fenti sorok az egyházközség egykori történeltrőjára vonatkoznak, — mígnem őszinte elismeréssel kell megemlékeznem Székely Miklósról, a mostani érdemes lelkipásztorról, aki többünknek is felhívta a figyelmét arra a körülményre, hogy az emléktábla felirata körül valami mégsem lehet rendjén.

⁵ A nyomdai műszaki nehézségekre való tekintettel a botlódásszerónásokat feloldva közlöm.

AD J7IZ
 FiNTUs hIc Mu
 Rus PER AiUM
 CAEMESTARIUM
 MARTiNUM MAGYA
 Ri CUM PASToRATUM
 AGERET Mch MARTO
 NOSI Psal Izz IX 7.

A betűk alakja eléggé jó képességű vidéki kőműves (kőfaragó) kezére vall, aki azonban inkább épületkövek formálásában és felépítésében, mint feliratok faragásában szerzett magának nagyobb jártasságot. Eppen ezért becsülelesen ki is mészelté mindazokat a betűket, amelyeket valószínűleg az egykori mákói lelkipásztor papirosra elébe rajzolt, — a latin nyelvhez azonban nem is konyitván, észre sem vehette, hogy egy-egy összevont betűt (ligaturát), vagy rövidítési jelet szépen kihagyott a kifaragott szövegből.⁶ Ezzel azután századok múltával jószándékú embereknek okozott sok fejlődést és az előállott zavarban ott is félrevezette őket, ahol a felirat máskülönbben egészen világos lett volna. Eppen ezért helyre kell hoznunk azt a szöveget, amelyet a kőfaragó négy helyen is elrontott. Vagyis *A. D. 1712 Inltus⁷, hic murus per Annum⁸ caementarium Martinum Magyarum, cum pastorum ageret Mich⁹ Martonos. Psal. 122. & ¹⁰ 7.* — Ez pedig magyarul azt jelenti: Az Úr 1712. esztendejében befejezte,¹¹ ezt a falat Magyar Márton nagyenyedi kőműves, Martonosi Mihály lelkipásztor idejében. CXXII. zsoltár 7. verse. (Vagyis: Legyen békeség a te kerítésedben és csendesség a te tornyaidban.)

Történt azonban, hogy e tábla ünnepélyes elhelyezése után másfél évszázad múlva az akkori püspök eléggé nem méltányolható rende-

⁶ Ezt az állítást valószínűvé teszi a kolozvári házsongárdi temető II. oszt. C. tábl. 881. sz. 1646. évbeli sírköve. Ennél azonban, minthogy a szöveg magyar nyelven íródott, azt lételezem fel, hogy a figyelmetlen kőfaragómester, vagy még inkább mesterlegény, egyáltalában még olvasni sem tudott, különben aligha kerekíthetett volna ki olyan feliratot, mint amelynek elolvasásakor a temetőt látogató meghatott érzésű embernek önkénytelenül is el kell mosolyodnia.

⁷ E szónál: fel kell lételeznünk, hogy egy egészen szabálytalan és szokatlan NI betűösszevonás rejtőzködik benne, — azonban a kőfaragónak ezt a körülményt is érzékeltetni kellett volna az N betű második szórának felső felé való megnyújtásával.

⁸ A kőműves az AI betűk felé nem véste ki a hullámvonalak formájú rövidítési jelet. De ettől eltekintve az NN betűknek ilyen formán való kiugratása, vagy rövidítése egymagában is szabálytalan cselekedete volt a papirosra előírt szöveg megszerkesztőjének.

⁹ Ebben a szóban hasonlóképpen hibás MI betűösszevonás lappanghat.

¹⁰ Ezt a jelet a kőfaragó tévesen római IX számjegynek látta.

¹¹ Helyesebben: felépítette.

letet adott ki; ebben megkívánta az egyes egyházközségek történetének megírását és hozzá való felterjesztését. Ekkor történt, hogy a mákói egyházközségnek az 1872. évi *Névkönyvben* megjelent történetében az itt szolgált papok élére Magyarai Márton neve került, jóllehet Magyarai ezt a tisztséget soha sem is tölthette volna be, minthogy — a helyesen olvasott szöveg tanúsága szerint — ő csak az a becsületes nagyenyedi kőművesmester volt, aki a Martonosi Mihály lelkipásztor által előírt szöveget hibásan olvasva, a betűösszevonásokat és a rövidítéseket ki-felejtette.

Martonosi Mihályról, a lelkes, buzgó, egyházát építő lelkipásztorról azonban teljesen megfeledkezünk. Igaz ugyan, hogy nevét az adatok elégtelensége is segítette homályba takarni. Így azután még az sem sejthető, hogy az akkori papmarasztás következtében miennyi ideig gondolhatta az Úr nyáját a mákói református egyházközségben. Reá vonatkozólag mindössze csak nagyon keveset sikerült felkutatnom. Annyi bizonyos, hogy a diák Martonosi Mihály a kolozsvári református kollégiumban tanult.¹² Itt 1697. nyarán írta alá az iskola törvényeit, vagyis ezzel egyidejűleg öltötte magára a tógát és lépett a felsőbb osztályba. Ezt annak a körülménynek alapján állíthatom, hogy a tanulók névsorában közvetlenül utána következő Bacsoni Incze Máté nevű diák-társa, a székelyudvarhelyi iskolából átjőve, 1697. augusztus 13-án subscribált a kolozsvári kollégiumban.¹³ Ebből az adathól és Bacsoni életkorából következtetve, feltételezem, hogy a netalán sepsi-martonosi származású Martonosi Mihály az 1680. körüli időben született. Kollégiumi életéből csupán csak arra van adatunk, hogy itt mint alumnus tanult s mint ilyen az 1702. évben az etymologica osztály köztanfőlségével is megbízott. Ezen kívül 1702. április 21-én eltemetett Tótfalusi Kis Miklós kiváló nyomdászunk emlékére készített kártára Martonosi nyolc soros latin nyelvű distichonja is kinyomatott.¹⁴ Azonban a következő év folyamán valószínűleg már kikerült a kollégiumból, miként osztálytársa, Bacsoni I. Máté is, aki 1703. március 20-én foglalta el a zilahi iskola igazgatói tisztségét. Különben e mellett tanúskodik az a körülmény is, hogy az 1704. április 13-án elhunyt Csepregi Turkovics Mihály kolozsvári lelkipásztor emlékére nyomtatott kártára¹⁵ Martonosi már nem szerzett verset.

A kollégiumból kikerült Martonosi a bánffyhungyadi iskola igazgatására hivatott meg.¹⁶ Innen pedig, valószínűleg egy-két évi tanítóskodása után, papi tisztségre távozott. Az azonban már bizonytalan,

¹² Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 17. (A koll. lev. tárában.)

¹³ Bacsoni Incze Máté emlékére 1742-ben nyomtatott egyleveles kárta a kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában.

¹⁴ Tótfalusi Kis Miklós emlék-kártája a kolozsvári farkasutcai templom papiszékének hátára felapegeve.

¹⁵ Csepregi T. Mihály kártája ugyanott.

¹⁶ Nomina studiosorum I. h.

hogy Bánffyhunyadról vajjon közvetlenül került-e a mákói egyház-községbe, avagy közben még más gyülekezetet is szolgált.¹⁷

Magyari Mártonról pedig, a derék kőművesről, nem maradt reánk semmiféle adat, jóllehet nem lehetett utolsó mestere mesterségének, ha a mákóiak — a nem messze fekvő Szucsák kőfaragóit, sőt Kolozsvár kiváló iparosait is kikerülve — a távoli Nagyenyed építőmesterével egyeztek meg cinteremkerítésük felépítésére.

Herepei János.

¹⁷ Mártonosinál kb. 10 évvel későbbben egy másik ugyanolyan nevű egyén is került ki a kollégiumból, ezt azonban fiatalabb koránál fogva nem szabad összetévesztenünk a mákói pappal.

A D A T T Á R.

A sárospataki főiskola diákjai. III.

A. 1643.

Thomas Ujvári. *Senior*. Rector Ujhellensis, inde ad Acad. Post reditum Reet. Scholae Patukinæ circa A. 1649.

Michael Tárkányi. 3. Januarii. Rector Redmetziensis.

Michael B. Tállyai. Rector Tokajiensis.

Thomas Pető Borsai. 9. Januarii. *Senior*. A. 1646. 19. Junii. Rector Beregszásziensis A. 1647. 25. Máji.

Martinus Alpári. 9. Januarii. Praebitor. Rector Szerentsiensis.

Georgius K. Vaji. 9. Januarii. Obiit.

Benedictus K. Fantsikal. 18. Januarii. Rector Kőrösiensis.

Stephanus Megyaszai. 26. Januarii. Ductus Szerentsinum.

Petrus S. Szent Péteri. 26. Januarii. Obiit.

Benedictus B. Bari. Obiit Toltsvae.

Paulus B. Baymoci. Lutheranus erat. Valedixit.

Johannes Peretsei. Rector Ungvariensis 4. Oct. 1646.

Andreas Szilvási. Uxorem duxit.

Jacobus Görgei. 13. Aprilis. Pastor Moktaaiensis.

Stephanus Filistuli. 18. Aprilis. Praebitor.

Samuel P. Dobrai. 11. Aprilis.

Stephanus P. Komaromi. 11. Aprilis. Mortuus Gavaini Ao 1649. 10. Nov.

Georgius Györkei. 22. Aprilis. Rector Gávalensis.

Thomas Debretzeni. Rector R. Szombatiensis 1647.

Michael Sarlai. Rector Ujlukiensis A. 1646. 8. Martii.

Matthias Ramerus. Furto sceleratus diaccessit, (*mert enyves kezű volt*).

Michael Balkányi. Obiit in Gáva A. 1644. 13. Septembris.

Basilus Szent Lászlai. Collaborator, Rector Tallyensis.

Paulus P. Óvári. Obiit.

Laurentius G. Várallyai. Promotus ad Acad. a Franc. Ibrányi, postea Pastor celebris.

Martinus N. Gidófalvi. Rector Aszaloviensis 1647. Jul.

Abrahamus Kereki. Obiit A. 1647. 22. Nov.

Lucas T. Miklósfaki. Rector Ketskemetiensis.

Stephanus P. Zolyominus. Valedixit.

Matthias V. Horváti. 25. Julii. Obiit.

Andreas Pelsótzl. 1. Augusti. Rector Szeregyeiensis.

Michael Hétzei. 14. Septembris. Factus Cantor Cassoviensis.

Andreas Nógrádi. 18. Novembris. Rector Tarzaliensis, inde ad Acad. A. 1648.

Martinus Damasdi. Traiectus gloho a Germanis obiit.

Johannes Jenei. Obiit in peste.

Stephanus Szatlmári. 10. Decembris. Rector Kereszturiensis.

Johannes Helymetzl. 1. Decembris. Rector Aszaloviensis.

Michael Mediomontanus. 31. Decembris.

Gregorius P. Szent Péteri. 31. Decembris. Rector Szepsiensis.

A. 1644.

Stephanus S. Kaposi. 24. Januarii. Rector Ujheliensis, postea Pastor ibidem.

Johannes Gálfalvi. 18. Augusti. Rector Benyeiensis 29. Januarii 1649.

Thomas Göntzi. 14. Januarii. Factus Pastor Berzételensis.

Franciscus Naszvadi. 14. Januarii. Factus Pastor Szent Martoniensis.

Gabriel Markusfalvi. 19. Januarii. Rector Zomboriensis.

Georgius Györkei. 1. Aprilis. Rector Bariensis.

Johannes Bihari. 15. Julii. Paedagogus Varadini postea Rector Szantoviensis.

Johannes Zemplényi. 12. Maji. Rector Kaposiensis.

Martinus Egresi. 8. Augusti. Obiit.

Michael Mikóházi. 15. Decembris. Obiit in urbe Theate vocata.

Johannes Lovai. Praebitor constitutus A. 1647. 2. Febr.

Martinus Füzéri. *Senior*. 28. Maji. Rector Madiensis A. 1648. 7. Febr.

Petrus Levai. Rector Sz. Péteriensis 1647. 12. Maji.

Caspar Detsi. *Senior*. Rector Szatlmáriensis.

Michael Madotsai. Mortuus A. 1645. 10. Nov.

Johannes Pomolyai. Collaborator fuit.

Paulus P. Szantai. Rector Toltsvensis A. 1649. 27. Jan., inde ad Acad. Post reditum Recl. Sch. Patakinæ circa 1654. Pastor etiam Toltsvensis et Patakiensis.

A. 1645.

Andreas Vilmányi. 28. Januarii. *Senior*, tandem Rector Beregszásziensis.

Michael H. Szantai. *Senior*. Rector Turtzallensis.

Andreas Szalmi. Rector Varannoviensis.
 Jacobus G. Coronensis. Emissus.
 Gregorius D. Halaszinus. Rector Miskoltziensis A. 1648.
 Stephanus P. Ujhelyi. Rector Helymetziensis.

A. 1646.

Michael S. Nemeti. 29. Januarii. Rector Sz. Peteriensis A. 1648.
 Andreas Ujlaki. Rector Szeregyeensis A. 1648.
 Johannes D. Adonyi. Rector Liscensis 1648., ubi obiit.
 Michael Valzi. Defunctus Patakini A. 1648. 14. Junii.
 Samuel Szent Miklósi. Rector Szeregyensis A. 1647.
 Johannes K. Szilvási. Rector Liscensis A. 1649. 8. Jan.
 Michael Szalóczy. Pastor factus. Ex Ecclesia Zubogiensi citatus
 Pasonum a Clero Hung. Pontif. A. 1674. Damnatus ad Tirimenes
 Neapolit. A. 1675.
 Michael J. Tetsi. Rector Zemleniensis A. 1648.
 Franciscus Borsai Debretzinus. Promotus ex Colleg. 1648. Majo,
 redux fit Pastor Zilahiensis 1680. et Bontzidaiensis, ubi moritur.
 Benedictus R. Szombati. Factus Pastor Megyaszaiensis.
 Andreas Balogi. Praebitor creatus 13. Jan. 1648.
 Stephanus Vagási. Rector Ujlakiensis.
 Andreas Bódvai. Rector Szepsiensis. 1648. April.
 Georgius Nagyidai.¹
 Johannes Beregi. Rector Etsediensis A. 1648. April.
 Alexander Vetesi. Rector Göntziensis. A. 1647. pecunia propria
 promovit se postea ad Acad.
 Georgius C. Zabokai. Discessit infamis.
 Stephanus Huszti. Rector Fülekiensis. Post tristem in schola
 tumultum non rediit, sed ductus Fülekinum.
 Johannes Vari. Rector Etsediensis.
 Andreas Tiszabetsi. Rector Kaszoniensis A. 1648.
 Stephanus Szabadszállási.
 Samuel P. Barsi. Factus Pastor Naményiensis.
 Josephus P. Taitserinus. Ductus Sz. Jobinum ad Praeceptoratum
 1647., tandem rediit, Rector Székelyhidiensis 9. Febr. 1649.
 Stephanus G. Tsuzinus. Discessit cum venia Samaritaniam, in oppi-
 dum nobile 1647.
 Stephanus Szilágyi. Rector Tyrnaviensis A. 1649. 9. Febr., ubi
 obiit in pastoratu.
 Thomas D. Jolkainus. Discessit in patriam et ex ea Szentinum ad
 rectoratum.
 Georgius Tsipkes Komáromi. Rector Cassoviensis Ao 1649. unde
 ad Acad., ubi creatur SS. Th. D., redux fit Professor, postea ad mor-
 tem Pastor celebris Debrecini.

¹ Itt s az előzőnél a keresztnév felett „2“, „1“ jelzés van. Lehet, hogy
 még kell cserélni őket.

Paulus Garanyi. Rector Szerentsiensis, postea Pastor Cassoviensis.
 Stephanus P. Dobrai. Discessit.
 Johannes Madotsai. Rector Gyöngyösiensis, unde eiectus.
 Stephanus Tzegledi. Pontificius factus.
 Andreas S. Szattmári. Abiit infamis.
 Andreas Kállai. Rector Ungvariensis. A. 1648.
 Michael S. Tseli. Rector Kaposiensis.
 Jacobus S. Körtvélyesi. Discessit tempore tumultus.
 Michael G. Borberekí Rector Zomboriensis.
 Stephanus M. Ujvári. Rector Helymetziensis A. 1649. 5. Febr.
 Stephanus P. Viski. *Senior*. Rector Göntziensis.
 Stephanus Telki Bányai.
 Johannes Nádudvari. Rector Gyöngyösiensis 1649. Ibidem uxorem
 duxit et mercaturam exercet.
 Johannes Seb. Göntzi. Rector Kereszturiensis.

A. 1647.

Stephanus K. Göntzi. 7. Januarii.
 Stephanus R. Szombati. Rector Mandokiensis.
 Michael S. Szeregyei. 24. Martii. Obiit A. 1648. Sárospatakin.
 Petrus Toltsvai. Rector Ungvariensis. A. 1649.
 Johannes P. Somosi. Rector Szikszoviensis.
 Stephanus Kisfalvi. Rector Szikszoviensis, ubi obiit A. 1652.
 Martinus P. Göntzi. Rector Ujlakiensis.
 Michael R. Szomhathi. Obiit A. 1648. Ujhelini Februario mense.
 Stephanus P. Szokoljai. Rector Szeregyeiensis.
 Stephanus F. Samareus. 13. Maji. Rector Komaromiensis A. 1647.
 Martinus M. Sárközi. Rector Pápensis A. 1647.
 Matthias Hollósi. Rector, postea Notarius Komaromiensis.
 Stephanus Bagameri. Rector Rátzkeviensis A. 1649. mense April.
 Andreas Koroltz Szepsi. *Senior*. Rector Szattmariensis A. 1650.

1. Aug.
 Andreas Heltzel. Rector Szepsiensis.
 Stephanus Vilyi. Rector Redmetziensis A. 1648.
 Johannes L. Rakitsani. 26. Junii. Rector Ungvariensis.
 Matthias Szikszai. Exmissus.
 Nicolaus Nyiregyházi. 20. Julii. Factus Notarius Szatt. Nemetini.
 Johannes Kis Tállyai. 21. Jul. Valedixit Scholae.
 Jacobus Farkas Alistali. Rector Tokajiensis 1649. 2. Junii, inde
 ad Acad. Vir praeclarus.
 Stephanus L. Váti. 3. Julii. *Senior* A. 1649. Rector Tokajiensis.
 Andreas K. Makrantzi. Rector Sz. Péteriensis.
 Georgius P. Rádóti. Rector Gyöngyösiensis.
 Stephanus T. Komáromi. Rector Körösiensis, tandem Pastor
 factus.
 Johannea Tetsi. Rector Beretzkiensis.

Michael P. Nemeti. Rector Fülekiensis.

Stephanus D. Füzesgyarmati. 27. Novemb. Rector Munkatsiensis
in Arce.

Andreas M. Tzeglédi. Clam diacesit.

Johannes B. Jenci. 29. Novembris.

Johannes P. Belmegyeri. In Transylvaniam se contulit.

Michael Göntzi. 30. Decembr. Praebitor fil. Rector Toltswensis,
tandem homo secularis.

Matthias Szantai. Senior. Rector Tallyensis, inde ad Acad., redux
Pastor Gyöngyösiensis, ab A. 1658. Pastorem agit.

Stephanus Szattmar Nemeti. Collaborator fil. mox primarius.
Rector Ujhelyiensis.

Michael Miskoltzi. Senior. Rector Lásceensis A. 1650. 10. Aug.
Redux ex Acad. Pastor Fülekiensis. Damnatus ad Tirennes obiit in
carcere in Italia, laceratis ferro pedibus A. 1675.

Stephanus Murtzinfalusi. Rector Zempleniensis.

Johannes P. Göntzi. Oblit.

Matthias Patuji. Tempore tumultus exivit, sed rediit post annum.

A. 1648.

Martinius Nagy Almási. 2. Januarii. Concionator nostra setate
fere extraordinarius. Pastor Gyöngyösini famosissimus.

Johannes F. Mádi. 4. Januarii.

Johannes P. Szétsi. 15. Januarii. Rector Madiensis.

Samuel P. Vatai. 19. Januarii.

Johannes N. Szilvási. 26. Januarii. Rector Bényensis.

Nicolaus Nagylaki. 3. Februarii. Rector Szerentsiensis.

Michael Kaposi. 13. Februarii.

Stephanus L. Mádi. 26. Februarii.

Stephanus P. Terebesi. 3. Martii.

Stephanus Göntzi. 10. Martii.

Andreas Redmetzi. 10. Martii. Rector Gyöngyösiensis.

Andreas Demeteri. 15. Martii. Rector Munkatsiensis in Arce, postea
Kereszturiensis.

Michael P. Szepsi. Salutavit Acad.

Georgius Buzinkai. Praebitor. Rector Hétzeiensis.

Stephanus Szaniszlai. 22. Martii.

Gaspár Matótsi 24. Martii. Pastor Bártzeiensis factus.

Paulus Fonyi. Tempore tumultus, cum exiit coetus Patak. Schola.
et hic exiit, et non rediit. Pastor postea factus Vágási et aliis locis.

Andreas P. Szelmentzi. 22. Aprilis.

Paulus Belyi. 22. Aprilis.

Georgius Szelei. 29. Aprilis.

Ambrosius Debretzeni. 29. Aprilis.

Stephanus F. Fogarasi. 3. Maji. Hic quoque occasione tumultus
magni Collegii cum aliis aliquot foris mansit.

- Petrus Szalatsi. 22. Julii. Rector Kereszturienſis.
 Stephanus P. Budaeus. 3. Julii. Rector Liſceniſis. inde ad Acad.
 ubi creatus L. A. M., redux Paſtor Tullyeniſis, tandem Rector Sch.
 Debreceniſis, poſt paſtor.
 Paulus Suri. 28. Julii. Obiit aquae immerſus.
 Gregorius F. Berényi. 28. Julii. Rector Tyrnaviſis.
 Stephanus Göntzi. 2. Septembris. Rector Rátzkeviſis, ſecundo
 ingr. tandem Sz. Peterienſis.
 Andreas P. Paari. 7. Septembris. Rector Zemlénienſis, poſtea
 Paſtor Ivaniſis.
 Paulus Tallyai. 11. Novembris. Obiit A. 1650. 16. Maj.
 Michael Buzinkai. 24. Decembris. Promot. ex Coll. a Joh. Madarasi
 Paſtore et factus Prof. Palakiſis A. 1657. celebris per annos 26.
 Obiit Albae Jullae A. 1683. 23. Nov. poſt exil. 12. Ann.
 Stephanus Kereſém. 24. Decembris. Rector Kupoſienſis.

A. 1649.

- Stephanus S. Göntzi. 28. Januarii. Obiit.
 Michael K. Szikszai. 27. Februarii. Rector Madieniſis, poſtea
 civis Tołtſvenſis.
 Stephanus Szilágyi Göntzi. 5. Martii. Factus Paſtor Palágyienſis.
 Johannes Parkus Loſontzi. 10. Martii. Collab. Factus Paſtor Tyr-
 navienſis, poſtea Veſzpremiſis. Episcopus Trans Danubianus. Vir
 praestantiſſimus.
 Emericus P. Tartzali. 10. Martii. Rector Helymetziſis.
 Georgius B. Tállyai. 10. Martii. Rector Szantoviſis.
 Andreas Szilasi. 12. Junii. Rector Szeregnyeiſis.
 Franciſcus Hetzei. 30. Junii. Rector Benyenſis. Prom. ad Acad.
 beneficio Pauli Tartzali. Paſt. et Prof.
 Gregorius Győri. 16. Julii.
 Johannes B. Szomodi. 4. Auguſti.
 Stephanus P. Pathonyi. 19. Auguſti. Senior. Rector Szikszoviſis.
 Stephanus P. Gelei. 19. Auguſti.
 Stephanus S. Szent-Péteri. 20. Octobris.
 Georgius P. Rátkai. 1. Novembris.
 Stephanus Gyöngyöſi. 16. Novembris. Rector Göntziſis.
 Thomas Szent Györgyi. 28. Decembris. Rector Kalloviſis, inde
 ad Acad.
 Paulus Kupoſinus. 28. Decembris. Senior A. 1652. Rector Szatt-
 mariſis.
 Stephanus P. Viſolyi. 13. Decembris. Praebitor. Rector Monkut
 ſienſis.
 Stephanus S. Göntzi. 31. Decembris. Rector Tokajiſis.
 Thomas Nagyodi. 31. Decembris. Rector Redmetziſis.

Közli: Gulyás József.

Mit kapott Fekete István dunántúli evangélikus püspök és Otrókcsi Foris Ferenc áttéréséért?

A Szelepcsényi—Kollonics-féle ellenreformáció két legkimagaslóbb áldozata egész különleges jutulomban részesült. A pozsonyi per folyamán áttérésre kényszerített lelkészek és más egyházi férfiak ugyanis húsz-huazonöt, legfeljebb ötven forintnyi segítséget kaptak áttérésük alkalmával és igen kevés az adat arra, hogy ezt a segítséget megismételték volna. Ez a kellő azonban telmes évi járadékkal biztosított.

Fekete István részére az uralkodó 1681. július 18-án évi százötven forintnyi járadékot rendelt:

Leopoldus etc.

Reverende etc.

Henique resolvimus ad demissam Stephani Fekete superintendentis antehac Lutherani, non ita pridem ad orthodoxam fidem conversi, pro mediis honestae suae sustentationis humillime supplicantis instantiam, vestramque desuper opinionem aulicae camerae nostrae die 14. Junii proxime praeteriti suppeditatam, praefato Stephano Fekete centum et quinquaginta florenos annuatim et donec occasio quaedam eundem aut in servitio nostro, vel alibi accommodandi obvenerit, ex congruis istius Hungaricae camerae nostrae proventibus in singulos annos exolveri debere.

Clementer vobis harum tenore desuper praecipientes, ut juxta benignissimam hanc resolutionem nostram ad annuos hos centum et quinquaginta florenos praereposito Stephano rite pendendos ulteriozem quamprimum loco debito facere velitis et debeatis ordinationem. Benignam eo mentem nostram et voluntatem executuri.

Coeterum gratia nostra caesarea et regia etc.

Dabantur in civitate nostra Neostadiensis die 18. mensis Julii 1681. regnorum etc.

Leopoldus m. p.

Abel: liber huro m. p.

Ad mandatum electi domini imperatorum proprium:

Sigefridus Christophorus comes Breiner m. p.

Jac. Theob. Mayer(en) m. p.*

* Magyar Országos Levéltár. Kam. Liber resolutionum, 17. 291. 1.

Otrokocsi Foris Ferenc évjáradékát 1694. szeptember 30-án száz tallérban határozza meg az uralkodó; egyszersmind háromszáz forint rendkívüli segélyben részesíti:

Leopoldus etc.

Spectabiles etc.

Clementissime resolvimus, intuitu conversionis Francisci Foriss Otrokozcy, antehac praedicantis Cassoviensis, ex aecia Calviniana, catholicam fidem amplexi, tantisperque Tyrnaviae se continentis, praescitum annuale centum tallerorum deputatum Stephano quondam Fekete similiter, ex praedicante Lutherano, converso, pendi solitum, praefato Francisco Foriss pro sustentatione ejusdem annuatim et pro nunc semel pro semper, pro instituenda et comparanda sibi aliqua oeconomia, florenos trecentos ex istius Hungaricae camerae nostrae perceptoratu solvendos esse.

Quocirca fidelitatibus vestris per praesentes benigne committimus et demandamus, ut benignam hanc resolutionem nostram effectui suo debito manducandum ulterius ordinare velint: quibus in reliquo gratia nostra caesareo-regia clementer propensi manemus. Dabantur in civitate nostra Vienna, die 30. mensis Septembris anno 1694. regnorum nostrorum Romani trigesimo septimo, Hungarici quadragesimo, Bohemici vero trigesimo nono.

Leopoldus m. p.

Ad mandatum electi domini imperatoris
proprium:

Sigefridus Christophorus Breiner m. p.

Jacobus Andreas comes de Brandeis m. p.

Jac. Theob. de Mayeren m. p.^o

Szimonides: Lajos.

^o Magyar Országos Levéltár. Kam. Ben. res. 1694. szeptember 30. Eredeti.

EGYHÁZI LEVÉLTÁRAK.

A GYÖNGYÖSI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG LEVÉLTÁRA.

A gyöngyösi református egyházközség levéltára mind anyagának terjedelme, mind pedig becsé folytán az ország egyik leg-gazdagabb egyházközségi levéltára.¹ Bár a tudományos irodalom nem egy ízben használta már forrásul, egészében mindmáig ismeretlen, róla áttekinthető képet nem adott senki, hiszen a legutóbbi időkhöz teljesen rendezetlen állapotban volt.

Gyöngyösi „református levéltárról,” mint történeti mulattal bíró képződményről csak bizonyos eufemizmussal lehet beszélni, minthogy az egyházközség négyszázados viharos multja alatt az okmányoknak levéltárszerű kezeléséről, rendszeres és folyamatos ügyvitelről alig lehet szó. A gyöngyösi reformátusok számára a levéltár minden időben fegyvert jelentett, jogaik védelmére szolgáló írásos bizonyítékok gyűjteményét.² Ezt a fegyvert pedig sűrűn kellett elővenniük, minthogy az egyházi élet csaknem év-

¹ V. ö. Miklós Ödön és Szabó István, A református egyház levéltárai: „az egyházközségek között csupán néhány olyan található, melynek már a XVII. századból is maradtak reánk írott emlékei” (Lev. Közl. XV. évf., 1937. 181.) — A szerzők alább így említik a gyöngyösi levéltárat: „Jászberény, Mezőtúr, Kecskemét, Gyöngyös, Pápa, Dévaványa, Szentgyörgyvölgye református egyháza például már a XVII—XVIII századból is őriz egyes iratokat” (u. ott 183.) — Amint az érdeklődő olvasó alább látni fogja, a gyöngyösi református levéltár nem „egyes iratokat” őriz, hanem szinte összefüggő iratanyag van a XVI. század derekától fogva. A gyöngyösi református levéltár különleges értéke éppen abban áll, hogy ez az összefüggő iratanyag lehetővé teszi egy változatos sűrű egyházközség történelmének áttekintését, különösen, ha Gyöngyös város igen gazdag levéltárát (református anyagot kiadva a Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XIII. kötetében) s az Országos Levéltár gyöngyösi anyagát (Acta Jesuitica!) állandóan szem előtt tartjuk.

² L. például a reformátusok 1705-ös, a Rákóczi bizottság előtt támasztott követeléseinek 10. pontját: „Pater Jesu! Na urainék az mely leveleket Öttvő István uramtul vagy mástul ell vették.” (Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XIII. 194). Ez a gyöngyösi református „levéltár” első történeti említése.

tizedenkint ment át szinte létét fenyegető súlyos megrázkódtatásokon. E megrázkódtatások azután támadó és védekező fél részéről egyként fokozott irattermelésre vezettek, az iratanyag pedig — minden felismerhető rendszer nélkül ugyan, de a Gondviselés különös kegyelme folytán csaknem teljes épségben — reánk maradt.

A levéltári kezelés kezdetleges előzményének lehet tekinteni azt a két XVIII. századi jegyzéket, amely a gyöngyösieknek felsőbb helyre bemutatott iratanyagát tartalmazza. Mindkettő dátum nélküli ugyan, de időbeli elhelyezésük — az egyház történetének ismeretében — nem ütközik különösebb nehézségbe. Az első primitív kéz írása, hibás és érzésünk szerint hiányos. A jegyzék: „Gyöngyösi reformata sz. ekklesiát illető leveleknek elenchussa”, illetőleg a hátlapon: „Az oda lévő leveleknek spetzifical ziója” címmel. (Boeszkai Istvánt Báthory Istvánnal téveszti össze, Lorántffy Zsuzsannát Rorantfinak írja!). 34 pontban ugyanannyi XVI—XVII. századi és Rákóczi-kori okmányt sorol fel, a 35. pontban ezt jegyzi meg: „török levél pedig vagyon numero 26.” A Ráday-levéltár viszont *Ráday Pálnak* egy 1721. május 11-én kelt és saját kézírásában fennmaradt nyugtáját őrzi, amelyben a gyöngyösi református egyház 45 darab okmányának átvételét ismeri el. Bár a két jegyzék nem teljesen azonos, mindamellett a gyöngyösit a *Ráday Pálnak* beküldött iratjegyzék hiányos házi példányának lehet tekintenünk. Nyilvánvaló, hogy az egyház a pesti commissio előtt akarta bizonyítani XVII. századi vallásgyakorlatát.

A másik jegyzék „Elenchus literarum ecclesiae Helveticae confessionis addictorum in oppido Gyöngyös concernentium” címet visel, s 51 pontban (A, B, C stb., majd AA, BB, CC stb., AAA, BBB jelzetekkel) ugyanannyi okmányt sorol fel. A jelzetek és a II. Józsefhez benyújtott eredeti kérvényfoglalmazvány segítségével könnyen megállapítható, hogy a jegyzék 1782 őszén keletkezett, amikor a gyöngyösi reformátusok hozzáfogtak a Tűrelmi Rendeletben biztosított vallásgyakorlat elnyerésének körvonalozásához. A munkálatok egy részét *Lisznyi Damó Boldizsár* ügyvéd, az egyház későbbi főkurátora végezte, s a levéltárban fennmaradt egyéb irataival összevetve, ez az elenchus is neki tulajdonítható. Szabatos, pontos, évek sorrendjében (1553—1721) összeállított munka (látszik rajta a szakértő jogász keze), különleges értéke az is, hogy jelzi, vajjon az okmány *originalis*, avagy *par-*-é. A Boeszkai-kori oklevelek és a török okmányok ebből a jegyzékből hiányoznak. Egyéb levéltári jegyzék sem előbből, sem későbből nem maradt reánk, nem kísérelte meg ilyennek készítését az egyház történetírója, *Klimó Pál* lelkész sem.¹ Meg

¹ Klimó: A gyöngyösi evangelicus református... egyház történetének vázrajza, 1901.

kell azonban említenünk, hogy 1863-ban a régi anyag összeszedését és csomókba kötését *Kiss Pál* lelkész megkísérelte. Néhány, az ő kezeirésében fennmaradt borítólap (rendesen régi, használt iratok) ma is megvan.

Írásos dokumentumok hiányában a gyöngyösi református iratanyag sorsát az egyház történetének főbb mozzanataiban kell szemügyre vennünk, kijelölve azokat a lényeges eseményeket, amelyek jelentősebb okmányanyag termelésére adtak alkalmat.

Gyöngyösön a reformáció nyomai már 1538-ban mutatkoznak,⁴ de a megújított egyház komoly szervezkedése csak 1553. tájára tehető, amikor a protestánsoknak az első templom kiharcolása sikerül. Az egyházi levéltár legrégebbi okmánya 1553. január 26-i dátumot visel, s tárgya a katolikusokkal való villongás; török hatóság tollából származik, s mint ilyen típusa lesz a gyöngyösi felekezeti párharc írásos termékeinek: okleveleink jelentős részét ugyanis a hatvani, egri, budai török hatóságok állították ki. Az első felekezeti villongás 1566-ban jut nyugvópontra, amikor a két fél Arszlán budai bejlerbej előtt megegyezést köt Gyöngyös templomainak megosztására vonatkozólag. A XVI. század második fele a gyöngyösi protestáns, majd az 1580-as évektől határozottan református egyház számára a megerősödés korszaka: egymás után kapja a jelentős adományokat az *Ecsedi Báthory*, *Ghimesi Forgács*, *Homonnai Drugeth*, *Enyingi Török*, *Bedeghi Nyáry* családoktól. 1605-ben azután elég erősnek érzi magát, hogy követelést támasszon a Szent Bertalan-főtemplomra, s a nagy erejű gyöngyösi megmozdulás Boeckaitól a szultánig, Kassától Konstantinápolyig veri hullámain; néhány egykorú emléke ma is megtalálható az egyházi levéltárban. A reformátusok törekvése eredménytelen marad, s utána I. Rákóczi György koráig nincs is jelentősebb iratanyag. A fejszelem Gyöngyöst — itt birtokos is! — erős pártfogásába veszi, számára harangot öntet, Graduált ajándékoz, felesége döntőbíróként szerepel a református mészárosok érdekében, az ispotálynak pedig a *Fajzat-puszta* adományozásával juttat támogatást. A Rákóczi-ház pártfogásának 1640—1660. között szép írásos emlékei vannak, bár sajnos nem egykoriak, hanem csupán az 1720-as évek tájáról való másolatok. Nyilván e pártfogásban hívva vállalkozik rá az egyház, hogy 1653-ban teljesen átépíteti az 1566. óta bírt *Szent Orbán-templomot*: ez akció néhány irata is becses darabja a levéltárnak. 1664—1668. között a gyöngyösi református egyház tizedpert folytat Pálffy Tamás egri püspök ellen, 1667-ben pedig a református ispotálynak katolikus részéről történt elpusztítása izgatja a kedélyeket és indítja meg az író tollakat. 1681-ben nemes Heder Borbély Mihály, majd néhány év múlva felesége,

⁴ L. Egyháztörténeli emlékek, 1906. III. köt., 308—311.

Kecskeméthy Borbély Kata hagynak az egyházra jelentős vagyont, végrendeletük többirányú jogi eljárásnak lesz kiindulópontja.

1688 februárjában Széchenyi György prímás erőszakos kezdeményezése folytán megindul az ellenreformáció Gyöngyösön, ennek eredményeképpen 1688. május 25-én a reformátusok elvesztik a 122 év óta birtokolt Orbán-templomot, szabad vallásgyakorlatukat és minden vagyonukat. A harcot azonban nem adják fel, szívósan védekeznek, megjárva a legmagasabb fórumokat is, egészen a trónig. Éber érdeklődésüknek szép bizonyítéka, hogy ma is megvannak a levéltárban nem csupán a sajátos gyöngyösi iratok, hanem a protestáns egyház egyetemét érintő királyi rendeleteknek és az interveniáló külföldi protestáns követek előterjesztéseinek egykorú másolatai is.

A gyöngyösi reformátusok kitartó küzdelmének csak a *szécsényi országgyűlés* határozatai hoztak eredményt. A gyöngyösi református egyház Rákóczi-kori anyaga nem nagy terjedelmű, de igen becses, mert a szécsényi gyűlés határozata alapján a helyben működő bizottság eljárásáról tiszta képet lehet nyerni belőlük. A felkelés bukása ismét az ellenreformációs erőket juttatja túlsúlyra, a gyöngyösi reformátusok másodszor és immár végleg elvesztik minden vagyonukat, vallásgyakorlatukat pedig a legszűkebb magángyakorlat korlátai közé szorítják. Pedig mindent elkövetnek, hogy igazságukhoz hozzájussanak, kérvényeznek Pálffy Jánosnál (1710), Heves vármegyéjénél, izgatott érdeklődéssel figyelik az 1714—1715-ös országgyűlés tárgyalásait, jogi megbízottal tartanak Pozsonyban Galli Pál evangélikus ügyvéd személyében, más jeles jogtudósoktól is tanácsot kérnek, persze sikertelenül, de a fennmaradt tekintélyes iratanyag szemléltető képet nyújt egy hajdan módos, üldözatkész és szívós református gyülekezet küzdelmeiről. 1721-ben végre megtörténik a már egy évtizede sürgetett és előkészített nyomozás a gyöngyösi vallásgyakorlat ügyében, persze nem a gyöngyösi kezdeményezés folyományaként, hanem a pesti commissio tárgyalásainak alapján, az ország-szerle folyó vizsgálatokhoz hasonló módon. Az eredmény: semmi.⁵

A XVIII. század 30-as és 40-es éveivel viszonylagos csendben telnek el, 1752-ben azonban példátlan heveségű botrány tör ki a reformátusokat gúnyoló egyik plébános durvaságai következtében. Az ügy érdemi részét illetőleg az érdeklődőket Földváry László Adalékaihoz⁶ utasítjuk, bár ő csak a dunamelléki egyház-

⁵ E korból származnak a gyöngyösi református levéltár hitelesített másolatai. A hitelesítést Baicsy Sámuel és Darvas János Heves vármegye táblabírái végezték. Mindkettő tekintélyes református nemes (v. ö. Orosz: Heves és Külső-Szolnok vármegyék nemes családjai, 1906. 11. és 62.), bizonyára részük van a gyöngyösi iratanyag felemlítésében és gondozásában is.

⁶ I. köt., 242—43.

kerület levéltárának másolatait, jegyzőkönyveit ismeri, s az ügy részleteivel nem foglalkozik. A gyöngyösi reformátusok keményen a sarkukra állanak, s Prónay Gábor, Ráday Gedeon támogatásával, Kisdobronyi Isaák István s Baicsy Mihály vezetésével pompásan védekeznek, a királynőhöz folyamodnak, s a plébánosnak végül is mennie kell Gyöngyösről. E gúny-per iratanyaga az egyházi levéltár egyik érdekessége. 1782-ben azután teljes erejével megmozdul az „árva eklézsia,” s 1785-re megvan a *privatum exercitium*, 1793-ban épül a templom, 1792-ben megszabadul az egyház a plébánosi angáriától is. Mindez a legaprólékosabb részleteiben is követhető a fennmaradt nagyszámú iratban.

A XIX. század folyamán az élet útjeme feltűnő módon meglassódik a gyöngyösi református egyházban. Érdekes, hogy az addig szinte országos jelentőségű gyöngyösi iratanyag provinciális színvonalra süllyed, s terjedelmében is (1873-ig!) a XVI—XVII. századi anyag egy tizedét alig éri el. Mindössze az egyházi épületek emelése és javítása, a templom 1844-ben történt renoválása, tornyának felépítése jelentenek fontosabb mozzanatot.

1873 azért határkö az egyház életsorsában, mert ekkor lép hivatalba Klímó Pál lelkész, az egyházközségnek hosszasan húzódó nehézségek után átszervezője, s az ő hivataloskodásával esik egybe a modern ügykezelés kialakulása is.

II.

A levéltár — amint már említettük — egészében véve rendezetlen állapotban maradt ránk, s két, egymástól élesen elkülönülő részre oszlik: az 1873 előtti és utáni anyagra. Az előbbi részhez a jelzett két elenchuson kívül semminő jegyzék sem található, a modern anyaghoz az 1885. évtől megvannak a lelkészi hivatal iktatókönyvei, bár ezek is hiányosak, bejegyzéseik pedig elég szeszélyesek: lényegesen több irat található, mint amennyit iktatnak. A levéltár konzerválásának munkáját tehát alapos rendezéssel kellett kezdeni. E munkát a jelen sorok írója Esze Tamás lekipásztorral együtt kezdte meg, s az ő Budapestre távozása után egyedül folytatta. Az anyag természete azt kívánta, hogy 1873-tól meghagyjuk a Klímó Pál által kialakított rendet, az ő *fasciculusait* tehát nem bolygattuk, legfeljebb néhány apróbb következetlenséget küszöböltünk ki.

A munka jelentős része a régi (1873 előtti) iratanyag rendezése és kis részben karbáhozatala volt, ennek egy hányada ugyanis a nedvességtől rongálódást szenvedett. Az iratanyag nagyobb annál, hogysem a merev kronológiai rend áttekinthetővé tenné: a fentebb előadott történeli vázlatból is kitéjük, hogy az iratanyagban szinte maguktól alakulnak ki bizonyos ügyek és ügyesoportok, ezeknek szétszórása az áttekinthetőség rovására

menne. Ezért, mint a levéltár jelenlegi gondozója a kronológiai rendet bizonyos mesterséges csoportosítással párosítottam, s az alábbi rendet teremtettem meg.

A régi anyag A-főjelzetet kap, az 1873 utáni pedig B-főjelzetet. Az összes levéltári kezelésben lévő kéziratos kötetek (jegyzőkönyvek, rendeletek gyűjteményei, iktatókönyvek, slb.) főjelzete C, míg az 1806—1941. évi számadások D jelzetet viselnek. Az első főcsoporton belül 15 *fasciculusba* osztottuk az anyagot a belső összefüggések szem előtt tartásával, a B csoportban megtartottuk Klímó Pál (és az utána következő lelkészek) csoportját, az egyes csoporton belül az iratok csak dátumjelzést viselnek. Az A-csoport *fasciculusai* a következők:

I. *XVI. századi okmányok*: Ecsedi Báthory István két eredeti *missilis* levele (1585, 1586), amelyekben adományt juttat az egyháznak; Homonnai Drugeth István adománylevelének (1586) XVIII. sz. eleji másolata, Ghimesi Forgács Simon mentesítő levelének (1591) ugyanazon időből származó hitelesített másolata. *Összesen 4 darab.*

II. *XVI—XVII. századi török okmányok*: E csoportban bárom eredeti magyar nyelvű török oklevél (Memhet budai defterdár oklevele 1553-ból); Arszlán budai bejlerbej irata 1566-ból, Sokollu Musztafa budai bejlerbej irata 1577-ből), 29 török nyelvű oklevél (1533 és 1667. között) és 2 XVI. századi magyarnyelvű iratpótló feljegyzés található. *Összesen 34 darab.*

III. *Iratanyag 1605—1686 között*. E fasciculus Boeskai-kori oklevelekkel kezdődik és az ellenreformáció beköszöntéig öleli fel a XVII. század elég terjedelmes iratanyagát. A négy Boeskai-kori okmány közül kettő eredeti kérvény-fogalmazvány, kettő XVIII. századi másolat (közöttük Boeskai pátense a Szent Bertalan-templom ügyében). A Bedeghi Nyáry-család adománya (1621) vonatkozó 3 oklevél közül egy eredeti, kettő XVIII. sz. másolat. Itt található a gyöngyössolymosi bíró 1633-ból származó *testimoniálisa* (eredeti), a gyöngyösi református szabó-céh céhszabályzatát (1637) megerősítő királyi oklevél XVIII. századi másolata, I. Rákóczi György négy oklevelének XVIII. sz. másolata, Eszterházy Pál érsekújvári vicekapitány és jász főispán engedélylevele (1642, eredeti), Gárdi Pál szültejére vonatkozó két okmány (egyik eredeti 1650-ből), az Eszterházy-család 1650-es engedélylevelének XVIII. sz. eleji másolata, Lórántffy Zsuzsanna két oklevelének ugyanazon időből származó másolata, Pecz János kert-ügyének eredeti okmánya (1652), az Orbán-templom 1653-as átépítésére vonatkozó két eredeti okmány, a gyöngyöspüspöki bíró igazoló irata 1656-ból (eredeti), Gotthár Benedek, Sötér Ferenc, Kopasz Tamás malom-porcióinak megvásárlására vonatkozó iratok (valamennyi XVIII. századi másolat), az egri püspökkel vívott tizedharc négy eredeti oklevele

(1664—1666), Nádudvari János malomrészére vonatkozó három okmány (1 közülök eredeti 1669-ből), Nemes Mátyás szőlő-örökségének ügye 1671-ből (XVIII. sz., másolat), Gombkötő János árvájának anyagi ügye (1673, eredeti), Kopasz Tamás és felesége *testimonialis*ának káptalani átírása (1676, eredeti), a református egyház könyvtárának két jegyzéke 1675-ből és 1677-ből (mindkettő eredeti), Simonyi István *missilis* levele 1678-ból (eredeti), Gyöngyös város két kötelezvénye 1682, ill. 1685-ből 100 tallér, ill. 891 magyar forint kölcsön felvételéről (mindkettő eredeti), Deli Mihály malomrészének megvásárlása (1682, XVIII. sz. másolat), nemes Joó Mihály kötelezvénye 1683-ból (XVIII. sz., másolat), nemes Heder Borbély Mihály és felesége végrendelete (1681) és ugyanennek megyei átírata (1687) egykorú másolatokban, végül az egyház kúrátorainak egy 1687-ből származó meghatalmazása marhakereskedők részére (XVIII. sz., másolat). *Összesen 48 oklevél.* Meg kell jegyeznünk, hogy másolataink között XVIII. századiaknál fiatalabb nincs, az okmányok legtöbbször nem egy, hanem több másolatban is megtalálható, az eredetiekkel együtt ugyanennek másolatai fekszenek; az ilyen többszörös okmányt mindig egynek számítjuk.

IV. *Iratanyag 1688—1702 között.* Ezt a csoportot az ellenreformációra vonatkozó okmányok jellemzik. Nagyon érdekesek azok az egykorú másolatok, amelyek az országos vallásügyi intézkedésekre vagy eseményekre vonatkoznak: az 1689-es bécsi és pozsonyi bizottságok jelentése I. Lipóthoz (8 lapos *colligatum*), a császár 1691-es és 1701-es vallásügyi *resolutioi* (egykorú nyomtatvány), gravámen-jegyzék 1692-ből (a gyöngyösi templomfoglalás leírásával; egykorú másolat), a gyöngyösi reformátusok felségfolyamodványa vallásgyakorlatuk ügyében 1693-ból (eredeti fogalmazvány), az evangélikus státusnak I. Lipóthoz beadott folyamodványai 1699-ből (egykorú 8 lapos *colligatum*), ill. 1701-ből (ugyanesak 8 lapos), a protestáns hatalmak bécsi követének 1702-ben benyújtott két *intercessioja* (egykorú másolatok), Szigethi B. György tótfalusi prédikátor nyugtája 1701-ből elhalt öccse, volt gyöngyösi lelkipásztor hátrálékos járandóságának felvételéről (eredeti), a református egyház elvesztett szőlőt felsoroló két egykorú jegyzék. (11 szőlő felsorolása!) *Összesen 11 darab.*

V. *Iratanyag 1703—1711 között.* E csoportot a Rákóczi-kor iratait és a Pálffy Jánoshoz benyújtott iratokat foglalja magába: eljárás a református egyház ellen Forgách Simon tábornok nevében az iskolaépület állítólagos jogtalan használata ügyében (1705, eredeti), 2 okmány a szécsényi gyűlés határozatából (Gyöngyösön működő bizottság eljárásáról (1705, egy eredeti, egy XVIII. sz. másolat), a gyöngyösi református egyház meggyezése özv. Almásy Jánosnéval (1705, eredeti), a Fajzat-pusztá vissza-

adása (1705, eredeti), Kántor István vallásügyi biztos előterjesztése a fejedelemhez (1706, egykorú másolat), a gyöngyösi reformátusok folyamodványa Telekesy István egri püspökhöz (egykorú fogalmazvány), megyei bíróság ítélete az egri püspök és a gyöngyösi reformátusok között vitás szőlő ügyében (egykorú másolat), Rákóczi Ferenc által a gyöngyösi reformátusoknak adott két ház hivatalos meglétszámolása (1707, eredeti), I. József vallásügyi diplomája 1710-ből (egykorú másolat), a gyöngyösi reformátusok két folyamodványa Pálffy János tábornagynak (1710, eredeti fogalmazványok), folyamodványuk Heves vármegyéhez (1710, eredeti fogalmazvány). *Összesen 13 okmány.*

VI. *Íratanyag (1698), 1714—1726 között.* Ebbe a *fasciculusba* osztottuk első sorban a gyöngyösi reformátusok két megegyezését Almásy András, illetőleg Árokszállási József plébánossal (1698, ill. 1713—14). A két megegyezés három oklevelén kívül (eredetiek, ill. egykorú másolatok) itt található egy megyei *admonitio* 1713-ból a plébánosi fizetés ügyében, a református egyház válasza és Orczy István alispán levele (1713, eredetiek) ugyanebben az ügyben, Szentimrei Sámuel ügyvéd tanácsadó levele (1713, eredeti *missilis*), III. Károly *mandatuma* a gyöngyösi felségfolyamodványára (egykorú másolat), Keresztély Ágost primás egy rendeletének egykorú másolata (1714), Galli Pál ügyvéd 3 és Radványi Ferenc 1 eredeti *missilis* levele pozsonyi országgyűlési dolgokban (1714), valamint egy 72 lapos *colligatum*, nagyjából Galli Pál írásában, amelyben az 1714—15-ös pozsonyi országgyűlés vallásügyi tárgyalásainak anyaga található. A sort az evangélikus rendek 1715-ös *protestatiojának* egykorú másolata zárja be (külön oklevelben található). Ide soroltuk a *pesti commissio* tárgyalásainak gyöngyösi anyagát (2 nyolc lapos, egykorú másolatban fennmaradt *colligatum*), az 1721-es gyöngyösi vallásügyi vizsgálat jegyzőkönyvét (eredeti), egy Losoneról küldött „*de eo utrum*”-mintát, III. Károly egy 1723-as rendeletének egykorú másolatát, végül az egyházhoz intézett két hivatalos citálást *neoaquistica* ügyben (1726). *Összesen 23 okmány.* Nagy részük több másolatban is megtalálható, az 1714-es megegyezés például az eredetin kívül még öt példányban.

VII. *Vegyes íratanyag 1714—1798 között.* Ez a csomó különböző természetű sérelmi ügyeket, egyházközigazgatási és magánügyeket foglal magában és mintegy az egyház mindennapi életét mutatja a XVIII. században. Itt található a gyöngyösi református szabócéh sérelmeire vonatkozó három okmány (1730), a fentebb említett 1752-es gúny-per igen terjedelmes iratanyaga (21 felterjesztés, folyamodvány, rendelet, nyomozási jegyzőkönyv sth., valamennyi eredeti vagy egykorú másolat), Kecskeméti Pál esperes két meghívója egyházmegyei gyűlésre

(1714- és 1717-ből); érdekes, hogy az „árva ekléziát” is meghívták!). Vitéz Gábor átányi lelkész kéregető levele 1719-ből (rab prédikátorok családja számára gyűjt!), a pápai és sárospataki akadémia, ill. gyülekezet kéregető levelei 1714-ből, 1724-ből, ill. 1780-ból, a veszprémi református egyház előljáróságának levele hagyatéki ügyben (1753), Tsáji Márton tiszáninneni *superintendens* levele (1755), a gyöngyösi református egyház előljáróságának három kéregető levele 1756, ill. 1758-ból (az utóbbi özy. Szemere Györgyné Bossányi Zsuzsánna, noszravji birtokoshoz). Ide soroltuk a különböző anyagi ügyeket is: Vékony János anyagi ügyeinek három okmányát (1730—32—39), az eklézia egy házának eladási *testimonialisát* (1732), Csutna János (1734) és Peez Imre (1766) kötelezvényeit, majd a különböző apróbb személyes ügyeket 1714—1798. között. Ez utóbbiak bizonyosság-levelek, koldulási engedélyek, letelepedéshez szükséges igazoló iratok. A kiállítók a gyöngyösi egyházon kívül Gyöngyös, Szepsi, Miskolc, Losonc, Rimaszombat városok előljárósága. Érdekes Csapó János ügye, aki Miskolc város igazoló iratához (1775) családjára vonatkozó négy okmánymásolatot mellékel, s Gyöngyösön óhajt megtelepedni. E személyi okmányok száma 19, a *fasciculus* okmányainak összes száma 62.

VIII. *Plébánosi nyugták 1698—1791 között.* Ez a csomó teljesen egységes és egyszerű tartalma ellenére is igen érdekes. Nyolc plébános 85 nyugtáját tartalmazza a reformátusoktól felvett „angaria” elismeréseként. Ez a sorozat mutat rá legszebben arra, hogy a gyöngyösi egyház előljáróságában mindig megvolt az érzék az írott anyag megbecsülésére. Ide soroltuk Gyetvay Mihály plébánosnak egy 1722-ben kelt levelét, amelyet Gyöngyös város bírálhoz intézett a jezsuita *superiorral* folytatott vitája ügyében. Hogyan került levéltárunkba, nem tudjuk. *Összesen 86 darab irat.*

IX. *A szabad vallásgyakorlat elnyerésének iratanyaga 1782—1791.* E nagyterjedelmű *fasciculus* kiválóan becses, mert tartalmazza egy egyházközség nehéz munkájának minden frásos dokumentumát, míg a királyi *resolútióban* biztosított szabad vallásgyakorlatot elnyeri. Ez a csomó nedvesség folytán egy kissé megrongálódott, de jóvátehetetlen kár nem esett benne. A rongált okmányok kijavítása megtörtént. A csomó a gyöngyösi reformátusok 1782. november 5-én benyújtott felségfolyamodványának magyar és latin fogalmazványával kezdődik; megtalálható a táblázatos összeírás, a megyei helyszíni vizsgálat valamennyi irata, a gyöngyösiek 1783. november 21-én benyújtott második folyamodványának magyar és latin fogalmazványa, a reformátusok a megyei bizottsághoz beadott követeléseinek jegyzéke (megpróbálják a vagyont is visszakapni!), a helytartótanácsnak a megyéhez intézett rendelete a szabad vallásgyakorlat

ügyében, a reformátusoknak a megyei bizottság elé terjesztett számos beadványa, az egyház harmadik folyamodványa II. Józsefhez (*Heves vármegyének, úgy látszik, nagyon ellenére volt a liberum exercitium!*), Bárczay Ferenc, Plathy András tanácsadó vagy pártfogó levelei, majd a templom helyének kijelölése ügyében írt számos beadvány, kérvény és válasz. Itt találhatók a gyöngyös-környéki földesurak kötelezvényei (20 darab, közöttük Rhédey Ferenc kir. kamarásé 200 körmői aranyról), amelyekben a gyöngyösi református egyházhoz „affiliálják magukat,” s a lelkész tartására évi járandóságot ígérnek. Ide osztottuk be a gyöngyösi egyháznak templomépítése (1793) alkalmából kibocsátott kéregető levelét is. Érdekes az a pár okmány is, amelyben az egyház a plébánosi fizetést felszámolja (1791); végezetül ide soroltuk a talpra álló gyöngyösi református egyház-község első meglévő számadásait (1789—1790. és 1792-ből), meg az egyházi kúrátorok, egyháziak szokott esküformáit. *Összesen 84 okmány.*

X. *A templom, paplak, iskola építésének okmányai.* Ebben a csoportban található a templomépítés (1792—93) iratai: szerződés, bevételek jegyzéke, elszámolások; a paplak építésének (1795) okmányai, közöttük Rabl Károly építőmester eredeti tervrajza, az iskolaépítés (1814) tervei (Staud János) és elszámolásai, majd a toronyépítés (1844) összes elszámolásai és a toronyterv (Császka János építőmester); a sort az iskola asztalosmunkáinak számadása zárja le 1858-ból. Az okmányok egy része itt is rongált; kijavításuk megtörtént. E csoportban *összesen 33 okmány* szerepel.

XI. *Végrendeletek, hagyatéki leltárak, osztályos levelek 1644—1862.* Igen értékes gyűjteménye a gyöngyösi református levéltárnak. Az 1644—1702. közötti időszakból 31, 1703—1711. közötti évekből 10, 1713—1777. közötti évekből 27, a XIX. századból (1862-ig) 10, *összesen 78* végrendelet, osztályos levél és leltár maradt reánk, érdekes fényt vetve e két évszázad gyöngyösi reformátusainak szociális viszonyaira. A végrendeletek közül ki kell emelni Kozári Péter sajátkezü testámentumát 1650-ből (egy gazdag gyöngyösi nemespolgár egész élelsorsa kibontakozik belőle), Szécsi Andrásnak, a pásztói reformátusok utolsó lelkipásztorának végakarátát 1662-ből, végül Veszprémi Pap János testámentumát 1749-ből (egyházi célokra több, mint 600 forintot hagy).

XII. *Régi anyakönyvi iratok 1786—1862.* Az egyházi ügykezelés jellegzetes termékei. 30 keresztlevél, 5 halotti bizonyítvány, 28 házassági irat (megyei *dispensatiók*, möring-levelek) és 8 áttérési bizonyítvány található a régi levéltári anyagban, *összesen 71 irat.* Legnagyobb részük a gyöngyösi egyház nemesföldesúri tagjainak anyakönyvi ügyeire vonatkozik (például

Vachott Imre Mária leányának halotti bizonyítványa 1825-ből, vagy a Plathy, Sipos, Darvas, Fáy, Isaák, Dely, Tokay, Lévay-család tagjainak *dispensatioi*).

XIII. XIX. századi iratok 1801—1873 között. Amint már jeleztük, a gyöngyösi református egyház iratanyaga a XIX. századra feltűnő módon elszíntelenedik, s terjedelmében is erősen megeszappan. A helyreállott nyugalom évei — sajnos — a tespedés időszakát hozzák. Az iratanyag terjedelmének csökkenése pedig nagy részben a jegyzőkönyvi ügyintézés meghonosodásával magyarázható. A jegyzőkönyvek és esperesi rendeletek — mint alább látni fogjuk — hiánytalanul megvannak. Ebbe a *fasciculusba* 47 darabot osztottunk be, némelyikük azonban egész iratesonó. A jelentősebb darabok a következők: Gróf Teleki Józsefné és Darvas Lajos adománylevelei (1802, 1803), kéregető levél harangra (1811; Kazinczy Miklós, pásztoi birtokos, a nagy író öccse 20 forintot adott), a református temető ügye (1822—1824), az egyház tiltakozása a régi temető felforgatása ellen (1837), gyűjtés toronyépfítésre (1844), adózási tervvezet 1847-ből, Gyöngyös város évi 40 ezüst forintos adománya (1848), gyűjtőkönyvecske a „kerületi magasabb tanodák” szükségleteire (1851), Thót István katolizált gyöngyösi református pap szózata volt híveihez 1853-ból, örökváltás-nyugta (1854), Báthori Gábor főesperes hivatalos levele a politikai okból letartóztatott Csúthi Zsigmond gyöngyösi református lelkész ügyében (1854), a megalakulni készülő pásztoi egyesült protestáns egyház iratesonója (1858), gyűjtés iskolára, százaléktartozásra (1858, 1859), Dely Imre örökösének adománya (1860), „Irányadó” a pátens-harc ügyében (1860, febr. 11), Dely Róza 300 forintos alapítványa (1864), Máté József lelkész emlékirata a gyöngyösi református egyház szellemi és anyagi ügyeiről (1870, — igen becses irat!), a református felekezeti iskola átadása a városnak (1870).

XIV. Nem egyházi érdekű maradványok a gyöngyösi református egyház levéltárában 1799—1851. Mint minden egyházi levéltár, úgy a gyöngyösi is, őriz néhány kuriózumot, a nemzeti történelem hullámverésének néhány apró hordalékát. Túlnyomó részük nyomtatvány. Ilyenek például József nádor nemesi fölkelést hirdető parancsa (1809), elbocsátó levél a nemesi fölkelésből (1809), Ferenc József olmtüzi kiáltványa (1849. március 4.). Ide soroltunk néhány iparosvándorkönyvet (*Wanderbuch*), a Napoleon halálára készült versek egykorú másolatát (1821) és Kolmar József 1842-ben összeírt irodalmi „gyűjtömenyét.” Érdekessége ennek a csoportnak Adami Károlynak, a trevisói káptalan dékánjának pergamen-oklevele 1799-ből, amelyben Ghetto Vince udvari klérikus a pátronusok bemutatása alapján lance-nico-i javadalmassá nevezi ki. Semmi nyoma, hogyan került az

olasz pap kinevezési okmánya a gyöngyösi református levéltárba; bizonyára valamelyik Itáliát járt gyöngyösi vitéz hozta magával, nem tudni minő okból. Ebben a csoportban *összesen 10 darab* van.

XV. *Fényképmásolat-gyűjtemény a XVII—XVIII. századból.* Külön említést érdemel ez a *fasciculus*, mert a gyöngyösi református egyház történetének megvilágítására nélkülözhetetlen adalékokat tartalmaz, és a gyöngyösi okmány-anyaggal a legszorosabb összefüggésben van. E fotokópiák összegyűjtése Esze Tamás lelkipásztor munkája volt. Itt találhatóak — többek között — a gyöngyösi *Óreg Gradual* nagyfontosságú bejegyzéseinek fényképei (az eredeti a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában), a XVI—XVII. században Jászberényvel közösen birtokolt Zagyva-malom jászberényi okmányai, a helybeli ferencrendi zárda áttérési anyakönyvének teljes fényképmásolata (1653—1810), a gyöngyösi jezsuiták *Historia Domus*-ának bevezetése (1710), az Országos Levéltár *Acta Jesuiticá*-inak teljes gyöngyösi református anyaga, a magyar kancellária 1784-es, a gyöngyösi szabad vallásgyakorlat ügyében tett felterjesztésének fényképmásolata. Ez a gyűjtemény jelenleg *180 fényképdalból* áll. Bár nem szorosan levéltári anyag, itt őrizzük a gyöngyösi református lelkipásztorokra vonatkozólag összegyűjtött nagyszámú életrajzi adalékok is. A levéltárnak nagymennyiségű kéziratos vagy gépirásos másolata is van Gyöngyös város levéltárából, a Ráday-levéltárból és az Országos Levéltárból (Klimó Pál, Esze Tamás és Bán Imre másolatai), minthogy azonban ezek levéltári szempontból nem tekinthetők az eredeti anyaggal egyenértékűnek, különleges levéltári kezelésben nem részesülnek.

A *B-főcsoportban* — mint már fentebb említettük — az 1873-ban hivatalba lépett Klimó Pál csoportosítását érintetlenül megtartottuk. Ezek a csoportok a következők:

- I. Egyházközigazgatás (évek szerint átkötve),
- II. Anyakönyvi ügyek (házasság, át- és kitérés),
- III. Egyházi adó, kölcsön, tatarozási ügyek, javadalmak,
- IV. Misszió, szórványügyek, hitoktatás, katonai lelkigondozás,
- V. Személyes ügyek (t. i. Klimó Pál személyes ügyei, „közügyi tiszteletbeli állások” — mint ő megjelöli. Itt van például az 1899-ből származó olaszországi utazási naplója is).

A meglehetősen nagy terjedelmű (1873—1911) iratanyag áttekintése nem könnyű feladat, mert a hozzátartozó iktatókönyvek hiányosak, illetőleg bizonyára el sem készültek. Iktatókönyv 1885 előtt nincs, az 1885—1888 közötti ügyekre készült kezdetleges iktatókönyv pedig hiányos. Egyébként is ezek az iktató-

könyvek jórészt csak az egyházközigazgatási iratokra vonatkoznak, az anyakönyvi vagy gazdasági iratok olykor semminő számot nem viselnek. Ugynevez az eset megismétlődik Klímó Pál utóda Csötönyi János ügykezelésében is itt-ott, bár ő állalános-ságban rendes és pontos adminisztrátor. Azt hiszem, nem maradok egyedül azzal a véleménnyel, hogy egyházközségeink ügykezelése egészen a közelmúltig igen szeszélyesnek minősíthető ment, ahogy a lelkészek kedve tartotta.

Csötönyi János és Esze Tamás lelképásztorságának iratanyaga (1912—1941) a folyószámos iktatási rendszer szerint, évenként összekötve fekszik, az anyakönyvi iratok a megfelelő éveken belül a kereszteleési, házassági és halotti anyakönyvek bejegyzési sorszámaát viselik. Az át- és kitérésű ügyeket Csötönyi János is külön kezelte, ide raktuk a későbbi ilyen természetű anyagot is. Ugyancsak külön sorozatot alkotnak a dunamelléki egyházkerület hivatalos közlönyének sokszorosított évfolyamai is.

A *C-főcsoport* a levéltári kezelésben lévő kéziratos könyveket foglalja magában. Megvan az egyház legrégebbi jegyzőkönyve, ebben 1588-tól található bejegyzések, igaz, hogy kezdetben nem egyházi érdekűek, hanem egy módos gyöngyösi marhakereskedő üzleti ügyei; református egyházi bejegyzések a XVII. század közepe táján bukkannak fel benne, s innen csaknem megszakítás nélkül folynak 1873-ig, nagyrészt kúrátori számadások ezek, de egyéb fontos bejegyzések, majd a XIX. századtól presbiteri gyűlések jegyzőkönyvei is. E kötet az egyház történetének egyik megkérdőjelezhetetlen forrása. Az egyházlanács jegyzőkönyveinek második köteté 1874—1898. februárjáig tart, a harmadik 1898-tól napjainkig. Anyakönyveink 1785-ben kezdődnek, mégpedig a kereszteleési 1785. május 24-én, a halotti június 24-én, a házassági csak 1786. január 13-án.

A felsőbb hatóságok (később kizárólag csak egyházi főhatóságok) rendeleteinek jegyzőkönyve 1785—1914 között hiánytalanul megvan három kötetben. A gondnoki számadáskönyvek négy kötetben 1806 és 1927 között tartalmazzák az egyház számadásait, 1877—1888 között külön pénztári napló is van. Párhéz és adókönyvek 1807 és 1893 között kilenc kötetben találhatók. Iktatókönyv az 1885—1888 (I.), az 1889—1891 (II.), az 1905—1911 (III.) és az 1912—1939 (IV.) évkörökről található a levéltárban. Postakönyv is van kettő az 1873—1895 ill. az 1912—1937 évekről. Található végül egy iskolai bejegyzőkönyv az 1851/52—1869 évről meglehetősen rapszódikus és hiányos bejegyzésekkel. Feltűnő, hogy az oly gazdag gyöngyösi levéltár iskolai iratokat egyáltalán nem őriz. Ami volt, azt valószínűleg átadták a városnak a református iskola feladásakor (1870). — Külön ki kell emelnünk, hogy az egyházi levéltár őrizi a gyöngyösi református szabó-céh két számadáskönyvét is (1722, ill.

1725-i kezdettel). A céh 1795-ben szűnt meg, vagyonát az egyháznak adta át.

Viszonylag nagy terjedelmű iratanyag a *D-főcsoportként* kezelt különálló gondnoki számadások és költségvetések sorozata. Ez 1843-tól csaknem hiánytalanul megvan 1941-ig. Az egyházközség 1843 előtti anyagi ügyeire világot vetnek a fentebb említett gondnoki számadáskönyvek, az A IX. *fasciculus* iratai (1789—92) és a legrégebb jegyzőkönyvi kötet bejegyzései.

Ennyiben közölhetjük, a régebbire részletesen, az újabbra csak nagy vonásokban, a gyöngyösi református egyházközség levéllárának anyagát. Újlag hangsúlyozni kívánjuk, hogy a rendezés munkája még nincs befejezve. Nincs pedig azért, mert a régi anyagnak egyáltalán nincsen mutatókönyve, az újabb anyag segédkönyvei is hiányosak. Előmunkálatok természetesen készültek, a régi anyag teljes regesztázása megtörtént. (A munka a levéltár rendezőjének súlyos iskolai elfoglaltsága miatt nem haladhat a kívánatos mértékben.)

A levéltár külső, fizikai rendje megvan. A régi anyag ügycsomónként védőborítékban, *fasciculusonként* iratgyűjtőben van elhelyezve, az újabb anyag szilárd csomónként, de védőboríték nélkül összekötve. A levéltár helyisége a templom tornya alatt lévő, e célra épült, boltozatos, kb. 4×2 méteres alapterületű, kb. 4.5 m magas szobácska. Kitűnő vasujtóval ellátott, téglapadozatos, egy ablakos helyiség, a tűzbiztonság, sőt a viszonylagos légoltalmi védelem is kifogástalannak mondható. Hibája a helyiségnek sötét, hideg és bizonyos mértékig nyirkos volta. Kártevők jelenléte egyáltalán nem állapítható meg. Három nyitott állvány és egy rossz állapotban lévő kétfiókos íróasztal van a szobácskában; az állványok keltején könyvtári anyag foglal helyet, a legnagyobb marad a levéllári anyag számára. Az A-főcsoport 15 *fasciculusa* részére egy nagyobb méretű és teljes biztonságot nyújtó vasláda beszerzése dr. Szurmó László lelképásztor utánajárása következtében folyamatban van. Hátra van még az egyes *fasciculusok* összekötésére szolgáló kemény papírlemez beszerzése is. A levéltárnak 1×3.5 cm méretű pecsétje van.

Amint említettük, a levéltár helyiségében van elhelyezve a gyöngyösi református egyház könyvtára is. Ismertetése nem tartozik beszámolóunk keretei közé, anyagában egyébként sincs semmi nevezetesebb, néhány régi bibliától eltekintve. Ezek viszont becsesek, mert van közöttük egy 1660—61-es váradi, egy 1710-es kasseli, egy 1776-os bázeli, egy 1794-es utrechti és egy 1848-as köszegi biblia. A gyöngyösi egyház a XVII. században igen értékes könyvtárral dicsekedhetett, ez azonban (a váradi biblia kivételével) szétszóródott.

III.

Ismertetésünk befejezéséül megkíséreljük összeállítani azoknak a publikációknak jegyzékét, amelyek a gyöngyösi református egyházközség történetével foglalkozván, a levéltár anyagára támaszkodnak.

Gyöngyös város mulljának első komolyabb kutatója *Vezekényi Horner István* kórházi igazgató-főorvos, aki 1863-ban *Gyöngyös városának történeti, statisztikai és geográfiai leírása* című munkácskát adott ki; ebben említi, hogy megnézte az egyház levéltárát, két okmányt közöl is (Boeszkai-pátens, kéregető levél 1653-ból). Ugyanebben az évben (1863) jelent meg *Kiss Pál* gyöngyösi lelképásztor okmányközlése a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*-ban (173—177. és 204—208. lap). Nem tudjuk megállapítani, Horner István hatása alatt buzdítkodott-e Kiss Pál, de érdeklődésének nyomai levéltárrendezési kísérletéből is nyilvánvalók. 1586—1662 közötti időszakból 11 okmányt tesz közzé, közlésmódja azonban a kor átlagszínvonalának alatta marad, szövegei hibásak, hiányosak, feloldás nélküliek.

Igen érdekes a nagy evangélikus egyháztörténész, *Fabó András Garáty* álnév alatt közétett gyöngyösi publikációja. Ő ugyanis 8 gyöngyösi okmányt közöl (részben a már Kiss által közöltek) a *Sárospataki Lapok* 1866. évfolyamában (77—78., 167—169., 463—465. l.), mégpedig a pozsonyi evangélikus líceum másolatai példányaiból. E másolatok csak a gyöngyösi református egyház 1714—15-ben Pozsonyban működő ügyvédje, Galli Pál révén kerülhettek oda. Galli luteránus volt, iratai bizonyára ezért jutottak felekezetének líceumába. Ez a publikáció azért becses, mert ismertel néhány, a gyöngyösi levéltárból még másolatban is elkallódott okmányt.

Ethel Sebők László gyöngyösi plébános, 1880-ban adta ki városának történetét (*Gyöngyös és vidéke története*). Ő a református egyházi levéltárat nem használja, fontosságáról bizonyára tudomása sem volt. Munkájának bevezető fejezetében a „reformáltak imaházát” a „mózes-hitűeké” után említi. A Boeszkai-pátens-t ő is kiadja (142. l.) Báthory István fejedelemnek tulajdonítva, de nyilván Horner nyomán, aki szintén beleesett ebbe a hibába. (Értékben ehhez hasonló munkájának többi része is: az utolsó lapon, mint történeti tényt jegyzi fel, hogy a gyenge borteremés miatt elkeseredett gyöngyösi polgárokat a munka megjelenésének időpontjában vándor színésztársulat szórakoztatja).

Szederkényi Nándor Heves vármegye történetének III. kötete (1890) függelékében a könyvtár 1677-es jegyzékét közli. A levéltárat ő sem ismeri, a kuriózumra nyilván Klimó Pál hívta fel a figyelmét, sőt a másolót is a gyöngyösi papban sejtjük. Akárhogyan volt, ez a leghibásabb oklevélpublikáció, amelyet valaha is láttunk: több, mint száz súlyos elírás fordul elő benne.

Klimó Pál 1891-ben adja ki *A gyöngyösi evangélikus református, 1876. évtől helvét és ágostai ev. egyesült protestáns egyház történetének vázrajzát* ft. Szász Károly, dunamelléki ev. ref. egyházkerületi püspök úr egyházlátogatása alkalmából. A VIII. + 54 lapos munkácska a lelkes érdeklődés műve és a levéltár ismeretében készült, ki is ad belőle mintegy 12 okmányt, de távolról sem használja ki értékéhez illő módon. Módszertani tájékozatlanságából származó hibáit természetesen nem lehet felróni, hiszen Klimó nem volt szakember, inkább azt tarthatjuk fűresának, hogy a levéltár rendezésére kísérletet sem tett. Ha ezen kezdi, lényegesen különb munkát írhatott volna.

Földváry László nagyértékű művében (*Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*, 1898, I. köt. 232—241. l.) kitünő összefoglalást ad a gyöngyösi református egyházközség régebbi történetéről (1770-es évekig), de az egyház levéltárát alkalmasint ő sem ismeri. Minden adatát az egyházkerületi levéltár másolataiból, elenchusaiból és a pesti *commissio* jegyzőkönyveiből meríti.

Zsinka Ferenc 1927-ben kiadja (*Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* XI. 105. l.) az egyház levéltárának egyik legbecsesebb oklevelét, az Arszlán budai bejlerbej előtt kötött 1566-os megegyezés egyik példányát. Mindössze ennyi az egész, ami Csötönyi János lelkipásztorsága (1912—1937) alatt a gyöngyösi levéltár ügyében történt. Neki — személyes tapasztalatunk szerint — a levéltár fizikai létezéséről is alig volt tudomása, legalább is nekünk csak néhány (5—6-nál nem több!) régi oklevelet mutatott, mint a gyöngyösi református múlt érdekes emlékeit, s így magunk is évekig abban a hitben éltünk, hogy ennyi a gyöngyösi református „levéltár.” Miklós Ödön és Szabó István bevezetésünk egyik jegyzetében idézett cikke (1937) bizonyára valaminő, ebben az időszakban készült kérdőív vagy jelentés alapján írja, hogy Gyöngyös „már a XVII—XVIII. századból is őriz *egy* iratokat.” Isten különös kegyelme, hogy a levéltár az 1917-es szörnyű gyöngyösi tüzészet baj nélkül átvészelte (a parókhia és a kántorlakás földig égett), de ez bizonyára csak azért volt lehetséges, mert a becses anyagot senki sem bolygatta a jól védett toronyszobában.

A levéltár „felfedezése” Esze Tamás lelkipásztorra maradt. Ő maga *Jeltelen sírok* című munkájában (Csikesz Sándor Emlékönyvek, 1941, 2. köt. és Theológiai Tanulmányok 69. sz.) merít belőle, amikor — többek között — Kiszei Péter rektor és Nagymási P. Márton lelkipásztor életrajzi adatait kutatja fel.

Bán Imrének a levéltár anyagára támaszkodó tanulmányai a következők: a) *A gyöngyösi templomfoglalás 1688-ban* (Református Jövő, 1940. ápr. 13-i sz.), b) *Otrokocsi Főris Ferenc*. (A reformáció és ellenreformáció korának keresztény egyházi írói

XIII. sz., 1940), c) *A gyöngyösi ref. egyház könyvtára a XVII. század 70-es éveiben*, (Magyar Könyvszemle, 1940, 242. s. kk. l.), d) *A gyöngyösi templomper Bocskay István korában* (Csikesz Sándor emlékkönyvek 2. köt., 1941, és Theol. Tanulm. 68. sz.), e) *Szent Korona* (Magyar Nyelv, 1941, 339. l.), f) *A gyöngyösi református ispotály* (Egyháztörténet, 1943, 1—2. sz. 34. l.), g) *Otrokocsi Főrös Ferenc házassági tragédiája* (Egyháztörténet, 1943, 3. sz. 229. l.).

Ismeri a gyöngyösi református levéltárat a város modern helytörténeti kutatója Dezséri Bachó László is, aki különösen *Gyöngyös a török hódoltság korában*, 1941. című munkájában használja adatait. Ő már Esze Tamás és e sorok írójának kalauzolásával tájékozódott benne.

Levéltárunkkal időrendben legutolsónak foglalkozó tudományos publikáció ez ismertetésünkkel együtt jelenik meg folyóiratunk hasábjain *Fekete Lajos* egyetemi tanár tollából és benne török okleveleink teljes fordítását kapja az olvasó.

Mindezek után szinte önként merül fel a gyöngyösi református egyházi levéltár teljes anyagának egységes kiadványban való megjelentetése. Ismerletünk teljességének kedvéért be kell számolnunk arról is, hogy ez a terv az elmúlt években (1940—41) közel állott a megvalósuláshoz. *Mályusz Elemérnek*, a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár szerkesztőjének ígéretét birtuk nagyrésztben ismeretlen vagy szétszórt és hibásan kiadott levéltári anyagunk megjelentetésére. Esze Tamás lelkipásztor Budapestre távozása után azonban e sorok írója — igen nagy másirányú elfoglaltsága miatt — egyedül nem tudta vállalni a kiadással járó rengeteg aprólékos munkát, a terv így egyelőre pihen. Adja Isten, hogy nyugodtabb évek beköszöntével egyszer valósággá váljék!

Bán Imre.

A GYÖNGYÖSI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG TÜRÖK IRATAI.

Gyöngyös város egyike azoknak a vidéki magyar városoknak, amelyeknek törökkori élete viszonylag jól megismerhető, mert a város egyes közületei a török uralom korából aránylag sok török hivatalos iratot megőriztek. A város levéltára 237 töröknyelvű törökkori hivatalos iratot őriz, a városban álló Szent Ferenc-rendi kolostor 120, a város református egyházközsége 20 egykorú török hivatalos iratot tart ma is birtokában.

A városi levéltárban található iratok a város egyetemes életére, közös problémáira vonatkozó kérdésekre terjednek ki, a közösségi élet általános bajaival kapcsolatosak és így egyformán érintik a városi élet anyagi és szellemi vonatkozású tényeit. A Szent Ferenc-rend társházában olyan iratok gyűltek össze, melyek általában a város vallási életére és különösen a ferenc-rendiek templomára és pasztorációjára vonatkoznak. Ugyanúgy a református egyházközség iratai is túlnyomóan a vallási életre, a templombirtoklásra és a református vallási élet anyagi körülményeire vonatkoznak. A Szent Ferenc-rend és a református egyházközség iratai egymással és a városi levéltár török irataival részben kapcsolatosak, de egymást nem pótolják, sem feleslegessé nem teszik, hanem kiegészítik. Mindannyinak közvetlen megismerése a további kutatás számára ezért nemcsak hasznos, de szükséges is.

A városi levéltár török iratait részletes kivonatban ismertettem a Levéltári Közleményekben.¹ Folyóiratunkban a református egyházközség iratait veszem sorra, azoknak teljes fordítását adva.

¹ Budapest, 1932. évi (X.) folyam 287. és az 1933. évi (XI.) folyam 1. köv. II.; különyomatban is.

1.

(Hatvan) 1553. január 26.

Szubhán (?), Kászim fia, hatvani helyettes kádi veszikája a gyöngyösi keresztény felekezetek megbékéléséről.

Való és igaz, ami benne van. Irta a szegény Szubhán (?): Kászim fia, a hatvani kádá helyettes kádija. A Megbocsátó hocsásson meg mindkettőjüknek.

Az irat kiállításának előzményei a következők: A hatvani szandzsákban fekvő Gyöngyös város lakosai közül a *luterán* hitű János: Miklós fia, Kérdi Lukács és Kiszar Andros a fényes serszék előtt a következőket adták elő: Mi *luteránok* vagyunk. Mivel a mi ünnepnapjaink a többiekétől különböznek, halottainkat (a többiek) a temetőből kiszedik és a mezőre dobják és nekünk templomot sem adnak; ennek következtében szét fogunk szóródni és szétvándorlunk. Ezek előadása után az őket zaklató és jelenlévő Pál *bíró*: István fia, János: Mihály fia, János Mátyás és Antol *bíró* figyelmeztetettek, hogy amazokat bántani nem szabad, mert ha szétszóródnak, a szultáni dzsizje csökken. Erre ezek engedelmességet ígértek s kijelentették, hogy „a barátok mahalléjában álló *kápolna* nevű templomot megegyezés szerint nekik adtuk s ok nélkül nem fogunk ellenségeskedni.” Ebbe a nevezett *luteránok* is beleegyeztek és s az ellenségeskedés végét ért. Petős: Miklós fia kívánságára ezen írás kiállítatott s neki átadatott, hogy szükség esetén igazolásul szolgáljon. Kelt 960. szafar 10-én.

Tanuk: Báli aga: Ahmed fia, Hizir Báli: Mirza (?) fia. Behrám: Abdullah fia, Iszkender: Mehmed fia, Júnisz csaus.

Hátlapján egykorú irással: Kadia levele az holt férfiről, kált kiastak és hogy megbékéltek.

2.

Buda, 1564. február 6.

Durmus budai defterdár irata a gyöngyösi keresztény felekezetek megbékéléséről.

Ezen irat kiállításának körülményei a következők:

Gyöngyös város szultáni hásszbirtok lakói élénk járultak és a következőket adták elő: Közülünk egy rész így beszél: Mi nem vagyunk *luterán* hitűek és a mi dőre hitünk a *luteránok* hitével nem azonos, hanem attól eltérő, és amikor mi templomainkba megyünk, a nevezett városba lakó említett *luteránok* is templomunkba jönnek és velünk összekeverednek és egymás-

sal veszekedünk. Ennélfogva városunk *Öreg ház*¹ nevű templomát a hozzá tartozó szőlővel és egyéb tartozékokkal együtt nevezett *luteránok*nak adtuk és írást kérünk arról, hogy azután ne jöjjenek a templomunkba és ne veszekedjenek velünk). Ennélfogva ezen írás igazolványnak megíratott és kérésükre nekik adatott, hogy a nevezett *luteránok*nak átengedett templomon és az ehhez tartozó szőlőn és egyéb tartozékokon kívül álló saját templomaikat a templomaikhoz tartozó szőlővel együtt dőre szokásaik szerint, ügyetlen vezetőikkel szabadon használhassák és ezután köztük veszekedés ne legyen és egymással ellenségeskedve a kincstár bevételeit ne apasszák. Így szolgáljon tudomásul. Kelt 971. dzsemázi ül-ahir 22. Budán.

A szegény Durmus.

Hátlapján egykorú írással: Durmus Begli kincstartó levele, hogy ne háborogjunk, mikor avagy egyházhoz mennek avagy isteni dologban foglaltosok se az Luterok se az Pápisták, hanem külön legyen egyházok.

3.

Buda, 1566. február 11.—20.

Arslán pasa budai bejlerbej végzése a gyöngyösi templomok megosztásáról.

Oldalt: Arslán pasn peesétje.

Az irat kiállításának oka a következő:

A hatvani szandzsákban fekvő Gyöngyös város, szultáni hássz-birtok *pápista* és *luterán* hiten levő rájái élénk járultak. A nevezett városban dőre hitük számára szolgáló négy templomuk ügyében többször per folyt közöttük, míg végre a két párt békésen megegyezett abban, hogy az említett templomok közül a *Tól unicsa*-mahallében az *Öreg ház* nevű templom és a *Kapu utcsa*-mahallében a *Kápolna* nevű templom a helyszínen ismeretes alapítványokkal együtt a nevezett *luterán* felekezet temploma legyen, s hogy ebben az ügyben több pereskedés ne legyen, a két fél hozzájárulásával régebben megegyezés jött létre és erről a régebbi szandzsákbejtől és a nemes ser-széktől érvényes irat is kiállítatott. Ettől a megegyezéstől mégis visszalépve, ismét hosszas veszekedés keletkezett közöttük, végül is a két fél közös megegyezéssel a régi egyezséget elöttünk megint elfogadván, megállapodott abban, hogy a régebben nekik kiutalt *Ereg ház* és *Kápolna* nevű templomok a hozzájuk tartozó alapítványokkal együtt a nevezett *luterán* vallásúaknak templomul átengedjük és többet ebben az ügyben civakodni nem fogunk, s ha tennők, azt senki ne helyeselje és ne tegye magáévá. Ezt kikötve és a régi

¹ A törökben íráshibával: *Örek háza*.

alapon megbékülve, a két fél egy-egy írást kért tőlünk. Ennélfogva ezen irat igazolványul megíratott és a *luterán* hiten levő rájuk kezébe adatott, hogy szükség esetén használják. Kelt 973. redzseb 21—30. a jól védett Budán.

Hátlapján: pecsét „Arszlán bin Mehmed” névvel és jelmonddal, továbbá közel egykorú (írásal): Budai Szinán (?) pasa levele az pápistákkal; mikoron megbékéltek az felől.

4.

(Hatvan) 1566. április 21.—30.

Szinán: Ahmed fia, hatvani kádi ítéletlevele a gyöngyösi templomok megoztlásáról.

Ami ebben az iratban meg van írva, az előttem folyt le. Irta a szegény Szinán: Ahmed fia, a hatvani kazá kádiija.

Pecsét „Szinán bin Mehmed” névvel és jelmonddal.

Ezen irat megírásának okaí és körülményei a következők. A hatvani szandzsákban fekvő Gyöngyös város, szultáni hásszbirok *pápista* és *luterán* hitü rájáí színünk elé járultak. A nevezett városban döre hitük számára szolgáló négy templomuk ügyében többször per folyt közöttük, mlg végre a két párt békésen megegyezett abban, hogy az említett templomok közül a *Tót ulicsa*-mahallében álló *Órek ház* nevü templom és a *Kapu-utesa*-mahallében a *Kápolna* nevü templom a helyszínen ismeretes alapítványokkal együtt a *luterán* vallás temploma legyen, s hogy ebben az ügyben több pereskedés ne legyen, a két fél hozzájárulásával régebben megegyezés jött létre, s erről a régebbi szandzsákbejtől és a nemes ser-széktől érvényes irat is kiállítatott. Ettől a megegyezéstől mégis visszalépve, ismét hosszas veszekedés keletkezett közöttük, végül is a két fél közös megegyezéssel megint elfogadván előttünk a régi egyezséget, a felek megállapodtak abban, hogy a régebben nekik kiutalt *Eregház* és *Kápolna* nevü templomot a hozzájuk tartozó alapítványokkal együtt a nevezett *luterán* hitűeknek templomul átengedjük és többet az ügyben civakodni nem fogunk s ha azt lennének, azt senki ne helyeselje és ne vegye figyelembé. Ezt kikötve és a régi alapon megbékülve, Arszlán, a mostani budai pasa, — vezesse őt Isten azon az úton, amelyiken akarja — nemes pecsétjével egy írást adott nekik.² Ennélfogva csekélységem is a nevezett pasa — vezesse őt Isten

¹ Ez az írás ugyanaz, mint amellyel a 13. sz., Szinán egri bejerebei által 1605-ben kiadott és a 10. sz., Musztafa hatvani kádi által 1634-ben kiadott irat hátlapjára írott feljegyzés van írva. A most tárgyalt, 3. sz. iraton a magyar feljegyzés írója tévesen jelölte meg az irat kibocsátóját.

² L. a 3. sz. iratot.

azon az úton, amelyiken akarja — önagyságának írását elismer-
vén, az említett egyezés megerősítéseül ezen írást megírtam és
kérésükre a nevezett *luterán* hitű rájáknak kiadtam, hogy azt
szükség idején az eset igazolásául használhassák. Kelt 973. sávval
1.—10.

Az eset tanúi: Hizir vojvoda, Hizir: Abdullah fia, Mehmed;
Öveysz fia, ... Ilak (?) Mihály zimmi, Máté diák, Kujumdzsu¹
János és mások.

Háttapján egykorú írással: Hatvani kadin levele, melben az Oroszlan
Passa levélét² confirmallia, hogy többé az két egyház felől az Pápiszták az
Luterokkal ne pörölhessenek.

5.

K. n. (1570. körül).³*Mehmed levele Veli bejhez a gyöngyösi templomok
megosztásáról.*

Tiszteletre méltó, nagyhatalmú, célját elérő Nagyságodnak
— kinek életét és boldogságát a felséges Isten nyujtsa egészen a
végtélel napjáig — Istennél meghallgatásra találó sok őszinte
jókívánattal és sok jószándékú, készséges, magasztaló szolgálattal,
amelyek őszinte barátság forrásai, szívélyesség örömeinek
tárházai és meghittség fokozói, az üdvözetek tömegét és reggel-
este elindított karavánjait alázattal jelentve, baráti hangon a
következők adatnak tudomásul: Gyöngyös hássz-város rájái,
akiknek egy része *lutar* hitű, mind élénk járultak. Abban a per-
ben, amely templomügyben folyt közöttük, egy templom nekik
adatott és a per ekkép véget ért. Miután megbékültek és meg-
egyeztek abban, hogy „ezután közöttünk többé ellenségeskedés ne
legyen“, nehogy amazok az említett *lutar*-hitűek templomába be-
avatkozhasanak, nevezettek kezébe írás adatott. A nevezett *lutar*
hitűek most (ismét) élénk járultak és elpanaszolták, hogy „a
nekünk kiutadt templomba amazok nem akarnak beengedni, ezzel
jogtalanságot követnek el ellenünk és szétszóródásunknak lesz-
nek okai.“ Miért van az, hogy noha azelőtt megbékültek, most ve-

¹ A *kujumdzsau* szó jelentése: „ötös.“

² T. I. a 3. sz. iratot.

³ A levél hozzátvetőleges kelle abból a körülményből határozható meg,
hogy a levél címzettje, Veli bej, — aki egyébként számos budai mohamedán
intézménynek volt alapítója — Szokollu Musztafa budai bejlerbejsége korá-
ban (1566—1578) volt hatvani szandzsákbej II. Peeser, isztanbuli kiadás,
I. 265. l.). A levéllíró, Mehmed, Máll pasának, 1542—43-ban budai bejlerbejnek
a fia, 1570 körül 40—50 éves férfi lehetett. Rangját és hivatali minőségét,
amelyben ezt a félig kérő, félig rendelkező iratát megírta, közözebből nem
ismerjük.

szekednek egymással, hiszen ezek éppen úgy, mint amazok, a nagyhatalmú padisah őfelsége alattvalói, s ha amazoknak négy templomuk van, ezek számára egy templom talán sok? Legyen kegyes nevezett zimmiiket maga elé idézni és egymás előtt figyelmeztetni, hogy a nevezett *lutar*-hitűeket ebben az ügyben többé ne háborgassák. Így legyen kegyes a dolgot tudomásul venni. Mindíg magas kitüntetésben legyen része, a nagy Isten segítségével.

Őszinte barátsággal a szegény Mehmed.

Hátlapján törökül a címzés: „Veli bej őnagyságának”. továbbá pecsét „Mehmed bin Bálí” névvel és jelmondatral, végül egykorú írással: Mehemet beg Bali passa fia küldötte Veli begnek, hogy egyik egyházat megnyissa az Luteroknak.

6.

(Hatvan) 1573. február 24.—március 4.

Ahmed hatvani kádi lélellevele egy alapítványi szőlő tulajdonjoga tárgyában.

Ami ebben az iratban meg van írva, az általam állapított meg. Irta a szegény Ahmed, Abdurrahman fia, hatvani kádi. Isten bocsásson meg mindkettőjüknek.

Pecsét: „Ahmed bin Abdurrahman” névvel és jelmondatral.

Ezen igazságot tartalmazó irat kiállításának oka a következő: A hatvani kádi alá tartozó Gyöngyös-városi lakos, Uj László nevű zimmi, mint feleségének, Margitának megbízottja, az alábbi perben az említett városbeli *Szetre kaponak*¹ nevű templomnak a ser-szék elé idézett gondnoka: Mike Pál nevű zimmi előtt a következő panaszt terjesztette elő: Az említett város határában, a Gárdi Mihály szőlője, egy alapítványi szőlő, saját tulajdon szőlőnk és az út által határolt szőlő említett megbízomra az ő anyja: Margita *asszon* nevű zimmi asszonytól örökségképen szállott és huzamos időn át birtokában volt; most az említett gondnok birtokában van, visszaköveteljük. Mikor az alperessel szembesítették és a nevezett megbízott (a gondnokot) a dolog felől megkérdezte, ez kijelentette előtte, hogy a vitatott szőlő több mint negyven éve az említett templom alapítványi birtoka gyanánt kezeltetik, s hogy (az a szőlő) az említett megbízott megbízója anyja anyjának, Anna *asszon* nevű kjjfir asszonymnak alapítványa. Miután a keresztény jómódúak közül Bakos Tamás, Tarjáni Ferenc és Szántó István nevű zimmi vallomásával bebizonyítást nyert, hogy az említett szőlő az említett idő óta mint a nevezett templom alapítványa birtokoltatik,

¹ „Szesztra-kápolna”?

ezen írás abban az értelemben állíttatott ki, hogy az anyai idő óta dőre alapítványuk gyanánt kezelt, vitatott szőlő továbbra is a régi módon birtokoltassék, és kérésükre ezen irat kiállíttatott és igazolvánnyul nekik átadatott. Így történt. Iratolt 980. sávval 21.—29.

Az eset tanúi: Juszuf vojvoda zaím, Perváne: a tolmács, Martin diák, Királ András, Benedek diák és mások.

Háttapján egykorú írással: 1573. Hathvani kádia levele az szerzák mel szőlő birtak, kilt az keresztényeknek az gyöngyösi pápisták attak.

7.

Buda, 1577. december 12.—21.

Mehmed budai kádi ítéletlevele alapítványi szőlők és malomrész tulajdonjogáról.

Az ügy úgy áll, ahogy itt el van mondva, és a dolog úgy folyt le, ahogy itt le van írva. Irla az emberek között a legszegényebb, Mehmed: Ahmed fia, budai kádi. Isten bocsásson meg mindkettőjüknek.

Pecsett: „Mehmed bin Ahmed” névvel és jelmondattal.

Az irat kiállításának előzményei a következők: Homonnai István külföldi lakos (*harbí zimmi*), aki Gyöngyös város, szultáni hásszbirtok hitelleneinek egynegyedrészen tulajdonosa, a nevezett városban fekvő tulajdon házát és két darab szőlőjét és a negyedrészebe tartozó malmát Szabó Gáspárnak, Boroszló Pálnak, Tomás diáknak és a *luterán* néven ismert új hit egyéb híveinek ajándékba adta és nekik erről dőre szokásaik szerint írást is adott. Mivel az eladásnak most a kincstár előtt is meg kell történnie, az említett zimmi néven az említett ház, szőlő és malom értéke 1500 akcsében megállapíttatott, s miután folyó 985. év sávval 5. napján (nevezettek) az említett értéket, azaz 1500 akcsét a szultáni kincstárba beszolgáltattak, a vételár befizettetett, s nekik nemes igazolvány állíttatott ki arról, hogy az összeg átvételet és befizettelet. Minthogy a nevezett zimmi a ser-széktől is az említett igazolvány tartalmának megfelelő írást kértek, jelen irat kiállíttatott és nekik átadatott, hogy azt szükség esetén használhassák. Így történt. Kelt 985. sávval 1.—10.

Az eset tanúi: Jaszakdzsi Ali basa, Kejvan: Abdullah fia, Huszan halife: Timur (fia), Kurd: Abdullah fia, Behram csaus, Minnet halife: kjátib, Perváne csaus és mások.

Háttapján egykorú írással: Budai kadia levele, az két szőlők és az negyedrés malom feől, kilt 15 zasz oспорán az Luterok az czászártul megváltottak, Homonnay pedig ajándékon adta nekik.

Bán Imre tanár úr szíves közlése szerint Homonnai Drugeth István († 1599-ben) a gyöngyösi református egyház többszörös jötevője volt. Erről az adományáról magyar nyelvű oklevél is volt a gyöngyösi református egyház tulajdonában, ma már csak a *peati commissio* jegyzőkönyvéből tudunk róla (v. ö. Földváry László: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez, I. k. 233.). Megvan azonban az egyház levéltárában egy Ecsedi Báthory Istvánnak Homonnaihoz intézett, 1586. szeptember 6-án kelt levele (kiadva Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1863. évf. 173.) és Homonnai egy 1586. szeptember 19-i adománylevelének XVIII. sz. eleji hites másolata (kiadva Sárospataki Füzetek 1866. évf. 169.).

8.

(Jászberény) 1580. augusztus 22.—31.

Fazlullah jászberényi náib ítéletlevele egy malomrész eladásáról.

Ami ebben meg van írva, az előttem nyert megállapítást. Írta a szegény Fazlulláh: Hizir fia, jászberényi náib. Isten bocsásson meg mindkettőjüknek.

Pecset „Fazl” névvel és jelmondattal.

Ezen ser szerinti, hiteles irat okai és körülményei a következők: Simon Gergör nevű zimmi jászberényi városbeli lakos megjelent a ser-szék előtt és hivatalosan előadta a következőket: Ezen írás vivőjének, Poroszló Pálnak a Zagyva folyón Olapes¹ Balás nevű zimmivel közösen birt két malmából, melyből (az egyiknek) fele az enyém, a tulajdonomat képező részt, ami egy negyedtel tesz ki, 44 gurusért és egy bundáért eladtam és árát felvettem. Miután a vallomás a nevezett vevő előtt kijelentelet, az eladás szabályszerűnek nyilvánított és ezen írás az igazságnak megfelelően igazolványul kiállított és vivőjének átadott. Kelt 988. redzseb II.—20.

Az eset tanúi: Sebestyén *biró*, Kopán Balás, Beesbeni (?) János, Murad: Dzsáfer fia, Ferhad: Mehmed fia, Halil: Hizir fia és mások.

Hátlapján egykorú írással: Az Zagyván való malomról. Ez az Poroszló malmáról való Jazberinben az Zagyván vagon, régi kadia levele.

¹ Clepes ?

(Hatvan) 1583. augusztus 20.—29.

Ibrahim, Elhádza Hüsrev fia, hatvani kádi ítéletlevele (hözset) Boroszló Pál egyházközségi elnökségéről.

Ami (ebben az iratban) benne van, az ugyanaz, mint ami az eredetiben benne van. Irta a szegény Ibrahim, Elhádza Hüsrev fia, hatvani kádi; Isten irgalmazzon mindkettejüknek.

Pecsett „Ibrahim” névvel és jelmondatlul.

Az irat kiállításának előzménye a következő: A hatvani kazá alú tartozó Gyöngyös lakosai közül számos *luterán* hitű ember megjelent a fényes ser-szék előtt és itt előadta a következők: Kérjük és forrón óhajtjuk, hogy e levél vivője, Poroszló Pál nevű zimmi fejünkké kineveztessék és jogosult legyen azt, aki a *luteránok* közül csalást vagy helytelenséget elkövet, a fényes ser-szék elébe behozni. Minthogy nevezett Poroszló Pál az említett szolgálatot kérte és elfogadta, az ügy írásba foglaltatott és az írás kérésére kezébe adatott, hogy az neki szükség esetén bizonyosságul és igazolásul szolgáljon. Kelt (Hatvanban) 991. év sában hó 1.—10. napjain.

Tanuk: Besir vojvoda műtevellé, Perváne szpahl, Szádi: Bálí fia és mások.

Háttalján egykorú írással: Hatvani kadia levele kiben az Ecclesiának szabadságot ír az szófogadatlannak excommunicálására; továbbá: Az Predikátor, hogy szabadosan excommunicálhasson az kik szófogadatlannak.

Hatvan, 1583. szeptember 18.—27.

Ali (?) hatvani szandzsakbej igazolványa a gyöngyösi iskolába jövő diákok oltalmazása tárgyában.

Ezen irat kiállításának körülményei a következők: Miután tőlem írást kértek arról, hogy a Gyöngyös városban dőre szokásuk szerint működő iskolába a jól védett birodalomtól¹ jövő tanulókat senki ne zaklassa, ezen írás megíratott és nekik igazolványul átadatott. Kelt 991. ramazán 1.—10. Hatvanban.

Háttalján: pecsett, elmosódott szövegében „Ali” (?) névvel, továbbá egykorú írással: Bek levele az sebola felől, és annak szabadsága felől.

¹ T. i. a Türk birodalomból.

11.

(Hatvan ?) 1594. január 23.—február 1.

Turgud náib teszkeréje, Ötvös Imre hagyatékának megadóztatásáról.

Az irat így szól:

Miulán a hatvani kazá alá lartozó Gyöngyös városbeli Ötvös Imre meghalt s örököseitől az öröklési illeték megvételett, erről ezeknek elismervény állíttatott ki, hogy senki ne zaklassa őket. Kelt 1002. dzsemázi ül-ével 1—10. napjain.

A szegény Turgud, náib.

Hállapján: halvány pecsétlenyomat „Turgud bin Turmus” (?) névvel.

12.

Eger, 1603. április 22.—május 1.

Szinán (egri bejlerbej) útlevele a Kőrösről Gyöngyösre költöző István és más papok számára.

Ezen irat kiállításának előzménye a következő: A Kőrösön lakó István *pap* nevű pap (*papasz*) gyermekeivel és feleségeivel¹ Gyöngyösre akar menni s ezért elénkhe jött és tőlünk írást kért, hogy útközben senki ne bántsa s továbbá, mivel ezek a papok városról-városra szoktak járni és (így szoktak) papi ténykedést kifejteni, ezen írás igazolásul kiállíttatott, hogy nevezett papot, amikor feleségeivel és gyermekeivel kocsikon Kőrösről Gyöngyösre költözik, és ott megtelepedik, a városban és útközben senki ne háborgassa. Kelt 1011. zilkáde 11.—20. között, Eger városában.

Hállapján: pecsét „Szinán” névvel, az 1005. évszámmal és jelmonddal.

Bán Imre tanár úr szíves közlése szerint az ebben az iratban említett „István pap”: Laskói István. (V. ö. Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi lizedjegyzékek mellett. Magy. Prot. Egyház tört. Adattár XIII. 54.)

13.

Eger, 1605. november 22.—december 1.

Szinán egri bejlerbej rendelete a hatvani kádihoz a gyöngyösi diplomok megosztásáról és az ottani tanítók fizetéséről.

A ser-széken mevláná önegysága, a kádik és hákimok mintaképe, a népek kormányzóinak kiválósága, erköles és ékesszólás kinesesbányája, Hatvan kádija! — szaporodjanak erényei. Az üdvözlét és tiszteletadás után tudomásul adatik, hogy Gyöngyös

¹ A törökben *culád* ve ezvádzi ile.

város, az Ön kadája alá tartozó szultáni hássz-birtok rájainak, tévelygő hitükből kifolyólag (egymás között) pereik voltak, melyek következtében a régebbi budai bejlerbejektől frást kaptak, hogy a nevezett városban levő templomnak egyik felét az újhitű, másik felét a régi hitű hitellenek kapták, hogy az így megfelelt templomban istenkáromló szertartásaikat végezhessék. Mivel azonban a nevezett városban két templom van s a város közepén a piacon álló iskolának ház nevű templomát a régi hiten levő hitellenek bírják, az új hitűek, hogy veszekedés ne legyen közöttük, Boeckai István magyar királytól dőre szokásaiknak megfelelő magyar nyelvű parancsot szereztek s most tőlünk is megfelelő frást kértek. Ennélfogva ezen írás megiratott és nekik átadatott. Ha majd megérkeznek, szükséges, hogy az ügyre nézve kezükben lévő Boeckai-féle iratnak megfelelően kizárólag a *lutornak* nevezett régi (így!) hitű hitelleneket helyezd az említett templom birtokába, a máshitű hitelleneknek pedig ne engedd meg, hogy az ügyben erőszakoskodjanak. Az említett ügyben a veszekedést gondosan szüntesd meg és ne adj rá okot, hogy ebben az ügyben még egyszer panaszra kelljen jönnök. És a nevezett templomhoz tartozó, fent említett tévelygő csoportot figyelmeztess, hogy a gyermekeiket oktató tanítók ellátását a régi gyakorlat szerint megadják és ezen ne változtass. Ezen írásunkat pedig átolvasása után igazolásul add át nekik, hogy azt szükség idején felmutathassák. Kelt 1014. redzseb 11.—20.

A jól védett Eger városában.

Hátlapján: pecsét, mint a 12. sz.-nál; *továbbá* a címzés: „Urunknak (nevelő), Hatvan kádijának”; s *végül* egykorú írással: Hatvani bek és kadai (így!) levele az templom feiről, melyet ottak Boeckai István urunk ideiben.

14.

Eger, 1606. július 7.—16.

Szinán egri bejlerbej útlevele a jövőendő gyöngyösi prédikátor számára.

Az irat kiállításának oka a következő: Mivel Gyöngyös város, szultáni hásszbirtok *lutor* hitű zimmsjeinek dőre hitük szerint prédikáló papjuk nincsen, azt kérik, hogy valahonnan, ahol olyat találjanak, papot hozhassanak városukba, és hogy frást kapjanak arra, hogy azt útközben senki ne bántsa és ne zaklassa. Ennélfogva ezen írás megiratott és igazolvány gyanánt kezükbe adatott, hogy, ha majd valahol papot kapnak és azt városuk felé viszik, azt az úton és a városban senki ne bántsa és ne zaklassa. Kelt 1015. rebj ül-ével 1.—10.

A jól védett Eger városában.

Hátlapján: pecsét mint a 12. sz.-nál, *továbbá* egykorú írással: Az püspöki határban való malomról való.

15.

(Hatvan, k. n., Bocskai kora).

Muszliheddin hatvani kádi (az egri pasához ?) a gyöngyösi templomok megosztása ügyében.

Földre borulva, arcomat szultáni¹ nagyságod áldott lábaporához dörzsölve, ezen őszinte szolgájának előterjesztése a következő: Minthogy a gyöngyösi *pápista* zimmik és *luterán* zimmik templomügyben egymással perben állanak, szultáni nagyságod elrendelte, hogy a nevezett templom a per befejezéséig lepecsételtessék. Magas meghagyásának megfelelően a fényes bíróság elé idéztem a két ellenfelet és Szultánom magas levelét a király² részéről kiküldött biztosok jelenlétében felolvastam. A nevezett templom parancsa szerint máig le volt pecsételve. Nagyságodnak a bejhez és hozzám, Önért imádkozó szolgájához intézett nemes levele a *bírók*³ útján megérkező, magas tartalma értelmében a lepecsételt templomot felnyitattam, mivel úgy volt meghagyva, hogy a *páplistáknak* engedjem át és pecsétjét feltörjem.⁴ Rendeletének megfelelően a *pápista* és a *luterán* zimmiket a kazá dívánja elé rendeltem s előttük a pecsét feltörésére vonatkozó levelet felolvastattam és velük közöltem. Erre a *luterán* zimmik Nagyságod rendeletének alávetették magukat, s miután én, Nagyságod szolgája, Nagyságodnak ez ügyben kiadott magas parancsa értelmében a pecsétet feltörtem, a templomot magas parancsa értelmében átadtam és megengedtem, hogy az ünnepnapokon imahelyül szolgáljon. Magas parancsa szerint át van adva birtoklásra. Kívánatos, hogy miután Nagyságod magas levele avégett, hogy mindkét fél békében éljen, megérkezett, s miután Nagyságod parancsa értelmében Nagyságod ezen szolgája, én is, intem és figyelmeztetem őket, Nagyságod kegyelméből, dőre hitük szerint békében éljenek. Egyébként a parancs szultáni Nagyságodat illeti.

Szegény híve: Muszliheddin hatvani kádi.

Hállapján: pecsét „Muszliheddin bin Behrám” névvel és jelmonddal, továbbá a címzés: A nagyhatalmú magasrangú pasa önagsága nemes lábaporához.

¹ A „szultáni” jelző itt értékéből vesztett cím, amely ebben a korszakban minden magasabb rangú egyénnel szemben használható volt.

² T. i. Bocskait látván részéről.

³ A törökben: *bírólar*. Értendők a gyöngyösi bírák, akik az egri pasának a [hatvani] szandzsákbejhez és a kádihoz intézett rendeletét hozták.

⁴ A törökben „... keniszéji acsub *pápista laifessine zabı ve mührün ref' eylejizin dejü...*”

(Hatvan) 1607. január 14.

Musztafa hatvani kádi ítéletlevele a gyöngyösi luteránus templom kijavításáról.

Ami ebben az iratban meg van írva, úgy történt, ahogyan meg van írva, Irla — dicsőség a felséges Istennek — Musztafa: Szefer fia, hatvani kádi. Isten bocsásson meg mindkettőjüknek.

Pecsetl „Musztafa” névvel és jelmonddal.

Ezen irat megírásának körülményei a következők: Gyöngyös város *luterán* templomának mostani papja, Buzás Mihály Pál és hívei közül Pap István, Szegedi János *diák*, Lippai András *diák* és más *luteránok* a magas és nemes ser-szék előtt előterjesztették a következőket: Templomunk körül régenle árok és kőfal volt, de elpusztult, úgyhogy javításra szorul. Azt kívánjuk, hogy régi méreteiben, se nagyobbra se kisebbre helyreállítsuk, s a javításra a nemes ser-széktől ser-szerinti engedélyt kérünk. Kérésükre a ser-szerinti engedély azzal a feltétellel, hogy az említett templom körüli árok és kőfal a régi méretben minden hozzátoldás nélkül építetik meg, a nevezett felekezet tagjainak megadatott és a nemes ser-szék részéről ezen írás igazolásul megíratott és kezükbe adatott, hogy senki őket ne akadályozza és ne háborgassa, és hogy azt szükség eselén felmutathassák és használhassák. Így történt: Iratott 1015. ramazán 15-én a próféta kivándorlása után, — szálljanak feléje a legforróbb imák.

Az eset tanúi: A kegyes emferek mintaképe: Ali bej hatvani miriliva, az igazhívők és kegyesek kiválósága: Ömer hatvani miralaj, a zafmok büszkesége: Ibrahim aga zafm, kortársainak büszkesége: Hüsezin lovas aga, Hüsezin hatvani azab aga, Ali lovas szeroda, Ali: Szefer fia, Haszan: Szefer fia, és mások a jelenlevők közül.

Hállapján egykorú írással: 1607. Az egyház kerítéséről való kadia levele.

Bán Imre tanár úr szíves közlése szerint az ebben az oklevélben említett Buzás Mihály Pál Kecskeméti Buzás Mihály, előbb Kecskemét város református lelkésze (v. ö. Zoványi: id. m. Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XIII. 54. és Hornyik: Kecskemét város története II. 73., 74., 94., 96., 117—19.), Hornyik szerint Kecskeméti Buzás Balázs erdélyi püspök fia.

17.

Buda, 1016. január 11.—19.

Ali budai pasának a gyöngyösiek civakodása ügyében a szultán nevében kibocsátott rendelete.

A *tugra*: Ahmed szultán, Mehmed kán fia, mindig győzedelmes.

A kegyes emírek emírje, a jeles előkelők kiválója, a hatalom és méltóság birtokosa, aki a felséges király kegyelmével el van halmozva, Ali egri bejlerbej — tartson soká a hatalma — és a kádik és hákimok mintaképe, erény és ékesszólás kincsesládája, mevláná hatvani kádi — fokozódjék a kiválósága —! Mihelyt e felséges szultáni rendelet hozzátok érkezik, a következők szolgáljanak tudomásul: A Gyöngyös városban lakó *lutorok* és papjaik a következőket terjesztették elő: Nevezettek, akik az említett városban laknak és saját külön foglalkozásukból tartják fenn magukat, amikor saját dőre felfogásuk szerint ünnepnapjaikat ülik, a *pápiszták* vallásgyakorlatukban akadályozzák, e napokon az iparosokat keresetükben zavarják, idegenből üzleti céllal érkező, (vallásban) hozzájuk tartozó vendégeiket zaklatják s azokat a malmokat, amelyek régóta a *lutor* templomhoz tartoznak s (a templom) *diákjai* kezelése alatt állnak, tőlük erőszakkal elvették, molnáraikat e napokon dolgozni, a *lutor* halottakat régi temetőikbe temetni nem engedik, s noha arra fémán van, hogy idegenből beköltöző rájá három évig tized és egyéb terhek, továbbá *dzsizje* (*ásár ve ruszúm ve tekállf-i örfije ve sakka ve dzsizje*) alól mentes, ők az ilyeneket is háborgatják, minek következtében a betelepülők el akarnak menni, akik pedig betelepüdni szándékoztak, támadt aggodalmaik miatt nem fognak betelepüdni. Mintán előadták, hogy őket minden lehető módon zaklatják és ennek megtillása végett magas parancsokat kérték, elrendelem, hogy mihelyt ez a rendelet hozzátok ér, az ügyet vizsgáljátok meg; ha igaz volna, hogy a nevezett hitfelekezettelieket a *pápiszták* a fent leírt módon zaklatnák, ezeket szigorúan intsék meg, hogy amazokat dőre hülük szerint megállapított ünnepnapjaikon keresetükben senki ne zavarja, vendégeiket senki ne háborgassa és ezt ne türd; gondoskodj róla, hogy régóta templomaikhoz tartozó és *diákjai* kezelésében levő malmokat továbbra is ezek *diákjai* birják és molnáraikat amazok ser és kánun ellenére ne zaklassák, és zaklatásukat ne türd; halottaikat régi temetőikbe temettesd és ne engedd, hogy amazok őket ebben háborgassák; a külföldről engedéllyel letelepülő rájának érkezése napját pedig jól megőrzött *desterbe* jegyeztessd fel s ezeket három évig tizedfizetés és egyéb terhek és *dzsizje* alól mentesen tartsd, ezeket és senki idegent zaklatni ne engedj; azokat, akik tiltott dolgokat cselekednek, jelents diadalmas szerdáromnak.

Igy vedd ezt tudomásul, magas rendeletemet elolvasása után add át nekik, magas tigrámnak pedig adj hitelt. Kelt 1024 zilhidzse 21—30. napjain, a jólvédett Buda városában.

Hállapján egykorú írással: Az gyöngyösi christianusok levele Ali vezír passátul etc.

18.

(Hatvan) 1621. november 16.

Abdulkerim hatvani molla temeszszükje öröklési illeték befizetéséről.

Miután a Gyöngyös városi Miklós... meghalt s az öröklési illeték megvétetett, erről ezen elismervény kiállítatott. Kelt 1031. év moharrem elején.

A szegény Abdulkerim hatvani molla.

Hállapján: pecsét „Abdulkerim bin...” névvel és jelmonddal.

19.

(Hatvan) 1634. szeptember 14.—23.

Musztafa hatvani kádi engedélye gyöngyösi templomok kijavítására.

Ami ebben az iratban írva van, úgy igaz, ahogy itt írva van. Irta — Allah dicsőséges — a szegény Musztafa hatvani kádi, Isten bocsásson meg neki.

Pecsét „Musztafa“ névvel és jelmonddal.

Ezen irat kiállításának körülményei a következők: A Hatvan vára alá tartozó Gyöngyös város nevű falu lakosai közül Győr¹ diák, Kanburin Péter (?) és más bírák a nemes ser és a fénylő egyházi törvényszék elé járultak és előadták a következőket: Mivel a nevezett városban levő *Lutor* és *Orbán* nevű templomok hosszú idő folyamán megrongálódtak, pusztuló tetejük kijavítására a ser-széktől engedélyt kérnek. A ser részéről engedély adatott nekik arra, hogy azt hozzáadás és elvonás nélkül kijavítsák, s az ügyről kérésükre írás állítatott ki, hogy az az ügynek emlékeztetője legyen. Kelt 1044. rebi ül-evvel 21.—30. Az ügy tanui: Haszan . . . , Hüsezin szúchte, Haszan bese, Habíb tanuló és mások.

Hállapján egykorú írással: Hatvani kadia levele az Szent Orbán temploma felől.

¹ György?

20.

(Hatvan) 1642. szeptember 25.—október 24.

Ahmed hatvani kádi engedélye a Boroszló Pál által adományozott malom kijavítására.

Az ügy úgy történt, ahogy ebben az iratban meg van írva. Irta a szegény Ahmed, Mahmud fia, kádi Hatvanban, a harcok házában. Isten bocsásson meg mindkettőjüknek.

Pecsetét „Ahmed bin Mehmed” névvel, 1051 évszámmal¹ és jelmonddal.

Ezen ser-szerinti irat kiállításának oka a következő: A hatvani kazá alá tartozó Birim és Gyöngyös városokból néhány zimmí eljött és a ser-szék előtt a következőket adta elő: Annak az elpusztult malomnak helyét, amelyet a Birim-i határban a Zagyya vizén Kerekudvar közelében a közelmúltban elhunyt Poroszló Pál nevű zimmí birt, életében egészségének teljes birtokában a Birim-i *lutor* és gyöngyösi *lutor* templomoknak adta. Minthogy felépítésére engedélyt kértek, kérésükre igazolásul kiadjuk ezen írást, hogy azt a ser engedélyével felépíthetik, és ezt átadtuk nekik, hogy nekik szükség esetén igazolásul szolgáljon. Így történt. Iratot 1052. redzseb havában.

Az eset tanúi: Habib halffe, Szülejmán halffe, Musztafa aga, Mehmed Boszna, Hüsezin odabasi.

Hállapján egykorú írással: Anno 1642 die 10 octobris, az Jazherini földön az Poroszló malmáról hatvani kadia levele.

21.

(Hatvan) 1642. október 15.—24.

Hüsezin, Hobjár és Mehmed hatvani emínek engedélye az elhunyt Boroszló Pál által adományozott jászberényi malom kijavítására.

Ezen irat kiállításának körülményei a következők: Poroszló István nevű zimmí, gyöngyösi lakosnak Jászbirim város határában a Zagyya folyón egy tulajdon malma van, amely a háborúk idején romba dőlt. Poroszló István a nevezett malom helyét még életében a Gyöngyös városban és Jázshirim városban levő *luctor* templomra hagyta. Mivel a nevezett malom helyén most malmot akarnak építeni, Szabó János, Gard Pál gyöngyösi és Kepei Jakab Jászbirim városi lakosok elének jöttek és engedélyt kértek arra, hogy a nevezett malom helyén a malmot újra felépítsék. Ennélfogva a nevezett zimmiknek részünkről engedély

¹ = 1641. április 12.—1642. március 31.

és pecsétes írás adatott arra, hogy az említett malom helyén a malmot újból felépítsék. Abben senki ne akadályozza és ezért az utánunk jövő emínek ne zaklassák őket. Mivel az (a malom) a Gyöngyös városban és a Jázbirim városban fekvő *luktör*-templomra hagyatott, igazolásul ezen pecsétes írás adatott nekik, hogy szükség esetén azzal élhessenek. Kelt 1052. redzseb 21.—30.

A szegény Hüszein, aga és emín; a szegény Hobjár (?) aga, a hatvani mukátaa emínje; a szegény Mehmed aga, a hatvani mukátaa emínje.

Az eset tanúi: Murád műsztafiz, Oszmán kahvedzsi¹ lovas, Hüszein kjátib, Sabán szubasi lovas, Iszmail oda basi a fáriszok első agaságában.

Hátlapján: három pecsét „Mehmed”, „Hobjár” (?) és „...” nevekkal, *további egykorú írással:* Anno 1642 az jazberini boroszló malmáról, melyet mostan újonnan építenek Berini és gyöngyösi ecelesza hasznára, melyet az hatvani emínek attak die 10 octobris.

22.

(Hatvan) 1645. január 29.—február 26.

Ahmed és Hüszein hatvani emínek igazolványa Harangozó György hagyatékáról.

Harangozó György nevű gyöngyösi lakos, egy zimmi szőlője a hatvani mukátaához, a bérletükbe tartozó Solmos falu határába esik. Mivel a nevezett zimmi meghalt és a Solmos falu határában fekvő tulajdon szőlőjét a *luktör* templomra hagyta, a szőlő a végrendelet értelmében a kincstár által a templomnak átadatott és igazolásul ezen pecsétes írás kiállított, hogy az utánunk jövő emínek ne zaklassák őket. Kelt 1054. zilhidzsdzse havában.

A szegény Ahmed basa, hatvani emín.

A szegény Hüszein basa, hatvani emín.

A hátlapon: két pecsét „Ahmed” és „Hüszein” névvel, *további egykorú írással:* Anno 1645 die 13 febr. Hatvani emínek adták az Harangozó György szőlőjéről, mely az solmosi földön vagon.

23.

Hatvan, 1646. február 28.

Ahmed basa írása a gyöngyösi kálvinista templom egy malmáról.

Az irat tárgya a következő:

Hüssz-hirtokaink közül Pispék nevű faluban két malom Eger elfoglalása óta romokban áll. Mivel (bizonyos emberek)

¹ A *kahvedzsi* szó jelentése: „kávész.”

engedélyt kértek arra, hogy azokat a gyöngyösi *kalonista* templom javára kijavítsák, erre ezen pecsétes írásunkat kiadtuk, hogy őket ezért senki ne zaklassa. Kelt 1056. moharrem 12. Hatvanban.

Az őszinte Admed basa, hatvani...

Hátlapján: pecsét¹ „Ahmed bin Ferhád” névvel, *továbbá egykorú írással:* Az püspöki malomról való malomról való.

24.

(Hatvan) 1649. szeptember 29.—október 7.

Halil és Szülejmán emínek tapu-náméja egy templomszöllőről.

Ezen irat kiállításának körülményei a következők:

A Solmo-i határban fekvő templomszöllő, amely egy-egy oldalról Vifil János, Mező György és Csonka Jancsi (földjével szomszédos) és a Pispek határában fekvő szöllő, amely a *lutor* templom alapítványa, amely a felső oldalon Csala György és az alsó oldalon Sőtst Ferenc (földjével szomszédos), tapu-illeték alá esik. Mi a régi törvény szerint a tapu-námét kiadtuk, s hogy utóbb érkező emín-testvéreink és mások ez ügyben senkinek alkalmatlanságot ne okozzanak, nekik ezen pecsétes tapu-námét átadtuk. Kelt 1059. ramazán 21.—30.

A szegény Halil szeroda, mostani hatvani emín.

A szegény Szülejmán szeroda, mostani hatvani emín.

A *hátapon* két pecsét halvány lenyomata, melyből az előbbi nevek olvashatók ki, *továbbá egykorú írással:* Hatvani emének levele a Csonka szöllőről, az püspöki malomról, melyeket váltottunk meg 14 talléron.

25.

(Hatvan) 1652. július 8.—17.

Mehmed hatvani mirliva útlevele György diák számára.

Az irat kiállításának körülményei a következők:

Mínthogy a külföldi Sárpatakon lakó György diák nevű zimmi útlevelet kért, mert Gyöngyös városban szándékozik letelepedni, nevezetnek ezen útlevél kiadatott avégett, hogy az úton vele találkozó gázijaink őt ne zaklassák és az írást szükség esetén használhassa. Kelt 1062. sabán 1.—10.

A szegény Mehmed, mostani hatvani mirliva.

Hátlapján pecsét „Medmed bin Abdullah” névvel, *továbbá egykorú írással:* Anno D. 1652 Julii die 6. Losonczy György diákra váltatot hitlevel az hatvani bektől.

¹ Nem azonos a 22. sz.-on szereplő Ahmed pecsétjével.

26.

(Hatvan) 1653. május 8.

*Ibrahim hatvani kádi engedélye a Tót-utcai templom
kijavítására.*

Ami ebben az iratban meg van írva, azt valónak kell tartani. Irta — dicsőség az Istennek — a szegény Ibrahim, a hitharcok otthonának, Hatvannak kádija. Bocsásson meg neki az Isten.

Pecset „Ibrahim” névvel, „63” évszámmal¹ és jelmondattal.

E ser-szerinti irat kiállításának körülményei a következők: A végeken fekvő hatvani kazához tartozó szultáni hászbirtokon, Gyöngyös városban, a *Tót-utca*-mahalleban lakó zimmik, ezen irat kiállításának okozói, úgymint Tamás *diák*, Kárász György és Kolár Markó a kazá színe elé járultak és a következőket terjesztették elő: Mivel a meghódítás idejétől mostanáig eltelt idő alatt a nevezett mahallában fekvő, szokásos sötétségbe burkolt *kalanista* templomunknak teteje és néhány más helye megrongálódott, és ezért alapos javításra szorul, a ser-széktől kijavítására engedélyt kérünk. Minthogy a nevezett templom eredete és kijavításának szükségessége, ennek megállapítása végett kiküldött emberektől megkérdeztetett és ezek a nevezett templom állapotáról jelentést tettek, azon tétel értelmében, hogy a templomok kijavítása a régi állapotnak megfelelően végzendő és az elvétel és hozzáadás nélkül történéjék, — minthogy a mahalle összes lakosai hitetlenek —, a nevezett templom megrongálódott részeinek a régi állapotnak megfelelő kijavítására a ser részéről az engedély megadatott és ez a tény kérésükre írásba foglaltatott, és az írás, hogy az ügynek bizonyítéka legyen, nevezett zimmiknek átadatott. Így történt. Kelt 1063. dzsemázi ül-ahir 10.-én.

Az esel tanúi: Kortársainak büszkesége, Oszmán: a volt miralaj, az előkelők büszkesége, Mehmed: a lovasok (fáriszok) 4-ik agája, rangtársainak büszkesége, Hüszein szpahi: a mészáros és mások.

Hátlapján egykorú írással: Anno 1653 die 8. Mai az templom épülettire válltatott kadia levele.

27.

Buda, 1654. február 9.—18.

*Szari Kenán budai pasának gyöngyösi templomjavítás ügyében
a szultán nevében kibocsátott rendelete.*

A *tugra*: Mehmed szultán, Ibrahim kán fia, mindig győzedelmes.

A kádik és hákimok mintaképe, erény és ékesszólás kincsesfára, Hatvan kádija — fokozódjék a kiválósága! Mihelyt felséges rendeletem megérkezik, a következők szolgáljanak tudomá-

¹ T. i. az 1063-ik évszámmal (= 1662. december 2.—1653. november 21.).

sul: A kegyes emferek mintaképe, Muszli hatvani szandzsákbej — tartson soká a hatalma —, jelen szultáni rendelet vívóiról, a nevezett livá alá tartozó Gyöngyös város rájáiról levélben azt jelentette, hogy ezek nem elégedtek meg azzal, hogy a nevezett városban álló, a város meghódítása előtt épült és azóta használatukban levő templomukat, amely a hosszú idő alatt nagyon megromlott, régebben kiadott engedélyem szerint kijavítsák, hanem azt a ser és kánun ellenére ki is bővítették; amikor magas rendeletemre (meg nem jelölt személy) a helyszínrre kiszállt és ott vizsgálatot tartott, megállapítást nyert, hogy (a templom) a korábbihoz képest nem nagyobbított meg, csak a falakon kívül az egyik oldalon egy sövényfal építettett avégett, hogy a marhákat a templom falától távoltartsák. Miután ez a ser kívánalmának megfelelően lebontatott, és azt a kérést terjesztették előm, hogy adjak ki magas parancsot arra, hogy a mirliwa vagy senki más a nevezettekkel ezért ne bánthassa: a kezükben levő ser-végzés értelmében elrendelem és megparancsolom, hogy az új kerítés (újítás) lebontása után, a templomnak a réginek megfelelő terjedelemben végrehajtott kijavítása miatt ezeket ser és kánun ellenére senki ne háborgassa. Megparancsolom, hogy mihelyt magas rendeletemmel megérkeznek, a nevezett ügygel kellő mértékben foglalkozz, ebben az ügyben nekik kiadott ser-végzésüket olvasd el és legyen rá gondod, hogy amennyiben a templom előterjesztésükhöz híven régi terjedelmében javították ki és ser és kánun ellenére nem nagyobbították, hanem csak a templom falán túl egy sövényfalat építettek, de amikor ez a ser szerint felülvizsgáltatott, a ser követelményére ezt az újítást is lebontották: — ha ők az ügynek ilyen állásáról ser-végzést kaptak és ha e végzés tartalma megfelelne az ő állításaiknak s hivatalos úton is beigazolást nyerne, akkor annak értelmében kell eljárni; s ha ezek után a ser ellen semmiféle kihágás nem volna rájuk bizonyítható, az új kerítés lebontása után, a régi méreteken belül végrehajtott javításból kifolyólag a nevezett város lakosait a mirliwa és senki más ne zaklassa és ser és kánun ellenére senki ne háborgassa. Ilyesmit ne engedj meg és ne törd, hogy a ser és kánun, a ser-végzés és felséges rendeletem ellenére őket bárki zaklassa és velem szembe szálljon. Illetékteleneket az ügybe beavatkozni ne engedj, a makacsokokról tégy jelentést és ne légy annak oka, hogy ebben az ügyben új panasz érkezzon és újból rendeletet kelljen kiadnom. Így szolgáljon tudomásul. Magas rendeletemet elolvasása után add át a nevezett város rájáinak s magas kézjegyem iránt tanusíts tiszteletet. Kelt 1064. év rebi ül-ével 21.—30. napjain, a jólvédett Budún városában.

Hátlapján két török kancellista névjegye, továbbá egykorú írással: Anno 1653. die 8. Maji az templom épületére váltatott budai vízer (így!) levele.

28.

(Hatvan) 1655. július 4.

Haszan hatvani és szécsényi mirliva útlevele Jósvai Dávid számára.

Az irat kibocsátásának körülményei a következők:

Miután az ellenséges földön, Sárpatakon lakó Jósvai Dávid nevű zimmi útlevelet kért arra, hogy tanulás és letelepdés végett Gyöngyösre jöhessen, nevezetnek igazolásul ezen pecsétes írásunkat adtuk, hogy jövet, útközben vele találkozó gázijaink őt ne háborgassák, s szükség esetén arra is igazolásul használhassa, hogy a nevezett városban nyugodtan lakhasson. Kelt 1065. sabán 30.

A szegény Haszan, a mostani hatvani és szécsényi mirliva.

Előlapján egykorú feljegyzés: Jósvai K. Dávid.

Hátlapján pecsét „Haszan” névvel és „65” (azaz: 1065)¹ évszámunnal.

29.

(Hatvan) 1667. június 23. — 1668. június 10.

Hüszein hatvani és szécsényi mirliva írta a gyöngyösi felekezeti villongás tárgyában.

Ezen irat kiállításának oka a következő: Ti, a kormányzásunk alatt álló Hatvan szandzsákban fekvő Gyöngyös rájai közül a *pápista* felekezetűek, a nevezett város szegényei közül a *kalanistáknak* egyes, nekik szükséges épületeit ezelőtt engedély nélkül leromboltátok, őket egyes szokásos ünnepnapjaikon zaklattátok és ezáltal nagy igazságtalanságokat követtetek el rajtuk. Ezért szükségessé vált, hogy a nagyhatalmú egri bejler-bej önagsága magas rendeletének és a ser-szék végzésének megfelelően titeket a *kalanistákkal* szinünk előtt szembesítsük és kibékítsünk, hogy ezután a *kalanista* zimmitknek se vallásába, se azoknak velünk szemben fenálló ügyeibe ne avatkozzatok. Avégett, hogy őket senki ne bántsa, nekik ezen pecsétes írás kiadatott. Senki ne zaklassa őket. Kelt 1078-ban.

A szegény Hüszein, hatvani és szécsényi mirliva.

Hátlapján pecsét „Hüszein” névvel és jelmonddal.

Fekete Lajos.

¹ — 1654. november 11.—1655. október 30.

EGYHÁZTÖRTÉNETI IRODALOM.

Az ágostonrend a középkori Magyarországon.

Egy-két kivételt leszámítva, szinte általánosan érvényesülő szabály szerint szerzetesrendeink múltjának kutatói és megelevenítői a rendtárogok sorából szoktak kikerülni. Békefi Remig tehát a cisztercieknek nemcsak historikusa, hanem zirci apátja is volt, a premontreiek történetének egyes részleteit pár év óta a jászói és gödöllői tanárok veszik kritikai vizsgálat alá a Szt. Norbert-évkönyvekben, a piaristák szintén maguk számoltak be rendjük megletelepedésének 300. évfordulóján munkásságukról, a benecsek pedig a század elején megjelent, valóban monumentális kiadvány-sorozatukkal bizonyították be, hogy kilencszázados múltjuknak ők a legalaposabb ismerői. A kutató buzgalom táplálója, a figyelem és lelkesedés éhrentartója mindegyik esetben közös azzal az érzellemmel, amely világszerte oly sok érdeklődőt ösztönöz arra, hogy nemzetsége tetteinek felderítésére szakembereket nyerjen meg, vagy a munkára maga vállalkozzék. Mint ők, a szerzetéstörténészek is, rendjüknek sorsát vizsgálva, az ősoket idézik lelki szemeik elé. Ezek ugyan nem vérszerinti elődek, de hozzájuk érzésben és világnézetben bizonyára közelebb állanak, mint a XX. század mágnása vagy gentryje egy középkori várúrhoz. Az ősoeknek ez a keresése, a történetnek oly felfogása, hogy az mintegy a rendi életestmény érvényesülését vagy elhomályosítását tükrözi, rendkívül gyümölcsöző lehet. Egyrészt megóvja a kutatót az időrabló munka közben fellépő elkedvetlenedéstől, másrészt pedig a múltnak sok olyan részletét varázsolhatja elő, amelyek a racionálisan gondolkozó előtt esetleg rejtve maradnának. Ugyanakkor azonban egyoldalúság okozója is lehet. Elő sorban abban az értelemben, hogy régi, nagymúltú szerzetesrendnek nem akad történetírója, mivel ma már nincs oly közösség, amely őst látná benne.

Mással, mint az egyháztörténetnek mintegy családtörténeteszerű művelésével alig is volna magyarázható, hogy az ágostonrendről az utolsó összefoglaló történeti munka 1778-ban jelent meg, még pedig a rend egyik tagjának, a mosonmegyei származású, de Bécsben élt Schier Xystusnak tollából.¹ Őt is a gyermeki meleg vonzalom ösztö-

¹ *Memoria provinciae Hungaricae Augustiniana antiquae.*

nözte tehát kutatásra, követője azonban nem akadt, mivel a rend, II. József által eltöröltetvén, nálunk többé nem újult meg. Pedig az ágostonosok a középkori magyarság szellemi életében oly jelentős szerepet játszottak, hogy történetük valláskülönbőség nélkül érdekelhet mindnyájunkat. Az evangélikusokat pedig különösképen, mivel Luther az ő rendjüknek, ennek az internacionális szervezetnek német tagozatában nyerte el hámulatot kellően széleskörű és alapos teológiai képzettségét s vallásos érzelmi világa, egyénisége is ott fejlődött ki. Ha a középkori magyar egyháztörténet művelése oly studium volna, amelynek területén protestáns és katolikus kutatók egyaránt tevékenykednének, a megoldásra váró problémákat pedig fontosságuk szerint jelölik ki, bizonyára már régen kezünkben volna a magyar ágostonrendiek reformáció előtti, középkori működését megtárgyaló monografia. Ma ugyan csak jümbör vágyakozás az ilyesféle tervszerű, rendszeres munkálkodás, mivel azonban feltétlenül el kell következnie, hogy a középkori magyar történelem szintéziseiben az egyházi intézmények tárgyalása az eddiginél nagyobb teret nyer, nem lesz felesleges rámutatnunk — azon könyv ismertetése során, amely címében a probléma megoldását igéri² — milyen előmunkálatokra volna szükség. Nem bírálatot frunk tehát, hanem egyszerűen felhívjuk a figyelmet, mi az, ami hiányzik a könyvből, melyek a megoldásra váró problémák.

A bírálatról azért is tartózkodnunk kell, mivel a munka szerzője nem történész s a történelmi babérajaira nyilván maga sem vágyik. Olyan tollhibákra akadunk ugyanis a könyvben, amelyek egyetemi hallgatók szemináriumi dolgozataiban sem fordulhatnak elő. Közülök egyesek azonnal kijavíthatók. Az közismert, hogy Pálóczy Máté, „Lőrinc boszniai vezér“ (49. l.) Újlaki Lőrinc herceggel azonos s arra is könnyű rájönni, hogy „nádori főjegyző“ (164. l.) helyett ítélőmesternek kell a *prothonotarius* szót fordítani, „a es. kir. kincstár szepesmegyei tanácsában“ (154. l.) pedig a szepesi kamara tanácsosát láthatjuk. Több elírás ellenben csak fej-törés és utánjárás árán vagy sehogyan sem javítható ki. Mert vajjon ki tudná eldönteni, IV. Béla melyik nádorát keressük Ottlich Dénes személyében (27., 49. l.), hol fekszik Tubel vára (51. l.), Verőce milyen „Bonfiniek székhelye“ (54. l.) s a XVIII. század közepén szereplő „Koch meg Vályi államtitkároknak“ (168. l.) mi is lehetett a rangjuk?

De nem érvényesül a könyvben a történelmi kritika sem. Szerzőnk számára mindaz, amiről írott megemlékezés szól, valóság. Egy XVIII. századi Mária-kép történetét tehát úgy beszéli el, hogy azt a budai erdő egyik tölgyfájában, csodálatos álomtól figyelmesé téve reá, találták meg, miután felfürészelték és széthasították törzsét. A jegyzetben közölt német leírás szövegét kifogástalan hűséggel vissza-

² Dr. Fallenbüchl Ferenc: *Az ágostonrendiek Magyarországon.* (A Szent István Akadémia II. Történelem-, Jog és Társadalomtudományi Osztályának értekezése. Szerk. Meszlényi Antal osztálytitkár. III. kötet. 3. szám.) Budapest, 1943. 8° 241 l.

adva, mindössze egy részletet hagy el. Azt, hogy a XVIII. századi feljegyzés szerint a kép négyszáz év előtt került volna ki a fából. (94. l.). Máskor a kritikai, megfontolt vélemény ellenére a meszeszerű fogadja el, mint a bártfai események vázolásánál. Wagner Károlyra, a XVIII. századi tudós jezsuita történetíróra hivatkozva, a következőképpen mondja el a bártfai kolostor pusztulását: „Midőn a szerzetesek sétúra indultak, az akatholikuszok dühösen rájuk támadtak és vízbe fullasztották; azt a helyet ma is „*Mönichsauff*”-nak hívják. Azt a kettőt pedig, akik odahaza maradtak, addig gyötörték, míg egyikük engedett a kísértésnek és hitelhagyóvá lett, a másik már öreg ember volt s nemsokára rá bánatában meghalt. A megüresedett kolostort hatalmukba vették s hogy még kö se hirdesse nyomát, földig lerombolták, a templomból pedig imaházuk lett.” (35. l.). A jegyzetet kell megnéznünk, hogy értesüljünk: Wagner szerint, bár tanult emberektől hallotta a száműzetés (?) e módját, mégis inkább mondának kell tekinteni a leírást, mivel az eseményről nincs megbízható, hiteles történelmi adat. Szerzőnk itt, az apró betűk közt, mintha maga is hajlana e felfogás felé, hiszen megjegyzi: „Azonban legalább is helyhezfűzött mondának kell tekintenünk.” Mégis a főszövegben máshol is valóban fogadja el az elbeszélést. Nevezetesen Wagnerre és a bártfai esetre utalva állítja, hogy „a reformáció idején . . . találunk köztük [az ágostonrendiek közt] *vértanúkat* is, kik hitükért majd a pogány török ellen küzdve, majd a hitújítók előtt meg nem hajoiva, életüket áldozták fel.” (59. l.). Kár volna az ellentétből, amely a XVIII. századi jezsuita történetíró és a XX. századi monografus előadása közt kétségtelenül megállapítható, korunknak az akkorinál türelmellenebb, megértésre kevésbé hajló, a kritikát inkább mellőző felfogására következtetni. A hibák — bizonyosra vesszük — nem általánosíthatók s idegenek a könyvet kiadó tudós testülettől. Szerzőnk is csak azért követhette el őket, mert a mártirokkal a rend diesőségét óhajtotta fokozni.³

Minden megértésünk ellenére bizonyos veszélyekre mégis fel kell hívunk a szerző figyelmét. Így arra, hogy a XVIII. századi Szt. Monika-kultuszt magyarázó kijelentésére — „Hódító útjára különösen akkor indult, amikor a hitszakadás és eretnekség szele fuvallt a világon át s nyomában jött az istentagadás, meg a közömbösség vihára” (128. l.) — egy tréfás kedvű bíráló könnyen megfordíthatja érvelését ilyenformán: Ha a lutheri és kálvini „eretnekséggel” összefüggésbe lehet hozni az istentagadást, akkor ezerszer inkább lehet az időbeli egymásutániség fonalán a XVIII. századi barokkhoz hozzáfűzni a felvilágosodás atheizmusát. Ha azonban nem is szállunk vitába efféle megjegyzésével s tudomásul vesszük, hogy ő nagyra értékeli „a barokk-kor szép tekin-télytiszteletét” (170. l.) s vele együtt örvendünk, hogy a XVIII. században Bécsből Budára települő ágostonrendi perjelek a szőlőmunkálatok ellenőrzése közben, kis fllagóriájukban megpihenve, szívesen gyönyör-

³ A bártfai monda újabkori eredetét pontosan és részletesen tisztázta Obál B.: Az egyház és a városok a reformáció előtt. Eperjes, 1914. 74. s. köv.

ködtek a kibontakozó tájképben, „amelynél szebbet a bécsi Kaltenberg meg Leopoldsberg sem nyújthatott” (107. l.), ugyanakkor határozottan el kell hártanunk következő kijelentését: a középkori magyar ágostonrendiekről „a harcok évszázadok, a törökvész és török dúlás, az átkos hitvillongások, a katolikus hittől elpártoltak pokoll gyűlölete, meg pusztító dühe miatt nem tudunk több és kimerítőbb adatot” (59. l.), mint amennyi t. i. könyvében található.

Nem ilyen sötétlen végzetserű oka van annak, hogy oly keveset tudunk meg, a könyvet elolvastva, az ágostonrendről. A magyarázat sokkal egyszerűbb, hétköznapiabb.

Amit a könyv nyújt, az valóban kevés. Háromnegyed része az ágostonrendiek XVIII. századi történetét ismerteti, a lékai, kanizsai, pécsi, fiumei rendházak mellett első sorban a budairól szólva levéltári és kéziratok kútfők nyomán. A rend középkori sorsáról mindössze 33 lapon emlékezik meg, mintegy bevezetésképen. Forrása itt Schier régi rendtörténete, kiegészítve Wagner, Fejér, Knauz oklevéltárainak, a *Monumenta Vaticana* és a *Monumenta Romana episcopatus Vespriensis* kötetének, Schmitth Miklós és Fuxhoffer—Czinár monográfiáinak adataival. Szokatlanul és indokolatlanul jegyzetben újra lenyomatja több oklevél szövegét, a régi kiadók regesztáival, megjegyzéseivel együtt. Bizonyára abban a hiszemben, hogy több ágostonrendi vonatkozású oklevél nincs is, sem nyomtatott munkákban, sem levéltárakban. Schiert követi tárgyalásának módjában is: az egyes kolostorokról, abécé rendben sorra véve őket, elmondja mindazt, amit adatai eléje lártak, majd 1—2 lapon szól az ágostonrendi írókról.

Az kétségtelen, hogy minden szerzetesrend történetének megírásánál az első lépés annak megállapítása, hogy hány kolostor volt összesen, melyek azok, mikor alakultak, milyen népesek voltak s mi lett sorsuk. Ezt a munkát azért is el kell végezni, hogy a rend népszerűségét le lehessen mérni, tevékenységét pedig kellőleg tudjuk értékelni. Mily sokat mond ugyanis, hogy amíg a középkori Magyarországon 81 bencés monostor alakult, addig eiszterci csak negyedannyi. Vagy amíg mintegy félszáz dominikánus kolostort tartunk számon,⁴ ágostonrendi gyanánt szerzőnk, adatokkal lámogatva, 25-öt sorol fel. Az egyes kolostorok történetének az összeállítása nem kíván semmiféle történetírói címélyedést: mindössze szorgalmas anyaggyűjtést, előfeltételül pedig — magától értetődően — szakirodalmunk és levéltáraink valamelyes ismeretét. Az utóbbit illetően azonban a szerző gyenge lábbon áll. Szinte érthetetlen, hogy közismert monografiákat, amelyek valósággal ontják az adatokat, mennyire elmellőzött, munkája nagy hátrányára.

A bárfai ágostonrendiekről szólva nem vette tehát figyelembe Iványi Béla regesztagyűjteményét,⁵ pedig ebben a Szt. János-kolostor

⁴ Harsányi A.: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 80. s. köv.

⁵ Bárfai szabad királyi város levéltára. 1319—1526 I. k. Budapest, 1910.

épitkezésére is talált volna adatokat. Nemcsak a már Ábel Jenő által közölteteket, hanem másokat is, amelyek kétségtelenné teszik, hogy amíg a bolthajtásoknak Kassán való elkészítéséről volt szó 1477-ben, addig a kolostor és a templom ablakköveit Göncön faragtatta ki a város Orbán mesterrel és készen szállította át 1481-ben.⁶ A dési kolostor törtériájában megint azokat az adatokat keressük hiába, amelyeket Kádár József nagy megyetörténete felsorol.⁷ Pedig nemcsak a szerző által összegyűjtött, kevésbé fontosak mellé állítva, hanem magukban véve is jelentősök. Hunyadi János rendelkezése, amellyel a dési sókamarából évi 50 kőszót és 9 rőf posztót adat a kolostor orgonistáinak, azért is figyelemre méltó, mivel az orgonák a magyarországi monostorokban jobhára csak a század végén és az újkor elején tűnnek fel. Az a megállapodás sem egyedül a helyi viszonyokra jellemző, amelyet 1475-ben a kolostor és a dési plébános kötött s amely szerint a szerzetesek szabadon győntathatnak, templomukban bárki számára temetkező helyet biztosíthatnak s ezért díjat szedhetnek, helyesebben: a végrendelező hagyatékából rész illeti meg őket. Vagy mennyivel beszédesebb a szerzőnk által is felemlített szűkszavú adat: „Mátyás király 1482-ben a dési sójövedelemből évi 200 aranyat biztosít” az ágostonrendieknek, ha hozzáteszük: Az uralkodó kikötötte, hogy legalább 12 szerzetes legyen a kolostorban s ezek a magyar királyok lelkiüdvéért tartozzanak misét bemutatni. Sőt Kádárnak kevésbé általános jellegű adatai is megérdemelték volna a szerző figyelmét. Mily sokat mond, hogy 1481-ben a „kar alatt” levő Szűz Mária-oltárról van szó! Ha helyes a kifejezés — ezt természetesen az eredeti oklevél alapján kellene eldönteni — belőle a templom stílusára, építésének idejére is következtethetünk: Mivel a kar a főoltárnál volt, bizonyára a román stílusú templomoknál szokásos altemplomban állott az oltár.

A kolostoroknak azonban nemcsak története töredékes, hanem névsoruk is hiányos. A 25 középkori kolostoron kívül, amelyeknek fennállását igazolni tudja, még 11 olyant sorol fel szerzőnk, amelyekről nem egykorú adatok, hanem csak késői, bizonytalan vélekedések szólnak, úgy, hogy közülök többet maga is kénytelen pálosrendinek nyilvánítani. A végső számot az irodalom figyelembe vételével pontosabban meg lehetne állapítani. Példaképen vizsgáljuk meg a nagyváradit kolostort. Erről, a bizonytalanok közé sorolva, mindössze ennyit tud mondani szerzőnk: Schier Xyatus jegyzetei szerint még Váradon volt kolostor (57. l.). Volt-e a valóságban, vagy sem, ezt a kérdést három munka alapján, amelyek mindegyike értékes adatokat szolgáltat, el lehetett volna dönteni. A váradit püspökség monografusa, Bunyitay Vince, külön címszó alatt foglalkozva vele⁸ tisztázza, hogy Szt. Miklósról neveztek, 1339-ben már állott a helyét és megállapítja: a püspök városrészében, Olasziban épült fel, a város végén, Püspöki felé; abban az utcában,

⁶ Történelmi Tár. 1884. 535. s. köv. Iványi i. m. 2006. és 2185. sz.

⁷ Szolnok-Doboka vármegye monographiája. III. k. 110. s. köv.

⁸ A váradit püspökség története. Nagyvárad, 1883. II. k. 483.

amelyet századok mulva is Szt. Miklós-utcának neveztek. (Elpusztulásának időpontját azonban nem ismeri.) Lukesics Pál nagy regesztagyűjteményéből arról értesülünk, hogy 1449-ben Hunyadi János kormányzó és Vitéz János püspök kérték a pápát, engedje át a váradi, Olaszi-városrészben fekvő s az ágostonrendiektől elhagyott kolostort a dominikánusoknak vagy az obzerváns irányt követő ferenceseknek.⁹ Bár az engedélyt a pápa megadta, az ágostonosok nem vesztették el kolostorukat. Oly kétségtelen bizonyították van erre vonatkozólag, amelyet a szerző is kezébe vett, jelentőségét azonban, csodálatos módon, nem ismerte fel: A budapesti Egyetemi Könyvtár egyik régi nyomtatványa ez — szerzőnk jelzetét is közli: Ac 4r 816 — a Szt. Ágoston-féle regulának s Hugo de S. Victore magyarázatának, valamint az ágostonrendi nagy bullának s a lombardiai provincia privilégiumának 1508-i, római kiadása. A könyv a váradi kolostoré volt, majd Naprágyi Demeter, a XVI. század végén erdélyi püspökké lett bibliofil egyháznagy bírtokába került. Az előlevélen olvasható feljegyzések nemcsak a kolostor XVI. század eleji fennállásáról tanuskodnak, hanem a könyvet a rendi történet becses emlékévé avatják. Azoknak a fogadalom, tételét tartalmazzák ugyanis, sajátkezű aláírásokkal, akik az 1530-as években léptek a váradi kolostor tagjai közé. S mert két történeti feljegyzés — Mátyás és II. Ulászló halálának napjáról — csatlakozik még hozzájuk, valamint más, ma már, sajnos, csak töredékekben olvashatók, némi túlzással historia domus-nak is nevezhetjük, nemkülönben mintegy a későbbi protestáns iskolai anyakönyvek elődének, hiszen a „subscribált” tanulók is a törvények megtartását fogadták meg. A feljegyzések nemcsak azért becsesek, mert számra több adatot tartalmaznak a váradi kolostorról, mint valamennyi más kűtfünk, hanem mert igazolják, hogy a Mohács utáni évtizedben a rend még mindig vonzotta a fiatalokat, hiszen közülök 1531-ben öten léptek be közösségébe. Valamennyien magyarok, nemcsak nevük után ítélve (Hatházi, Tordai, Belényesi, Kolozsvári), hanem azon városi közösség jellegéből is következtetve, amelyből kikerültek. S mert a perjelek is magyarok (Gyulafehérvári, Sárközi), eggyel több okunk van, hogy érdeklődéssel forduljunk a rend felé.¹⁰

⁹ XV. századi pápák oklevelei. II. k. (Olaszországi Magyar Oklevéltár II.) Budapest, 1938. 1059. sz.

¹⁰ A váradi feljegyzések szövege a következő: I. b. előlevélen: *Frater Blasius de Quinque ecclesias lector sacre theologie prior provincialis provincie Vngarie ordinis fratrum heremitarum divi Augustini licet inmeritus in Christo nostro dilecto ...* (a név helye üresen hagyva) *salutem in domino scempternam.* (Következik a confraternitásba felvevő oklevél szövege). — Az utolsó lapon: *Item ego frater Andreas de Gyula dominarum feci professionem feria tertia in festo sancte Lucia venerabili patri fratri Blasio de Alba gyula priori Waradiensi ordinis fratrum heremitarum sancti Augustini a. d. 1531.*

Item ego frater Matheus de Hathhas feci professionem in sabbato in festo Marie de Nive sub v. patri fratri Blasio de Alba gyula priori Waradiensi ordinis fratrum eremitarum sancti Augustini a. d. 1531.

Tovább menve, az irodalom vagy a nyomtatásban már megjelent s így könnyen hozzáférhető forrásanyag oly középkori kolostorokról is értesít, amelyek szerzőnk névsorában nem találhatók meg. Ilyen a bodrogszegyei báthmonostori. A Theiner-féle forráskiadványban olvasható pápai felhatalmazás szerint a Báthmonostori Töttös család 1345-ben alapította¹¹ s fennáll a kolostor 1415-ben, sőt 1478-ban is. Az első alkalommal itt vesz fel Thapolesáni János lector, tartományfőnök egy várnagyot a rend *confraternitas*ába,¹² az utóbbi évben pedig a provinciális, Pécsi Bertalan, *professor sacre pagine* a kolostort a Kisvárdai családért, jótéteményei fejében, napi misemondásra kötelezi.¹³

A kiragadott példák, utalások bizonyára kellőleg megindokolják véleményünket, hogy a közkezen forgó forrásmunkák alapján is a középkori ágostonrendi kolostoroknak lényegesen teljesebb névsorát, történetüknek pedig részletesebb, pontosabb leírását lehetne összeállítani. Egy rendnek az élete azonban nem azonos az egyes kolostorok történetének megtárgyalásával, ha még oly tüzetes is az. Bár gondos anyaggyűjtés nélkül vakmerőség szólni a rendnek tulajdonképeni életéről, mivel szerzőnk egyáltalán nem érintette ezt, megkíséreljük, hogy legalább Schier adatai alapján rámutassunk a fejlődés egy-két pontjára, problémájára.

Az egyes szerzetesrendek súlyának megállapításánál értéknerőül nem vehetjük a kolostoraikban másolt vagy megfogalmazott munkák számát, mivel a latin nyelvű kódexeinket ért pusztulás miatt nincs mód az összehasonlításra. Be kell érünk annak megállapításával, hogy a

Ego frater Colomonus feci professionem sub v. priori fratri Blasio de Alba guala ordinis eremitarum sancti Augustini a. d. 1531.

Ego frater Bartolomeus feci professionem sub v. p. Blasio priori Vaaradiensi ordinis fratrum eremitarum sancti Augustini anno d. 1531.

Item in anno domini millesimo quadringentesimo nonagesimo finivit vitam serenissimus rex Mathias in magna ebdamada feria quarta. Item in anno d. M. quingentesimo decimo sexto vitam finivit serenissimus rex Ladislaus.

Ego frater Nicololaus de Tharda feci professionem sub venerabili patri fratri Blasio de Alba guala vicario districtus Varadiensis anno 1534.

Ego frater Andreas feci professionem sub v. patri vicario de Alba Guala ordinis heremitarum sancti Augustini a. d. 1531.

Item ego frater Georgius de Belynes feci professionem in die festo sancti Bryci episcopi sub venerabili patri fratri Blasio de Sarkuz priori ac vicario districtus Warodiensis ordinis heremitarum sancti Augustini in anno domini 1539. Frater G. manu propria.

A könyv legvégén, egy töredékiapon, amelyet a költés kijavítása alkalmával, valószínűleg a múlt század végén, új lapra felragasztottak: Több számdás-szerű feljegyzés, töredékesen. Közlük ez a két fogadalom töredék: *Franciscus Kolosuarinus 1524. — Ego frater Michael feci professionem fratri Blasio de Alba guala priori Vuaradiensi manu propria in a. . .*

¹¹ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I. k. 689. (V. ö. Csánki: Magyarország tört. földrajza. II. k. 189.)

¹² Zichy-okmánytár. VI. k. 365.

¹³ U. a. XI. k. 215. Ugyanítt olvasható a magyar rendtartomány pecsétjének leírása is.

rendek mennyi lehetőséget nyújtottak tagjaiknak a tanulásra, milyen magasfokú iskolázottságot biztosítottak számukra, milyen végzettséget kívántak meg tőlük. Nem az eredeti írói egyéniségeket kell tehát számba vennünk, hanem azokat, akik az egyházi középréteg tagjainak nevezhetők; a tanult, egyetemi fokozatokat elnyert szerzeteseket, akik meg tudták érteni a tudós teológiai műveket, mégis maguk egyetlen eredeti, önálló gondolatot sem írtak le. Vajjon milyen része volt az ágostonrendnek egy ilyen latinul olvasó magyar réteg kiképzésében?

A rendnek kétségtelenül volt nálunk olyan főiskolája, amelyben a magasabb tudományokat tanították. Nemcsak az 1338-ban Sienában tartott nagykáptalan határozatából következik ez, amely szerint minden *provincia* köteles *studium generale*-t felállítani,¹⁴ hanem a *lector*, *lector ordinis*-t, vagyis a szerzetesi főiskola vezetőjét emlegető adatokból is: 1331-ben a *lector* egyszersmind tordai perjel, 1420-ban pedig — ugyanez Schier szerint (100. s. köv. l.) — *Johannes de Aholopolitano*. Ez a finoman hangzó, messi humanista néjakra emlékeztető név egyébként magyar embert takar; sajtóhibával *Johannes de Thapolcano*-ból alakult át Schier közlésében s azonos az 1415-ben szereplő provinciálissal. Egy újradik *lector sacre theologie*, a XVI. század eleji Pécsi Balázs nevét a váradi feljegyzések öröklítették meg. (Különbön Schier is említi, 18. l.) A rend külföldi egyetemekre is elküldte tagjait, még pedig viszonylag nagy számban. Az 1318-i nagykáptalan határozatából, amellyel Lucai Gábert mint *examinator promovendorum ad studia in Hungaria*-t ki-rendelte, erre kell következtetnünk (Schier 12. l.). Abból a célból ugyanis, hogy egy-két szerzetest megvizsgáljon, vajjon felsőbb tanulmányokra bocsáthatók-e, felesleges lett volna külön megbízottat útnak indítani. A nálunk tanítók közt házonjára voltak külföldiek, ugyanakkor azonban magyarok is működtek más országokban. Ilyen volt *Simon de Hungaria*, aki 1481-ben a bolognai kolostor *lectora* s az ágostonrendi filozófus, *Aegidius Romanus Quodlibet*-jének kiadója. (Schier 16. l.). Őt szerzőnk is megemlíti, ellenben mit sem szól *Alexander de Hungaria*-ról, aki a XIV. század elején mint a párizsi egyetem tanára a legmagasabb tudományos fokra jutott fel. Hallgatása annál érthetlenebb, mert ennek a kiváló teológusnak életét és munkásságát Gábel Asztrik a lehető legrészletesebben ismételtlen megtárgyalta.¹⁵ Az itthon tevékenykedők egyetemi képzettségéről tanuskodnak a nevük mellett fellüntelett *magisteri*, *baccalaureusi*, vagy teológiai *doctori* címek (Schier 16., 51., 101. l.).

¹⁴ Hauck, A.: Kirchengeschichte Deutschlands, V/1. k. 307.

¹⁵ Magyarországi Sándor mester a középkori Sorbonne tanára. Archivum Philologicum, 1941., Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban, u. o. 1938. Újabb két dolgozatát (Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszéd-gyűjteménye, u. o. 1943., Magyar vélemény egy középkori párizsi dispután, a gödöllői Szt. Norbert gimnázium 1942/3. évi évkönyvében) nem ismerhette szerzőnk, ellenben a *Magyar diákok*-ban megtalálhatta volna még a *Stephanus de Insula* és *Nicolaus Nicholai* párizsi ágostonrendi *lectorokról* kiásolt adatokat.

Tanultságuk miatt aránylag sokan lettek közülök címzetes püspökök, hogy mint érseki vagy püspöki helynökök a királyi udvarban, a kancelláriában s a politikai életben szereplő megbízóik helyett kormányozzák az egyházmegyéket s bírászkodjanak, mint szentszéki elnökök, az eléjük kerülő perekben. Az adatok töredékességét tekintetbe véve szerfelett jellemző, hogy 1390. és 1395. közt négy ágostonrendit szenteltek fel ily püspökkökké: Székesfehérvárinak, Pécsinek, Esztergominak hívták őket (Schier 14. I), vagyis magyar polgárcsaládok sarjai voltak.

Arra vonatkozólag, hogy a rendi iskolázás nálunk is magas fokú volt, van egy igen beszédes bizonyítékunk. Szalkai László, a Mohácsnál elesett esztergomi érseket kontársai egyhangúan művelt, képzett embernek ismerték. Pedig igen szerény családból származott és tanulmányait nem valami külföldi egyetemen végezte. A korszerű ismereteket tehát ilthon kellett megszereznie. Az iskola, amelyben felnőtt, a sárospataki ágostonrendi kolostor iskolája volt. Fennmaradtak Szalkai sajátkezü jegyzetei, amelyeket tanuló korában 1489—1490. irt össze. Ezek tartalmának az előadásait tartalmazzák, még pedig az asztronómia, filozófia, retorika, poétika és zene köréből. Nem előadás után jegyezve, hanem másolatok. A tanító, a *rector*, aki magyarázta hallgatóinak az anyagot, Kisvárdai János *baccalaureus* volt. Eszerint Szalkai, a tanuló jegyzeteiből következtethetünk arra, hogy milyen színvonalú volt a tanítás az ágostonrendieknek abban az iskolájában, amelyről különben semmi más adatunk nincs. Az esztergomi főegyházmegyei könyvtárban őrzött kézirat, sajnos, kiadatlan. A magyar glosszákon kívül csak a zenei vonatkozású részek jelentek meg Bartha Dénes gondozásában és magyarázataival kísérve.¹⁰ Mint a kiadó megállapította, Kisvárdai, a gregorián ének elméletét tárgyalva, nagy alaposággal elemzi tárgyát és a reá vonatkozó nemzetközi irodalmat, a XIV. századdal bezárólag, ismeri. Előadása nem egyszerű átvétel valami külföldi tankönyvből. A ma ismert zenetörténeti forrásokban a Kisvárdai-féle magyarázatoknak nincs szoros megfelelője: csak hasonlóság, rokonság állapítható meg, aminek a tárgyból is következnie kell. Az ismeretanyagnak kb. háromnegyed része található meg a XIV—XV. századi zeneelméleti írónál, negyedrésze schol sem; ez mindenképen a tanító sajátja. Tárgyát Kisvárdai nem egyetlen auktorhoz ragaszkodva fejtegeti, hanem „bizonyos tárgyi, elrendezésbeli önállósággal.” Mondanivalóját nyugati zenei írótól kölcsönzi s távol tartja magát a sokkal közelebbi német és cseh-morva forrásoktól. A tananyag „logikus menetű és pedagógiai szempontból céljának — a klerikusok zenei kiképzésének — mindenképen megfelel.” Valószínűleg ugyanez volna megállapítható a kézirat többi, kiadatlan részéről is.

Nem olyan rossz tehát helyzetünk, ha az ágostonrendi oktatás színvonalát akarjuk megállapítani, mint ahogyan az olvasó Fallen-

¹⁰ Szalkai érsek zenei jegyzetei monostor-iskolai diák korából (1490.), Budapest, 1934.

büchl könyve nyomán vélné vagy ahogyan a szerző gondolja, abban a hitben, hogy úgyis elpusztult minden adat, eleve lemondva a kutatásról. Sokkal nehezebb hozzászólnunk ahhoz a kérdéshez, hogy vajjon érvényesültek-e a magyarországi ágostonrend körében reformlőrekvések, próbált-e saját erejéből megújulni, amikor, az idők változásával, a laikus világi társadalom fokozottabb követelményeket kezdett támasztani? Közismert, hogy valamennyi szerzetesrend életében a középkor végén — kivéve a karthauzit, amely büszkén hangoztathatta: *Carthuzia nunquam reformata, quia nunquam deformata* — krízisektől és küzdelmektől nem mentes fordulópontot jelentett a reform vagy obszerváns irányzat feltünése, megerősödése. A mozgalom, amely az egyik rendet megmentette a feloszlástól és eltűnéstől, a másikkal meg új virágzást biztosított, nálunk különösen fontos lett. Horváth János kutatásai nyomán ugyanis kétségtelen, hogy a magyar nyelvű kolostori irodalmat képviselő kódexek, ezek a korábban csak nyelvenlékek gyanánt becsült munkák a szigorú reformirányzatok felülkerekedésének köszönhetik keletkezésüket. Az ágostonrend multját vizsgálva az irodalomtörténeti érdeklődés nem ösztönözheti a kutatást, mivel nem ismeretes körében frott magyar kódex — a jelek szerint t. i. nem voltak az ágostonosoknak apácakolostorai, amelyek lakói számára le kellett volna fordítani a latin szövegeket — annál inkább az a másik, amely Luthernek a német reformált kolostorok fejével, Staupitz János-sal való meghitt viszonyát, valamint számtalan szerzetesársának a wittenbergi mozgalomhoz csatlakozását mérlegelve bizonyos összefüggést vél feltételezhetni a rendi megújulási törekvések és a nagy reformáció között. A kérdés megoldását nehezíti, ugyanakkor azonban a feladatot vonzóbbá teszi, hogy a magyar rendtartomány független volt s így a német kapcsolatok mellett az olaszok sem hanyagolhatók el.

Az az 1278-i oklevél, amely szerint a provinciális három másik szerzetessel az Ottokár elleni háborúban kitüntette magát¹⁷ s amelyből a magyar rendtartomány XIII. századi önállósága következnék, hamis ugyan,¹⁸ mivel azonban az 1330-i áttíró oklevél hiteles, ekkor már a magyar kolostorok kétségtelenül egységet alkottak. Sőt a függetlenülés, egyéb adatokból következtetve, még korábbra, az Anjou-kor elejére tehető. Ettől fogva a magyar provincia teljesen szabadon fejlődött. Önállóságát s ugyanakkor jelentőségét mutatja, hogy 1385-ben a nagykáptalant Esztergomban tartották s itt válaasztották meg a generálist. Arra, hogy a reformtörekvések nálunk korán megindultak, két halvány adat utal: 1432-ben a rend a magyar provincia *vicarius generalis*-a gyanánt kiküldte *Georgius de Valle Speciosa*-t, aki a bázeli zsinaton is szerepet játszott, 1435-ben pedig Regensburgi (*de Ratisbona*) Püech-

¹⁷ Knauz: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. II. k. 90. l. V. ö. Balics L.: A római katolikus egyház története Magyarországon. Budapest 1890. II. k. 2. rész. 375.

¹⁸ Kmrácsonyi J.: A hamis, hibáskeftű és keitézetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest, 1902. 28.

hauser Bertholdot. (Schier 15. l.). Mivel *vicarius generalis*-t a ferences és dominikánus rendben az obszerváns irányú kolostorok uniója vagy *congregatio*ja kapott, úgy, hogy a rendfőnök hatásköre a régi felfogású kolostorokra korlátozódott, hogy azután a reform híveinek túlsúlyra jutásával az ő kezükbe kerüljön a rend vezetése, a kisebbbégbe szorult konventuálisok pedig a *vicariusi* tisztséggel legyenek kénytelenek beérni, feltehetjük, hogy az említett *vicarius generalis*-ok feltűnése a rendi reformtörekvésekkel volt kapcsolatban. Ezek a konstanzi zsinattal kezdődtek s 1419-ben egy lombardiai *congregatio*t eredményeztek, majd Németországban folytatódtak, ahol IV. Jenő pápa 1439-ben a provinciális mellé *vicariust* nevezett ki.¹⁹ Ilyesféle megbízatása lehetett a nálunk megforduló két *vicarius generalis*-nak is. Mindez, sajnos, csak feltevés. Valószínűsíthető azonban a váradi kolostor említett 1508-i könyve, amely a regulán és magyarázatán kívül a lombardiai *congregatio* privilegiumát tartalmazza. Mivel Staupitz törekvése arra irányult, hogy a reformált német kolostoroknak megszerezze a lombardiai unió kiváltságait,²⁰ a váradi példányt hasonló vágyakozás s egyszerűs mind az olasz *congregatio*val szövődő kapcsolat jelének tekinthetjük.

Mindezek a gyér, elszórt adatok arra utalnak, hogy a rend életét a középkor végén Magyarországon sem jellemezte a tespedés. Eggyel több ok, hogy a kutató fokozott figyelemmel forduljon feléje. Annál is inkább, mert egyáltalán nem reménytelen, hogy a fentebb érintett, sőt más problémákat is, amelyeknek ma még körvonalai sem látszanak, meg lehet oldani. Nem kell hozzá más, csak szorgalom, kitartás, elmélyedő kutatás.

Az első és legfontosabb feladat magától értetődően az okleveles forrásanyag összegyűjtése. Az Országos Levéltár és a Nemzeti Múzeum különböző gyűjteményei és letételei, valamint más levéltáraink kétségtelenül gazdag eredménnyel jutalmaznak meg a kutatót. Az elszórt, töredékes adatok, egyes oklevelek első sorban a kolostorok számának megállapítását, valamint életük részletezően pontos megrajzolását tennék lehetővé, megadva ily módon a rendtörténet vázát. Az okleveleket azonban gondosan kellene elolvasni, mivel esetleg hosszú végrendelet egyetlen, nehezen kibetűzhető pontja nyújt felvilágosítást valamelyik ágostonrendi kolostorról. Talán olyanról, amelyről más adat nem szól vagy amelynek *patrociniuma* nem ismeretes. Bizonyára több olyan oklevél is előkerülne, amelyekkel a rend vezetősége *confraternitás*ba felvette a maecenas-családokat. A provinciális neve és egyetemi végzettsége, ha pedig a felvétel a káptalanban történt, ennek színhelye felől értesülnénk belőlük. Könnyebb volna összeszedni a rendi forráspublikációkban lappangó adatokat, ha ezek a munkák megvolnának Magyarországon. A teljes közömbösség azonban, amely az ágostonrend sorsát kísérte, nem ösztönözhetette könyvtáraink vezetőit efféle kiadvá-

¹⁹ Krüger, G.: Handbuch für Kirchengeschichte. Tübingen, 1929. II. k. 277.

²⁰ Hauck: Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. XVIII. k. 783. l.

nyok megszerzésére s így külföldön kell átvizsgálni, a régibb rendtörténeti munkák mellett,²¹ első sorban az *Analecta Augustiniana*-t (Róma, 1905-től), a *generale capitulum*-ok aktáinak kiadását, amely lehetetlen, hogy ne tartalmazzon magyar vonatkozású rendelkezéseket; hasonlóképen a *Revista Augustiniana* címűel (Madridban, 1881-ben) megindult, majd más elnevezések alatt folytatódó folyóiratot, amelyben már csak azért is joggal remélhetők bennünket érdeklő adatok, mivel benne adta ki C. Hutter közleményét: *Scriptores O. E. S. A. Germani, Belgae, Bohemi, Poloni et Hungari*; nemkülönbén a *Bolletino Storico Agostiniano*-t (Firenze, 1924-től). Aligha volna egészen felesleges a német provincia lapjának, a *Maria v. Guten Rat*-nak (Würzburg, 1904-től) állapozása s a német reformáció-történeti munkák közül a renddei foglalkozók tanulmányozása. Külön s a rendtörténeti kutatás kereteit kissé meghaladó feladat volna Szalkai jegyzeteinek kiadása, valamint az ágostonrendiektől származó munkák beható elemzése, jellegük és jelentőségük megállapítása. A *Schola Aegidiana* magyar híveinek munkásságát megtárgyalva, jó alkalom nyílnék a monografus számára, hogy a középkori teológia egyik fontos irányát megismertesse.

Ilyen rendtörténeli megírására protestáns történész is vállalkozhatnék, híven a német vagy angol tudományos élet szokásaihoz. Igen valószínű, hogy több-kevesebb biztatásra — sorainknak is ez a szerepet szántuk — akad majd egyszer vállalkozó, aki mint valami műgyűjtő, örömet fogja lelni az ágostonrendiek középkori történetére vonatkozó minél több adat összeszedésében és sem időt, sem fáradságot nem kímélve, átkutatja a levéltárakat, nem törődve azzal, hogy az érdektelen oklevelek százait, ezreit kell átnéznie. Helyes-e azonban ily szenvedély felébredésétől és sisyphusi munka elvégzésétől tenni függővé egyháztörténeti problémánk megoldását? Ha csak egyetlenegy esetről volna szó, nem kellene felvetnünk a kérdést. Azonban középkori történetünknek egész területén s valamennyi vonatkozásában hasonló a helyzet. Mindenki, aki XIV—XVI. századi egyház-, társadalom-, gazdaság-, jog-, közigazgatás-, alkotmány-, hadtörténeti kérdéssel próbál foglalkozni, hasonló akadályokkal kénytelen küzdeni. Ugyanazokat a kiadatlan okleveleket tehát a historikusok egymással párhuzamosan kénytelenek átnézni, keresgélve a tárgyukra vonatkozó adatokat és félretéve a számukra érdektelen, de egy másik társuk szemében annál fontosabb okmányok ezreit. Csak valamivel jobb annak a kutatónak a helyzete, aki egy-egy megye vagy kisebb terület településtörténetével foglalkozik. Ő elhagyhat bizonyos levéltárakat vagy oklevelesoportokat — Árva megye monografusának nem kell tehát Kolozsvárra utaznia s nem szükséges belepillantania a császári vagy a zágrábi káptalan kiadványaiba — azonban az Orsz. Levéltár, a Nemzeti Múzeum nagy gyűjteményeinek átnézésétől, tehát a leginkább időpazarló munkától nem mentesülhet. Semmiképen sem esodálható, hogy kevés kezdőnek van kedve efféle feladatokra vállalkozni, nagynevű tudósaink pedig

²¹ V. ö. Lexikon für Theologie und Kirche.

inkább annak a kornak a szárait oldozgatják és szövögetik, amelynek forrásanyaga régen megjelent nyomtatásban.

Ők jól ismerik Hajnik Imre életművét, ez a tiszta fényben ragyogó monumentum azonban inkább visszariasztja, mint vonzza őket. Tudják, hogy a legnagyobb magyar jogtörténész kora ifjúságától fogva haláláig törhetetlen munkakedvvel búvárolta át a levéltárakat s jegyezte ki a jogtörténeti adatokat, arra azonban már nem volt ideje, hogy hatalmas, gondosan elrendezett gyűjtését teljesen feldolgozza. Amit megírt, az mintaszerű; fő munkája, a középkori magyar bírósági szervezet és perjog leírása el nem évülő alkotás, amely annak idején franciára lefordítva, ezer propaganda szólamnál és fércelménynél többet tett volna kulturális önállóságunk dokumentálására. Feldolgozásai azonban nincsenek arányban anyaggyűjtésével. Életműve harmónikus és mégis csonka. A mai ember elragadtatással szemlélheti az elkészült részeket, ha azonban gondosabban körülnéz, észreveszi mellettük egy nagyra méretezett épületnek az alapfalait, amelyeket a mester csak akkor tudott volna felő alá hozni, ha évszázadokkal hosszabb életet nyer osztályrészül. Mivel erre senki sem számíthat, bizonyára jól teszi minden historikus, ha a tudományos munkát kedvetlésnek tekintve, idejét úgy fecsérel el vagy hasznosítja, ahogyan kedve tartja.

Nem ok nélkül hivatkoztunk éppen egy jogtörténész példájára. Középkori okleveleink adatai sok szempontból hasznosíthatók ugyan, leginkább azonban jogi és egyházi vonatkozásban. Így is mondhatnók: Még azok az oklevelek is, amelyek a település- vagy társadalomtörténészeknek eléggé meg nem becsülhető felvilágosítást nyújtanak, mellesken jog- és egyháztörténeti szemszögből szintén értékesíthetők. Reménytelen vállalkozás volna, hogy egyetlen ember próbálja megírni középkori egyházunk történetét, a teljes forrásanyagra támaszkodva. Ha a hasonló jogászai kísérlet nem sikerült, mert nem sikerülhetett az emberi élet rövidsége miatt, még kilátástalanabb a helyzet ott, ahol az irodalmi előzmények, az előmunkálatok sokkal csekélyebbek. Lehetetlen azonban beletörödnünk a mai helyzetbe, bármennyire nem új az. Akinek szívébe, hogy művelődésünk folyama egész terjedelmében ismeretes legyen, az nem nyugodhat bele, hogy éppen az a korszak maradjon homályban, amelyben a magyarság állami önállóságának teljes birtokában volt. Voltaképpen nem is a feladat nagy, hanem örökségül kapott eszközeink alkalmatlanok. Ha egyetlen ember nem tud megbirkózni a feladattal, többen, sokan, egyesült erővel úrrá lehetnek az akadályokon. Ahból a tényből pedig, hogy mások, mint a középkori magyar települési viszonyok vagy a városi élet kutatói szintén ugyanazon gútlak előtt torpannak meg, logikusan csak az következhet, hogy közösen kell azokat elhárítaniok. Keressük meg tehát a módot, hogy a forrásanyagban könnyen eligazodhassék a magyar középkor valamennyi kutatója s többé ne legyen kénytelen idejének kilenczted részét a terméketlen adatgyűjtés közben eltékozolnia.

A feladat nem megoldhatatlan. Levéltárainkban szétszórva kb.

400.000 középkori oklevél lehet. Ez a szám inkább több a valóságnál, mint kevesebb. Nyomatásban csak elenyészően kis részük jelent meg, bár viszont egyes darabokat többször lenyomattak, hála a rendszeretlen a nehezen áttekinthető publikációknak. Mivel egy kötetbe átlag 400 db. oklevél szövege fér bele, ezer kötetes oklevéltár kiadásának gondja nehezede reánk. Ilyen anyagi terhet nem bírna el tudományos életünk. Azonban nincs is arra szükség, hogy minden oklevélszöveg egész terjedelmében napvilágot lásson. Túlnyomó részükről a regeszták is kielégítő tájékoztatást nyújtanak. Segítségükkel a kötetek száma már egynegyedére csökkenne. 250 kötet kiadása is nagy munkát és sok pénzt igényel, de talán még mindég kevesebbet, mint amennyibe az elmúlt száz esztendőben a legkülönbözőbb szempontok szerint összeállított számtalan oklevéltár, ez a zagyva tömeg került, amelyben a szakembernek is bújós tájékozódnia. Konkrétebben szólva: Legnagyobb gyűjteményünk, az Országos Levéltár középkori okleveleinek kiadása mindössze 25 kötetet tenne ki. Ez az egyetlen sorozat pedig magában is alkalmas kiindulópontot biztosítana nemcsak a problémák felvilágosítására, hanem megvizsgálására is. A terv egyáltalán nem kivihetetlen. Mint az Országos Levéltár tisztviselője hivatalos munka gyanánt, utasításra, elkészítettem a horvátországi, szlavóniai és dalmáciai pálos kolostorok középkori okleveleinek regesztáit, még pedig oly részletességben, hogy azok az eredetit is lehetőleg pótolják. A kivonatokba tehát bekerült a királyi emberek és a hiteles helyi megbízottak neve és tiszte (kanonok, karbell pap, *prebendarius* stb.), a határjárásokról szóló részeket és a végrendeleteket pedig egész terjedelmükben lemásoltam. Mintegy 1360 oklevél szövege került így feldolgozásra. Emlékezetem szerint a munka nem vett sok időt igénybe, nyomtatásban pedig kb. 570 lapot tett ki. A publikációt azóta nyelvész, településtörténész, egyháztörténész egyaránt használta, a megoldás tehát célravezetőnek látszik. Mivel sem a regesztázó, sem a kiadó nem érezte nehéznek a terhet, s mert a megkezdett utat mások is járhatónak találták,²⁷ érdemes volna folytatni a vállalkozást. Ha meggondoljuk, hogy az 1360 regesztával az Országos Levéltár okleveleinek 3.5%-a elintéződött, a hátralévő 96.5%-kal is könnyen el lehetne készülni. (Egyébként 40.000-et csak kerek szám gyanánt emlegetünk; a valójában néhány százal kevesebb oklevél van a diplomatikai osztályban.) Ha szakítunk a felfogással, hogy a magyar középkor okleveles anyaga áttekinthetetlen és kimeríthetetlen tenger, hamar kezünkbe keríthetjük a felhasználását lehetővé tevő segédeszközöket. Ezek hírtokában pedig gyors egymásutánban elkészülhetnének az egyháztörténeli monográfiák, összefoglalásuk gyanánt meg az a nagy szintézis, amely alkalmas volna megszüntetni történeli kézikönyveink sajnálatos egyoldalúságát, az egyházi élet fejleményeinek tárgyalásától való idegenkedést.

Mályusz Elemér.

²⁷ Fekete Nagy Antal a Petróczy család levéltárának középkori okleveleiről 400 regesztát közölt 147 lapon a Levéltári Közlemények 1930. és 1931-i évfolyamában.

Tamás Lajos: Fogarasi István káléja. Fejezet a bánági és hunyad-megyei romániség művelődéstörténetéből. Kolozsvár, 1942. Erdélyi Tudományos Intézet, 138 l. — 8°

Tamás Lajos tanulmánya új oldalról világítja meg a reformációnak a magyarországi románságra gyakorolt hatását. Művelődéstörténeti szempontból már eddig is több tanulmányban foglalkozott ezzel a kérdéssel, az új könyv azonban nemcsak általános művelődési szempontokat vet fel, hanem mélyreható nyelvtörténeti kutatásainak eredményeit közli. Könyve alapján örömmel állapíthattuk meg, hogy nyelvtörténeti kutatásainak végeredménye alátámasztja és megerősíti azokat a megállapításokat, amelyekhez a román reformációval foglalkozó legújabb magyar egyháztörténeti kutatás jutott.

Tamás Lajos munkája annak az erdélyi területnek XVII. századi román egyházi, nyelvi és művelődési viszonyai közé vezet be, ahol a nyugati reformáló törekvések a leginkább átalakították a keleti románságot s a legmaradandóbb hatást érték el. E terület Lugos és Karánsebes vidéke és Hunyad déli része. Ennek a vidéknek a románsága körében volt a legerősebb a középkori katolikus misszió hatása is s annak nyomai még a XVI. század végén is felismerhetők. Nem valószínűtlen, hogy a nyugati egyház és művelődés e terület románjai közt való meggyökeresedését elősegítette az, hogy e vidéken: Hátszeg környékén és a 8 román szörénységi kerületben a félnemes román kenézi társadalomból tekintélyes számú, külön társadalmi réteget alkotó román nemesség emelkedett ki. Gusti professzor falukutató csoportja az elmúlt években végzett megfigyelései alapján írta le a Hunyad megyei Klopotiva községről, hogy ott a románul beszélő, román fajú „nemesi” osztály ma is elkülönül a fajtestvér „rumánok” csoportjától. E társadalomtörténeti és középkori előzmények után jelenik meg a reformáció a Bánágban és Hunyad megyében s olyan erős szervezetet épít ki, mely elszakadva az erdélyi román egyháztól, külön önálló esperességeket hoz létre a magyar református püspök főhatósága alatt.

A román reformáció irodalmi emlékeinek egy tekintélyes része a Bánág és Hunyad megye városaihoz kapcsolódik s lehetővé teszi, hogy képet alkothassunk arról a hatásról, amivel ez a nyugati szellemi áramlat átalakította e vidék románságának nemcsak egyházi, hanem kulturális életét is. Az 1581-ben kiadott *Szászvárosi Öszöveltség*, mely Geszthy Ferenc dévai várkapitány kökségén jelent meg, felsorolja a könyv munkatársait, azokat a papokat és tanítókat, akik a reformáció szellemében munkálkodva e vidék román népét megajándékozták a Szentírás első könyveinek román fordításával. Neveikből megállapítható, hogy e fordítás nem valamilyen udvari prédikátor műve volt, hanem olyan egyházi férfiaké, akik benne éltek a román egyház közösségi életében s így valószínűen komolyabb és állandóbb hatást tudtak kifejteni. A következő század folyamán e vidékről maradtak fenn a zsolttárok és református díszesetek kéziratos román fordításai s a fordító és másoló papok nevéből, a másolatok dátumaiból sejthető, hogy e magyar lelkészek életük

teljes odaáldozásával szolgálták a román református gyülekezetekben a reformáció és a román nyelvű művelődés ügyét.

Ezeknek a lelkészeknek a sorába tartozott *Fogarasi István* is, „a lugosi már az igazságot rész szerint megismert oláh-magyar Ecclesiának lelképásztora.” Ő is foglalkozott a Dávid zsoltárainak románra fordításával, de zsoltárfordítása befejezetlenül maradt. Elkészítette azonban a Heidelbergi Káté román fordítását s e munkája Barcsay Ákos, lugosi és karánsebesi bán, későbbi erdélyi fejedelem költségén 1648-ban Gyulafehérvárt meg is jelent. E latin betűs, két példányban fennmaradt kátét adta most ki Tamás Lajos hasonmásban és átiratban s tette ezáltal a jövő kutatók számára is hozzáférhetővé. A káté forrásaival foglalkozva megállapítja, hogy a korabeli gazdag magyar kátéirodalomból az 1639. évi és 1643. évi latin-magyar kétnyelvű gyulafehérvári kiadás, a Heidelbergi Kátének egy 77 kérdésre egyszerűsített formája szolgált a fordítás alapjául.

Fogarasi kátéjának a jelentőségét az adja meg, hogy ez a lugosi és karánsebesi román református iskola növendékei számára tankönyvül szolgált s nem lehetetlen, hogy szélesebb körökben is elterjedt, hiszen ebben a korszakban számtalan fejedelmi rendelkezés írta elő, hogy a román papok tanítsák a kátét gyülekezeteikben s az esperesek és a püspökök ellenőrizzék a tanítást. A káté szövegének nyelvészeti feldolgozásában Tamás Lajos részletesen foglalkozik a Fogarasi nyelvben megjelenő provinciálizmusokkal, valamint a szintaxisban, a szóképzésben, kölesönyszavak használatában megnyilvánuló erős magyar hatással. A munka nagy részét: 88—122. lap, a szó- és adattár foglalja el. Kétségtelen, hogy a XI szakaszra oszló munkának ez a legnagyobb jelentőségű része. A román káté szóanyagának nemesak magyar és latin megfelelőjét közli, hanem a szó etimológiájának magyarázata keretében közli annak a román reformáció más nyomtatott termékeiben való előfordulásait is, valamint a román népnyelvben való elterjedésének földrajzi adatait.

Rámutat a tanulmány arra, hogy a XVI—XVII. században milyen nehézségekkel kellett megküzdenie, milyen erőfeszítéseket kellett tennie a kialakulatlan, irodalmi hagyomány-nélküli román nyelvnek, hogy a vallási irodalom megteremtésének, a reformáció korában rázúduló feladatoknak megfelelhessen. Ebben a lázas kutató, állandósulást kereső korban a Bánság és a Hunyad-vidék román reformációs irodalma egy-egy és folytatólagos kísérletként jelenik meg. Fogarasi nyelve épít a *Szászvárosi Ószövevény* nyelvi hagyományaira s tovább él a XVII. század kéziratos zsoltárfordításában. A magyarság által közvetített nyugati egyházi reform kívánalmai szerint tehát *román irodalmi nyelv kialakulása indul meg s ez a Hunyad megyei és bánsági népnyelv mellett első sorban a magyar irodalmi nyelv hatásait tükrözi vissza.* Értékes és jelentős hatás, a magyar kultúra román hatásának fontos fejezete, aminek érdeméből semmit sem von le az, hogy a román művelődés későbbi korszakai nem ezt a hagyományt építették tovább.

Juhász István.

Mózes András: Az erdélyi román reformáció kátéirodalma. Kolozsvár, 1942, 112 l. — 8°

Mózes András tanulmánya közel ugyanazon időpontban jelent meg, mint Tamás Lajos: „Fogarasi István kátéja” c. kiadványa. Megállapítható azonban, hogy a két munka — habár Tamás Lajos tanulmánya nyomdai munkáinak befejezése előtt már kézhez vehette Mózes András dolgozatát, amit „Utószavában” igazol is — egymástól függetlenül, sőt egymás munkájáról mit sem tudva, készül. Azért fontos e körülményt kiemelni, mivel Mózes András tanulmányának új megállapítást jelentő eredménye egybehangzik Tamás Lajos — különben nyelvészeti jellegű — tanulmányának irodalomtörténeti vonatkozású megállapításával.

Ez az új eredmény, amelyet tehát most egyszerre két kutatás is igazol, a XVII. századi román református káték alapszövegének megállapítására vonatkozik. Az eddigi irodalomból már ismeretes volt, hogy az 1656. évi, egy példányban fennmaradt s a Bariliu kiadásában újra megjelent káté azonos szövegű az 1640. évi első román református kátével. Tisztázódott az is, hogy az 1648. évi Fogarasi István-féle román káté és az 1640—1656. évi gyulafehérvári, ciril-betűs román káté a Heidelbergi Kátének egyazon rövidített formájú magyar nyelvű kiadása alapján fordítottatott le románra. Tamás Lajos és Mózes András tanulmányai tovább haladnak ezen a vonalon s rámutatnak arra, hogy a román káték forrását az a 77 kérdés-feleletre egyszerűsített Heidelbergi Káté alkotja, mely 1636—1643. között Erdélyben három kiadást is ért. Igazolásul Mózes András dolgozatának 46—67. lapjain hasábos szedésben egymás mellett közli az 1643. évi magyar és az 1648. évi (Fogarasi-féle) román kátészöveget.

Mózes András tanulmányának legfontosabb eredményét említettük meg a fentiekben, de ró kell mutatnunk kiadványának más értékeire is. Általában hasznos vállalkozásnak tekintjük azt, hogy a fontosabb román reformációkori kátészövegeket teljes terjedelmükben magyarra fordítja és közli. Az említett 1648. évi szöveg közlése mellett, a könyv 31—33. lapjai az 1559. évi román káté teljes szövegű magyar fordítását közli, a 91—112. lapokon pedig az 1656. évi román református káté elé írt polémikus bevezetés, a „Katechizmus paizsa” című irat magyar szövegét olvashatjuk.

Ki kell emelnünk a szerzőnek az egyes kátékkal kapcsolatban adott elemző fejtegetéseit is. Különösen helytállók azok a megállapításai, amiket az 1544. évi nagyszombati — ma már egyetlen példányban sem ismeretes — káté megjöttére, elterjedésére, szerepére vonatkozó történeti feljegyzésekkel kapcsolatban ír le (24.). A román reformáció eddigi irodalmában pedig egyenesen lézagnórázó az, amit munkája 74—86. lapjain nyújt, ahol az 1656. évi román káté filológiai elemzését, valamint a káté befejezéséhez kapcsolódó kereszteselési, úrvacsorai, házasságkötési rendtartások részletező ismertetését adja.

A tanulmány gyengébb pontjai történeti jellegű szakaszaiban tűn-

nek elő. Ott, ahol az egyes kátéknak a román reformáció történetével való kapcsolatát igyekeznek meghatározni. Néhány feltűnőbb tévedésére rá kell mutatnunk: Gennadius erdélyi román püspökről azt állítja, hogy Cyrill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka szentelte fel püspökké (13.); az 1579. évi országgyűlés nem az erdélyi román református, hanem a román orthodox-keleti püspök megválasztására adott engedélyt; Tordosi András nevű román református püspökről nincs tudomásunk (13); nincs semmi bizonyos tudomásunk arról, hogy amint Mózes András írja, már Bethlen Gábor idején működött volna a gyulafehérvári román iskola, a szelistei román református iskoláról pedig egyáltalán semmilyen feljegyzés nem beszél (15). Nincs semmi bizonyíték, mely amellett szólna, hogy Canisius kátéjának, amelyet Builtul György fordított le románra, hatása lett volna — mintegy „nyomatékos figyelmeztetés” sürgette volna a román református káté kinyomtatásáról való gondoskodást, annál kevésbbé, mivel e római katolikus román káté állítólagos nagyszombati 1636-beli első kiadása még nem tekinthető végérvényesen igazolt történelmi ténynek (37). Valószínűleg elírás az, hogy az „Approbatæ Constitutiones”-t „református egyházalkotmányi kódex”-nek minősíti (72.). Ilyen tévedéseknél és elírásoknál súlyosabb fogyatékosnagnak érezzük azt, hogy össze vissza idézett források és feldolgozások halmazából nem derül ki a szépen és szakszerűen ismertetett kátéirodalmat létrehozó román reformáció világos történelmi képe s még kevésbbé az egyetemes erdélyi történetnek az a szakasza, amelynek pedig legigazabb törekvései öltöttek testet a vizsgálat alá vett román egyházi irodalmi alkotásokban.

A könyv értékéből sokat levon a megszámlálhatatlanul sok sajtóhiba, amit annál inkább sajnálhatunk, mivel különben a munka maga sok és a tárgy iránti szeretettől áthatott fáradozás eredménye.

K. J.

Nagy J. Győző—Klekner Tibor: A két Althann vári püspöksége 1718—1756. Vác, 1941. 133 l. 8°. (Vácegyházmegye multjából — Capita ex Historia Dioecesis Vaciensis. Szerk. Moderat. Dr. Félégyházy József. I.).

A mind nagyobb lendülettel dolgozó római katolikus egyháztörténetírás egyik legújabb vállalkozása a „Vácegyházmegye multjából” című sorozat, amely Félégyházy József szerkesztő előszava szerint a váci egyházmegye történetének monografiák keretében történő feldolgozását, majd ezek alapján nagy összefoglalás megírását tűzte ki céljául. Melen üdvözljük a szerkesztő módszertani elgondolásait, főleg azt, hogy a népi életnek különös figyelmet kíván szentelni, tehát az egyes kötetek szerzői bizonyára bőven foglalkoznak majd a népi élet mindenfajta jelenségével, a népi hullámzással: fogyással és gyarapodással, a gazdasági helyzettel stb., amelyek közvetve vagy közvetlenül mind visszahatottak a vallási életre. Bennünket magyar reformátusokat a vállalkozás annál közelebbről érint, mert annak a magyar Alföldnek s szívének,

a Duna-Tisza közének egyháztörténeti problémáit öleli fel, amelyen a reformáció nagy eredményeket ért el a területére a református egyházaknak ma is nagy része esik, következésképp az egyes kötetekben sok szó lesz majd rólunk, illetve egyházunk történeti sorsáról. Az első kötet két szerző munkája: a két Althann időben egymáshoz kapcsolódó püspökségét tárgyalják önálló dolgozatokban. A források megjelölését tartalmazó jegyzetek az írók tudományos felkészültségének bizonyosságai. Az irodalom összegyűjtésén kívül levéltári kutatásokat is végeztek, a helyszínen, Vácon található anyag mellett a bécsi levéltárakban és a m. kir. Országos Levéltárban is sok anyagot átnéztek. Csak kívánatos, hogy a következő szerzők a megjelölt úton elindulva további levéltári anyagot is vonjanak anyaggyűjtő munkájuk körébe. Szerzőink feladata a viszonylag igen szép adatsorok mellett sem volt könnyű, hiszen kimagasló egyházvezetők püspöki működését, mint életük legnagyobb teljesítményét, kellett méltatni, ami éles történeti intuíciót, tárgyilagos ítélőképességet s jó előadóképességet követelt. Munkájukat még megnehezítette az a körülmény is, hogy 50 év annyi sok és fontos történést rövid 100 oldalon keresztül kellett megvilágítaniok. Ennek tulajdonítható, hogy az előadás némely részében igen vázlatos s problémákat csak érint, ha ugyan némelyeket nem kell teljesen elhagynia. Értekezéseik középpontjába — igen díszesre érzékkel — a püspökök újjáépítő munkájának ismertetését állították. Az első Althann, Frigyes Mihály 1718-ban olyan időben nyeri el a püspöki méltóságot, amikor a hosszú török rablás, az utána következő háborúk, a nagy katonai terhek, a század eleji pestis a nép lélekszámát ijesztő mértékben megapasztották, az egyházi életet mélypontjára juttatták és a plébániák számát is egyre tovább csökkentették. A trónralépés idején az egyházmegye területén mindössze 36 egyházközség volt, teljesen leszegényedett, koldus állapotban, a korábbi prépostságoknak pedig csupán nevei éltek. A plébániák számát a püspök megkészserezte s a megkezdett építés folytatásaképpen a második Althann, Károly Mihály alatt további 17 egyházközség kelt életre, vagyis halálakor, a század közepén az egyházmegye plébániáinak száma megközelíti a százat. A második Althann gyakran a sajátjából is sokat áldozott egyházak szervezésére, templomok építésére s általában a hitélet fellendítésére. E cseh-morva eredetű főpapok a magyar egyházmegyében minden elismerést megérdemlő buzgalommal szították a katolikus vallásos élet lángját, hozzá ösztönző erőt kölcsönöztek nekik a székeskáptalan magyar tagjai s a magyar plébánosok. Különösen szépek Klekner értekezésének ide vonatkozó részei, a vizitációs jegyzőkönyvek bedolgozása pedig bepillantást engednek az egyházak életébe is. Milyen kár, hogy nem közli belőlük az egyes helyek lakosságára, a lélekszámra, a születésre és halálózásra, továbbá a népesség nemzetiségére vonatkozó adatokat, amelyeket a hasonló jegyzőkönyvek rendszerint feljegyeztek! Nagy Győző kissé nagy teret szentel az első Althann diplomata tevékenységének és nápolyi alkirályságának. Mindaz, amit erről ír, rendkívül érdekes és a tárgyhoz tartozik, de ha már ilyen

kevés tér állott rendelkezésére, akkor a nápolyi alkirályság helyett inkább arról szerettünk volna többet kapni, hogy a török után újjáépülő plébániák népessége honnan jött, milyen eredetű volt, hogy épültek fel a plébániái közösségek, milyen műveltséggel rendelkeztek a papok, rektorok, kántorok stb. Örülünk, ha a következő kötetek írói e kérdéseknek nagyobb teret szentelnének. Csupán egy-két mondatban intézi el Klekner az egyházmegye területén történt német telepítések olyan nagy fontosságú problémáját. Azt, hogy mi volt a Grassalkovichok politikai számításból eredő „jó katolicizmusa” s hogy mekkora rész jutott nekik az új plébániák benépesítésében, hasznos és szükséges lett volna sokkal bővebben tárgyalni. Felettlébb egyszerű megfajtése a nemzetiségek olyan nagy horderejű betelepítése kérdésének, hogy azt „a nagybirtok hozamának emelése tette szükségessé.” A dolog bizonyára sokkal bonyolultabb s megoldásánál más tényezők szerepét is tekintetbe kell venni. A két püspök, amint az írók megállapítják, a protestánsokkal szemben szívós, állhatatos és meg nem alkuvó magatartást tanúsított. A térítéshez igénybe vettek minden segítséget, mert a protestántizmust „nehéz keresztnek” érezték. Egymás után vették vissza a templomokat, sőt Althann Károly Mihály — teljesen jezsuita szellemben — megiltotta, hogy Vácott a vásári napokon kívül más vallású éjszakára ott maradhasson. Mégis nem ő, hanem a bíboros a türelmetlenebb, aki a *Carolina resolutio* ellen a legerélyesebben tiltakozik s azzal sem törődik, hogy ezért az udvarnál kegyvesztett lesz. Térítő tevékenysége, amint azt Nagy Győző igen tárgyilagosan megállapítja, „a nép bizonyos rétegeinek szemében gyűlöletessé” tette, a keresztúri, kerepesi s isaszegi protestánsok elvándorlással fenyegetőznek, ha továbbra sem hagyja őket békében. Unokaöccsének, Althann Károly Mihálynak, egyénisége megnyerőbb, ennek tulajdonítható, hogy látogató körútján a csaknem teljesen protestáns Nagykörös is pompával fogadja, Hódmezővásárhely reformátusai pedig pénzt ajánlanak neki a helybeli katolikus templom megépítésére. A szerzők megtalálják protestáns vonatkozásokban is a tárgyilagos hangot s általában objektíven ítélnék. Klekner megállapítja, hogy a protestánsok erőssége az Althannok térítése ellen a megye volt, amelynek népe még 1726-ban is 2/3 részében protestáns, a nemesség pedig majdnem teljesen az és — mint az ország más megyéiben — a nemesség védelmezi a legerőteljesebben a protestáns hitet. Kétségtbe kell azonban vonnunk azt az állítást, mintha a vármegyének a protestáns érdekek védelmében kifejtett tevékenysége „írásbeli és szóbeli ellenzékieskedés” lett volna, ahogyan azt Klekner nevezi. Az ellenzéki s így magyar önállósági politika megszervezésében és vezetésében az udvar ellen a XVIII. században a megyének jutott a legnagyobb szerep, amelyet vállalt is. E politikának viszont szerves tartozékát képezte a protestánsok védelme, amely mély meggyőződésből fakadt és az országgyűléseken sohasem került le a napirendről.

A fentiekben ismertetett értekezések komoly munkák, történelmi irodalmunkat értékesen gyarapítják. Éppen azért hívtuk fel néhány

értékesíthető szempontra a figyelmet, hogy a sorozat megjelenendő köleteinek használhatósága még teljesebb legyen.

Ila Bálint.

Gál Lajos: *Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században.* Tiszaföldvár, 1940. (Bölcsészeti doktori értekezés.) — Gál Lajos: *Protestáns lelképásztor a XVI. századi Magyarországon.* Tiszaföldvár, 1942.

Az első munka a szokásos bölcsészeti doktori értekezések átlagos színvonalát meghaladó munka, melynek anyaga bizonyos címek szerint csoportosítása azoknak az adatoknak, melyek a XVI. századból protestáns iskoláinkról fennmaradtak. Feldolgozásuk egyszerű leíró-közlő módszerrel történik, ezért sajnosan nélkülözünk belőle minden behatóbb elmélyedést vagy a rendelkezésre álló adatok kiértékelését, — általában némi szellemtörténeti szint. Az előkészítő tanulmányokban, különösen a mindenféle történetíráshoz szükséges módszeres előképzés hiányában — ami továbbli esetleges munkásságában még pótolható lenne — látjuk ennek az okát. Különösen jellemző megjegyzésünk szempontjából az első fejezet, mely címe szerint a reformációnak a nevelésre gyakorolt hatásáról szólna, helyette azonban a reformáció teljességéről stb. olvasunk. Fejtegetéseiből így elmaradt a reformáció nevelési elvének közelebbi meghatározása is, miután csak megemlítette, holott bővebb kifejtést érdemelt volna (16. l.).

A második fejezet a külföldi iskolatípusokkal foglalkozik és pedig Melancthon, Sturm és Trotzendorf mellett Kálvin iskolarendszerével vagy elgondolásaikkal, sőt Luther nevelésügyi nézeteivel is. Itt említjük fel, hogy nem Melancthon honosította meg a disputációkat, mert ezek még a középkor iskolarendszerének termékei (20. l.). Hazai protestáns iskolarendszerünkre elsőrenden Melancthon pedagógiai elvei voltak nagyobb hatással, részben tanítványa, Trotzendorf, útján is. Sturm szintén igazolható hazai hatásának kutatásánál esetleg gondolkunk kell a reá is befolyást gyakorolt közös élet testvéreinek iskoláira, miután azokban a reformáció előtt, jelek szerint (Georgius de Hungaria!), peregrinációik során magyarok is megfordultak. Különben Luther szintén tanult náluk Magdeburgban, így jól ismerte nevelési rendszerüket.

A következő fejezet a hazai iskolai állapotokat tárja fel a beszercebányai, selmeci, rozsnói, bártfai, lörcsei, brassói, tolnai, mezőtúri, pápai, sárospataki, kolozsvári és valamivel részletesebben a debreceni iskolák jellemzésén keresztül.

Módszertanilag elhibázottnak kell mondanunk a negyedik fejezetet, ahol az iskoláinkkal kapcsolatos zsinati végzéseket jobbra teljes szövegükben közli a szerző, amelyek rövid végző összefoglalásuk ellenére nyersanyagként lazán hatnak. Az időrendi összeállítás helyett már a tárgyi csoportosítás megfelelőbb lett volna. (félévszázad alatt nem volt lényeges változás e téren!), de valódi helyük nem külön, hanem

az előző fejezetben lenne. Túlságosan merész állítás a XVI. század állapotainak jellemzésére, mintha valamely gyülekezet diplóma nem létében is iskolával rendelkezett volna (41. l.). A Poprádon felüli szepességi kánonok sem 1550-ből valók, amint valamelyik másolójuk gondolta, hanem jóval későbbi időkből, így a debreceni hitvallás az első, mely írásban feleltet le iskolaügyi intézkedéseket.

Igen szerencsés gondolatnak tartjuk ellenben, hogy Gál utánanézett Szegedi Kis István pedagógiai nézeteinek a *Loci Communes*ben. Nemesak először használta fel irodalmunkban e rövid megállapításokat, hanem bepillantást nyújtott közreadásukkal egyik jelentős reformátori egyéniségünk nevelői elgondolásaiba. Természetesen még a XVI. századra nézve sem tartalmazznak újdonságot, de közelebbi elemzésük mégis kívánatos lett volna. Annál inkább, mert Szegedi műveiben több jele mutatkozik annak, hogy valamikor — ha netalán rövid időre is — megfordult ő maga is Strassburgban, így esetleg Sturmnek közvetlenül hallgatója volt. Már az a ténykörülmeny különös, hogy hosz. szabb ideig *magisterkedett*, amit aligha csak sorsának forgandósága magyarázhat. Kézenfekvő a gondolat, hogy hajlama és nevelői egyénisége vonzotta a tanítói pályára. Mint *hierarcha*, amivé később lennie kellett, sem szervezői, sem kormányzói készségének különösebb jelét tényleg nem adta. (A Récés-féle kánonokhoz semmi közel!) Viszont elsőrendű elméleti tehetségnek mutatkozik, aki a hazai reformációt foglalkoztató hitelvi és ezzel rokon kérdéseket szakszerű hozzáértéssel fejtegette. Eljárását nemesak a reformátor célzatos munkaprogramjából eredőnek, de egyúttal a tudós hangulatából származottnak is kell tekintenünk, aki a problémák megoldásában belső lelkiismeretét elégti ki. Gál Lajos érdemes munkát végezne, ha közelebbi vizsgálat alá venné Szegedét, mint elméleti és gyakorlati pedagógust.

Külön fejezetet szentelt az iskolaalapítók és pártfogók szerepének hazai protestáns iskoláink létesítése és fenntartása körül. Az iskolai élet vázlatos rajza után hosszabb fejezet foglalkozik a rektorok és tanítók javadalmazásával, végül a befejezésben anyagát áttekintve összegezést nyújt. Egy külön függelék sorolja fel iskoláink és rektoraink nevét a XVI. századból.

Öszintén bevalljuk, sokkal jobban szerettük volna, ha a szerző nem ilyen vázlatos összefoglalást adott volna protestáns iskoláinkról, mely túlságosan nagy téma volt, hanem helyette annak valamelyik részletkérdését tette volna vizsgálata tárgyává. Munkakészségét így ezerszáz aprólékos részletkérdés között öltetszerűleg kellett szétszórnia, egységes kép kialakítására nem jutott idő. A monográfia magában külön műfaj és feldolgozási típus. Kezdőknek nem túlságosan sikerül, ha mégis belefognak. Gál Lajosnak azt ajánljuk, hogy a jövőben kisebb témákkal, de behatóbb, főleg szakszerűbb előtanulmányok után foglalkozzék. Szorgalma, tehetsége, igazságszeretele lenne hozzá, — ezt ebből a tanulmányából is megállapíthatjuk.

Másik kis füzete a reformáció korában élt protestáns lelkipásztor

képét óhajtja megrajzolni a rendelkezésre álló kánonaink tükrében, felhasználva hozzá Sehling nagy, a XVI. századból németországi protestáns egyházakban érvényes törvények gyűjteményes, bár egyelőre nem teljes, köteleit. Sajnos nem egészen szerencsésen, mert a mai jogviszonyaink (köz- és egyházjog) igen sok ponton eltérnek a németországiaktól, így az analógiák alkalmazása nyomán a hazai viszonyokról hamis képet nyújtanak. Sokkal célszerűbb feldolgozási módszer lett volna a középkori kánonjogot venni összehasonlításként, mivel ennek érvényét bizonyos módosításokkal hazánkban a reformáció egyháza is megtartották. A német jogviszonyokkal való összehasonlítás valójában csak ott jutott szerzőnkél szerencsés eredményekhez, ahol a mindkét részen megmaradt kánonjogi gyökerek közösek. Itt a felvázolt kép nagyjából helyes lett.

Miklós Ódön.

Vanyó Tihamér: Az egyháztörténelem szemhatára. Pannonhalma, 1943. 48 l. 8°. (Különlenyomat a „Regnum Egyháztörténeti Évkönyv” 1942/43. évi Szekfü Gyula emlékkönyvéből.)

Ahogy az egyháztörténetírás bizonyos szempontból mennyiségben és minőségben elmaradt a világi történetírás és tudomány mögött, úgy az elvi és módszerei kérdésekkel foglalkozó dolgozatok száma is elég kevés. Önértéke mellett ez is egyik oka annak, hogy Vanyó Tihamér tanulmányát olyan nagy örömmel olvastuk és olyan szívesen ismeretjük.

A kitűnően képzett szaktudós előbb jelentős monográfiák írásával tett bizonyosságot arról, hogy van érzéke, tudása és tehetsége egyháztörténelmi kérdések tudós feldolgozásához, majd az egyházmege — református vonatkozásban: egyházkerület — és a plébániatörténetírás módszerének világos és útmutató feldolgozásával az egyháztörténetírás elméletének elismert szakembere lett. Jelen tanulmányában még tovább megy, amikor azt mutatja ki, hogy *mit kell tudnia és milyen elvek szerint kell dolgoznia annak, aki egyháztörténelmi kérdésekkel komolyan és tudományos szempontból akar foglalkozni*. Kétségtelen ugyanis, hogy az egyháztörténelem szaktudós. A szaktudós pedig általában szűklátókörű. Vanyó Tihamér ebben a pompás dolgozatában éppen azt mutatja ki, hogy aki az egyháztörténet területén pártatlanul és az igazság előtti engedelmességgel akar dolgozni, annak a látóhatára, tudása és érdeklődési területe egészen sokoldalú kell hogy legyen. Az egyháztörténelmi eseményeket ugyanis nem lehet és nem szabad elszigetelt nézni, hanem vallási-egyházi-szellemi-történelmi folyamatok együttesében kell a tényt is és háttérét is szemlélni és leírni. De még ez a sokoldalúság sem elég. „Szükség van az Egyháznak belülről való szemléletére is, a személyes élményeken alapuló közvetlen megértésre és érzékelésre.” (7. l.) Nem jelentheti ez azonban azt, hogy az igazságot esetleg elnyomja, vagy bármely tényt megmásíthat, vagy elhallgattathat a

vallásosság. „Föltétlenül elvetendőnek tartjuk azt a módszert, amely szigorúan tudományos feldolgozásokban, sokszor csak jelentéktelen helyi események és adatok közlésével... minduntalan belebonja tárgyalásába a Gondviselést, az isteni igazságszolgáltatást, vagy rögtön hittani érvel kovácsol valamely felekezet ellen és büszke önérzettel forgatja a hitvédő és prédikátor pallósát.” (15. l.) Az egyháztörténésznek az igazság előtt mindig meg kell hajolnia s azt nem szabad elhullgatnia. „Az eredményeket teljesen úgy kell elfogadni, amint adódnak s rajtuk semmi erőszakot nem szabad gyakorolni még a legjamborabb célok végett sem.” (21. l.). Éppen ezért nem lehet életrajzírásnál hőskultuszt űzni, még a szentek legendájának vizsgálása közben sem.

Vanyó Tihamér az ill. röviden ismertetett szempontokat jelen tanulmányában is érvényesíti. Nemcsak mély tudása s ezzel párosult finom érzéke és *intuiciója* látszik a könyv minden lapján, hanem az is, hogy a katolikus egyház hívő és hitvalló gyermeke. Nem tagadja meg mélyen hívő katolikus voltát — ezt komolyan vett tudományos érdekből nem is kívánja és nem is kívánhatja senki — de elfogulatlanságára és széleslátókörűségére jellemző, hogy meg tudja látni és el tudja ismerni az ő egyházán kívüli — általa általában protestánsnak nevezett — értékeket és komoly eredményeket is.

Tartalmilag a tanulmány négy fejezetre oszlik.

I. A „Környezet szemlé”-ben ismerteti az egyetemes vallásos érdeklődést, a világnézetnek és a kultúrának a valláshoz való viszonyát, a vallásbölcselet, vallásszociológia és történetbölcseleti elvek ismeretelnek fontosságát.

II. „Az Egyház és életköre” című fejezetben tisztázza a dogma, az erkölcs, a kultusz szerepét, az eszme és a valóság viszonyát, az egyház és a társadalom, az egyház és a népiség, az egyház és az állam, az egyház és a művelődés kérdésének összefüggését.

III. „Az Egyház története” című fejezetben ismerteti az egyetemes, a nemzeti és a helyi egyháztörténelírási elveit, majd az életrajzírás és a legendák kérdésének tisztázását adja.

IV. „Az egyháztörténelíró alkata” című záró fejezetben szól a jelen ismeretének szükségességéről, a tárgyilagosságról, a természetfölötti alapról.

Nem hallgathatjuk el az elvi tisztánlátás, művészi stílus és tudományos mélység elismerése mellett még azt sem, hogy minden alfejezet után igen gazdag magyar és európai, római katolikus és protestáns könyvészeti utalás is van, ahol a tárgyalt kérdés főbb irodalmi feldolgozására utal. Ez a könyvészet természetesen teljes és kimerítő nem lehet — a protestáns vonatkozású hiányos is — de nem is ez volt a cél, hanem az iránytmutató legfőbb művekre való utalás, ami a könyv értékét és gyakorlati használhatóságát nagyon emeli.

Szabó Gábor.

Csapodi Csaba: Eszterházy Miklós. Budapest, Franklin Társulat, 8 II (1942), 172 l., 8°

Eszterházy Miklós nádor, a XVII. század nagy magyar árkumfőria — akár csak Boeckai — napjainkig nem kapott életről. Nem lehetetlen, hogy e körülmény oka mult századi történetírásunk szinte hivatalosan „kuruc” beállítottságában rejlik, — „a nyugati magyar” szempontjainak programmszerű mellőzésében, bár lehet az is, hogy inkább csak a véletlen műve. Csapodi Csaba rövid, de alapos életrajza most pótolja e hiányt, mégpedig a „nyugati magyar” szempontok tökéletes méltánylásával, de mégis tiszteletreméltó tárgyilagossággal. Műve Szekfü Gyula és főleg Hajnal István kutatásaira támaszkodik, de sok apró vonás (főleg a nádor irataiból származó sok tartalmas idézet) összeállításával maga is nagy mértékben gazdagítja Eszterházy Miklós-ról kialakított képünket.

Csapodi igen helyes úton indult el, mikor mindjárt életrajza bevezetésében megállapítja, hogy a XVII. század legmélyebb gyökereiben vallásos jellegű és Eszterházy Miklós életéből is a *vallási probléma* foglalta el a központi helyet. Protestáns családból származó konvertita, a jezsuiták egyik első magyar „megterítettje,” de meggyőződésének komolyságát senki sem vonhatja kétségbe, mert szédületes vagyoni és hatalmi emelkedése katolizálásával semmi összefüggésben nincs. Sőt igen érdekes az a tény — mutat rá Csapodi —, hogy a konvertita Eszterházyból a protestáns Illésházy István és Mágócsy Ferenc „csinálnak embert,” s a későbbi nádor élete végéig igaz hálával emlékezik nagybátyja, Illésházy jószágára. Mi több, Illésházy nagy politikai életműve, a Boeckai-felkelés diplomáciai megszervezése a fiatal Eszterházyinak is szívügye, és ő, Bethlen és Bákóczy György felkeléseinek indulatos osztorozója, Boeckai támadását az ideális szabadságháború dicsfényében látja mindvégig. Eszterházy nemcsak hitéhez hű katolikus, hanem meggyőződését terjesztési vágyó prozelita is volt — egész sor főúr, többek között Nádasdy Ferenc katolizálása, fűződik nevéhez — mégis a protestánsizmussal nemzeti érdekből minden áron megegyezni akart, s e felfogása védelmében nem egyszer kemény összeütközésbe került az egyházi renddel, főként Pázmánnyal. Egyébként ez a feltétlen magyar szemlélet, ez a rendíthetetlen nemzeti öncélúság Eszterházy Miklós legmegkapóbb vonása, s ez emeli alakját a század valóban nagy magyarjain közé.

Pályájának és elveinek nagy ellenfele Bethlen Gábor volt. Csapodi finom elenzéssel, plasztikus vonásokkal állítja elénk a Bethlen—Eszterházy párharcot, s benne a keleti-nyugati magyar felfogás kibékíthetetlen ellentéteit szemlélteti. Jól látja, hogy Bethlen a főkényesebb és modernebb fél, mert ő a korszerű fejedelmi abszolútizmus embere, míg Eszterházy eszméit a hanyatló rendiség „primitív eszközeivel védi.” Eszterházy egyébként alaposan félre is ismeri Bethlen szándékait, amidőn ünhaszna keresésével, a magyar szabadság eltiprásával, török cimborasággal vádolja. Csapodi szépen mutat rá, hogy Bethlen politikája

magyar politika, abszolútizmusa magyar célú abszolútizmus volt. Éppen ezért nem írhatjuk alá azt a megállapítását, hogy „végső értelmezésben“ mégis Eszterházy politikája volt a *magyarabb*, mert ez egységes, oszthatatlan Magyarország gondolatán alapult. Higgye el a szerző, nem a protestáns magyar ellenkezése támad fel bennünk, mikor megkérdezzük: miért lett volna magyarabb? Csapodi világosan megmutatja, hogy Eszterházy egész politikája, nemzete érdekében, a török elleni védelem ügyéért vívott sok emésztő harca mind eredménytelen volt (16., 137. l.), mert Bécs neki is, akár egy kissé később Zrínyi Miklósnak, minduntalan lefogta a kezét. Ha már most akad valaki, aki Bocskainak a keserű magyar valóságból támadt nagyszabású felismerését a lángeszű politikus tettrekészségével ragadja meg, és megkísérli a magyar erőket Kelet felől szervezni, miért folytatna ez a valaki kevésbé magyar politikát, mint az integritás gondolatához tiszteletreméltó következetességgel ragaszkodó, de alapjában véve tehetetlen nyugali partnere. A legnagyobb történeti erő mégis csak a „*primum vivere*“ elve, s amiért a keleti magyarság megkísérelte az életet a félhold árnyékában (és amint Bethlen és a Rákócziak példája mutatja, nem is eredménytelenül kísérelte meg), politikája nem kevésbé magyar politika.

Igen érdekes Csapodi munkájában az Eszterházy-Pázmány viszony rajza is: az adatokat Fraknoi Vilmos munkásságából ismerjük, de ügyes és világos csoportosításukkal mégis nagyon jó képet rajzol a „nyugati magyar koncepció“ e két nagy oszlopának kíméletlen elvi és személyi ellentételeiről. (Eszterházy például a legsértőbb gúnyolódásoktól sem riad vissza!). Így áll elő azután az a furcsa helyzet, hogy I. Rákóczi Györgyöt Pázmány támogatja a nádor törekvései ellenében, megüzenvén neki, hogy „ne féljen Eszterházytól, az csak a maga nagyravágyásából erőszakoskodik, nem a király akaratát képviseli“ (91. l.). Másfelől viszont a magyar protestánsokat Eszterházy védi meg olykor az érsek ellenreformációs mozgalma ellen, s minduntalan gyanuba keveredik, hogy terveit a protestáns ellenzék támogatásával akarja megvalósítani (128. l.).

A vallási mozzanatok döntő szerepének meglátása Csapodi munkáját igen helyes szempontú, tartalmas összefoglalássá avatja, s e szempont pártatlan, (tehát a protestánsok felé is szóló!) érvényesítésének anél is inkább örülünk, mert a katolikus történetírás nem egyszer vont a kétségbe például a Bethlen vagy I. Rákóczi György támadásainak indokolásában hangoztatott vallási motívumok jóhiszeműségét. Elismerjük ugyan magunk is a *regione di stato* fontos szerepét magyar református fejedelmeink politikájának alakításában, de az igazság mégis az, hogy nem Machiavelli, hanem a Biblia volt mindennapos olvasmányuk. Örülünk, hogy e tekintetben a katolikus történetíró is egy véleményen van velünk.

Bán Imre.

Kósa János: *II. Rákóczi György*. Budapest, é. n. (1942), Franklin Társulat, 183. l. 8°.

A magyar történettudomány pozitivista korszakának tiszteletreméltó teljesítménye volt a *Magyar Történelmi Életrajzok* című sorozat. A Tudományos Akadémia és a Történelmi Társulat közös patronátusa alatt jelentek meg a gondos kiállítású, gazdag egykorú képanyaggal diszített kötetek, s bár értékük nem volt egyforma, az úttörés, az első összefoglalás és az akkor ismert — rendszeren levéltári — forrásokig való lehatolás majdnem minden kötetnek érdeméül tudható be. A hatalmas sorozat nem számított kizárólag historikus olvasókra, sőt elsősorban a magas műveltségű nagyközönség felé tekintett, el is fogytak kötetei, napjainkban már antikvár forgalomban is allig találhatók. Kétségtelen hiányai is voltak e sorozatnak, így bizonyos tervszerűtlenség, hiszen nem egy nemzeti kiválóságunk (Boescai, Eszterházy Miklós) életrajza kimaradt belőle.

Nyilván a magyar közönség história-kedvelése, a napjainkban még erősebben buzgó történelmi érdeklődés készítelte a hajdani kiadóvállalatot arra, hogy a sorozatot népszerűbb, olcsóbb költésben *Magyar Életrajzok* címmel újra megindítsa. Nem tudjuk, mi a sorozat munkaterve, az eddig megjelent kötetek adnak valóban hiányzó életrajzokat is, más szerzők viszont már a régi sorozatban is feldolgozott tárgyat választanak, mint Kósa János, *II. Rákóczi György* új életrajzirója.

II. Rákóczi György tragikus pályájának rajzát Szilágyi Sándor páratlan anyagismereten felépülő monográfiájának köszönhetjük, lényeges magyar adatot ő utána feltárni aligha fog valaki, s ezzel Kósa is tisztában van. Mindamelllett *II. Rákóczi György* rendkívül érdekes és a magyar sors alakulásában döntő jelentőségű korszakának megrajzolására igen hasznos vállalkozás lehetne, ha a modern történetíró szabadulni tudna Szilágyi Sándor lenyűgöző sugalmazásától, s hőse értékeléséhez új szempontokat tudna találni. Nézetünk szerint, éppen ez a felszabadulás nem sikerült, vagy legalább is nem sikerült mindig és a kívánatos mértékben. Kósa előadásának tekintélyes része szoros, szinte tövegszerű függésben van Szilágyi Sándor könyvével, egykorú idézetei — hogy csak egy példát említsünk — jóformán kivétel nélkül innen valók.

Kósa egyébként ügyesen szerkeszt, s könyvének nyolc fejezete az eddigi kutatás minden jelentős mozzanatát összefoglalja. Nem nélkülözi a modern szempontokat sem (a XVII. századi légüres térben való diplomatiszálásnak, a rendiségnek, különösen az erdélyi rendiségnek, a nagybirtoknak Szekfü Gyula nyomán haladó értelmezése, a fejedelmi adminisztráció talpraesett megvilágítása stb.). Sajátos szakszempontunkból méltánylást érdemel a vallási mozzanatok hathatós kiemelése, bár e téren nagy elődje is elég világosan látott már, Kósa legfeljebb az azóta történt kutatások eredményeivel frissíti fel a képet.

II. Rákóczi György szigorú református nevelést kapott s hitéhez élete végéig szilárd öntudattal ragaszkodott. Elhatározásaiban nyomós része volt a vallási motívumoknak, s köztudomású, hogy lengyel had-

járata indító okai között is lényeges szerepet játszott a protestáns svéd király megsegítése. Ideális tervei között minduntalan ott szerepel az európai protestáns unió létrehozása. Evvel szemben Kósa kellő mértékre szállítja le a *chiliasta* morva próféta, Drábik Miklós hatását, amelynek pedig Szilágyi Sándor, sőt talán Szekfű Gyula is hajlandó a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítani. A kor képének megrajzolásában Kósa nem felejt el a presbiteriánus mozgalom és a puritánizmus jelentős szerepét és az oláh-reformáció érdekes kérdését sem.

Az olvasó tehát jól megírt összefoglaló művet kap, amely, ha nem is viszi előre a kutatást, ügyesen pótolja a *Magyar Történeti Életrajzok* rég elfogyott kötetét.

Bán Imre.

Hermann Egyed: Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik útleírása. Pécs, 1943. 112. lap.

Ottendorf útleírása addig a bécsi Hadilevéltárban lappangott, miglen most a tudós Hermann Egyed bevezetésével s kommentárjával ellátva napvilágra került. A kétnyelvű kiadvány annak a mélyen szántó kultúréletnek ismételt bizonyossága, amelynek Tolna vármegye közönsége már nem egy kiadványával jó bizonyosságát adta, úgyhogy a vidéki központok közül e tekintetben az egyetemi városokkal rendelkezők kivételével, talán csak Sopron vármegye vetekedhetik vele. Maga az útleírás, mint az egykorúak előtt szokott irodalmi forma, különösen abban a tekintetben jelentős, hogy a vele egykorú s szerte ismert Evlia Cselebi török utazó ugyanezen tájon folytatott útleírását minegy ellenőrizve egészíti ki. A könnyen lelkesedő s túlradó stílusú keleti utazónál ugyanis ez a nyugati kultúr-ember sokkal tárgyilagosabb megfigyeléseiben. Reánk nézve pedig abban van a mű jelentősége, hogy a Budán, Érden, Ercsiben, Adonyban, Dunapentelén, Dunaföldváron, Pakson, Tolnán, Ujpalánkon, Szekszárdon, Bátaszéken, Dunaszekcsőn végigvonuló útján, ahol keresztyéneket említ, azok alatt túlnyomólag reformátusok értendők, úgyhogy e helyek egyháztörténetírói is nagy haszonnal forgathatják a sorok között is sokat mondó útleírást.

Tóth Dezső.

Vitéz Vendel István: Szekszárd megyei város monográfiája. Szekszárd 1941. Szerző kiadása, 364 lap.

Ritka megható példa: egy polgármester, aki a mai háborús közgazgatás valóban bokros teendői között időt s munkaerőt szán arra is, hogy városa történetét megírja s kiadja. Lelkes tárgyszeretettel, mégis minden felesleges bőbeszédűség kerülésével három részben adja a kivételesen nagyszerű dokumentumokkal bíró kies város multját: az első részben az első világháborúig való történetet, a másodikban a világháború s összeomlás korát s a harmadikban a trianoni idők sok küzdelmét, amit eredeti fényképfelvételekkel s fakszémilékkel is gazdagon illusztrál. Természetesen nem tartja magát céhbéli történetíró-

nak, s műve számára nem igényli a tudományosság kritériumait sem, mégis célját szerény megállapításával, mint buzgó krónikás, elérte: műve a lokálpatrióta érzelmeket táplálja s ébrentartja. Így nem lehet felróni, csak a teljesség kedvéért megemlíteni, hogy Szekszárd monográfusa bővebben támaszkodhatna olyan világhírűnek mondható archeológus már elvégzett munkájára, mint Wosinszky Mór egykori szekszárdi plébános vagy Fraknói Vilmosra, aki sokat foglalkozott a szekszárdi apátság multjával, továbbá kár, hogy a pesti egyetemmel, mint földesúrral kapcsolatos urbaniális gazdaságtörténeti rész, majd a prédiális jobbágy-nemesség felszabadulásának dolga kimaradt a multból, úgyszintén a Szekszárdon szinte példaszerűen elmagyarosodott nemzetiségek ügye s a népesedési viszonyok alakulása is beleillett volna a műbe. Mindehhez egy polgármesternek ideje is aligha lehet. Annyival inkább várjuk mindezt a szekszárdi múzeum körül csoportosult s eddig is derék munkát végzett szakemberektől. Egyébként a mű becsületes hűséggel kitér a szekszárdi reformátusok küzdelmeire is, noha csak krónika-szerűleg adja elő egyik kisebbségbe szorult egyházunk újrakelésének nehéz útját.

Tóth Dezso.

Lukácsy Imre: Beszél a mult. A dunavecsei ref. egyházközség és Dunavecse község története. Dunavecse 1943. „Dunamente” kiadása, 176 lap.

Elsősorban is csak a legnagyobb elismerés illeti a szerzőnek azt a régtől ismert tárgy szeretetét, a mult elismerése iránti érzékét s lelkesedését, mellyel hosszú lelkipásztori pályafutása alatt mindenik szolgálati helyének történetét annak idején megírta és amellyel különösen szülőhelyének s legutóbbi szolgálati helyének: Dunavecseinek multját papírra vetette. De ugyancsak elismerésre méltó, hogy a maiak között is vannak követői és utóbbi művét kibővítve, valóban minden áldozatra készen ismét kiadták a község s egyház mai vezetői, megpótolva a nem régen még ott szolgált volt segéd-lelkészeknek a kies dunaparti helyre történt visszaemlékezéseivel. Így a mű a sok tekintetben szükséges lokálpatriotizmus elősegítésére kiválóan alkalmas, de az is kétségtelen, hogy az ilyen népszerűen megírt történeti művek, sok egyéb nyomdaterméknél hathatósabban elősegítik a gyülekezeti misszió célkitűzéseit is. Ebben van a mű főérdeme.

Egyébként a mű méltánylása s kritikája szorosabb értelemben nem tartozik szaklapunkra, mert nem tudományos módszerességgel írt mű és szerző s kiadók nem az irodalmi szakszerűség színvonalát akarták elérni vele, hanem gyakorlati, missziói célokat. Éppen azért e legfeszteletreméltóbb s he is vált célokat nem is akarjuk akadályozni, csak elősegíteni, amidőn e művel kapcsolatban is megragadjuk az alkalmat annak hangsúlyozására, hogy egy ilyen célra íródott helytörténeti mű is többet eredményez minden tekintetben, ha tudományos rendszerességgel s módszerességgel készül. Elsőben is csupán helyi forrásokra támaszkodni, még hozzá azok megítélésében kellő előkészület nélkül,

ma már kevés. Még akkor is, ha azon a helyen nem pusztított végig olyan tűzvész, mint Dunavecscén 1848-ban. Azután a krónika-írás vagy legjobb esetben a pozitivistá, eseménytörténeli adatok hajszolása nem teszi plasztikusabbá a mult oly kívánatosan építő szemléletét, az egyháztörténel eseményeinek az egyes ott szolgált lelkészek sorrendjében való előadásával éppen úgy nem kielégítőek, mint a köztörténelnél az egyes királyok szerint történő anyagbeosztás, vagy korszakolás. A királyok s papok mulandóbb történeli jelenségek, mint a gyülekezeti közélet egy-egy momentumának: a lelkészi állásnak, betöltésének, illetményének fejlődése vagy a templomok sorsa, stb. A maradandóbb, mert a mai életviszonyoknak is közvetlen eredői, azok a történeli jelenségek, amelyek alapjában személytelenek, illetve az örökké ugyanazon Isten és az ő előtte örökre személytelen, személyválogatás nélkül való hívek hitének személyes bizonyosságai. Ezek a történeli tények alkalmassak egyedül a szintézisre, ez viszont a mult tisztábban látására is. Krónikás keretek között összezavarodk a kép s súlyos gátlásokat szenved az az „átülő erő”, melyet pedig elérni szándékozik minden helytörténeli mű lelkes szerzője művével, kivált az egyszerű hívek előtt, akikről a mű olvasása közben önálló színtelizáló munka nem is kívánható. Végül a szerző figyelmét felhívjuk arra, hogy az 1720-ban összeírt portaszám és a Mária Terézia-féle Urbariumban előírt urbéri telkek száma nem ugyanazon fogalmat fedi, a kétféle porta nem ugyanaz, tehát nem állítható, hogy 1720-hoz képest 1770-ben csökkent volna a lakosság vitalitása. Azután az 1797-ből közölt terménybeli s egyéb közszolgáltatások nem „hadisarc”-számba veendőek, hanem ezek mai értelemben vett állami közadók, esetleg megpótolva a ma is divatos rekvirálásokkal, lévén akkor folyamathban a költséges napoleoni háború. De ma már az is eldöntött tény, hogy a török nem rokonszenvezett a protestánsokkal, a presbiteriumot 1860-ig sehol sem választotta a nép, amit különben önellenmondással más helyen szerző is úgy gondol, az 1804-iki lelkészi díjlevélben a szőlőjavadalom után írt „8 kapa”, a szőlő területét jelentette: oly területet, melyet nyolc ember egy nap alatt megkapálhat, a dénár helyett „dínár” szó pedig valószínűleg sajtóhiba. Hogy pedig az 1860-iki urbéri per magában véve olyan nagyjelentőségű lett volna, hogy innen számítható a dunavecsei egyke s sok más baj is, bővebb bizonyításra szorul, mert hiszen a jobbágyfelszabadítás itt sem történt alapjában kedvezőlenebbül, mint bárhol az országban. Az egykének lelki s anyagi téren, ma már eléggé ismert, de mindenesetre sokkal differenciáltabb okai vannak szerte a világon. Általában úgy látszik, hogy olyan figyelemreméltó különlegességekkel rendelkezik Dunavecse multja s jelene, hogy e mű fiatalabb társzerzői s kiadói részéről megérdemelne egy alapos, mai színvonalon álló falutörténeli vagy gazdaság- s társadalomtörténeli művel is. Addig is ismétellen a legnagyobb elismeréssel vagyunk az érdemes szerző s kiadók legjobb szándékú tárgyszeretele iránt, noha nekünk tisztünk az egyház jövődjének érdekében a többrelátó útmutatás is.

Tóth Dezső.

Pálfi Miklós: Jelentés a Hallei Egyetemi Magyar és Délkelet-európai Egyházi Kutatóállomás működésének második szakaszáról, 1940. április 1. — 1941. szeptember 30. Beterjeszti: — *Bericht über den zweiten Tätigkeitsabschnitt des Forschungsinstituts für Kirchenkunde Südosteuropas, besonders Ungarns an der theologischen Fakultät der Martin Luther-Universität Halle—Wittenberg, vom 1. April 1940. bis zum 30. September 1941.* Vorgelegt von Miklós Pálfi. Budapest. 1943. (A Középdunai Protestantizmus Könyvtára A. sorozat, negyedik kötet.) 50. l. — 8°

A hallei egyházi kutatóállomás (német hivatalos nevén: Forschungsstelle für Kirchenkunde Südosteuropas, besonders Ungarns an der theologischen Fakultät der Martin Luther-Universität Halle-Wittenberg) több feladat betöltésére létesült 1938. tavaszán. Ezek között szerepelt a Hallében mindig nagy számban tanuló magyar protestáns tanulók gondozása, a német részről bárhonnán (hivatalok, újságírók, magánosok) érkező érdeklődésre felvilágosítás adása bármilyen Magyarországgal, de főleg a magyar egyházakkal kapcsolatos kérdésekre, a nevezetes Hallei Magyar Könyvtárnak — magyar hivatalos körök segítségével — a legfrissebb protestáns teológiai művekkel való gyarapítása, a hallei egyetemen részben magyar egyháztörténelmi tárgyú előadások tartása, részben a magyar lektori teendők ellátása, végül pedig önálló kutatómunka végzése.

Ezeket a feladatokat — a háborús nehézségek ellenére — a kutatóállomás működésének második szakaszában is betöltötte, mint az Pálfi Miklósnak, a kutatóállomás abban az időszakban volt vezetőjének *Jelentéséből* kitűnik. (A kutatóállomás vezetői másfél évenként váltják egymást, egyik alkalommal református, másik alkalommal evangélikus egyházi személy lévén a kiküldött.) Nevezett meghirdette egyetemi előadásait — ha nem tudta is mind megtartani — nagyon sok esetben adott felvilágosítást magyar vonatkozású kérdésekben, igen gyakran magyar tudományos és szépirodalmi könyvek megszerzését illetőleg, egyetemi professzoroknak volt segítségére magyar tudományos cikkeknek németre való fordításával, gondoskodott arról, hogy a háborús állapotok ellenére kinn tanuló magyar protestáns teológusok tanulmányai ellátás, ösztöndíj, stb. szempontjából zavartalanok lehessenek, javaslatára magyar hivatalos körök ellátták a Hallei Magyar Könyvtárt a legújabb magyar tudományos teológiai irodalom műveivel, s ügyelt arra, hogy a Halle város közönségéből megalakult magyar „Baráti Kör” megőrizze fennállását arra az időre, midőn majd ismét alkalom lesz Halle közönsége és a magyarok kapcsolatának társadalmi téren való további fejlesztésére.

Mindezek mellett és felett leglényegesebb munkája az volt, amelyet a Hallei Magyar Könyvtár további rendezésével végzett. Ez a könyvtár, amely a maga több mint két évszázados alapítáxú, régi magyarokban és régi kéziratokban bővelkedő anyagával mind bibliográfiai, mind történelmi szempontból kiemelkedő értékű gyűjtemény, a hallei kutató-

állomás felállításával került ismét a tudományos világ szeme elé. Bucsay Mihály, a kutatóállomás tulajdonképpeni alapítója és első vezetője nagyobbababású könyvben ismertette a Hala Magyar Könyvtár régi magyarjait. Pálfi Miklós — aki hivatali idejének lejártá után még egy esztendeig Hüllében maradt — elkészítette a magyar könyvállomány katalógusát 1711—1800. és Bucsay bibliográfiájának kiegészítését, a könyvtár régi azzáv anyagának jegyzékét, végül pedig az igen nagy mennyiségű és mind művelődés, mind egyháztörténeti szempontból még nagyobb jelentőségű kéziratanyag katalógusát. E munkáiról Pálfi Miklós *Jelentésében* részletesen beszámol s mi csak azért nem ismerteljük arányos részletességgel, mert e jegyzékek rövidesen nyomtatásban is megjelennek és akkor kívánunk velük megfelelő és méltó módon foglalkozni.

Befejezésül csak egyet szeretnénk Pálfi Miklós munkájával kapcsolatban megjegyezni. Az Egyháztörténet lapjain nem egy alkalommal tettük szóvá, hogy milyen vétkes nemtörődomséggel hagyta a magyar egyházi tudományosság másokra, külföldiekre a magyar vonatkozású egyháztörténeti anyag feldolgozását és hozzátettük azt is, hogy az egyház: ösztöndíjasok — kellő irányítással és felelősségérzet birtokában — meg tudják oldani ezt a kérdést. Pálfi Miklós nem volt ösztöndíjas, hanem a kutatóállomás vezetője, anyagi javadalalmazása azonban túlán még annyi sem volt, mint egy ösztöndíjasnak. Mégis megvolt a rátermettségen kívül a felelősségérzet benne, hogy — saját tudományszakát, az öszövelési tudományok művelését elhanyagolva — olyan munkát végezzen, amely a magyar nemzeti és egyházi művelődés értékei megőrzése szempontjából igen jelentős és példát mutató szolgálat volt.

Harsányi András.

Meyrat, Walter: Die Unterstützung der Glaubensgenossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert. Bern, 1941, Herbert Land & Cie, VIII. + 290 l. — 8°

Meyrat könyvével olyan hiedelmel akar elozlatni, amely — mint példákön be is mutatja — már szinte közmondás. A „Point d'Argent, point de Suisse” cáfolatára nemesak azt hozza fel, hogy mikor Poroszország befogadta a hugenottákat, akkor hitlestvéri szereleten és segíteniakaráson kívül ezt azért is tette, mert a bevándorlás a lakosság és a hatalom gyarapodását is jelentette, hanem berni, zürichi és házeli városi számadáskönyvek és egyéb oklevelek alapján előadja, hogy a svájci református városok a XVII. és XVIII. században milyen anyagi támogatásban részesítették Európa különböző országainak arra rászoruló reformátusait. A segítés módjára nézve a XVII. század végére rendszer alakult ki. Eszerint a külföldről érkező segélykérésekre adott adományok fedezése bizonyos kvóta szerint terhelte a különböző svájci helységeket, 1661-ben állapították meg az első „kilencvárosi skálát.” Ebben Zürichre 25%, Bernre 30%, Bázélre 14%, Schaffhausentre 13%, St. Gallenre 6%, Appenzellre 5%, Glarusra 3%, Mülhausenre és Bielre

2—2°/_o esett. A rendszer nem volt éppen egyszerű, mert az idők során úgy alakult, hogy bizonyos adományokat csak a négy legnagyobb város vállalt, másokat már öt, ismét másfajlákat hét és egy újabb csoportot mind a kilenc. A legnagyobb hányad mindig Bernre esett, a négyes felosztásban 37¹/₂^o/_o. Bonyolította a dolgot még az is, hogy ez a felosztás tulajdonképpen nem volt kötelező s minden esetben a helyiségek maguk döntöttek, hogy hozzájárulnak-e a segítéshez vagy sem. Ezért történt azután gyakran, hogy — főleg a kis helyek helyett — egyik város kifizette a másik kvótáját is.

Összesen több mint 250 olyan külföldi gyülekezetet tárgyalt Meyrat tartományokra, illetve országokra osztva, amelyeknek a svájciak a fentemlített kules szerint segítséget nyújtottak. A legtöbb a német birodalomból kerül ki, a többi Csehország, Morvaország, Magyarország, Lengyelország, Litvánia, Oroszország, stb. területéről.

Meyrat módszere az, hogy mielőtt a segítség lényére rátérne és ennek adatait, kéziratos forrásaiból közölné, képet ad a protestántlizmusnak a segítségért folyamodó gyülekezet hazájában való helyzetéről, a nehézségekről, az üldöztetésekről, általában mintegy bemutatva, valóban mennyire rászorult a kérelmező a segítségre.

Igy cselekszik Meyrat akkor is, midőn a Magyarországra irányuló támogatásokról számol be. A haj csupán az, hogy míg német vonatkozásban bőséges és friss nyomtatott forrásanyagból rajzolta meg a történeti hátteret, addig magyar vonatkozásban Merlo D'Aubigné nyújtja számára a magyar protestántlizmus XVII—XVIII. századi állapotáról szóló előadásához az adatokat. Így azután meglehetősen aránytalan lesz a magyarokról szóló fejezet a németekről szólókhöz képest: ez utóbbiaknál az ellenreformáció elnyomásának vagy a harmincéves háború rombolásainak legkisebb részletei is sorra kerülnek, magyar vonatkozásban viszont csak néhány általános tartalmú mondat olvasható.

A svájciak által magyar protestátlizmusoknak nyújtott támogatások — Meyrat adatai szerint — legnagyobbrészt „kálvinistáknak” jutottak. A támogatás háromféle volt: Magyarországra küldött pénzösszegek templomok vagy iskolák építésére, Svájcban tanuló magyar teológusok segélyezése és a Svájcba került megszabadított gályarab lelkipásztorok ellátása.

Közlí Meyrat, hogy a magyarországi protestátlizmusok kegyetlen elnyomásáról érkező hírek arra ösztönzik a Trauensfelden, 1733. júliusában összeülő evangélikus konferenciát, hogy tiltakozó iratok elküldését határozzák el a császárnak, valamint Anglia, Poroszország, Svédország és Hollandia protestátlizmus hatalmasságainak, hogy ezek is forduljanak tiltakozásokkal a császárhoz. A császárnak küldendő tiltakozást azonban egyelőre visszatartják, majd a következő évi gyűlésen végleg elejtik ennek elküldését azzal a megokolással, hogy ilyen még sohasem történt és talán még éppen árthatna is. A tulajdonképpeni oka ennek a lépésnek — Meyrat szerint — a hagyományos svájci semlegesség volt, a politikai exponálástól való lehető tartózkodás.

A protestáns hatalmaknak azonban nyomatékosan figyelmébe ajánlották a magyar protestánsok ügyét.

Ilyen politikai ízű megnyilatkozásoknál azonban — mint Meyrat megállapítja — jelentősebbek voltak az anyagi támogatások. A sorrendben az első Schalniz (vagy Schwaliz) (?) gyülekezete, amely iskola és parókhia építéséhez kér segítséget. 1648-ban késznek nyilatkoztak a református helyiségek képviselői a kérés teljesítésére. A valóban elküldött összeg nagysága ismeretlen, egyedül arról van nyom, hogy Zürich 300 forintot adott.

Meyrat többi adatai a következők:

1651-ben egy komárom-megyei gyülekezet templomépítésére öt város 100 tallért adott, ugyanennyit egy nagyszombati templomépítésre. Skalitz^o is kért segítyt, de a döntést 1658-ban a bejelentett követ megérkezéséig felfüggesztették. Következő évben Zürich és Bern 100—100 forintot szavazott meg. Skalitz templomát azután a katolikusok hamarosan elvették. Bern 1708-ban a felsőmagyarországi Ponckon gyülekezetének 200 forintot ajándékozott.

1714-ben Modor folyamodott segélyért leégett temploma újjáépítéséhez. A kérést eleinte függőben hagyták, majd 1715-ben elutasították. Meyrat nem tudja, mi okból. 1726-ban viszont a tűzkárosult győri hittestvérek 400 tallért kaptak. 1738-ban Bártfának Bern juttatott 116 fontot.

Meyrat adatai szerint Debrecennel igen élénk kapcsolatai voltak a svájci városoknak. 1685-ben Bern 71 font 2 Schilling és 4 Pfennig összegű segítyt küldött a debreceni gyülekezetnek. 1728-ban a tűzkárosult egyházon való segítség céljából a református kantonok 1000 forintos ajándékot küldtek Debrecennek. 1756-tól a kollégium a „kilencvárosi skála” szerint évi négyszáz forintot kapott. A zürichiek egyébként két évvel ezelőtt Angliába, Poroszországba és Hollandiába figyelmeztetést küldöttek Debrecen sanyarú állapota felől, hogy ezek a hatalmak lépjenek közbe Debrecen védelmében a császárnál. A támogatást különböző változtatásokkal 1781-ig kapta a Kollégium.

Erdélyben Nagyenyed kapott támogatást, 1716-ban 200, 1719-ben 400 tallért. 1720-ban meg Sárospataknak juttattak 400 tallért.

Utolsó magyar vonatkozású adata Meyratnak a kassai Kallos Dániel jogtudósnak svájci kiküldetése, aki 1795-ben templomépítésre kezdett gyűjteni. A berni kormányzat 50 tallért adott neki, de a további gyűjtést megtiltották neki azzal, hogy az állapotok a megyék áldozatkész-ségét a saját, hazai ügyek támogatására foglalják le.

Ezen az adatain kívül Meyrat függelékben öt lapon (279—283.) keresztül közli a tartózkodás kezdetének és végének időpontjával és a támogatás összegével együtt azoknak a Svájcban tanult magyar diákoknak a névsorát, akik Bernből kaptak segítyt. Közel kétszáz név szerepel 1724. és 1796. között. A névsorban — amelyet alább máso-

* Alighanem Szokolca.

latban szószerint közlünk — egy sereg névre olvasás (illetve eredeti hibás bejegyzés) következtében nem lehet ráismerni.

A fentiekkel kapcsolatban az első megjegyzésünk az, hogy igen derék Meyrat munkája, aki a svájci kulturkapcsolatoknak nagyon jelentős fejezetét dolgozta fel. Derék dolog volt tőle az is, hogy a számára teljesen ismeretlen magyar nevekkal is elkínlódott. Persze Merle d'Aubignén kívül frissebb forrást is találhatott volna magának, még idegen nyelven is, a nevek olvasásánál pedig előkeríthetett volna magának egy magyar teológust — Bazelben mindig lehetett találni — s akkor bizonyára nem írt volna „Enged”-et „Enyed” helyett vagy „Vasarhelys”-t „Vásárhelyi” helyett. (A névsorban a „Kardosch”-féle írásmód persze az eredeti bejegyző hallás utáni, fonetikus írásának eredménye.)

A másik megjegyzésünk az, hogy a mi számunkra nem az a fontos, hogy Meyrat mit írt, hanem az, hogy *a magyar egyháztörténetről mit nem írt*. A külföldön tanult magyar protestáns teológusok névsora még nincs összeállítva és kiadva, a Svájcban tanultaké a legkevésbé. A Meyrat-könyvvel kapcsolatban sem tehetünk mást, mint azt mondjuk, amit már unalomig ismételtünk: a magyar egyháztörténet kérdéseit nekünk kell feldolgoznunk, hogy se nyelvi, se szemléleti szempontból ne kapjunk hibás és hamis képet. És — amit már szintén unalomig hangoztatunk: külföldet járó ösztöndíjas teológusainkat úgy kell megválogatni, hogy az egyháztörténeti kapcsolatok fenntartása is kapjon embereket, ne csak dogmatikusok és exegeták töltsék ki több-kevesebb eredménnyel friss munkabírásuk legértékesebb éveit.

Harsányi András.

Liste der von Bern an ungarische Studenten gewährten Unterstützungen

Für die Jahre 1723 und 1724	an Johann Finta	288 Pfd.
vom Sept. 1725—29. Aug. 1726	an Stephan Mandi	256 „
vom 16. April 1726—31. Juli 1727	an Johann Teglasz	..	410 „
vom 13. Aug. 1726—31. Mai 1728	an Georg Körösi	430 „
vom 5. Okt. 1726—30. Juni 1727	an Peter Tunigy	180 „
vom 1. Juli 1827—31. Aug. 1728	an Andreas Bereghy	..	280 „
vom 1. April 1728—31. Mai 1729	an Michael Dobray	..	280 „
vom 15. Juli 1728—31. Aug. 1729	an Stephan Tschazari	..	270 „
vom 1. Sept. 1728—30. April 1729	an Georg Zacony	100 „
vom 1. Dez. 1729—30. Juni 1731	an Stephan Szereny	..	380 „
vom 1. Aug. 1730—1. Mai 1732	an Johann Pooke	420 „
vom 1. Okt. 1730—15. Mai 1731	an Johann Salley	146 „
vom 1. Aug. 1731—20. Mai 1732	an Johann Koski	197 „
vom 1. Jan. 1732—20. April 1732	an Joseph Nanasi	195 „
vom 8. Febr. 1732—17. Sept. 1733	an Johann Georg		
	Kardosch	460 „
vom 1. Aug. 1732—30. Sept. 1734	an Andreas Marton	..	665 „
vom 26. Okt. 1732—1. Sept. 1733	an Johann Dokos	200 „
vom 10. Sept. 1732—31. Dez. 1733	an Andreas Martosalbi	..	340 „

vom 1. März 1733—30. Juni 1733 an Andreas Wallerény ..	60	..
vom 1. Nov. 1733—31. Jull 1735 an Samuel Levay	468	..
vom 1. Dez. 1733—30. Sept. 1734 an Stephan Szobolay ..	345	..
vom 1. Dez. 1733—30. Sept. 1734 an Georg Medgyazay ..	360	..
vom 1. Nov. 1734—31. Aug. 1735 an Stephan Saroy	340	..
vom 1. März 1735—15. Juni 1736 an Georg Marody	470	..
vom 1. Mai 1735—15. Mai 1737 an Stephan Hollosy ..	685	..
vom 1. Sept. 1735—15. Mai 1737 an Stephan Sily	585	..
vom 1. Nov. 1735—15. Mai 1737 an Stephan Dallosch ..	510	..
vom 22. Juni 1736—31. März 1737 an Niklaus Liskay ..	345	..
vom 8. Sept. 1736—31. Dez. 1738 an Stephan Goedeley ..	675	..
vom 15. März 1737—31. Okt. 1740 an Stephan Elsebedy ¹⁾ ..	1355 Pfd. 17 s. 4 pf.	
vom 1. Juni 1737—30. Juni 1738 an Stephan Vasarhelyy ..	428	..
vom 1. Okt. 1737—30. Sept. 1739 an Michael Tasnady ..	778 Pfd. 13 s. 4 pf.	
vom 1. Nov. 1737—11. Jan. 1739 an Niklaus Moroz	444	..
vom 1. Dez. 1737—30. Sept. 1739 an Thomas Maskay ..	751 Pfd. 9 s. 4 pf.	
am 17. Juli 1738 als Weggeld an Stephan Waradin Podolley	120	..
vom 17. Juli 1740—30. April 1742 an Michael Papay	706 Pfd. 13 s. 4 pf.	
vom 1. Dez. 1740—31. Dez. 1741 an Samuel Sylvanus ..	508 Pfd. 13 s. 4 pf.	
vom 15. Dez. 1740—30. April 1742 an Franciscus Papay ..	580	..
vom 15. Mai 1741—30. April 1742 an Johann Jardanhasy ..	470	..
vom 1. Nov. 1741—31. März 1743 an Samuel Vuschvary ²⁾ ..	458	..
vom 1. Aug. 1742—30. April 1743 an Franciscus Tatay ..	384	..
vom 4. Okt. 1742—30. Juni 1746 an Martin Neomary ¹⁾ ..	1282 Pfd. 18 s. 8 pf.	
vom 4. Okt. 1742—30. Sept. 1744 an Franciscus Taredy ¹⁾ ..	801 Pfd. 12 s.	
vom 4. Okt. 1742—31. Mai 1744 an Johann Zulmary ²⁾ ..	649 Pfd. 12 s.	
vom 15. Sept. 1743—31. Okt. 1745 an Stephan Wezpremy ..	780	..
vom 15. Sept. 1744—30. Juni 1746 an Stephan Szay	684	..
vom 15. Okt. 1744—30. Juni 1746 an Franciscus Kovatz ..	660	..
vom 1. Okt. 1745—30. Juni 1747 an Peter Barany	672	..
vom 1. Juli 1746—31. Okt. 1746 und 1 Monat 1747 an Stephan Szomhaty ..	120	..
vom 1. Sept. 1746—31. März 1749 an Georg Husdy	904	..
vom 1. Sept. 1746—31. Dez. 1748 an Johann Tischerzy ..	144	..
vom 1. Okt. 1746—31. Dez. 1748 an Joseph Zilahy	696	..
vom 1. Okt. 1746—30. Juni 1748 an Johann Redey ..	672	..
vom 1. Mai 1748—30. Juni 1750 an Johann Sylvanus ..	792	..
vom 1. Juli 1748—30. Juni 1750 an Joseph Kutsad ..	744	..
vom 1. Jan. 1749—30. Juni 1750 an Samuel Zilahy ..	652	..
vom 1. April 1749—30. Juni 1751 an Paul Szepfaki ..	936	..
vom 1. Okt. 1749—30. Juni 1751 an Gabriel Nesmes ..	672	..
vom 1. Juli 1750—30. Juni 1752 an Stephan Pap	724	..

¹⁾ Während sieben Monaten brachte er seinen Unterhalt selbst auf.

²⁾ Er starb am 31. März 1743.

³⁾ Obwohl erst am 20. November recipiert.

vom 1.	Okt. 1751—30.	Sept. 1753	an Andreas Zagony	. 896	„
vom 1.	Dez. 1751—30.	Sept. 1753	an Michael Litnay	.. 816	„
vom 1.	Juli 1752—30.	April 1754	an Michael Chete 696	„
vom 1.	Juli 1752—30.	Juni 1754	an Stephan Kereski	. 744	„
vom 1.	Okt. 1753—30.	Sept. 1755	an Johann Szotiosl	. 744	„
vom 1.	Okt. 1753—30.	Sept. 1755	an Michael Soos 744	„
vom 1.	Mai 1754—30.	April 1756	an Stephan Molnar	.. 744	„
vom 1.	Juli 1754—30.	Juni 1756	an Stephan Waraney	. 744	„
am 15.	Jan. 1754 als Weggeld		an Joseph Larly 100	„
am 2.	Mai 1754 als Weggeld		an Michael Volgari	. 240	„
vom 1.	Okt. 1755—31.	Dez. 1756	an Stephan Simon	.. 528	„
vom 1.	April 1756—31.	März 1757	an Paul Eperjesy 456	„
vom 1.	Sept. 1756—31.	Aug. 1757	an Johann Tsonska	. 408	„
vom 1.	Febr. 1757—31.	Dez. 1758	an Peter Szutz 600	„
vom 1.	Febr. 1757—31.	März 1758	an Samuel Tury 456	„
vom 1.	Jan. 1757—31.	Dez. 1758	an Samuel Szent Gyorgy ⁴⁾	744	„
vom 1.	Okt. 1757—31.	Dez. 1757	an Johann Moyocy	. 72	„
vom 1.	Jan. 1758—31.	März 1758	an Johann Magyarosi	. 192	„
vom 1.	April 1758—30.	Juni 1758	an Samuel Farsak	.. 72	„
vom 1.	Juni 1758—30.	Sept. 1759	an Stephan Baptista Zagony 504	„
vom 1.	Okt. 1758—30.	Sept. 1760	an Stephan Kotsis	.. 744	„
vom 1.	Jan. 1759—30.	Sept. 1759	an Samuel Szutz	.. 336	Pfd.
vom 1.	Sept. 1760—30.	Juni 1760	an Samuel Torday	. 408	„
vom 1.	Jan. 1760—30.	Sept. 1761	an Simeon Lukats	.. 696	„
vom 1.	April 1760—30.	April 1762	an Samuel Szenteri	. 768	„
vom 1.	Juli 1760—30.	Juni 1762	an Sigismund Baksey	. 744	„
vom 1.	Aug. 1760—31.	Aug. 1762	an Stephan Vetsis	.. 768	„
vom 1.	Aug. 1761—30.	Sept. 1763	an Joseph Baletsi	.. 792	„
vom 1.	Dez. 1761—30.	April 1762	an N. Nanasi 120	„
vom 1.	Mai 1762—31.	Dez. 1762	an Emerich Keseg	.. 192	„
vom 1.	Aug. 1762—15.	Aug. 1764	an Franciscus Borsodi	792	„
vom 1.	Aug. 1762—28.	Febr. 1763			
	und 1. Aug.—30.	Sept. 1763	an Emerich Kovi 336	„
vom 1.	Aug. 1762—31.	Juli 1763	an Johann Szentpetri	. 456	„
vom 1.	März 1763—31.	Dez. 1765	an Johann Szyvos	.. 984	„
vom 1.	Nov. 1763—31.	Dez. 1765	an Samuel Szentmitkosi	744	„
am 7.	März 1763 als Extrabeilage		an Joseph Kreatzuri	. 100	„
am 23.	Juni 1763 als Weggeld		an Andreas Somi	.. 60	„
vom 1.	Jan. 1764—30.	Juni 1764	an Samuel Kerestes	.. 264	„
vom 1.	Okt. 1764—31.	Dez. 1765	an Franciscus Thomoz	528	„
vom 1.	Nov. 1764—30.	Juni 1765	an Paul Otwöch 312	„
am 2.	Nov. 1764 als Weggeld		an Georg Tokoy 120	„
am 22.	Nov. 1764 als Weggeld		an Michael Misholz	.. 120	„
vom 1.	Juli 1765—31.	Aug. 1766	an Michael Nagy	.. 504	„

⁴⁾ Obwohl erst am 21. April recipiert.

vom 1. Jan. 1766—30. Sept. 1767 an Michael Paps ..	720	..
vom 1. Jan. 1766—30. Sept. 1767 an Stephan Veres ..	720	..
vom 1. Jan. 1766—31. Aug. 1768 an Georg Kis	744	..
vom 1. Dez. 1766—31. Aug. 1768 an Franciscus Szoke ..	672	..
vom 1. Sept. 1767—31. Aug. 1769 an Niklaus Tsch ..	732	..
vom 1. Okt. 1767—31. Aug. 1769 an Johann Szombati ..	732	..
vom 1. Sept. 1768—31. Juli 1770 an Daniel Demeter ..	720	..
vom 1. Sept. 1768—31. Okt. 1769 an Czegöde	504	..
im Jahre 1768 eine einmalige Gabe an Johann Toll	72	..
im Jahre 1768 eine einmalige Gabe an Franciscus Batontesi	120	..
vom 1. Sept. 1769—31. Juli 1770 an Stephan Odor ..	432	..
vom 1. Sept. 1769—30. Juni 1771 an Michael Korebtory	696	..
vom 1. Nov. 769—31. Juli 1770 gemeinsam an Marosi u. Gyarmathy	336	..
am 14. Juni 1769 als Weggeld an Kis	60	..
am 14. Juni 1769 als Weggeld an Thivay	60	..
vom 1. Juli 1770—31. März 1772 an Andreas Tschy ..	194 Kr.	10 bz.
vom 1. Juli 1770—30. Juni 1771 an Stephan Pap	129	.. 15 ..
vom 1. Aug. 1770—30. Juni 1771 an Stephan Nagy	97	.. 5 ..
vom 1. Juni 1771—30. Juni 1773 an Joseph Miles	272	.. 10 ..
vom 1. Juli 1771—30. Juni 1772 an Paul Szabo	178	.. 20 ..
vom 1. Juli 1771—30. Juni 1772 an Franciscus Palosi ..	122	.. 10 ..
am 26. Aug. 1771 als Weggeld an Stephan Fuscas ..	36	..
vom 1. Juli 1772—30. Juni 1774 an Michael Ráz	265	.. 5 ..
vom 1. Juli 1772—30. Juni 1773 an Stephan Patay ..	178	.. 20 ..
vom 1. Aug. 1772—13. Mai 1776 an Laurenz Was ..	409	.. 5 ..
vom 1. Juli 1773—30. Juni 1775 an Joseph Seebök ..	265	.. 5 ..
vom 1. Juli 1773—30. Juni 1775 an Samuel Szily	265 Kr.	5 bz.
im Jahre 1773 als Weggeld an Franciscus Hotzan ..	30	..
im Jahre 1773 als Weggeld an Peter Waida ⁵⁾ ..	30	..
vom 1. Juli 1774—30. Juni 1776 an Samuel Mendi	265	.. 5 ..
am 10. März 1774 als Weggeld an Benjamin Vivary ..	20	..
am 10. März 1774 als Weggeld an Johann Szentmitklosi ⁶⁾	20	..
am 1. Juni 1774 als Weggeld an Stephan Meszöly ..	18	..
vom 1. Juli 1775—19. Mai 1777 an Valentin Levay ..	265	.. 5 ..
vom 1. Juli 1775—27. Mai 1777 an Abraham Komjati ..	243	.. 15 ..
am 2. Mai 1775 als Weggeld an Emerich Kallay ..	36	..
am 2. Mai 1775 als Weggeld an Niklaus Melchior ..	18	..
am 2. Mai 1775 als Weggeld an Peter Demjen	18	..
vom 1. Juli—31. Dez. 1776 und 1. Juli—31. Okt. 1777 an Peter Balasy	82	.. 20 ..
vom 1. Juli 1776—30. Juni 1778 an Stephan Szekely ..	265	.. 5 ..

⁵⁾ Hotzan und Waida kamen selbst während neun Monaten für ihre Unterhalt auf.

⁶⁾ Vivary und Szentmitklosi kamen selbst während sechs Monaten für ihren Unterhalt auf.

vom 1. Dez. 1776—30. Juni 1778	an Peter Janosy 243	„ 15 „
vom 1. April 1777—30. Juni 1777	an Johann Zugsy 21	„ 15 „
vom 1. Juli 1777—30. Juni 1779	an Georg Jeney 205	„ 5 „
vom 1. Okt. 1777—30. Juni 1779	an Sigismund Westey	243	„ 15 „
vom 1. Juli 1778—30. Juni 1780	an Stephan Terhes	2655	„ 5 „
vom 1. Juli 1778—30. Sept. 1780	an Johann Nemegeyi	280	„ 20 „
im Jahre 1778 als Weggeld	an Paul Ballog ⁷⁾ 18	„ „
vom 1. Juli 1779—30. Juni 1781	an Joseph Nagy 265	„ 5 „
vom 1. Juli 1779—30. Juni 1781	an Paul Medegy	.. 205	„ 5 „
am 16. März 1779 als Weggeld	an Gabriel Tarzady ⁷⁾	18	„ „
am 16. März 1779 als Weggeld	an Samuel Incze ⁷⁾	.. 18	„ „
am 19. April 1779 als Weggeld	an Johan Pitzely ⁷⁾	.. 18	„ „
am 31. Juli 1780 als Weggeld	an Georg Seblaky ⁷⁾	.. 20	„ „
vom 1. Juli 1780—30. Juni 1782	an Johann Kazay	.. 265	„ 5 „
vom 1. Dez. 1780—30. Sept. 1782	an Johann Kotsis 265	„ 5 „
vom 1. Juli 1781—30. Juni 1783	an Samuel Mindszenti	265	„ 5 „
vom 1. Juli 1781—30. Juni 1783	an Johann Maklary	.. 265	„ 5 „
vom 1. Juli 1782—30. Juni 1784	an Stephan Török	265	„ 5 „
vom 1. Dez. 1782—30. Juni 1784	an Georg Boros 243	„ 5 „
vom 1. Juli 1783—30. Sept. 1785	an Samuel Nadaskay	286	„ 20 „
vom 1. April 1784—30. Juni 1785	an Michael Salyi	.. 200	„ 10 „
vom 1. Juli 1784—31. Dez. 1786	an Ludislaus Kornia ⁸⁾	308	„ 10 „
am 8. Juli 1784 als Weggeld	an Paul Szalay 36	„ „
vom 1. April 1785—30. Juni 1785	an Joseph Bonihay	.. 41	„ 15 „
vom 1. Juli 1785—30. Sept. 1787	an Johann Farcas	.. 286	„ 20 „
vom 1. Juli 1785—30. Sept. 1787	an Joseph Szekely	.. 286	„ 20 „
vom 1. Juli 1785—31. März 1786			
und 1. Juli 1786—30. Juni 1787	an Sigmund Epergessy	187	„ 5 „
für ein Quartal von 1786	an Joseph Incze 78	„ „
vom 1. Jan. 1787—31. Sept. 1788	an Stephan Incze	.. 187	„ 5 „
vom 1. Jan. 1787—31. Dez. 1788	an Michael Korma	.. 205	„ 5 „
vom 1. Dez. 1787—30. Juni 1789	an Joseph Halasz	.. 243	„ 15 „
vom 1. Dez. 1787—30. Juni 1789	an Samuel Szilaggi	.. 243	„ 15 „
vom 1. Dez. 1788—30. Sept. 1790	an Samuel Malom	.. 265	„ 5 „
vom 1. Jan. 1789—30. Sept. 1790	an Johann Wegh	.. 243	„ 15 „
vom 1. Juli 1789—30. Juni 1791	an Joseph Mihalyi ⁹⁾	.. 265	„ 5 „
vom 1. Juli 1789—30. Juni 1791	an Joseph Nemetti ¹⁰⁾	265	„ 5 „
vom 1. Okt. 1790—30. Sept. 1792	an Georg Szasz 265	„ 5 „
vom 1. Okt. 1790—30. Sept. 1791	an Georg Szabi 178	„ 20 „
vom 1. Juli 1791—30. Sept. 1792	an Johann Jardenhazi	200	„ 10 „

7) Er studierte auf eigene Kosten.

8) Török, Boros und Nadaskay erhielten ausserdem das vom 1. Juli 1783 bis 1. April 1784 frei gebliebene vierte Stipendium, macht 64 Kr. 20 bs.; Nadaskay, Saly und Kornia das vom 1. Juli—31. Dezember 1784 und vom 1. Januar—31. März 1785 frei gebliebene vierte Stipendium, macht ebenfalls 64 Kr. 20 bs.

9) Er wurde am 23 September recipiert.

10) Er wurde am 28 November recipiert.

vom 1. Jan. 1792—31. Dez. 1792 an Stephan Toodt I ..	178	..	20	..
vom 1. Jan. 1792—30. Sept. 1793 an Stephan Garas ..	243	..	15	..
vom 1. Dez. 1793—30. Juni 1794 an Johann Borsos ..	243	..	15	..
vom 1. April 1793—30. Sept. 1794 an Stephan Toodt II ¹¹⁾	222	..		
vom 1. Juli 1793—30. Sept. 1794 an Samuel Toodt ..	200	..	10	..
vom 1. Okt. 1793—31. März 1794 an Paul Blasek ¹²⁾ ..	43	..	5	..
vom 1. April 1794—30. Sept. 1796 an Stephan Czabo ..	222	..		
vom 1. Okt. 1794—31. März 1796 an Georg Nagy ¹³⁾	222	..		
vom 1. April 1795—30. Juni 1796 an Samuel Török ..	200	..	10	..
vom 1. Jan. 1796—31. Dez. 1796 an Samuel Cesarzilay ..	142	..	20	..

¹¹⁾ Er wurde am 1. Mai recipiert.

¹²⁾ Er wurde am 4. Dezember recipiert.

¹³⁾ Er wurde im Februar 1795 recipiert.

MEGJEGYZÉSEK ESZE TAMÁS „KABAI MÁRTON” CÍMŰ CIKKÉHEZ.

Esze Tamásnak az „Egyháztörténet” legutóbbi számában „Kabai Márton” címmel megjelent cikkére Szabó Lajos ref. lelkész, teológiai magántanár, az alábbi észrevételeket küldte be, azzal a kéréssel, hogy annak a folyóirat hasábjain helyet adjunk. Midőn ezt a kérését teljesítjük, utána közöljük Esze Tamásnak Szabó Lajos észrevételeire frott reflexióját is. Ezzel a „Kabai Márton” ügyet az „Egyháztörténet” maga részéről lezártnak tekinti.

Harsányi András.

1.

1943. december 16-án, tehát a mai napon küldte meg számomra Pestről valami irgalmas lélek, akinek szívén fekszik egyháztörténeti műveltetésem, az „EGYHÁZTÖRTÉNET” című egyházi történettudományi folyóirat július—szeptemberi (3 füzet) számát, melyben Esze Tamás, a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület igazgató lelkésze „KABAI MÁRTON” cím alatt cikket közöl. A cikkben többek között személyemmel is foglalkozik és „Szép dolog meghalni” című krónikám tendenciáját elítéli, kimutatván, hogy Kabai cégéres gazember volt, tehát „Kabai Mártont nem sorolhatjuk hitünk hősei közé. Multunk gazdag „örök emlékezetre méltó” férfiakban, nem kell csinálnunk a hősokeket, mikor példa és tanulságképen felidézünk a multat” — mondja cikke befejező részében Esze Tamás.

Ezzel kapcsolatban a következő megjegyzéseket vagyok bátor megtenni:

1. Eszem ágában sem volt Kabait hithősnek megtenni. Az elnyomott parasztság felszabadulásáért harcoló hősnek írtam meg őt.

2. Esze Tamás fenti cikkében közölt összes adatokat, egynek kivételével (Takáts cikke a Századokban XLI. (1907/535.) ismertem. Ennek bizonyítására felhozom, hogy Sárospatakon 1941. decemberében előadást tartottam, melynek tárgya éppen az volt: híres zsvány és cégéres gazember, vagy pedig a parasztság hőse-e Kabai? Én ez utóbbit láttam és látom benne. Mert Kabai Mártonról kétféle források állnak rendelkezésre: kuruc és labanc feljegyzések (a labancok között is vannak általa lelkes és hű reformátusnak tartottak). Én, bár nem sorozok őseim közé kurucvezérl, a kuruc forrásokat tartom hűnek és igaznak.

3. Áldott legyen az emlékezete minden magyarnak, aki fegyvert vont a magyar és paraszti nyomorúságok megszüntetéséért. Áldott legyen, dacára egykorú egyházkerületi jegyzőkönyvnek, dacára Babocsay notárius úrnak, dacára Timonnak és dacára az „Egyháztörténet I. évf. 3. füzeté”-nek.

4. Esze Tamás szerint krónikámban kissé profánul ható bibliai reminiszenciákkal ékesítem mondanivalómat: egy paraszt 30 ezüst pénzért árulja el a zendülőket, Kabai kenyeret és halat hoz éhező népének. Mélyedjen bele a forrásokba Esze Tamás és bizony megfogja látni, hogy 1697-ben használatban volt az ezüst pénz, mint fizetési eszköz és a Bodrogek népének főledele a kevés kenyér mellett a sok sulyom és hal vala.

Kassai bátya, 1943. december 16.

Dr. Szabó Lajos,
református lelkész,
teol. m. tanár.

2.

Hogy ki volt Kabai Márton, hőse volt-e egyházunknak és a magyarságnak — ezt a kérdést csupán a történelmi kutatás eszközeivel és eredményei alapján szabad eldönteni, és ha a kutatás során előkerült adatok egy tetszetős feltevésünket nem igazolják, éppen magyarságunk és református voltunk érdeke kívánja meg felfogásunk módosítását. Thaly Kálmán példája jól mutatja, hogy mennyire kell óvakodnunk egy szívünkhöz közelálló kor alakjainak és eseményeinek eszményítésétől. Az a körülmény, hogy egy „a magyar és paraszti nyomorúságok megszüntetéséért harcoló” történelmi személy nevét viselem, teszi fokozottabb mértékben kötelességemmé a történelmi adatok minden romantikus túlzástól ment józan értékelését. Ha Esze Tamásról szóló dolgozatomban szükségesnek láttam tetszetős, de semmivel nem igazolható hagyományok feladását, Kabai Márton esetében sem ragaszkodhattam hozzájuk. Történelmi adatok „dacára” nem szabad történetet írni, de történelmi közvéleményt sem szabad alkotni.

Szabó Lajos szerint a Tokaji-felkelésről kétféle forrás áll rendelkezésünkre: kuruc és labanc feljegyzések. Megvallom, én kuruc feljegyzésekről nem tudok, az eseményeket sajnos csak „labanc” forrásból ismerem, a felkelésre vonatkozó okmánygyűjtésem néhány darabja (néhány kiáltvány és folyamodvány) származik csak kurucoktól, feljegyzéseik tudomásom szerint nem maradtak. Ha Szabó Lajos talált ilyeneket, történelmi tisztánlátásunk érdekében hozza őket nyilvánosságra.

Végül bárki könnyen meggyőződhetik az Országos Levéltár kutatási naplójából arról, hogy Szabó Lajos tanulmányozta-e a dolgozatomban forrásul felhasznált kéziratokat. Levélezésünk bizonyosága sze-

rint a nyomtatásban megtalálható anyag jelentékeny részére is én figyelmeztettem. Gyűjtéséből került át Szabó Lajos regényébe Kabai feleségének, Vas Katának a neve is.

A felkelés történetére vonatkozó okmányok publikálása végképpen el fogja oszlatni azt a homályt, mely máig is körülveszi és romantikus elképzelések tárgyává teszi Tokaji Ferenc megmozdulását. II. Rákóczi Ferenc elég nagy kuruc volt — még Szabó Lajos is annak tartja őt, — a kurucság lebecsülésének vándját sem olvashatja tehát senki a fejemre azért, mert a Tokaji-felkelés megtétele tekintetében a fejedelem véleményéhez állok közelebb, mint egy jószándékú, de romantikus túlzásokra hajlamos híve látásmódjához.

Esze Tamás.

HIRMONDÓ

Kossuth Lajosról halálának 50. évfordulója alkalmából az egész ország megemlékezett. Beszédok és előadások, vezércikkek és tanulmányok hangzottak el vagy jelentek meg Kossuthról, s ebből a protestáns egyházi sajtó is megfelelő módon kivette a maga részét. Kossuth Lajos vallásosságának vizsgálata, a házasságkötése körüli jogi bonyodalmak, Kossuth szerepe a pesti református teológia felállítása körül, valamint az angliai útja alkalmából egy a magyarországi protestánsizmus helyzetéről tartott előadása kívánatosná tesztik, hogy a magyar protestáns egyháztörténet megfelelő tudományos dolgozatban foglalkozzék vele. Amíg ez megtörténik, hadd emlékezzünk meg Kossuth házasságkötéséről és a pesti teológia felállítása körül szerepéről itt a *Hirmondóban*.

Kossuth Lajos fogása után vette feleségül Meszlényi Terézt. Az esküvő 1841. január 9-én volt. A házasságkötés a pesti belvárosi plébánia parochiális házában történt Feichtinger Domokos prépost „passiva assistentiá”-ja mellett. Kossuth, mint köztudomású, evangélikus volt, Meszlényi Teréz azonban római katolikus. Az 1791. XXII. tc. szerint a vegyes házasságok a katolikus lelkipásztor előtt kötendők meg. A törvény azt is eirendeli, hogy ha az apa katolikus, a házasságból születendő mindkét nemű gyermekek a katolikus vallást követik, ha az anya katolikus, akkor a fiúk protestánsok, a lányok katolikusok lesznek. A római katolikus egyházi főhatóságok úgy intézkedtek, hogy ha a házasság felek közül a protestáns apa nem adott biztosítékot, reverzálist az összes gyerekek katolikus vallásban leendő neveltetésére nézve, a házasság a pap passiv assistentiája mellett köthetnek csak meg. Ez azt jelenti, hogy a pap templomon kívül minden liturgikus esemény nélkül a házasságot és az abból születendő gyermekeket törvényeseknek jelenti ki. Ez történt Kossuth Lajos és Meszlényi Teréz házasságkötésének esetében is. Az eljárás ellen a tanúk: Fáy András, gróf Ráday Gedeon, Szombathelyi Antal és Szentkirályi Móric feljelentést intéztek Pest vármegyéhez. A megye többször tárgyalt az ügyet, végül is több hónapi huza-vona után a pest-megyei törvényszék azzal utasította el a feljebbvitelt, hogy mivel az 1844. évi III. tc. szerint az 1839. március 14-től 1844. március 15-ig kötött vegyes házasságok bármely protestáns lelkész előtt történt megkötése is érvényes, „ez által a vegyes házasságoktól ezidő alatt megtagadott áldás miatt bekövetkezett sérelem a multra nézve is elenyészett.” (V. ö. Pap Ferenc cikket a Református Élet ezévi 13. számában.)

A pesti református teológia felállításába akkor kapcsolódik bele Kossuth Lajos, midőn 1841-ben a dunamelléki egyházkerület központi választmányt választ egy pesti református főiskola létrehozására és 1841. február 6-án „Pesti református főiskola” címen vezércikket ír a Pesti Hírlapba. Kossuth fontosnak látja, hogy olyan vallásfelekezet számára főiskola állítsanak fel, amely a magyar nép 2/5 részét teszi, s melynek kétmillió tagja 12 ezer kivétellel magyarul könyörög az Urhoz. Ennek a református főiskolának a feladata „a lösgyökeres magyarok nevezetes számára közvetíteni, hogy a magyar európaius legyen s az, mit európainak nevezünk, a honban mindig magyar maradjon.” Arról is ír Kossuth Lajos, hogy a főiskolának Pesten, a fővárosban kell lennie, ahol a tudományos képzés minden kelléke rendelkezésre áll. A református főiskolát úgy is tekinti Kossuth Lajos, mint amely Pest magyarrá válását van hivatva munkálni. A tervezett főiskolából csak a teológia valósul meg, „jelen számára azonban megmaradt Kossuth Lajos érvelése, amely bizonyosságot tesz a reformátusság magyarsága mellett és amellett, hogy ennek a magyar reformátusságnak a fővárosban főiskolája kell, hogy legyen. (V. ö. Csékey Sándor cikkét a Református Teológia ézevi I. számában.)

Említsük még meg, hogy az olaszországi bombázások alkalmával mult év nyarán találata érte és rombadőlt az a valdens református templom is, amelybe Kossuth Lajos turini tartózkodása idején rendszeresen járt és ahonét utolsó útjára is kísérték. Ehamvadt az a biblia és énekeskönyv is, amelyet Kossuth Lajos használt az istentiszteleteken.

Történeti emlékek kiállítása Gyöngyösön. Szép megmozdulás történt Gyöngyösön 1943. december 14—18. között: *Dezséri Bachó László* kezdeményezésére a gyöngyösi keresztyén egyházak, a városi levéltár és a Koháry István-gimnázium kiállították sok százados multjuk emlékeit. Egyháztörténeti szempontból kiemelkedő volt a ferencrendi kolostor és a református egyház anyaga. A ferencrendiek középkori oklevélnyagot (pápai bullák, brevék) és becses könyvtári anyagot állítottak ki (látható volt Fust János és Scheifer Péter 1462-es biblijája!), a református egyház pedig az 1556—1793. közötti időszakból értékes okmányanyagot és lüblingyűjteményt mutatott be. Kár, hogy az ilyen vidéki kiállítások rendszeresen nem is jutnak a szakkörök tudomására, tudományos katalógus nem készül róluk (már csak az anyagi eszközök hiánya miatt sem), s így minden nyom nélkül maradnak.

INHALTSANGABE.

Edmund Miklós, (reformierter Pfarrer in Nagycsepely): *Die Stellung der ersten protestantischen Bischöfe in Ungarn in der Kirchenverfassung.*

Die Organisation der ungarischen protestantischen Kirche setzte damals ein, als man unter den Führern der vorhandenen Bruderschaften mittelalterlicher Herkunft jemanden mit der Ordinierung der Pastoren betraute. Unsere Reformatoren behielten nämlich die Zeremonie der Ordination bei, aber ohne sakramentalen Charakter, sondern nur zur Bekräftigung des geistlichen Dienstes „*manuum impositione*“. Wie sich nachweisen lässt, stammt die principielle Grundlage von Déval, der sie zuerst 1544 als Senior der Fraternität in Nagyvárad anwandte; von hier aus verbreitete sich der Brauch über das ganze Land. Dévals Beispiel folgend, verrichteten die Ordination die Senioren der Fraternitäten, die man auf Grund dieser Betrauungen mancherorts anfangs Bischöfe zu nennen. Diesen protestantischen „Bischöfen“ stand kein besonderer Ordo zur Verfügung.

Im Gegensatz dazu sind in Siebenbürgen zu Anfang gewisse Bestrebungen konsistorialer Richtung bemerkbar. Nach einigen Jahren aber übertrugen sie auf den an der ersten Synode zu Ovář gewählten Superintendenten die „*potestas magisterli und iurisdictionis*“. Als dann mit dem Säkularisationsgesetz der Fürst die bischöflichen Rechte übernahm, wurden die siebenbürgischen Superintendenten die ausführenden Organe des Fürsten auf kirchlichem Gebiete. Die Verfügung der Königin Isabella vom Jahre 1558 übertrug ihnen auch die Ordination.

Thomas Esze (reformierter Pastor und Direktor der Diakonissenanstalt „Lórántffy“ in Budapest) befasst sich in seiner Arbeit „*Das ungarische Heliotropium*“ mit dem Einfluss des bayerischen Jesuiten-Schriftstellers Hieronimus Drexel (1581—1638) auf die ungarische reformierte Frömmigkeit. Peter de Vos, der Herausgeber von Drexels gesammelten Werken, behauptet, dass sich auch die Protestanten seinem ganz Europa erfassenden Einflusse nicht zu entziehen vermochten. Wirklich befanden sich in der Bücherei des Schlosses der Fürsten Rákóczi zu Sárospatak Drexels Bücher, ja sogar die Antwerpener gesammelte Ausgabe seiner Werke von 1657. Die Bibliographie hingegen erwähnt nur zwei von katholischen Schriftstellern bezogene Übersetzungen seiner Werke, und zwar: Szentgyörgyi Gregors Übersetzung von „*De aeternitate*“ (1643) und Dévay Andreas' Übersetzung von „*Heliotropium*“ von 1764. Verfasser weist auf Grund archivalischer

Forschungen nach, dass das „Heliotropium“ zu Beginn des 18. Jahrhunderts auch zwei reformierte Schriftsteller ins Ungarische übersetzt haben. Der eine ist Ujhelyi István, Notar des Komitats Ugoosa; er widmete seine Arbeit dem Fürsten Franz Rákóczi II., der auch die Drucklegung der Übersetzung in der Leutschauer Druckerei anordnete, der andere ist Komáromi János, Sekretär des nach der Türkei geflüchteten Fürsten Emmerich Thököly. Ohne Zweifel waren beide treue Söhne der ungarischen reformierten Kirche und wollten der reformierten Frömmigkeit mit der Verpflanzung des „Heliotropium“ ins Ungarische einen Dienst erweisen.

Albert Gárdonyi (Universitätsprofessor, Budapest): *Das Schicksal des Protestantismus in den ungarischen Städten des XVIII. Jahrhunderts.*

Auf Grund der Referenzen der königlichen Commissäre werden jene Mittel besprochen, womit die Regierung vom Jahre 1601 angefangen den Protestantismus in solchen ungarischen Städten zu bekämpfen trachtete, wo die Niederlassung der Protestanten unbehindert stattfinden konnte. Hierher gehörten die älteren ungarischen Städte, da die Freiheitsbriefe der neueren Städte schon ausnahmslos solche Verordnung enthielten, laut deren in den Bürgerstand nur katholische Unterthanen aufgenommen werden durften, den Protestanten aber nicht einmahl den Aufenthalt zuließen. Das erfolgreichste Mittel der königlichen Commissäre war gegen die Protestanten, dass sie jene möglicherweise auch in solchen Städten Magistrate ausschlossen, wo die Mehrheit der Einwohner aus Protestanten bestand. Dadurch verloren die Protestanten mit der Zeit ihr Ansehen von ihren Mitbürgern und verloren denbei auch jene Hilfsquellen, welche sie aus der Stadtkasse zu kirchlichen Zwecken genossen. Ein anderes erfolgreiches Mittel der königlichen Commissäre gegen die Protestanten war die ungünstige Behandlung ihres Schulwesens, das die Protestanten desto empfindlicher betraf, da das katholische Schulwesen sich im selben Zeitabschnitte stark entwickelte. Dagegen half kaum etwas, dass einige protestantische Studenten ausländische Hochschulen besuchten. Obgleich die Institution der königlichen Commissäre nicht zur Verdrängung der Protestanten aus der ungarischen Städten erschaffen wurde, sah die Bürgerschaft doch in dieser Institution ein für diesen Zweck geschaffenes Mittel.

Kaspar Klein (Oberarchivar, Miskolc): *Stellungnahme des Staatsrates gegenüber der ausländischen Schulung der Protestanten. (II.)*

In der Fortsetzung seiner Studie verfolgt Klein auf Grund der Staatsratsakten weiter die Möglichkeiten und Hindernisse für den Auslandsaufenthalt der ungarischen protestantischen Studenten. In der Zeit Josefs II. behandelte der Staatsrat die Bitten der ins Ausland Reisenwollenden wieder etwas wohlwollender. Dabei stellte er sich aber auf den Standpunkt, dass nur derjenige zu Hause eine Stellung bekäme, der seine Studien auf einer heimischen Hochschule beendige. Natürlich sah auch Josef II. das Studieren im Ausland nicht gern und auch er wollte durch Schaffung heimischer Hochschulen das Problem lösen. Die Hofkanzlei aber befürwortete dies nicht; denn ihrer Auffassung nach ging die Jugend nicht mangels heimischer Hochschulen ins Ausland, sondern um sich Weiterföhrung anzueignen. Den Besuch preussischer Hochschulen erlaubte man nur in seltensten Ausnahm-

fällen. Auf alle Fälle änderte sich die grundlegende Auffassung des Staatsrates; denn jetzt hielt er es schon grundsätzlich für nützlich, wenn der Staat im Ausland geschulte Staatsbürger mit Weiterfahrung besitze.

Zur Zeit Leopolds II. handelt der § 5 des wichtigen Gesetzartikels 26 vom Jahre 1790—91 vom freien Besuche ausländischer Akademien. Franz I. wendet sich wieder zur alten Auffassung zurück, dass der Student im Ausland mit Irrlehren erfüllt werde. In seiner Regierungszeit türmen sich wieder beträchtliche Schwierigkeiten vor den Auslandsreisen der Protestanten auf. Die Folge sind natürlich viele unerlaubte Ausreisen. Auf Seiten des Staates regt sich wiederum der Gedanke einer heimischen protestantischen Universität oder wenigstens einer theologischen Fakultät. Auf eine vom protestantischen Standpunkt aus beruhigende Erledigung mussten die ungarländischen Kirchen aber noch ziemlich lange warten.

Kleinere Mitteilungen. — *Johann Herepei* (Direktor des zseklerischen Nationalmuseums zu Sepüszentgyörgy): *Die Inschrift der Kirchenumfriedungsmauer zu Mákó und Pastor Mihály Martonosi.*

Publikationen. — *Joseph Gulács* (Direktor der Bibliothek der reformierten Hochschule zu Sárospatak): *Studenten der reformierten Hochschule zu Sárospatak. III.* — *Ludwig Szimonidesz* (emeritierter evangelischer Pfarrer in Budapest): *Wie viel erhielten für ihre Konversion Bischof István Fekete und Ferenc Órókocsi Főris?*

Kirchliche Archive. — *Imre Bán* (Gymnasialprofessor in Gyöngyös): *Das Archiv der Gyöngyöser reformierten Kirchengemeinde.*

Das Archiv der Gyöngyöser reformierten Kirchengemeinde ist sehr bedeutend; denn es besitzt lange Reihen von wertvollen Urkunden angefangen von 1553. Verfasser hat das Archiv geordnet und gibt hier Rechenschaft über seine Arbeit. Im ersten Teil seiner Studie zeichnet er in grossen Zügen die Geschichte der Gyöngyöser reformierten Kirchengemeinde selbst. Danach bespricht er das Archivmaterial. Es sind hier türkische Schriften des 16. und 17. Jahrhunderts zu finden, viele Urkunden aus dem 17/18. Jahrhundert, alte Rechnungen der Kirchengemeinde, sehr interessante Testamente von 1640 an. Am Schlusse seiner Studie gibt Verfasser die bibliographische Aufzählung jener Werke, welche die Akten des Archivs benützt haben.

Ludwig Fekete (Universitätsprofessor, Budapest): *Die türkischen Schriften der reformierten Kirchengemeinde zu Gyöngyös.*

Die Stadt Gyöngyös gehört zu denjenigen ungarischen Provinzstädten, in denen verhältnismässig viel amtliche türkische Schriften, die das Leben in der Türkenzeit betreffen, aus der Zeit der Türkenherrschaft in Ungarn erhalten geblieben sind.

Die *türkischen Schriften des städtischen Archivs* beziehen sich auf alle Lebenserscheinungen, auf Probleme der Stadt als Geweinwesen und berühren also in gleichem Masse die Tatsachen des wirtschaftlichen wie die des geistigen Lebens der Stadt. Im Ordenshaus der Franziskaner häuften sich Schriften auf, die sich auf das religiöse Leben der Stadt und besonders auf die

Franziskanerkirche und die Pastorisation der Franziskaner beziehen. Ebenso hängen die Schriften der reformierten Gemeinde überwiegend mit dem religiösen Leben, insbesondere den wirtschaftlichen und geistigen Belangen des reformierten Glaubenlebens zusammen.

Die türkische Schriften des städtischen Archiva besprach der Verfasser in den „Levéltári közlemények“ (Archivalische Mitteilungen), Jahrgang 1932 und 1933, X. 287 und XI. 93 und ff. Er veröffentlicht jetzt hier in unserer Zeitschrift die Schriften der reformierten Gemeinde in vollständiger Übersetzung.

Kirchengeschichtliche Literatur. — U. a.: *Elemér Mátyusz* (Universitätsprofessor, Budapest): *Bemerkungen zu Franz Fallensbüchls „Geschichte des Augustinerordens in Ungarn.“*

Es ist allgemein üblich, dass sich mit der Geschichte der einzelnen Orden in erster Linie Historiker, die aus den selbst hervorgegangen sind, befassen. Dies ist die Ursache dafür, dass sich die Aufmerksamkeit auf die Vergangenheit jener Orden, die jetzt nicht mehr bestehen, garnicht oder selten wendet. So erschien auch über die Geschichte des Augustiner-Eremitenordens die letzte Monographie im 18. Jh. Das Erscheinen des Fallensbüchlschen Buches wäre also doppelt zu begrüßen, wenn es in seinem mittelalterlichen Teile sich auf gründliche Materialsammlung gestützt hätte. Der Verfasser hat aber nicht nur die unpublizierten Urkunden nicht erforscht, sondern auch die — in verschiedenen orts-familien- und kirchengeschichtlichen Publikationen zerstreuten — Urkunden nur zum Teil beachtet. Am meisten fällt auf, dass er, wo er von dem Nagyvárad (Grosswardelner) Konvent spricht, die Notizen nicht verwertet, die auf den ersten Seiten des Augustiner-Regelbuches von 1508 zu lesen sind. Diese Notizen enthalten nämlich die Gelübde derjenigen, die zu Beginn des 16. Jh. in das Nagyvárad Ordenshaus eintraten. Ferner fehlt vollständig eine Darstellung der geschichtlichen Rolle des Ordens, wo doch den zerstreuten Quellenstellen zu entnehmen ist, dass der Orden innerhalb der Entwicklung der ungarischen kirchlichen Kultur im Mittelalter eine bedeutende Rolle gespielt hat. Schon zu Beginn des 14. Jh. hatte er eine Hochschule, die stets eine zeitgemässe Bildung darbot. Der letzte Esztergomer (Graner) Erzbischof des Mittelalters Szalkai László, der 1526 in der Schlacht von Mohács fiel, war, obwohl er keine ausländische Universität besucht hatte, dem Urteil der Zeitgenossen nach ein wissenschaftlich gebildeter Mann und hatte, wie seine Aufzeichnungen bezeugen, auf der Sárospataker Augustiner-Klosterschule gelernt. Mit keinem Worte berührt der Verfasser die Frage der Reformbestrebungen der Observanten.

Die Mängel des Buches einerseits, die bedeutende Rolle des Ordens andererseits machen in gleichem Masse die ausführliche und auf sorgfältiger Materialsammlung beruhende Verfassung der Geschichte des Ordens notwendig.

Nachrichten.

Inhaltsangabe in deutscher und französischer Sprache.

RÉSUMÉ.

Edmond Miklós (pasteur réformé à Nagycepeley): *La situation des premiers évêques protestants hongrois dans la constitution ecclésiastique.*

L'organisation de l'église protestante hongroise commence par le fait que l'un des chefs des fraternités fut chargé de l'ordination des pasteurs. C'est que nos réformateurs ont retenu la cérémonie de l'ordination, sinon dans sa signification sacramentale, tout de même comme confirmation du service pastoral „manuum impositione.” Il est facile à démontrer que l'établissement des principes vient de Dévai qui les employa, le premier, en 1544 comme doyen de la fraternité de Nagyvárad et c'est de là que l'ordination des pasteurs protestants se répandit dans tout le pays. La cérémonie de l'ordination fut exécutée, à l'exemple de Dévai, par les doyens des fraternités qui, d'après cette charge, furent quelque fois appelés „évêques”. Ces „évêques” protestants ne possédaient point un „ordo” spécial.

En Transylvanie, au contraire, on peut constater certaines aspirations consistoriales. Mais après quelques années, la „potestas magisterii et juris dictionis” fut transférée au surintendant élu par le premier concile d'Óvár. Lorsque, par la loi de sécularisation, les droits épiscopaux furent transmis au prince, les surintendants de Transylvanie n'étaient que des fonctionnaires administratifs des princes en matière ecclésiastique. En 1558, l'édit de la reine Isabelle leur transféra le droit de l'ordination aussi. Ainsi l'„office épiscopal” (officium) prit peu à peu un développement uniforme dans le pays entier et les „évêques” protestants hongrois prenaient en main tous les droits des évêques du moyen-âge.

Thomas Esze (pasteur réformé à Budapest) dans son article „*L'Héliotropium hongrois*”, détaille l'influence du jésuite bavarois, Jérémie Drexel (1581—1638) sur la dévotion des Réformés hongrois. L'éditeur des œuvres complètes de Drexel, Pierre de Vos prétend que les Protestants eux-mêmes ne pouvaient se soustraire à l'influence générale de ce jésuite. Les livres de Drexel figuraient vraiment dans la bibliothèque de la maison Rákóczi à Sárospatak, on y trouvait, entre autres, une édition d'Anvers des œuvres complètes de l'année 1657. La littérature bibliographique hongroise ne tenait jusqu'ici registre que de deux traductions hongroises de Drexel, toutes deux d'auteurs catholiques: la première était la traduction de l'ouvrage „De aeternitate” par Grégoire Szentgyörgyi en 1643 et l'autre celle de l'„Héliotropium” par André Dévai en 1764. Th. Esze, se fondant sur des documents d'archives, démontre que l'Héliotropium fut traduit en hongrois dans les

premières années du XVIIIe siècle par deux écrivains de religion réformée aussi. L'un fut Étienne Ujhelyi, notaire du comitat Ugoesa qui dédia son ouvrage au prince François II. de HÁKÓEzi. Le prince ordonna la publication de l'ouvrage dans une imprimerie de Lőse. L'autre traducteur de Drexel fut Jean Komáromi, secrétaire du prince exilé, Eméric Thököly. Les deux traducteurs étaient, à n'en pas douter, enfants fidèles de leur Église réformée et avec l'adaptation de l'*Hellotropium* ils voulaient rendre un service à la dévotion réformée hongroise.

Albert Gárdonyi (professeur d'Université, Budapest): *Le sort du protestantisme dans nos villes au XVIIIe siècle.*

Se fondant sur les rapports des commissaires royaux délégués aux élections municipales, l'auteur de cette étude s'occupe des méthodes que le gouvernement de Vienne employait à partir de 1691 pour écarter le protestantisme des villes hongroises qui ne faisaient obstacle jusqu'ici à octroyer les droits civils aux Protestants aussi. C'étaient précisément les plus anciennes de nos villes, parce que les privilèges des villes d'origine plus récente contenaient déjà et sans exception le règlement que les bourgeois devaient être tous catholiques et les villes n'étaient point obligées de tolérer les Protestants dans l'enceinte de leurs murs. L'une des armes les plus efficaces de ces commissaires royaux était le procédé d'évincer les Protestants des conseils municipaux, même dans les villes où la majorité appartenait à eux. Ainsi les Protestants perdaient peu à peu leur renommée aux yeux de leurs concitoyens et se trouvaient privés des sommes d'argent aussi qu'ils avaient tirées jusqu'ici de la cuisse municipale pour le paiement de leurs pasteurs. Une autre arme des commissaires employée contre les Protestants c'était d'enrayer le progrès de leurs écoles qui était une défaite autant plus pénible, parce que le régime scolaire catholique commença, précisément à cette époque, prendre un essor considérable. La vie intellectuelle protestante pencha à son déclin et cette décadence ne fut point contrebalancée par ces quelques jeunes gens qui avaient la possibilité de fréquenter les universités à l'étranger. Quoique, par principe, l'institution des commissaires royaux n'eût guère le but d'écarter les Protestants de nos villes, leur activité fit naître tout de même la ferme conviction dans la bourgeoisie que c'était le premier de leurs devoirs.

Gaspard Klein (archiviste en chef, Miskolc): *Le Conseil d'État contre la fréquentation scolaire à l'étranger des Protestants. II.*

Dans la suite de son étude, G. Klein continue à examiner les possibilités et les obstacles de la fréquentation scolaire des étudiants protestants à l'étranger des Protestants. Sous l'empereur Joseph II, les requêtes des étudiants désirant s'inscrire aux académies étrangères, furent traitées d'une manière plus favorable par le Conseil d'État. Mais le Conseil prend l'attitude que celui qui aspire à un poste dans le pays doit terminer ses études à une école supérieure de chez nous. Il va sans dire que Joseph II, lui-aussi ne savait pas bon gré de cette fréquentation à l'étranger et il aurait voulu résoudre le problème par la fondation d'une faculté de théologie protestante

dans le pays. La Chancellerie ne recommanda pas cette fondation, parce que, selon son avis, les jeunes gens visitaient l'étranger non seulement pour s'instruire, mais pour voir du pays. La fréquentation des universités de Prusse n'était pourtant permise que dans des cas les plus exceptionnels. Nous pouvons remarquer que le principe du Conseil d'État a été sensiblement changé parce qu'il considère déjà comme chose utile, si l'État possède des citoyens cultivés qui ont la connaissance de l'étranger. Au temps du Léopold II. le 5-e paragraphe du célèbre article 26 de l'an 1790/91 énonce la liberté de la fréquentation scolaire à l'étranger. François I-er reprend de nouveau les anciennes idées: l'étudiant visitant l'étranger s'imbibe de doctrines dangereuses. Pendant son règne des entraves assez considérables furent apportées devant la fréquentation scolaire à l'étranger des Protestants. De cela vient une longue série des voyages sans permission. De la part de l'État, l'idée de l'université protestante ou du moins de la faculté de théologie protestante surgissait de nouveau. Les Églises protestantes de Hongrie devaient tout de même attendre assez longtemps jusqu'à ce que ces problèmes fussent arrangés d'une manière rassurante au point de vue du protestantisme.

Petits articles. — *Jean Herepei* (conservateur du Musée National Sicule à Székelyudvarhely): L'inscription de la clôture de l'église à Mákó et le pasteur Michel Marlonosi.

Publications. — *Joseph Gulyás* (directeur de la bibliothèque de l'Académie à Sárospatak): *Étudiants de l'Académie à Sárospatak. III.* — *Louis Szimonidesz* (pasteur luthérien retraité à Budapest): Combien ont reçu Étienne Fekete, évêque luthérien de la Transdanubie et François Förls d'Otrokoes pour leur conversion?

Archives ecclésiastiques. — *Emeric Bán* (professeur de lycée, Gyöngyös): *Les archives de la communauté réformée de Gyöngyös.*

Les archives de cette communauté réformée sont fort remarquables, parce qu'elles contiennent une longue série de documents contemporains à partir de l'an 1653. Les archives ont été reclassées par l'auteur de l'article et il rend compte maintenant du résultat de son travail. Dans la première partie de son étude il trace, en grande lignes seulement, l'histoire de la communauté réformée à Gyöngyös. Il présente ensuite la matière des archives. On y trouve, par exemple, une belle collection d'écrits turcs du XVI-e et XVII-e siècles, une grande quantité de documents des XVII-e et XVIII-e siècles, les anciennes comptes de la communauté, des testaments fort intéressants à partir de 1640 etc. En terminant son étude, l'auteur présente une bibliographie raisonnée des publications qui avaient jusqu'ici utilisé la précieuse matière des archives réformées de Gyöngyös.

Louis Fekete (professeur d'Université): *Les écrits turcs de la communauté réformée de Gyöngyös.*

Gyöngyös est l'une des villes hongroises qui possèdent un assez grand nombre d'écrits turcs administratifs concernant la vie quotidienne de la ville sous la domination turque. Les archives municipales gardent 237 écrits administratifs de langue turque, le couvent des Franciscains en possède 120 et la communauté réformée en détient 29.

Les écrits qui se trouvent aux archives municipales se rapportent à la vie communale et concernent les problèmes tant matériels qu'intellectuels de tous les citoyens. Dans le couvent des Franciscains on trouve surtout des documents ayant trait à la vie religieuse de la ville et particulièrement à l'église et aux fonctions pastorales de cet ordre. C'est précisément le même cas pour les écrits tures de la communauté réformée qui, en majorité, se rapportent à la vie religieuse et intellectuelle.

L'auteur de l'article a déjà présenté, en extrait, les écrits tures des archives municipales [*Levéltári Közlemények* (Bulletin d'Archives), 1932 et 1933, pp. 287 et 93]; dans le présent numéro de notre revue il donne maintenant la traduction complète des écrits de la communauté réformée.

Littérature de l'historiographie ecclésiastique. — (Entre autres):

Élémir Mátyus: (professeur d'Université); *Critique du livre de François Fallenbüchl sur L'histoire des Augustins en Hongrie.*

C'est une coutume généralement répandue que les historiens des ordres religieux se recrutent parmi les membres des ordres eux-mêmes. C'est pourquoi le passé des ordres qui cessèrent de continuer leur activité, ne retient guère l'attention. La dernière monographie hongroise ayant trait à l'histoire des Augustins est du XVIIIe siècle. Ainsi l'apparition du livre de M. Fallenbüchl serait doublement réjouissante, si l'auteur, et surtout dans sa matière du moyen-âge, avait fait une documentation plus consciencieuse. Mais il a non seulement manqué de faire des recherches après des chartes non publiées, il s'est même servi d'une manière assez insuffisante de ces différentes publications qui ont paru dans des ouvrages d'histoire régionale, de famille ou d'église. Ce qui saute aux yeux, c'est qu'en parlant du couvent de Nagyvárad, il n'a pas profité de ces notes qui se trouvent dans un livre de 1508 contenant les règles de Saint Augustin. Or ces notes nous ont conservé la profession faite par les novices qui, au début du XVIe siècle, étaient entrés au couvent de Nagyvárad. D'ailleurs dans le livre de M. Fallenbüchl, on ne trouve guère l'analyse du rôle historique de l'ordre. Il semble pourtant que l'ordre avait une part considérable dans le développement de la culture ecclésiastique hongroise. Au XIVe siècle il avait déjà une école supérieure et cette école donnait toujours une instruction moderne. Le dernier archevêque d'Esztergom (Strigonium) au moyen-âge, Ladislav Szalkai qui en 1526 resta sur le champ de bataille de Mohács, fut élève du collège des Augustins à Sárospatak et quoiqu'il n'eût jamais fréquenté les académies à l'étranger, il était tout de même, selon le jugement de ses contemporains, un homme cultivé et bien instruit. L'auteur du livre n'aborde point la question des aspirations réformatrices au sein de l'ordre. Tous ces défauts et le rôle important que l'ordre des Augustins joua dans la civilisation hongroise, rendent nécessaire la rédaction de son histoire fondée sur une documentation soignée et détaillée.

Nouvelles.

Résumés en allemand et en français.

TARTALOM.

- Miklós Odön:** Az első hazai püspökök egyházalkotmányi helyzete.
Gárdonyi Albert: A reformáció sorsa XVIII. századi városainkban.
Esze Tamás: A magyar Napraforgóvirág.
Klein Gáspár: Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskoláztatásával szemben. II.
Kisebbségi közlemények. Herepel János: A mákói templomkerítés felirata és Martonosi Mihály lelkipásztor.
Adattár. Gulyás József: A sárospataki református főiskola diákjai. III. — **Szimonidesz Lajos:** Mit kapott Fekete István dunántúli evangélikus püspök és Otrokocsi Főrös Ferenc áttéréséért?
Egyházi levéltárak. Bán Imre: A gyöngyösi református egyházközség levéltára. — **Fekete Lajos:** A gyöngyösi református egyházközség török iratai.
Egyháztörténelmi irodalom: Málgyasz Elemér: Az ágostonrend a középkori Magyarországon. — **Tamás Lajos:** Fogarasi István kátéja. (Ism.: **Juhász István.**) — **Mózes András:** Az erdélyi román reformáció katediródalma. (Ism. **K. J.**) — **Nagy J. Győző—Klekner Tibor:** A két Althann váci püspöksége 1718—1756. (Ism. **Ila Bálint.**) — **Gál Lajos:** Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században (Ism. **Miklós Odön.**) — **Gál Lajos:** Protestáns lelkipásztor a XVI. századi Magyarországon. (Ism. **Miklós Odön.**) — **Vanyó Tihamér:** Az egyháztörténelem szemhatára. (Ism. **Szabó Gábor.**) — **Csapodi Csaba:** Ezterház Miklós. (Ism. **Bán Imre.**) — **Kósa János:** II. Bákócsi György. (Ism. **Bán Imre.**) — **Hermann Egged:** Budáról Belgrádba 1663-ban. (Ism. **Tóth Dezső.**) — **vitéz Vendel István:** Szekszárd megyei város monográfiája. (Ism.: **Tóth Dezső.**) — **Lukácsy Imre:** Beszél a mult. (Ism. **Tóth Dezső.**) — **Pálfi Miklós:** Jelentés a Hallei Kutatóállomás működésének második szakaszáról. (Ism. **Harsányi András.**) — **Meyrat Walter:** Die Unterstützung der Glaubensgenossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert. (Ism. **Harsányi András.**)

Hirmondó.

Inhaltstabelle. — Résumé.

Felelős kiadó: Esze Tamás.

18716 Attila-nyomda részvénytársaság, Budapest, II., Szász Károly-u. 3-6
 Igazgató: KULCSÁR ANDOR.

300773

M.1.ark.0.3778

I. ÉVFOLYAM

1943. JANUÁR-JÚNIUS

1-2. FÜZET

EGYHÁZTÖRTÉNET

RÉVÉSZ IMRE

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS ÉS HARSÁNYI ANDRÁS

BUDAPEST,

1943

EGYHÁZTÖRTÉNET

Egyházi történettudományi folyóirat.

Megjelenik valamennyi magyarországi református egyházkerület püspöke és a protestáns tábori püspök ajánlásával.

A szerkesztésért és a kiadásért *Esze Tamás* felel.

A kiadóhivatal vezetője *Maurits Anna* diakonissza testvér.

A folyóirat anyagi gazdálkodását ellenőrzik *Kiss József dr.* református egyetemes konventi tanácsos, *Nagy Sándor dr.* egyházkerületi tanácsos és *Tóth Lajos* református egyetemes konventi titkár.

Megjelenik minden évnegyedben, összesen legalább évi 20 fv terjedelemben. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer sor 33.

Előfizetési díjak: egy évre 16.— P, félévre 8.— P. Intézményeknek és jogi személyeknek egy évre 20.— P. Egyes szám ára 6.— P.

A folyóirat munkatársai egyben a folyóirat előfizetői is. Előfizetési díjukat évi 16.— P összegben szerzői tiszteletdíjukból vonjuk le.

Postatakarékpénztári csekk számla száma és címe: 52.249. Egyháztörténeli szerkesztősége és kiadóhivatala, Budapest.

A szerkesztőség csak előre megbeszélt cikkek közlését biztosítja és a nyomda kívánására csak géppel írt kéziratot fogad el.

Minden közleményért szerzője maga felel.

Munkatársaink ebben a számban:

Révész Imre, református püspök, egyetemi ny. r. tanár, Debrecen.

Miklós Ödön, református lelkipásztor, Nagycsepely.

Herepel János, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója, Sepsi-szentgyörgy.

Bán Imre, állami gimnáziumi tanár, Gyöngyös.

Esze Tamás, Lőrántffy Diakonissza Egyesület lelkésze, Budapest.

Bucsay Mihály, református vallásstanár, teológiai magántanár, Bp.

Harsányi András, okl. református lelkész, a M. Kir. Nemzetvédelmi-Propaganda Miniszter Hivatalának előadója, Budapest.

Gulyás József, ref. gimn. tanár, c. igazgató, Sárospatak.

Ila Bálint, országos levéltárnok, Budapest.

Tóth Dezső, református lelkipásztor, Tiszakürt.

Tiszteletpéldányokat, ingyen mutatványszámokat a kiadóhivatal nem küld, a folyóirat mutatványivét azonban bárkinék szívesen megküldjük.

A folyóiratra, a jelentkezés beérkezésének sorrendjében eddig a következők fizettek elő (lelkésznél, egyháznál, iskolánál, ha közelebbi megjelölés kitöve nincsen, „református” értendő hozzá):

1. Belvárosi lelkézi hivatal, Mezőtúr. 2. Czernák Béla lelkész, Nagyvárad. 3. Nagy Lajos lelkész, Sáránd. 4. Papp József lelkész, Maramarosziget. 5. P. Nagy Lajos s. lelkész, Nagyvárad. 6. Farkas Miklós lelkész, Nyírkércs. 7. Flóris Lajos lelkész, Hodász. 8. Egyházmegyei lelkészértekezlet, Tata. 9. Dr. Szabó István orsz. levéltárnok, Bp. 10. Dr. Incze Gábor vallásoktatási igazgató, Bp. 11. Dr. Dezso László főlelkész, Szombathely. 12. Oláh Sándor esperes, Nagybánya. 13. Csávás Sándor lelkész, Bojt. 14. Komlói Gyula lelkész, Mezőtúr. 15. Isaák Imre esperes, Técső. 16. Szarka Boldizsár lelkész, Panyola. 17. Gönczy Béla lelkész, Vésztő. 18. Dr. Patay Pál lelkész, Bp. 19. Ady László lelkész, Magyarkapus. 20. Szabó Dezso lelkész, Tiszasas. 21. Ifj. Szabó Aladár lelkész, Gödöllő. 22. Csűrös István ny. gimn. v. tanár, Klotildliget. 23. Egyházközség, Tiszafüred. 24. Dr. Sörös János múzeumigazgató, Debrecen. Déri-múzeum. 25. Török József esperes, Kőmörö. 26. vitéz Törs Tibor, a Képviselőház alelnöke, Bp. 27. Farkasdy Dezso vo. lelkész, Csepel. 28. Dr. Benedek Zsolt konventi főtanácsos, Bp. 29. Bódi Mihály lelkész, Nyüved. 30. S. Szabó József dr. ny. tanker. főigazgató, Cegléd. 31—36. Protestáns tábiori püspökség, Budapest. 37. I. honvéd hadtest, prot. tábiori lelkézi hivatal, Budapest. 38. Honvéd Ludovika Akadémia, prot. tábiori lelkézi hivatal. 39. Bojlyai János honvéd műszaki akadémia, prot. tábiori lelkézi hivatal. 40. Görgey Artúr honvéd műszaki hadapród iskola, prot. tábiori lelkész hivatal. 41. 1. sz. helyőrségi kórház, prot. tábiori lelkézi hivatal. 42. 10. sz. honvéd helyőrségi kórház, prot. tábiori lelkézi hivatal. 43. 11. sz. honvéd helyőrségi kórház, prot. tábiori lelkézi hivatal. 44. Honvédelmi Minisztérium 40. osztály, prot. tábiori lelkézi hivatal. 45. Légierő parancsnokság, prot. tábiori lelkézi hivatal. 46. Honvéd hadtestparancsnokság, prot. tábiori lelkézi hivatal, Székesfehérvár. 47. Honvéd hadtestparancsnokság, prot. tábiori lelkézi hivatal, Pécs. 48. Zrínyi Miklós honvéd hadapród iskola, prot. tábiori lelkézi hivatal. 49. Honvéd hadtestparancsnokság, prot. tábiori lelkézi hivatal, Szombathely. 50. Honvéd hadtestparancsnokság, prot. tábiori lelkézi hivatal, Szeged. 51. Honvéd hadtestparancsnokság, prot. tábiori lelkézi hivatal, Debrecen. 52. Honvéd hadtestparancsnokság, prot. tábiori lelkézi hivatal, Miskolc. 53. Honvéd hadtestparancsnokság, prot. tábiori lelkézi hivatal, Kassa. 54. Horthy Miklós honvéd repülőakadémia, prot. tábiori lelkézi hivatal, Kassa. 55. Honvéd hadtestparancsnokság, prot. tábiori lelkézi hivatal, Kolozsvár. 56. Kinizsi Pál honvéd csapattiszthelyettesképző iskola, prot. tábiori lelkézi hivatal, Jutas. 57. Hunyady Mátyás honvéd középiskolai nevelőintézet, prot. tábiori lelkézi hivatal, Kőszeg. 58. Rákóczi Ferenc honvéd hadapród iskola, prot. tábiori lelkézi hivatal, Sopron. 59. Gábor Aron honvéd hadapródiskola, prot. tábiori lelkézi hivatal, Nagyvárad. 60. Csaba királyfi honvéd hadapród iskola, prot. tábiori lelkézi hivatal, Marosvásárhely. 61. Dr. vitéz Marton József lelkész, Törökszentmiklós. 62. Főiskolai nagykönyvtár, Sárospatak. 63. Beretzk Sándor lelkész, Vásárhelykúta. 64. Cs. Nagy Dániel lelkész, Ottomány. 65. Szabó Béla lelkész, Ujchértó. 66. Dr. Vanyó Tihámér egyet. m. tanár, Pannonhalma. 67. Dr. Miklós Ödön lelkész, Nagycsepely. 68. Kovács József lelkész, Debrecen. 69. Székelybida Béla lelkész, Almosd. 70. Orth Imre lelkész, Biharpuspöki. 71. Ev. Jogakadémia, Miskolc. 72. Egyházközség, Szeged. 73. Dr. Bodrogi György orvos, Bp. 74. Bary Gyula esperes, Nagyberég. 75. Jánossy Imre lelkész, Nagyhódos. 76. Leánygimnázium tanári könyvtára, Nagyvárad. 77. Dr. Tóth Dezso lelkész, Tiszakürt. 78. Dr. Kovács J. István theol. akad. tanár, Bp. 79. Egyháztörténeti szeminárium, Kolozsvár. 80. Dr. Erdős Károly egyet. tanár, Debrecen. 81. Bódis Gyula lelkész, Pirice.

KIRCHENGESCHICHTE

Eine Vierteljahrschrift.

Herausgegeben

unter Mitwirkung

von

Bischof Prof. D. Dr. Imre Révész

von

Tamás Esze und Dr. András von Harsányi

Schriftleitung: „Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala“, Budapest, XIV., Ajtósi Dürer sor 33.

Abonnementpreise jährlich RM 16.— Einzelpreis RM 6.— (oder Pengő 22.—, bzw. Pengő 8.—)

Ausländische Mitarbeiter erhalten 25 Sonderabzüge der Originalarbeiten unberechnet.

Die wissenschaftliche Verantwortung für die einzelnen Beiträge tragen ausschließlich die Verfasser.

Für unverlangte Rezensionsexemplare wird keine Haftung übernommen.

Inhalt in jeder Nummer: Studien — Kleinere Mitteilungen — Quellenpublikationen — Kirchengeschichtliche Literatur — Nachrichten — Inhaltsangabe in deutscher und französischer Sprache — Einmal im Jahr: Bibliographie der in Ungarn erschienenen protestantischen kirchengeschichtlichen Literatur.

HISTOIRE DE L'ÉGLISE

Périodique trimestriel.

Dirigé

avec le concours d'Eméric Révész, évêque de l'Église réformée (Debrecen)

par

Tamás Esze et András de Harsányi

Rédaction: „Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala“ Budapest, XIV., Ajtósi Dürer sor 33.

Prix de l'abonnement pour l'étranger: 22 pengős par an; prix du numéro: 8 pengős.

Les collaborateurs étrangers reçoivent gratuitement 25 tirages à part de leurs articles.

La rédaction décline toute responsabilité en ce qui concerne les exemplaires de révision non demandés.

Sommaire de chaque numéro: Études — Petites articles — Publications de sources — Comptes rendus critiques — Résumés en langues allemande et française — Une fois par an: Bibliographie de la littérature de l'histoire ecclésiastique protestante en Hongrie.

300773

I. ÉVFOLYAM

1943. JULIUS-SZEPTEMBER

3. FÜZET

EGYHÁZTÖRTÉNET

RÉVÉSZ IMRE

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS ÉS HARSÁNYI ANDRÁS

BUDAPEST.

1943

EGYHÁZTÖRTÉNET

Egyházi történettudományi folyóirat.

Megjelenik valamennyi magyarországi református egyházkerület püspöke és a protestáns tábori püspök ajánlásával.

A szerkesztésért és a kiadásért Esze Tamás felel.

A kiadóhivatal vezetője *Mauritz Anna* diakonissza testvér.

A folyóirat anyagi gazdálkodását ellenőrzik *Kiss József dr.* református egyetemes konventi tanácsos, *Nagy Sándor dr.* egyházkerületi tanácsos és *Tóth Lajos* református egyetemes konventi titkár.

Megjelenik minden évnegyedben, összesen legalább évi 20 tv terjedelemben. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer-sor 33. szám. Előfizetési díjak: egy évre 16.— P. félévre 8.— P. Intézményeknek és jogi személyeknek egy évre 20.— P. Egyes szám ára 6.— P.

A folyóirat munkatársai egyben a folyóirat előfizetői is. Előfizetési díjukat évi 16.— P összegben szerzői tiszteletdíjukból vonjuk le.

Postatakarékpénztári csekk számla száma és címe: 52.249. Egyháztörténeli szerkesztősége és kiadóhivatala, Budapest.

A szerkesztőség csak előre megbeszélt cikkek közlését biztosítja és a nyomda kívánságára csak géppel írt kéziratot fogad el.

Minden közleményért szerzője maga felel.

Munkatársaink ebben a számban:

Salmontszék Lajos, ny. evangélikus lelkész, író, Budapest.

Esze Tamás, a Lőrántffy Zsuzsánna Egyesület igazgató lelkésze, Budapest.

Klein Gáspár, Bozsod vm. főlevéltárnoka, egyetemi m.-tanár, Miskolc.

Herepel János, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója, Sepsiszentgyörgy.

Bán Imre, állami gimnáziumi tanár, Gyöngyös.

Gulyás József, református gimnáziumi tanár, e igazgató, Sárospatak.

Harsányi András, oki. református lelkész, a M. kir. Nemzetvédelmi-Propaganda Miniszter Hivatalának előadója, Budapest.

Tóth Dezső, református lelképásztor, Tiszakürt.

Baranyai Béláné, művészettörténész, Debrecen.

Révész Imre, református püspök, e. egyetemi ny. r. tanár, Debrecen.

Bucsay Mihály, református vallástanár, teológiai magántanár, Budapest.

Szllády Jenő, evangélikus lelkész, Budapest.

Tóke László, református a. lelkész, lapszerkesztő, Budapest.

Tiszteletpéldányokat, ingyen mutatványszámokat a kiadóhivatal nem küld, a folyóirat mutatványivét azonban bárkinek szívesen megküldjük.

(Folytatás.) A folyóiratra a jelentkezés beérkezésének sorrendjében eddig a következők fizettek elő (lelkésznél, egyháznál, iskolánál, ha közelebbi megjelölés kitéve nincsen, „református” értendő hozzá):

82. Simon Zsigmond lelkész, Asztály. 83. Szász Béla né államtitkár özvegye, Bp. 84. Fekete István lelkész, Tiszadob. 85. Dr. Juhász István intézeti tanár, Kolozsvár. 86. Gimnázium, Hajdúnánás. 87. Kur Géza lelkész, Csicsó. 88. Dr. Imre Sándor egyetemi tanár, Bp. 89. Egyházközség, Pécel. 90. Dr. Imreh Barna lelkész, Mezőbánd. 91. Paezolay György lelkész, Nagy-Lőrös. 92. Benke Imre lelkész, Vízoly. 93. Egyházközség, Újpest. 94. Kutas Emil lelkész, Bp. 95. Dr. Pongrácz József teol. tanár, Pépa. 96. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár. 97. Paezolay István gimn. vallástanár, Kiskunhalas. 98. Dr. Mályusz Elemér egyetemi tanár, Bp. 99. B. Szabó János esperes, Tabajd. 100. Dr. v. Galamb Sándor ügyvéd, Makó. 101. Lelkeszi Hivatal, Rimaszombat. 102. Nagy Kornél lelkész, Rékoscsaba. 103. Boross Ferenc s. lelkész, Kispeterd. 104. Dr. Bodoky Richárd lelkész, Bp. 105. Szabó Sándor lelkész, Avasiújváros. 106. Nagykún gimnázium, Karcag. 107. Egyházközség, Dunavecse. 108. Dr. Horváth János egyetemi tanár, Bp. 109. Kovács József lelkész, Pestszenterzsébet. 110. Szabó Imre esperes, Bp. 111. Kelemen Krizosztom főpát, Pannónia. 112. Göböz Ferenc lelkész, Nagygéres. 113. Dr. Harsányi György ügyvéd, Bp. 114. Dr. Sölyom Jenő egyetemi tanár, Sopron. 115. Egyházi és magyar protestáns egyháztörténelmi szeminárium, Sopron. 116. Dr. Dárkó Akos egyházkerületi előadó, Kolozsvár. 117. Egyetemes jogakadémia, Kecskemét. 118. Lelkeszi hivatal, Monor. 119. M. Kir. Országos Levéltár, Bp. 120. v. Ujfalussy Lajos földbirtokos, Pusztaluk. 121. Endrédi János lelkész, Szank. 122. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy. 123. Hercepi János múzeumigazgató, Sepsiszentgyörgy. 124. Egyházi szeminárium, Pécs. 125. Kulassy Gyula lelkész, Nagytétény. 126. Dr. Victor János lelkész, Bp. 127. Pap Géza lelkész, Szabadszállás. 128. Jalsoviczky Károly ny. államtitkár, Bp. 129. Biczó Károly s. lelkész, Abony. 130. Ármós Zsigmond lelkész, Hirip. 131. Bartha Károly esperes, Tiszafők. 132. Kántor Mihály ig. tanító, Cigánd. 133. Pap István vallástanár, Miskolc. 134. Dr. Módos László lelkész, Debrecen. 135. Kecskés József s. lelkész, Debrecen. 136. Bán Imre áll. gimn. tanár, Gyöngyös. 137. Bertók Béla ny. püspök, Munkács. 138. Ivanyos Lajos lelkész, Rakoshegy. 139. Tóth Lajos lelkész, Szekszárd. 140. Ormós Lajos ig. tanító, Debrecen. 141. Abaúji egyházmegye levéltára, Vízoly. 142. Fekesházy Sándor uradalmi főintéző, Csikgorond. 143. Belvárosi lelkészi hivatal, Kolozsvár. 144. Dr. Tóth Endre teol. tanár, Pépa. 145. Szij Bezso lelkész, Súrvár. 146. Vásárhelyi János püspök, Kolozsvár. 147. Csekme Adam lelkész, Szentgerice. 148. Dr. v. Csia Sándor főorvos, Bp. 149. Harsányi Zsolt fró, Bp. 150. Csontó Béla lelkész, Garamszőlő. 151. Sárközy József lelkész, Tiszavárkony. 152. Vadon Andor lelkész, Surmaság. 153. Benkő Barna lelkész, Vurbó. 154. Egyházközség, Vurbó. 155. Komjuthy Aladár lelkész, Tárkány. 156. Tárnok Gyula lelkész, Marcellháza. 157. Dr. Kathona Géza lelkész, Nagymagyar. 158. Dr. Esze Ferenc ügyvéd, Bp. 159. Kali István lelkész, Backamadaras. 160. Minerva könyvesbolt, Kolozsvár. 161. Dr. Vargha Sándor ügyvéd, Léva. 162. Dr. Boross István ügyvéd, Kaposvár. 163. Tóth Lajos lelkész, Felsődobsza. 164. Nagy István diakonissza int. ig. lelkész, Debrecen. 165. Dr. Földváry Antal lelkész, Kölköd. 166. Dr. Jakó Zsigmond levéltáros, Kolozsvár. 167. Budahegyvidéki egyházközség, Bp. 168. Kontra Aladár lelkész, Bp. 169. Dr. Balázs László lelkész, Bp. 170. v. gr. Teleki Béla főispán, Zalamegye. 171. Kolumbán Géza lelkész, Szaraznja. 172. Havadtóly Sándor lelkész, Kovászna. 173. Daday István lelkész, Semesnye. 174. Főző László lelkész, Királyhelme. 175. Németh László lelkész, Abadszálók. 176. Spiegel-Schmidt Frigyes ev. lelkész, Győr. 177—178. Madarász József lelkész, Nádudvar. 179. Mihály Károly lelkész, Szék. 180. Dr. Illyés Endre egyetemi m. tanár, Debrecen. 181. Dr. Székfü Gyula egyetemi tanár, Bp. 182. Br. Prónay Jozefa, Bp. 183. Dr. Csomár Zoltán lelkész, Kistar. 184. Szabó József ev. lelkész, Győr. 185. Pais Sándor lelkész, Barabüszeg. 186. Zoltán Balázs Elemér lelkész, Véc. 187. Mesterházy Sándor ev. lelkész, Sömjénmihályfa. 188. Dr. Dávid György lelkész, Nyárádszereda. 189. Dr. Bucsay Mihály teol. m. tanár, Bp. 190. Dr. Esze Gábor banktisztviselő, Bp. 191. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Kolozsvár.

KIRCHENGESCHICHTE

Eine Vierteljahrschrift.

Herausgegeben
unter Mitwirkung
von

Bischof Prof. D. Dr. Emmerich Révész
von

Thomas Esze und Dr. Andreas von Harsányi

Schriftleitung: „Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala“, Budapest, XIV., Ajtósi Dűrer-sor 33.

Abonnementspreis jährlich RM 16.— Einzelpreis RM 6.— (oder Pengő 22.—, bzw. Pengő 8.—)

Ausländische Mitarbeiter erhalten 25 Sonderabzüge der Originalarbeiten unberechnet.

Die wissenschaftliche Verantwortung für die einzelnen Beiträge tragen ausschließlich die Verfasser.

Für unverlangte Rezensionsexemplare wird keine Haftung übernommen.

Inhalt in jeder Nummer: Studien — Kleinere Mitteilungen — Quellenpublikationen — Kirchengeschichtliche Literatur — Nachrichten — Inhaltsangabe in deutscher und französischer Sprache — Einmal im Jahr: Bibliographie der in Ungarn erschienenen protestantischen kirchengeschichtlichen Literatur.

HISTOIRE DE L'ÉGLISE

Périodique trimestriel.

Dirigé

avec le concours d'Eméric Révész, évêque de l'Église réformée (Debrecen)
avec

Thomas Esze et André de Harsányi

Rédaction: „Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala.. Budapest, XIV., Ajtósi Dűrer-sor 33.

Prix de l'abonnement pour l'étranger: 22 pengős par an; prix du numéro: 8 pengős.

Les collaborateurs étrangers reçoivent gratuitement 25 tirages à part de leurs articles.

Chaque auteur doit assumer la responsabilité scientifique de son article.

La rédaction décline toute responsabilité en ce qui concerne les exemplaires de recension non demandés.

Sommaire de chaque numéro: Études — Petites articles — Publications de sources — Comptes rendus critiques — Résumés en langues allemande et française — Une fois par an: Bibliographie de la littérature de l'histoire ecclésiastique protestante en Hongrie.

300773

40

I. ÉVFOLYAM

1943. OKTÓBER—DECEMBER

4. FÜZET

EGYHÁZTÖRTÉNET

RÉVÉSZ IMRE

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS ÉS HARSÁNYI ANDRÁS

BUDAPEST,
1943

EGYHÁZTÖRTÉNET

Egyházi történettudományi folyóirat.

Megjelenik valamennyi magyarországi református egyházkerület püspöke és a protestáns tábori püspök ajánlásával.

A szerkesztésért és a kiadásért *Esze Tamás* felel.

A kiadóhivatal vezetője *Mauritz Anna* diakonissza testvér.

A folyóirat anyagi gazdálkodását ellenőrzik *Kiss József dr.* református egyetemes konventi tanácsos, *Nagy Sándor dr.* egyházkerületi tanácsos és *Tóth Lajos* református egyetemes konventi tikkár.

Megjelenik minden évnegyedben, összesen legalább évi 20 (v terjedelemben). Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer-sor 33. szám. Előfizetési díjak: egy évre 16.— P. félévre 8.— P. Intézményeknek és jogi személyeknek egy évre 20.— P. Egyes szám ára 6.— P.

A folyóirat munkatársai egyben a folyóirat előfizetői is. Előfizetési díjukat évi 16.— P összegben szerzői tiszteletdíjukból vonjuk le.

Postatakarékpénztári csekk számla száma és címe: 52.240. Egyháztörténeli szerkesztősége és kiadóhivatala, Budapest.

A szerkesztőség csak előre megbeszélt cikkek közlését biztosítja, a nyomda kívánságára csak géppel írt kéziratot fogad el és az esetleges szerzői korrektúra költségeit a tiszteletdíjából levonja.

Minden közleményért szerzője maga felel.

Munkatársaink ebben a számban:

Miklós Ödön, református lelkipásztor, Nagyesepely.

Esze Tamás, a Lórántffy Zsuzsánna Egyesület igazgató lelkésze, Budapest.
Gárdonyi Albert, egyetemi c. ny. rk. tanár, Budapest.

Klein Gáspár, Borsod vm. főlevéltárnoka, egyetemi m.-tanár, Miskolc.

Hercepi János, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója, Sepsiszentgyörgy.
Gulyás József, református gimnáziumi tanár, e. igazgató, Sárospatak.

Szimonidesz Lajos, ny. evangélikus lelkész, író, Budapest.

Bán Imre, állami gimnáziumi tanár, Gyöngyös.

Fekete Lajos, egyetemi ny. rk. tanár, Budapest.

Mályusz Elemér, egyetemi ny. r. tanár, Budapest.

Szabó Gábor, református lelkész, püspöki irodatiszt, Debrecen.

Juhász István, okl. református lelkész, intézeti tanár, Kolozsvár.

Tóth Dezső, református lelkipásztor, Tiszakürt.

Ha Bálint, országos levéltárnok, Budapest.

Harsányi András, okl. református lelkész, miniszterelnökségi miniszteri segéd-tikkár-sajtóelődő, Budapest.

Tiszteletpéldányokat, ingyen mutatványszámokat a kiadóhivatal nem küld, a folyóirat mutatványlivét azonban bárkinek szívesen megküldjük.

(Folytatás.) A folyóiratra a jelentkezés beérkezésének sorrendjében a következők fizettek elő (lelkésznek, egyháznál, iskolánál, ha közsiebbi megjelölés kitéve nincsen, „református” értendő hozzá):

192. Kollégiumi könyvtár, Kolozsvár. 193. Lelkeszi hivatal, Szász-herék. 194. Dr. Szabó T. Attila egyetemi tanár, Kolozsvár. 195. Dr. Madar Zoltán lelkész, Mezőőr. 196. Falussy Miklós, a Magyar Nemzeti Bank fő-ellenőre, Bp. 197. Jakab Jenő könyvesboltja, Kolozsvár. 198. Kiss Zoltán lelkész, Nyárad. 199. ifj. Bodrogi János gimn. tanár, Kolozsvár. 200. Vizváry László lelkész, Rozsnyó. 201. Radics József lelkész, Cece. 202. Országos Erzsébet egyesületi titkár, Bp. 203. Kürthy Károly lelkész, Halmai. 204. Kiss Bozák lelkész, Vértessacsu. 205. Kollégiumi nagykönyvtár, Marosvásárhely. 206. Dr. Durkó Gábor lelkész, Szeged. 207. Dudás János lelkész, Radák-szinya. 208. Nagy Lajos esperes, Szekelykeresztúr. 209. Kávineum tanfőnök-képző intézete, Nyíregyháza. 210. Egyházközség, Nagykovács. 211. Nagy László v. lelkész, Kisújszállás. 212. Mihályka János lelkész, Nádasladány. 213. Erdélyi és keleteurópai történeti tanszék, Kolozsvár. 214. Hevessy Sándor főmérnök, Bp. 215. Dr. Mészáros István lelkész, Pánd. 216. Kuti József lelkész, Hajmáskér. 217. Lelkeszi hivatal, Bátka. 218. Sütő József gimn. tanár, Kiskunhalas. 219. Papp Béla lelkész, Bácsvitöze. 220—221. Dr. Soós Béla egyetemi tanár, Debrecen. 222. Dr. Kiss József konventi tanácsos, Bp. 223. Csizmadia Károly lelkész, Mosonmagyaróvár. 224. Benedek Géza lelkész, Csokaly. 225. Id. Keck Zsigmond lelkész, Csorvanka. 226. Tóth Lajos konventi titkár, Bp. 227. M. Történettudományi Intézet, Bp. 228. Czere Horváth János lelkész, Zala. 229. Fásori lelkész hivatal, Bp. 230. Gaál István esperes, Törökcsanak. 231. Tóke László s. lelkész, Bp. 232. Bisztray Sándor lelkész, Somosd. 233. Baross-téri egyházközség, Bp. 234. Dr. Gusztos Károly h. polgármester, Kiskunhalas. 235. Daróczy Zoltán genealógiai író, Bp. 236. Lorántffy Diakonissa Anyaház könyvtára, Bp. 237. Tóth Lajos lelkész, Zádor. 238. Dr. Ravasz László püspök, Bp. 239. Dr. Klein Gáspár vm. főlevéltáros, Miskolc. 240. Dr. Kónya Károly orvos, Bp. 241. Nagy Lajos lelkész, Apostag. 242. Veress Győri József lelkész, Toldalagi. 243. Görzsönyi Vargha Béla, a Magyar Nemzeti Bank ny. felügyelője, Bp. 244. Selmezi Árpád lelkész, Vámosladány. 245. Buza Ernő könyvkereskedő, Nagybecskerek. 246. Országgyűlési könyvtár, Bp. 247. Dr. vitéz Kerékgyártó István főorvos, Bp. 248. Burány Sándor postabizt. Ujpest. 249. Dr. Fülöp István orvos, Bp. 250. Májerszky Barnabás gépgyáros, Nyíregyháza. 251. Dr. Esze Béla járásbíró, Bp. 252. Victorisz Lajos s. lelkész, Szabadka. 253. Süss Kálmán lelkész, Erődhálya. 254. Egyetemi könyvtár, Bp. 255. Eisenpreisz Dezso ev. lelkész, Hidas. 256. Egyházközség, Debrecen. 257. Polgári leányiskola, Kiskunhalas. 258. Dr. Bodonhelyi József teol. tanár, Bp. 259. Varga József lelkész, Osztopán. 260. Lelkeszi hivatal, Tarpa. 261. Dr. Juhász Nagy Sándor ny. államtitkár, Debrecen. 262. Fodor Károly mérnök, Gyöngyös. 263. Makár János lelkész, Szokolya. 264. Dr. Somogyi Imre, Bp. 265. Farskas Endre nyágereskedő, Szeged. 266. Dr. Kádár Mihály főorvos, Bp. 267. Valásoktató testület, Bp. 268. Parochiális könyvtár Beregrákos. 269. Patonyi Dezso ny. lelkész Nagykőrös. 270. Parochiális könyvtár, Lázári. 271. Dr. Tóth László egyetemi ny. r. tanár, Szeged. 272. Egyházközség, Kisújszállás. 273. Nagy Gyula lelkész, Gebe. 274. Dr. Erőd János s. lelkész, Bucs. 275. Parochiális könyvtár, Albis. 276. Pethő Mária, Alsódabas. 277. Egyházközség, Alsódabas. 278. Zólyomi Jenő lelkész, Abafája. 279. Egyházközség, Sáromberke. 280. Parochiális könyvtár, Szászrögen. 281. Nemes Árpád lelkész, Gernyeszeg. 282. Teleki-könyvtár Alapítvány, Marosvásárhely. 283. Egyházközség, Marosfalu. 284. Egyházközség, Radnótfája. 285. Egyházközség, Görgény-szentimre. 286. Egyházközség, Körtvélyfája. 287. Egyházközség, Pokakeresztúr. 288. Egyházközség, Magyarfelpös. 289. Hangya szövetség, Marosárpatak. 290. Lelkeszi hivatal, Ludvág. 291. Szabó József lelkész, Marosjára. 292. Egyházközség, Marosvécs. 293. Egyházközség, Vajdaszentivány. 294. Egyházközség, Szászrögen. 295. Egyházközség, Magyaró. 296. Egyházközség, Amucz. 297. Egyházközség, Kiskölc. 298. Mesterházy Ernő egyházkerületi felügyelő, Nyákeresd. 299. Egyházközség, Csenger. 300. Dr. Kállay László körorvos, Nászdó. 301. Egyházközség, Turkeve. 302. Nagy Ernő lelkész, Kiskőrös.

KIRCHENGESCHICHTE

Eine Vierteljahrschrift.

Herausgegeben
unter Mitwirkung
von

Bischof Prof. D. Dr. Emmerich Révész:
von

Thomas Esze und Dr. Andreas von Harsányi

Schriftleitung: „Egyháztörténel szerkesztősége és kiadóhivatala“, Budapest, XIV., Ajtói Dürer-sor 33.

Abonnementspreis jährlich RM 16.— Einzelpreis RM 6.— (oder Pengő 22.—, bzw. Pengő 8.—)

Ausländische Mitarbeiter erhalten 25 Sonderabzüge der Originalarbeiten unberechnet.

Die wissenschaftliche Verantwortung für die einzelnen Beiträge tragen ausschließlich die Verfasser.

Für unverlangte Rezensionsexemplare wird keine Haftung übernommen.

Inhalt in jeder Nummer: Studien — Kleinere Mitteilungen — Quellenpublikationen — Kirchengeschichtliche Literatur — Nachrichten — Inhaltsangabe in deutscher und französischer Sprache — Einmal im Jahr: Bibliographie der in Ungarn erschienenen protestantischen kirchengeschichtlichen Literatur.

HISTOIRE DE L'ÉGLISE

Périodique trimestriel.

Dirigé

avec le concours d'Eméric Révész, évêque de l'Église réformée (Debrecen)
par

Thomas Esze et André de Harsányi

Rédaction: „Egyháztörténel szerkesztősége és kiadóhivatala“, Budapest, XIV., Ajtói Dürer-sor 33.

Prix de l'abonnement pour l'étranger: 22 pengős par an; prix du numéro: 8 pengős.

Les collaborateurs étrangers reçoivent gratuitement 25 tirages à part de leurs articles.

Chaque auteur doit assumer la responsabilité scientifique de son article.

La rédaction décline toute responsabilité en ce qui concerne les exemplaires de recension non demandés.

Sommaire de chaque numéro: Études — Petites articles — Publications de sources — Complex rendus critiques — Résumés en langues allemande et française — Une fois par an: Bibliographie de la littérature de l'histoire ecclésiastique protestante en Hongrie.

13.716 Attila-nyomda részvényláraaság Budapest

Igazgató: KULCSÁR ANDOR.

